SANCTI THOMAE DE AQUINO

OPERA OMNIA

IUSSU LEONIS XIII P. M. EDITA

TOMUS XLVII

SENTENTIA LIBRI ETHICORUM

CURA ET STUDIO
FRATRUM PRAEDICATORUM

VOLUMEN II
LIBRI IV-X - INDICES

ROMAE, AD SANGTAE SABINAE
1969

SANCTI THOMAE DE AQUINO OPERA OMNIA

TOMUS XLVII

ADDENDA ET EMENDANDA

Praefatio *uide* t. XLVIII Appendix

i* *post descriptionem codicis* Ba *adde* : Ba1 3bis. *Basel Universitdts-bibliothek F VI 2j,* f. jr-ijzy. Saec. XV (classis Φ)

2* *in descr. codicis* Bx. ». *6* : ia ... libris *lege* cia ... librum

8* 6 : 2832 *lege* 2833

11* *in descr. codicis* P23 : *Paris apud bibliopolam quendam* lege *Toronto Pontifical Institute of Mediaeval Studies Ms. Latin 4 ; et in fine descr. adde* Repert., n° 3iO2A.

18* *adde* 86bis. *Krakôiv Biblioteka Jagiellonska 6/2,* f. ira-8ovb. Saec. XIV, lib. IV-X. Repert., n° izjoA.

21* 20 : F. i72vb *lege* F. 1721b

21* *post descriptionem codicis* F® : *adde* 95bis. *HelsinkifHelsingfors Yliopiston KirjastofJniversitetsbiblioteket, Thomas de Aquino fragm. 1/,* Ff. 11. Saec. XIV. Lib. I, 1-13 et 18-20; II, 1-11 ; III, 1-2 (classis Φ). Repert., n° 1903^

28* 3 et 21 : *Kungliga Biblioteket AA VAR 8* et *VAR j i* lege *Kungl. Vitterhets Historic- och Antikvitetsakademien, Medeltida pergamentsundersQkningar, Cod. Fragm. Var. 8* et *Cod. Fragm. Var. j i.*

30* *post descr. codicis* Wr1 : adde i25bis. *Praha Universitni knihovna,* unius codicis saec. XIII ex. - XIV in. folia dispersa in codicibus III A 1, III A 4, IV C 8 et IX A 2. Repert., nos 2691, 2692, 2099a et 2720.

47* *adn.* 149, ». 2 : Ch. V. Langlois *lege* [P. L.] Langlois.

51* *adn.* 160, ». *i* : Inkunabulen *lege* Inkunabeln

55* *in descr.* Ed2bis, *u.* 7 : touiani *lege* tauiani ; *et in fine descr. adde* Napoli Naz. S.Q. XXXII.B.69.

203* *uide* t. XLVIII, p. B 33-54.

206* 6 : 117332 *lege* 1117332

207* *in descr. codicis SI, u. 3* : est. *lege* ext.
in descr. codicis V13, ». *4* : int. *lege* ext.

208* 27, col. 2 : delete *lege* deletae

2ii*-2i3* De Rp1 et Rp2, uide t. XLVIII, Appendix, p. xi, adn. 3.

214* 5 : 92.2 *lege* 97.Z

220* 31 : 22. orbitates *lege* 22. 1149 b 29 orbitates
41 : suspiciendum *lege* suscipiendum

236* De P18 et P19, uide R. A. Gauthier, *Le cours sur l'Ethica noua d'un maître ès Arts de Paris (12^-1240),* in *Arch, d'hist. doctr. et lilt, du M.A.,* 42, 1975, p. 71-141.
in descr. codicis N : III G 8 *lege* VIII G 8

246* § 2, *u. 3* : in I-IV libros *lege* in II-IV libros

266* *in loco* D.L. II in 6-7 : φ *lege* ὡ
ibid., u. 11 : γάρ *adde* καί

208* *in ult. adn., u. 6* : praesidium *lege* praesidum

Textus

90 32 : comprehunduntur *lege* comprehenduntur

184 *in app. fontium, u. 9 : 525 lege 535*

208 3-4 : totali-liter *lege* tota-liter

397 *in app. fontium, u. 10* : disipere *lege* desipere

531 *in app. fontium, u. 2* : 247a *lege* 247b

599 155 : ab *lege* ad

INDEX PETIARUM

CODICUMQUE QUI E PETIA PRIORIS (Φ1) VEL ALTERIUS (Φ2) ORDINIS PROXIME PENDENT

Petiae	usque ad		
I	I, 5 lχη· 19-20	Φχ.== AsBoDbEr2FOxPxPx0PdV3W	Φ2 = AoBgxBg3BxCxErErxKrOP3P5P6P7VV2V4Vx0
2	9 lin. 117	Φ1 = Bg'BoBxODbEriEriOOTT^ TdVVW	Φ2 = AoAsBgŒrFKrP0P7P10V3V4V10
3	14 lin. 99	Φ1 = AoBoBxCxErErxFKrOxP6Px0PdV2V3V4W	Φ2 = AsBgxBg3DbEr2OP1P3P5P7VVx0
4	19 lin. 26	Φ13= EriEriOO^ ^ VV4 φη»== AsBgxBoCxDbP6Px0	Φ2 = AoBg3BxErFKrP5P7PdV2V3VX0W
5	II, 5Un· ιιδ-119	Φ1 = AoDbFKrOOxPxP3P5P7P10V2V3V4	Φ2 = Bg1Bg3BoBxCxErEr1Er2P6PdVV10W (As)
6	7ϋη· Mi-142	Φχ = Bg3BoBxCxErxFKrOxPT6P7Px0V3	Φ2 = AoAsBgxDbErEr2OPxP3PdVV2V4Vx0W
7	ιι lin. 173-174	Φ1 = AsBg1BoDbErEr2KrOOxP5P10VV2V3V4(Bx)	Φ2 = AoBg3CxEr1FPxP3P6P7PdVx0W (Bχ *a c.* 9 *lin.* 2)
8	III, 5 lχπ· 88-89	Φ1 = AoAsBoBxEr2P1P3P5P10VV3	Φ2 = Bg1Bg3C1DbErEr1FKrOOtP0P7PdV2V'1V10W
9	ιι lin. 76	Φ1 = BoBxFPxP6Px»V3V4W	Φ2 = AoAsBgxBg3CxDbErErxEr2KrOO1P3P5P7PdVV2Vx°
io	15 Kll· 155-156	Φχ = BgxBg3BoBxErxEr2FOxP1P6P7VV2W	Φ2 = AoAsCxDbErKrOP3P5P10V3V4V10
II	19 lin. 195	Φ1 = AsBg3BxErEr2KrOP6P7W	Φ2 = AoBgxBoCxDbEr1FOxPxP3P5P1«PdVV2V3V4Vx0
12	IV, 2 lin. 120-121	Φ1 = AoBgxBg3BxErErxEr2FKrOPxP5P6P7PdVV2Vx0W	®2a= ÇxOxP3P10V3 Φ2i>= AsBoDbV4
13	8 lin. 22-23	®1 = Bg3BxErEr1Er2KrOP3	φ2“= AoFO1PxP5P7P10PdVV2V3VX0W Φ2”=± AsBoCxDbP6V4
14	13 lin. 42-43	Φ1 = aErKrOP^ TWWW^ W	s®2 = AoAsBg3BoBxDbEr1Er2FO1P1P0P10PdVV3
15	17 lin. i	Φ1 = AoBg1Bg3BoC1ErxEr2FKrO1P1P3P0P10VV2W	Φ2 = AsBxDbErOP5P7PdV3V4V10
ιὸ	V, 3 lin· x48	Φχ — Bg3CxDbKrOP3P5P® VV2V3V4	Φ2 = AoAsBg1BoBxErEr1Er2FO1P1P7P10PdVX0W
17	7 lin. 65-66	Φ1 = BgxBoCxEr2FKrOOxP5P6VV2	Φ2 = AoAsBg3BxDbErEr1P1P3P7P10PdV3V4V10W
ι8	11 lin. 119	φί3= Er2FOxPxP7PdV4Vx0W Φχχ>= BxCxErxOP5V	Φ2 = AoAsBg3BoErKrP3PX0V2 BgxDbP8V3
19	15 lin. 43-44	Φχ = (Bgx)BxDbErxEr2KrOOxPxP3P5P7PdVV3Vx0	Φ2α= AoAs(Bgx *a c.* 12 *Un.* 246)BoV2W Φ2^ = Bg3Er F CXP6V4
20	VI, 2 lin. 13	Φχ =. AoBgxBxFOP3P10V4	Φ23= AsBg3BoErxEr2PxP5PdVV2V¾W ®2b= CxDbErKrOxP«P7V3
21	5 lin. 90	Φχ = AoBg3Er1Er2FKrO07PdVW	Φ2“= BgxBoBxCxErP1P3P5P7Px0V2V10 Φ2⁸>== AsDbP«V3V4
22	9 lin. 94-95	Φχ = AsBg3BoBxErErxEr2FOOxP3P6P7P10PdVV2V4Vx°	Φ2 = AoBgxCxpbKrPxP8V3W
23	VII, i lin. 132-133	Φχ = AoAsBgxBg3BxCxDbEr2FOOxP«P7P10PdVV2V4	Φ2 = BoErErxKrPxP3P5V3Vx0W ;
24	4 lin. 82-83	Φχ = AsBgxBg3ErxKrPd (Pβ in priore parte)	Φ2 = AoBoBxCxDbErEr2FOOxPxP3P5P7P10VV2V3V4V10W (P«)
25	7 lin. 210	Φχ = AoBg1Bg3C1Er1Er2FKrOP3P5P6V2V10W	Φ2“~ BoBxErOxP7PdV ®2b= AsPbPxPx0V3V4
20	9 lin. 188-189	Φχ = AoAsBoBxErxKrOxP3P7V2V3V4Vx0W	Φ2 = BgxBg3CxDbErEr2FOPxP5P0pi0PdV
27	14 lin. 72	Φχ = AsDbPdV2W	Φ2 = AoBg1Bg3BoBxCxErEr1Er2FKrOOxPxP3p5p«P7pi0VV3V4Vx0
28	VIII, 3 lin· 259-260	Φχ = AoAsBoCxErxEr2KrOOxPdVV4	Φ2 = Bg1Bg3BxDbErFPxP3P5P6P7P10V2V3VX0W
29	8 lin. 113	Φ1 = AoBg3BoDbFOxP3P7V3VJ0	Φ2 = AsBgxBxCxErErxEr2KrOPxP5P6P10PdVV2V4W
3°	12 lin. 175-176	Φ1 =χ AoBoCxDbErxEr2KrOPxPx0PdVV2V3V4Vx0	φ3 = AsBgxBxErFOxP3P5P6P7W
3ί	IX, 2 lin. 33-34	Φχ = AoAsDbEr'EriKrP'PT'oV3	φ2 = Bg1Bg3BoBxC1ErFOOxP3P5P6PdVV2V4V10W
32	6 lin. 61-62	Φ1 = AsBgxBg3BoBxCxDbErxFP3P6Px0PdVVx0W	φ2 = AoErEr2KrOOT3P5P7V2V3V4
33	i1 lin. 23	Φχ = AoAsBgxBg3BxErxEr2OxPxP3P6Px0V4V10W	Φ2 === BoCxDbErFKrOP5P7PdVV2V3
34	X, 2 lin. 98-99	Φχ = AoBxErFKrOOxP3P0P7PdVV2V3	φ28^= Bg3DbErxEr2P5Vx0W Φ2i>= AsBgxBoCxPxPx0V4
35	7 lin. 29-30	Φ1 = Bg3BxEr1OP3P5V4	φ2ï= AoBgxErEriFKrO1P6P7PdVV2V3Vx0W ®2b= AsBoCxDbPxPx0
36	i1 lin. 69-70	Φχ = AoAsCxDbEr2P3P5P6V3W	Φ2 = BoPTTW BgxBg3BxErErxFKrOOxPdV2V4Vx0
37	15 lin. 94-95	Φχ =±= AsBg3BoCxEr2OP6P7V2V3V10	φ2 = AoBgxBxDbErErxFKrOxP'P3P5pi«PdVV4W
38	extremum librum	Φχ = AoAsBg3BoBxCxEr2OOxPxP3P5Px0V2Vx0	Φ2 = BgxErErxFKrPT7PdVV3V4W

CONSPECTUS SIGLORUM

Θ — Archetypum omnium codicum

Φ — Exemplaris Parisiaci duplicati utraque petia

Φ_1 = Exemplaris Parisiaci petia prioris ordinis
Φ_2 = Exemplaris Parisiaci petia alterius ordinis
Φ,α= Exemplaris Parisiaci petia prioris ordinis genuina
Φιι>= Exemplaris Parisiaci petia prioris ordinis refecta
Φ2®= Exemplaris Parisiaci petia alterius ordinis genuina
02b— Exemplaris Parisiaci petia alterius ordinis refecta
Φ_3 = Exemplar deterius
Φ_4 — Exemplar germanicum (?)

Ψ — Recensio Italica seu conventualis

A = *Libri Ethicorum Aristotelis verba graeca*
Ao — Averbode Abdij Archief sectio IV 103
Arl = Avranches Bib. mun. 232 *(Arist. Eth. nova et vetus, nec' non comm. in Eth. vet.)*
As — Assisi Bib. Comunale 289
Asl = Assisi Bibi. Comunale 280 *(Arist.* Rp)
Av = Avignon Musée-Calvet 1074 *(fragm.)*
B = Berlin Deutsche Staatsbibl. Lat. Fol. 774 *(fragm.)*
B1 = Berlin Deutsche Staatsbibl. Lat. Fol. 781 (/mgm.)
Ba — Basel Universitâtsbibliothek F I 10
Bal = Basel Universitâtsbibliothek F I 30 *(Arist.* Rp)
Bb — Bamberg Staatliche Bibliothek Class. 61
Bd = Bordeaux Bibliothèque de la Ville 418
Bg — Brugge Stadsbibl. 203
Bg1 = Brugge Stadsbibl. 492
Bg2 = Brugge Seminarie 106/145
Bg3 = Brugge Seminarie 107/62
Bg4 — Brugge Stadsbibl. 138 *(fragm.)*
Bl — Barcelona Bibl. Provincial y Universitaria 290
Bo = Bologna Bibl. del Collegio di Spagna 27
Bol — Bologna Bibl. Universitaria 2252 (1119) *(fragm.)*
Bu = Boulogne-sur-mer Bibl. de la Ville *(Arist.* Rp)
Bx = Bruxelles Bibliothèque royale 5207 (1563)
C = Cambridge Gonville and Caius Coll. 289 (273)
C1 = Cambridge Gonville and Caius Coll. 508 (387)
C2 = Cambridge Peterhouse 82
C3 = Cambridge Peterhouse 208
C4 — Cambridge Fitzwilliam Museum C.F.M. 14 *(Arist.* Rp)
C5 — Cambridge Peterhouse 206, f. 285-ra-3O7vb *(Comm, in Eth. novam et vet.)*
C6 = Cambridge University Library Hh.1.6 (1620) *(fragm.)*
Db = Dubrovnik Bibi. Fratrum Praed. 36.VII.11 (olim 15)
Do = Douai Bibl. de la Ville 417
Du — Durham Cathedral Chapter Library B.I.23
Ed1 — Editio princeps. Barcinone 1478
Ed2 — Editio Vicentiae 1482
Ed2bis = Editio Venetiis 1505
Ed3 = Editio Venetiis 1519
Ed3bis = Editio Venetiis 1531
Ed4 = Editio Venetiis 1539
Ed5 — Editio Venetiis 1563
Ed6 = Editio Romana seu Piana. Romae 1570
Ed7 = Editio Venetiis 1593-1594
Ed8 = Editio Venetiis 1595
Ed9 — Editio Antverpiae 1612
Ed10 — Editio Parisiis 1644
Ed10bia = Editio Parisiis 1660
Ed11 = Editio Parmae 1867
Ed12 = Editio Parisiis 1875
Ed13 = Editio Avenione 1882 *(fragm.)*
Ed14 = Editio Parisiis 1889
Ed15 = Editio Taurini 1934
Ed16 — Editio Nco-Eboraci 1949
Ed17 = Editio Taurini-Romae 1949
Er — Erfurt Wissenschaftliche Bibi, der Stadt Amplon. Fol. 25
Erl = Erfurt Wissenschaftliche Bibi, der Stadt Amplon. Fol. 363
Er2 = Erfurt Wissenschaftliche Bibi, der Stadt Amplon. Fol. 364
Es = El Escorial Real Biblioteca dei Monasterio de San Lorenzo f.II.3 *(fragm.)*
Et = Eton College Library 122 *(Arist.* L1)
E = Firenze Bibi. Medicea Laurenziana Santa Croce Plut. XXIX dext. 10
F1 = Firenze Bibi. Medicea Laurenziana Gaddiani Plut. LXXXIX sup. 44
F2 = Firenze Bibi. Medicea Laurenziana Fiesole 168

F3 — Firenze Bibl. Nazionale Centrale II. IX. 92
F4 = Firenze Bibl. Nazionale Centrale conv. soppr. G 4 853 *(Comm, in Eth. novam et vet.)*
F5 — Firenze Bibl. Medicea Laurenziana Ashb. 1557 *(fragm.)*
Ffi = Firenze Bibl. Medicea Laurenziana Plut. LXXIX, 13 *(fragm.)*
G = *Eratris Guidonis de Arimino, O.P., Sententia Libri Ethicorum* (Mss.: Vat. lat. 1172 et Venezia Marc. VI 94)
U» = Venezia Bibl. Nazionale Marciana Graeci fondo antico 214 *(Arist. grace.)*
Ha = Cambridge (Mass.) Library of Harvard University (Olim Library of Philip Hofer) Typ 233 H, f. i7ra~58ra *(Arist.* L2 *cum Ant. transi, contaminatus)*
He — Hereford Cathedral Library B.2.3 *(fragm.)*
Hr = Haverhill (Mass.) The Public Library 1 (A 096 T46)
Kb = Firenze Bibl. Medicea Laurenziana Plut. 81, ii *(Arist. grace.)*
Ki = Kiel Universitâtsbibl. KB.B.B. 33 *(fragm.)*
Kr — Krakow Bibl. Uniwersytetu Jagiellohskiego 767
Kr1 = Krakow Bibl. Uniwersytetu Jagiellonskiego 501
Kr2 — Krakow Bibl. Uniwersytetu Jagiellohskiego 502: *(fragm.)*
L — *Liber Ethicorum a Roberto Grosseteste episcopo Lincolniensi translatus*
L1 = *Libri Ethicorum a Roberto Grosseteste translati editio maior*
L2 = *Libri Ethicorum a Roberto Grosseteste translati editio minor*
L3 — Leipzig Universitâtsbibl. 1443
L4 — *Leipzig* Universitâtsbibl. 1444
L5 = Leipzig Universitâtsbibl. 1442
La — Laon Bibl. de la Ville 432 *(Arist.* L et Rp)
Lb — Paris B.N. Grec 1854, f. 1-188 *(Arist. graec.)*
Lf = Lilienfeld Zisterzienserstiftsbibl. 155
Lo = London British Museum Royal 9.E.1
Lo1 — London British Museum Add. 18375
Lo2 = London British Museum Harley 5004 *(Arist.* Rp)
Lp — *Libri Ethicorum a Roberto Grosseteste translati exemplar Parisiacus*
M =|= München Bayerische Staatsbibl. Clm 4147
M1 = München Bayerische Staatsbibl. Clm 9559 *(fragm.)*
M2 — München Bayerische Staatsbibl. Clm 22381 *(fragm.)*
Mb = Venezia Bibl. Nazionale Marciana graeci fondo antico 213 *(Arist. graec.)*
Me = Montecassino Bibl. dell'Abbazia 10
Md = Madrid Bibl. Nacional 6400
Mi = Milano Bibl. Ambrosiana A 204 inf.
Mp == Monteprandone Bibl. del convento di S. Maria delle Grazie o di S. Giacomo 15 *(Arist.* L1)
N = Napoli Bibl. Nazionale VIII G 8 *(fragm., nec non comm, in Eth. nov.)*
N1 = Napoli Bibl. Nazionale VIII G 27 *(Arist.* L2)
Nb — Venezia Bibl. Nazionale Marciana graeci class. IV cod. 53 (936) *(Arist. graec.)*
Nil — Nürnberg Stadtbibl. Cent. V, 12 *(fragm.)*
O = Oxford Balliol Coll. 241
O1 = Oxford Balliol Coll. 278
O2 = Oxford Bodleian Library Auct.F.3.3 (2166)
O3 ~ Oxford Bodleian Library Hatton 15 (4121)
O4 = Oxford Magdalen Coll. lat. 178
O5 = Oxford Magdalen Coll. MS lat. 265 *(fragm.)*
O6 = Oxford Merton Coll. MS D.3.10 (2) *(fragm.)*
O7 = Oxford Christ Church Coll. Evelyn Collection h 65 *(fragm.)*
O8 — Oxford All Souls Coll. 84 *(Arist.* L1 *cum adn. e Thoma depromptis)*
O9 = Oxford Bodleian Library Lat. mise. c. 71 *(comm, in Eth. nov. et vet.)*
O10 = Oxford Bodleian Library Selden sup. 24 *(Arist. Eth. vetus)*
Θ11 = Oxford All Souls Coll. 1 inf. 2 (1 et 2) *(fragm.)*
O'2 = Oxford Bodleian Library Ms. Lat. mise, b 19, B 37rv *(fragm.)*
Ob = Firenze Bibl. Riccardiana 46 *(Arist. graec.)*
Om = Saint-Omer Bibl. publique 619
Om1 = Saint-Omer Bibl. publique 598 *(Arist.* L *cum adn. e Thoma depromptis)*
P = Paris Bibliothèque nationale Nouv. acq. lat. 1760
P1 — Paris B.N. lat. 6304
P2 = Paris B.N. lat. 6456
P3 = Paris B.N. lat. 6457
P4 = Paris B.N. lat. 15092
Ps — Paris B.N. lat. 16104
P6 = Paris B.N. lat. 16105
P7 = Paris B.N. lat. 16106
P8 ~ Paris B.N. lat. 16110
P9 = Paris B.N. lat. 16612
P10 = Paris Bibl. mazarine 3482
Pu = Paris Bibl. de l'Arsenal 698 *(Arist.* L1 *cum adn. e Thoma depromptis)*
P12 =Paris B.N. lat. 16582 *(Arist.* L1)
P13 =Paris B.N. lat. 12954 *(Arist.* L2)
P14 =Paris B.N. lat. 17810 *(Arist.* Rp)
P15 =Paris B.N. lat. 8802 *(Arist. Eth. vetus)*
P16 = Paris B.N. lat. 6293 *(Arist. Eth. nova et vetus)*
P17 == Paris B.N. lat. 6569 *(Arist. Eth. nova et vetus)*
P18 = Paris B.N. lat. 3804 A *(Comm, in Eth. nov. el vet.)*

P19 = Paris B.N. lat. 3572 *(Arist. Eth. nova el vetus, nec non comm, in Eth. vet.)*
P20 _ paris b.N. lat. 16153 *(Diffinitiones virtutum et vitiorum ex Eth. vet.)*
p2i _ Paris Bibl. de ΓArsenal 699 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
P22 _ paris B.N. lat. 16090 *(Arist.* Rp *cum adn. e Thoma depromptis)*
P23 _ Paris (? Anno 1962 quidam bibliopola Lutetiae Parisiorum hunc codicem venalem habuit)
Pd = Padova Bibi. Universitaria 1113
Pm = Parma Bibi. Palatina, Fondo Parm. Palat. 65 *(fragm.)* /
Po = Pommersfelden Gràflïch Schônbornsche Bibi. 65/2639
Pr = Praha Universitni Knihoviià III. F. 10 (513) *(Comm. in Eth. nov. et vet.\ Sententia Thomae a* III c. 12 lin. 1)
Pu = Poppi Bibi. Comunale Rilliana 14 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
R = *Liber Ethicorum a Roberto Grosseteste translatus, sed ab Anonymo recognitus*
Re. = Reims Bibi, municipale 876 *(Arist.* Lp)
Rn = Rouen Bibi, municipale I 40 (922) *(Arist.* L2)
Rnl = Rouen Bibi, municipale I 39 (923) *(Arist.* Rp)
Rp = *Libri Ethicorum recogniti (= R) exemplar Pdrisiacum*
Rpl = *Exemplaris Parisiaci antiquioris petia prioris ordinis*
Rp2 — *Exemplaris Parisiaci antiquioris petia alterius ordinis* (Rp4 = *Exemplaris Parisiaci antiquioris petia refecta et ad normam textus* L *correcta)*
Rp3 — *Exemplar Parisiacum recentius et deterius quod adhuc adservatur* = Paris B.N. lat. 16584
Rt = *Libri Ethicorum recogniti* (==R) *recensio quae nunc in solo codice* Toledo Bibi, dei Cabildo 47-9 *adservatur*
S = Sienna Bibi. Comunale deglTntronati H.VI.3
51 = Sienna Bibi. Comunale deglTntronati H.VI.i *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
52 = Sienna Bibi. Comunale deglTntronati H.VI.4 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
53 — Sienna Bibi. Comunale deglTntronati L.III.17 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
Sa = Salamanca Bibi. Universitaria 2259
Sk = Stockholm Kungliga Bibl. AA VAR 8 *(fragm.)*
Skl = Stockholm Kungliga Bibl. VAR 51 *(fragm.)*
Sk2 = Stockholm Kungliga Bibl. V. a. 3 *(Arist.* L1)
SI = Schlâgl Stiftsbibl. 22 Cpl. 21 *(Arist.* Rp)
T = *Libri Ethicorum recogniti codex contaminatus quo Thomas usus est*
Tl = Toledo BibL del Cabildo 95-14 *(Arist.* L1)
Ti = Trier Stadtbibl. 1037/1278
To = Torino Bibl. Nazionale E.IÏI.11
Tt = Trento Bibl. Comunale 1583
Tu = Tours Bibl. municipale 741
Tul = Tours Bibl. municipale 685 *(Arist.* Rp)
V = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Archivio della Basilica di S. Pietro C 120
VI = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Pal. lat. 1018
V2 = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Pal. lat. 1026
V3 = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Ross. 453
V4 = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Ross. 569
V5 = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Urb. lat. 212
V6 — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Urb. lat. 1366
V7 — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 773
Ve — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 774
V9 — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 776
V10 = Città delVâticâno Bibl. Àpost. Vat. lat. 4262
VII = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 10135
V12 = Città dei Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 2171 *(Arist.* L1)
V13 — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Pal. lat. ion *(Arist.* Rp *cum adn. e Thoma depromptis)*
V14 = Città del Vaticano Bibl. Apost. Borghes. 108 *(Arist. Eth. nova, vetus nec non Eth. Borghesiana)*
V15 — Città dei Vaticano Bibl. Apost. Chigi E.VII. 224 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
N16 = Città del Vâticâno Bibl. Apost. Ottob. lat. 1526 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
V17 — Città del Vaticano Bibl. Apost. Ottob. lat. 2524 *(Arist.* L2 *cum adn. e Thoma depromptis)*
V18 = Città del Vaticano Bibl. Apost. Urb. lat. 1325 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
V19 = Città del Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 2995 *(Arist. cum adn. e Thoma depromptis)*
V* = Città del Vaticano Bibl. Apost. Vat. lat. 3003.
Va = Valencia Bibl. del Câbildo 211
Vd = Vendôiné Bibl. municipale 105 *(Arist.* Rp)
Ve — Venezia Bibl. Nazionale Marciana Lat. VI, 43 *(Arist. ab* Rp3 *descriptus)*
W = Wien Nationalbibl. 2361
Wa = Warszawa Bibl. Uniwersytecka 10
Wi = Wiener-Neustadt Neukloster Stiftsbibl. Cod. 6
Wo = Worcester Cathédral Library F 138
Wr = Wroclaw Bibl. Uniwersytecka IV Q 11
Wrl = Wroclaw I Bibl. Uniwersytecka IV Q 52 *(fragm.)*
Za = Zagreb Sveùgilisna knjiènica (Olim Metropolitanska knjiznica) MR 14

SANCTI THOMAE DE AQUINO

OPERA OMNIA

IUSSU LEONIS XIII P. M. EDITA

TOMUS XLVII

SENTENTIA LIBRI ETHICORUM

CURA ET STUDIO
FRATRUM PRAEDICATORUM

VOLUMEN II
LIBRI IV-X - INDICES

ROMAE, AD SANCTAE SABINAE
1969

LIBER QUARTUS

1

Dicamus autem deinceps de liberalitate.

§ Videtur enim esse circa pecunias medietas; laudatur enim liberalis non in bellicis neque in quibus temperatus, rursus neque in indiciis, sed circa dationem pecuniarum et sumptionem, magis autem in datione. § Pecunias autem dicimus omnia quorumcumque dignitas nummismate mensuratur. § Est autem et prodigalitas et illiberalitas circa pecunias superabundantia et defectus. § Illiberalitatem quidem copulamus semper magis quam oportet circa pecunias studentibus. § Prodigalitatem autem inferimus quandoque complectentes intemperatis hominibus; incontinentes enim et in intemperantiam consumptores prodigos vocamus. Propter quod et pravissimi videntur esse; multas enim simul malitias habent. Non autem proprie appellantur; vult enim prodigus esse qui unum aliquod malum habet, corrumpere substantiam. Prodigus enim qui propter se ipsum perditus; videtur autem perditio quaedam ipsius esse et substantiae corruptio, ut vivere per has existente. Sic utique prodigalitatem accipimus. § Quorum autem est aliqua utilitas, his est bene uti et male; divitiae autem sunt utilium; unoquoque autem optime utitur qui habet circa singula virtutem; et divitiis autem utetur optime qui habet circa pecunias virtutem; iste autem est liberalis. § Usus autem esse videtur pecuniarum sumptus et datio, acceptio autem et custodia possessio magis. § Propter quod magis est liberalis dare quibus oportet quam accipere unde oportet et non accipere unde non oportet. § Virtutis enim magis benefacere quam bene pati et bene operari magis quam turpia non operari. Non immanifestum autem quoniam dationi quidem sequitur benefacere et bene operari, sumptioni autem

23 enim1 T *(lin.* 31, 39) : autem ALR 24 rursus neque LaR : neque rursus AL1 27 et1 ALRT *(lin.* 28) : *om.* T *(lin.* 68) 28 pecunias AURtRp^T *(lin.* 72) : studentibus *add. (ex lin.* 30) L2Rp2 28 superabundantia L2RT *(lin.* 73) : superabundantiae AL1 28 Illiberalitatem T *(lin.* 78) : Et illiberalitatem ALR 29 oportet ALRt : quidem *add.* Rp 31 in intemperantiam AL(EtPuVl2 Pl2 W1 L2) RtT *(lin.* 88-89 ; *cf. infra* 1121 b 9 *cum adn.)* : intemperantiam O8 Sk2"!1 Re Rp1 intemperantia Rp2 1120 a 1 perditus ALRtT *(lin.* 99) : prodigus Rp (proditus *pr.m.* V13) 4-5 autem... unoquoque : *hom.om.* L2 4 aliqua utilitas RT *(lin.* 25, 116) : utilitas aliqua A(LbMb) L1 4 his est Rt : his enim Rp est his AL1 4 bene uti R : uti et bene AL1 8 sumptus LT *(lin.* 140) : consumptio R 9 possessio AL^p^ *(lin.* 142) : passio L2RtRp2 10 quam AL2RpT *(lin.* 153) : et L1 (10 oportet... unde *hom.om.* Rt) 12 bene2 O8V12 L2RT *(lin.* 162) : bona AL1(EtP11 Sk2TJ Lp dona *pr.m.* bona *sec.m.* P18) 14 bene T1 RnP13 P14 Rp2 T *(lin.* 167) : bona AL1(-T1) N'Ha RtRp'(-P14 13-14 Non... operari *hom.om.* As1)

1120 a 15 bene pati vel non turpe operari. § Et gratia danti, non accipienti vel non accipienti, sed et laus magis. § Et facilius autem non accipere quam dare; proprium enim minus emittunt magis quam non accipiunt alienum. § Sed et liberales dicuntur qui dant, qui vero non accipiunt non in liberalitatem laudantur, sed non minus in iustitiam, qui autem accipiunt neque laudantur multum. § Amantur autem maxime liberales eorum qui in virtute, utiles enim: hoc autem in datione.

i6 non accipienti vel non accipienti T *(lin.* 178-179) non accipienti *Affr.m.* Kb Mb) L et non accipienti RnRp2AslBal non non accipienti A(LbOb) Rt et non non accipienti Rp'(- AsŒal) 19 vero RpT *(lin.* 191) : autem LRt 19 non accipiunt ART *(lin.* 191) : accipiunt L (non *add. ante* accipiunt *sec.rn.* P11 V12)

1119 b 22 *Dicamus autem deinceps de liberalitate* etc. Postquam Philosophus determinavit de fortitudine et temperantia, quae respiciunt ea quibus conservatur ipsa hominis vita, hic incipit agere de aliis medietatibus, quae respiciunt quaedam secundaria bona vel mala. Et primo determinat de medietatibus laudabilibus quae sunt virtutes; secundo de his quae non sunt virtutes, sed passiones, ibi: *De verecundia autem* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de virtutibus respicientibus res exteriores; secundo de virtutibus pertinentibus ad actus humanos, ibi: *In colloquiis autem et convivere* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de virtutibus quae respiciunt exteriora bona; secundo de virtute mansuetudinis, quae respicit exteriora mala, ibi: *Mansuetudo autem est quaedam medietas* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de virtutibus respicientibus divitias; secundo de his quae respiciunt honores, ibi: *Magnanimitas autem* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de liberalitate; secundo de magnificentia, ibi: *Videbitur autem consequens esse* etc. Circa primum duo facit: primo inquirit materiam liberalitatis et oppositorum vitiorum; secundo determinat actus eorum circa propriam materiam, ibi: *Quorum autem est aliqua utilitas* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod liberalitas est circa pecunias; secundo ostendit quod circa eandem materiam sunt opposita vitia, ibi: *Est autem et prodigalitas* etc. Circa primum tria facit: primo dicit de quo est intentio; secundo ostendit materiam liberalitatis, ibi: *Videtur enim esse* etc.; tertio exponit quod dixerat, ibi: *Pecunias autem* etc. Dicit ergo primo quod post temperantiam dicendum est de liberalitate. Et hoc propter convenientiam liberalitatis ad temperantiam; sicut enim temperantia moderatur concupiscentias delectationum tactus, ita liberalitas moderatur cupiditatem acquirendi vel possidendi res exteriores.

Deinde cum dicit: *Videtur enim esse* etc., ostendit 1119 b 23
quae sit materia liberalitatis. Et dicit quod est medietas quaedam circa pecunias, sicut manifeste apparet, ex hoc scilicet quod liberalis laudatur non in rebus bellicis, circa quas est fortitudo, neque in delectationibus tactus, circa quas est temperantia, neque etiam in iudiciis, circa quae est iustitia, sed laudatur in datione et sumptione, id est acceptione, pecuniarum, magis tamen in datione quam in acceptione, ut infra ostendetur. Est tamen considerandum quod aliquid potest dici materia virtutis moralis dupliciter: uno modo sicut materia propinqua, et hoc modo passiones sunt materia plurimarum virtutum moralium; alio modo sicut materia remota, et hoc modo obiecta passionum ponuntur materiae. Sicut fortitudinis materia proxima est timor et audacia, materia autem remota pericula mortis; temperantiae autem materia proxima concupiscentiae et delectationes, materia autem remota cibi et actus venerei. Sic igitur et liberalitatis materia quidem propinqua est cupiditas vel amor pecuniarum, materia autem remota ipsa pecunia.

Deinde cum dicit: *Pecunias autem* etc., exponit 1119 b 26
quid nomine pecuniae intelligatur. Et dicit quod nomine pecuniarum significantur omnia illa quorum dignum pretium potest nummismate mensurari, sic-

16 quaedam Θ *(om.* Db SV6 que O1) *Cf. infra* c.13 *lin.* 12] *an* quidem? *Cf. infra* c.13 *lin.* 1; *Arist.* 1125 b 26 *cum adn.* 58 et *coni, cum sec.rn.* Wi] esse Θ (est Bg3Er* etiam Za *sec.rn.* As *om.* ErKrP1W V4 V6)

8 Cap. 17, 1128 b 10. ii Cap. 14, 1126 b 11. 15 Cap. 13, 1125 b 26. 19 Cap. 8, 1123 a 34. 21 Cap. 6, 1122 a 18. 25 Lin. 1120 a 4. 28 Lin. 1119 b 27. 31 Lin. 1119 b 23. 32 Lin. 1119 b 26. 34-38 Albertus *Led.* f. 52va-vb « Hic primo dubitatur de ordine... Prius debuit determinare de iustitia et prudentia quam de his... Solutio. Dicendum quod istae virtutes maxime conveniunt cum duabus determinatis in materia quae sunt circa passiones sicut et illae ; sed haec sunt circa passiones adiunctas, illae autem circa principales passiones...». 45 Albertus *Comm.* p. 273 b : «nec rursus laudatur in iustitiis». - Aliter *Led.* f. 53A : «neque in iudiciis rationis, sicut prudens». 48 Lin. 1120 a 9-23.

ut equus, vestis, domus et quaecumque "denariis appretiari possunt; quia idem est dare vel accipere ista et dare vel accipere pecunias.

1119 b 27 Deinde cum dicit: *Est autem prodigalitas* etc., ostendit quomodo circa praedictam materiam sunt etiam vitia liberalitati opposita. Et circa hoc tria facit. Primo proponit in communi quod intendit. Et dicit quod etiam circa pecunias se habent secundum superabundantiam et defectum prodigalitas et illiberalitas. Medium enim et extrema circa idem sunt; unde, cum prodigalitas et illiberalitas sint extrema liberalitatis, consequens est quod etiam ipsa sint circa pecunias.

1119 b 28 Secundo ibi: *Illiberalitatem quidem* etc., ostendit specialiter de illiberalitate quod semper copulamus eam, id est attribuimus, illis qui student, id est sollicitantur, circa pecunias acquirendas vel conservandas magis quam oportet.

1119 b 30 Tertio ibi: *Prodigalitatem autem* etc., ostendit quomodo prodigalitas se habeat circa pecunias. Et dicit quod nomen prodigalitatis quandoque extendimus attribuentes ipsum intemperatis hominibus; vocamus enim quandoque prodigos illos qui incontinenter vivunt et consumunt divitias suas in intemperantiam sive ciborum sive Venereorum. Unde et tales videntur esse pravissimi in hoc genere, quia simul habent multa vitia, id est intemperantiam et prodigalitatem. Et quamvis quandoque tales vocentur prodigi, nomen tamen intemperantiae proprie competit eis; quia nomen prodigi impositum est ad significandum unum vitium quod consistit in indebita corruptione vel consumptione substantiae, id est propriarum divitiarum. Et hoc probat ex ipso nomine prodigalitatis: nam prodigus dicitur quasi perditus, in quantum scilicet homo corrumpendo proprias divitias per quas vivere debet videtur suum esse destruere, quod per divitias conservatur; sed oportet quod hoc conveniat ei propter se ipsum, quia unumquodque habet speciem et denominationem ab eo quod convenit ei per se; ille ergo vere dicitur prodigus cui per se hoc convenit quod consumat suas divitias, quasi non habens curam debitam de eis, ille vero qui consumit suam substantiam propter aliquid aliud, puta propter intemperantiam, non per se est consumptor divitiarum, sed per se est intemperatus; contingit enim quandoque quod etiam homines cupidi et tenaces propter vim concupiscentiae bona sua consumant. Sic ergo nunc de prodigalitate loquimur, prout scilicet aliqui consumunt proprias divitias secundum se et non propter aliud.

Deinde cum dicit: *Quorum autem est aliqua utilitas* etc., ostendit qualiter liberalitas et opposita vitia circa praedictam materiam operantur. Et circa hoc tria facit: primo determinat de liberali; secundo de prodigo, ibi: *Qui autem superabundat* etc.; tertio de illiberali, ibi: *Illiberalitas autem* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de actu liberalitatis; secundo ponit quasdam proprietates ipsius, ibi: *Liberalis autem est vehementer* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quis sit praecipuus actus liberalitatis; secundo ostendit qualis esse debeat, ibi: *Quae autem secundum virtutem* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quod actus liberalitatis est bonus usus pecuniae, tali ratione. Quaecumque sunt ad aliquid utilia, contingit his uti bene vel male; sed divitiae quaeruntur tamquam ad aliud utiles; ergo contingit eis uti bene vel male; sed si aliquibus rebus contingat bene uti, bonus usus illarum rerum pertinet ad virtutem quae est circa illas res; ergo bene uti pecuniis pertinet ad liberalitatem, quae est circa pecunias, ut supra ostensum est. 1120 a 4

Secundo ibi: *Usus autem* etc., ostendit quis sit usus pecuniae. Et dicit quod usus pecuniae consistit in emissione eius, quae quidem fit per sumptus expensarum et per dationes, sed accipere vel custodire pecunias non est uti pecuniis, sed est possidere eas. Nam per acceptionem pecuniae acquiritur eius possessio, per custodiam autem conservatur; acceptio enim est sicut quaedam pecuniae generatio, custodia autem sicut quaedam habitualis retentio; usus autem non nominat generationem vel habitum, sed actum. 1120 a 8

Tertio ibi: *Propter quod* etc., infert quandam conclusionem ex dictis. Et primo ponit eam, concludens ex praemissis quod magis pertinet ad liberalem dare pecuniam quibus oportet, quod est bene uti eis, quam accipere unde oportet, quod pertinet ad pecuniae generationem debitam, et non accipere unde non oportet, quod pertinet ad remotionem contrarii. 1120 a 9

Secundo ibi: *Virtutis enim magis* etc., confirmat inductam conclusionèm quinque rationibus, quarum prima talis est. Magis pertinet ad virtutem benefacere quam bene pati, quia benefacere est melius et difficilius; similiter etiam magis pertinet ad virtutem bene operari quam abstinere a turpi opera- 1120 a 11

72 quod etiam] *inv.* ®(etiam *om.* Era Ol) 90 et *om.* ψ 93 nomen tamen] non tamen nomen Φ(ηοη tamen V nomen tamen nomen V2) 93 intemperantiae] prodigalitatis ErEr*Kr *sec.m.* Ao *om.* W 112 consumant] consumunt φ V6 117 ostendit] dicit Φ 157 Virtutis Pl PWiV®] Virtus ©(-Pl) SZa

103-104 Aristoteles *Met.* VII 3, 1029 b 13-14· 120 Cap. 3, 1120 b 24. 121 Cap. 5, 1121 b 12. 124 Cap. 2, 1120 b 4. 127 Cap. 2, 1120 a 23. 136 Lin. 1119 b 22-26.

tione, quia recessus a termino est principium motus, cui assimulatur vitatio turpis operationis, sed operatio boni assimulatur perventioni ad terminum, quae perficit motum. Manifestum est autem quoniam ex eo quod aliquis dat, benefacit et bene operatur; ad sumptionem autem, id est receptionem, pertinet bene pati, in quantum scilicet aliquis recipit unde oportet, vel non turpe operari, in quantum scilicet non recipit unde non oportet. Ergo consequens est quod ad virtutem liberalitatis magis pertineat bene dare quam bene accipere vel abstinere a mala acceptione.

1120 a 15 Secundam rationem ponit ibi: *Et gratia danti* etc. Quae talis est. Operationi virtutis debetur laus et gratiarum actio; sed utrumque horum magis debetur danti quam accipienti bene vel non male accipienti; ergo virtus liberalitatis magis consistit in dando quam in accipiendo.

1120 a 17 Tertiam rationem ponit ibi: *Et facilius autem* etc. Quae talis est. Virtus est circa difficile; sed facilius est quod aliquis non accipiat aliena quam quod det proprium, quia, cum aliquis dat id quod est sibi proprium, quasi abscidit a se id quod est sibi incorporatum; ergo virtus liberalitatis magis est circa dationem quam circa acceptionem.

Quartam rationem ponit ibi: *Sed et liberales dicuntur* etc. Quae sumitur ex communi modo loquendi. Dicuntur enim maxime liberales illi qui dant; illi vero qui non accipiunt inordinate non multum laudantur de liberalitate, sed magis de iustitia; illi vero qui accipiunt non multum laudantur; ergo liberalitas maxime videtur esse circa dationes. 1120 a is

Quintam rationem ponit ibi: *Amantur autem maxime* etc. Quae talis est. Inter omnes virtuosos maxime amantur liberales, non quidem amicitia honesti quasi liberalitas sit maxima virtus, sed amicitia utilis, in quantum scilicet sunt aliis utiles; sunt autem utiles per hoc quod dant; ergo liberalitas maxime consistit circa dationes. *120 a 21

168 sumptionem] assumptionem T(-Za) *Sed cf. Arist.* 1120 a 14 173 pertineat] pertinet Φ P 183 quod[2] *om.* φ(*add. loco* quam Bx)

181-182 Albertus *Lect.* f. 53va «Tertiam rationem ponit ibi : *Facilius autem*. Quae talis est. Virtus est circa difficile [II 3, 1105 a 9]... ».

2

1120 a 23 Quae autem secundum virtutem operationes bonae et boni gratia. Et liberalis igitur dabit boni gratia et recte, quibus enim oportet et quando oportet et alia quaecumque sequuntur rectae dationi. § Et haec delectabiliter vel sine tristitia (quod enim secundum virtutem delectabile vel non triste), vel minime triste. § Qui autem dat quibus non oportet vel non boni gratia, sed propter quandam aliam causam, non liberalis, sed alius quis dicetur. § Neque qui triste; magis enim utique eligerent pecunias bona operatione, hoc autem non liberalis. § Neque accipiet unde non oportet; neque enim est non honorantis pecunias talis acceptio. Non utique erit neque petitivus; non enim est benefacientis beneficiari faciliter. § Unde autem oportet accipiet, puta a
1120 b 1 propriis possessionibus, non ut bonum, sed ut necessarium, ut habeat dare. Neque non curabit propria, volens per haec quibusdam sufficere. Neque quibuslibet dabit, ut habeat dare quibus oportet et quando et ubi bonum. § Liberalis autem est vehementer et superabundare in datione ut derelinquat sibi ipsi minora; non respicere enim ad se ipsum liberalis. § Secundum substantiam autem liberalitas dicitur; non enim in multitudine datorum quod liberale, sed in dantis habitu, hic autem secundum substantiam dat. Nihil autem prohibet liberaliorem esse minora dantem, si a minoribus det. § Liberaliores autem esse videntur non qui acquisierunt, sed qui susceperunt substantiam. Inexperti enim indigentiae. Et omnes diligunt magis sua opera, ut parentes et poetae. § Ditari autem non facile liberalem, neque acceptivum existentem neque custoditivum, emissivum autem et non honorantem propter ipsas divitias, sed gratia dationis. § Propter quod et accusant fortunam, quoniam maxime digni existentes nequaquam ditantur. Contingit autem non irrationabiliter hoc; non enim possibile pecunias habere non curantem ut habeat, quemadmodum neque in aliis. § Non tamen dabit quibus non oportet, neque quando non oportet, neque quaecumque alia talia; non enim utique adhuc operabitur secundum liberalitatem, et in haec consumens non utique habebit in quae oportet consumere. Quemadmodum enim dictum est, liberalis est qui secundum substantiam expendit et in quae oportet.

25 quando oportet T *(lin.* 20) : quando et quaecumque oportet LRt quaecumque et quando ARp 27 *Post* tristel *parenthesi finem imponit* T *(lin.* 28) : vel minime triste *in parenthesi includit* A 27 minime RpT *(lin.* 29) : nequaquam L minime nequaquam Rt *Cf. infra* 1161 a 31 *cum adn.* 30 eligerent T *(lin.* 48) : eligeret AL eliget R (eligeret *corr. sec.m.* Ba1) 34 beneficiari R (petere *add.* Rt) : ut sibi bene fiat L (fiat bene L2) 1120 b 1 non ut ATJRpT *(lin.* 69-70) : *inv.* L2Rt 3 haec AL(P«Sk2P12 bPRn) : hoc Rp^-P11) h' *cett. Cf.* IIMIae q.117 a.i ad 2 7 autem AT *(lin.* 88) : utique LR 11-12 qui acquisierunt, sed qui susceperunt RT *(lin.* 97-99 ; *cf.* IIa-IIae q.117 a-4 arg.i) : possidentes, sed accipientes L 21 operabitur ALRtT *(lin.* 132) : comparabitur Rp *(corr. sec.m.* BalSlVl3)

1120 a 23 *Quae autem secundum virtutem [et] operationes* etc. Postquam Philosophus ostendit quis sit praecipuus actus liberalitatis, hic ostendit qualis debeat esse. Et primo ostendit qualis sit praecipuus actus eius; secundo quales sint actus eius secundarii, ibi: *Neque accipiet* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit qualis debeat esse liberalitatis datio, quae est praecipuus actus eius; secundo ostendit quod aliae dationes non pertinent ad liberalitatem, ibi: *Qui autem dat quibus non oportet* etc. Circa primum duo facit. Primo ostendit quod datio liberalis debeat debitis circumstantiis esse vestita, quia scilicet omnes operationes quae sunt secundum virtutem debent esse bonae, id est rectificatae a ratione secundum debitas circumstantias, et ulterius ordinatae per intentionem ad bonum finem. Cum igitur datio sit praecipuus actus liberalitatis, consequens est quod liberalis det propter bonum finem et quod recte, id est secundum regulam rationis, in quantum scilicet dat quibus oportet et quando oportet et quaecumque aliae debitae circumstantiae consequuntur ad rectam dationem.

1120 a 26 Secundo ibi: *Et haec delectabiliter* etc., ostendit quod datio liberalis debet esse delectabilis. Et hoc est quod dicit quod liberalis dat delectabiliter vel saltem sine tristitia (ita enim est in omni virtute, ut ex supra dictis patet, quod actus virtuosus vel est delectabilis vel saltem est sine tristitia), vel, si oporteat aliquam tristitiam admisceri, minimum habebit per comparationem ad alios homines, sicut supra dictum est de forti quod, si non multum delectetur in suo actu, tamen non tristatur vel saltem minus tristatur inter omnes qui huiusmodi pericula subeunt.

1120 a 27 Deinde cum dicit: *Qui autem dat quibus non oportet* etc., ostendit quod aliae dationes non pertinent ad liberalem, et primo de dationibus quibus desunt debitae circumstantiae. Et dicit quod ille qui dat quibus non oportet vel non propter honestatem, sed propter aliquam aliam causam licitam vel illicitam, non dicitur liberalis, sed alio nomine nominatur secundum differentiam finis propter quem dat, ex quo moralia speciem et nomen sortiuntur.

1120 a 29 Secundo ibi: *Neque qui triste* etc., ostendit idem de dationibus quae sunt cum tristitia. Et dicit quod neque illi qui cum tristitia dant sunt liberales, quia ex hoc ipso quod tristantur in dando, videtur quod magis eligerent pecunias quam operationem virtuosam honestae dationis, quod non pertinet ad liberalem.

1120 a 31 Deinde cum dicit: *Neque accipiet* etc., ostendit quales sint operationes liberalitatis sicut acceptio et alia huiusmodi. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quid vitet liberalis in accipiendo; secundo ostendit quid observet, ibi: *Unde autem oportet* etc. Circa primum duo ponit. Quorum primum est quod liberalis non accipit unde non oportet; sic enim accipere non videtur competere homini qui non appretiatur pecunias. Secundum est quod liberalis non est promptus ad petendum; sicut enim in naturalibus quod est multum activum est parum passivum, ut ignis, ita etiam in moralibus liberalis, qui est promptus ad benefaciendum donando, non de facili vult beneficia ab alio recipere, quod est bene pati.

1120 a 34 Deinde cum dicit: *Unde autem oportet* etc., ostendit quid observet liberalis in accipiendo vel retinendo. Et ponit tria. Quorum primum est quod liberalis accipit unde oportet, scilicet a propriis possessionibus vel ab aliis huiusmodi, non quia quaerit pecuniam quasi per se bonum, sed quasi necessarium ad dandum. Secundum est quod liberalis non negligit procurationem bonorum propriorum, quia vult habere unde sufficiat ad dandum aliis. Tertium est quod liberalis non dat quibuscumque, sed retinet ad hoc quod possit dare quibus oportet et loco et tempore debito.

H20 b 4 Deinde cum dicit: *Liberalis autem* etc., ponit quatuor proprietates liberalitatis. Quarum prima est quod ad liberalem pertinet ut vehementer superabundet in datione, non quidem sic quod superabundet a ratione recta, sed ita quod datio in ipso superabundet retentioni, quia minus sibi relinquit quam aliis det; paucis enim in se ipso contentus est, sed, dum vult multis providere, oportet quod plurima largiatur; non enim pertinet ad liberalem quod sibi soli intendat.

i et *Q(om.* V6Za et operationes *om.* Db S)] *sect. (cf. Arist.* 1120 a 23) 2 quis *coni, cum* V3 V6Za *sec.m.* EriV10 W1] quid Φ(-Y3 que P10) qui PWi 3 debeat esse *inv.* ψ i2 esse] *ante* 11 debeat ψ i8 det] dat T(intendat *sed om.* propter Za) 46 dant] *ante* cum tristitia Ψ 58 non2] multum *add.* ψ 84-85 plurima] plurimis Φ 86 sibi soli *inv.* T(solis Ve)

5 Lin. 1120 a 31. 9 Lin. 1120 a 27. 27 Lib. I 13, 1099 a 7-21 ; II 3, 1104 b 4-9 ; III 18, 1117 b 15-16. 31 Lib. III 18, 1117 a 35 - b 16. 43 Aristoteles *Phys.* II 15, 200 a 5 - b 8 (cf. supra I c. 2 lin. 72-73 ; c. 18 lin. 153-154) ; *Met.* V 16, 1020 b 23-25 (cf. ipse Thomas *Super II Sent,* d.35 q.i a.i ; d.40 q.i a.i ad 5) ; Albertus *Lect.* f. 56ra : «... finem voluntatis, a quo est species moralis » ; f. 58ra « voluntas autem coniuncta fini est differentia specifica in habitibus et actibus moralibus » ; f. 8grb : « Ad 4 dicendum quod iudicium de rebus moralibus potest attendi dupliciter : quantum ad nominationem et speciem, et sic verum est in omnibus tam bonis quam malis quod indicantur ex eo cuius gratia, quia, sicut dicit in II De anima [? *legend,* in II Phys.], ex fine tamquam digniori fiunt denominationes et finis dat speciem praecipue in moralibus... » - Cf. infra c. 8 lin. 178-179 ; ipse Thomas *Super II Sent,* d.34 a.i ad 3 ; d.42 q.2 a.3 ; *Contra Gent.* III 9 ; /a q.48 a.i ad 2 ; Za-77ae φI a>3 ; qeI8 a.6 ; q.6o a.i ad 3 › q-72 a-3 › *H&-IIae* q.135 a.i ; q.148 a.4 ad 1 ; *De virt. in comm.* a.2 ad 3 ; *De car.* a.3. 55 Lin. 1120 a 34. 83 Boethius *De cons. Philos.* II pr.5, 16 (PL 63, 692 A) : «Paucis enim minimisque natura contenta est». - Cf. infra X c. 13 lin. 36-37.

1120 b 7 Secundam proprietatem ponit ibi: *Secundum substantiam autem* etc. Et dicit quod liberalitas commendatur secundum proportionem substantiae, id est divitiarum; non enim datio iudicatur liberalis ex multitudine donorum, sed ex habitu, id est ex facultate et voluntate, dantis, qui scilicet dat secundum modum suarum divitiarum. Unde nihil prohibet quod aliquis qui minora dat liberalior iudicetur, si a minoribus divitiis det.

1120 b 11 Tertiam proprietatem ponit ibi: *Liberaliores autem* etc. Et dicit quod illi qui suscipiunt divitias a parentibus sunt magis liberales quam illi qui proprio labore eas acquirunt. Et huius assignat duas rationes. Quarum prima est quod illi qui suscipiunt divitias a parentibus numquam fuerunt experti indigentiam; unde non timent eam et propter hoc non timent expendere, sicut illi qui aliquando experti sunt paupertatem. Secunda ratio est quia naturale est quod omnes diligant sua opera, sicut parentes diligunt suos filios et poetae sua poemata, illi autem qui acquirunt proprio labore divitias reputant eas quasi sua opera, unde magis volunt eas conservare.

1120 b 14 Quartam proprietatem ponit ibi: *Ditari autem non facile* etc. Et circa hoc tria facit. Primo ponit proprietatem. Et dicit quod non est facile quod ditetur homo liberalis, cum non de facili accipiat neque multum custodiat divitias; sed magis a se emittit eas dando et expendendo et non appretiatur divitias propter ipsas, sed solum propter dationem.

1120 b 17 Secundo ibi: *Propter quod* etc., manifestat quod dixerat per quoddam signum. Quia enim liberales non de facili sunt divites, homines vulgares accusant fortunam, cui attribuunt divitias, quod non sunt divites illi qui maxime essent digni, scilicet liberales, qui aliis largiuntur. Sed ipse dicit quod hoc non irrationabiliter accidit, quia non est possibile quod homo habeat pecunias qui non multum curat habere, sicut etiam non est possibile quod aliquid aliud habeatur de quo homo non curat.

1120 b 20 Tertio ibi: *Non tamen dabit* etc., excludit falsam opinionem. Non enim propter hoc dictum est quod non curet divitias quia det quibus non oportet vel quando non oportet vel indebite secundum quamcumque aliam circumstantiam, tum quia talis operatio non esset liberalis, tum quia per hoc impediretur ab operatione liberali dum inutiliter consumens non haberet quod oportune consumeret. Sicut enim dictum est, liberalis dicitur qui expendit secundum proportionem propriae substantiae et in ea quae oportet.

88 Et] *om.* Bx Φ2 T(-V6) 94-95 liberalior indicetur] *inv.* T(liberalior videtur P) 97 Et *om.* Ψ 97 illi *om.* Φ 121 qui aliis *inc.* I3a *peda* 123 qui] quas Ψ(-vβ) *Sed cf. Arist.* 1120 b 19 133 oportune PWi Bg2O'Wo] oportuit Φ(oLζ. P6) optime S V6Za

134 Lin. 1120 b 7 ; 1120 a 23-25.

3

1120 b 24 Qui autem superabundat prodigus. Propter quod tyrannos non dicimus prodigos; multitudine enim possessionis non videtur facile esse dationibus et expensis superabundare. § Liberalitate utique medietate existente circa pecuniarum dationem et acceptionem, liberalis et dabit et expendet in quae oportet et quaecumque oportet, similiter in parvis et magnis, et hoc delectabiliter. § Et accipiet unde oportet et quaecumque oportet. Virtute enim circa ambo existente medietate, faciet utraque ut oportet; sequitur enim decenti dationi talis acceptio, non talis autem contraria est. Sequentes quidem igitur fiunt simul in ipso, contrariae autem manifestum

1121 a quod non. § Si autem praeter optimum et bene habens contingat ipsum consumere, tristabitur, moderate autem et ut oportet; virtutis enim et delectari et tristari in quibus oportet et ut oportet. § Sed etiam bene communicativus est liberalis in pecuniis; potest enim iniusta pati non honorans pecunias. § Et magis gravatus si quid quod oportet non consumpsit quam tristatus si non oportunum aliquid consumpsit, et Symonidi non placens. § Prodigus autem et in his peccat. Neque enim delectatur in quibus oportet neque ut oportet neque tristatur ut oportet. Erit autem procedentibus manifestius. § Dictum est autem a nobis quoniam superabundantiae et defectus sunt prodigalitas et illiberalitas et in duobus, in datione et acceptione, et expensas enim in dationem ponimus. Prodigalitas quidem igitur in dando et non accipiendo superabundat, in accipiendo autem deficit, illiberalitas autem in dando deficit, in accipiendo vero superabundat, nisi in parvis.

25-26 multitudine RpT *(lin.* 19) : multitudo L multitudinem Rt *sec.m.* Tu1 27 expensis RT *(lin.* 20) : consumptionibus L *Cf. supra* 1120 a 8, *et infra* 1121 a 12 *cum adn.* 28 acceptionem RT *(lin.* 33) : sumptionem L (consumptionem O8 assumptionem P12) *Cf.* 1121 a 12 *cum adn.* 29 quaecumque ALRtT *(lin.* 36) : quae Rp 30 in ARpT *(lin.* 38) : et L et in Rt 30 hoc R(- Ba'Rp2) T *(lin.* 40) : haec AL(PU Sk2 P12) h' *cett.* 1121 a 1 optimum RT *(lin.* 48, 67, 73) : oportunum AL 3 in AIAT *(lin.* 80) : *om.* L2R 4 etiam T *(lin.* 82) : et ALRp *om.* Rt 4-5 pecuniis RT *(lin.* 85) : pecunias AL 6 quid ALT *(lin.* 94) : quidem R 7 Symonidi RT *(lin.* 97) : Simonidi L 10 a nobis T *(lin.* 8, 106) : nobis ALR 12 acceptione RT *(lin.* 113) : sumptione L *Cf. supra* 1120 b 28 *cum adn.* 12 expensas RT *(lin.* 113) : sumptum L *Cf. supra* 1120 b 27 *cum adn., nec non Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm. c.* 6 *lin.* 30 *laud.* 14 in dando . *Inc.* 6a *peda in* Rp1'2'4 *nec non in* Rp3 *(peda* 5a *rescripta textum praebet usque ad* 1121 a 31 unde non *sed* 1121 a 16-31 in dando... unde non *cancell, post.m.)* 15 vero LRt : autem Rp 15 nisi (=πλήν) RT *(lin.* 119) : tamen L *Cf. infra* 1137 a 22, 1161 a 4, 1167 b 10, 1173 b 23, *cum adn.*

1120 b 24 *Qui autem superabundat* etc. Postquam Philosophus determinavit de liberali, hic determinat de prodigo. Et primo determinat de eo qui est totaliter prodigus; secundo de eo qui est partim prodigus et partim illiberalis, ibi: *Sed multi prodigorum* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de eo

5 illiberalis *coni, cum sec.m.* Er2 *(cf. infra c.* 4 *lin.* 65)] liberalis Θ

5 Cap. 4, 1121 a 30.

prodigo absolute; secundo comparat prodigum illiberali, ibi: *Dictum est autem a nobis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit respectu cuius prodigus superabundet; secundo ostendit qualis sit prodigi actus, ibi: *Liberalitate utique* etc. Dicit ergo primo quod, cum dicatur aliquis liberalis ex hoc quod expendit secundum proportionem suae substantiae, prodigus dicitur qui superabundat proportionem suae substantiae expendendo vel dando. Et ex hoc concludit quod tyranni, qui habent indeficientem divitiarum abundantiam, utpote omnia quae sunt communia sibi usurpantes, non dicuntur prodigi, quia, multitudine eorum quae possident, non videtur esse facile quod in dando et expendendo superabundent proportionem propriarum divitiarum.

1120 b 27 Deinde cum dicit: *Liberalitate utique* etc., manifestat qualis sit actus prodigi. Et quia opposita ex invicem manifestantur, primo resumit ea quae dicta sunt de actu liberalis; secundo ostendit qualis sit actus prodigi, ibi: *Prodigus autem* etc. Circa primum duo facit: primo resumit qualiter liberalis se habeat circa ea quae principaliter ad eum pertinent, scilicet circa dationem et delectationem dationis; secundo qualiter se habeat in his circa quae est secundario liberalitas, ibi: *Et accipiet unde oportet* etc. Dicit ergo primo quod, cum liberalitas sit quaedam medietas circa dationem et acceptionem pecuniarum, liberalis emittit pecunias dando et expendendo, et hoc secundum rationem rectam, in quae oportet et quaecumque alia oportet in huiusmodi observare, per quod differt liberalis a prodigo; et hoc facit tam in parvis quam in magnis, per quod differt liberalis a magnifico, qui est tantummodo circa magna, ut infra dicetur; et hoc facit delectabiliter, per quod differt ab illiberali, qui in emissione pecuniarum contristatur.

1120 b 30 Deinde cum dicit: *Et accipiet unde oportet* etc., resumit quomodo liberalis se habeat circa ea quae secundario ad liberalitatem pertinent. Et primo quomodo se habeat circa acceptionem; secundo quomodo se habeat circa tristitiam, ibi: *Si autem praeter optimum et bene* etc. Dicit ergo primo quod liberalis accipit unde oportet et observat quaecumque oportet in accipiendo observari. Cum enim liberalitatis virtus medium teneat circa utrumque, scilicet acceptionem et dationem, liberalis utrumque faciet sicut oportet, quia ad decentem dationem sequitur quod sit decens acceptio, sed, si acceptio non sit decens, contraria est decenti dationi, quia ex contrariis causis procedunt; decens enim datio procedit ex hoc quod homo praefert bonum rationis cupiditati pecuniae, sed indecens acceptio provenit ex hoc quod homo cupiditatem pecuniae praeponit bono rationis. Et quia ea quae se invicem consequuntur simul fiunt in eodem, quae vero sunt contraria simul esse non possunt, inde est quod decens datio et decens acceptio, quae se invicem consequuntur, simul adunantur in liberali, sed indecens acceptio non simul invenitur in eo cum decenti acceptione, cui contrariatur.

Deinde cum dicit: *Si autem praeter optimum* etc., 1121 a 1
ostendit quomodo se habeat liberalis circa tristitiam quae est de amissione pecuniae. Et circa hoc tria facit. Primo ostendit quomodo tristetur de inordinata datione. Et dicit quod, si contingat ipsum aliquid de suis divitiis consumere praeter ordinem ad finem optimum et praeter hoc quod bene se habeat in dando secundum debitas circumstantias, de hoc tristatur, sicut et quilibet virtuosus tristatur si contingat ipsum aliquid facere quod sit contra virtutem, et tamen circa ipsam tristitiam modum rationis observat, ut scilicet tristitia sit moderata et secundum quod oportet, quia ad virtutem pertinet ut aliquis delectetur et tristetur in quibus oportet et secundum quod oportet.

Secundo ibi: *Sed etiam bene communicativus* etc., 1121 a 4
ostendit quomodo tristetur circa ablationem pecuniarum. Et dicit quod liberalis est bene communicativus in pecuniis, id est promptus ad hoc quod pecunias suas quasi communes cum aliis habeat; potest enim absque tristitia sustinere quod aliquis ei in pecuniis iniurietur, eo quod non multum pecunias appretiatur.

Tertio ibi: *Et magis gravatus* etc., ostendit qua- 1121 a 5
liter tristetur circa indebitam retentionem pecuniae. Et dicit quod magis gravatur, id est tristatur, si non consumit dando vel expendendo quam tristetur si consumat aliquid quod non oportebat consumere,

14-15 proportionem] proportioni Φ1 AsP7P8V2W Ψ *hom.om.* DbV3 Za *Sed cf. infra c. 8 lin.* 143 *cum adn.* 19 multitudine] multitudinem Φ*(-Ey) C'FP^ VV2 propter multitudinem Ψ (pro *ante* multitudine *add. sec.m.* PdV10) *Cf. Arist.* 1120 b 25 *cum adn.* 22 Liberalitate *coni, ex Arist. (cf. supra lin.* 11) *cum* C1 V6Za *sec.m.* Er2Kr] Liberalitatem Θ 29-30 dationis] dantis Φ 41 in] *om.* Φ (de *add. sec.m.* PdV10) 50-51 liberalitatis virtus *inv.* Ψ

8 Lin. 1121 a 10. 11 Lin. 1120 b 27. 23-24 Cf. infra VII c. 14 lin. 119-120 cum adn. 26 Lin. 1121 a 8. 31 Lin. 1120 b 30. 40 Cap. 6, 1122 a 20-29, b 10-13. 47 Lin. 1121 a 1. 55'56 Cf. Aristoteles *De gen.* II 10, 336 a 30-31 «contrariorum enim contraria causa» ; 336 b 9 ; *Meteor.* IV 9, 383 b 16 ; 384 b 2 ; *Pol.* V 8, 1307b 29. 61-62 Aristoteles *Met.* IV 15, ion b 17-18 see. Thomam *Super IV Sent,* d.49 q.i a.3 qla 1 arg.3 ; Augustinus *Enchir.* 14 (PL 40, 238) sec. Thomam *I&* q.48 a.3 ad 3. Cf. etiam Aristoteles *Peri Herm.* 14, 24 b 9 ; *Top.* II 7, 113 a 22-23 (PL 64, 930 B) ; *Met.* V 12, 1018 a 25-27 ; Ps.-Aristoteles *Cat.* 6, 5 b 34 - 6 a 8 (PL 64, 210 D - 211 A ; Boethii transi., ed. comp. et transi. Guillelmi, ed. Minio-Paluello^ p. 16-17, *57»* 95) ; IL 14 a 6-14 (PL 64, 282 A ; ed. Minio-Paluello, p. 36, 75, 113).

et hoc ideo quia magis ad ipsum pertinet dare quam accipere vel conservare, quamvis hoc non placeret Symonidi, id est cuidam poetae qui contrarium fieri oportere dicebat.

1121 a 8 Deinde cum dicit: *Prodigus autem* etc., ostendit ex praemissis qualis sit actus prodigi. Et dicit quod in omnibus praedictis prodigus peccat, id est non solum in dando et accipiendo, sed etiam in delectando et tristando, quia neque delectatur neque tristatur in quibus oportet et secundum quod oportet. Et hoc erit magis manifestum in sequentibus.

1121 a 10 Deinde cum dicit: *Dictum est autem a nobis* etc., comparat prodigalitatem illiberalitati. Et primo quantum ad oppositionem; secundo quantum ad quantitatem peccati, ibi: *Quae quidem igitur* etc. Dicit ergo primo dictum esse supra quod prodigalitas et illiberalitas se habent secundum superabundantiam et defectum in duobus, scilicet in datione et acceptione, et hoc ideo quia expensae, quae etiam ad liberalitatem pertinent, sub datione comprehenduntur. Contrarie autem in his superabundat et deficit prodigus et illiberalis: prodigus enim superabundat in dando et in hoc quod non accipiat, illiberalis autem e contrario deficit in dando et superabundat in accipiendo, nisi forte in parvis, quae illiberalis dat et non curat accipere.

96-98 Anonymus, p. 180, 15-17 ; O8, f. yirb (Roberti Grosseteste notulas, quarum prima e Suidae Lexico [ed. Bernhardy, t.2, p.i coi. 756] excerpta est, uncis inclusimus) : «Simonidem autem Melopium cognominatum dicit. [Cognominabatur autem Melopios eo quod melodias faciebat. Fuit autem liricus, qui et vocabatur Melikertes, quasi 'mei miscens', propter delectabilem melodiarum. Adinvenit autem iste artem memorativam et longas litterarum et duplices, et lirae tertium addidit sonum. Scripsit autem dorico sermone Cambisi et Darıı regum et Xerxis navale bellum.] Ut amatoris autem argenti ipsius Simonidis recordantur alii et Theophrastus in his quae De moribus et in libro De divitiis. [Hic autem Simonides dixit tristari quidem aliquem quando non oportunum operatus est, quando autem non operatus est oportunum, non tristari. Liberalis igitur et sic et illo modo tristatur, et quando non oportunum operabitur et quando oportunum non operabitur ; unde non est contentus ratione Simonidis] › ; Albertus *Lect.* f. 55vb : « Et ideo liberalis non placet Symonidi, qui fuit quidam poeta liricus, qui dicebat quod magis est tristandum si detur non dandum quam si retineatur quod dandum est› ; *Comm.* p. 281 a. 105 An cap. 4, 1121 a 16 - b 12? 109 Cap. 4, 1121 a 16. no Lib. II 8, 1107 b 10-14.

4

1121 a 16 Quae quidem igitur prodigalitatis non multum coaugentur; non enim facile ex nulla parte accipientem omnibus dare, velociter enim derelinquit substantia dantes ydiotas, qui et videntur prodigi esse. Quare talis videbitur utique non parvo melior esse illiberali. Bene sanabilis enim est et ab aetate et ab egestate. § Et ad medium potest venire. Habet enim quae liberalis, et enim dat et non accipit, neutrum autem ut oportet neque bene. Si utique hoc assuescat vel qualiter aliter transmutet, erit utique liberalis; dabit enim quibus oportet et non accipiet unde non oportet. Propter quod et videtur non esse pravus secundum morem; non enim mali neque inviniis superabundare dantem et non accipientem, insipientis autem. § Secundum hunc autem modum prodigus multum videtur melior illiberali esse, et propter ea quae dicta sunt, et quoniam hic quidem prodest multis, hic autem nulli, sed neque sibi ipsi. § Sed multi prodigorum, quemadmodum dictum est, et accipiunt unde non oportet et sunt secundum hoc illiberales. § Acceptivi autem sunt propter velle quidem consumere, facile autem hoc facere, velociter enim derelinquunt eos existent]a; coguntur igitur aliunde

1121 b i acquirere. Simul autem et propter nihil boni curare indifferenter et undique accipiunt; dare enim concupiscunt, qualiter autem vel unde, nihil eis differt. § Propter quod neque liberales dationes ipsorum sunt; neque enim bonae neque huius ipsius gratia neque ut oportet, sed quandoque quos oportet indigere, hos divites faciunt; et moderatis quidem secundum mores nihil utique darent, adulatoribus autem vel secundum aliquam aliam voluptatem tribuunt multa. § Propter quod intemperati ipsorum sunt multi. Facile enim consumentes et in intemperantias consumptivi sunt. Et propter non ad bonum vivere, ad voluptates declinant. § Prodigus quidem igitur inducibilis effectus in haec transit. Potitus autem studio, in medium et id quod oportet adveniet utique.

i6 coaugentur A(Mb) LR : coniunguntur A(KbOb) *Ant.* ZrawsZ.(Ha) an simul augentur T (*cf. lin.* 8 *et infra* IX c. ii, 1170 b 4, 10)? 18 ydiotas ART (*lin.* 12) : idiotis (y-) L 19 Quare RT (? *cf. lin.* 15 inde est) : Quia AL 21 potest ALRtT (*lin.* 29, 31) : praeter Rp 24-25 et non accipiet unde non oportet A(LbMb) RT (*lin.* 41) : et accipiet unde oportet *ex* A(Kb) *praem.* L 27 autem2 LRtT (*lin.* 53) : *ante* hunc Rp1'2 *om.* Rp4 *pr.m.* Rp3 29 prodest multis A(= ωφελει πολλού KbLbMbOb) R (*in marg.* Rt) T (*lin.* 58) : iuvat multos *Ant. transi.* (Ha) amat multos L (*nec non in textu* Rt) *ex* A(= φιλεῖ) *vel potius ex falsa lect. Ant. transi.* 29 nulli R (*in marg.* Rt) T (*lin.* 60) : nullum L (*nec non in textu* Rt) 30 sibi ipsi *sec.m.* Ba*Rp3 T (*lin.* 61 ; *cf.* IIa-IIae q.119 a.3) : se ipsum LR 32 sunt L2RT (*lin.* 78) : fiunt AL1 32 quidem ALRt . *om.* Rp 33 facere A(KbOb) RT (*lin.* 80-81) : facere non posse A(LbMb) L non facere posse L2) 1121 b i acquirere RT (*lin.* 84) : tribuere L *Cf. infra* 1160 a 10, 25, *cum adn.* 3 nihil A *Ant. transi.* (Ha ; *cf.* Albertus *Lect., f.* 56ra Alia littera melius habet : Nihil eis differt) RT (*lin.* 88) : confestim (=εὐθὺ) L 4 neque enim RpT (*lin.* 94) : non enim ALRt 7 vel ALRtT (*lin.* 101) : non Rp 7 aliquam aliam ALRt : *inv.* Rp 7-8 Propter quod L2RT (*lin.* 68, 105) : Propter quod et AL1 9 in AL1(EtP11V12 *sec.m.* Sk2) T (*lin.* no ; *cf.* IIa-IIae q.117 a.i ad 3) : *om.* L4(O8 Sk2T* P12 Lp) L2R (*add.* V13 *sec.m.* Rp3) *Cf. supra* 1119 b 31 *cum adn.*

1121 a 16 *Quae quidem igitur prodigalitatis* etc. Postquam Philosophus ostendit oppositionem prodigalitatis ad illiberalitatem, hic ostendit quod illiberalitas excedit in gravitate peccati, et hoc tribus rationibus. Quarum prima sumitur ex mutabilitate prodigalitatis, quia non de facili augetur, sed de facili removetur. Unde dicit quod ea quae pertinent ad prodigalitatem non multum possunt augeri simul, ut scilicet aliquis nullo modo accipiat et superflue omnibus det, eo quod substantia, id est divitiae, velociter deserit eos qui dant indiscrete, quasi quidam ydiotae et irrationabiles, et tales videntur esse prodigi. Et quia vitium quod < non > multum augetur, sed de facili curatur, est minus grave, inde est quod prodigus non modicum est melior, id est minus malus, illiberali. Prodigus enim de facili sanabilis est a suo vitio ex duobus. Uno quidem modo ab aetate, quia, quantum aliquis magis accedit ad senectutem, fit magis pronus ad retinendum et ad non dandum; quia enim divitiae appetuntur ut per eas humanis defectibus subveniatur, consequens est ut, quanto aliquis maiores sentit defectus, tanto pronior sit ad retinendum et ad non dandum. Secundo propter paupertatem, quae consequitur ex superflua prodigi datione, paupertas autem impedit prodigalitatem tum propter impossibilitatem dandi, tum propter experientiam defectus.

1121 a 21 Secundam rationem ponit ibi: *Et ad medium potest venire* etc. Quae sumitur ex similitudine eius ad liberalitatem. Unde dicit quod prodigus de facili potest reduci ad medium virtutis propter convenientiam quam habet cum liberali. Habet enim prodigus ea quae habet liberalis, quia scilicet libenter dat et non de facili accipit; differt autem a liberali, quia neutrum horum facit secundum quod oportet et bene, id est secundum rationem rectam. Et ideo, si perducatur ad hoc quod faciat praedicta secundum quod oportet, sive per assuetudinem sive per quamcumque aliam transmutationem, puta aetatis vel fortunae, erit liberalis, ut scilicet det quibus oportet et non accipiat unde non oportet. Et ex hoc concludit quod prodigus non videtur esse pravus secundum id quod pertinet proprie ad virtutem moralem, quae respicit directe appetitivam potentiam; non enim pertinet ad malum sive corruptum appetitum neque ad defectum virilis animi quod aliquis superabundet in dando et in non accipiendo, sed hoc videtur pertinere ad insipientiam quandam; et sic videtur quod prodigalitas non tam pertineat ad malitiam moralem, quae respicit pronitatem appetitus ad malum, quam secundum rationis defectum.

Tertio ibi: *Secundum hunc autem modum* etc., 1121 a 27 ponit tertiam rationem, quae sumitur ex effectu prodigalitatis. Unde dicit quod prodigum esse multo meliorem illiberali non solum apparet propter praedictas duas rationes, sed etiam propter hanc tertiam, quoniam prodigus multis prodest per suam dationem, licet sibi noceat inordinate dando, sed illiberalis nulli prodest, in quantum deficit in dando, nec etiam prodest sibi ipsi, in quantum deficit in expendendo.

Deinde cum dicit: *Sed multi prodigorum* etc., 1121 a 30 determinat de eo qui est commixtus ex prodigo et illiberali. Et circa hoc duo facit: primo ostenditis quomodo aliqui prodigi aliquid illiberalitatis habent; secundo infert quasdam conclusiones ex dictis, ibi: *Propter quod intemperati* etc. Circa primum duo facit; primo ostendit quomodo quidam prodigi male se habent in accipiendo; secundo quomodo male se habent in dando, ibi: *Propter quod neque liberales* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod multi qui sunt prodigi secundum superfluam dationem, sunt etiam secundum aliquid illiberales, in quantum accipiunt unde non oportet.

Secundo ibi: *Acceptivi autem* etc., assignat duas 1121 a 32 rationes. Quarum prima est quia tales proni sunt ad accipiendum propter hoc quod volunt consumere sua superflue dando et expendendo et de facili consumunt, quia ea quae habent cito eos deserunt; unde ad hoc quod implere possint voluntatem suam circa superfluas dationes et expensas, coguntur aliunde inordinate acquirere quae non habent. Secunda ratio est quia magis dant ex quadam concupiscentia dandi quam ex ratione recta, quasi intendentes ad aliquod bonum; unde volunt quidem dare, sed qualiter aut unde dent, nihil apud eos differt, et ideo, quia nullam curam habent de bono, indifferenter undecumque accipiunt.

Deinde cum dicit: *Propter quod neque liberales* 1121 b 3 etc., ostendit quomodo deficiant circa dationes. Et dicit quod, quia nullam curam habent de bono, ideo dationes eorum non sunt liberales, quia neque

13 non *coni, cum* Vc *sec.m.* BxEr AsP5P7P10PdV10 SWiZa] *om.* Θ 38 assuetudinem] assuefactionem O(assuescionem Bg3ErEr*O assuesionem P3 assuessionem Ao assuetudinem *pr.m.* assuefactionem *sec.m.* P5) 51 secundum] *om.* P1 Za Ed3 ad *corr. sec.m.* As *forsitan recte* (secundum rationis *corr.* ad sapiencie *sec.m.* Pd *[om.* ad] V10) *vel* sit secundum *legendum?* 65 duo *coni, cum* O1 Ed2] tria Θ 94-95 ideo... bonae] *hom.om.* <I>(-Bg2WoC2HrSa Ed3 *sec.m.* F1 ideo ipsi non habent dationes liberales, quia non sunt bonae *sec.m.* V7) 94 neque PP2Wi V6Za Hr Sa *sec.m.* F1] nec Ed3 non S Bg2Wo C2 *sec.m.* V7 *Cf. Arist.* 1121 b 4 *cum adn.*

68 Lin. 1121 b 7. 71 Lin. 1121 b 3.

sunt bonae neque propter bonum neque modum debitum habent, sed quandoque divites faciunt malos homines, quos oporteret pauperes esse, quia, dum divitiis male utuntur, et sibi et aliis sunt nocivi; et tamen hominibus qui habent mores moderatos secundum virtutem nihil darent, in quo deficiunt in dando, sed multa dant adulatoribus vel aliis hominibus qui eos qualitercumque delectant, puta histrionibus vel lenonibus, in quo superabundant in dando.

1121 b 7 Deinde cum dicit: *Propter quod intemperati* etc., inducit duas conclusiones ex praemissis. Quarum prima est quod propter praemissa multi prodigorum sunt intemperati, et hoc apparet ex duobus. Primo quidem quia, cum sint faciles ad consumendum sua, de facili etiam consumunt in intemperantias, puta in cibos et venerea, a quibus multi retrahuntur timore expensarum. Secundo quia, cum non ordinent vitam suam ad bonum honestum, consequens est quod declinent ad voluptates; haec enim duo sunt propter se appetibilia, honestum quidem secundum appetitum rationalem, delectabile autem secundum appetitum sensitivum; utile autem refertur ad utrumque horum.

Secundam conclusionem ponit ibi: *Prodigus quidem igitur* etc. 1121 b 10 Et dicit quod ex praemissis patet quod prodigus, si non potest induci ad virtutem, transit in praedicta vitia. Si autem potiatur studio, scilicet virtutis, perveniet de facili ad medium et ut det et abstineat ab accipiendo secundum quod oportet, ut supra dictum est.

103 vel] et Ψ 123 scilicet *om.* Ψ

103 Albertus *Comm.* p. 284 a : « Sicut histriones... sicut sunt lenones... ». 114-118 Cf. infra VIII 2, 1155 b 19-21. 125 Lin. 1121 a 21-25.

1121 b 12 autem insanabilis est. Videtur enim senectus et omnis impotentia illiberales facere. Et magis connaturale hominibus prodigalitate. Multi enim amatores pecuniarum magis quam datores. § Extendit autem in multum et multiforme est; multi enim modi videntur illiberalitatis esse. In duobus enim existens, et defectu dationis et superabundantia acceptionis, non omnibus integra advenit, sed quandoque dividitur, et hi quidem acceptione superabundant, hi autem datione deficiunt. § Qui quidem enim in talibus appellationibus, puta parci, tenaces, kyminibiles, omnes datione deficiunt, aliena autem non appetunt neque volunt accipere. Hi quidem propter quandam moderantiam et reverentiam turpium; videntur enim quidam vel dicunt propter hoc custodire, ut non aliquando cogantur aliquid operari; horum autem et cymini venditor et omnis talis, nominatus est autem a superabundantia eius quod est nulli utique dare. Hi rursus propter timorem abstinent ab alienis ut non facile ipsum quae aliorum accipere, quae autem ipsius alios non; placet igitur eis neque dare neque accipere. § Hi autem rursus secundum acceptionem superabundant undique accipiendo et omne. Puta illiberales operationes operantes et de meretricio pasti et omnes tales et usurarii et parva in multo. Omnes enim

Illiberalitas

1122 a 1 isti unde non oportet accipiunt et quantum non oportet. Commune autem in ipsis turpis lucratio apparet; omnes enim gratia lucri et huius parvi opprobria sustinent. Eos enim qui magna non unde oportet accipiunt neque quae oportet, non dicimus illiberales, puta tyrannos civitates et sacra praedantes, sed perniciosos magis et impios et iniustos. § Aleator quidem et mortuorum spoliator et latro illiberalium sunt; turpes lucratores enim, lucri enim gratia utrique negotiantur et opprobria sustinent. Et hi quidem pericula maxima gratia lucri, hi autem ab amicis lucrantur, quibus oportet dare. Utrique utique unde non oportet lucrari volentes turpes lucratores. Et omnes utique tales sumptiones illiberales. § Congrue utique illiberalitati

18 existens ART *(lin.* 39) : *om.* L 22 kyminıbiles T *(lin.* 51, 65) kiminıbiles (= kini- *Cf. adn. ad Thomae comm. lin.* 51) Rp1'2'4 kymbiles RtRp3 kinibiles L2 kimbikes AL1 25 dicunt ALRtT *(lin.* 60) : dicuntur Rp 26 aliquid Rp2T *(lin.* 61-62 ; *lin.* 63 turpe *et lin.* 65 indecens *ex* 1121 b 24) : turpe aliquid ALRtRp1'3'4 27 cymini T *(lin.* 66) : cimini LR 27 autem AL : *ante* est Rt *om.* Rp 28 Hi L2R : Hi autem AL1 29 ipsum A(KbOb) RT *(lin.* 71) : eundem A(LbMb) L 29 quae L2R quidem quae AL1 32 undique R : in undique L 34 parva A^hOl*) L4RpT (? *Cf.* IIa-IIae q.118 a.8 ad 4) : parvo I 2Rt 34 in multo A(LbMbOb) RtT *(lin.* 87-88) : in multos Rp et in multo A(Kb) L 1122 a 5 civitates T *(lin.* 97) : desolantes *add.* ALR *(nec non* IIa-IIae q.118 a.8 arg.5) 13-14 illiberalitati liberalitas T *(lin.* 8, 121-122) : illiberalitati illiberalitas Rp liberalitati illiberalitas ALRt

liberalitas contrarium dicitur. Maius enim est malum prodigalitate, et magis in hanc peccant quam secundum dictam prodigalitatem. De liberalitate quidem igitur et oppositis malitiis tanta dicta sunt.

17 sunt L2R sint AL'(- EtPIl Lp)

1121 b 12 *Illiberalitas autem insanabilis est* etc. Postquam Philosophus determinavit de prodigalitate, hic determinat de illiberalitate. Et circa hoc tria facit: primo proponit quandam condicionem illiberalitatis; secundo distinguit illiberalitatis modos seu species, ibi: *Extendit autem in multum* etc.; tertio comparat illiberalitatem ad suum oppositum, ibi: *Congrue utique illiberalitati* etc. Dicit ergo primo quod vitium illiberalitatis est insanabile. Et huius assignat duas rationes. Quarum prima est quia vita humana et etiam res mundanae ut plurimum tendunt in defectum; manifestum est autem ex experimento quod et senectus et quaelibet alia impotentia vel defectus facit homines illiberales, quia videtur homini quod pluribus indigeat et ideo magis cupit res exteriores quibus humanae indigentiae subvenitur. Secunda ratio est quia illud ad quod homo naturaliter inclinatur non de facili removetur ab eo; magis autem inclinatur homo ad illiberalitatem quam ad prodigalitatem. Cuius signum est quod plures inveniuntur amatores et conservatores pecuniarum quam datores, id autem quod naturaliter est in pluribus invenitur. In tantum autem natura inclinat ad amorem divitiarum in quantum per eas vita hominis conservatur.

1121 b 16 Deinde cum dicit: *Extendit autem in multum* etc., distinguit modos seu species illiberalitatis. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod illiberalitas attenditur secundum duo, scilicet secundum superfluum in accipiendo et secundum defectum in dando; secundo ponit species quae accipiuntur secundum defectum in dando, ibi: *Qui quidem enim in talibus* etc.; tertio ponit species quae accipiuntur secundum superfluam acceptionem, ibi: *Hi autem rursus secundum acceptionem* etc. Dicit ergo primo quod illiberalitas in multum augetur, ad multa etiam se extendit et multiformis est, in quantum scilicet sunt multi modi illiberalitatis. Cum enim illiberalitas in duobus existât, scilicet in defectu dationis et in superabundantia acceptionis, non omnes illiberales in utroque peccant, quasi totam rationem illiberalitatis habentes, sed dividitur aliquando in diversis, ita quod quidam superabundant in acceptione qui tamen non deficiunt in datione, sicut de prodigis supra dictum est, alii vero deficiunt in datione et tamen non superabundant in acceptione.

Deinde cum dicit: *Qui quidem enim* etc., determinat modos eorum qui in datione deficiunt. Et 1121 b 21
dicit quod tales appellantur parci, eo quod parum expendunt, et tenaces, a defectu dationis, quasi multum retinentes; dicuntur etiam kyminibiles, quasi venditores cymini, a quodam superexcessu tenacitatis, quia scilicet nec minimum aliquid darent absque recompensatione. Et tamen isti non superabundant in accipiendo, quia nec aliena appetunt nec oblata multum curant accipere. Et hoc propter

8 ıllıberalitati] libertati PWi liberalitati V6Za *om*. Db S (*nec non in hom.om*. P3) *Cf. Arist*. 1122 a 13 *cum adn*. 51 kyminibıles *coni, ex lin. 52. cf. infra lin*. 65-66 *et Arist*. 1121 b 22 *cum adn.]* kÿnibiles Θ ? *Quo in verbo nota* kÿni- *legenda est* kymini- (*cf*. dini [=divini], mimi [=minimi], maxi [=maximi], *etc.*), *sed perperam legerunt* kynni- (kynm-, kymu-) <b(kynn- AsP*PdV i *pro* y Bg3 Er2 P'Vl') kymi- S kimi- PWi rim- V6 rumi- Za *Cf*. q.n8 a.8 arg.4 et ad 4, *ubi archetypum habuısse videtur* kinibiles (=kiminibiles), *quod perperam leg. mss*. kinni- kimu- *etc*. 52 cymıni] cimini P7 T(-Za) timi Ol rumini Za *cf. lin*. 66 *cum adn;* M. Niederman *Les Gloses médicales du Liber Glossarum*, in *Recueil Max Niedermann*, Neuchâtel 1954, p. 72 et 75.

6 Lin. 1121 b 16. 7 Lin. 1122 a 13. 4-10 Averroes, IV c. 1 (ed. 1562, f. 5ira) : « Auaritia autem siue illiberalitas de multis rebus dicitur, et est multarum specierum » ; Albertus *Leet*. f. 57ra : « Et primo determinat quandam proprietatem illiberalitatis ; secundo modos ipsius, ibi : *Extendit autem;* tertio determinat de contrarietate ipsius ad liberalitatem, ibi : *Congrue utique*. Circa primum proponit proprietatem, scilicet quod est insanabilis ; et probat, ibi : *Videtur enim*, per duas rationes... ». 10-12 Aristoteles *Rhet*. II 13, 1389 b 16-17, 1390 a 4"5 (ed. Spengel, p. 268 et 269); *Top*. II 6, 112 b 11 (PL 64, 929 B) sec. Thomam *De pol*. q.3 a.6 arg.5 12-17 Cf. *Rhet*. II 13, 1389 b 27-29 (ed. Spengel, p. 268). 22-23 Aristoteles *Phys*. II 13, 198 b 34 - 199 a 7 ; *De gen*. II 7, 333 b 4-6 ; *De mem*. 6, 452 a 30 ; *De part, animal*. III 2, 663 b 28-29 *i Rhet*. I 10, 1369 a 35 - b 2 (ed. Spengel, p. 218). Cf. infra VII c. 13 lin. 135-136. 32 Lin. 1121 b 21. 34 Lin. 1121 b 31. 45 Cap. 4, 1121 a 30. 47-54 et 65-68 Averroes IV c. 1 (ed. 1562, f. 5ira), in 1221 b 27 : «ille quem nomınat vulgus numeratorem [numeratione *perperam ed.)* lentium» ; Anonymus p. 182, 25-29; O8, f. 72rb (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : « Sciendum quonıam parcı dıcuntur qui ın custodiendo superabundant. Kimbikes autem [id est quı vi moventur ad dationem] et kıminoprıstae [quod sonat ın cimini venditores] et gnifones et sknipi, qui parva emittunt et dant ; quı autem vix, tenaces ; qui autem et cum distensione et ira dant, mikrologi » ; Albertus *Led*. f. 57ra : « kinnibiles, id est venditores cymini seu quarumlibet vilium rerum» ; f. 57vb-58ra : «Utrum parci, tenaces et kınnibiles sint idem vitium?... Solutıo. Dıcendum quod haec tria nominant tria diversa vitia secundum speciem. Dicitur enim alıquis parcus quı dat parum, tenax autem dicitur qui nıhil dat sed totum tenet, kinnıbilis autem quı habet specialem deformıtatem ex venditione parvorum et vilium, qui tantum valet ın graeco sicut venditor cimini et nominat eum qui etıam minima non vult dare sed omnia vendit ; ciminum enim in terra illa valde est vile, propter quod et pro ferro fracto venditur. Et alia translatio habet 'computator lentis', quia scilicet maximum studium ponit in minimis, ne aliquid transeat de sua manu ex eis. Unde parco peior est tenax, magis utroque kinnibilis » ; *Comm*. p. 285.

duas rationes. Quarum prima est quia scilicet hoc dimittunt propter morum moderantiam et propter timorem turpitudinis; videntur enim propter hoc custodire sua, et etiam hoc dicunt verbo, ne, si sua dent, cogantur aliquando propter penuriam aliquid operari; et inde est etiam quod nolunt recipere aliena, turpe hoc existimantes, vel etiam dubitant ne ab his qui eis darent inducerentur ad aliquid indecens; et de eorum numero videtur esse kyminibilis, id est cymini venditor, qui sic nominatur propter hoc quod in hoc superabundat quod nulli dare vult; et eadem ratio est de omnibus similibus. Secunda ratio est quia aliqui abstinent ab accipiendo aliena propter hoc quod timent ne oporteat eos dare, quasi non sit facile ut ipse ea quae sunt aliorum accipiat et alii < non > accipiant ea quae sunt eius; et ideo placet eis quod neque dent neque accipiant.

1121 b 31 Deinde cum dicit: *Hi autem rursus* etc., ponit modos illiberalitatis < qui accipiuntur secundum superfluam acceptionem >. Et primo quantum ad eos qui turpiter accipiunt; secundo quantum ad eos qui accipiunt iniuste, ibi: *Aleator quidem* etc. Dicit ergo primo quod quidam illiberales superabundant in acceptione non curantes quid vel unde accipiant seu lucrentur. Quorum quidam lucrantur de vilibus et servilibus operationibus; quidam vero lucrantur de turpibus et illicitis, puta de meretricio vel de aliquo simili, sicut lenones; quidam vero lucrantur per improbam exactionem, sicut usurarii et qui saltem aliquid parvum volunt lucrari in aliquo multo quod dant vel mutuant. Omnes enim praedicti accipiunt unde non oportet, scilicet de servilibus vel turpibus operationibus, vel quantum non oportet, sicut usurarii qui accipiunt ultra sortem. Quibus omnibus commune est quod turpiter lucrantur, in quantum scilicet sustinent ut opprobrio habeantur propter aliquod lucrum, et hoc parvum. Quia illi qui, ut magna lucrentur, accipiunt unde non oportet vel quae non oportet, sicut tyranni qui depraedantur civitates et templa, non dicuntur illiberales, sed magis dicuntur perniciosi, in homines, et impii, in Deum, et iniusti, quasi legis transgressores.

Deinde cum dicit: *Aleator quidem* etc., ponit illiberales qui accipiunt iniuste, sicut aleator, qui lucratur ex ludo taxillorum, et ille qui spoliat mortuos, qui antiquitus cum magno apparatu sepeliebantur, et latro, qui spoliat vivos; omnes enim isti turpiter lucrantur, in quantum propter lucrum negotia quaedam faciunt unde sunt opprobriosi. Quod etiam et de superioribus dictum est, sed in istis est aliqua specialis ratio turpitudinis: quidam enim horum, scilicet spoliator mortuorum et latro, exponunt se magnis periculis propter lucrum, agentes ea quae legibus puniuntur, alii vero, scilicet aleatores, volunt lucrari ab amicis cum quibus ludunt, cum tamen magis conveniat secundum liberalitatem amicis aliquid dare. Et sic patet quod utrique, dum volunt lucrari unde non oportet, sunt turpes lucratores. Et sic patet quod omnes praedictae sumptiones, id est acceptiones, sunt illiberales. 1122 a 7

Deinde cum dicit: *Congrue utique* etc., determinat de illiberalitate per comparationem ad oppositum vitium. Et dicit quod illiberalitas congrue denominatur ab oppositione liberalitatis. Semper enim peius vitium magis opponitur virtuti; illiberalitas autem est peior prodigalitate, ut supra ostensum est; unde relinquitur quod magis opponatur liberalitati. Secunda ratio est quia homines magis peccant secundum vitium quod dicitur illiberalitas quam secundum vitium quod dicitur prodigalitas, et propter hoc nominatur a privatione liberalitatis, quia pluries per hoc vitium corrumpitur liberalitas. Ultimo autem epilogat quae dicta sunt, dicens tanta dicta esse de liberalitate et de oppositis vitiis. 1122 a 13

61-62 aliquid] aliquod T(-V8 aliquod turpe Za) *Cf. Arist.* 1121 b 26 *cum adn.* 65-66 kyminibilis] kynnibilis (kynm- kymu-) C>(kynn- AsPd kynin- W i *pro* y Bg3P3 O1) kymibilis (kynn-) SPWiV8 (i *pro* y PV8) rumibilis Za *Cf. supra lin.* 51 *cum adn.* 66 cymini] cimini P3 AoP7V2 ΨF(rumini Za) *cf. supra lin. 52 cum adn.* 72 non *coni, cum* Ed3] *om.* Θ 72 accipiant *coni, cum* Ed11] accipiunt Φ *om.* Ψ *(nec non in hom.om.* P3) 73 eius] sua Ψ 75 Hi *coni, ex Arist. (cf. supra lin.* 34) *cum* V8Za *sec.rn.* P5V10] Qui Θ 76-77 qui... acceptionem *coni, ex lin.* 33-34] om· © *(add.* qui accipiuntur secundum superfluam dationem *sec.rn.* PdV10 *sed* dationem *in* acceptionem *corr. tertia m.* Pd secundum superfluam acceptionem *sec.rn.* As) 87 volunt] vellent Ψ *(om.* P3) 89 praedicti *coni, cum* V6Za *sec.rn.* ErW10 SWi] pdâ (==predam *pro* pdci=predicti)O(pdam Er2KrO AsCX^P^PdVV2-V4W *sec.rn.* Bg3 pdeam [=predictam] Er'P3 P5 *pr.m.* Bg3) pdea (=predicta) PSWi 95 ut *om.* Φ S 112 alii *coni, cum* V8Za *sec.rn.* ErKr AsV10 SPWi] aliquando (alii) Θ 118 id est *coni, cum sec.rn.* V10 SWi] in Θ (et V8 *sec.rn.* ErKr As P vel Za *om.* Pd)

75-79 Albertus *Lect.* f. 57rb : «Deinde cum dicit : *Hi autem rursus,* poni modos qui sunt circa acceptionem. Et primo eos qui sunt in turpi acceptione, ubi tamen transit dominium ; secundo eos qui sunt circa illicitam acceptionem, ibi : *Et aleator quidem...».* 79 Lin. 1122 a 7. 85 Albertus *Lect.* f. 57rb : «de meretricio pasti, ut lenones». 91-92 Albertus *Lect.* f. 58rb . (stricte) «dicitur usurarius qui ex conventione accipit aliquid ultra sortem». Cf. Gratianus *Deer.* II Causa xiv q.3 c.4 (ed. Friedberg t. 1, coi. 735) ; *Decretal.* Lib.V Tit.xix c.io et 19 (ed. Friedberg, t. 2, coi. 814 et 816). 98-100 Albertus *Lect.* f. 58rb : «Ad 3 dicendum quod potest tyrannus considerari quantum ad affectum et sic dicitur perniciosus, quia in necem *homines* inducit subripiendo eis sua ; aut secundum actum, et hoc dupliciter : vel in quantum peccat contra *Deum* spoliando sacra et impugnando fidem et sic impius (unde alia translatio habet 'non credentes' ('incredulos' Averroes, IV c. 1; ed. 1562, f. 5irb]), aut quantum ad alios homines et sic est iniustus in quantum per iniustas *leges* accipit ab eis quae ipsorum sunt». - Aliter *Comm.* p. 286 a. 103 Albertus *Lect.* f. 58va : « Unde dicet infra [?] quod interest legislatoris quod taxillatores exterminet de civitate ». 104-105 Albertus *Lect.* f. 57rb : « Propter hoc quod antiquitus, et alicubi adhuc, sepeliuntur homines cum magnis divitiis » ; cf. Gregorius *Moralia* *N* vi 10 (PL 75, 684 D) : «antiqui mortuos cum divitiis obruebant». 108 Lin. 1122 a 2. 122-123 Cf. supra II 10, 1108 b 35 - 1109 a ii. 124 Cap. 4, 1121 a 16-30.

1122 a 18 Videbitur autem consequens esse et de magnificentia pertransire. Videtur enim et ipsa circa pecunias quaedam virtus esse. § Non quemadmodum autem liberalitas extenditur circa omnes quae in pecuniis operationes, sed circa sumptuosas solum. In his autem superexcellit liberalitatem magnitudine, quemadmodum nomen ipsum significat. In magnitudine enim decens sumptus est. § Magnitudo autem ad aliquid; non enim idem sumptus trierarchae et architheoro. Decens utique ad ipsum et in quo et circa quae. § Qui autem in parvis vel in moderatis secundum dignitatem expendit non dicitur magnificus, puta haec multotiens dare tanti, sed qui in magnis iste. Magnificus quidem enim liberalis, liberalis autem nihil magis magnificus. § Talis autem habitus defectus quidem parvificentia vocatur, superabundantia autem bannausya et apyrocalia et quaecumque tales, non superabundantes magnitudine circa quae oportet, sed in quibus non oportet et ut non oportet praeclarae. Posterius autem de ipsis dicemus. § Magnificus autem scienti assimulatur; decens enim potest speculari et expendere magna prudenter. Quemadmodum

1122 b 1 enim in principio diximus, habitus operationibus determinatur et quorum est. Magnifici utique sumptus magni et decentes. Talia utique et opera; sic enim erit magnus sumptus et decens operi. Quare opus quidem sumptu dignum oportet esse, sumptum autem opere vel et superabundare. § Consumet autem talia magnificus boni gratia; commune enim hoc virtutibus. § Et adhuc delectabiliter et emissive; ratiocinii enim diligentia parvifica. § Et qualiter optimum et decentissimum intendet utique magis quam quanto et qualiter minimo. § Necessarium autem et liberalem magnificum esse; et enim liberalis expendet quae oportet et ut oportet. In his autem magnum magnificivelut magnitudo

r8 autem T *(lin.* i *; cf. supra c.* i *lin.* 21) : autem utique ALR 19 ipsa AL4R : haec ipsa L2 19 quaedam ALRtT *(lin.* 19) : quidem Rp 20 autem ALRtT *(lin.* 14, 21) : *om.* Rp 20 extenditur L2RT (? *lin.* 27 ; *cf.* IIa-IIae q.i34 a.3 s.c.) : extendit AL1 21 sumptuosas ALR *(cf.* IIa-IIae q.134 a.3 s.c.) : *an* sumptus T *(lin.* 30) 23 significat L^Sk2!1 Lp) L2R · subsignificat AL1(EtO8P11V12) 23 sumptus RT *(lin.* 39) : sumptuositas L1 sumptuosus L2 27 haec T (? *cf. lin.* 68 multa) : hoc ALR(h' EtV12!'1 Ba4Vd Tu4V13 haec Sk2N4 ?) 27 dare tanti L2RT *(lin.* 67-71) : da erranti AL1 (aliter : dare tanti T1 *Cf. Albertus in app. font, ad Thomae comm. lin.* 67-73 *laud.)* 31 bannausya T *(lin.* 81) : banausia ALRt bonausia Rp 31 apyrocalia T *(lin.* 83) : apirocalia *Ant. transl.(Via.)* apeirokalia ALRt apenokalia Rp (capenokalia *pr.m.* Tu1 apperrokalia P14) 33 praeclarae AL *(cf. Roberti Grosseteste notula* «Nomen, non adverbium» EtPnV12 Sk2) Rt (?) : praedare Rp (id est ante dare *glossa sup. lin.* V13) *an* praeclare T *(lin.* 90) ? 1122 b 3 et ALRtT *(cf. lin.* 125 etiam) : *om.* Rp 4 operi ALRtT *(lin.* 128) : operatio Rp 5 et AL4T *(lin.* 133 etiam) : *om.* L2R 8 enim ALRt : *om.* Rp 12 autem ALRtT *(lin.* 164) : enim Rp 12 *Post* magnifici *non post* magnitudo *interp.* T *(lin.* 157-167) : *post* magnitudo *non post* magnifici *interp.* L *(cf. Roberti Grosseteste notula* in O8 : ... magnitudo scilicet est magnum magnifici) 12 velut R : puta L *Cf. infra* 1134 a 2ibis, 1168 a 32 *cum adn.*

circa haec liberalitatis existente. § Et ab aequali sumptu opus faciet magis magnificum. Non enim eadem virtus possessionis
1122 b 15 et operis. Possessionis quidem enim virtus quod plurimo dignum et honoratissimum, puta aurum, operis autem magnum et bonum, talis enim speculatio admirabilis, magnificum autem admirabile. Et est operis virtus magnificentia in magnitudine.

13 liberalitatis T (*lin.* 166) : liberalitate LR 13 existente LR . *an* existens (*vel* existentis) T (*cf. lin.* 166) ? 13 aequali ART (*lin.* 168-169 ; *cf.* IIa-IIae q.i34 a.3 ; q.i35 a.i) : operi *add.* L 16 puta ALRt : autem *add.* Rp 16 autem ALRtT (*lin.* 177) : enim Rp

1122 a 18 *Videbitur autem consequens esse* etc. Postquam Philosophus determinavit de liberalitate, hic determinat de magnificentia. Et dividitur pars ista in duas partes: in prima inquirit materiam magnificentiae et oppositorum vitiorum; in secunda ostendit qualiter magnificentia et opposita vitia circa propriam materiam operantur, ibi: *Magnificus autem scienti assimulatur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quae sit materia magnificentiae; secundo ostendit quae sint vitia ei opposita, ibi: *Talis autem habitus* etc. Circa primum tria facit: primo proponit materiam communem magnificentiae et liberalitati; secundo ostendit differentiam inter utrumque, ibi: *Non quemadmodum autem liberalitas* etc.; tertio probat propositum, ibi: *Qui autem in parvis* etc. Dicit ergo primo quod post liberalitatem videtur esse conveniens quod sequatur tractatus de magnificentia. Et ratio convenientiae est quia magnificentia videtur esse quaedam virtus circa pecunias sicut et liberalitas.

1122 a 20 Deinde cum dicit: *Non quemadmodum autem* etc., ostendit differentiam quantum ad materiam inter liberalitatem et magnificentiam. Et circa hoc duo facit: primo ponit differentiam; secundo manifestat quod dixerat, ibi: *Magnitudo autem* etc. Circa primum ponit duas differentias. Quarum prima est quod liberalitas se extendit ad omnes operationes quae sunt circa pecunias, scilicet ad acceptiones, dationes et expensas, sed magnificentia est solum circa sumptus, id est expensas. Secunda differentia est quia etiam in sumptibus sive in expensis, magnificentia excedit liberalitatem magnitudine expensarum; magnificentia enim est solum circa magnas expensas, sicut ipsum nomen demonstrat, sed liberalitas potest esse etiam circa moderatas vel etiam modicas. Nec tamen intelligendum est quod, quia magnitudo importat excessum quendam, quod magnificus ita magnos sumptus faciat quod excedat id quod debet fieri secundum rationem; sed sumptus magnifici ita est cum magnitudine quod cum hoc est decens; decet enim et personam facientis et opus in quo fiunt expensae, ut infra dicetur.

Deinde cum dicit: *Magnitudo autem* etc., exponit quod dixerat, scilicet qualiter magnitudo sumptus conveniat magnifico. Et quia magnum dicitur relative, ut habetur in Praedicamentis, ideo et hic dicitur quod magnitudo sumptus accipitur per respectum ad aliquid aliud, puta ad id in quo fiunt expensae vel ad personam expendentis, quia non idem sumptus dicitur esse magnus per comparationem ad trierarcham, id est principem galearum quae habent tres ordines remorum unde et trieres vocan- 1122 a 24

i Videbitur *coni, ex Arist.* (*cf. supra c.* 1 *lin.* 21) *cum* pipi® Za Ed2 *tertia m.* P] Videtur © 4 duas partes *inv.* T(-Za) 14 utrumque] utramque Ed11 40 hoc *coni, cum sec.m.* Er2 AsP5P'PdV10] homo Φ *om.* Cl Ψ 51 trierarcham] trierarchas Ψ 51 principem] principes Ψ

7 Lin. 1122 a 34. 11 Lin. 1122 a 30. 14 Lin. 1122 a 20. 15 Lin. 1122 a 26. 18-20 Albertus *Lect.* f. 5qva « Secundo assignat causam ex parte convenientiae, ibi : *Videtur enim,* et primo dicit quod est circa pecunias sicut liberalitas et ideo simul determinandae sunt» ; *Comm.* p. 287 a. 25 Lin. 1122 a 24. 30-31 Robertus Grosseteste *Notulae* (adn. marg. ad 1121 a 12 «sumptum» in Et V12 Sk2) : «id est expensam» ; (adn. in comm. Anonymi, p. 180, 26, inserta ; O7*f. 7irb) : «Et sumptum enim [sive expensam]». Cf. adn. ad Arist. 1121 a 12 et infra lin. 130-131. 34 Anonymus, p. 183/25-26 ; O8, f. 72va (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) : «Determinavit autem magnificentiam a nomine [id est ab hoc nomine megaloprepeia, quod secundum derivationem et compositionem graecam sonat in 'magni decentia'] in magnitudine decentem expensam » ; Albertus *Lect.* f. 5gva : «Et hoc probat per nominis expositionem secundum quod dicitur graece megalopreregia [!], quasi magna decentia secundum derivationem graecam, sicut dicit Eustratius in commento» ; *Comm.* p. 287 a. 42 Lin. 1122 a 24-25, 34 - b 6 ; c. 7, 1122 b 23-26. 46 Ps.-Aristoteles *Cat.* 7, 6 b 9, a Boethio transi. (PL 64, 219 C ; ed. Minio-Paluello, p. * 18, cf. ed. comp., p. 59 ; aliter Guillelmus, p. 97). 51-55 *Lexicon verborum graecorum...*, p. 260* : «Trierarchae : princeps galearum. - Archyteoro : princeps speculationis. Trieris : genus navis currentis per mare». - Anonymus, p. 184, io-n ; O8, f. 72vb (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) : « Architheoros dicebant missos publice ad contiones vel solemnes congregationes vel ad deos utentes divinationibus. [Trieres autem est navigium bellicum, trierarcha autem est princeps huiusmodi navigii vel praepositus qui decentes sumptus praeparat in ministerium huiusmodi navigii] » ; Albertus *Lect.* f. 5qva : « trierarchae, id est principi navium, et architectoro [-ri *ms.* Vat. lat. 722] id est principi legatorum seu praelatorum [vel principi sacerdotum *hab. ms.* Cambridge Gonv. and Caius coli. 510] ; a theoro, quod est contemplator » ; *Comm.* p. 288 a.

tur, et architheorum, id est principem speculationis, puta si aliquis fuerit praefectus templi vel etiam studii. Oportet enim sumptum esse decentem per comparationem ad ipsum qui expendit et per comparationem ad id in quo expendit, circa quod etiam oportet attendere circa quae illud fiat, puta, si fiunt expensae in aedificatione domus, oportet ulterius considerare cui domus illa aedificetur, utrum scilicet principi vel privatae personae, quia scilicet secundum hoc diversi sumptus requiruntur.

1122 a 26 Deinde cum dicit: *Qui autem in parvis* etc., probat quod dixerat, scilicet quod ad magnificentiam pertineat magnitudo sumptus. Quia ille qui expendit in rebus parvis vel etiam moderatis secundum quod dignum est non dicitur magnificus, puta si multotiens divisim expenderet multa in parvis rebus, ita quod omnes illae expensae congregatae facerent aliquid tantum quantum est illud quod expendit magnificus, nihilominus tamen magnificus non diceretur, etiam si prompte et liberaliter illa parva expenderet. Quia omnis magnificus est liberalis, non tamen sequitur quod omnis liberalis sit magnificus.

1122 a 30 Deinde cum dicit: *Talis autem habitus* etc., ostendit quae sint vitia opposita magnificentiae. Et dicit quod vitium oppositum habitui magnificentiae per modum defectus vocatur parvificentia; sed vitium quod opponitur ei per modum superabundantiae vocatur bannausya, a bannos, quod est fornax, quia tales sicut in fornace omnia sua consumunt; vocatur etiam apyrocalia, quasi sine experientia boni, quia scilicet inexperti sunt qualiter oporteat bonum operari, et si quae etiam sunt aliae tales nominationes, quae quidem important superabundantiam non quia excedant magnificum in magnitudine expensarum circa quae Oportet expendere, sed superabundant in hoc quod excedunt rationem rectam in hoc quod faciunt magnos sumptus cum quadam praeclaritate in quibus non oportet et sicut non oportet. Ex quo patet quod medium et extrema in virtutibus moralibus non accipiuntur secundum quantitatem absolutam, sed per respectum ad rationem rectam. Subdit autem quod de istis vitiis posterius dicetur in hoc eodem capitulo.

1122 a 34 Deinde cum dicit: *Magnificus autem* etc., ostendit quomodo magnificentia et opposita vitia circa praedictam materiam se habeant. Et primo determinat de magnificentia; secundo de vitiis oppositis, ibi: *Sufierabundans autem et bannausus* etc. Circa primum duo facit: primo ponit quasdam proprietates magnifici pertinentes ad modum expendendi; secundo ostendit in quibus magnificus expendat, ibi: *Est autem sumptuum* etc. Circa primum ponit sex proprietates magnifici. Quarum prima est quod magnificus assimulatur scienti, quia scilicet, sicut ad scientem artificem pertinet cognoscere proportionem unius ad aliud, ita etiam ad magnificum pertinet cognoscere proportionem expensarum ad id in quo fiunt expensae; potest enim magnificus ex virtute habitus sui considerare quid deceat expendere et sic faciet magnas expensas prudenter, quod requiritur ad omnem virtutem moralem, ut scilicet prudenter operetur. Hoc autem quod dictum est manifestat per hoc quod supra dictum est in II, quod quilibet habitus determinatur per operationes et per obiecta quorum est habitus, quia scilicet determinati habitus sunt determinatorum operationum et obiectorum. Et quia operationes magnificentiae sunt expensae, et obiecta operationum sunt ea in quibus fiunt expensae magnae, consequens est quod ad magnificum pertineat considerare et facere magnos sumptus et convenientes, quod non potest fieri sine prudentia. Oportet etiam quod opera, id est operata, sint talia, id est magna et decentia; per hunc enim modum expensae erunt magnae et convenientes operi operato, puta domui aedificandae vel alicui huiusmodi. Sic igitur oportet quod opus in quo fiunt expensae sit tale quod sit dignum huiusmodi sumptu, id est expensa, sumptum autem, id est expensam, oportet esse talem ut proportionetur operi vel quod etiam superabundet. Quia enim difficillimum est medium attingere, si contingat a medio declinare, semper virtus declinat in id quod minus habet de malo, sicut fortis in minus timendo et liberalis < in plus > dando, et similiter magnificus in plus expendendo.

1122 b 6 Secundam proprietatem ponit ibi: *Consumet autem* etc. Quae sumitur ex parte finis. Et dicit quod

54 fuerit] esset Ψ 81 bannausya] bannausia Er1?3 DbPsP7P10V19 bannansya O1 humanas usya Pd banascia V6 banausia Za *Cf. supra* II c. 8 *lin.* 180-181 *cum adn.* 123 pertineat] pertinet Φ 137 in plus *coni.] om.* Θ (in *add.* P3 CxDb Ed6)

67-73 Albertus *Led.* f. 59va-vb : « puta hoc *[vel* haec ?] multotiens dare, scilicet moderatione, tanti, sed non magnifici » ; *Comm.* p. 288 a : « etiamsi talis toties expendendo tanti valeat expensum quantum valet quod magnificus expendit. Si verbi gratia circa centum parva vel moderata, pro quolibet marcham expendendo, centum expendat marchas, quas magnificus in uno magno negotio expendit». Cf. adn. ad Arist. 1122 a 27. 81-82 Cf. supra II c. 8 lin. 180-182 cum adn. 82-85 Cf. supra II c. 8 lin. 175-180 cum adn. 90 Albertus *Led.* f. 5gvb : «Sed tales expendunt in quibus non oportet, quod non facit magnificus, et *praeclare,* id est manifeste, et ut non oportet» ; *Comm.* p. 288 b : «isti *praeclare* expendunt». Cf. adn. ad Arist. 1122 a 33. 96 Hoc est Aristotelis c.2, sed Thomae c.7 (1123 a 19-23). 101 Cap. 7, 1123 a 19. 104 Cap. 7, 1122 b 19. in-112 Albertus *Comm.* p. 289 a : «Magnificus enim *ex facultate habitus sui* potest speculari decens... ». *116* Cap. 1, 1103 b 22-23 ; 4» 1104 a 27-29, licet non iisdem verbis. 131-132 Cf. supra lin. 30-31 cum adn. 133~134 Cf. supra II 7, 1106 b 32-33 ; ii, 1109 a 25-26, 34. 134-138 Cf. supra II 10, 1108 b 35 - 1109 a 19 ; 11, 1109 b 24-26.

magnificus consumet, scilicet expendendo, talia magna et decentia propter bonum honestum sicut propter finem; operari enim propter bonum est commune in omnibus virtutibus.

1122 b 7 Tertiam proprietatem ponit ibi: *Et adhuc delectabiliter* etc. Et dicit quod ad magnificum pertinet delectabiliter magna expendere et emissive, id est prompte et sine difficultate emittendo, quia quod aliquis sit multum diligens in ratiocinio, id est in computatione expensarum, pertinet ad parvificentiam.

1122 b 8 Quartam proprietatem ponit ibi: *Et qualiter optimum* etc. Et dicit quod magnificus < magis > intendit quomodo faciat opus optimum et decentissimum quam quomodo minimum possit expendere ad opus intentum faciendum.

1122 b io Quintam proprietatem ponit ibi: *Necessarium autem* etc. Et dicit quod necessarium est quod magnificus sit liberalis, quia ad liberalem pertinet expendere ea quae oportet et sicut oportet et hoc etiam magnificus expendit; expendit enim circa magna et decentia opera, ut dictum est, et hoc facit delectabiliter et emissive et propter bonum. Sed ad magnificum proprie pertinet quod aliquid magnum circa hoc faciat, ac si magnificentia nihil aliud sit quam quaedam magnitudo liberalitatis circa praedicta.

Sextam proprietatem ponit ibi: *Et ab aequali sumptu* etc. Et dicit quod, dum magnificus in aliquo magno opere facit magnas expensas, constituit opus magis magnificum ex aequalitate expensarum. Quia non ad idem pertinet virtus, id est ultimum et optimum, in possessione divitiarum et in opere quo divitiae expenduntur. Quia virtus, id est maximum et optimum, in possessionibus est illud quod est plurimo pretio dignum et quod homines maxime honorant, id est appretiantur; sed virtus operis est quod sit magnum et bonum, quia consideratio talis operis inducit admirationem et tale est opus magnificentiae, ut scilicet sit admirabile. Et sic patet quod virtus operis, id est optima excellentia eius, est secundum magnificentiam cum magnitudine expensarum. 1122 b 13

143 enim] autem Φ 153 magis *coni, cum sec.m.* A0P7] *om.* Θ (magis *add. post* intendit *sec.m.* BxAs *post* decentissimum Pd *ante* magnificus Ve plus *add. post* magnificus *sec.m.* Cl *post* decentissimum Er1) 161 expendit1] *om.* Φ (facit *add. ante* magnificus *sec.m.* Er2 Ao *post* magnificus *sec.m.* Pd) *nec non in hom.om.* Ve 162 et decentia *om.* Ψ

162 Supra 1122 a 21-23 : 1122 a 24-26 ; 1122 a 34 - b 6. 171-172, 173-174, 180 Albertus *Lect.* f. 6orb : « Ad 5 dicendum quod virtus non sumitur univoce, sed dicitur virtus sumptus et operis quae ponit in ultimo utriusque... Et haec virtus fluit ex principiis naturalibus et ideo non pertinuit ad propositum determinare multiplicitatem istam virtutis, sed determinavit in I Caeli et mundi [25, 281 a 7-15 ; cf. supra adn. ad II c. 6 lin. 22-33], ubi dixit quod est ultimum in re de potentia » ; f. 6ovb : « virtus, id est ultimum, operis, id est officii magnifici» ; *Comm.* p. 290 b 18, 26, 33-34. - Cf. etiam Aristoteles *Phys,* VII 5, 246 b 23 (virtutes sunt) « dispositiones enim quaedam perfecti ad optimum ».

7

1122 b 19 Est autem sumptuum qualia dicimus honorabilia. Puta circa deos dona reposita et praeparationes et sacrificia. Similiter autem et quaecumque circa omne daemonium. Et quaecumque ad commune magnificata sunt, puta si alicubi largiri quale oportere praeclare vel trieris esse principem vel et convivare civitatem. § In omnibus autem, quemadmodum dictum est, et ad operantem refertur quis est et quarum possessionum. Digna enim oportet his esse et non solum opus, sed et facientem decere. § Propter quod inops quidem non utique erit magnificus; non enim sunt a quibus multa consumet decenter. Tentans autem, insipiens; praeter dignitatem enim et oportunum, secundum virtutem autem, recte. § Decet autem et eos quibus talia praeexistunt per se ipsos vel per progenitores vel per quos ad ipsos transeunt. Et nobiles et gloriosos et quaecumque talia; omnia enim haec magnitudinem habent et dignitatem. § Maxime quidem igitur talis magnificus et in talibus sumptibus magnificentia, quemadmodum dictum est; maxima enim et honorabilissima. § Propriorum autem quaecumque
1123 a 1 in semel fiunt, puta nuptiae et si quid tale. § Et si circa aliquid tota civitas studet vel qui in dignitatibus et circa peregrinorum autem susceptiones et missiones et dationes et retributiones. Non enim in se ipsum sumptuosus magnificus, sed in communia. Dona autem Deo sacratis habent aliquid simile. § Magnifici autem et habitationem praeparare decenter divitiis; ornatus enim quidam et haec. Et circa haec magis sumptus facere quaecumque diuturna operum; optima enim haec. § Et in singulis decens; non enim idem congruit diis et hominibus, neque in templo et sepulcro. Et in sumptibus unumquodque magnum in genere; et magnificentissimum quidem quod in magno magnum, hic autem quod in his magnum. Et differt in opere magnum ab eo quod in sumptu; spaera quidem enim vel lechitus pulcerrima magnificentiam habet puerilis doni, huius autem pretium parvum et illiberale. Propter hoc est magnifici in quo utique faciat genere, magnifice facere (tale enim non facile superabile) et habens secundum dignitatem sumptus. Talis quidem igitur magnificus. § Superabundans autem et bannausus in praeter

2i circa... quaecumque2 : *hom.om.* L2 21 daemonium *(sic nos ex conv. scrips,* demonium *mss.)* RpT *(lin.* 25, 28, 31) : daimonium Rt divinum L1 *Cf. Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm. lin.* 26-28 *laud., nec non eiusdem notula in app. font, ad Thomae comm.* VIII *c.* 10 *lin.* 30 *laud. ; infra* 1141 b 7 ; 1169 b 8, *cum adn.* 22 magnificata L2R : magnifica L1 26 opus LT *(lin.* 60) : operi R (opera Rp1) 28 insipiens ALRt : et insipiens Rp 1123 a 2-3 circa peregrinorum autem R : de peregrinis et L 5 aliquid ART *(lin.* 117) : *om.* L 7 haec2 AL(O8PU Sk2 Pl2 Rn) RtRp8 : h' *cett.* *an* hoc T *(cf. lin.* 125-126 habere... domum) ? 14 lechitus *sec.m.* Ba1 *(ex* T ?) T *(lin.* 155) : lekythus AL lekytus Rt lelentus Rp (levitus Rp3 ?) 15 preἰηιπι(=τιμή) ALRtT *(lin.* 158) : partium Rp honor *Ant. transl.(Ha)* 18 habens ALRt : est *praem.* Rp

1123 a 20 quod oportet consumendo superabundat, quemadmodum dictum est; in parvis enim sumptuum multa consumit et resplendet praeter melodiam (et est parabola quaedam), puta histriones nuptialiter cibans et comoedis tribuens, in transitu purpuram inferens, quemadmodum Megares. Et omnia talia non boni faciet gratia, sed divitias ostentans et propter hoc existimans admirari. Et ubi quidem oportet multa consumere pauca consumens, ubi autem pauca, multa. § Parvificus autem circa omnia deficiet. Et maxima consumens, in parvo bonum perdit. Et quodcumque faciat, tardans. Et intendens qualiter minimum consumat utique. Et haec tristatus. Et omnia existimans maiora facere quam oportet. § Sunt quidem igitur habitus hi malitiae, non tamen opprobria quidem inferunt, propter neque nocivos proximo esse neque valde turpes.

22 melodiam A(=μέλο) RT *(Un.* 178) : partem (=μέρο) L 22 et est parabola quaedam RpT *(lin.* 179-180) : *om.* ALRt 22 puta ARp et *add.* LRt 24 non boni faciet L2R : faciet non boni AL1 26 hoc SI Rp33 T *(lin.* 186) : haec AL(Pn Sk3 Rn) h' *ceil.*

1122 b 19 *Esi autem sumptuum* etc. Postquam Philosophus ostendit qualiter magnificus se habeat in expendendo, hic ostendit in quibus magnificus expendat. Et circa hoc duo facit: primo ostendit in quibus expendit magnificus; secundo ostendit quomodo servat proportionem sumptuum ad ea in quibus expendat, ibi: *Et in singulis decens* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit in quibus principaliter magnificus expendat; secundo in quibus expendat secundario, ibi: *Propriorum autem* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quae sunt principalia in quibus magnificus expendit; secundo ostendit ad quos pertineat in talibus expendere, ibi: *In omnibus autem, quemadmodum dictum est* etc.; tertio epilogat quod dictum est, ibi: *Maxime quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod magnificus facit sumptus circa ea quae sunt maxime honorabilia. Huiusmodi autem sunt duorum generum. Primum genus est eorum quae pertinent ad res divinas, puta cum aliqua donaria reponuntur in templis deorum, et praeparationes, puta templorum aedificia vel aliquid aliud huiusmodi; et etiam sacrificia ad idem pertinent. Gentiles autem non solum colebant deos, id est quasdam substantias separatas, sed etiam colebant daemones, quos dicebant esse medios inter deos et homines, et ideo subdit quod ad idem genus pertinet quicquid expenditur circa cultum cuiuscumque daemonis; et loquitur hic Philosophus secundum consuetudinem Gentilium, quae nunc manifestata veritate est abrogata, unde, si aliquis nunc circa cultum daemonum aliquid expenderet, non esset magnificus, sed sacrilegus. Secundum autem genus honorabilium sumptuum sunt ea quae magnifice fiunt per respectum ad bonum publicum, puta quod aliquis ad aliquid utile communitati praeclare et magnifice largiatur quod oportet; vel, si aliquod officium committitur alicui a civitate, puta quod sit princeps trieris, id est exercitus navium vel galearum, quod circa executionem officii faciat magnos sumptus; vel etiam quod convivium faciat toti civitati, sicut solitum erat apud <...>, ut habetur in II Politicae.

Deinde cum dicit: *In omnibus autem* etc., ostendit quibus competat tales sumptus facere. Et circa hoc 1122 b 23

5 expendit] expendat Er2 Cl Ψ Ed3 (extendit Bx *hom.om. pr.m.* expendit *sec.rn.* S) *Sed cf. lin.* 5-6 servat 6-7 expendat] expendit Ao V6Za Ed3 41 apud] eos *add.* P*W Ψ antiquos *add. sec.rn.* Er AoAsPdV3 Lacedaemonas, Cretenses et Calchedonenses *ex Arıst. locis in app. fontium laud, cum Thomae comm, suppi.; quae nomina cum sibi excidissent Thomas supplenda reliquisse videtur, quod tamen facere postea oblitus est*

7 Lin. 1123 a 9. 10 Lin. 1122 b 35. 13 Lin. 1122 b 23. 15 Lin. 1122 b 33. 20 Albertus *Led. f.* 6ovb : «sicut quae sunt circa *donaria* quae fiunt diis». 23 Augustinus *De civ. Dei* VIII xii (PL 41, 237). 23-24 Cf. supra I c. 14 lin. 41-42 cum adn. 24-26 Augustinus *De civ. Dei* VIII xiv 1 (PL 41, 238 ; cf. ipse Thomas *Contra Gent.* II 90 ; III 109, 120); IX i-π (PL 41, 255-257) sec. Thomam *I&* q.22 a.3. - Cf. infra IX c. 10 lin. 26-31. 26-28 Anonymus, p. 185, 19-21 ; 0®, f. 73va (Roberti Grosseteste notulas uncıs inclusımus) : « *Et quaecumque circa omne divinum.* [Ubi nos posuimus divinum, in graeco habetur daimonion] Ait autem daımonion vel daemones quosdam ındigenas secundum quasdam leges patrias vel et mortuos ita ait. [Habet autem daimonion vel daimon plures significationes. Significat enim omhia scientem deum ; signıficat etiam immundum et artificem et beatum et divitem et bene fortunatum et stellam et intellectum]». Cf. adn. ad Arist. 1122 b 21. 34 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn. 41-42 Cap. 5, 1263 b 40 - 1264 a 1 (in Lacedaemonia et Creta, *Pol.* a Guıllelmo de Moerbeke transi., ed. Susemihl, p. 78-79) ; 7, 1265 b 35, 40-41 (Lacedaemonıorum , p. 92-93) ; 14, 1271 a 26-37 (in Creta, apud Lacedaemonas ; p. 127-128) ; 15, 1272 a 1, 12-27 (melius ordinata sunt Cretensıbus quam Lacedaemonıbus ; p. 131-133) ; 16, 1272 b 24, 33-34 (Calchedonii ; *p.* 136-137).

tria facit: primo ostendit in generali quibus competat tales sumptus facere; secundo concludit in speciali quibus non competat, ibi: *Propter quod inops quidem* etc.; tertio ostendit in speciali quibus competat, ibi: *Decet autem et eos* etc. Dicit ergo primo quod in omnibus quae expenduntur, sicut supra dictum est, oportet haberi respectum non solum ad ea in quibus expenditur, < sed etiam ad eum qui expendit, > ut scilicet consideretur quis est qui expendit, utrum scilicet sit princeps vel privata persona, nobilis aut ignobilis, et etiam consideretur quas possessiones habeat, utrum scilicet magnas vel parvas. Oportet enim expensas esse dignas, id est bene proportionatas, his, scilicet condicioni personae et divitiis, ita quod expensae non solum deceant tale opus in quo expenditur, sed etiam deceant facientem.

1122 b 26 Deinde cum dicit: *Propter quod inops* etc., concludit quos non deceant tales sumptus. Et dicit quod propter praedicta inops, id est qui habet parvas divitias, non potest esse magnificus, quia non habet tot ex quibus possit convenienter multa consumere. Et, si tentet ultra posse expendere, erit insipiens, quia hoc erit praeter dignitatem et praeter id quod fieri oportet et ita non pertinet ad virtutem magnificentiae, quia secundum virtutem omnia fiunt recte, id est secundum quod oportet.

1122 b 29 Deinde cum dicit: *Decet autem et eos* etc., ostendit quos deceat facere praedictos sumptus. Et accipit hoc secundum duo. Primo quidem secundum quantitatem divitiarum; unde dicit quod praedictos sumptus facere decet illos homines quibus talia praeexistunt, id est qui habent magnas divitias ex quibus possunt multa consumere decenter, sive habeant huiusmodi divitias abundantes per se ipsos, puta acquirendo eas per propriam industriam, sive etiam habeant eas per progenitores quibus succedunt, sive etiam per quoscumque alios per quos ad eos transeunt divitiae, puta cum relinquuntur heredes extraneorum. Secundo autem accipit propositum per condicionem personarum; decet enim quod faciant magnos sumptus nobiles genere «et gloriosos», puta in honoribus constitutos, et quaecumque similia sunt; omnia enim huiusmodi habent in se quandam magnitudinem et quandam dignitatem ut deceat tales magnos sumptus facere.

Deinde cum dicit: *Maxime quidem igitur* etc., epilogat quae dicta sunt. Et dicit quod talis est magnificus qualis supra dictus est et in talibus sumptibus est magnificentia, sicut dictum est, scilicet in rebus divinis et communibus; huiusmodi enim inter omnia humana sunt maxima et honorabilissima. 1122 b 33

Deinde cum dicit: *Propriorum autem* etc., ostendit in quibus secundario magnificus expendit. Et ponit circa hoc tres gradus. Quorum primus est quod magnificus magnos sumptus facit in his quae proprie ad ipsum pertinent quae semel tantum fiunt, puta nuptiae, militia et si aliquid tale est. 1122 b 35

Secundum gradum ponit ibi: *Et < si > circa aliquid* etc. Et dicit quod, si tota civitas vel principes civitatis student ad aliquid faciendum, circa hoc faciet magnos sumptus magnificus. Sicut si oporteat honorifice suscipere aliquos extraneos, puta principes vel reges, vel si oporteat eis mittere magna exenia, vel etiam si oporteat eis praesentialiter dona magna offerre, vel si oporteat eis retribuere pro aliquibus beneficiis impensis, in omnibus his magnos sumptus faciet magnificus. Magnificus enim non est sumptuosus in se ipsum, ut scilicet multum expendat in proprium usum, sed facit magnos sumptus in communia. Dona autem quae magnifice aliquibus dantur habent aliquid simile cum his quae Deo consecrantur, quia scilicet, sicut Deo dona consecrantur non quia eis Deus indigeat, sed propter reverentiam et honorem, ita etiam et magnis viris dona offeruntur magis propter honorem quam propter indigentiam. 1123 a 1

Tertium gradum ponit ibi: *Magnifici autem* etc. Et dicit quod ad magnificum etiam pertinet praeparare domum convenienter propriis divitiis, quia habere decentem domum pertinet ad hominis ornatum. Et in aedificiis faciendis magis intendit magnificus facere sumptus circa opera diuturna et permanentia quam circa aliquos fragiles ornatus, puta circa columnas marmoreas in domo quam circa fenestras vitreas; ista enim quae sunt magis permanentia sunt optima. Sic igitur ex praedictis patet quod magnificus principaliter expendit circa res divinas et publicas, sed circa ea quae pertinent ad privatas personas expendit secundario propter tres condiciones: primo, quia semel fiunt; secundo, quia commu- 1123 a 6

52-53 sed etiam ad eum qui expendit *coni.*] *om.* Θ (*add.* sed ad eum qui expendit V6 sed oportet *sec.m.* Bx sed et eos qui expendunt *sec.m.* Kr et ad eum pro quo expenditur *sec.m.* Ao sed etiam ad operantem *sec.m.* Bo sed etiam ad expendentem *sec.m.* Pd) 54 sit *om.* Ψ 84 accipit] accipitur Ψ (-Za) 104 si *coni, ex Arist.* (*cf. lin.* 105) *cum tertia m.* P] *om.* Θ 109 principes vel reges] reges vel principes Ψ 111 dona magna *inv.* O2b ψ 124 etiam] *om.* Φ SZa *Sed cf. Arist.* 1123 a 6 et

47 Lin. 1122 b 26. 49 Lin. 1122 b 29. 83-84 Albertus *Lect.* f. 60vb: «sicut per donationem principis vel adoptionem»; *Comm.* p. 291 b. 107-111 Albertus *Lect.* f. 61ra «Similiter in susceptione peregrinorum et quorumlibet *extraneorum* et similiter in missionibus *exeniorum* et in donis aliis quae *praesentibus* dat...». 118-122 Albertus *Lect.* f. 60va: «Deus non eget, sed cultores Dei egent talibus donationibus». Cf. etiam infra c. 9, 1124 a 8-9.

niter ad hoc insistitur; tertio, quia sunt diuturna; haec enim sunt quae afferunt etiam rebus privatis magnitudinem.

1123 a 9 Deinde cum dicit: < *Et* > *in singulis decens* etc., ostendit quomodo magnificus conservat debitam proportionem sumptuum ad ea in quibus expendit. Et dicit quod magnificus in singulis expendit illud quod decet et secundum speciem et secundum quantitatem; manifestum est enim quod non idem secundum speciem aut quantitatem congruit exhibere diis et hominibus, neque in templo et sepulcro construendo. Hoc tamen observabit quod semper faciet magnum sumptum in genere illo; unde magnificentissimum erit quando in magno facto magnum sumptum facit, sed hic, id est in hoc facto, faciet id quod est magnum in tali genere. Et ita quandoque differt magnum respectu operis ab eo quod est simpliciter magnum in expensa; puta quod aliquis faciat pulcerrimam spaeram, id est pilam, vel lechitum, id est aliquod vasculum, ad dandum alicui puero, habet magnificentiam in genere puerilis doni et tamen pretium pulcerrimae spaerae secundum se consideratum est parvum et non pertinens ad liberalem donationem. Et propter hoc manifestum est quod ad magnificum pertinet ut in quolibet genere magnum aliquod opus faciat, in quo etiam facit sumptus secundum operis dignitatem; tale autem factum, scilicet quod est in genere suo magnum et habet sumptus convenientes, non est de facili superabile. Ultimo autem epilogando concludit quod magnificus est talis qualis dictus est.

1123 a 19 Deinde cum dicit: *Sufierdbundans autem* etc., determinat de oppositis vitiis. Et piimo de superabundantia; secundo de defectu, ibi: *Parvificus autem* etc.; tertio determinat communiter de utroque, ibi: *Sunt quidem* etc. Dicit ergo primo quod ille qui superabundat in sumptibus magnis, qui vocatur bannausus, quasi in fornace sua consumens, excedit magnificum non quidem in absoluta sumptuum quantitate, sed in expendendo praeter id quod oportet, quia in superfluis sumptibus multa consumit et vult splendidos sumptus facere praeter melodiam, id est praeter debitam proportionem (quod parabolice sive metaphorice dictum est), puta quia facit nuptialia convivia histrionibus, et comoedis, id est repraesentatoribus, multa tribuit, et viam cooperit purpura, sicut faciunt Mégarés, qui erant quidam cives Graeciae. Et omnia haec et similia facit non propter aliquod bonum, sed solum ad ostentandum divitias, et propter hoc existimat quod in admiratione habeatur. Nec tamen ubique superflue expendit, sed quandoque deficit, quia, ubi oporteret multa expendere, ibi expendit pauca, et ubi oporteret pauca expendere, ibi expendit multa, quia non attendit ad bonum, sed ad vanitatem.

Deinde cum dicit: *Parvificus autem* etc., determinat de vitio defectus. Et dicit quod parvificus est qui circa omnia deficit. Et ponit quinque proprietates eius. Quarum prima est quod, cum faciat magnas expensas, pro modico perdit quod [non] bene facit. Secunda proprietas est quod, quicquid facit in sumptibus, facit cum quadam tarditate. Tertia est quod semper intendit qualiter possit minimum expendere. Quarta est quod expendit cum tristitia. Quinta est quod omnia reputat se maiora facere quam oporteat; videtur enim ei quod oporteret eum minus expendere. 1123 a 27

Deinde cum dicit: *Sunt quidem igitur* etc., determinat communiter de utroque vitio. Et concludit ex praedictis quod praedicti duo habitus sunt quidem malitiae propter hoc quod contrariantur virtuti < per > recessum a medio, non tamen sunt opprobriosi, quia neque inferunt aliquod nocumentum proximo neque sunt multum turpes, eo quod difficile est in magnis sumptibus non recedere a medio. 1123 a 31

138 etiam *om.* ψ   140 Et *coni, ex Arist. (cf. supra lin. 7) cum* V6 *sec.m.* V10] *om.Q*   149-150 magnificentissimum] -mus V6Za Ed2 *Sed cf. Arist.* 1123 a 11-12   151 facit] faciet Ed3   152 est] *post* magnum P5 T(-S) *om.* Φ2 (-P«) S   155-156 lechitum *(cf.* HI *Reg.* xvn 12)] leschitum Kr lecitum AOP7 lichitum P5   185 ostentandum ErEr2P3 *(cf. Arist.* 1123 a 25 ; 7/a-7Za0 q.135 a.2 arg.3)] ostendendum Φ^-EγEγ2?3) φ2 ψ   i88 oporteret] oportet Ψ *Cf. Arist.* 1123 a 26   189 expendit pauca ζκν. ψ   189 oporteret] oportet Ψ   196 non Θ] *sed. Cf. II*-II*** q.135 a.i   208 per *coni, cum* Cl V6 *sec.m.* ErErtOP3 AsP7 SWi] *om.* Θ (propter *add.* Za Ed3 *sec.m.* Er2 DbFPd habentes *add. sec.m.* Ao)

155 Isidorus *Etym. liber* XVIII 1xix i (PL 82, 662 B-C). - Aliter Albertus *Lect. i.* 6ovb : «spera, id est trochus» ; *Comm.* p. 292 b : «Sphaeram autem dicimus trochum » (gallice «toupie» ; cf. adn. seq.).   155-156 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 V12) « Lekithus feminini generis est secundum Aristotilem [re vera secundum Aristophanem Byzantium, cf. Suidae *Lexicon,* ed. Bemhardy, t. 2, p. 1 coi. 561, ut recte adn. Pelzer, *Les versions latines...*, p. 394, adn. 3], et derivatur ab eleon, quod est oleum, subtracta prima littera, et keutho, quod est abscondo. Est enim vas parvum artificiose operatum unguenti pretiosi receptivum » ; Albertus *Lect.* f. 6irb : « Lechitus, id est vas quoddam picturatum et vitreum [vitratum *alii*\ extra, vel corrigia quae vertit speram » ; *Comm.* p. 292 b.   170 Lin. 1123 a 27.   172 Lin. 1123 a 31.   174 Cf. supra II c. 8 lin. 180-182 cum adn.

1123 a 34 Magnanimitas autem circa magna quidem et ex nomine videtur esse. Circa qualia autem est primum accipiamus. Differt autem nihil habitum 1123 b i vel eum qui secundum habitum intendere. § Videtur autem magnanimus esse qui magnis se ipsum dignificat dignus existens. § Qui enim non secundum dignitatem id facit insipiens. Eorum autem qui secundum virtutem nullus insipiens neque stultus. Magnanimus quidem igitur qui dictus est. § Qui enim parvis dignus et his dignificat se ipsum temperatus, magnanimus autem non; in magnitudine enim magnanimitas quemadmodum et pulcritudo in corpore magno; parvi autem formosi et commensurati, pulcri autem non. § Qui autem magnis se ipsum dignum facit indignus existens, chaymus. Qui autem maioribus quam dignus non omnis caymus. § Qui autem minoribus quam dignus pusillanimus sive magnis sive moderatis sive parvis dignus existens adhuc minoribus se ipsum dignificet. Et maxime utique videbitur qui magnis dignus; quid enim utique faceret nisi talibus esset dignus? § Est autem magnanimus magnitudine quidem extremus, eo autem quod ut oportet medius, eo enim quod secundum dignitatem se ipsum dignificat; hi autem superabundant et deficiunt. § Si autem utique magnis se ipsum dignificat dignus existens, et maxime maximis, circa unum maxime utique erit. Dignitas autem dicitur ad ea quae exterius bona. Maximum autem hoc utique ponemus quod diis attribuimus et quod maxime desiderant qui in dignitate et quod in optimis praemium. Tale autem honor. Maximum enim utique hoc eorum quae exterius bonorum. Circa honores utique et inhonorationes magnanimus est ut oportet. § Et sine ratione autem videntur magnanimi circa honorem esse. Honore enim maxime magni dignificant se ipsos secundum dignitatem. § Pusillanimis autem deficit et ad se ipsum et ad magnanimi dignitatem. Caymus vero et ad se ipsum quidem superabundat, non tamen ad magnanimum. § Magnanimus autem, si quidem maximis dignus, optimus utique erit. Maiori enim semper melior dignus et maximis optimus. Ut vere ergo magnanimum oportet bonum esse. § Videtur autem esse magnanimi quod in unaquaque virtute magnum. § Et nequaquam utique congruit magnanimo fugere commonentem neque iniusta facere; cuius enim gratia operabitur turpia cui nihil magnum?

1123 b i eum AURp : *om.* L2 *post* qui Rt 6 magnanimus ALRtT (*lin.* 51) : magnificus Rp 6 magnanımitas ALxRp : et *add.* LaRt 7 corpore magno RpT (*lin.* 53) . magno corpore ALRt 9 chaymus R(chayimus Rt chahymus As1) T (*lin.* 65) : chaimus L2(caimus Rn) chaunus L1 9 caymus As1 T (*lin.* 68) chaymus R(-Asx) chaimus L2(caimus Rn) chaunus L1 10 pusillanimus L2RT (*lin.* 76) : pusillanimis L1 12 utique videbitur qui (=αν *[particula]* δόξειεν ὁ) RpT (*lin.* 78-79) : si videatur (=Sv *[coniunctio]*) LRt (*nec non post* qui Rp) *Cf. infra* 113a a 11, 1134 a 20, 1153 b ii, 1163 a 6, 1163 b 18, 1164 b 35, 1179 a 31 *cum adn.* *xq* maxime utique erit ALRt . utique erit maxime Rp 23 enim ALRt : autem Rp 23 dignıficant ALRtT (*lin.* 131) : magnificant Rp 25 Caymus T (*lin.* 140) : Chaymus Rp Chaimus L2 Chaumus Rt Chaunus L1 26 tamen ALRtT (*lin.* 143) : tantum Rp 27 maximis ALRtT (*lin.* 162) maximi Rp 28 maximis ALRtT (*lin.* 165) : maxime Rp 30 Videtur T (*lin.* 158-159, 168) Videbitur L2R Et videbitur AL1 31 commonentem T (*lin.* 186 ; *cf.* IIa-IIae q.129 a.4 arg.2) commoventem A(=παρασείσαντα *cf.* παρασείσαντι KbLbMbOb) LR

§ Secundum singula autem intendenti omnino derisibilis videbitur utique magnanimus non bonus existens; non erit autem utique neque honore dignus pravus existens, virtutis enim praemium honor et attribuitur

1124 a 1 bonis. § Videtur quidem igitur magnanimitas ut ornatus quidam esse virtutum; maiores enim ipsas facit et non fit sine illis. Propter hoc difficile secundum veritatem magnanimum esse; non enim possibile sine bonitate.

33 videbitur utique ALRt . *inv.* Rp 34 autem utique AL*Rp : *inv.* L2Rt 34-35 neque honore dignus AL^P11) R . dignus neque honore EtVl2Lp honore neque dignus O7* Quid (Quis P12) honor dignus neque honore P12 L2 1124 a 1 Videtur ALRtT *(lin.* 151, 202) : Videbitur Rp

1123 a 34 *Magnanimitas autem circa magna quidem* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus quae sunt circa pecunias, hic determinat de virtutibus quae sunt circa honores. Et primo de magnanimitate, quae est circa magnos honores; secundo de quadam virtute innominata, quae est circa moderatos honores, ibi: *Videtur autem et circa hunc esse virtus quaedam-* etc. Circa primum duo facit: primo investigat materiam magnanimitatis et oppositorum vitiorum; secundo determinat actus et proprietates eorum, ibi: *Maxime quidem igitur circa honores* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Videtur magnanimus esse* etc. Dicit ergo primo quod ex ipso nomine magnanimitatis apparet quod magnanimitas est circa magna. Oportet autem primo accipere circa qualia magna sit. Et deteiminat de modo considerationis, quod nihil differt utrum loquamur de ipso habitu magnanimitatis vel de eo qui disponitur secundum habitum, id est de magnanimo.

1123 b 1 Deinde cum dicit: *Videtur autem magnanimus esse* etc., manifestat propositum. Et circa hoc duo facit: primo manifestat materiam magnanimitatis in generali; secundo in speciali, ibi: *Si autem utique magnis* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quod magnanimitas est circa magna; secundo ostendit quomodo circa eadem fiunt vitia opposita, ibi: *Qui autem magnis se ipsum dignum facit* etc.; tertio ostendit quomodo virtus in medio consistit, ibi: *Est autem magnanimus* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit, dicens quod ille videtur esse magnanimus qui dignum se ipsum aestimat magnis, id est ut magna faciat et magna ei fiant, cum tamen sit dignus.

1123 b 2 Secundo ibi: *Qui enim non secundum dignitatem* etc., ostendit quod ad magnanimum requiratur quod sit dignus magnis. Ille enim qui magnis se dignificat non secundum dignitatem, id est quorum non est dignus, est insipiens; sapientis enim est in omnibus debitum ordinem servare. Nullus autem virtuosus est insipiens vel stultus, quia virtus operatur secundum rationem rectam, ut in II habitum est. Sic igitur patet quod magnanimus est ille qui dictus est, qui scilicet dignus est magnis quibus se ipsum dignificat.

1123 b 5 Tertio ibi: *Qui enim parvis dignus* etc., ostendit quod magnanimus dignificet se ipsum magnis. Ille enim qui est dignus parvis et his se ipsum dignificat potest dici temperatus, prout temperantia large sumitur pro quacumque moderatione. Non tamen potest dici magnanimus, quia magnanimitas consistit in quadam magnitudine, sicut et pulcritudo proprie

7 honores *om.* Ψ 7 hunc] hanc Bg'Er1 AsBoDbPeV4 T(om. S) *Cf. Arist.* 1125 b 1 *cum adn. et infra* c.12 *lin.* 1 22 Et circa hoc duo facit *Inc.* 14s *peda* 27 fiunt] sunt V2 V3 Ψ 32-33 se ipsum aestimat *inv.* Ψ 49 large *om.* Φ 52 et] *om. N** ψ *Sed cf. Arist.* 1123 b 7

7 Cap. 12, 1125 b i. ii Cap. 9, 1124 a 4. 13 Lin. 1123 b 1. 22-25 Albertus *Lect.* f. 6ivb : «Prima dividitur in duas : in prima determınat materiam magnanimıtatıs in generali, quıa est circa magna ; secundo in speciali, ibi *Si autem utique magnis*». 24 Lin. 1123 b 15. 28 Lin. 1123 b 8. 30 Lin. 1123 b 13. 33-34 *Summa Alexandrinorum* (ed. Marchesi, p. l vii) « Magnanimus autem est ille qui ad res arduas aptus ens ex ipsarum gaudet et delectatur tractatione » ; Averroes, IV c. 3 (ed. 1562, f. 55rb) : « Et videtur quod magnanimussit ille, qui praeparat animum suum vel seipsum ad res eximıas, ens aptus ad hoc». 39-40 Cf. supra I c. 1 lin. 1-2. 42 Cap. 2, 1103 b 32 ; 7, 1106 b 36. 49-50 Averroes, IV c. 3 (ed. 1562, f. 53va) : « Qui vero aptus fuerit ad res exiles et pro tali se exhibuerit, est homo sanae opinionis » ; Albertus *Lect.* f. 62ra : « Quod autem dicıtur temperatus non est a temperato delectabilis secundum tactum quod est temperantiae, sed a ratione temperante, et haec temperies salvatur in omnibus virtutibus ; unde etiam alia translatio habet quod est bonae opinionis homo » ; f. 62va : « temperatus, non virtute temperantiae, sed a discretione rationis temperantis ; unde alia translatio : bonae opinionis » ; *Comm.* p. 295 a. 52-57 Robertas Grosseteste *Notula* (in comm. Anonymi post p. 187, 7, inserta) O8, f. 74ra : « *Quemadmodum pulcritudo in magno corpore.* In graeco habetur kallos ubi nos ponimus pulcritudo ; et signıficat kallos, secundum strictam acceptionem nominis, non omnem decorem corporıs sed proprıe illum qui est in magno corpore. [Significat autem kallos commensurationem dissimilium in nobıs partium quae alıis partibus sunt posteriores, scilicet partibus consımilıbus ; primae enim sunt consimiles in nobis in quibus est fortitudo, posteriores autem partes dissimiles in quibus est pulcritudo ; unaquaeque enim dissimilium partium ex partibus similibus componitur, puta facies ex ossibus et nervis et carnibus ; ex quo ostenditur quod fortitudo melior est quam pulcritudo.] *Parvi autemformosi.* Pro formosi in graeco habetur asteioi ; significat autem asteios virilem, civilem, iocundum, gratum et decorem facie › (quae uncis inclusimus e Suidae *Lexico* [ed. Beriihardy, t. 2, p. 1, coi. 50] excerpta sunt ;

consistit in corpore magno; unde illi qui sunt parvi possunt dici formosi, propter decentiam coloris, et commensurati, propter debitam commensurationem membrorum, non tamen possunt dici pulcri, propter magnitudinis defectum.

1123 b 8 Deinde cum dicit: *Qui autem, magnis* etc., ostendit quomodo circa magna se habeant opposita vitia. Et primo quomodo se habeat circa magna vitium quod est in excessu; secundo quomodo ad hoc se habeat vitium quod est in defectu, ibi: *Qui autem minoribus quam dignus* etc. Dicit ergo primo quod ille qui aestimat se ipsum dignum magnis, cum sit indignus, vocatur chaymus, id est fumosus, quem possumus dicere ventosum vel praesumptuosum. Sed ille qui est dignus magnis et adhuc maioribus se dignum aestimat, non semper vocatur caymus, eo quod difficile est mensuram rectam attingere, ut aliquis non maioribus vel minoribus se ipsum dignum aestimet.

1123 b 9 Deinde cum dicit: *Qui autem minoribus quam dignus* etc., ostendit quomodo se habeat ad magna vitium quod est in defectu. Et dicit quod ille qui aestimat se ipsum dignum minoribus quam sit dignus, vocatur pusillanimus, et hoc sive sit dignus magnis sive mediocribus sive parvis, dum tamen adhuc minoribus se ipsum dignificet. Maxime tamen vocatur pusillanimus ille qui est dignus magnis, si illis magnis intendere recuset et intendat aliquibus minoribus; multo enim magis ad parva se deiceret nisi esset magnis dignus.

1123 b 13 Deinde cum dicit: *Est autem magnanimus* etc., ostendit quomodo magnanimitas sit in medio. Videtur enim, si est circa magna, quod sit in extremo, nam, cum aequale medium sit inter magnum et parvum, magnum habet rationem extremi. Unde dicit quod magnanimus quidem quantum ad magna quibus se ipsum dignificat in extremo consistit, sed in quantum hoc facit secundum quod oportet, consistit in medio, quia scilicet se ipsum dignificat magnis secundum suam dignitatem (medium enim virtutis non attenditur secundum quantitatem rei, sed secundum rationem rectam; unde, quantumcumque sit opus quod homo faciat, dummodo a ratione recta non recedat, non propter hoc est extra medium virtutis); sed vitia opposita superabundant et deficiunt ab eo quod oportet.

Deinde cum dicit: *Si autem utique magnis* etc., 1123 b 15
manifestat materiam magnanimitatis in speciali. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod magnanimitas est circa honores; secundo ostendit quomodo circa hoc se habeant vitia opposita, ibi: *Pusillanimis autem* etc.; tertio ostendit quomodo magnanimitas se habeat ad alias virtutes, ibi: *Magnanimus autem, si quidem* etc. Primum autem ostendit dupliciter. Primo quidem per rationem, dicens quod, si magnanimus dignificat se ipsum magnis tamquam eis dignus existens, consequens est quod maxime dignificet se ipsum maximis et ulterius quod magnanimitas sit praecipue circa unum, quia id quod per excellentiam dicitur, uni attribuitur. Cum autem dicitur aliquis esse aliquibus dignus, talis dignitas refertur ad bona exteriora quae homini pro praemio dantur. Illud autem oportet ponere maximum quod Deo attribuitur et quod maxime desideratur ab his qui sunt in dignitate et quod est praemium optimorum actuum. Huiusmodi autem est honor. Honorem enim Deo exhibemus; honor etiam est quem requirunt hi qui sunt in dignitate; honore etiam praemiantur virtuosi actus. Unde manifestum est quod honor est optimum inter omnia exteriora bona. Et ita sequitur quod magnanimitas maxime attendatur circa honores et opposita, in quantum scilicet magnanimus se habet sicut oportet circa talia.

Secundo ibi: *Et sine ratione autem* etc., manifestat 1123 b 22
propositum pér experimentum, dicens quod etiam sine ratione apparet quod magnanimitas maxime est circa honorem ex hoc quod experimento videmus quod magnanimi maxime dignificant se ipsos honore, sed non supra suam dignitatem.

61-62 ad hoc se habeat vitium] se ad hoc habeat vitium T(-S) se habeat vitium ad hoc *pr.m.* S se habeat ad hoc vitium V3 *sec.m.* S *om.* φ2(-v3 se habeat circa magna vitium *add. sec.m.* BxEr2) 65 chaymus PSWi] claymus Φ(-P5 clyamus Kr *corr. sec.m.* V10 Ao) caymus V6 charnus Za 65 fumosus] furiosus *pr.m.* S famosus Za *Sed cf. supra* II *c.* 9 *lin.* 11-16 69 rectam *coni, cum* Bx Ed2] certam Θ 71 aestimet] existimet Ψ 79 pusillanimus] pusillanimis ClErP3P5P7V3 AsBoFPTdV WiV6 *(obsc.* V2 O'P1) *Cf. Arist.* 1123 b 10 *cum adn.* 129-130 maxime est *inv.* Ψ

cf. Pelzer, *Les versions latines...*, p. 391, adn. 2) ; Albertus *Lect.* f. 62va : « Ponit exempla in corporalibus, quia similiter parvus statura, si habet membra commensurata, potest dici formosus, sed non pulcer, et hoc secundum proprietatem graeci ydiomatis kallos enim in graeco significat pulcrum in magno corpore» ; *Comm.* p. 295 b. Cf. supra II c. 7 lin. 15-17 cum adn. nec non ipse Thomas *Super I Sent.* d.31 q.2 a.i. 62 Lin. 1123 b 9. 65-66 Cf. supra II c. 9 lin. 11-16 cum adn. 66-68 Albertus *Lect.* f. 62va « alius quidem est dignus magnis, sed dignificat se maioribus ; et hic non habet nomen » ; *Comm.* p. 296 a. - Aliter Anonymus, p. 187, 4-7 ; O8, f. 74va : «Vel dicit utique non chaunos quicumque per calliditatem et recordantes aliquid maius propter hoc maioribus se ipsos dignificant simulantes et figentes, non propter chaunotita sed propter astutiam ; chaunus enim insipiens, non callidus vel astutus». 69 Cf. supra II 7, 1106 b 32-33 ; 11, 1109 a 25, 34. 86-87 Aristoteles *Met.* X 7, 1056 a 12 (cf. supra II 6, 1106 a 28-29 l infra V 6, 1132 a 14-15 ; 7, 1132 a 29 ; *Phys.* VIII 15, 261 b 19-20). Cf. infra c. 15 lin. 92-93 ; V c. 4 lin. 116, 122-123 ; c. 6 lin. 157-158 ; c. 10 lin. 19. 92-97 Cf. supra II 7, 1107 a 6-8. 103 Lin. 1123 b 24. 105 Lin. 1123 b 26. in-112 Aristoteles *Top. N* 5, 134 b 23-24 (PL 64, 963 A) . «Nam quod est secundum superabundantiam, uni soli inest» ; quae verba iam protulerat Albertus *Lect.* f. 62va : «Quod enim per superabundantiam *dicitur*, uni soli convenit, ergo etc. ». Cf. etiam infra VIII 6, 1158 a 12-13) I2(II7I a 11-13.

1123 b 24 Deinde cum dicit: *Pusillanimis autem* etc., ostendit quomodo opposita vitia se Ihabeant circa praedictam materiam. Et dicit quod pusillanimis deficit et per respectum ad se ipsum, quia scilicet dignificat se minoribus quam dignus sit, et etiam per respectum ad dignitatem magnanimi, quia videlicet dignificat se ipsum minoribus quam magnanimus sit dignus. Sed caymus, id est praesumptuosus, superabundat quidem per respectum ad se ipsum, quia scilicet magnificat se ipsum maioribus quam sit dignus, non tamen superabundat magnanimum, quia scilicet non dignificat se ipsum maioribus quam magnanimus sit dignus.

1123 b 26 Deinde cum dicit: *Magnanimus autem* etc., determinat de magnanimitate per comparationem ad alias virtutes. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod magnanimitas non est sine aliis virtutibus; secundo infert quasdam conclusiones ex dictis, ibi: *Videtur quidem igitur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit per rationem communem quod magnanimitas non est sine aliis virtutibus; secundo ostendit idem per ea quae in singulis apparent, ibi: *Secundum singula autem* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quod magnanimitas non est sine aliis virtutibus; secundo ostendit quid faciat magnanimitatem esse specialem virtutem, ibi: *Videtur autem esse* etc.; tertio excludit quendam errorem, ibi: *Et nequaquam utique congruit* etc. Dicit ergo primo quod, cum magnanimus dignificet se ipsum maximis bonis et eis dignus existât, consequens est ut sit optimus. Maiori enim bono semper melior est dignus et per consequens ille qui est maximis dignus oportet quod sit optimus. Oportet ergo quod magnanimus vere sit bonus, alioquin non esset dignus maximis honoribus.

1123 b 30 Deinde cum dicit: *Videtur autem esse magnanimi* etc., ostendit per quid magnanimitas sit specialis virtus, cum concomitetur alias virtutes. Et dicit quod ad magnanimitatem videtur pertinere id quod est magnum in unaquaque virtute, propter hoc quod non est dignus magno honore qui non operatur magnum virtutis actum. Sic igitur circa actum alicuius alterius virtutis operatur illa virtus attendens id quod est proprium sibi, puta fortitudo intendit fortiter agere, sed magnanimitas attendit magnum operari in fortiter agendo; et quia moralia speciem habent ex fine quem intendunt, manifestum est quod magnanimitas et fortitudo specie differunt, licet circa idem operentur, quia scilicet non ad eandem rationem motivi attendit utraque virtus.

Deinde cum dicit: *Et nequaquam utique* etc., excludit quendam errorem. Videtur enim quibusdam quod ad magnanimum pertineat ut suo sensui semper innitatur et nullius alterius admonitionem sequatur, et quod non dubitet cuicumque iniustitiam facere. Sed Philosophus dicit hoc esse falsum, quia nullus operatur aliquid indecens nisi propter appetitum alicuius; sed magnanimus non tantum appretiatur quamcumque rem exteriorem ut propter eam aliquid turpe operari velit. 1123 b 31

Deinde cum dicit: *Secundum singula autem* etc., manifestat quod dictum est per ea quae in singulis apparent. Et dicit quod, si aliquis velit ad singularia intendere, omnino videbitur derisibilis ille qui reputat se magnanimum nisi sit bonus, quia, si sit malus, non erit dignus honore, nam honor est praemium virtutis. Unde magnanimus dignificat se ipsum magnis honoribus. Unde non potest esse quod aliquis malus sit magnanimus. 1123 b 33

Deinde cum dicit: *Videtur quidem igitur* etc., infert duas conclusiones ex praemissis. Quarum prima est quod magnanimitas videtur esse quasi ornatus quidam omnium virtutum, quia per magnanimitatem omnes virtutes efficiuntur maiores, eo quod ad magnanimitatem pertinet operari magnum in omnibus virtutibus et ex hoc crescunt virtutes, et iterum non fit magnanimitas sine aliis virtutibus et sic videtur superaddi aliis tamquam ornatus earum. Secunda conclusio est quod difficile est esse vere magnanimum, quia magnanimitas non potest esse sine bonitate virtutis et etiam sine magna virtute, cui debeatur magnus honor; hoc autem consequi est difficile; unde difficile est hominem esse magnanimum. 1124 a 1

136 et *om.* Ψ 136 scilicet *om.* Ψ 136-137 dignificat *coni, cum* Za *sec.m.* ErV10 AoPp WiV6] dignificant Θ (magnificat Kr *hom.om. pr.m.* V6) 137 dignus sit *coni, cum* Za *sec.m.* ErV10 AoEriPd WiV6] digni sint Θ (digni sunt V2W O1 sit dignus Kr *hom.om. pr.m.* V6) 143 magnanimum] magnanimi Er1 T(-mus Za *om.* V6) ad *ante* magnanimum *add. sec.m.* AsPdV10 (*ex Arist.* 1123 b 26) *Sed cf. supra c.* 3 *lin.* 14-15 *cum adn.* 157 faciat] facit Φ(-v4) S 162 existât *coni, cum* Er1 V6] existit Θ 177 attendit *om.* Ψ 186 alterius *om.* Φ S

151 Lin. 1124 a 1. 155 Lin. 1123 b 33. 158 Lin. 1123 b 30. 160 Lin. 1123 b 31. 178-179 Cf. supra c. 2 lin. 43 cum adn. 184-187 Aliter Anonymus, p. 187, 22-23 ; O8, f. 7jva : « Neque enim magnanimo congruit *commoventem* fugere, suspicanti periculum aliquod » ; Averroes, IV c. 3 (ed. 1562, f. 55vb) : « Non convenit igitur ei penitus ut fugiat, quando *moverit* ipsum aliquod modicum quid » ; Albertus *Lect.* f. 63ra . « Et numquam fugiet (quod est magnum fortitudinis), scilicet *commoventem*, id est concitantem eum ad bellum vel provocantem ad aliquod arduum» ; *Comm.* p. 299 a. Cf. adn. ad Arist. 1123 b 31.

9

1124 a 4 Maxime quidem igitur circa honores et inhonorationes magnanimus est. § Et in magnis et studiosis moderate delectabitur, ut propria adipiscens vel et minora; virtuti enim perfectae non utique fiet dignus honor. Sed tamen et adhuc recipiet in non habendo ipsos maiora ipsi tribuere. § Eum autem qui a contingentibus et in parvis omnino parvipendet, non enim His dignus. § Similiter autem et inhonoratione; non enim erit iuste circa ipsum. Maxime quidem igitur est, quemadmodum dictum est, magnanimus circa honores. § Sed adhuc et circa divitias et potentatum et omnem bonam fortunam et infortunium moderate habebit quomodocumque utique fiat, et neque bene fortunatus gaudiosus erit neque infortunatus tristis. Neque enim circa honorem ita habet, ut maximum ens; potentatus enim et divitiae propter honorem sunt desiderabilia, habentes igitur ipsa honorari per ipsa volunt. Cui autem et honor parvum est, huic et aha. Propter quod despectores videntur esse. § Videntur autem et bonae fortunae conferre ad magnanimitatem. Nobiles enim dignificantur honore et potentes vel ditantes. In superexcellentia enim, bono autem superexcellens omne honorabilius. Propter quod et talia magnanimiores faciunt; honorantur enim a quibusdam. Secundum veritatem autem bonus solus honorandus. Cui autem ambo existunt, magis dignus fit honore. § Qui autem sine virtute talia bona habent, neque iuste magnis se ipsos dignificant neque recte magnanimi dicuntur; sine virtute enim perfecta non sunt haec. Despectores autem et iniuriatores et talia habentes mala efficiuntur; sine virtute enim non facile ferre moderate bonas fortunas. Non potentes autem
1124 b 1 ferre et existimantes alios superexcellere, illos quidem contemnunt, ipsi autem quodcumque utique continget operantur. Imitantur enim magnanimum non similes existentes; hoc autem operantur in quibus possunt, quae quidem igitur secundum virtutem non operanstur, contemnunt autem alios. Magnanimus autem iuste contemnit; glorificat enim vere, multi autem contingenter.

6 studiosis RT (*lin.* 21, 24-25) : a studiosis AL 7 vel ALRt : illis Rp 7-8 virtuti enim perfectae L2R : virtute enim perfecta L1 10 a ALRtT (*lin.* 40) : in Rp 13 Sed adhuc et L2RT (*lin.* 13, 57) : Sed et adhuc et L1 (et1 *om.* O8 et2 *om.* V12 T1) 15 quomodocumque RT (*? cf. lin.* 70) : ut L 15 utique ALRt : *post* fortunatus Rp ,15 fiat ALRtT (*lin.* 70) : fiant Rp 18 sunt ALRt : fient Rp 18 desiderabilia AL(- V12 P13) T (*lin. jf)* : delectabilia V12 pu r 24 magnanimiores ART (*lin.* 103) : magnanimiorem L 30 mala A(γρ Lb *Paris B.N. grec* 1417) RT (*lin.* 123) : mali L 1124 b 2 continget L2(N1P13) R : contingent ALK-geret O» -get *sec.rn.* V12) L2(Rn)

1124 a 4 *Maxime quidem igitur circa honores* etc. Postquam Philosophus inquisivit materiam magnanimitatis et oppositorum vitiorum, hic determinat de actibus et proprietatibus eorum. Et primo determinat de magnanimitate; secundo de oppositis vitiis, ibi: *Deficiens autem pusillanimis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit qualiter magnanimus operetur circa propriam materiam; secundo determinat proprietates magnanimi, ibi: *Non est autem microkindinos* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo se habeat circa honores, qui sunt materia propria magnanimitatis; secundo quomodo se habeat circa alia, ibi: *Sed adhuc et circa divitias* etc. Circa primum duo facit. Primo resumit quod supra dictum est de materia magnanimitatis. Et dicit quod ex supra dictis patet quod maxime et principaliter dicitur aliquis esse magnanimus eo quod bene se habet circa honores et opposita, scilicet inhonorationes. Eadem virtus est circa opposita, sicut fortitudo circa timores et audacias.

1124 a 5 Secundo ibi: *Et in magnis et studiosis* etc., ostendit qualiter se habeat circa huiusmodi materiam. Et primo ostendit qualiter se habeat circa magnos honores, dicens quod, si magnanimo exhibeantur magni et boni honores et pro bonis actibus, moderate in eis delectatur. Contingit enim quod aliquis immoderate de aliquibus adeptis delectetur, ex eo quod ex insperato sibi adveniunt et admiratur ea quasi quaedam maxima supra se ipsum existentia. Sed, cum magnanimus adipiscitur maximos honores, existimat quasi quaedam bona proprie sibi convenientia et adhuc minora? quam ei debeantur; considerat enim quod nullus honor exterius ab hominibus exhibitus est condignum praemium virtutis, quia bonum rationis, ex quo laudatur virtus, excedit omnia exteriora bona. Nec tamen propter hoc indignatur quod sibi minora exhibentur quam debeantur, sed recipit aequanimiter, considerans quod homines non habent aliqua maiora quae ei retribuant.

1124 a 10 Secundo ibi: *Eum autem qui a contingentibus* etc., ostendit quomodo se habeat circa parvos honores. Et dicit quod, si exhibeantur ei honores a contingentibus, id est si honoretur pro quibuscumque aliis rebus praeter virtutem, puta si honoretur propter divitias vel propter aliquid huiusmodi, vel si honoretur in aliquibus parvis honoribus, tales honores contemnet, quia reputat se non esse talibus honoribus dignum. Non enim sufficit virtuoso ut honoretur tamquam dives.

Tertio ibi: *Similiter autem* etc., ostendit quomodo se habeat circa inhonorationes. Et dicit quod etiam in hoc se habet moderate; sicut enim non extollitur magnis honoribus, ita animus eius non deicitur per contumelias, quia considerat iniuste eas sibi inferri. Sic igitur manifestum est quod magnanimus maxime laudatur circa honores. 1124 a 11

Deinde cum dicit: *Sed adhuc et circa divitias* etc., ostendit quomodo se habeat magnanimitas circa quasdam secundarias materias, puta circa divitias et circa alia huiusmodi. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quomodo magnanimus circa talia operetur; secundo ostendit quomodo talia conferant ad magnanimitatem, ibi: *Videntur autem et bonae fortunae* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis magnanimus principaliter sit circa honores, est tamen adhuc secundario circa divitias et potentatum et omnia quae pertinent ad bonam fortunam, in quantum scilicet propter huiusmodi aliquis honoratur, et tam circa ista quam circa infortunia magnanimus moderate se habebit qualitercumque sibi accidat, ita scilicet quod neque, si sit bene fortunatus, superflue gaudebit, neque etiam, si infortunia patiatur, superflue tristabitur. Quod probat per hoc quod supra dictum est quod etiam moderate se habet circa honorem, qui tamen est maximum aliquid inter omnia exteriora bona, quod patet ex hoc quod tam potentatus quam divitiae desiderantur propter honorem, prout scilicet homines habentes talia volunt honorari per ipsa. Si ergo magnanimus ipsum honorem parvum aestimat, ut non superflue pro ipso gaudeat, multo magis et alia reputabit parva, ita quod non superflue gaudebit pro eis. Et inde est quod a quibusdam iudicantur esse despectores, pro eo quod exteriora bona contemnunt et sola interiora bona virtutis appretiantur. 1124 a 13

Deinde cum dicit: *Videntur autem et bonae fortunae* etc., ostendit quomodo exteriora bona fortunae conferant ad magnanimitatem. Et primo ostendit quod conferunt ad magnanimitatem augentes eam quando sunt cum virtute; secundo ostendit quod 1124 a 20

69 tam] iterum O(tam *post* iterum *add.* P' *sec.m.* V10 AoAsBxEr2P6)* 75 est maximum aliquid] maximum est aliquid Ψ (manifestum e.a. P m. quid est Za) 89 augentes Θ *(intellege* bonae fortunae *ex Arist.* 1124 a 20-21)] augendo Ed3C/. *Praef.,p.* 201*

5 Cap. ii, 1125 a 17. 9 Cap. 10, 1124 b 6. 13 Lin. 1124 a 13. 15-16 Cap. 8, 1123 a 34 - b 24. 21, 24-26 Rectius Albertus *Led.* f. 63rb : « Et delectabitur moderate, secundum debitas circumstantias, in magnis, scilicet honoribus, et *a studiosis,* sibi exhibitis, quia maxime est testimonium virtutis honorari *a virtuosis'*» , *Comm.* p. 299 b. Cf. adn. ad Arist. 1124 a 6. 42-45 Aliter et recte Albertus *Led.* f. 631b « Sed parvipendit honorem qui est a contingentibus, id est a quibuscumque non virtuosis» ; *Comm.* p. 300 a : «Eum autem honorem qui sibi a contingentibus *personis* sive idiotis... ». 63 Lin. 1124 a 20. 74 Lin. 1124 a 5-6. 86-88 Anonymus, p. 188, 7-8 ; O8, f. 75va : «Componere aliquid et conferre et bonam fortunam ad magnanimitatem ait, et qualiter apponit » ; Albertus *Led.* f. 63vb . « Deinde cum dicit . *Videntur autem et bonae fortunae,* ostendit quod dicta conferunt ad magnanimitatem ».

sine virtute non possunt magnanimum facere, ibi: *Qui autem sine virtute* etc. Dicit ergo primo quod omnia exteriora bona fortunae videntur aliquid conferre ad magnanimitatem, in quantum scilicet propter ea aliqui reputantur digni honore, puta nobiles et potentes vel divites. Omnia enim ista consistunt in quadam superexcellentia, prout scilicet nobiles excedunt ignobiles et sic de aliis, omne autem illud quod superexcedit in bono est magis honorabile; honor enim est quaedam reverentia quae debetur superexcellenti bono. Et quia magnanimus est dignus honore, inde est quod talia faciunt homines magis magnanimes, prout scilicet honorantur a quibusdam vulgaribus hominibus, qui sola haec bona cognoscunt. Sed secundum rei veritatem solus bonus, id est virtuosus, est honorandus, quia scilicet honor est proprium praemium virtutis. Si autem aliquis habeat ambo simul, scilicet virtutem et bona fortunae, fiet magis dignus honore, in quantum scilicet utroque modo est honorabilis, et secundum veritatem et secundum opinionem. Ipsa etiam bona fortunae organice deserviunt ad operationes virtutum.

1124 a 26 Deinde cum dicit: *Qui autem sine virtute* etc., ostendit quod bona fortunae sine virtute non possunt facere magnanimum. Et dicit quod illi qui habent talia bona sine virtute non possunt iuste reputare se dignos magnis honoribus, unde nec recte magnanimi dicuntur, quia quod aliquis sit dignus magnis honoribus et quod sit magnanimus non potest contingere sine virtute perfecta, ut supra dictum est. Sed tales qui virtute carent propter excellentiam exteriorum rerum despiciunt alios et iniuriantur eis et in similia mala incidunt, eo quod non est facile quod aliquis moderate ferat bona fortunae sine virtute; hoc enim est magnum opus virtutis ut aliquis moderate se habeat in bonis fortunae. Unde, cum illi qui carent virtute non possunt bene ferre fortunas, dum existimant quod simpliciter excellant alios quos in divitiis excellunt, contemnunt eos. Et quia non reputant aliquam excellentiam esse secundum operationem virtutis, ideo ipsi non curant operari aliquid boni, sed operantur quicquid venit eis ad cor. Volunt enim imitari magnanimum, cum tamen non sint ei similes; imitantur autem eum in quibus possunt, non quidem in hoc quod operentur secundum virtutem, quod maxime facit magnanimus, sed in hoc quod contemnunt alios, non tamen eodem modo sicut magnanimus. Nam magnanimus iuste contemnit, scilicet malos, et vere glorificat, scilicet bonos, sed multi, scilicet qui carent virtute, contemnunt et glorificant indifferenter qualitercumque contingit, contemnendo scilicet interdum bonos et glorificando malos.

121 Sed] et *add.* T(-V6 etiam S)

100 Cf. supra I c. 18 lin. 18-20 cum adn. 106-107 Cf. supra c. 8, 1123 b 35. 111-112 Aristoteles supra I 14, 1099 b 27-28 (cf. 13, 1099 a 33 - b 2) ; Albertus *Lect.* f. 63vb : « Deinde cum dicit *Sed adhuc et circa divitias,* ostendit qualiter se habeat magnanimitas ad ea quae *organice* operantur ad virtutem » ; f. 64ra : « Magnanimitas non est circa divitias sicut circa principalem materiam, sed sicut circa materiam *organice servientem* ad suum finem». 120 Cap. 8, 1123 b 26-29, 1124 a 4 ; 9, 1124 a 7-8.

1124 b 6 Non est autem microkindinos neque philokindinos propter pauca honorare, megalokindinos autem. § Et cum periclitetur non parcens vitae, ut non dignum existens omnino vivere. § Et potens benefacere, béneficiatus autem verecundatur; hoc quidem enim superexcellentis, hoc autem superexcessi. § Et retributivus plurium; ita enim debitor erit qui incepit et erit bene passus. § Videntur autem et in memoria habere eos quibus utique faciant bene, a quibus autem utique patiantur bene, non; minor enim qui patitur bene eo qui facit, vult autem superexcellere. § Et haec quidem delectabiliter audit, haec autem indelectabiliter. Propter quod et Thetin non dicere beneficia lovi neque Lacones ad Athenienses, sed quae passi sunt bene. § Magnanimi autem et nullo indigere vel vix, ministrare autem prompte. § Et ad eos quidem qui in dignitate et bonis fortunis magnum esse, ad medios autem moderatum. § Hos quidem enim superexcellere difficile et venerabile, hos autem facile. Et in illis quidem venerari non invirile, in humilibus autem onerosum. § Quemadmodum ad imbecilles fortem esse et ad honorabilia non ire vel ubi praecellunt alii. § Et otiosum esse et tardum, sed vel ubi honor magnus vel opus. Et paucorum quidem operativum, magnorum autem et nominabilium. § Necessarium autem manifestum oditorem esse et manifestum amatorem; latere enim timidi. § Et curare veritatem magis quam opinionem. § Et dicere et operari manifeste, liber propalator enim, quia contemptivus est.
29 bis Contemptivus autem, propter quod libere propalativus;
29 teret libere propalativus enim, propter quod contemptivus.
§ Et veridicus, verum tamen quaecumque non propter yroniam; yronia autem ad multos. § Et ad alium non posse vivere, sed
1125 a ivel ad amicum; servile enim. Propter quod et omnes blanditores obsequiosi, et humiles blanditores. § Neque admirativus; nihil enim magnum ipsi est. § Neque memor mali. Non enim magnanimi recordari aliterque et mala, sed magis despicere. § Neque humaniloquus; neque enim de se ipso loquitur neque de alio, neque enim ut laudetur cura est

ii superexcessi ALi-Sk2"!1) RtT *(lin.* 52) : superexcelsi SUTl Rp 11 debitor erit LRt : *inv.* Rp *an om.* T *(lin.* 56-59) ? 13 faciant R : fecerint L 13 a quibus autem R : eos autem a quibus L 13 patiantur R : passi fuerint L 20 moderatum AUT (? *cf.* IIa-IIae q.129 a.3 ad 5) : moderatim L2(-Rn) R 22 *Ante* Quemadmodum *paragraphe interp.* T : *ante* quemadmodum *virg. tantum et post* 23 esse *paragraphe interp.* ALR 24 tardum RpT *(lin.* 12, 133; *cf.* Ha-IIae q.129 a-3 arg.5 et ad 5) : pigrum LRt *(et etiam post* tardum Rp) *Cf.* IIa-IIae q.47 a.9 arg.3 26 manifestum L2RT *(lin.* 130) : et manifestum AL1 29 contemptivus L Rt(fw *textu)* RpT *(lin.* 160) : contemptivi Rt(m *marg.) obsc.* A 29bis Contemptivus *Afrec.m.* Kb) LT (? *lin.* 164-166) : Contemptivi A(Ob) R 2gter propalativus *A(rec.m.* Kb) LT (? *lin.* 164-166) : propalativi A(Ob) R *(om. in textu sed add. in marg.* Rt) 30 yroniam Rn RtRp1'4'3 T *(lin.* 172) : ironiam L(-Rn) Rp2(-As1) 31 yronia RT~(Zzn. 173) : ironia L(-Rn) 31 alium ALRtT *(lin.* 145, 175, 179) : illum Rp *(corr. sec.rn.* Rp3) 1125 a 2 obsequiosi R(m *marg.* Rt) T *(lin.* 182) : serviles L *(et etiam in textu* Rt *post* obsequiosi Rp) 4 aliterque R : aliter L

ipsi neque ut alii vituperentur. Neque rursus laudativus est, propter quod neque maliloquus neque de inimicis, nisi propter iniuriam. § Et de necessariis vel parvis nequaquam planctivus et deprecativus; studentis enim sic habere circa haec. § Et potens possedisse magis bona et infructuosa fructuosis et utilibus; sufficientis enim magis. § Sed et motus lentus magnanimi videtur esse et vox gravis et locutio stabilis. Non enim festinus qui circa pauca studet, neque contentiosus qui nihil magnum existimat; acumen autem vocis et velocitas per haec. Talis quidem igitur magnanimus.

13 lentus A(= βραδεῖα KbLbMbOb) RpT (*lin.* 238, 240; *cf.* IIa-IIae q.129 a.3 arg.3) : gravis(= βαρεῖα) LRt (*et etiam ante* lentus Rp)

1124 b 6 *Non est autem microkindinos* etc. Postquam Philosophus ostendit qualiter magnanimus operetur circa propriam materiam, hic determinat proprietates magnanimi. Et circa hoc duo facit: primo ponit proprietates magnanimi quae accipiuntur per comparationem ad materias virtutum; secundo ponit proprietates quae accipiuntur secundum dispositionem ipsius magnanimi, ibi: *Neque admirativus* etc. Circa primum duo facit: primo ponit proprietates magnanimi quae accipiuntur per comparationem ad res exteriores; secundo per comparationem ad humanos actus, ibi: *Et otiosum esse et tardum* etc. Circa primum tria facit: primo ponit proprietates magnanimi per comparationem ad exteriora pericula, quae sunt materia fortitudinis; secundo per comparationem ad exteriora beneficia, quae proprie pertinent ad liberalitatem, ibi: *Et potens benefacere* etc.; tertio per comparationem ad honores, qui proprie pertinent ad magnanimitatem, ibi: *Et ad eos quidem qui in dignitate* etc. Praetermittit autem de materia temperantiae, quia non habet de se aliquam magnitudinem, sed est circa ea quae sunt nobis et brutis communia, ut in III habitum est; magnanimitatis autem est operari magnum in omnibus virtutibus, ut supra habitum est. Circa primum ponit duas proprietates. Quarum prima est quod magnanimus non est microkindinos, id est pro parvis periclitans, neque est philokindinos, id est amator periculorum, quasi prompte et de facili se ad pericula exponens, et hoc ideo quia nullus exponit se periculo nisi propter aliquid quod multum appretiatur, ad magnanimum autem pertinet pauca in tantum appretiari quod pro eis se velit periculis exponere, unde non de facili neque pro parvis rebus pericula subit; est autem magnanimus megalokindinus, id est pro magnis periclitans, < quia > exponit se quibuscumque periculis pro magnis rebus, puta pro salute communi, pro iustitia, pro cultu divino et aliis huiusmodi.

Secundam proprietatem ponit ibi: *Et cum periditetur* etc. Et dicit quod magnanimus quando periculis se exponit, hoc facit vehementer, ita ut non parcat vitae suae quasi non sit dignum quod magis velit vivere quam magna bona per mortem consequi. 1124 b 8

Deinde cum dicit: *Et potens benefacere* etc., ponit quinque proprietates magnanimi quae accipiuntur per comparationem ad beneficia, quae sunt propria liberalitati. Quarum prima est quod magnanimus est potens benefacere, id est promptus ad beneficia largienda, sed verecundatur ab aliis beneficia accipere; 1124 b 9

32 pertinet *coni, cum* Kr V6Za *sec.m.* Rd S] pertinent Θ V6 *nec non primo sed exp. N* enim *add.* Za *sec.m.* V10 As 36 quia *coni, cum sec.m.* S] *om.* Θ 37 exponit] exponens 41 Et *om.* T(-V6)

3-4 Albertus *Lect.* f. 64ra . «Hic ponit XIX proprietates magnanimi». 8 Lin. 1125 a 2. 12 Lin. 1124 b 24. 17 Lin. 1124 b 9. 19 Lin. 1124 b 18. 20-25 Albertus *Lect.* f. 65ra : «In quibusdam virtutibus est magnum simpliciter, sicut in fortitudine periculum mortis et in liberalitate magnum datum, et ideo posuit potius proprietates magnanimi secundum comparationem istarum virtutum quam secundum iustitiam et temperantiam, in quibus simpliciter non est aliquid magnum, cum sint in communibus operationibus vitae». 23 Cap. 19, 1118 a 23-25. 25 Cap. 8, 1123 b 30. 27-29 et 35-36 Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Anonymi post p. 188, 27 : « Talia autem honorabilia et pretiosa », inserta) O8, f. 75va-vb : « Microkindinos autem est qui pro parvis se exponit periculo, ut miles stipendarius et gladiator qui pro parva mercede se exponunt etiam mortis periculo ; talis etiam est philokindinos, quasi amator periculi. Megalokindinos autem est qui pro magnis se exponit periculo ; qui idem est oligokindinos, hoc est pro paucis se exponens periculo, non enim nisi pro magnis honorabilibus et pretiosis, quae quidem pauca et rara sunt. Dicuntur autem haec nomina a micron, quod est parvum, et philos, quod est amicus, et mega, quod est magnum, et oligon, quod est paucum, et kindinos, quod est periculum » ; Albertus *Lect.* f. 64rb : « Et dicit quod magnanimus non est microkindinos, id est pro parvis periclitatus ; dicitur enim a micros, quod est parvum, et kindinos, quod est periculum... neque est philokindinos, id est amator periculi... et ideo dicitur megalokindinos, id est pro magnis periclitatus ; mégalos enim dicitur magnum »*; *Comm.* p. 302 a. - *Lexicon verborum graecorum...,* p. 260*, : « Mikrokindinos : qui periclitatur pro parvis. - Phylokindinos : qui amat periculum. - Megalokindinos : qui periclitatur pro magnis». 40-41 Albertus *Lect.* f. 64lb : «Secundam proprietatem ponit ibi.: *Et cum periclitetur* ». 45'46 Albertus *Lect.* f. 64rb : «Deinde cum dicit · *Et potens benefacere,* ponit proprietates quae sunt in benefactis alteri ». 49 Albertus *Lect.* f. 64rb : « potens benefacere, id est promptus ex habitu ad benefaciendum ».

nam beneficia dare est excellentis, beneficia autem recipere est eius qui exceditur; magnanimus autem semper intendit ad hoc quod superexcedat in bono.

1124 b 11 Secundam proprietatem ponit ibi: *Et retributivus plurium* etc. Et dicit quod si magnanimus beneficia accipiat, semper studet ut retribuat maiora; sic enim ille qui incepit beneficia conferre erit magis bene passus, id est beneficia recipiens, in quantum plura accepit quam dedit.

1124 b 12 Tertiam proprietatem ponit ibi: *Videntur autem et in memoria* etc. Et haec quidem proprietas non est ex electione magnanimi et consequitur ex dispositione ipsius; ita enim est dispositus magnanimus ut delectetur beneficia dare, invitus autem beneficia recipiat; ea vero quae nos delectant frequenter cogitamus et per consequens in memoria habemus, ea vero quae non sunt nobis delectabilia raro cogitamus et per consequens non multum in memoria tenemus. Et inde est quod magnanimi videntur in memoria habere eos quibus dant beneficia, non autem eos a quibus recipiunt; hoc enim est contrarium voluntati eius secundum quam vult superexcellere in bono, ille autem qui bene patitur, recipiendo scilicet beneficia, est minor eo qui beneficia confert. Secundum electionem autem magnanimus non obliviscitur beneficiorum, sed studet ad hoc quod maiora recompenset, sicut dictum est.

1124 b 14 Quartam proprietatem ponit ibi: *Et haec quidem* etc. Et dicit quod magnanimus delectabiliter audit beneficia quae ipse contulit, non autem delectabiliter audit beneficia quae recepit. Delectari si quidem potest in amore eius cui beneficia contulit, sed de hoc quod ipse beneficia recepit, non delectatur. Et circa hoc ponit duo exempla. Quorum primum sumitur ex dictis Homeri, qui introducit Thetim, quam dicebant esse deam aquarum, accedentem ad Iovem, quem dicebant esse regem omnium deorum, et quod Thetis non dixit Iovi beneficia quae ipsa Iovi contulerat, quasi hoc non esset ei acceptum, sed potius beneficia quae ipsa acceperat a Iove, quod Iupiter libenter audiebat. Aliud autem exemplum sumit ex historia Graecorum, in qua narratur quod quidam cives, scilicet Lacones, Atheniensium auxilium implorantes, non dixerunt eis beneficia quae fecerant, sed quae receperant.

Quintam proprietatem ponit ibi: *Magnanimi autem* etc. Et dicit quod ad magnanimum pertinet quod exhibeat se tamquam nullo indigentem vel non de facili, in quantum scilicet non petit aliquid neque accipit, sed quod sit promptus ad hoc quod aliis beneficium ministret. 1124 b 17

Deinde cum dicit: *Et ad eos quidem qui in dignitate* etc., ponit proprietatem magnanimi per comparationem ad honores. Et circa hoc tria facit. Primo ponit proprietatem. Et dicit quod ad magnanimum pertinet ut se magnum et honorabilem exhibeat ad illos qui sunt in dignitate et excellentia bonorum fortunae; sed ad mediocres moderationem quandam exhibet, non utendo magnitudine sua ad eos. 1124 b 18

Secundo ibi: *Hos quidem enim* etc., inducit duas rationes eius quod dixerat. Quarum prima est quia omnis virtus nititur ad id quod est difficile et honorabile; quod autem aliquis excellat in bono magnos viros est difficile et venerabile, sed quod aliquis excellat mediocres viros facile est. Secunda ratio est quia, quod aliquis inter magnos viros exhibeat se venerandum, pertinet ad quandam animi virilitatem, sed quod aliquis velit magnam reverentiam sibi exhiberi ab infimis personis, est eorum qui sunt aliis onerosi. 1124 b 20

Tertio ibi: *Quemadmodum ad imbecilles* etc., ponit exemplum. Et dicit quod simili modo hoc quod dictum est est vitiosum, sicut et quod aliquis exhibeat se fortem contra imbecilles et quod non aggrediatur difficilia quae sunt honorabilia et in quibus alii praecellunt. 1124 b 22

Deinde cum dicit: *Et otiosum esse* etc., ponit proprietates magnanimi secundum actus humanos. Et primo quantum ad se ipsum; secundo per respectum ad alios, ibi: *Necessarium autem manifestum* etc. Dicit ergo primo quod ad magnanimum pertinet quod sit otiosus, ex eo scilicet quod non multis 1124 b 24

53 intendit] tendit Ψ   59 dedit] dederit Φ   62 est *om.* Ψ   62 et] sed Za *sec.m.* V10 AsEr2Pd SWi (sed *etiam* V6 *sed post* consequitur)   79 Et] *om.* V T(-V6Za)   82 cui *coni, cum* Ed2 *sec.m.* Er] qui Θ   83 recepit] recipit P3 AoEr1 suscepit Ψ   90 ipsa *om.* Ψ   91 libenter] libentius Φ *Sed cf. Alberti verba in app. fontium laud.*   97 Et] *om.* Bx P3 T(-V6Za)   122 hoc *om.* Ψ

54 Albertus *Lect.* f. 64A : «Secundam ponit ibi: *Et retributivus-*».   77 Lin. 1124 b 11.   84-95 Anonymus, p. 189, 5-18 ; O8, f. 76va ; Albertus *Lect.* f. 64rb-va : « Et hoc probat per duo exempla. Quorum unum sumitur a fabulis, in quibus dicitur quod superi insidiati sunt ut caperent Iovem, et Thetis, dea aquarum, eripuit ipsum ; et, cum quadam vice Thetis vellet aliquid impetrare a Iove, quia maior est ea, non dixit sibi beneficia quae sibi fecit, sed quia maiora ab eo esset passa beneficia, quia illa libenter Iupiter audivit ; et sumitur de Homero, ut dicit Commentator. Aliud exemplum sumitur de gestis civilibus in quibus dicitur quod Lacones minores erant Atheniensibus et, cum praestiterint eis frequenter auxilia in bellis, [et] haec, ad conservandam amicitiam, Lacones non referebant Atheniensibus, quia non libenter audissent, sed potius ea quae bene receperant ab Atheniensibus » ; *Comm.* p. 303-304. - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 260* : « Thetin : dea aquarum. - Lacones : nomen gentis ». Cf. etiam de Thetide ipse Thomas *Sent, libri Met.* I 4 (in 983 b 30).   112 Cf. supra II 3, 1105 a 9.   119 Albertus *Lect.* f. 64va : «in humilibus : inter infimas personas».   121-126 Albertus *Lect.* f. 64va : «... est esse onerosum, sicut est etiam in fortitudine quod vitiosum est exercere suam fortitudinem contra imbecilles et ad ardua quae sunt honorabilium non ire ubi sunt aliqui excellentes». - Aliter Anonymus, p. 189, 23-24 ; O8, f. 76va : « *Vel ubi praecellunt alii* : ut non hic secundum reddant » ; Albertus *Comm.* p. 304 a-b. Cf. adn. ad Arist. 1124 b 22.   130 Lin. 1124 b 26.

negotiis se ingerit, et quod sit tardus, id est quod non de facili se ingerat negotiis sed solum illis actibus insistat qui pertinent ad aliquem magnum honorem vel ad aliquod magnum opus faciendum. Et sic magnanimus est operativus paucorum, sed operatur magna et quae sunt digna nomine magno.

1124 b 26 Deinde cum dicit: *Necessarium autem* etc., ponit proprietates magnanimi circa actus humanos qui sunt per comparationem ad alium. Et primo quantum ad veritatem; secundo quantum ad delectationem (haec enim praecipue requiruntur in convictu ad alios, ut infra dicetur); secundum ibi: *Et ad alium non posse vivere* etc. Circa primum ponit quatuor proprietates. Quarum prima respicit interiorem affectum. Et dicit quod necessarium est quod magnanimus manifestus sit amicus et manifestus inimicus, quia quod aliquis latenter amet vel odiat provenit ex aliquo timore, timor autem magnanimitati repugnat.

1124 b 27 Secundam proprietatem ponit ibi: *Et curare* etc. Et dicit quod ad magnanimum pertinet quod magis curet de veritate quam de opinione hominum. Non enim propter humanam opinionem recedit ab eo quod facere debet secundum virtutem.

1124 b 28 Tertiam proprietatem ponit ibi: *Et dicere et operari* etc. Et dicit quod ad magnanimum pertinet quod manifeste loquatur et operetur, eo quod ipse est contemptivus aliorum, et inde est quod ipse libere propalat sua dicta et facta. Quod enim aliquis occultet ea quae facit vel dicit provenit ex hoc quod timet alios, nullus autem timet eos quos contemnit; unde ista duo convertuntur ad invicem, ut scilicet aliquis sit libere propalativus et contemptivus. Non autem dicitur magnanimus esse contemptivus eo quod despiciat alios quasi privans eos debita reverentia, sed quia non appretiatur eos ultra quam debeat.

1124 b 30 Quartam proprietatem ponit ibi: *Et veridicus* etc. Et dicit quod magnanimus in verbis suis non falsum, sed verum dicit, nisi forte aliqua yronice loquatur ex ludo; utitur autem yronia in societate multorum.

1124 b 31 Deinde cum dicit: *Et ad alium non posse vivere* etc., ponit proprietatem magnanimi circa delectationem quae est in convictu. Et dicit quod ad magnanimum pertinet ut non promptus sit ad convivendum cum aliis, nisi cum amicis; quod enim aliquis ingerat se familiaritatibus omnium est servilis animi. Unde et omnes blanditores, qui volunt omnibus indifferenter placere, sunt obsequiosi, id est ad serviendum parati, et e converso omnes humiles, qui scilicet sunt abiecti animi, sunt blanditores.

1125 a 2 Deinde cum. dicit: *Neque admirativus* etc., ponit proprietates magnanimi quae accipiuntur secundum dispositionem ipsius. Et primo ponit quasdam quae consistunt in corde; secundo quasdam quae consistunt in locutione, ibi: *Neque humaniloquus* etc.; tertio ponit illas quae consistunt in exteriori conversatione, ibi: *Et potens possedisse* etc. Circa primum ponit, duas proprietates. Quarum prima est quod magnanimus non est promptus ad admirandum, quia admiratio est de rebus magnis, sed magnanimo non est aliquid magnum eorum quae exterius occurrere possunt, quia tota intentio sua versatur circa interiora bona quae sunt vere magna.

1125 a 3 Secundam proprietatem ponit ibi: *Neque memor mali* etc. Et dicit quod magnanimus non multum recordatur malorum quae passus est. Et ad hoc inducit duas rationes. Quarum una est quia non convenit magnanimo multa recordari sicut neque admirari; eorum enim solemus multum recordari quae tamquam magna admiramur. Alia ratio est quia ad magnanimum specialiter pertinet oblivisci malorum quae passus est, in quantum scilicet ea despicit utpote a quibus minorari non potuit. Unde de Iulio Caesare Tullius dicit quod nullius oblivisci solitus erat, nisi iniuriarum. 1125 a 5

Deinde cum dicit: *Neque humaniloquus* etc., ponit duas proprietates magnanimi circa locutionem eius. Quarum prima est quod non multum loquitur de hominibus, quia particulares res hominum non multum appretiatur, sed tota eius intentio est circa bona communia et divina; unde nec de se ipso multum loquitur neque de aliis, non enim est sibi

133 quod2] *om.* Φ 138 nomine magno *inv.* Ψ 170 veridicus] veredicus Of-AsPW3) S *Sed cf. infra c.* 15 *lin.* 115 *et* 248 *cum adn.* 172 yronice] irronice T(-V6Za) 173 yronia] yronya Er yroneia W yronea P3Va irronia SWi ironia *(vel* rronia) P 178 promptus sit] prompti sit CW10 O2(-AoEr2V3 promptius sit AsDbO1?6) *inv.* Ψ 199 Et *om.* Y(-V6Za) 202 multa] multum Bg3 *om.* ψ

144 Cap. 14-16, 1126 b 10 - 1128 b 9. 144-145 Lin. 1124 b 31. 185-188 Albertus *Lect.* f. 64vb : « Deinde cum dicit : *Neque admirativus,* ponit proprietates quantum ad ea quae sunt cordis». 189 Lin. 1125 a 5. 191 Lin. 1125 a 11. 194 Albertus *Lect.* f. 64vb : «Est autem admiratio semper respectu magni». Cf. Cicero *De off.* II x 36 (ed. Atzert, p. 87) : «Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae *magna* et praeter opinionem suam animadverterunt... » ; Ioannes Damascenus *De fide orth.* II c. 15 (PG 94, 932 C) a Burgundione transl, c.29 (ed. Buytaert, p. 122) : «Admiratio vero est timor ex *magna* imaginatione » ; cf. ipse Thomas *I^a-II^ae* q.32 a.5 ; q.41 a.4 c. et ad 4 ; *II^a-II^ae* q.180 a.3 ad 3. 194-197 Cf. Seneca *Epist.* VIII 5 : « Cogitate nihil praeter animum esse mirabile, cui magno nihil magnum est » ; *De vita beata* III 3 ; nec non Cicero *Tusc.* III xiv 30 ; Horatius *Epist.* I vi 1. 207-209 Augustinus *Epist.* 138 π 9 (PL 33, 529), qui ipse laudat Ciceronem *Pro Ligario* 35 (cf. Testard, t. 2, p. 107-108).

curae quod ipse' laudetur neque quod alii vituperentur. Unde neque ipse multum laudat alios, neque etiam male loquitur de aliis, nec etiam de inimicis, nisi propter iniuriam sibi ab eis illatam repellendam.

1125 a 9 Secundam proprietatem ponit ibi: *Et de necessariis* etc. Et dicit quod de necessariis ad vitam humanam vel quibuscumque aliis rebus neque etiam est planctivus, scilicet conquerendo vel murmurando si ei desint, neque deprecativus, ut ei exhibeantur; haec enim pertinent ad illum qui studet circa necessaria vitae consequenda quasi circa aliqua magna, quod est contrarium magnanimitati.

1125 a 11 Deinde cum dicit: *Et potens possedisse* etc., ponit proprietates magnanimi per comparationem ad exteriora. Et primo quantum ad exteriores possessiones. Et dicit quod magnanimus est promptus magis ad possidendum quaedam bona, id est honorabilia, et infructuosa, id est quae non sunt lucrosa, quam aliqua quae sunt lucrosa et utilia, quia magis pertinet ad hominem sibi sufficientem quod non indigeat aliunde lucrari.

1125 a 12 Secundo ibi: *Sed et motus lentus* etc., ponit proprietatem magnanimi quantum ad motus corporales. Et dicit quod motus magnanimi videtur esse lentus et vox eius videtur esse gravis et locutio eius videtur esse stabilis, id est tarda. Et horum rationem assignans dicit quod non potest motus magnanimi esse festinus, cum ipse ad pauca operanda intendat; similiter etiam magnanimus non est contentiosus, eo quod nihil exteriorum magnum existimat, nullus autem contendit nisi pro aliquo magno; acuitas autem vocis et velocitas locutionis accidit propter contentionem; patet ergo quod ipsa affectio magnanimi requirit gravitatem vocis et tarditatem locutionis et motus. Dicit autem Philosophus in Praedicamentis quod, si aliquis naturaliter inclinatur ad aliquam passionem, puta ad verecundiam, oportet eum naturaliter habere talem colorem qui competat verecundiae; unde, si aliquis habet naturalem aptitudinem ad magnanimitatem, consequens est etiam quod habeat naturalem dispositionem ad huiusmodi accidentia. Ultimo vero concludit epilogando quod magnanimus talis est qualis dictus est.

223-224 planctivus *coni, ex Arist.* 1125 a 9 *cum* Za *sec.m.* AoP10] plancturus O(planiturus Bg3FOPd planturus V plantatus *pr.m.* DbP6 planctatus Bg1 plantaturus Er2 plantativus Bx) plantivum PSWi (-vus *corr. sec.m.* S) plangitivus V6 227 consequenda] gerenda T(agenda V6) 258 vero] autem Ψ

218-220 Anonymus, p. 190» 14-16 ; O8, f. y6vb : «Nisi propter iniuriam, hoc est nisi praevaricetur ; praesentes enim detrahit et obiurgat (tale enim obiurgatio), absentes autem non blasphemat» ; Albertus *Led.* f. 04vb « nisi propter iniuriam sibi factam, quia commovetur aliquo modo ab iniuria» ; *Comm.* p. 305 b. 232 Albertus *Led.* f. 04vb : «est potens habitudinaliter, id est promptus magis possedisse». 251-252 Ps.-Aristoteles *Cat.* 8, 9 b 14-19» a Boethio transi. (PL 64, 247 B ; ed. Minio-Paluello, p. 26 ; cf. ed. comp., p. 65 ; aliter Guillelmus, p. 103).

1125 a 17 Deficiens autem pusillanimis, superabundans autem caymus. Non mali quidem igitur videntur esse neque isti, non enim malefactores sunt, peccantes autem. § Pusillanimis quidem enim dignus existens bonis se ipsum privat quibus dignus est. § Et videbitur malum habere aliquod ex non dignificare se ipsum bonis. Sed et ignorare se ipsum; appeteret enim utique quibus dignus erat, bona existentia. Non tamen insipientes tales videntur esse, sed magis pigri. § Talis autem opinio videtur et deteriores facere. Singuli enim appetunt quae secundum dignitatem. Discedunt autem et ab operationibus bonis et adinventionibus ut indigni existentes. Similiter autem et ab exterioribus bonis. § Caymi autem insipientes et se ipsos ignorantes. Et hoc manifeste: ut enim digni existentes ad honorabilia conantur, deinde redarguuntur. § Et veste ornantur et figura, et talibus volunt bonas fortunas manifestas esse ipsorum. Et dicunt de se ipsis ut per haec honorandi. § Opponitur autem magnanimitati pusillanimitas magis quam caymotis. Et fit magis et deterius est. Magnanimitas quidem igitur circa honorem est magnum, quemadmodum dictum est.

i8 caymus T *(lin.* io) : chaymus Rp chaımus L2(chay-Rn) chaumus Rt chaunus AL1 20-21 videbitur T *(lin.* 26) : videtur ALR 27 Caymi Vd Rp2(-V13) T *(lin.* 20, 59, 62) Chaymi Rp1(-Vd) V13 Rp3-4 Chauni ALRt 28 hoc Rn Rt SI P14 T *(lin.* 65) : haec AL(PU Sk2 P12 h' EtO8V12 T1 Re) h' Rp (- SI P14) 30 *Post* figura *virg. interp.* T *(lin.* 75) 30 talibus L2RT *(lin. 75)* · et *add.* AL4(-P12) 32 se ipsis A(=αὐτῶν Lb) LR : *an* his T *(cf. lin. 77-78)* Cf. A αὐτῶν Kb 33 caymotis Rp4 T *(lin.* 82-83) : chaunotis AL*Rt chaimotis L2(cai- Rn) chaymons Rp (chaymoris As1 caymos Tu1 *corr. sec.rn.* chaymotis Ba4V13)

1125 a 17 *Deficiens autem* etc. Postquam Philosophus determinavit de magnanimitate, hic determinat de vitiis oppositis. Et circa hoc tria facit: primo determinat id quod est commune utrique vitio; secundo determinat de utroque secundum se, ibi: *Pusillanimis quidem enim* etc.; tertio comparat unum alteri, ibi: *Opponitur autem magnanimitati* etc. Dicit ergo primo quod ille qui deficit a medio magnanimitatis vocatur pusillanimis, ille autem qui superabundat vocatur caymus, id est fumosus, quem nos dicimus inflatum vel praesumptuosum. Non autem dicuntur esse mali, quantum ad hoc quod non sunt malefactores (non enim alicui nocumentum inferunt) nec faciunt aliquid turpe, sed tamen peccant, in hoc quod recedunt a medio rationis.

Deinde cum dicit: *Pusillanimis quidem enim* etc., 1125 a 19
determinat de utroque vitiorum secundum se. Et primo de vitio quod est secundum defectum; secundo de vitio quod est secundum excessum, ibi: *Caymi autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit proprium actum pusillanimis. Et dicit quod pusillanimis, cum sit dignus bonis, privat se ipsum

10 fumosus] furiosus Bo S *Sed cf. supra, c.* 8 *lin.* 65 *cum adn.* 21 pusillanimis C1 Er2 SWiZa] pusillanimi Φ(-O Er2) PV6 *hom.om.* O1 22 pusillanimis] pusillanimus V10 Ψ6V3 Ψ

5 Lin. 1125 a 19. 7 Lin. 1125 a 32. 10-11 Cf. supra II c. 9 lin. 9-16 cum adn. 20 Lin. 1125 a 27.

illis quibus dignus est, dum scilicet non conatur ad operandum vel consequendum ea quae sibi competerent.

1125 a 20 Secundo ibi: *Et videbitur malum habere* etc., ostendit causam pusillanimitatis. In qua quidem causa tria consideranda sunt per ordinem. Quod enim aliquis se privet bonis quibus dignus est, primo quidem contingit ex hoc quod non reputat se dignum talibus bonis, cum tamen sit dignus. Hoc autem secundo contingit ex hoc quod ignorat suam condicionem; cum enim proprium bonum sit cuilibet appetibile, si se ipsum cognosceret pusillanimis, appeteret ea quibus est dignus, cum sint quaedam bona et de se appetibilia. Huiusmodi autem ignorantia non contingit ex insipientia, quia insipientes non sunt digni magnis, sed magis contingit ex quadam pigritia per quam contingit quod nolunt magnis se ingerere secundum suam dignitatem; et hoc est tertium ex quo alia duo oriuntur.

.1125 a 24 Tertio ibi: *Talis autem opinio* etc., ponit effectum pusillanimitatis. Et dicit quod talis opinio per quam alicui videtur quod homo non sit dignus bonis quibus est dignus, videtur homines facere deteriores. Singuli enim homines appetunt illa quae conveniunt eis secundum propriam dignitatem. Et ideo, quando nesciunt suam dignitatem, dupliciter detrimentum patiuntur suae bonitatis. Primo quidem quia recedunt ab ipsis operationibus, virtutum, et adinventionibus, speculabilium veritatum, quasi indigni et insufficientes ad talia existentes; ex hoc autem quod magna bona praetermittunt, efficiuntur peiores, quia magnorum bonorum exercitatio facit homines meliores. Secundo, quia per praedictam opinionem recedunt aliqui ab exterioribus bonis quibus sunt digni, quae instrumentaliter ad operationes virtutum deserviunt.

1125 a 27 Deinde cum dicit: *Caymi autem* etc., determinat de vitio quod est per excessum. Et circa hoc duo facit. Primo enim proponit causam huius vitii. Et dicit quod caymi, id est praesumptuosi, et sunt insipientes et ignorant suam condicionem, non quidem propter pigritiam, sicut pusillanimes, sed propter insipientiam. Et hoc apparet manifeste, quia ipsi conantur ad agendum vel consequendum aliqua honorabilia ad quae eorum dignitas non se extendit; unde, quando in eorum operatione vel consecutione deficiunt, manifeste redarguendi apparent.

Secundo ibi: *Et veste ornantur* etc., ponit actum huius vitii qui consistit in quadam exteriori magnificatione, in quantum scilicet magnificant se ipsos. 1125 a 30
Primo quidem quibusdam exterioribus signis, dum scilicet ornatis utuntur vestibus et etiam figura ornantur, pompose incedentes, et alia huiusmodi faciunt ad manifestandum excellentiam suam in exterioribus bonis fortunae. Secundo quia huiusmodi etiam verbis manifestant quasi per haec volentes assequi honorem.

Deinde cum dicit: *Opponitur autem* etc., comparat praedicta vitia ad invicem. 1125 a 32
Et dicit quod pusillanimitas magis opponitur magnanimitati quam caymotis, id est praesumptio. Et huius assignat duas rationes. Quarum prima est quia, sicut in II habitum est, vitium quod magis accidit propter maiorem inclinationem naturae humanae in ipsum magis opponitur virtuti quae ad hoc praecipue ordinatur ut reprimantur humanae inclinationes ad malum; manifestum est autem quod pluries accidit aliquos esse pusillanimes, qui scilicet omittunt facere bona quae possent, quam quod se extendant ad faciendum bona quae non possunt; unde pusillanimitas magis opponitur virtuti. Alia ratio est quia pusillanimitas deterior est, utpote faciens homines deteriores, ut supra habitum est; quod autem est peius, magis virtuti opponitur; et sic patet pusillanimitatem magis opponi virtuti. Ultimo autem concludit epilogando quod magnanimitas est circa magnum honorem, ut dictum est.

68 unde] ut Φ   71 huius vitii] *inv.* T(-Za huiusmodi AsEr2 PSV6)   91 possent] possunt Ψ (*obsc.* P5)

57-58 Cf. supra c. 9 lin. m-112 cum adn.   84 Cap. 10, 1109 a 12-19.   95 Lin. 1125 a 24.

1125 b i Videtur autem et circa hunc esse virtus quaedam, quemadmodum in primis dictum est, quae videbitur utique similiter habere ad magnanimitatem quemadmodum et liberalitas ad magnificentiam. Ambae enim istae a magno quidem distant, circa moderata autem et parva disponunt nos ut oportet. § Quemadmodum autem in acceptione et datione pecuniarum est medietas et superabundantia et defectus, ita et in honoris appetitu magis quam oportet et minus et unde non oportet, et ut oportet. § Philotimum. enim vituperamus ut magis quam oportet et unde non oportet honorem appetentem, et non amatorem honoris ut neque in bonis eligentem honorari. Est autem quando amatorem honoris laudamus ut virilem et amatorem boni, et non amatorem honoris ut moderatum et temperatum, quemadmodum et in primis diximus. § Manifestum autem quoniam multipliciter amatore talium dicto, non in id ipsum ferimus semper amatorem honoris, sed laudantes quidem in magis quam multi, vituperantes autem in magis quam oportet. § Innominata autem existente medietate ut deserta, videntur esse dubia extrema. § In quibus autem superabundantia et defectus, et medium; appetunt autem honorem et magis quam oportet et minus, etiam et ut oportet. § Laudatur igitur habitus hic, medietas existens circa honorem; innominatus, videtur autem ad amorem honoris quidem non amor honoris, ad non amorem honoris autem amor honoris, ad utraque autem utraque qualiter. Videtur autem et hoc esse et circa alias virtutes. § Opponi autem hic extrema videntur, propter non esse nominatum medium.

1125 b i hunc *[scii.* honorem] L2RT *[lin.* i, 12; *cf. supra c.* 8 *lin.* 7) : hanc A(=ταύτην *[scii.* τιμήν]) L1 4 Ambae RtRp1'4'3 T *(lin.* 14) : Ambo LRp2 4 istae ART *(lin.* 14) isti L 6-7 est medietas L2RT *(lin.* 27) : medietas est AL1 8-9 et minus... quam oportet *hom.om.* L2 8 non T *(lin.* 32) : *om.* AL4R 8-9 Philotimum enim R (Phy- RtRp1'4'3) T *(lin.* 25, 40) Amatorem enim honoris L1 *(sed cf. Roberti Grosseteste notula in app. font, laud.)* 12 et amatorem boni, et *(om.* Rt) non amatorem RT *(lin.* 53-55) : et amatorem boni, non amatorem autem AL1 et non amatorem L2 17 *Post* deserta *non ante* ut *interp.* LRT *(lin.* 79-83) 18 esse dubia Rp2T *(lin.* 82) : dubia esse LRtRp1·4'3 18 quibus ALRtT *(lin.* 84) : quibusdam Rp 18 autem L2R : autem est AL1 20 et minus, etiam T *(lin.* 89-90) : et minus, et iam Rp et minus, est iam A(=ἐστιν ἤδη Nb) Rt et minus quam oportet (=ἢ δει *om.* ἐστιν) L1 *om.* L2 21 *Post* honorem *interp.* T *(lin.* 94-95) 24 et2 AL4T (? *cf. lin.* 103 etiam) : *om.* L2R *(add.* Rp2 *sed om.* et1) 25 extrema T *(lin.* no) : extremi ALR (-ma *corr. sec.m.* Bal *ex* T) 25 esse R : *om.* L

1125 b 1 *Videtur autem et circa hunc* etc. Postquam Philosophus determinavit de magnanimitate, quae est circa magnum honorem, hic determinat de quadam alia virtute innominata, quae est circa mediocres honores. Et circa hoc tria facit: primo proponit esse aliquam talem virtutem; secundo probat quod dixerat, ibi: *Quemadmodum autem in acceptione* etc.; tertio ostendit quomodo considerentur medium et extremum in hac virtute, ibi: *Innominata autem existente* etc. Dicit ergo primo quod, sicut prius in II dictum est, quaedam virtus videtur esse circa hunc, scilicet honorem, quae ita se habet ad magnanimitatem sicut liberalitas ad magnificentiam. Ambae enim istae virtutes, scilicet liberalitas et illa

7 Lin. 1125 b 6. 9 Lin. 1125 b 17. Yi Cap. 9, 1107 b 24 - 1108 a 3.

de qua nunc loquimur, distant ab illis duabus, scilicet magnificentia et magnanimitate, sicut a quodam magno, quia scilicet magnanimitas est circa magnum honorem, magnificentia autem circa magnos sumptus, sed duae virtutes, scilicet liberalitas et illa de qua nunc agimus, disponunt nos circa parva et moderata, vel honores vel divitias.

1125 b 6 Deinde cum dicit: *Quemadmodum autem* etc., probat quod dixerat. Et primo per rationem a simili sumptam; secundo per communem usum loquendi, ibi: *Philotimum enim* etc. Dicit ergo primo quod, sicut in acceptione et datione pecuniarum, scilicet parvarum et mediocrium, est medietas et superabundantia et defectus, ut supra habitum est, ita etiam et in appetitu honoris parvi vel mediocris contingit aliquem se habere plus quam oportet et minus quam oportet, quantum ad intentionem appetitus, et etiam ex causa, unde non oportet, in quantum scilicet unus ex pluribus vel maioribus cupit honorari quam oporteat et alius ex paucioribus vel minoribus, contingit etiam quod aliquis appetat honorari secundum quod oportet quantum ad omnia. Et sic patet quod circa parvos vel moderatos honores est accipere medium virtuosum et extrema vitiosa, sicut et circa moderatas pecunias.

1125 b 8 Deinde cum dicit: *Philotimum enim* etc., manifestat propositum per communem usum loquendi. Et circa hoc duo facit: primo proponit communem usum loquendi; secundo ex eo argumentatur ad propositum, ibi: *Manifestum autem* etc. Dicit ergo primo quod quandoque vituperamus philotimum, id est amatorem honoris, quasi appetat honorem magis quam oportet et unde non oportet, et similiter quandoque vituperamus eum qui non est amator honoris quasi non velit bona operari ex quibus honoretur. E contrario autem quandoque laudamus eum qui est amator honoris quasi existentem virilem, id est magnum animum habentem, et quasi amatorem boni, scilicet virtuosi actus cui debetur honor, et similiter quandoque laudamus eum qui non est amator honoris quasi moderantem et temperantem se ipsum ut non excedat suam condicionem, sicut dictum est in II.

1125 b 14 Deinde cum dicit: *Manifestum autem* etc., argumentatur ex praedicto usu loquendi. Et dicit quod, quia quandoque laudamus amatorem honoris, quandoque autem vituperamus, manifestum est quod multipliciter dicitur amator honoris, et ideo non ad idem referimus laudem et vituperium, sed laudamus amatorem honoris prout magis studet ad ea quae sunt honoris quam vulgaris multitudo, vituperamus autem in quantum magis cupit honores quam oporteat. Et eadem ratio est de non amatore honoris. Unde sequitur quod medium circa hoc est laudabile, prout scilicet honor et appetitur et contemnitur secundum quod oportet, extrema autem sunt vituperabilia, in quantum scilicet appetitur honor plus vel minus quam oportet.

Deinde cum dicit: *Innominata autem existente* etc., 1125 b 17
determinat de medio et extremis circa hanc virtutem. Et circa hoc duo facit: primo ostendit dubietatem quae circa hoc contingit; secundo ostendit quid ex illa dubietate sequatur, ibi: *Opponi autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit dubietatem. Et dicit quod, quia medietas circa appetitum honoris est innominata et sic videtur esse quasi deserta quia non designatur aliquo nomine, inde est quod extrema videntur esse dubia in quantum quandoque laudantur, quandoque vituperantur.

Secundo ibi: *In quibus autem* etc., ostendit qua- 1125 b 18
liter in hac materia se habeat veritas circa medium et extrema. Et dicit quod in quibuscumque invenitur superabundantia et defectus, ibi etiam oportet esse medium, et ideo, cum aliqui appetant honorem et magis et minus quam oporteat, consequens est quod etiam aliqui appetant secundum quod oportet, quod pertinet ad rationem medii.

Tertio ibi: *Laudatur igitur* etc., ostendit rationem 1125 b 20
praedictae dubietatis. Quia enim est medium accipere circa honores, habitus medius laudatur; et quia est innominatus, nominatur nominibus extremorum, in quantum per comparationem ad unum extremum videtur habere similitudinem cum alio extremo, habitus enim medius per comparationem ad superfluum amorem honoris videtur esse contemptus honoris, per comparationem autem ad contemptum honoris videtur esse amor honoris et per comparationem ad utrumque videtur esse utrumque aliqualiter. Et hoc etiam apparet in aliis virtutibus; nam fortis per comparationem ad timidum videtur esse audax, per comparationem autem ad audacem videtur esse timidus. Sic ergo in proposito extrema vituperantur secundum se considerata, laudantur autem secundum quod attribuuntur medio.

Deinde cum dicit: *Opponi autem* etc., ostendit 1125 b 24
quod ex praedicta dubietate sequitur quod extrema vitia solum ad invicem videantur opponi, non autem ad medium virtutis, propter hoc quod est innominatum.

31 intentionem] intensionem OErKrOP' Bg^oEi^FO1?1?1^ WiZa *sec.m.* As SVe 61 autem *om.* ψ 106 esse] *om.* (Φ-KrP'W Bg1)

25 Lin. 1125 b 8. 28 Cap. 1-5, 1119 b22 - 1122 a 17. 44 Lin. 1125 b 14. 45-46 Cf. supra II c. 9 lin. 31-35 cum adn. 57 Cap. 9, 1107 b 32 - 1108 a 1. 77 Lin. 1125 b 24.

1125 b 26 Mansuetudo autem est quidem medietas circa iras, innominato autem existente medio, fere autem et extremis, ad medium mansuetudinem ferimus, ad defectum declinantem innominatum existentem; superabundantia autem iracundia quaedam dicetur utique. § Passio quidem enim est ira, facientia autem multa et differentia. Qui quidem igitur in quibus oportet et quibus oportet irascitur, adhuc autem et ut oportet et quando et quanto tempore, laudatur, mansuetus autem iste utique erit, si quidem mansuetudo laudatur. Vult enim mansuetus imperturbatus esse et non duci a passione, sed secundum quod utique ratio ordinabit, ita et in his et in
1126 a 1 tantum tempus irasci. § Peccare autem videtur magis ad defectum; non enim punitivus mansuetus, sed magis condonativus. § Defectus autem, sive inirascibilitas quaedam est sive quodcumque, vituperatur. § Non irasci enim in quibus oportet insipientis videtur esse et qui non ut oportet neque quando neque quibus oportet; videtur autem non sentire neque tristari. § Et non iratus non esse vindicativus. § Iniuriantem autem sustinere et familiares despicere servile. § Superabundantia autem secundum omnia quidem fit; et enim quibus non oportet et in quibus non oportet et magis quam oportet et velocius et pluri tempore. Non tamen omnia eidem existunt; non enim utique posset esse. Malum enim et se ipsum destruit, et si integrum sit, importabile fit. § Qui quidem igitur iracundi velociter quidem irascuntur et quibus non oportet et in quibus non oportet et magis quam oportet; quiescunt autem velociter, quod et optimum habent. Accidit autem ipsis hoc, quoniam non retinent iram, sed reddunt vel manifesti sunt propter velocitatem, deinde requiescunt. In superabundantia autem sunt acrocoly, acuti et ad omne iracundi et in omni; unde et nomen. § Amari autem difficile solubiles et multo tempore irascuntur; retinent enim iram. Quies autem fit cum retribuerint, punitio enim quietat impetum irae, delectationem pro tristitia faciens. Hoc autem non effecto, grave habent; propter non manifestum enim esse neque suadebit ipsis aliquis, in ipso autem digeri iram tempore indiget. Sunt autem tales sibi ipsis molestissimi et maxime amicis. § Difficiles autem dicimus in quibus non oportet irascentes et magis quam oportet et pluri tem-

26 quidem A(KbOb) LRT *(lin.* 1) : quaedam T *(lin.* 12 ; *cf. supra c.* 1 *lin.* 16) 29 dicetur R . dicatur L 31 et ALRtT *(lin.* 39) : in *add.* Rp 1126 a 3 inirascibilitas LRtT *(lin.* 64) : irascibilitas Rp 4 irasci L2RT *(lin.* 69) : irati AL1 5 insipientis videtur esse R (vid. ins. esse Rp2 ins. esse vid. Rp3 insipiens vid. esse Rp4) T *(lin.* 73) : insipientes videntur esse AL 5 non ut ALRtRp3 : *inv.* Rp1-2-4 6 autem L2R : enim AL1 13 Qui RT *(lin.* 105, 128) : Hi L 13 igitur ALRT *(lin.* 128) : *om.* T *(lin.* 105-106) 13 iracundi velociter quidem ART *(lin.* 106, 128, 131) : *om.* L 17 vel (=ἢ) LT *(lin.* 138) : secundum quod A (=η KbLbMbOb) Rp *om.* Rt 18 acrocoly T *(lin.* 146) : acrocholi ALRp1 SI achrocholy Rt acrochali (-thali ?) Rp2(-SI -tali Tu1) acrocoli Rp3 27 irascentes : *Inc.* *η* peda in* Rp1-2-3-4

pore et non commutatos sine cruciatu vel punitione. § Mansuetudini autem magis superabundantiam opponimus. Et enim magis fit, humanius enim magis punire. Et ad convivere difficiles deteriores. § Quod autem in prioribus dictum est et ex dictis manifestum, non enim facile determinare qualiter et in quibus vel qualibus et quanto tempore irascendum et usquequo recte facit vel peccat. Qui quidem enim parum transgreditur non vituperatur neque in maius neque in minus, quandoque enim deficientes

1126 b laudamus et mansuetos dicimus et irascentes viriles ut potentes principare. Quantum autem et qualiter transgrediens vituperabilis non facile ratione reddere; in^singularibus enim et sensu indicium. § Sed quod quidem tale manifestum, quoniam quidem medius habitus laudabilis secundum quem quibus oportet irascimur et in quibus oportet et ut oportet et omnia talia, superabundantiae autem et defectus vituperabiles et in parvum quidem factae quiescibiliter, in plus autem magis, in multum vero valde. Manifestum igitur quoniam medio habitui adhaerendum. Qui quidem circa iram habitus dicti sunt.

31 convivere AT *(lin.* i88) : convenire Rt vivere L *(in textu, sed in comm.* convivere) Rp 31 in RpT *(lin.* 8, 190) : et in AL(-Rn) Rt 32 *Post* est *non interp.* T : *virg. interp.* A 33 in quibus vel T *(lin.* 198) : quibus et in ALR (in quibus et in *pr.m.* V13) 36 maius L2R(-PU) T *(lin.* 201) : magis L1 P14 1126 b 9 quidem R : quidem igitur AL 10 sunt P12 SK2T1 L2R : sint AL'(-P12 5K2T')

1125 b 26 *Mansuetudo autem est quidem* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus respicientibus bona exteriora, scilicet divitias et honores, hic determinat de mansuetudine, quae respicit exteriora mala ex quibus aliquis provocatur ad iram. Et circa hoc duo facit: primo determinat de mansuetudine et vitiis oppositis; secundo respondet tacitae quaestioni, ibi: *Quod autem in prioribus dictum est* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo circa iram inveniuntur medium et extrema; secundo de eis determinat, ibi: *Passio quidem enim* etc. Dicit ergo primo quod mansuetudo est quaedam medietas circa iras, in qua tamen materia medium proprie acceptum est innominatum et fere etiam extrema, quia non expressis nominibus distinguuntur, nomen autem mansuetudinis assumitur ad significandum medium, cum tamen ex vi nominis magis declinet ad defectum irae (dicitur enim aliquis mansuetus ex eo quod non irascitur, quasi manu assuetus, ad similitudinem bestiarum quae iracundiam deponunt manibus hominum assuetae), ipse etiam defectus inordinatus irae est innominatus (dicitur enim aliquis mansuetus qualitercumque non irascatur sive bene sive male), sed superabundantia vocatur iracundia.

Deinde cum dicit: *Passio quidem enim* etc., determinat de mansuetudine et vitiis oppositis. Et primo de mansuetudine; secundo de vitiis oppositis, ibi: *Defectus autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid conveniat mansuetudini secundum quod ponitur virtus; secundo quid conveniat ei secundum nominis proprietatem, ibi: *Peccare autem videtur* etc. Dicit ergo primo quod iracundia ponitur vitium extremum, quia importat quendam superexcessum irae quae est passio quaedam; quae ex multis et differentibus rebus fit, et ita secundum horum diversitatem contingit in ira accipere medium et extrema. Ille igitur qui irascitur in quibus rebus oportet et etiam quibus personis oportet et insuper medio modo se habet in modo irascendi, quia irascitur sicut oportet et quando oportet et quanto tempore oportet, talis homo laudatur; et iste est mansuetus, si tamen nomen mansuetudinis in laudem accipiatur. Videtur enim ad hoc disponi mansuetus, ut primo quidem interius indicium rationis non perturbetur ab ira, secundo ut in exteriori 1125 b 30

5 aliquis provocatur] aliqui provocantur ψ 30 mansuetudini *coni, cum* V«Za Ed3 *sec.m.* ErKrPsP7 AoAsBxFCHPd S] magnitudini Θ 42 homo laudatur *Inc.* I5a *peda* 46 in exteriori *coni, cum* V6Za *sec.m.* Wi] interiori Θ (in minori P3V2)8

8 Lin. 1126 a 31. 11 Lin. 1125 b 30. 18-19 Isidorus *Etym. liber* X 168 (PL 82, 385 A ; rect. ed. Lindsay) : «Mansuetus, mitis vel domitus, quasi manu adsuetus» ; Albertus *Lect.* f. 6yva : «Dicitur enim mansuetus quasi manu suetus». 29 Lin. 1126 a 3. 32 Lin. 1126 a 1.

actione non ducatur ab ira, sed secundum ordinationem rationis et in his rebus et in tanto tempore irascatur.

1126 a 1 Deinde cum dicit: *Peccare autem* etc., ostendit quid pertineat ad mansuetum secundum nominis proprietatem. Et dicit quod secundum hoc videtur magis peccare in hoc quod accedit ad defectum; cum enim dicitur aliquis mansuetus, significatur quod non sit punitivus, sed magis remittat et condonet poenas, quod pertinet ad defectum irae, nam ira est appetitus vindictae quae fit per poenam.

1126 a 3 Deinde cum dicit: *Defectus autem* etc., determinat de vitiis oppositis. Et primo de vitio defectus; secundo de vitio superabundantiae, ibi: *Superabundantia autem* etc.; tertio comparat haec duo vitia ad invicem, ibi: *Mansuetudini autem magis* etc. Dicit ergo primo quod defectus a medio in ira, sive vocetur inirascibilitas per oppositum ad iracundiam sive qualitercumque aliter, vituperatur. Et quia Stoici dicebant omnem iram esse vituperabilem, ideo consequenter ostendit quod defectus irae quandoque est vituperabilis, triplici ratione.

1126 a 4 Quarum primam ponit ibi: *Non irasci enim* etc. Et est talis. Omne quod pertinet ad insipientiam est vituperabile, quia laus virtutis est in hoc quod operatur secundum rectam rationem prudentiae. Sed ad insipientiam videtur pertinere quod aliquis non irascatur in rebus in quibus oportet irasci et eo modo et tempore quo oportet irasci et quibus personis irasci oportet; manifestum est enim quod ira causatur ex tristitia, tristitia autem est sensus nocumenti, si igitur aliquis non irascitur in quibus oportet irasci consequens est quod non doleat de eis et ita quod non sentiat ea esse mala, quod pertinet ad insipientiam. Patet ergo quod defectus irae est vituperabilis.

1126 a 6 Secundam rationem ponit ibi: *Et non iratus* etc. Ira enim est appetitus vindictae. Qui ergo non irascitur in quibus debet irasci, sequitur quod non vindicet ea quae debet vindicare, quod est vituperabile. Non est autem haec ratio sic intelligenda quasi non possit aliqua vindicta fieri ex iudicio rationis sine ira, sed quia motus irae excitatus ex iudicio rationis facit promptiorem ad recte vindicandum. Nisi enim appetitus sensitivus adiuvaret ad exequendum indicium rationis, frustra esset in natura humana.

1126 a 7 Tertiam rationem ponit ibi: *Iniuriantem autem* etc. Et dicit quod ad servilem animum pertinet quod aliquis despiciat familiares suos et quod sustineat iniuriantes sibi, ita scilicet quod non repellat iniurias debito modo. Hoc autem consequitur ex defectu irae, quia per hoc redditur homo piger et remissus ad repellendum iniurias. Unde patet quod defectus irae est vituperabilis.

1126 a 8 Deinde cum dicit: *Superabundantia autem* etc., determinat de superabundantia irae. Et primo ostendit quod hoc vitium multipliciter contingit; secundo determinat de speciebus ipsius, ibi: *Qui quidem iracundi* etc. Dicit ergo primo quod superabundantia irae potest fieri secundum omnes circumstantias, in quantum scilicet contingit quod aliquis irascatur quibus personis non oportet et in quibus rebus non oportet et magis quam oportet et velocius etiam provocetur ad iram et pluri tempore duret ira quam oportet. Non tamen omnes isti excessus inveniuntur in uno homine, tum propter molestiam quam ipse ex sua ira pateretur tum etiam quia aliis molestus existens inter homines vivere non posset. Et ita etiam est universaliter loquendo de malo, quia si esset integrum, se ipsum destrueret; fieret enim importabile, tollendo subiectum a quo portari debet, si sit, quod enim nihil est, non potest dici malum, cum malum privatio sit; quodlibet autem ens in

74 in rebus *om.* Φ 109 et Kr SVeZa] etiam Φ(-Kv) P *(deest* Wi) 120 privatio] boni *add.* Za Ed3 *sec.m.* P

57 Hanc irae definitionem ascripsit ipse Thomas Aristoteli *(Super III Sent,* d.15 q.2 a.2 qla 2 arg.3 ; *De malo* q.12 a.i arg.14 ; Za q.20 a.i ad 2) ; loanni Damasceno *(Super III Sent,* d.15 Q·2 a·2 qla 2 arg. 3) ; nec non Glossae (ZZa-ZZae q.158 a.i arg.3) ; apud quos tamen nusquam iisdem verbis expressa invenitur. - Aristoteles *Top.* VIII 1, 156 a 32 (PL 64, 995 B ; cuius verba mss. comprobant) : «appetitus... poenae» ; *De anima* I 2, 403 a 30, a lacobo Veneto transi, (ed. Alonso, t. 3, p. 92-93) : «appetitus contrarii doloris», a Guillelmo de Moerbeke *(ibid.* t. 2, p. 305) : «appetitus recontristationis » ; *Rhet.* II 2, 1378 a 31-32, ab Hermanno transi, *(ms.* Paris B.N. lat. 16673, f· 95vb) : «Sit igitur ira molestatio aut turbatio animae cum desiderio poenae sive vindictae», ab anonymo *(ms.* Paris B.N. lat. 16673, f. 25va) : «Sit autem ira appetitus cum tristitia, afflictione apparente...», a Guillelmo autem (ed. Spengel, p. 240) : « Sit [Est *perperam ed.]* autem ira appetitus cum tristitia punitionis » (cf. infra VII 6, 1149 a 3°~3I) ; cf- Gauthier *Saint Thomas d'Aquin Contra Gentiles,* t. 1, Intr., p. 53-54. - Cicero *Tuse.* III v 11 : «sic enim definitur iracundia . ulciscendi libido» (cf. IV ix 21 : « ut ira sit libido poeniendi eius qui videatur laesisse iniuria»), quam definitionem profert Augustinus *De civ. Dei* XIV xv 2 (PL 41, 424 ; cf. Testard, t. 2, p. 62 ; cf. p. 108), nec non *Glossa* (super Lev. xix18 ; PL IX3» 351 A) «Sic enim recte ira definita est quae sit ulciscendi libido», et ipse Thomas (Za-ZZae q.46 a.3 arg.i). - Seneca *De ira* I in 2 : « cupiditatem esse poenae· exigendae » ; I in 3 : «Aristotelis definitio non multum a nostra abest : ait enim iram esse cupiditatem doloris reponendi ». - Ps.-Andronicus *De passionibus* (ed. Tropia, p. 109) : « Ira quidem igitur est concupiscentia punicionis eius qui iniuriam fecisse videtur, vel appetitus recontristationis propter apparentem contemptum». - Nemesius *De nat. hom.* c.21 (PG 40, 692 A) a Burgundione transi, c.19 (ed. Burkhard, p. [83]) : «Est autem quando ira est et concupiscentia recruciationis». - loannes Damascenus *De fide orth.* II c. 16 (PG 94, 932 D) a Burgundione transi, c.30 (ed. Buytaert, p. 122) : «Est autem quando ira est et desiderium vindictae ». - Cf. etiam Augustinus *Conf.* II vi 13 (PL 32, 681) : « Ira vindictam quaerit », quem laudat Thomas Za-ZZae q.46 a.2 s.c.i. - Cf. infra lin. 84. 60 Lin. 1126 a 8. 62 Lin. 1126 a 29. 65-68 Cf. supra I c. 16 lin. 137-147 cum adn. (nec non ZZa-ZZae q.158 a.i ad 1). 71-72 Cf. infra VI 11, 1144 b 25-32. 84 Cf. supra lin. 57 cum adn. 105 Lin. 1126 a 13. 120 Augustinus *Enchir.* 11 (PL 40, 236) sec. Thomam *De malo* q.i a.2 s.c.2 ; Augustinus *De nat. boni* 4 (PL 42, 553) sec. Thomam Za-ZZae q.84 a.3 ad 2 (cf. etiam Za-ZZae q.18 a.8 arg.i).

quantum huiusmodi est bonum, unde patet quod malum non aufert totum bonum, sed aliquod particulare bonum cuius est privatio, sicut caecitas aufert visum, non autem aufert animal, quo sublato iam non esset caecitas; ex quo patet quod malum non potest esse integrum, quia sic auferendo totum bonum, auferret etiam se ipsum.

1126 a 13 Deinde cum dicit: *Qui quidem igitur iracundi* etc., ponit tres species superabundantiae in ira. Circa quarum primam dicit quod illi qui dicuntur iracundi, id est prompti ad iram, velociter irascuntur et etiam quibus personis non oportet et in quibus rebus non oportet et vehementius quam oportet; non tamen multo tempore durat eorum ira, sed velociter ab ea requiescunt, et hoc est optimum in eis. Quod accidit quia non retinent iram interius in corde, sed statim prorumpit exterius, quia vel retribuunt statim vindictam, vel qualitercumque manifestant iram suam per aliqua signa, propter velocitatem motus irae, et sic ira exterius exhalante requiescunt; sicut etiam calor inclusus magis conservatur, evaporans autem citius evanescit. Ad hanc autem speciem irae maxime videntur disponi colerici, propter subtilitatem et velocitatem colerae. In hac autem velocitate superabundantiam obtinent acrocoly, id est extremi in ira, ab aeros, quod est extremum, et ethymos, quod est ira; qui sunt acuti et prompti ut irascantur circa omnia, unde et nominantur.

1126 a 19 Secundam speciem ponit ibi: *Amari autem* etc. Et dicit quod amari secundum iram dicuntur quorum ira difficile solvitur; et diu irascuntur, quia retinent iram in corde. Tunc autem eorum ira quiescit quando retribuunt vindictam pro iniuria illata; punitio enim facit quiescere impetum irae, dum loco tristitiae praecedentis inducit delectationem, in quantum scilicet aliquis^,delectatur de vindicta. Sed si hoc non fiat quod puniant, graviter affliguntur interius; quia enim non manifestant iram suam, nullus potest persuadendo eorum iram mitigare quae ignoratur, sed cum hoc ad hoc quod eorum ira digeratur necessarium est longum tempus per quod paulatim tepescat et extinguatur accensio irae. Tales autem, qui sic iram retinent diuturnam, sunt sibi ipsis molestissimi et praecipue amicis, cum quibus delectabiliter non possunt convivere; et propter hoc vocantur amari. Ad hanc autem speciem superabundantiae maxime videntur disponi melancolici, in quibus impressiones susceptae diu propter humoris grossitiem perseverant.

Tertiam speciem ponit ibi: *Difficiles autem* etc. 1126 a 26
Et dicit quod illos dicimus difficiles sive graves qui irascuntur in quibus non oportet et magis quam oportet et pluri tempore quam oportet et non commutantur ab ira sine hoc quod crucient vel puniant eos quibus irascuntur. Non enim est in eis diuturnitas irae ex sola retentione irae ut possit tempore digeri, sed ex proposito firmato ad puniendum.

Deinde cum dicit: *Mansuetudini autem* etc., com- 1126 a 29
parat praedicta ad invicem. Et dicit quod superabundantia irae magis opponitur mansuetudini quam defectus. Quod probat duplici ratione. Primo quidem quia in pluribus accidit; homo enim magis inclinatur naturaliter ad puniendum post iniuriam sibi illatam, licet, quando non est iniuriam passus, naturaliter inclinetur homo ad mansuetudinem. Secundo quia illi qui superabundant in ira magis sunt difficiles ad convivendum et in hoc sunt deteriores, unde et magis contrariantur bono virtutis.

Deinde cum dicit: *Quod autem in prioribus* etc., 1126 a 31

136 non SVeZa *sec.m.* AoErŒi^FKrP3?10 AsBxDbErOP5P7PdV10 P] *om.* Φ P 146 acrocoly] acrocoloy Bg1 acrocohy V acrocoy P acrocoli C1?1 O Za acrooli Bx acrochi O1 acrochomi Ve *om.* Er8 147 ethymos] ethoymos V hymos As ymos Pd ethmos *pr.m.* P7 ethimos BgTgW PZa *sec.m.* P7 thymos Ve *Cf. Praef., p.* 265* 158 quod] scilicet *praem.* Za Ed2 *forsitan recte* 161 cum hoc P] cum O(-Pd) tamen Pd SV6Za *sec.m.* AoV10 175 crucient *coni, cum* P7] cruciant Θ (-P7 ciuciant *pr.m.* cruciant *sec.m.* Kr) 177 possit P Ed3] possint Φ SZa (o&sc. Ve) 178 digeri *coni, cum* Ed3 *sec.m.* V10] dirigi Θ igo in] et *praem.* Φ(-Bg1C1Er2O1V2 O) S *Sed cf. supra lin.* 8 *et Arist.* 1126 a 31 *cum adn.*

144 Cf. infra VII c. 6 lin. 34-36 cum adn. 146-147 Anonymus, p. 194, 10-12, 32 ; O8, f. 78va-vb (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) : « In superabundantia enim sunt tales acrocholi... et sic nominantur velut extremi existentes secundum iram. [Ab aeros, quod est extremus, et cholos, quod est ira]... oxycholi, id est eius qui est velocis irae » ; Albertus *Lect.* f. 68va : « Et propter hoc dicuntur acrocoli, ab aeros, quod est extremum, et colos, quod est ira, quasi extremi in ira » ; *Comm.* p. 312 b. - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 260* : «Achrocoli : acutae irae». 167-170 Albertus *De animal.* XX tr.i c.2 n. 60 (ed. Stadler, p. 1304) : « Quaecumque autem *grossi* sunt sanguinis et calidi, immixtam in sanguine habent coleram adustam vel aduri incipientem quae est quoddam genus melancoliae... » ; *Comm.* p. 312 b : « (amari)... spiritum habent terrestrem fumosum et calidum *grossum* sicut est lapidum ignitorum. Sanguinem etiam habent spissum *grossum* non de facili infrigidabilem, et ideo conceptam iniuriam diutissime tenent... ». Cf. supra III c. 12 lin. 16-18 cum adn. 183-186 Aristoteles *Top. V* 1, 128 b 17-18 ; 2, 130 a 28 ; 3, 132 a 7 (PL 64, 953 C ; 956 B ; 959 A) : «hominis proprium animal mansuetum natura» ; quam sententiam iam bis protulerat Albertus *Lect.* f. 67ra : « Secundo quaeritur utrum mansuetudo sit naturalis virtus ? Quod videtur per hoc quod dicitur in Topicis quod proprium est hominis esse mansuetum natura... » ; f. 68vb : « Sed videtur hoc esse falsum, quia homo est animal mansuetum natura. Et dicendum quod quantum ad naturam hominis unde est homo, sibi naturalior est mansuetudo quam punitio ; sed quantum ad naturam individui hominis, cum unumquodque natum sit ex natura ad propulsandum nociva, punitio est sibi naturalior» ; cf. ipse Thomas infra VII c. 6 lin. 80-88 cum adn. ; Za-ZP® q.46 a.5. 188 Anonymus, p. 195, 5-8 ; *O8, f.* 78vb (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) : « *Et ad convivere difficiles deteriores.* Ergo et propter hoc superabundantia secundum iram mansuetudini opponitur. Species enim irae est chalepotis, ut et simpliciter iracundi chalepos [quem difficilem dicimus] » ; Albertus *Lect.* f. 68vb : « Secundam [rationem] ponit ibi : *Et ad convivendum...* iracundi sunt peiores quia sunt difficiliores ad convivendum... ». Cf. adn. ad Arist. 1126 a 31.

respondet tacitae quaestioni, scilicet in quibus et qualiter homo debeat irasci. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quid circa hoc non possit determinari per certitudinem; secundo quid sit in hoc manifestum, ibi: *Sed quod quidem tale* etc. Dicit ergo primo quod, sicut dictum est in II et ibidem manifestatum, non est facile determinare qualiter sit irascendum et in quibus vel qualibus rebus et quanto tempore, et usque ad quem terminum recte facit qui irascitur et usque ad quem terminum peccat. Ille enim qui parum recedit a medio vel in maius vel in minus, non vituperatur; sed potius quandoque eos qui deficiunt in ira laudamus et vocamus eos mansuetos, illos autem qui parum excedunt vocamus viriles, quasi potentes et aptos ad principandum propter promptitudinem ad vindictam quae competit principibus. Sed per quantum et qualem recessum a medio aliquis vituperetur vel non vituperetur, non de facili potest ratione determinari, quia huius rei iudicium consistit in singularibus et in sensu, non tam exteriori quam interiori aestimatione.

Deinde cum dicit: *Sed quod quidem tale* etc., 1126 b *4*
ostendit quid sit in talibus manifestum. Et dicit manifestum esse quod laudabilis est medius habitus secundum quem irascimur quibus oportet et in quibus rebus oportet et secundum quod oportet et similiter de aliis circumstantiis, et quod superabundantia et defectus sunt vituperabiles, ita tamen quod, si in parvum fiant, tolerabile est, si autem plus fiant, magis vituperabile est, si autem multum fiant, valde vituperabile est. Unde semper se debet aliquis ad medium trahere. Ultimo autem epilogat quod dictum est de habitibus qui sunt circa iram.

195 Lin. 1126 b 4. 196 Cap. 11, 1109 b 14-26.

1126 b 11 In colloquiis autem et convivere et sermonibus et rebus communicare, hi quidem placidi videntur esse, omnia ad delectationem laudantes et nihil contradicentes, sed existimantes oportere sine tristitia quibuscumque esse. § Qui autem contrario his ad omnia contrariantes et eius quod est contristare neque quodcumque curantes, discoli et litigiosi vocantur. § Quoniam quidem igitur dicti habitus vituperabiles sunt, non immanifestum, et quoniam medius horum laudabihs, secundum quem recipiet quae oportet et ut oportet, similiter autem et spernet. § Nomen autem non redditur ipsi aliquod. § Assimulatur autem maxime amicitiae. Talis enim est qui secundum medium habitum qualem volumus dicere moderatum amicum, diligere assumentem. § Differt autem ab amicitia, quoniam sine passione est et sine eo quod est diligere quibus colloquitur. Non enim in amando vel inimicando recipit singula ut oportet, sed in eo quod talis est. Similiter enim ad ignotos et notos et consuetos et inconsuetos id faciet. § Verum tamen et in singulis ut congruit; non enim similiter convenit consuetos et extraneos curare neque rursus contristare. § Universaliter quidem igitur dictum est quoniam ut oportet colloquitur. § Referens autem ad bonum et conferens, consoiciet non contristare vel condelectare; videtur quidem enim circa delectationes et tristitias esse in colloquiis factas. § Horum autem quaecumque quidem ipsi est non bonum vel nocivum condelectare aspernabitur et eliget contristare; et si facienti autem deformitatem ferat et hanc non parvam vel nocumentum, contrarietas autem parvam tristitiam, non recipiet, sed aspernabitur.

§ Differenter autem colloquitur his qui in dignitatibus et quibus-
1127 a 1 cumque et magis vel minus notis, similiter autem et secundum alias differentias, singulis tribuens quod decet. § Et per se quidem desiderans condelectare, contristare autem renuens, considerans eventura autem si sint maiora, dico autem bono et conferente et delectationis autem gratia eius quae est in posterum magnae, parum contristabit. Medius quidem igitur tabs est, non nominatus

13 contradicentes Re L2 *rec.m.* Rp3 *(ex* T ?) T *(lin.* 25) : contratendentes AL*(-Re) R 14 contrario RT *(lin.* 28) : e contrario AL 19 et ALRt : et ut Rp 20 Assimulatur RT *(lin.* 50, 52) : Videtur L 20 amicitiae A (=φιλία) RT *(lin.* 52) : amicitia (=φιλία) L 21 qualem R : puta L 23 sine eo quod est diligere R : diligendi L diligendi affectu *Ant. transi.* (Ha; *cf.* Albertus *Lect., f.* 701a : Si autem in littera sit «affectu», tunc repetatur «sine» et dicatur : «Talis est sine affectu diligendi etc. ») 25 enim ALRt : autem Rp 29 ut ART *(lin.* 96) · quibus L 29 colloquitur RpT *(lin.* 96) colloquetur ALRt 29-30 coniciet LRt : conviciet Rp(convivet Ba1 *sec.m.* V13) *an* conititur T *(cf. lin.* 99 tendit) ? 36 colloquitur RpT *(lin.* 123, 125) : colloquetur ALRt 1127 a 2-3 per se T *(lin.* 131, 133 ; cf. IIa-IIae q.114 a.i arg. 3) : vel perse Rt secundum se ipsum LRp 3 renuens T *(lin.* 134) *sec.m.* Ba^u^ex T?) : reverens ALR *(et etiam* IIa-Hae q.114 a.i arg.3) 4 considerans (=σκοπούμενος?) R *(emendationem marg. revisaris ante* eventura *perperam inserunt* Rt Rp) T *(lin.* 135) : consecutus A(=συνεπόμενο) L *(post* maiora) 4 eventura RT *(lin.* 135) : contingentibus L 4 autem1 ALT (? *cf. lin.* 134 tamen) : quidem Rt quod Rp (et quod PM sed As1) *utrumque ex falsa lect.* (q' *pro* a')? 4 sint RT *(lin.* 135-136) : sit L 4-5 *Post* conferente *non interp.* T : *puncto interp.* A *(et, ut videtur,* L ; *cf. Roberti Grosseteste notula* Et) 5 est *add.* R : *om.* AL 5 magnae ALRtT *(lin.* 138) : maximae Rp

est autem. § Condelectantis autem qui quidem eius quod est delectabilem esse coniectativus non propter aliquid aliud placidus, qui autem ut utilitas aliqua ipsi fiat in pecunias et quaecumque per pecunias, blanditor. § Qui autem omnes contristat dictum est quoniam litigiosus et discolus. § Opponi autem videntur extrema sibi ipsis propter innominatum esse medium.

7 est autem ALRt . *inv.* Rp   7-8 delectabilem ALRt : delectabile Rp   9 in pecunias ALRt : in pecuniis Rp

1126 b 11 *In colloquiis autem et convivere* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus quae respiciunt res exteriores, hic determinat de virtutibus quae respiciunt actus humanos. Et primo in seriis; secundo in ludicris, ibi: *Existente autem requie* etc. In actibus autem seriosis est duo considerare, scilicet delectationem et veritatem. Primo ergo determinat de virtute quae est circa delectationes et tristitias in seriosis actibus hominum; secundo de virtute quae est circa veritatem, ibi: *Circa eadem autem fere est* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit circa delectationes et tristitias humanorum actuum esse medium et extrema; secundo determinat de eis, ibi: *Nomen autem non redditur* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit vitium pertinens ad superabundantiam delectationis. Et dicit quod circa colloquia humana per quae maxime homines ad invicem convivunt secundum proprietatem suae naturae et universaliter circa totum convictum hominum qui fit per hoc quod homines sibi invicem communicant in sermonibus et in rebus, quidam videntur esse placidi quasi hominibus placere intendentes; unde omnia laudant quae ab aliis dicuntur et fiunt, ad hoc quod delectabiles se eis exhibeant, et in nullo contradicunt eis quibus convivunt ne eos contristent, aestimantes quod oportet omnibus convivere sine tristitia.

1126 b 14 Secundo ibi: *Qui autem contrario his* etc., ponit vitium quod pertinet ad defectum in talibus. Et dicit quod illi qui contrario modo se habent ad placidos, volunt contrariari omnibus quae dicuntur vel fiunt, quasi intendentes alios contristare et nihil curantes praetermittere ne alios contristent; et isti vocantur discoli et litigiosi.

Tertio ibi: *Quoniam quidem igitur* etc., concludit 1126 b 16
esse quendam medium habitum laudabilem. Et dicit quod, quia praedicti habitus qui sunt in extremo sunt vituperabiles, manifestum est quod medius habitus est laudabilis, secundum quem aliquis acceptat ea quae ab aliis dicuntur vel fiunt, vel etiam despicit et contradicit secundum quod oportet.

Deinde cum dicit: *Nomen autem non redditur* etc. 1126 b 19
determinat de praedictis. Et primo de medio; secundo de extremis, ibi: *Condelectantis autem* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de nomine medii habitus; secundo de eius proprietatibus, ibi: *Universaliter quidem igitur* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit medium habitum esse innominatum.

Secundo ibi: *Assimulatur autem* etc., nominat 1126 b 20
ipsum per similitudinem amicitiae. Et dicit quod ista virtus maxime assimulatur amicitiae, quia communicat cum ea in actu exteriori maxime proprio ei, qui est delectabiliter convivere ad amicos. Ille enim qui est dispositus secundum medium habitum huius virtutis taliter se habet in delectabili convictu ad alios sicut dicimus competere amico, cuius scilicet amicitia moderatur ratione, quod pertinet ad amicitiam honesti (non enim omnis amicitia est secundum virtutem, ut infra dicetur), et si ita esset quod ille qui habet istam virtutem assumeret affectum dilectionis ad eos quibus convivit, esset omnino talis qualis est omnino virtuosus.

Tertio ibi: *Differt autem ab amicitia* etc., ostendit 1126 b 22
differentiam huius virtutis ad veram amicitiam. Et circa hoc duo facit: primo ponit differentiam; secundo excludit falsum intellectum, ibi: *Verum tamen et in singulis* etc. Dicit ergo primo quod haec virtus

i In *coni, ex Arist. cum* pipi» VeZa Ed3 (*cf. supra c.* 1 *lin.* 11)] De Θ   31 dicuntur *coni, cum* S V6Za Ed3 *sec.m.* Er*Er2] dicunt Θ (*om.* P5)   38 vituperabiles *coni, cum* Bg1 P V6Za *sec.m.* AoEr2P10 AsErP5P7PdV10 Wi] intemperabiles Θ (intemporales Φ2 *sec.m.* Bg3 intemporabiles V2 illaudabiles Ed2)

5 Cap. 16, 1127 b 33.   10 Cap. 15, 1127 a 13.   14 Lin. 1126 b 19.   22-23 I Thess. n< : «non *quasi hominibus* placentes» ; cf. Gal. i10 : «An quaero *hominibus placere?* Si adhuc hominibus placerem, Christi servus non essem».   44 Lin. 1127 a 7.   47 Lin. 1126 b 28.   51-54 Albertus *Lect.* f. 6qrb · «Ad 2 dicendum quod aequivoce sumitur haec amicitia ad veram amicitiam. Consistit enim vera amicitia in affectione secundum quod uni complacet in alio et eius actus principalis est idem velle et idem nolle [Sallustius *Bellum Catii,* c. 20] et consequens actus est conformare se amico in exterioribus dictis et factis. Et ideo haec virtus de qua nunc agitur dicitur amicitia in quantum imitatur actum amicitiae verae, non quidem primum sed consequentem, in quantum talis decenter se habet in dictis et factis».   60 Lib. VIII 2, 1155 b 17-21 ; 3, 1156 a 6-8.   64-65 Albertus *Lect.* f. 7ora : «Tertio ibi : *Differt autem,* ostendit differentiam huius virtutis ad veram amicitiam».   67 Lin. 1126 b 26.

differt a vera amicitia, quia ista virtus est et sine amore, qui est passio appetitus sensitivi, et sine dilectione ad eos quibus colloquitur, quae pertinet ad appetitum intellectivum. Non enim ex hoc acceptat singula ab aliis dicta vel facta sicut oportet quia afficiatur ad eos odio vel amore, sed quia est ita dispositus secundum habitum. Et huius signum est quia hoc observat non solum ad amicos, sed communiter ad omnes, ignotos et notos, consuetos et inconsuetos. Et est simile de liberalitate; amicus enim dona confert amicis propter amorem, liberalis autem non ex eo quod amat, sed ex eo quod est talis ut facile emittat pecuniam.

1126 b 26 Deinde cum dicit: *Verum tamen et in singulis* etc., excludit falsum intellectum praedictorum. Quia enim dixerat quod similiter se habet haec virtus ad ignotos et notos, posset aliquis intelligere similitudinem istam quantum ad omnia. Est autem intelligenda praedicta similitudo quantum ad hoc commune quod est delectabiliter omnibus convivere; est autem differentia quantum ad speciales modos convivendi, quia in singulis facit secundum quod congruit, non autem convenit quod similiter aliquis delectet aut contristet consuetos et extraneos.

1126 b 28 Deinde cum dicit: *Universaliter quidem* etc., ponit proprietates quinque huius virtutis. Quarum prima sumitur ex modo colloquendi. Et dicit quod, sicut dictum est, in universali omnibus colloquitur sicut oportet.

1126 b 29 Secundam ponit ibi: *Referens autem* etc. Quae sumitur ex parte finis. Et dicit quod tendit ad hoc quod sine tristitia vel etiam cum delectatione aliis convivat, et hoc refert ad bonum honestum et ad conferens, id est utile, quia est circa delectationes et tristitias quae fiunt in colloquiis, in quibus principaliter et proprie consistit convictus humanus; hoc enim est proprium hominum respectu aliorum animalium quae sibi in cibis vel in aliis huiusmodi communicant.

1126 b 31 Tertiam proprietatem ponit ibi: *Horum autem* etc. Quae sumitur per comparationem ad tristitiam. Et dicit quod quandoque habens hanc virtutem refugit delectare alium, quin immo eligit contristare ipsum, et hoc dupliciter: uno quidem modo ex parte sui ipsius, puta si non sit sibi honestum, ut cum alius loquitur verba turpia, vel si etiam sit sibi nocivum, puta cum alius loquitur in detrimentum eius; alio modo ex parte illius cui convivit, puta si dicat vel faciat aliquid quod ad propriam sui ipsius magnam inhonestatem pertineat, vel etiam sit ei multum nocivum, et per hoc quod ei contradicitur ingeritur ei parva tristitia; sic enim non acceptabit virtuosus quod ab aliis dicitur vel fit, sed magis reprehendet.

1126 b 36 Quartam proprietatem ponit ibi: *Differenter autem colloquitur* etc. Quae sumitur per comparationem ad diversas personas. Et dicit quod hic virtuosus diversimode colloquitur et conversatur cum his qui sunt in dignitatibus constituti et cum quibuscumque privatis personis, et similiter diversimode cum magis vel minus notis et secundum alias diversitates personarum, singulis enim attribuit quod est conveniens.

1127 a 2 Quintam proprietatem ponit ibi: *Et per se quidem* etc. Quae sumitur per comparationem delectationis ad tristitiam. Et dicit quod per se quidem intendit delectare et renuit contristare, tamen aliquando parum contristat considerans futura, si praeponderent praesenti contristationi quantum ad honestatem et utilitatem vel etiam quantum ad futuram delectationem magnam cui locus paratur per praesentem contristationem. Concludit autem quod talis est medius habitus, cum tamen sit innominatus, licet apud nos possit affabilitas nominari.

1127 a 7 Deinde cum dicit: *Condelectantis autem* etc., determinat de oppositis vitiis. Et circa hoc tria facit. Primo determinat de vitio quod pertinet ad superabundantiam delectationis. Et dicit quod ille qui superabundat in condelectando, si hoc non faciat propter aliud, vocatur placidus; si autem hoc faciat vel propter adipiscendam pecuniam vel quicquid

72-73 acceptat *coni, cum* V6Za Ed® *sec.m.* AoBg1Er2P10 AsP5PdV10 SWi] accepta Θ (excepta *pr.m.* P7) 74 ita *coni, cum* Za Ed2 *sec.m.* Er1 As SWi] ibi (5) (*om.* V3 Vs) 114 si etiam] si etiam si PWi etiam si S VeZa 114 sibi] ibi Bg1BoC1Er1P10VW *om.* T(-S)

70-72 Augustinus *In ep. Ioan, ad Parthos* VIII 5 (PL 35, 2038) : «Omnis dilectio sive quae carnalis dicitur, quae non dilectio sed magis amor dici solet (dilectionis enim nomen magis solet in melioribus rebus dici, in melioribus accipi)... » ; *De div. quaest. 83*, xxxv 2 (PL 40, 24) « Amor autem rerum amandarum caritas vel dilectio melius dicitur » ; Isidorus *Etym. liber* VIII 11 7 (PL 82, 296 B) « Omnis autem dilectio carnalis non dilectio sed magis amor dici solet. Dilectionis autem nomen tantum in melioribus rebus accipi solet» ; *Diff. liber* I 17 (PL 83, 12 B) : «Alii dixerunt amare nobis naturaliter insitum, diligere vero electione» , Bonaventura *Super I Sent,* d.io Dub. circa litt.i (ed. Quaracchi, t.i, p. 205 a) «Quaeritur ergo utrum caritas et dilectio differant? Et quod sic videtur per Isidorum dicentem · Amor est rationalium et irrationalium, dilectio rationalium tantum... Dilectio... addit electionem» ; Thomas *Super I Sent,* d.io Exp. litt. : «dilectio praesupponit electionem... unde tantum rationabilium est» ; *Super III Sent,* d.27 q.2 a.i ; Za-ZZae q.26 a.3 ; infra IX c. 7 lin. 49-50. E quibus locis conligi potest antiquiorem traditionem, licet eam Augustinus *De civ. Dei* XIV vu 2 (PL 41, 410-411) ; *In Ioan. Ev.* cxxni 5 (PL 35, 1968) et Dionysius *De div. nom.* c.4 § 12 (PG 3, 709 B ; *Dionysiaca,* t. 1, p. 210 ; sancti Thomae lect.9) refellissent (cf. Pétré *Étude sur le vocabulaire...,* p. 90-96 ; p. 88 adn.4), ut ipse Thomas commemorat Za-ZZae q.26 a.3 arg.i et 3, tandem praevaluisse, ita tamen ut falsa interpretatione subiectis et non obiectis dilectio et amor inter se differrent, cum dilectio iam non esset tantum rationalium *obiectorum,* id est bonorum, sed rationalium *subiectorum,* id est intellectuum. 141 Cf. supra II c. 9 lin. 135-136 cum adn.

aliud pecunia aestimari potest, vocatur blanditor sive adulator.

1127 a 10 Secundo ibi: *Qui autem omnes contristat* etc., determinat de opposito vitio. Et dicit quod ille qui omnes contristat vocatur litigiosus et discolus, ut dictum est.

Tertio ibi: *Opponi autem videntur* etc., comparat 1127 a 11
praedicta duo vitia ad invicem. Et dicit quod extrema videntur opponi sibi invicem, non autem virtuti, quia medium virtutis est innominatum.

149-150 Cf. supra II c. 9 lin. 140 cum adn.

154 Lin. 1126 b 14-16

1127 a 13 Circa eadem autem fere est et iactantiae medietas; innominata autem et ipsa. § Non malum autem et tales pertransire; magis enim utique sciemus quae circa mores singulos pertranseuntes. § Et medietates esse virtutes credemus utique, in omnibus sic habens conspicientes. § In convivere utique qui quidem ad delectationem vel tristitiam colloquuntur dicti sunt, de veridicis autem et falsidicis dicamus similiter in sermonibus et operationibus et fictione. § Videtur utique iactator simulativus gloriosorum esse et non existentium et maiorum quam existunt. Eyron autem e converso negare quae existunt vel minora facere. Medius autem autochiastos quis existens verax et vita et sermone, existentia confitens esse circa ipsum et neque maiora neque minora. § Est autem horum singula et gratia alicuius facere et nullius; unusquisque autem qualis est talia dicit et operatur et sic vivit, si non alicuius gratia operetur. § Per se autem mendacium pravum et fugiendum, verum autem et bonum et laudabile. Sic autem et verax quidem medius existens laudabilis. Qui autem mendaces ambo quidem vituperabiles, magis autem iactator. § De utrisque autem dicemus, prius autem de veraci. Non enim de veridico in confessionibus dicimus, neque quaecumque ad iustitiam vel iniustitiam contendunt; alterius

1127 b 1 enim erunt haec virtutis. Sed in quibus nullo tali differente et in sermone et in vita verum dicit eo quod talis est secundum habitum. § Videbitur utique talis moderatus esse. Amator enim veri et in quibus non differt verum dicens, verum dicet et in quibus differt adhuc magis. Ut enim turpe mendacium verebitur, quod et secundum se verebatur. Talis autem laudabilis. § In minus autem magis a vero declinans; prudentius enim videtur propter onerosas superabundantias esse. § Maiora autem existentibus fingens nullius gratia, pravo quidem assimulatur, non enim utique gauderet mendacio; vanus autem videtur magis quam malus. Si autem gratia alicuius, qui quidem gloriae vel honoris non valde vituperabilis ut iactator. Qui autem argenti vel quaecumque in argentum, deformior. § Non in potentia autem est iactator, sed in electione. Se-

13 fere est ALRT(*cf. supra c.* 14 *lin.* 11) : *inv.* T (*lin.* 1, 14)   17 sic ALRtT (*lin.* 31) . sicut Rpi.M sint *pr.m.* Rp3 (sic *sec.rn.*)   18 vel LRpT (*lin.* 37) : et ARt   18-19 colloquuntur ALRt : collocetur Rp   19 dicamus R : dicemus L   22 Eyron RT (*lin.* 57) : Eiron L1 Erron L2   23-24 autochiastos T (*lin.* 60) : authechiastos Rn autechastos P13 antheckastos Rt authekastos AL*Rp   28 si non ALT (*cf. lin.* 79 nisi) : sine Rt sed non Rp (*corr. sec.rn.* Ba'Tul Rp3)   28 Per se RT (*lin.* 51, 81; *cf.* IIa-IIae q.no a.3) : Secundum se ipsum L   29 mendacium L2R : mendacium quidem AL1   29 fugiendum (= φευκτὸν) LRT (*lin.* 84) : vituperandum (= ψεκτὸν) A *Ant. transi.* (Ha)   34 iustitiam vel (ad *add.* Rt) iniustitiam RT (*lin.* 113-114 ; *cf.* IIa-IIae q.109 a.3 ad 3) : iniustitiam vel iustitiam AL   1127 b 1 erunt haec ALT (*lin.* 114 Φ) erit hoc RtT (*lin.* 114 Ψ) erunt huius Rp   6 se RT (*lin.* 134) : se ipsum L   7 declinans L2R : declinat AL1 (*cf.* IIa-IIae q.109 a-4 s.c.)

cundum habitum enim et in eo quod talis est, iactator est, quemadmodum et mendax, hic quidem mendacio ipso gaudet, hic autem gloriam appetens vel lucrum. § Qui quidem igitur gloriae gratia iactant, talia fingunt in quibus laus vel felicitas. Qui autem lucri, quo voluptas est proximis et quae latere est non exister» tia; puta medicum vel divinatorem sapientem; propter hoc plures fingunt tafia et iactant, sunt enim. in ipsis quae dicta sunt. § Eyrones autem et minus dicentes gratiosiores quidem secundum mores videntur; non enim lucri gratia videntur dicere, sed fugientes tumidum. § Maxime autem et isti gloriosa negant, ut Socrates fecit. Qui autem parva et manifesta non fingunt, blancopanurghy dicuntur et facile contemptibiles sunt; et quandoque iactantia videtur, puta Laconiorum vestis, et enim superabundantia et valde defectus iactantium. Qui autem moderate utuntur eyroneia et circa quae non valde prompta et manifesta eyronizant, gratiosi videntur. § Opponi autem videtur iactator veridico; deterior enim.

19 quo (=ω?) R : quorum et A(=ὧν και LbOb) L 19 voluptas RT *(lin.* 195) lucrum L 19 proximis RtRp3 : proximus Rp1'2'4 propinquis L 19 ct AI.Rt : *om.* Rp 19 quae A(=a LbOb) LT (? *cf. lin.* 197) per quae A(=δι' a MbHa) *Ani. transl.fRz)* quo R *(ex lect. errore?)* 19 latere A(=διαλαθεῖν) *Ant. transl.(Ha)* RT *(lin.* 198) pertransire (=διελθεῖν *cf.* 1122 a 18, 1155 a 3, 1176 a 31 *etc.)* L 20 divinatorem sapientem A(HaNb *etc.)* RT *(lin.* 199-208) divinatorem vel sapientem L *(cf. lin.* 208-210 *et* IIa-IIae q.112 a.i ad 3) 22 Eyrones RT *(lin.* 150, 211) : Eirones L1 Errones *pr.m.* P11 V12 *(cf.* Erones *pr.m.* O8 Ey- *corr. sec.rn.)* L2 22 et L2RT *(cf.* IIa-IIae q.113 a.2 s.c.) : in AL1 24 tumidum A(=ογκηρόν LbMbOb) T *(lin.* 219 ; *cf.* IIa-IIae q.113 a.i arg.3) : timidum Rt molestum et tumidum (=ὀχληρόν κα'ι ὀγκηρόν *cf.* οχληρόν Kb) L*(EtO8 P12) *sec.rn.* Ba4V13Rp3 molestum et timidum L1(P11V12 Sk2T4 Lp) L2Rp (cupidum *pr.m.* V13) 24-25 Maxime autem *Ant. translflAa.)* RtT *(lin.* 214-215, 220) . Sed et maxime L Sed et maxime autem Rp 25 ut L2R : ut et AL1 26 non A(HaNb) RtRp4T *(lin.* 226) : *om.* A(KbLbMbOb) LRp2'3'4 27 blancopanurghy *(cf.* βλακοπανοῦργοι *sec.rn.* Nb) T *(lin. 227)* : baukopanurgoiAL' baukopanurgoy Rt bauropanurgoi L2 vauro panurgoy Rp (auro panusgoy Tu1 vauro panulgoy Ba1 vauro palnugoy Rp3) 29 iactantium V12P12 L2RpT *(lin.* 233 ? *cf.* IIa-IIae q.113 a.2 ad 2) . iactativum AL' (EtO8Pn Sk2T4 Lp) Rt 30 eyroneia(-neya RtS1 -nia Tu1) R : eironeia L 31 eyronizant Rp eironizant LRt 32 videtur iactator RpT *(lin.* 151-152, 246) iactator videtur ALRt

1127 a 13 *Circa eadem autem est fere* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtute quae tenet medium in humanis actibus quantum ad delectationem, hic determinat de virtute quae tenet medium in eisdem humanis actibus quantum ad veritatem. Et circa hoc duo facit: primo dicit de quo est intentio; secundo determinat propositum, ibi: *Videtur utique iactator* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quandam virtutem mediam esse oppositam iactantiae; secundo ostendit quod de hac virtute est tractandum, ibi: *Non malum autem* etc.; tertio ostendit differentiam huius virtutis ad praecedentem, ibi: *In convivere utique* etc. Dicit ergo primo quod medietas opposita iactantiae est fere circa eadem cum praedicta virtute, quia est circa actus humanos, sed non secundum idem, quia non secundum delectationem, sed secundum aliquid aliud, ut post dicetur; et tamen ipsa medietas est innominata, sicut et praedicta virtus.

Deinde cum dicit: *Non malum autem* etc., ostendit quare necessarium est determinare de hac virtute. 1127 a 14 Et ponit ad hoc duas rationes. Circa quarum primam dicit quod non est malum, immo utile ad scientias morales, pertranseunter tractare de huiusmodi virtutibus, quia per hoc magis sciemus ea quae pertinent ad mores, si pertranseamus tractando ea quae pertinent ad singulos habitus, quia cognitio rerum moralium perficitur per hoc quod particularia cognoscuntur.

Secundam rationem ponit ibi: *Et medietates* etc. 1127 a 16 Et dicit quod considerando in singulis ita se habere, magis certificabimur quod virtutes sint medietates quaedam.

Deinde cum dicit: *In convivere utique* etc., determinat differentiam huius virtutis ad praecedentem. H27 a 17 Et dicit quod de illis qui aliqualiter se habent ad delectationem vel tristitiam in convictu et collocutione dictum est, restat autem dicendum de illis

7 Lin. 1127 a 20. 11 Lin. 1127 a 14. 13 Lin. 1127 a 17. 17 Lin. 1127 a 17-20. 38 Cap. 14, 1126 b 11 - 1127 a 12.

qui secundum veritatem et falsitatem se habent in sermonibus et operationibus secundum veritatem vel secundum fictionem factis.

1127 a 20 Deinde cum dicit: *Videtur utique* etc., determinat de virtutibus et vitiis. Et primo ponit virtutem et vitia contraria; secundo determinat de eis, ibi: *De utrisque autem dicemus* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quid pertineat ad medium et extrema in hac materia; secundo ostendit qualiter ea quae dicta sunt pertineant ad medium habitum et extremos, ibi: *Est autem horum singula* etc.; tertio ostendit medium habitum esse laudabilem, extremos autem esse vitiosos, ibi: *Per se autem* etc. Dicit ergo primo quod iactator qui peccat per superabundantiam simulat aliqua gloriosa, et hoc dupliciter: uno modo quia simulat sibi inesse aliqua gloriosa quae non insunt; alio modo quia simulat ea quae insunt maiora esse quam sint. Ille autem qui peccat per defectum dicitur esse eyron, et hoc dupliciter: uno modo quia negat sibi inesse gloriosa quae insunt; alio modo quia dicit ea esse minora quam sint. Ille vero qui tenet medium dicitur autochiastos, id est per se admirabilis, quia scilicet non quaerit magis in admiratione esse quam sibi secundum se conveniat; vel dicitur autophastos, id est per se manifestus, quia talem se manifestat qualis est; est enim verax in quantum de se confitetur ea quae sunt, et hoc non solum sermone, sed etiam vita, in quantum scilicet exterior sua conversatio conformis est suae condicioni, sicut et sua locutio.

1127 a 26 Deinde cum dicit: *Est autem horum singula* etc., ostendit qualiter praedicta pertineant ad tres habitus dictos. Et dicit quod unumquemque praedictorum actuum contingit dupliciter facere: uno modo propter aliquid aliud, puta cum aliquis negat se esse talem qualis est propter timorem; alio modo non propter aliquid aliud, sed propter hoc quod in tali actu delectatur; et hoc proprie pertinet ad habitum, quia unusquisque secundum qualitatem sui habitus loquitur et operatur et vitam ducit, nisi quandoque aliter operetur propter aliquid aliud emergens.

Deinde cum dicit: *Per se autem mendacium* etc., 1127 a 28 ostendit quid in praedictis habitibus sit laudabile et vituperabile. Et dicit quod mendacium secundum se est pravum et fugiendum, verum autem est bonum et laudabile. Ad hoc enim signa sunt instituta quod repraesentent res secundum quod sunt et ideo, si aliquis repraesentat rem aliter quam sit mentiendo, inordinate agit et vitiose, qui autem verum dicit, ordinate agit et virtuose. Manifestum est autem quod ille qui verum dicit medium tenet, quia significat rem secundum quod est; veritas enim in aequalitate consistit quae est medium inter magnum et parvum. Qui autem mentitur est in extremo, [quia] vel secundum superabundantiam, quia plus dicit quam sit, vel secundum defectum, quia minus dicit quam sit; unde patet quod ambo sunt vituperabiles, sed magis iactator qui excedit ad plus, quia plus recedit a vero, in aequali enim invenitur minus, non autem maius.

Deinde cum dicit: *De utrisque autem* etc., 1127 a 32 determinat de praedictis habitibus. Et primo de virtute; secundo de vitiis oppositis, ibi: *Maiora autem existentibus* etc. Circa primum tria facit: primo determinat de quo veraci sit agendum; secundo ostendit quid ad eum principaliter pertineat, ibi: *Videbitur utique talis* etc.; tertio ostendit ad quod extremum

60-61 autochiastos] anthotiastos Cl P5 anthothiastos E^KrOTW' AsBxV10 autochyatos Db antosciastos P7 antociastos S ancogchiastos (g *exp.*) Wi anthocastos Ve anthetiastos Ao antethiastos Za *Cf. Praef., p.* 194* 63 autophastos] authopastos AoBg'E^KrO1 anthophastos P1P3 Db VeZa ancophastas PWi antopastas S 87 repraesentat] representetT qa quia Θ] *secl.* (*om.* V6Za)

44 Lin. 1127 a 32. 49 Lin. 1127 a 26. 51 Lin. 1127 a 28. 60-65 Anonymus, p. 197, 16-20 ; O8, f. 8ora (Roberti Grosseteste notulas, quarum prima e Suidae *Lexica* [ed. Bernhardy, t.i, p.i, col.855] excerpta est, uncis inclusimus) « *Medius autem authekastos quis existens.* [Hoc nomen authekastos significat non absconditum, certum, austerum sermone, per se manifestum et secundum modum simplicem]. Authekaston itaque de veridico et vero, ut ipse nominat, nomen imposuit manifestativum existens eius quod est auto ekaston [hoc est ipsum unumquodque] quale est et dicere et ostendere » ; Albertus *Lect.* f. *y^ra* : « Et dicit quod dicitur authecastos, ab autos, quod est per se, et chastos, quod est manifestum, quasi per se manifestus » ; *Comm.* p. 319 b, ubi legend. : « Aftecastos enim componitur ab eo quod est aftos, quod idem est quod secundum ipsum, et ab eo quod est ecaston, quod idem est quod ostendere vel manifestare ; unde aftecaston est ea quae sunt secundum ipsum ostendens vel enuntians». Cf. Praef., p. 204*-265*. 85-86 Cf. Augustinus *De doctr. christ.* I II 2 (PL 34, 19-20) ; II i-m 1-4 (*ibid.*, 35-38). 90-91 Aristoteles *Mel.* IV 7, ion b 25-28, sec. Thomam *De ver.* q.i a.i ; Za q.17 a.4 ; Ps.-Aristoteles *Cat.* 5, 4 b 8-10 a Boethio transi. (PL 64, 199 D ; ed. Minio-Paluello p. 13 ; cf. ed. comp., p. 54; Guillelmi transi., p. 92), see. Thomam Za q.16 a.i ad 3 ; Augustinus *Solii.* II 5 (PL 32, 888) ; *De vera rei.* 36 (PL 34, 151), sec. Thomam *Super I Sent,* d.19 q.5 a.i ; *De ver.* q.i a.i arg.i et c. ; Za q.16 a.i arg.i et c. ; etc. 91-92 Albertus *Lect.* f. 7ova : «Philosophus dicit quod veritas est adaequatio rerum et intellectuum» ; *Comm.* p. 318 b. - Cum in Za q.85 a.7 arg.2 ipse Thomas scripserit : «Veritas autem cum sit *aequalitas* quaedam intellectus et rei» et in ZZa-ZZae q.109 a.2 ad 3 : « verum secundum suam rationem importat quandam *aequalitatem*», nihil est dubii quin et hic, auctore Alberto, Thomas in memoria habuerit illam celeberrimam definitionem : « Veritas est adaequatio rei et intellectus », quam Isaac in libro quem scripsit *De definitionibus* bis ascripsit Thomas *De ver.* q.i a.i ; Za q.16 a.2 arg.2, cum tamen nec apud Aristotelem nec apud Isaac inveniatur, sed e verbis Avicennae *Met.* tr.I c.9 (ed. 1508, f. 74ra) a Guillelmo Altissiodorensi et Guillelmo Alverno adumbrata sit, et tandem a Philippo Cancellario iisdem verbis expressa, e quo pendet scriptor *Summae fratris Alexandri* (ed. Quaracchi, t. 1, p. 142), Bonaventura, Albertus et alii (cf. Pouillon *Le premier Traité...,* p. 59-60. Adde tamen verba Averrois in libro qui *Destructio destructionum* inscribitur certo perperam adlata esse, cum hic liber ex hebraeo in latinum a Calonymo Arelatensi non nisi anno 1328 partim translatus sit; cf. Zedler *Averroes' Destructio destructionum...,* Intr.). 92-93 Cf. supra c. 8 lin. 86-87 cum adn. (nec non ZZa-ZZae q.109 a.2 ad 3). 102 Lin. 1127 b 9. 105 Lin. 1127 b 3.

magis declinet, ibi: *In minus autem* etc. Dicit ergo primo quod de praedictis habitibus dicendum est, sed prius de veraci. Non autem intendimus nunc de eo qui veritatem loquitur in confessionibus iudiciorum, puta cum aliquis interrogatus a iudice confitetur quod verum est, neque etiam de eo qui verum dicit in quibuscumque pertinentibus ad iustitiam vel iniustitiam; haec enim pertinent ad aliam virtutem, scilicet ad iustitiam. Sed de illo veridico intendimus qui verum dicit et vita et sermone in talibus quae non habent differentiam iustitiae et iniustitiae, sed verum dicit solum propter dispositionem habitus. Sicut etiam supra dictum est de virtute praemissa quod delectabiliter vult aliis convivere non propter amorem, sed propter dispositionem sui habitus, ita etiam et haec virtus verum dicit non propter servandam iustitiam, sed propter aptitudinem quam habet ad verum dicendum.

1127 b 3 Deinde cum dicit: *Videbitur utique* etc., ostendit quid maxime pertineat ad veracem de quo intendit. Et dicit quod talis videtur in suis verbis et factis moderationem habere vitando excessum et defectum. Amat enim veritatem et verum dicit etiam in illis in quibus non multum refert ad nocumentum vel profectum, et multo magis in illis in quibus dicere verum vel falsum facit aliquam differentiam ad nocumentum vel iuvamentum alterius. Et hoc ideo quia abhorret mendacium secundum se tamquam quoddam turpe et non solum secundum quod cedit in nocumentum alterius. Talem autem dicit esse laudabilem.

1127 b 7 Deinde cum dicit: *In minus autem* etc., ostendit ad quod extremum magis declinat. Et dicit quod, si aliquando difficile sit omnino ad punctum dicere veritatem, magis vult declinare ad minus quam ad maius; hoc enim videtur magis ad prudentiam pertinere eo quod homines superabundanter de se ipsis loquentes efficiuntur aliis onerosi, quia per hoc videntur aliis se velle praeferre.

1127 b 9 Deinde cum dicit: *Maiora autem* etc., determinat de vitiis oppositis. Et circa hoc tria facit: primo determinat de vitio quod pertinet ad superabundantiam; secundo de vitio quod pertinet ad defectum, ibi: *Eyrones autem* etc.; tertio determinat de oppositione vitiorum ad virtutem, ibi: *Opponi autem videtur* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quot modis committatur vitium iactantiae quod excedit in plus; secundo ostendit secundum quid praecipue vitium iactantiae attendatur, ibi: *Non in potentia autem* etc.; tertio ostendit in quibus vitium iactantiae praecipue committatur, ibi: *Qui quidem igitur gloriae gratia iactant* etc. Dicit ergo primo quod quandoque aliquis iactat de se quae non sunt vel maiora quam sint non propter aliquem alium finem, sed quia in hoc delectatur, et talem dicit habere quandam mali similitudinem, alioquin non gauderet de mendacio, hoc enim ex inordinatione animi provenit; non tamen talis est omnino malus, quia non intendit aliquam malitiam, sed est vanus, in quantum delectatur in re quae secundum se nec est bona nec utilis. Secundo modo contingit quod aliquis se iactat propter appetitum gloriae vel honoris et talem dicit non esse multum vituperabilem, in quantum scilicet gloria et honor habent quandam affinitatem cum rebus honestis, propter quas aliqui laudantur et honorantur. Tertio modo aliqui se iactant causa argenti vel cuiuscumque alterius quod argento aestimari potest et talem dicit esse magis deformem, quia propter minus bonum mentitur.

Deinde cum dicit: *Non in potentia autem* etc., 1127 b 14
ostendit secundum quid praecipue attenditur iactantia. Et dicit quod non iudicatur aliquis iactator ex eo quod habet aliquid vel non habet unde se potest sic iactare, sed ex eo quod hoc eligit. Dicitur enim aliquis iactator secundum habitum quem consequitur talis electio, sicut etiam <est> de quocumque mendaci qui dicitur mendax ex eo quod eligit mentiri, vel quia gaudet de ipso mendacio vel quia mentitur propter appetitum gloriae vel lucri.

Deinde cum dicit: *Qui quidem igitur* etc., ostendit 1127 b 17
de quibus praecipue aliqui se iactant. Manifestum est autem quod illi qui de ipsa iactantia gaudent, indifferenter de quibuscumque se iactant. Illi vero qui iactant se causa gloriae fingunt talia quae videantur esse laudabilia, sicut sunt virtuosa opera, vel quae pertinent ad felicitatem, sicut nobilitas, divitiae et alia huiusmodi. Illi vero qui iactant se causa lucri fingunt talia in quibus alii delectentur, alioquin nihil lucrarentur, et iterum observant quod sint talia illa de quibus se iactant quae, si non sint vera, possit hoc latere, ita quod eorum mendacium non deprehendatur; et ponit exemplum de duobus, scilicet de his quae pertinent ad medicinam, quia

114 haec enim pertinent] hoc enim pertinent Er hoc enim pertinet P3 DbO Ψ *Cf. Arist. 1127* b 1 *cum adn.* 115 veridico] veredico Φ2(-O) *Cf. infra lin.* 248 *et supra c.* 10 *lin.* 170 150 de] *om.* Φ *Sed cf. infra lin.* 247 150-151 oppositione S V6Za] oppositionem ®(oppositum Bg'E^V2 *pr.m.* F oppositorum P3) Wi oppinione P 151 virtutem *coni.]* invicem Θ *Sed cf. infra lin.* 247 155-155 in potentia *coni, ex Arist. (cf. infra lin. 177) cum sec.m.* Er1 Pd P V6] impossibile Θ (in plus Za *hom.om. pr.m.* Ve) 183 est *coni.] om.* Θ 188 iactant] iactent Ψ(-Y6)

107 Lin. 1127 b 7. 119 Cap. 14, 1126 b 22-25. 150 Lin. 1127 b 22. 151 Lin. 1127 b 31. 155 Lin. 1127 b 14. 157 Lin. 1127 b 17.

omnes desiderant sanitatem nec potest a quibuscumque deprehendi utrum aliquis in medicando erret; alia autem sunt quae pertinent ad divinationes futurorum, de quibus naturaliter homines sollicitantur et circa quae non de facili mendacium deprehenditur; et ideo illi qui iactant se propter lucrum praecipue fingunt se esse medicos vel sapientes in divinando. Quamvis hoc quod dicit sapientem possit referri ad hoc quod tales se iactent de cognitione divinorum, quae est desiderabilis et latens.

1127 b 22 Deinde cum dicit: *Eyrones autem* etc., determinat de vitio quod pertinet ad defectum. Et circa hoc duo facit: primo comparat hoc vitium iactantiae; secundo ostendit diversitatem huius vitii, ibi: *Maxime autem et isti* etc. Dicit ergo primo quod eyrones qui minus de se ipsis dicunt quam sit, videntur habere mores magis gratiores quam iactatores, quia non videntur talia dicere gratia lucri, sed quasi fugientes tumorem superbiae.

1127 b 24 Deinde cum dicit: *Maxime autem et isti* etc., ostendit quomodo diversimode hoc vitium contingat. Et dicit quod quidam sunt qui maxime de se negant ea quae videntur ad magnam gloriam pertinere, sicut Socrates qui negabat se esse scientem. Quidam vero sunt qui in quibusdam parvis et manifestis volunt ostendere quod non fingant de se maiora quam sint, et isti vocantur blancopanurghy, quasi in quadam astutia simulationis suas delicias habentes; panurghy enim graece dicuntur astuti, blancon autem idem est quod deliciosum. Hos autem dicit esse de facili contemptibiles, quia nimis manifesta est eorum simulatio; et talis defectus in exterioribus quandoque videtur ad iactantiam pertinere, dum per hoc volunt se ostendere meliores et magis moderatos, sicut Laconii qui deferebant vestimenta magis despecta quam deceret statum eorum, quia tam superabundantia exteriorum quam etiam immoderatus defectus videtur ad iactantiam pertinere, in quantum per utrumque ostenditur quaedam hominis excellentia. Quidam vero sunt qui moderate utuntur hoc vitio, quia neque omnino negant de se gloriosa neque etiam assumunt aliqua nimis parva, et utuntur hoc vitio in his quae non sunt prompta et manifesta, et tales videntur esse gratiosi, ut supra dictum est.

Deinde cum dicit: *Opponi autem videtur* etc., determinat de oppositione vitii ad virtutem. Et dicit quod magis videtur opponi veridico iactator, in quantum est deterior, sicut dictum est; semper enim peius vitium magis virtuti opponitur. 1127 b 31

205-206 deprehenditur] non *praem.* Θ (-P7 *del. sec.m.* Er2 AsErOP5 SPWi) 216 minus *coni, cum* C*Er!F *(nec non post* dicunt P1?6) V6Za *sec.m.* AoBg3 Ei4Kr PSWi] magis O^-OErTP1?6 minora *ante* dicunt Bo) T(-V6Za) minus magis Φ2 *Cf. Praefp.* 103* 217 gratiores] grationes P5 gratiosos Er2 gratiosiores Za *sec.m.* V10 *Cf. Arist. 1127* b 23 219 tumorem] timorem Bg^oKrPWW DbErP5PdV3 T(-Ve) *spatium vac.* P3 *om.* P10 *(corr. sec.m.* Kr P5 S) *Cf. Arist.* 1127 b 24 *cum adn.* 227 blancopanurghy W] blançhopanurghy O(-W blanchopanurgy Bg1?1 -pamyrghy V2 -pamyrgy Bg3 -panurghi P7 -panurichy V3 blancopanurchy Db planehopanurghy Er) blanco[...] PSWi *(in spatio vacuo relicto suppi, sec.m.* pamigy S pamini P pam mirghi Wi) blanchoparghy Za pankoblaton Ve 229 panurghy] panurghi P3 panurgy Bg1 Za panurgi AoO1 pamirgy *pr.m.* Bg3 pamirghy Er1As pamyrghy Kr parmirghy V2 pa[...] PSWi *(suppi, sec.m.* paramgi S pamichi P pamirghi Wi) pank'o Ve 229 blancon] blancho P8 blanco Bx blanchon P5 blacon BoEr'QJP'Pi'W blachon BgŒr2 blaton T (blanton Za) 248 veridico] veredico AsDb *Cf. supra lin.* 115 *cum adn.*

208-210 Anonymus, p. 199, 28-29, et 200, 3-4 ; O8, f. 8ira : « Divinativa autem haec et medicinalis et sapientia... Amatores enim divinationis multi, et medicinalis ad multa utilis, et sapientia eo quod admirabilis est» ; Albertus *Lect.* f. 72va : «Et huiusmodi sunt medicinalia, quoad primum, sapientia, quoad secundum, divinatio, quoad tertium » ; f. 73va : « sicut medicinam et divinationem et sapientiam» ; *Comm.* p. 321-322. Cf. adn. ad Arist. 1127 b 20. 214 Lin. 1127 b 24. 224 Aristoteles *De soph, elench.* 33, 183 b 7-8 (PL 64, 1039 C) : « Socrates interrogabat, sed non respondebat : confitebatur enim se non scire » ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in O8 P11 V12 Sk2) : « *Episcopus.* Socrates semper dicebat se nihil scire » ; Albertus *Lect.* f. 73va : « Sicut faciebat Socrates, qui confitebatur semper se nescire, cum sapientissimus esset » · *Comm.* p. 322 a. 227-230 *Lexicon verborum graecorum...,* p. 260* : «Baukopanurgai ficta astutia» ; *Lexicon graeco-latinum* : «Blakos : qui fingit se curialem. Blakia : fallax curialitas... Panourgeuo astute ago. Panourgos : astutus» ; Anonymus, p. 200, 7-12 ; O8, f. 8ira : « Baukopanurgos ait ut unum pro uno dicere, ait autem semnopanurgos. Baukon enim dicebant veteres deliciosum, ut poeta convenienter in Kamphilone 'Bauka, mollia, delectabilia, deliciosa*. Deductum autem videtur nomen a baukidis, quod est species calciamentorum ionicorum quibus lades mulieres utuntur, cuius et Aristophanes in Thesmophoriazusis meminit. Kleitarchus quidem linguarumscriptor hoc nomen semnon assignavit » ; Albertus *Lect.* f. 73va : « Et isti dicuntur paukopanurgoy. Paucon enim, ut dicit Commentator, dicebant veteres deliciosum ; et habet nomen deductum a baukidis [ab aukidis mss.], quod est genus calciamentorum ionicorum quibus mulieres utebantur ; pan vero [pannon mss.] est totum, argos est operatio ; unde dicuntur per contrariam nominationem, quasi : totam operationem habentes in deliciis, cum magis in quibusdam vilibus eorum sit operatio ; unde alius mutavit nomen et vocavit eos semnopanurgos ; semnon enim est vile» ; *Comm.* p. 322 a. Cf. adn. ad Arist. 1127 b 27. 235-236 Anonymus, p. 200, 12-18 ; O8, f. 8ira : « *Puta Laconiorum vestis.* Vilis valde historizatur a Xenophonte. Propter hoc et reprehendunt ipsos comoediarum factores, ut Plato in Presbesibus : 'Gaudes, existimo, ad aleas ludens ipsum de gradu deponere sive superare, vagum, hirsutum, sordidum, vestes trahentem*. Hoc enim Lacones faciebant, abstinentiam quandam et perseverantiam repromittentes. Propter vehementem autem vilitatem fictio et simulatio videbatur et iactantia quaedam esse » ; Albertus *Lect.* f. 73va : « Sicut vestis Laconiorum erat vilis et per hanc volebant ostendere quandam abstinentiam et perseverantiam» ; *Comm.* p. 322 b. 245 Lin. 1127 b 22. 249 Lin. 1127 a 31-32.

16

1127 b 33 Existente autem requie in vita et in hac conversatione cum ludo, videtur et hic esse collocutio quae-
1128 a dam consona et qualia oportet dicere et ut, similiter autem et audire; differet autem et in dicendo in talibus vel talia audire. Manifestum autem quod et circa haec est et superabundantia quaedam et defectus medii. § Qui quidem in derisione superabundant, bomolochi videntur esse et onerosi, desiderantes omnino risum et magis conjectantes risum facere quam dicere decora et non contristare conviciatum. § Qui autem neque ipsi utique dicunt aliquod ridiculum et dicentibus molesti sunt, agrii et duri videntur esse. § Moderate autem ludentes eutrapeli appellantur, puta bene vertentes. § Moris enim tales videntur motus esse; quemadmodum autem corpora ex motibus indicantur, ita et mores. § Redundante autem risu et pluribus gaudentibus ludo et ipso conviciari magis quam oportet, et bomolochi eutrapeli appellantur ut gratiosi. Quoniam autem differunt et non parum, ex his quae dicta sunt manifestum. § Medio autem habitui proprium et epidesyotis est. Epydesii autem est talia dicere et audire qualia modesto et liberali congruunt. § Est enim quaedam decentia talem dicere in ludi parte et audire, et liberalis ludus differt ab eo qui servilis, et disciplinati et indisciplinati. § Videbit autem utique aliquis et ex comoediis veterum et modernorum. His quidem enim erat derisio turpiloquium, his autem magis suspicio. Differunt autem non parum haec ad honestatem. § Et utrum igitur bene conviciantem determinandum in dicendo quae decent liberalem, vel in non tristando audientem vel et delectando. § Vel et tale quidem indeterminatum; aliud enim alii odibile est et delectabile, talia autem audiet; quae enim sustinet audiens, haec et facere videtur. § Non utique omne faciet; convicium enim contumelia quaedam est, legispositores autem quaedam contumeliosa dicere prohibent. Oportebat autem forte et conviciari; gratiosus utique et liberalis sic habebit, puta lex existens sibi ipsi. Talis quidem igitur medius est, sive epydissius sive eutrapelus dicitur.

1127 b 34 – 1128 a i collocutio quaedam consona **LRT** *(lin.* 25) : vel societas quaedam prudens *add. marg.* **Rt** 2 in2 **ART** *(lin.* 27) : *om.* **L** 3 autem **A**(LbOb) **L**2**R** : *om.* **A**(KbMb) **L**l 4-5 bomolochi *Ant. transl,(^.a)* **T** *(lin.* 47) : bomolochoi **LR** 7 conviciatum **L** Rt(z>z *textu) -R-p(post* derisum) **T** *(lin.* 55) : derisum **R** *(in marg.* **Rt** *in textu ante* conviciatum **Rp**) 9 agrii *Ant. transi.* (Ha) **T** *(lin.* 63) : agrioi **LR** 10 ludentes **ALRtT** *(lin.* 65) : sudentes **Rp** 15 ut **ALRtT** *(lin.* 85) : et **Rp** 17 epidesyotis **T** *(lin.* 102) : Epidexiotis **L** epydexiotis **Rt** ephidesiotis **Rp**(ephy- **Rp**2 **Vd**) 17 Epydesii **Rp**(ephy- **Ba**l ephi- **P**l4) : epidexii **LRt** *(cf.* 1128 a 33) 25 Et *add.* **T** *(lin.* 98, 135) : *om.* **ALR** 26 quae decent **A**(LbMbOb) **T** *(lin.* 140) *sec.m.* **T**u1 *(ex* **T** ?) : non quae decent **A**(Ha *etc.)* **LR** 27 delectando **ALRt** . in delectando **Rp** 28 enim **ALRtT** *(lin.* 152) : *om.* **Rp** 30 legispositores **LRtT** *(lin.* 162) . legumpositores **Rp** 33 epydissius **T** *(lin.* 171) : epydixyus **Rp** (-dyxyus **Rp**2 -dyxius **Vd** -dixius **Lp**3) epydexius **Rt** epidexius **AL**

§ Bomolochus autem minor est derisore. Et neque a se ipso neque ab aliis recedens, si risum faciat. Et talia dicens quorum
1128 b 1 nullum diceret utique gratiosus, quaedam autem neque audiret. § Agrios autem ad tales collocutiones inutilis; nihil enim conferens in omnibus tristatur. Videtur autem requies et ludus in vita esse necessarium. § Tres igitur quae dictae sunt in vita medietates. Sunt autem omnes circa sermonum quorundam et operum communicationem. Differunt autem quoniam haec quidem circa veritates est, hae autem circa delectabile. Earum autem quae circa delectationem, haec quidem in ludis, haec autem in his quae secundum aliam vitam coRoquiis.

34 derisore *sec.m.* PnV12 L2RT (*lin.* 175) : deriso AL1 (-sio O8* *pr.m.* P11 Lp) 35 Et ALRt : Et tamen Rp 1128 b 1 audiret RT (*lin.* 183) : audiet L1 audet L2 7 hae ALRtT (*lin.* 197) : haec Rp

1127 b 33 *Existente autem requie* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus quae sunt circa humanos actus seriosos, hic determinat de quadam virtute quae est circa ludicra. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod circa ludos potest esse virtus et vitium; secundo determinat de virtute quae circa ludos existit et de vitiis oppositis, ibi: *Qui quidem in derisione* etc.; tertio ostendit differentiam huius virtutis ad supra dictas, ibi: *Tres igitur quae dictae sunt* etc. Circa primum considerandum est quod circa id quod est secundum se malum et non potest habere rationem boni, non est virtus et vitium, ut in II ostensum est; si igitur ludus nullam rationem boni posset habere, non esset circa ludum aliqua virtus, habet autem aliquam rationem boni in quantum est utilis humanae vitae: sicut enim homo indiget a corporalibus laboribus interdum desistendo quiescere, ita etiam indiget ut ab intentione animi qua rebus seriis homo intendit interdum anima hominis requiescat, quod quidem fit per ludum. Et ideo dicit quod, cum sit quaedam requies hominis ab anxietate sollicitudinum in hac vita et in conversatione humana per ludum et sic ludus habet rationem boni utilis, consequens est quod in ludis possit esse quaedam conveniens collocutio hominum ad invicem, ut scilicet homo dicat et audiat qualia oportet et sicut oportet; et tamen in talibus multum differt dicere et audire, multa enim aliquis homo decenter audit, quae non decenter diceret. Ubicumque autem est differentia eorum quae oportet fieri et eorum quae non oportet, ibi non solum est medium, sed etiam superabundantia et defectus a medio. Unde circa ludum contingit esse medium virtutis et extrema.

Deinde cum dicit: *Qui quidem in derisione* etc., 1128 a 4
determinat de medio et extremis. Et primo ostendit quid sit circa unumquodque eorum; secundo ostendit quid unicuique eorum conveniat, ibi: *Medio autem habitui* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quid sit medium et extrema in ludo; secundo ostendit quod hoc pertineat ad diversitatem morum, ibi: *Moris enim* etc.; tertio ostendit quod quandoque extremum accipitur pro medio, ibi: *Redundante autem risu* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quid pertineat ad superabundantiam. Et dicit quod illi qui superabundant in derisione ludi dicuntur bomolochi, id est raptores templi, ad similitudinem milvorum qui volabant circa templum ut raperent intestina animalium immolatorum; ita et isti insidiantur ad hoc quod possint aliquid rapere quod convertant in derisionem; et ideo tales sunt onerosi, quia desiderant undecumque facere risum, ad quod magis student quam ad hoc quod dicant aliqua decora, id est honesta, et quod non turbent illum cui ingerunt convicium ex ludo: magis enim volunt dicere aliqua turpia vel ex quibus alii turbentur quam quod non inducant homines ad risum.

Secundo ibi: *Qui autem neque ipsi* etc., ostendit 1128 a 7
quid sit vitium per defectum. Et dicit quod illi qui neque volunt dicere aliquid ridiculum et molesti sunt illis qui dicunt, dum ex hoc irrationabiliter turbantur, videntur esse agrii, id est agrestes, et duri, quasi qui non emolliantur delectatione ludi.

23 habet Θ (*hom.om.* Er) *Cf. Praef., p.* 199**200* 24 in ludis] ludus Ψ (*corr. sec.m.* S) 42 morum *coni, ex lin.* 71 *cum* Ve *sec.m.* V10] horum Θ (eorum Er1 Er) 43 accipitur] accipiatur Ψ *Cf. supra lin.* 40 *et infra lin. yi; Praef., p.* 199**200*

7 Lin. 1128 a 4. 9 Lin. 1128 b 4. 13 Cap. 7, 1107 a 9-17. 38 Lin. 1128 a 16. 42 Lin. 1128 a 10. 43 Lin. 1128 a 12. 47-51 Cf. supra II c. 9 lin. 119-127 cum adn. 63 Albertus *Lect.* f. 7jrb : «Et dicitur agrioy, quasi agrestis» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 260* : «Agrioy . agrestes». Cf. supra II c. 9 lin. 128 cum adn.

1128 a 9 Tertio ibi: *Moderate autem ludentes* etc., ostendit quid sit medium in ludo. Et dicit quod illi qui moderate se habent in ludis vocantur eutrapeli, quasi bene vertentes, quia scilicet ea quae dicuntur vel fiunt convenienter in risum convertunt.

1128 a 10 Deinde cum dicit: *Moris enim* etc., ostendit quod praedicta pertineant ad diversitatem morum. Et dicit quod praedicti motus, scilicet quod aliquis velit facere risum vel superabundanter vel diminute vel moderate, est quoddam indicium interioris moralis dispositionis: sicut enim per motus corporales exteriores discernuntur interiores corporum dispositiones, ita etiam per exteriores hominum operationes discernuntur interiores mores.

1128 a 12 'Deinde cum dicit: *Redundante autem risu* etc., ostendit quomodo extremum quandoque sumitur pro medio. Et dicit quod, quia risus ad multos redundat et multi sunt qui magis quam oportet delectantur in ludo et in hoc quod dicant aliis convicia iocosa, inde est quod apud eos bomolochi vocantur eutrapeli, quia sunt eis gratiosi; superabundant enim in ludo, quem plures hominum superabundanter diligunt. Differunt tamen non parum bomolochi ab eutrapelis, ut ex supra dictis patet.

1128 a 16 Deinde cum dicit: *Medio autem habitui* etc., ostendit quid proprie pertineat ad praedictos habitus. Et primo ostendit quid proprie pertineat ad medium virtutis; secundo quid ad extremum superabundantiae, ibi: *Bomolochus autem* etc.; tertio quid pertineat ad extremum defectus, ibi: *Agrios autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit qualiter se habeat eutrapelus universaliter circa ludum; secundo qualiter se habeat specialiter circa convicia iocosa, ibi: *Et utrum igitur* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod ad medium habitum pertinet convenientibus ludis uti. Et dicit quod ad medium habitum huius virtutis pertinet id quod est proprium epidesyotis, id est bene aptati et dispositi ad hoc quod cum hominibus conversetur. Ad talem enim pertinet quod dicat et audiat talia ludicra quae congruant viro modesto et liberali, qui scilicet liberum animum habet a servilibus passionibus.

1128 a 19 Secundo ibi: *Est enim quaedam* etc., probat et inducit rationem ad hoc quod dixerat. Quia scilicet ubicumque est invenire aliquid quod decenter fieri potest, hoc pertinet ad virtutem. Sed contingit aliquem ludentem dicere et audire quaedam convenientia; et hoc patet ex differentia ludorum; ludus enim liberalis hominis, qui scilicet intendit propria sponte bonum agere, differt a ludo hominis servilis, qui circa servilia occupatur, et ludus hominis disciplinati, qui scilicet instructus est qualiter debeat ludere, differt a ludo hominis indisciplinati, qui nulla disciplina in ludo refrenatur. Unde manifestum est quod ad medium habitum virtutis pertinet decentia in ludo dicere et audire.

Tertio ibi: *Videbit autem utique aliquis* etc., inducit quoddam signum ad supra dicta, quod scilicet differat ludus disciplinati et indisciplinati. Et dicit quod hoc maxime apparet considerando tam in veteribus quam in novis comoediis, id est repraesentationibus collocutionum hominum ad invicem. Quia, si alicubi in talibus narrationibus occurreret aliquod turpiloquium, ex hoc quibusdam generabatur derisio dum talia turpia in risum vertebantur, quibusdam vero generabatur suspicio dum scilicet suspicabantur eos qui turpia loquebantur habere aliquod malum in corde. Manifestum est autem quod non parum differt ad honestatem hominis utrum dicat in ludendo turpia vel honesta.

1128 a 25 Deinde cum dicit: *Et utrum igitur* etc., ostendit qualiter se habeat virtuosus circa convicia iocosa. Et circa hoc tria facit. Primo movet quaestionem, utrum scilicet determinandum sit quod aliquis bene convicietur in ludo ex parte eorum quae dicit, quia scilicet dicit ea quae decet dicere liberalem horni-

102 epidesyotis] epidelyoris C1 epidesyoris P3 epidespotis *pr.m.* As epydesyotis P10 Pd epydesyoris V2 epydesiotis Bg'P1 epidesyodys Db epidesiotis Ao BxP7 epidephiotis W epydetiotis Er2 epi[...] SWi epef...] P *(in spatio vacuo relicto suppi, sec.m.* desyotis S pediscothis P dechiotis Wi) epidesiodis Za epytl'xiotis V6

67-68 Cf. supra II c. 9 lin. 118-119 cum adn. 88 Lin. 1128 a 4-8 et 9-10. 93 Lin. 1128 a 34. 94 Lin. 1128 b 2. 98 Lin. 1128 a 25. 102-103 Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Anonymi, p. 201, 21, inserta) ; O8, f. 8ivb : «Videtur autem hoc nomen epidexiotis sonare in aptitudinem vel acceptabilitatem, velut dictum ab epi et dexios, quod est aptus› ; Albertus *Lect.* f. 74A . « Quarto videtur quod non sit proprium eutrapeli epidyxiotem esse, qui dicitur ab epi, quod est supra, et dixios, quod est aptus, quasi optime aptus ad convivendum aliis... » ; f. 74va : « epidixius, id est supra alios aptus ad convivendum » ; f. 75rb : « Et dicit quod proprium eius est quod sit epidixum, id est semper aptus ad conversandum cum hominibus » ; *Comm.* p. 324 a. - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 260* : « Epidexiotis vel epidexii . ydoneitas vel ydonei ». Cf. infra lin. 171 ; IX c. 13 lin. 82-83 cum adn. 105-106 Albertus *Lect.* f. 74va : « Liberalitas dicitur dupliciter : aut secundum quod est specialis virtus consistens in dationibus, et sic non accipitur hic ; aut secundum quod importat libertatem animi quae opponitur servituti vitii, secundum quod probat Tullius quod omnis vitiosus est servus et virtuosus liber... » ; f. 75rb : « liberali... id est qui non habet admixtam servitutem vitii». 123-134 Averroes, IV c. 8 (ed. 1562, f. 62va) . «Et scitur hoc ex poematibus, quae posuerunt Antiqui et Moderni in satyricis vel reprehensiuis. Et hoc, quoniam quidam ex ipsis sunt, quos ridere facit turpiloquium ; et quidam quos ridere facit suspitio et inter istas duas res differt non modicum quae earum habenda pro decenti sit » ; Albertus *Lect.* f. 74rb-va ; f. 75A « Tertio ibi *Videbit autem,* probat hanc differentiam ludorum ex comoediis quae sunt de recitationibus gestorum quae sunt in villis (dicitur enim a cornos, quod est villa [cf. Isidorus *Etym. liber* VIII vn 6 ; PL 82, 308 C]) tam in antiquis quam in modernis ; quia turpiloquia et ludicra verba quibusdam recitantur fuisse tantum ad derisionem, id est ad risum, quae scilicet non habent inhonestatem, et quibusdam erat suspicio de vitiis dicentis ; qui enim delectatur in turpibus verbis dat de se praesumptionem quod sit vitiosus. Sed hi ludi multum differunt ad honestatem » ; *Comm.* p. 324 a-b.

nem, id est virtuosum et modestum, vel non determinatur penes hoc bene convicians, sed potius ex parte finis vel effectus, quia scilicet intendit non contristare audientem, vel etiam, quod plus est, intendit eum delectare.

1128 a 27 Secundo ibi: *Vel et tale quidem* etc., respondet quaestioni quantum ad secundum membrum. Et dicit quod hoc est indeterminatum, quid scilicet contristet vel delectet audientem, quia scilicet diversis diversa sunt odibilia et delectabilia, talia autem unusquisque libenter audiet quae sunt sibi delectabilia; illa enim quae aliquis patienter sustinet audire, haec facere videtur, scilicet ingerendo ea aliis, dummodo non intendat eos contristare.

1128 a 29 Tertio ibi: *Non utique omne* etc., ostendit aliquid esse determinatum quantum ad primum membrum, scilicet quantum ad convicia quae dicuntur. Manifestum est enim quod virtuosus non faciet, id est non proponet, omne convicium, quia convicium est quaedam contumelia, dum tale quid in convicio dicitur ex quo homo infamatur, et hoc prohibent dicere legispositores. Sunt autem quaedam convicia quae non prohibent, quae oportet dicere propter delectationem vel propter hominum emendationem, [quae fit] dummodo fiat absque infamia; ille enim qui se habet in conviciando sicut gratiosus et liberalis vir, est sibi ipsi lex, dum scilicet per propriam electionem vitat ea quae lex prohibet et utitur his quae lex concedit. Ultimo autem concludit quod talis qualis dictus est, est medius, sive nominetur epydissius, id est aptus, sive eutrapelus, id est bene vertens.

Deinde cum dicit: *Bomolochus autem* etc., determinat de vitio superabundantiae. Et dicit quod bomolochus est minor derisore, quia scilicet derisor intendit aliquem confundere, quod non intendit bomolochus, sed solum intendit risum facere. Et neque recedit a se ipso neque ab aliis, si debeat risum facere, quia scilicet exempla sua et aliorum dicta et facta convertit in risum. Et talia dicit quorum nullum diceret homo gratiosus, id est virtuosus, et quaedam eorum non solum non diceret, sed nec etiam audiret. 1128 a 34

Deinde cum dicit: *Agrios autem* etc., determinat de vitio defectus. Et dicit quod ille qui est agrios, id est agrestis, est inutilis ad tales collocutiones, scilicet ludicras; nihil enim confert ad eas, sed in omnibus contristatur. Et in hoc est vitiosus, dum totaliter abominatur ludum, qui est necessarius ad vitam humanam sicut requies quaedam. 1128 b 2

Deinde cum dicit: *Tres igitur* etc., ostendit differentiam huius virtutis ad praedictas duas. Et dicit quod tres sunt medietates praedictae in vita humana, quae omnes sunt circa communicationem sermonum et operum. Differunt autem ab invicem quia una earum consistit circa veritatem in dictis vel factis, aliae vero duae circa delectabile. Quarum una consistit circa delectationem quae est in ludis, alia vero consistit circa delectationem quae est in colloquiis quae est secundum aliam vitam, consistentem scilicet in seriis. 1128 b 4

141-142 determinatur Θ (terminatur Ol) *Cf. Praef.*, p. 199* 149 scilicet *om.* Ψ 165 quae fit Θ] *seel.* (bene *ante* fit *add.* Za) *Ipse Thomas verba* «quae fit» *primo scripsisse videtur, quae cum in* «dummodo fiat» *postea correxisset, delere oblitus est* 171 epydissius] epidyssius Ao epidissius O'P7 epydiosius V epydıssus BxDbV3 epydissimus O ep[...] PSWi *(in spatio vacuo relicto suppi, sec.rn.* ydysius S idisius P hidiffius Wi) epidesius Za epidexius Ve *cf. tamen infra lib.* IX *c.* 13 *lin.* 82 187 scilicet *om.* Φ

163-164 Albertus *Lect. f.* 75va : «Sed quaedam sunt quae oportet conviciari ad delectationem et ad hoc quod illa caveat». 171 Cf. supra lın. 102-103 cum adn. 171-172 Cf. supra lin. 67-68 cum adn. 174-176 Albertus *Lect. f.* 75va « Deinde cum dicit : *Bomolochus,* ostendit quid sit bomolochus. Et dicit quod est minor derisore, quantum ad ea per quae ludit, quia non per convicia...» ; f. 74va-vb ; *Comm.* p. 325 b. Cf. adn. ad Arist. 1127 b 34. 185-186 Cf. supra lin. 63 cum adn.

17

1128 b io De verecundia autem ut quadam virtute non convenit dicere; passioni autem magis assimulatur quam habitui. § Determinatur igitur timor quidem ingloriationis. § Perficitur autem circa pericula timori consimiliter; rubescunt enim verecundari, mortem autem timentes pallescunt. Corporalia utique videntur esse utraque, quod videtur passionis magis quam habitus esse. § Non omni utique aetati passio congruit, sed iuvenili. § Existimamus enim oportere tales verecundos esse eo quod secundum passiones viventes multa peccant, a verecundia autem prohibentur. Et laudamus quidem iuvenum verecundos. § Senem autem nullus utique laudabit quoniam verecundabilis; nihil enim existimamus oportere ipsum operari in quibus est verecundia. § Neque enim studiosi est verecundia, si quidem fit in pravis; non enim operandum talia. § Si enim sunt haec quidem secundum veritatem turpia, haec autem secundum opinionem, nihil differt; neutra enim operanda, quare neque verecundandum. Pravi autem et esse talem qualem operari aliquid turpium. § Sic autem ad turpia habere ut et, si operetur aliquid talium, verecundari et propter hoc existimari studiosum esse, inconveniens. In voluntariis enim verecundia; volens autem studiosus numquam operabitur prava. § Erit autem utique verecundia ex suppositione studiosum; si enim operetur, verecundabitur utique. Non est autem hoc circa virtutes. § Si autem inverecundia pravum et non verecundari turpia operari, nihil magis talia operantem verecundari studiosum. § Non est autem neque continentia virtus, sed quaedam mixta; ostendetur autem de hac in his quae posterius. Nunc autem de iustitia dicamus.

ii autem L2RT *(lin.* 13) : enim AL1 12 quidem RT (? *cf. lin.* 17-18) : quidam AL(-Rn) 12 Perficitur ALT *(lin.* 21) : verecundia *add.* R *(post* autem Rt) 14 esse R aliqualiter esse AL 16 omni ALRtT *(lin.* io, 46, 52) : *om.* Rpi-Tu1 *add. post* utique Rp3 *sec.m.* Ba'C4 V13Vd) 16 passio ALRp : haec *add. Ant. transl.(Ha)* Rt 17 passiones RpT *(lin. 57)* passionem ALRt 19 quidem iuvenum L2R : iuvenum quidem L1 23 enim L2RT *(lin. tj,* 83) : autem AL1 25 verecundandum AR : verecundanda L 25 esse talem qualem R : tale puta L 26 ad turpia *add.* T *(lin.* 96-97) : *om.* ALR 29 numquam R : nequaquam L

1128 b 10 *De verecundia autem ut quadam* etc. Postquam Philosophus determinavit de medietatibus quae sunt virtutes, hic determinat de quadam medietate quae non est virtus, scilicet de verecundia. Et primo ostendit verecundiam non esse virtutem; secundo inducit simile de continentia, quae, cum sit laudabilis, non est virtus, ibi: *Non est autem neque continentia* etc. Circa primum duo facit: primo inquirit genus verecundiae; secundo ostendit subiectum ipsius, ibi: *Non omni utique aetati* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod de verecundia non convenit loqui sicut de

i De verecundia *Inc.* i6a *peda* 12 convenit V4 W T(-S)] contingit Φ(-v4 W contingit *perscriptum vel saltem clare scriptum* V2 O2[-AsBg1BoP1XV] *cett.)* S *Sed cf. Arist.* 1128 b 10

7 Lin. 1128 b 33. 10 Lin. 1128 b 15.

quadam virtute, sed magis assimulatur passioni quam habitui, qui est genus virtutis.

1128 b 11 Secundo ibi: *Determinatur igitur* etc., probat propositum dupliciter. Primo quidem per diffinitionem verecundiae. Dicitur enim verecundia esse timor ingloriationis, id est confusionis quae opponitur gloriae; sed timor est passio quaedam; ergo verecundia est in genere passionis.

1128 b 12 Secundo ibi: *Perficitur autem circa pericula* etc., probat idem per effectum verecundiae. Circa quod considerandum est quod passiones sunt motus appetitus sensitivi, qui utitur organo corporali; unde passiones omnes cum aliqua corporali transmutatione fiunt; similiter autem se habet in generali quantum ad hoc de verecundia et de timore qui est circa pericula mortis, quantum ad hoc scilicet quod utraque passio indicatur per transmutationem corporalis coloris; sed in speciali differunt, quia illi qui verecundantur rubescunt, illi autem qui timent mortem pallescunt. Cuius differentiae ratio est quia natura spiritus et humores transmittit ad locum ubi sentit defectum; sedes autem vitae est in corde, et ideo, quando periculum vitae timetur, spiritus et humores recurrunt ad cor et ideo exteriora quasi deserta pallescunt; honor autem et confusio in exterioribus est, et ideo, quando homo timet per verecundiam <periculum> honoris, recurrentibus humoribus et spiritibus ad exteriora, homo rubescit. Sic igitur patet quod et verecundia et timor mortis sunt quaedam corporalia, in quantum scilicet habent corporalem transmutationem annexam, quod videtur magis ad passionem quam ad habitum pertinere. Et ita patet quod verecundia non est virtus.

1128 b 15 Deinde cum dicit: *Non omni utique aetati* etc., ostendit quid sit subiectum conveniens verecundiae. Et primo ostendit cui aetati conveniat; secundo ostendit cui condicioni, ibi: *Neque enim studiosi* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit, scilicet quod passio verecundiae non convenit omni aetati, sed iuvenili.

1128 b 16 Secundo ibi: *Existimamus enim* etc., probat quod iuvenili aetati congruat verecundia. Et hoc dupliciter. Uno modo per proprietatem iuventutis, quia scilicet iuvenes propter fervorem aetatis vivunt secundum passiones et ideo proni sunt ad multipliciter peccandum; et ab hoc prohibentur per verecundiam per quam turpitudinem timent et ideo iuvenes decet verecundia. Alio modo probat idem per humanam consuetudinem: iuvenes enim verecundos laudare consuevimus.

1128 b 19 Tertio ibi: *Senem autem nullus* etc., ostendit quod alii aetati, scilicet senili, non congruit verecundia. Et dicit quod nullus laudat senem de hoc quod est verecundus, quia existimamus quod non oporteat eum aliquid turpium operari, pro quibus consuevit esse verecundia, tum quia propter longitudinem temporis reputamus eos esse expertos, tum quia, cessante fervore aetatis, reputamus quod propter passionem non debeat aliquid turpe operari.

1128 b 21 Deinde cum dicit: *Neque enim studiosi* etc., ostendit cui condicioni hominum competat vel non competat verecundia. Et circa hoc duo facit: primo

35 quando *coni, cum N6Zá* Ed2 *sec.m.* KrOP5 AoAsBg*BoEr2 SWi] quantum Θ (quan tum ad V4 BxO1) 39 periculum *coni.} om.* Θ (ablationem *add. sec.m.* Er2 privationem *add.* Ed2) 40 igitur] ergo Ψ 47 quid] quod P5 Φ2(o»î. *pr.m.* quid *sec.m.* Bx) Ψ 58 ab *coni, cum* Bg3ClOP6V2 Bg1Er V6] ad Θ 66 existimamus Φ'(-v2) V'Za] existimavimus PSWi estimamus V2 Φ2 *Sed cf. Arist.* 1128 b 20 71 debeat] debeant V10 Wi V6Za *sec.m.* Ao

17-19 Anonymus, p. 204, 7-11 ; O8, f. 82va (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : «Videtur autem sic differre aidos [quod nos dicimus verecundiam] ab aischine [quod similiter verecundiam quandoque dicimus, quandoque autem confusionem], quoniam aischine in operatis fit malis, aidos autem timor est ingloriationis de turpibus suspicio. Videtur autem Aristotiles ab aidus [id est verecundia] ad aischinin [id est confusionem] transcendens talem passionem non laudabilem neque studiosam ostendere» ; Albertus *Lect.* f. 76rb : «Dicendum quod, sicut dicit Commentator, verecundia differt a confusione in hoc quod confusio est de turpi praeterito, sed verecundia respicit futurum turpe, licet Philosophus in littera utatur verecundia secundum quod est de turpi praeterito, secundum diffinitionem Damasceni quod est timor in turpi perpetrato ; et tunc in verecundia est duo considerare, scilicet causam quae est turpe commissum et secundum hoc diffinit ipsam Damascenus, et secundum effectum quae est ingloriatio et sic diffinit ipsam Philosophus» ; *Comm.* p. 326 b 29-32 ; 327 b. Cf. supra III c. 16 lin. 75-76 cum adn. 22-26 Cf. supra II c. 5 lin. 42-72 cum adn. 34 Alfredus de Sareshel *De motu cordis* c.3 : «Quod cor domicilium est vitae... cor igitur vitae domicilium pronuntio» (ed. Baeumker, p. 12-14 *i* cf· etiam p. 33, 84, 94) see. Vincentium Belvacensem *Speculi maioris P. I : Spec, naturale XiXIN* c.46-47 (ed. 1591, f. 298va). Quam sententiam Aristotelem posteris tradidisse constat ; cf. *De somno et vigilia* 2, 456 a 3-6 (ed. Drossaart Lulofs, p. 5*-6*) ; *De vita et morte* 1 (= *De iuvent.}*, 467 b 28-34 ; 4, 469 a 4-6 ; 8 (= *De resp.)*, 474 a 25 - b 3 ; 16, 478 b 33 - 479 a 1 ; *De part, animal* II 1, 647 a 24-31 ; III 12, 665 a 10-15 ; *De gen. animal. N* 2, 781 a 20-23 (cf. Rodier *Aristote,* t. 2, p. 332-333) ; pro cuius doctrina propugnaverunt Avicenna *De anima* sive *Sext. nat.* P.V c.8 (ed. 1508, *f.* 28ra-vb ; f. 28vb C : «ergo cor est principium primum, et ab ipso virtutes emanant ad cerebrum») ; *De nat. animal.* XII c.io (ed. 1508, f. 4gra, in ultimo cap.) ; Averroes *Comm. magnum in Ar. libros De anima* III 55 (ed. Crawford, p. 526-527). Cf. infra VI c. 6 lin. 18-20 cum adn. 35-40 Ps.-Aristoteles *Probi. 'XSXNH,* 947 b 10 - 949 a 20, see. Thomam 7a-IIae q.44 a.i ; Nemesius *De nat. horn,* c.20 (PG 40, 689 B) a Burgundione transi, c.20 (ed. Burkhard, p. [84]) : «Fit autem timor secundum circuminfrigidationem, calido omni concurrente ad cor ad principale, quemadmodum et plebs cum timet refugit ad principes» ; Ioannes Damascenus *De fide orth.* III c.23 (PG 94, 1088 C) a Burgundione transi, c.67 (ed. Buytaert, p. 265), see. Thomam *IA-IIM* q.44 a.i s.c. ; Albertus *Lect.* f. 76rb-va : «Solutio. Dicendum quod periculum est duplex, scilicet famae et personae ; verecundia autem est circa periculum famae, timor circa periculum personae... Ad 4 dicendum quod timor per se respicit periculum personae, sicut mortem, cum desperatione resistendi et ideo non fit ibi aliquis motus ad extra sed est motus tantum secundum sistolem [Ioannes Damascenus *loc. laud.}* in quantum spiritus et calor et sanguis trahitur ad cor et sic in exterioribus membris remanet pallor ; sed verecundia est de turpi perpetrato et ideo motus animae est ad repellendum id quod obicitur sibi et motus corporis sequitur motum animae et ideo spiritus et sanguis effluunt ad exteriora et sequitur rubor in exterioribus partibus corporis» ; *Comm.* p. 326 b. 49 Lin. 1128 b 21.

ostendit quod non competat virtuoso; secundo excludit quasdam cavillationes contra propositum, ibi: *Si enim sunt haec quidem* etc. Dicit ergo primo quod neque ad virtuosum pertinet verecundia. Verecundia enim est respectu pravorum; sed virtuosus non operatur prava, quia virtus est quae bonum facit habentem et opus eius bonum reddit; ergo verecundia non competit virtuoso.

1128 b 23 Deinde cum dicit: *Si enim sunt haec* etc., excludit tres obviationes contra praedicta. Quarum prima est quia posset aliquis dicere quod verecundia non solum est de his quae secundum veritatem sunt turpia, quae contrariantur virtuti, sed etiam de his quae sunt turpia secundum opinionem. Sed ipse dicit quod nihil differt ad propositum quia virtuoso neutra sunt operanda, scilicet neque turpia secundum veritatem neque turpia secundum opinionem, et ideo non imminet virtuoso quod de aliquo verecundetur. Sed hoc pertinet ad pravum ut sit talis quod operetur aliquid turpium vel secundum veritatem vel secundum opinionem.

1128 b 26 Secundam obviationem ponit ibi: *Sic autem ad turpia habere* etc. Posset enim aliquis dicere quod, licet virtuosus non habeat aliquid de quo verecundetur, est tamen ita dispositus ut si aliquid talium operaretur, de hoc verecundaretur. Si quis ergo propter hoc existimaret quod verecundia competeret studioso, probat hoc esse inconveniens dupliciter. Primo quidem quia verecundia proprie loquendo non respicit nisi voluntarios defectus, quibus debetur vituperium; sed hoc repugnat virtuti quod aliquis voluntarie operetur malum; ergo non competit ei verecundia propter rationem praedictam. Secus autem esset si verecundia esset eorum quae involuntarie possunt accidere, sicut aegritudo involuntarie accidit homini, unde virtuoso etiam sano potest competere curare de medico propter infirmitatem quae posset accidere.

1128 b 29 Secundo excludit praedictam obviationem, ibi: *Erit autem utique* etc. Et dicit quod secundum praedictam obviationem verecundia esset quiddam virtuosum ex suppositione, quia scilicet verecundaretur virtuosus si turpia operaretur. Hoc autem non est de his quae proprie conveniunt virtuosis, immo absolute eis conveniunt, sicut patet circa omnes virtutes. Unde relinquitur quod verecundia non proprie conveniat virtuoso.

Tertiani obviationem ponit ibi: *Si autem inverecundia* etc. Posset enim aliquis concludere quod, quia inverecundia et non verecundari de turpi operatione est quiddam pravum, quod propter hoc verecundari sit virtuosum. Sed ipse dicit hoc non esse necessarium, quia utrumque, scilicet tam verecundia quam inverecundia, supponit operationem turpem, quae non competit virtuoso; qua tamen supposita, convenientius est quod eam aliquis aspernetur per verecundiam quam quod de ea non curet per inverecundiam. Ex his etiam apparet quod verecundia non sit virtus, nam si esset virtus, inesset virtuoso. 1128 b 31

Est autem attendendum quod supra posuit passionem laudabilem, scilicet nemesym, de qua hic mentionem non facit quia non est intentionis suae de his passionibus hic determinare. Hoc enim magis pertinet ad rhetoricam, ut patet in II Rhetoricae. Unde nec hic de verecundia determinavit nisi ostendens eam non esse virtutem, et relinquitur idem intelligendum de nemesy.

Deinde cum dicit: *Non est autem* etc., inducit simile de continentia quae, cum sit laudabilis, non est virtus, sed habet aliquid virtutis admixtum: continens enim sequitur rationem rectam, quod pertinet ad virtutem, patitur tamen concupiscentias pravas vehementes, quod pertinet ad defectum virtutis; et de his dicetur infra in VII. Satis autem convenienter inducit similitudinem de continentia, quia verecundia maxime requiritur ubi abundant passiones pravae, quod convenit continentibus, ut dictum est. Ultimo autem continuat se ad sequentia, dicens quod dicendum est deinceps de iustitia. Et in hoc terminatur sententia quarti libri. 1128 b 33

86 solum est *inv.* Ψ 114 secundum d>2(om. Bo) V6Za] si <^*(om.* V) Ψ(-v6Z&) *Cf. Praef., p.* 105* 115 quiddam *coni, cum* Za] quidem Θ (quedam W *om.* V3 quid *sec.m.* S V6) 123 Posset] Possit Bg3OP5VV3V4 «^(-AsBgŒr'T'W) PWi 130 eam *coni, cum* V8Za *sec.m.* As] ea Θ (si V3) 140 determinavit] determinant Er1 determinat Ψ

77 Lin. 1128 b 23. 80-81 Cf. supra II 6, 1106 a 15-17, 22-23. 135 Lib. II 9, 1108 a 35 - b 6. 139 Cap. 9, 1386 b 9 - 1387 a 20. 135-142 Albertus *Lect.* f. 77ra. «Octavo videtur quod debuerit determinare de nemesi... Solutio. Dicendum quod tractatus de nemesi nullo modo pertinet ad ethicum. Est enim tristitia de prosperitatıbus malorum, et talem nomınat Aristotiles in Topicis [II 2, 109 b 38 - no a 4 ; cf. supra adn. ad II c. 9 lin. 155, 160-165] reprehensorem ; et quia per hoc ordınatur quis ad alterum incusando ipsum, ideo hoc magıs pertinet ad rhetorem, cuius est invenıre argumenta accusationis et excusationis ; sed pei' accidens ipsam numeravit supra [II 9, 1108 a 35] ın quantum communicat cum virtutibus in materia et passione quadam»; *Comm.* p. 328 b. 149 Cap. 1-10, 1145 a 15 - 1152 a 36.

LIBER QUINTUS

1

1129 a 3 De iustitia autem et iniustitia intendendum et circa quales sunt existentes operationes. § Et qualis medietas est iustitia et iustum. § Et quorum est medium. § Intentio autem nobis sit secundum eandem methodum his quae praedicta sunt. § Videmus utique omnes talem habitum volentes dicere iustitiam a quo operativi iustorum sunt et a quo iusta operantur et volunt iusta. Eodem autem modo et de iniustitia a quo operativi iniustorum sunt et a quo iniusta faciunt et volunt iniusta. Propter quod et nobis primum ut in tipo supponantur haec. § Neque enim eundem habet modum et in scientiis et potentiis et in habitibus; potentia quidem enim et scientia videtur contrariorum eadem esse, habitus autem contrarius contrariorum non. Puta a sanitate non fiunt contraria, sed sana solum; dicimus enim sane ambulare quando ambulat ut utique sanus existens. § Multotiens quidem igitur cognoscitur contrarius habitus a contrario, multotiens autem habitus a subiectis. Si enim euechia sit manifesta, et cathechia manifesta fit, et ex bene habentibus euechia et ex hac bene habentia. Si enim est euechia densitas carnis, necessarium et cathechiam esse raritatem carnis, et bene habens factivum densitatis in carne. § Consequitur autem ut in multum, si alterum multipliciter dicitur, et reliquum multipliciter dici, puta si iustum, et iniustum. § Videtur autem multipliciter dici iustitia et iniustitia, sed propter propinquam esse aequivocationem ipsorum latet. Et non quemadmodum in his quae longe manifesta magis, differentia enim multa quae secundum ideam; puta quoniam vocatur clavis aequivoce et quae sub collum animalium et qua ostia claudunt. § Sumatur autem iniustus quotiens dicitur.

1129 a 5 *Post* iustum *paragraphe interp.* T *(lin.* 35) : *non interp.* ALR 5 Et *add.* P1* T *(lin.* 35) : *om.* ALR 5 est *add.* T *(lin.* 35) : *om.* ALR 9-10 a quo operativi iniustorum sunt et *add.* RpT *(lin.* 69-70) : *om.* ALRt 13 in A *Ant. transi.(H,a)* T *(lin.* 82) : *om.* L *add. ante* 12 potentiis Sk2!1 R 15 Puta LRt : Puto Rp 15 fiunt ALRt : *om.* Rp 19 euechia Rp3T *(lin.* 107, 112, 113) : euexia AL1 euexeia L2 euexeya Rt Rp1>24 *(et sic postea)* 20 cathechia Rp®T *(lin.* 108) : kachexia AL kachexia *vel* kathexia Rp (-te- As1 -xa Ba1 -xya Vd) chathexya Rt 22 cathechiam T *(lin.* 115) : kachexiam AL kachexiam *vel* kathexiam Rp (-xyam SIVd -xam Ba1 cachexyam P14 -chyam *sec.m.* Rp3) chathexiam Rt 27 ipsorum L2RT *(lin.* 135) : ipsarum L1 28 in his quae ALRtT *(lin.* 135) · his quae de Rp

Videtur autem illegalis iniustus esse et avarus et inaequalis. Quare manifestum quoniam et iustus erit et legalis et aequalis. lustum quidem igitur legale et aequale, in-
1129 b 1 iustum autem illegale et inaequale. § Quia autem avarus iniustus, circa bona erit non omnia, sed circa quaecumque bona, fortuna et infortunium; quae sunt autem simpliciter semper bona, alicui autem non semper. Homines autem haec orant et persequuntur, oportet autem non, sed orare quidem bona simpliciter et ipsis bona esse, eligere autem quae sibi ipsis bona. § Iniustus autem non semper plus eligit, sed et minus in simpliciter malis. Sed quoniam videtur et minus malum bonum aliqualiter esse, boni autem est avaritia, propter hoc videtur avarus esse. Est autem inaequalis; hoc enim continet et commune,
lobis § Et illegalis. Haec enim illegalitas aut inaequalitas conti-
lotemet omnem iniustitiam et commune est omnis iniustitiae.

1129 b 3 bona, fortuna (bona *neutri gen. plur. num.)* T *(lin.* 166) : bona fortuna (= ευτυχία) ALR eufortunium *Ant. transl.^Rz.* —ti—) 3 autem RpT *(lin.* 167) : quidem ALRt lobis Haec Rp (SlT^Rp3 h' *cett.)* T *(lin.* 194) : Hoc ALRt lobis enim ALRtT *(lin.* 194) : autem Rp lobis aut inaequalitas RT *(lin.* 195-196) : scilicet inaequalitas *Ant. transl.(tia.)* scilicet *(om.* inaequalitas) L ἤτοι (=aut *vel* scilicet) ἡ ἀνισότη A(LbMbOb)

1129 a 3 *De iustitia autem et iniustitia* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus moralibus, quae sunt circa passiones, hic determinat de virtute iustitiae, quae est circa operationes. Et dividitur in partes duas: in prima determinat de iustitia proprie dicta; in secunda determinat de iustitia metaphorica, ibi: *Utrum autem contingit sibi ipsi iniustum facere* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de virtute iustitiae; secundo determinat de quadam virtute, scilicet epiikya, quae est communis iustitiae directiva, ibi: *De epiikya vero* etc. Circa primum duo facit: primo dicit de quo est intentio; secundo exequitur propositum, ibi: *Videmus utique* etc. Circa primum duo facit. Primo dicit de quo intendat, quia de iustitia et iniustitia. Et proponit tria circa iustitiam consideranda in quibus differt iustitia a supra dictis virtutibus. Quorum primum tangit cum dicit quod intendendum est circa quales operationes sint iustitia et iniustitia. Virtutes enim et vitia de quibus supra dictum est sunt circa passiones, quia scilicet in eis principaliter consideratur qualiter homo interius afficiatur secundum passiones, sed quid exterius operetur non consideratur nisi ex consequenti, in quantum scilicet operationes exteriores ex interioribus passionibus proveniunt. Sed circa iustitiam et iniustitiam praecipue attenditur quid homo exterius operatur, qualiter autem afficiatur interius non consideratur nisi ex consequenti, prout scilicet aliquis iuvatur vel impeditur circa operationem.

Secundum autem tangit cum dicit: *Et qualis medietas est iustitia et iustum,* quod scilicet est obiectum iustitiae. In praehabitis enim virtutibus accipitur medium rationis et non rei, sed in iustitia accipitur medium rei, ut infra dicetur. 1129 a 4

Tertium autem tangit cum dicit: *Et quorum est medium.* Quaelibet enim supra dictarum virtutum est medium duorum vitiorum, iustitia autem non est medium duarum malitiarum, ut infra patebit. 1129 a 5a

Secundo ibi: *Intentio autem* etc., ostendit secundum quem modum tractanda sunt praedicta. Et dicit quod intendendum est tractare de iustitia secundum eandem artem secundum quam tractatum est de praedictis virtutibus, scilicet figuraliter et aliis huiusmodi modis. 1129 a 5b

Deinde cum dicit: *Videmus utique* etc., incipit determinare de iustitia. Et primo distinguit iustitiam particularem a iustitia legali; secundo determinat de iustitia particulari, de qua principaliter 1129 a 6

10 epiikya] eupiikya ®7(empukya Db epukya P3 eupiileya *(vel* -loya) DbP3P5VV3V4 [c*f. supra* II *c.* 9 *lin.* 129 *cum adn.})* Za epykya Φ*(βρι- OH" -kia Bg^ 'Pd epyikia W) epiilf...] PSWi^epikeia *corr. sec.m.* Wi) epyekia V6 *Cf. Arist.* 1137 a 31 *cum adn.* 11 epiikya] eupiikya ® 'Za epiikya Φ2(- kia BoEr 'P10Pd epykia AoBg1 epikya Er2 epykya O1 epikia P7) epiilf...] PSWi (epiikia *corr. sec.m.* Wi) epyekia V6 *Cf. lin.* 10 *cum adn.*

1-4 Albertus *Lect.* f. 77va « Determinatis virtutibus moralibus quae sunt circa passiones et earum adiunctis, hic determinat in hoc V libro de iustitia, quae est circa operationes» ; *Comm.* p. 329-330. Cf. supra II c. 3 lin. 71-75 cum adn. 7 Cap. 17, 1138 a 4. ii Cap. 16, 1137 a 31. 13 Lin. 1129 a 6. 17, 20, 32, 36, 43 Lib. III 14 - IV 17. 19-29 Cf. supra lin.1-4 cum adn. 30-38 Aliter et recte Albertus *Lect.* f. 78va . « Intendit etiam qualis medietas sit iustitia, et etiam de ipso iusto concreto quorum sit medium». Cf. adn. ad Arist. 1129 a 5. 34 Cap. 4-7, 1131 a 9 - 1132 b 20. 38 Cap. 10, 1133 b 32 - 1134 a 6. 42 Albertus *Lect.* f. 78va : «secundum eundem methodum, id est secundum eandem artem».

intendit, ibi: *Eius autem quae secundum partem* etc. Circa primum tria facit: primo dividit iustitiam in legalem et particularem; secundo ostendit quae et qualis sit iustitia legalis, ibi: *Quia autem illegalis* etc.; tertio ostendit quod praeter iustitiam legalem est quaedam particularis iustitia, ibi: *Quaerimus autem eam* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid significetur nomine iustitiae vel iniustitiae; secundo distinguit utrumque, ibi: *Consequitur autem* etc. Circa primum tria facit: primo notificat iustitiam et iniustitiam; secundo ostendit notificationem esse convenientem, ibi: *Neque enim eundem habet* etc.; tertio infert correlarium ex dictis, ibi: *Multotiens quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod omnes videntur velle dicere quod iustitia sit talis habitus per quem tria causantur in homine: primo quidem inclinatio ad opus iustitiae, secundum quam dicitur homo operativus iustorum; secundum est operatio iusta; tertium autem est quod homo velit iusta operari. Et similiter dicendum est de iniustitia quod est habitus a quo homines sunt operativi iniustorum et faciunt et volunt iniusta. Et ideo hoc nobis primo supponendum est de iustitia, sicut id quod figuraliter apparet. Et est considerandum quod convenienter notificavit iustitiam per voluntatem, in qua non sunt passiones et tamen est exteriorum actionum principium, unde est proprium subiectum iustitiae, quae < non > est circa passiones.

1129 a 11 Deinde cum dicit: *Neque enim eundem* etc., ostendit praedictas notificationes esse convenientes, quantum ad hoc scilicet quod iustitia notificata est per hoc quod se habet ad volendum et operandum iusta, iniustitia autem ad volendum et operandum iniusta. Non enim eodem modo se habet in habitibus sicut in scientiis et potentiis; contraria enim pertinent ad eandem potentiam, sicut album et nigrum ad visum, et ad eandem scientiam, sicut sanum et aegrum ad medicinam; sed habitus contrarius non se habet ad contraria sibi. Et ponit exemplum de habitibus corporalibus: nam a sanitate non procedunt ea quae sunt contraria sanitati, sed solum ea quae sanitati congruunt; sicut dicimus quod aliquis sane ambulat quando ita ambulat sicut ille qui sanus existit. Unde et ipsa scientia, licet secundum quod est cognitio quaedam ad contraria se habeat in quantum unum contrariorum est ratio cognoscendi aliud, tamen in quantum est habitus quidam se habet tantum ad unum actum qui est cognoscere veritatem, non autem se habet ad errorem contrarium. Sic igitur convenienter dictum est quod per iustitiam operamur iusta et per iniustitiam iniusta.

Deinde cum dicit: *Multotiens quidem igitur* etc., 1129 a 17 infert quoddam correlarium ex dictis. Quia enim contrarii habitus sunt contrariorum et unus actus est determinate unius obiecti, inde est quod multotiens unus habitus contrarius cognoscitur per alium et multotiens habitus cognoscitur a suo obiecto, quod est quasi materia obiecta operationi habitus. Et hoc manifestat per exemplum, quia si euechia sit manifesta, id est bona dispositio, et cathechia est manifesta, id est mala dispositio, et sic habitus cognoscitur a suo contrario; cognoscitur etiam ex obiecto, quia ex his quae faciunt hominem bene se habere fit manifesta euechia. Et hoc ulterius specialius manifestat, quia, si ad euechiam pertinet quod homo habeat carnes bene densatas, necessarium est quod ad cathechiam pertineat quod homo habeat carnes raras, id est incompactas propter indigestos humores, et iterum necessarium est quod illud quod facit hominem < bene > se habere sit illud quod faciat eum habere carnes bene densatas.

Deinde cum dicit: *Consequitur autem* etc., distin- 1129 a 23 guit iustitiam et iniustitiam. Et primo ponit divisionem; secundo manifestat membra divisionis, ibi: *Quia autem avarus* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quod multiplicitas iniustitiae manifestat multiplicitatem iustitiae, quia ut in pluribus consequens est ut, si unum oppositorum dicatur multipliciter, et reliquum. Et ita etiam se habet de iusto et iniusto.

Secundo ibi: *Videtur autem multipliciter* etc., os- 1129 a 26 tendit qualis sit horum multiplicitas. Et dicit quod tam iustitia quam iniustitia videtur multipliciter dici, sed multiplicitas eorum est latens propter < hoc > quod ea quae faciunt aequivocationem sunt propinqua ad invicem secundum convenientiam

71 iustitia *coni, cum* V4 W V6 Ed3] iniustitia Θ 76 non *coni, cum* Ed2 *sec.m.* As] *om.* Θ 107 quia *coni, cum* V6Za *sec.m.* P5] qui Φ4(-O quasi Kr *pr.m.* P5) T(-V6Za) quod O Φ2 118 bene *coni, cum VeZa* Ed2 *sec.m. AoAsErl* SP] *om.* Θ 133 hoc *coni, cum N*Za* Ed3 *sec.m.* Wi] *om.* Θ

49 Cap. 4, 1130 b 30. 52 Cap. 2, 1129 b 11. 54 Cap. 3, 1130 a 14. 57 Lin. 1129 a 23. 60 Lin. 1129 a ii. 61 Lin. 1129 a 17. 92-95 Aristoteles *Met.* IX 2, 1046 b 4-24. 105 Aliter et recte Albertus *Lect.* f. 78vb : «Alius modus est quo frequenter [habitus] cognoscitur a subiectis, sicut alius habitus prudentia, cuius subiectum est ratio, et temperantia, cuius subiectum est participans aliqualiter rationem ; cognoscuntur enim propria accidentia per subiecta sicut per differentias a quibus ab invicem distinguuntur, sicut simum distinguitur a claudo quia hoc est curvitas nasi et illud curvitas cruris» ; *Comm.* p. 331 b. 107-119 Isidorus *Etym. liber* IV vix 26 (PL 82, 190 A) ; Averroes, V c. 1 (ed. 1562, f. 64vb) : « Et enim possibile est, quando fuerit dispositio bona notior, ut cognoscatur ex ea dispositio prava » ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 260* : « Euexia : bona habitudo. Kathexia : mala habitudo'» ; Albertus *Lect.* f. 78vb : «Et ponit exemplum de primo modo in euechia, quae est densitas carnis secundum quod est signum optimae dispositionis interioris, et cachexia, quae est raritas carnis secundum quod significat malam dispositionem complexionis in qua recipiuntur plurimae superfluitates » ; *Comm.* p. 331 a. 123 Lin. 1129 b 1.

ipsorum. In his autem quae multum distant magis est manifesta aequivocatio si idem nomen eis imponatur, eo quod in promptu apparet multa diffeYentia ipsorum quae est secundum ideam, id est secundum rationem propriae speciei; sicut hoc nomen clavis aequivoce dicitur de instrumento quo clauduntur ostia et de quodam operculo quod cooperit traceam arteriam, quae est in collo animalium.

1129 a 31 Tertio ibi: *Sumatur autem iniustus* etc., ostendit quot modis praedicta dicantur. Et dicit quod primo sumendum est quotiens dicatur iniustus. Dicitur enim tripliciter: uno modo illegalis, qui scilicet facit contra legem; alio modo dicitur iniustus avarus, qui scilicet vult plus habere de bonis; tertio modo dicitur iniustus inaequalis, qui scilicet vult minus habere de malis. Unde manifestum est quod iustus dicetur dupliciter: uno enim modo dicitur iustus legalis, id est ille qui est observator legis; alio modo dicitur iustus aequalis, qui scilicet aequaliter vult habere de bonis et malis; aequale enim opponitur utrique, scilicet et ei quod est in plus et ei quod est in minus. Et ex hoc ulterius concludit quod iustum dicitur legale et aequale, et iniustum illegale et inaequale, in quantum obiecta notificantur per habitus, ut supra dictum est.

1129 b 1 Deinde cum dicit: *Quia autem avarus* etc., manifestat membra praemissae divisionis. Et primo ostendit qualiter avarus dicatur iniustus. Et dicit quod, quia avarus qui vult plus habere est iniustus, consequens est quod sit circa bona quorum abundantiam homines appetunt, non tamen circa omnia bona, sed solum circa illa circa quae est fortuna et infortunium; huiusmodi autem sunt simpliciter, id est absolute et in se considerata, semper bona, sed non semper sunt bona alicui, quia non semper sunt proportionata homini nec semper ei expediunt. Homines autem haec petunt a Deo in oratione et suo desiderio haec inquirunt quasi semper essent eis bona et ex hoc efficiuntur avari et iniusti; non autem ita fieri oportet, sed oportet orando a Deo petere ut ea quae sunt secundum se bona efficiantur homini bona, ita quod unusquisque eligat id quod est sibi bonum, scilicet operari recte secundum virtutem.

Secundo ibi: *Iniustus autem* etc., manifestat quo- 1129 b 6 modo inaequalis dicatur iniustus. Et dicit quod iniustus non semper dicitur aliquis ex eo quod plus eligit, sed ex eo quod minus eligit in his quae simpliciter et absolute considerata sunt mala, sicut sunt labores, inopia et alia huiusmodi. Sed, quia etiam minus malum videtur aliqualiter esse bonum in quantum est eligibile, cum avaritia sit boni, sicut dictum est, videtur propter hoc quod ille qui appetit minus habere de malis sit quodam modo avarus. Sed verius dicitur quod sit inaequalis, quia hoc continet utrumque et est commune ad plus et ad minus.

Tertio ibi: *Et illegalis* etc., manifestat quomodo 1129 b iobis iniustus dicitur illegalis. Et dicit quod etiam illegalis dicitur iniustus. Haec enim illegalitas secundum quam dicitur aliquis illegalis, quae etiam est inaequalitas in quantum homo non adaequatur regulae legis, continet universaliter omnem iniustitiam et est quiddam commune respectu omnis iniustitiae, ut infra patebit.

142 arteriam P' PWi] artereaum Φ(-P7 artraceam Ao) ciceriam (*vel* aceriam?) S ateriam V6 artere Za 146 qui *coni, ex lin.* 148, 149 *cum* V6 Ed3] quia Θ 166 circa2] *om.* (?P3 Φ2(-Bβ1) T(-V«)

139-142 Albertus *Lect.* f. 78vb « Sicut in hoc nomine clavis, quod significat instrumentum quo aperiuntur ostia, et quoddam membrum quod est in collo animalium, quod scilicet est operimentum cannae » ; *Comm.* p. 333 a : « Puta sicut quando aequivoce vocatur clavis epiglottis, quae est sub collis animalium claudens cannam tempore cibi, ne aliquid de cibo incidere possit, et aperiens tempore vocationis ut in libero sono vox formetur [Aristoteles *De vita et morte* 8 (= *De resp.*), 476 a 29 - b 5 ; Cicero *De nat. deorum* II liv 136], et quando dicitur clavis instrumentum quo serae ostiorum clauduntur et aperiuntur» (cf. Albertus *De animal. I* tr.2 c.io ; ed. Stadler, p. 86 ; Vincentius Belvacensis *Speculi maioris P.I . Spec, naturale* **XXI** 22 ; **XXVIII** 65 ; ed. 1591, f. 259r et 345r)· - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 4, 17-18 , O8, f. io2ra « Et clavis qua ostia claudimus, et secundum collum animalium os » ; *Glossa in Eth.* (adn. marg, in *ms.* Toledo Cab. 47-9, f. 4ora) : « Cleis, hoc est furcula et clavis. » ; de furcula, cf. Hali ibn Habbas *Pantegni* I 6 a Constantino Africano transi, (*ms.* Paris B.N. lat. 14393, f· 6vb), cuius verba profert Vincentius Belvacensis *Speculi maioris P.I · Spec, naturale* **XXVIII** 13 (ed. 1591, f. 342m) ; Fr. Godefroy *Diet, de Vancienne langue française* s.v. *Forcelle,* t. 4, p. 66 a, ult. lin. : « Les clavicules ou forcelles (Trad, de Galien, p. 447, ed. de 1609) ». 148 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 Sk2) : « ... Hoc nomen autem 'pleonectes' consueverunt transferre in hoc nomen 'avarus', sicut et nos hic fecimus. Sonat autem hoc nomen pleonectes secundum compositionem suam in 'plus habens'. Habet enim aut re aut voluntate plus aequo fortuitorum bonorum quae vocat hic Aristotiles simpliciter bona, cum sint tamen alicui non bona, eo quod utentibus bene bona sunt, abutentibus autem mala. Malitia autem a qua denominatur pleonectes pleonexia dicitur, malitia vero huic opposita dicitur meionexia, quasi minoris habitio, et malus secundum hanc malitiam dicitur meionectes et est meionectes qui minus eligit in simpliciter malis, id est in malis fortuitis». 159 Lin. 1129 a 17-19. 180-191 Anonymus, p. 208, 18-24 S Θ8» f· 83vb (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : « Eligens enim iniustus bonorum quidem plus, malorum autem minus erit utique inaequalis. Vocatur autem solum pleonectis [quod est avarus, a pleon, quod est plus, et echo, quod est habeo] non adhuc autem et meionectis [a minus habendo], quoniam videtur et in malis minus pleonexia quaedam [quasi pluris habitio, id est avaritia quaedam] bonorum esse, ut dictum est. Pleonexia autem [id est avaritia] boni dicitur. Propter hoc quidem igitur vocatur pleonectis [id est avarus] qui iniustus,* quasi plus bonum tribuens sibi ipsi. Est quidem secundum veritatem inaequalis. Hoc enim continet in bonis pleonexiam et in malis meionexiam » ; Michael Ephesinus, p. 6, 4-10 ; O8, f. io2rb ; Albertus *Lect.* f. 8ovb ; *Comm.* p. 333 b. 187 Lin. 1129 b 1-2. 199 Cap. 2,_ 1130 a 9-10.

2

129 b ii Quia autem illegalis iniustus erat, legalis autem iustus, manifestum quoniam omnia legalia sunt aliqualiter iusta. Determinata autem a legispositiva legalia sunt et unumquodque horum iustum esse dicimus. § Leges autem dicunt de omnibus coniectantes vel communiter conferente omnibus vel optimis vel dominis, vel secundum virtutem vel secundum alium aliquem modum talium. Quare secundum unum quidem modum iusta dicimus factiva et conservativa felicitatis et particularum ipsius politica communicatione. § Praecipit autem lex et fortis opera facere, puta non derelinquere aciem neque fugere neque abicere arma; et quae temperati, puta non moechari neque conviciari; et quae mansueti, puta non percutere neque contendere. Similiter autem et secundum alias virtutes et malitias, haec quidem iubens, haec autem prohibens, recta quidem quae posita recte, deterior autem aposchediasmenos. § Ipsa quidem igitur iustitia virtus quidem est perfecta, sed non simpliciter, sed ad alterum. Et propter hoc multotiens praeclarissima virtutum esse videtur iustitia et neque Hesperus neque Lucifer ita admirabilis et proverbium dicentes aimus. § In iustitia autem simul omnis virtus est et perfecta maxime virtus, quoniam perfectae virtutis usus est. § Perfecta autem est quoniam habens ipsam et ad alterum potest virtute uti, sed non solum ad se ipsum; multi enim in propriis quidem virtute possunt uti, in his autem quae ad alterum non possunt.
uso a i Et propter hoc bene videtur habere hoc Biantis, quoniam principatus virum ostendit; ad alterum enim in communicatione iam princeps. Propter hoc ipsum autem et alienum bonum videtur esse iustitia sola virtutum, quoniam ad alterum est; alii enim conferentia operatur vel principi vel communi. Pessimus quidem igitur qui et ad se ipsum et ad amicos utitur malitia, optimus autem non qui ad se ipsum virtute, sed qui ad alterum; hoc enim opus difficile. § Haec quidem igitur iustitia non pars virtutis, sed tota virtus est, neque contraria iniustitia pars malitiae, sed tota malitia. § Quid autem differt virtus et iustitia haec, manifestum ex his quae dicta sunt; est quidem enim eadem, esse autem non idem, sed secundum quod ad alterum quidem iustitia, secundum quod autem tab's habitus, simpliciter virtus.

12 iusta ALRtT *(lin.* 12) : iusto Rp *(corr. sec.rn.* Ba4Rp3) 13 autem L2RT *(lin.* 23) : enim AL1 13 legispositiva ALRtT *(lin.* 25) · lege positiva Rp 17 talium L2R *(om.* Rp2 – C4) : talem AL1 25 aposchediasmenos LT *(lin.* 80) : ape- A *Ant. transi.*(Ha) R 25 Ipsa (=αὑτη) R *(post* Haec Rt) T *(lin. 5,* 82, 87) : Haec (=αὑτη) ALRt 29 *Post* admirabilis *non interp.* T *: puncto interp. AL* 29 et A(KbOb) *Ant. transi.(Ha)* RT *(lin.* 93) : Propter quod et A(LbMb) L 29 *Post* aimus *paragraphe interp.* T *(lin.* 86, 97) : *semicolo tantum interp.* AL 30 *Post* est *non interp.* T *(lin.* 107) : *puncto interp.* AL 33 ad RT *(lin.* 116) : secundum AL1 *om.* L2 (? *om.* P13 32-34 sed... uti *hom.om.* RnHa *deest* N1) 1130 a 2 ostendit L2RT *(lin.* 122 : cf. *De regno* I 10, ed. Perrier, *p.* 247, 11) : ostendet AL1 2 in T *(lin.* 124) : et in ALR 8 Haec ALRtT *(lin.* 112, 145) : Hic Rp *(corr. sec.rn.* Ba4V13Rp3) 13 quod autem ALRt : *inv.* Rp

1129 b 11 *Quia autem illegalis* etc. Postquam Philosophus distinxit iustitiam, hic determinat de iustitia legali. Et primo determinat de ipso iusto legali, quod est obiectum legalis iustitiae; secundo determinat de ipsa legali iustitia, ibi: *Ipsa quidem igitur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod iustum legale determinatur secundum legem; secundo ostendit qualia sunt illa quae lege determinantur, ibi: *Leges autem dicunt* etc. Dicit ergo primo quod, quia supra dictum est quod illegalis est iniustus et legalis est iustus, manifeste consequitur quod omnia legalia sunt aliqualiter iusta. Dicit autem aliqualiter, quia omnis lex datur in ordine ad aliquam politiam; non autem in omni politia est simpliciter iustum, sed in quibusdam est iustum solum secundum quid, ut patet per Philosophum in III Politicae, nam in politia democratica, in qua populus totus vult dominari, attenditur iustum secundum quid, sed non simpliciter, ut scilicet, quia omnes cives sunt aequales secundum quid, scilicet secundum libertatem, ideo habeantur ut aequales simpliciter; unde nec ea quae secundum legem democraticam statuuntur sunt simpliciter iusta, sed aliqualiter. Dicit autem illa esse legalia quae sunt statuta et determinata per legispositivam, quae competit legislatoribus, et unumquodque eorum sic determinatorum dicimus esse aliqualiter iustum.

1129 b 14 Deinde cum dicit: *Leges autem dicunt* etc., ostendit qualia sint quae lege statuuntur. Et circa hoc duo facit: primo ostendit respectu cuius finis aliquid lege statuatur; secundo ostendit de quibus aliquid statuatur lege, ibi: *Praecipit autem lex* etc. Dicit ergo primo quod leges de omnibus loquuntur, secundum quod potest conici quod pertineat ad aliquid utile vel toti communitati, sicut est in rectis politiis, in quibus intenditur bonum commune, vel ad aliquid quod sit utile optimis, id est aliquibus maioribus de civitate per quos civitas regitur qui et optimates dicuntur, vel ad aliquid utile dominis, sicut contingit in politiis quae reguntur regibus vel tyrannis; semper enim in legibus ferendis attenditur id quod est utile ei quod est principale in civitate. Quod autem aliqui habeantur ut optimi vel ut dominantes, contingit quidem vel secundum virtutem, sicut in aristocratica politia, in qua aliqui propter virtutem principantur, vel secundum aliquem alium modum, puta in politia oligarchica, in qua aliqui pauci principantur propter divitias vel potentiam. Et quia omnis utilitas humana finaliter ordinatur ad felicitatem, manifestum est quod secundum unum modum iusta legalia dicuntur ea quae sunt factiva et conservativa felicitatis et particularum ipsius, id est eorum quae ad felicitatem ordinantur vel principaliter, sicut virtutes, vel instrumentaliter, sicut divitiae et alia huiusmodi exteriora bona, et hoc per comparationem ad communitatem politicam ad quam respicit legispositio.

1129 b 19 Deinde cum dicit: *Praecipit autem lex* etc., ostendit de quibus aliquid lege statuatur. Et dicit quod lex praecipit ea quae pertinent ad singulas virtutes; praecipit enim facere opera fortitudinis, puta cum praecipit quod miles non derelinquat aciem et quod non fugiat neque proiciat arma; similiter etiam praecipit ea quae pertinent ad temperantiam, puta cum praecipit quod nullus moechetur et quod nullus faciat mulieri aliquod convicium in propria persona; et similiter etiam praecipit ea quae pertinent ad mansuetudinem, sicut cum praecipit quod unus non percutiat alium ex ira et quod non contendat cum eo opprobria inferendo. Et similiter est de aliis virtutibus, quarum actus lex iubet, et de aliis malitiis, quarum actus lex prohibet; et si quidem lex recte ponatur ad hoc, dicetur lex recta, alias vero dicitur lex apostomasmenos, ab a quod est sine, et postochios, quod est scientia, et menos, quod est perscrutatio, quasi lex posita sine

13 politiam] politicam (polii- poly- -yearn etc.) <&(corr. *sec.rn.* ErErl) T(politheiam V6 pollitiam Za politiam *sec.rn.* Wi) 14 politia] politica Φ^-Eγ2?1 *corr. sec.rn.* ErErl) *obsc.* T(politica *sec.m.* PS politheia V8* policia Za *sec.rn.* Wi) 17 politia] politica P3P8V4 Φ2 T(politheia V6 policia Za) 36 politiis] politicis V4 ®2(-AsErlEr2P1P'P10 *corr. sec.rn.* Ao) politheis V6 38 quos] quod *&(corr. sec.rn.* Db) T(-V6Za *corr. sec.rn.* Wi) *om.* P1 40 politiis] politicis (-ciis) V4 AoBg*PdW politheiis Ve 45 politia] politica OVV4 ®2(-AsBoEr2P1P10V10) S polytheia V8 47 politia] politica V4 Bg^irP'Pd S politheia V8 51 dicuntur] dicantur T(-V8) 74 apostomasmenos] aposicomasmenos Bg3P5 *sec.rn.* P3 aposercomasmenos V apoco masmenes *pr.m.* apoctimasmenos *sec.rn.* V4 apostomasmenos BOP7 apostmamenos Er apostoivasionenos Pd apostomasmeries Za 75 postochios] postochiaos (a *exp.)* V2 postocheos *pr.m.* V4 postochias Φ2 posteas V8 76 menos] nemos Kr menereos Φ^πιβηεοβ P') meneres T(menes V8 meries Za)

5 Lin. 1129 b 25. 9 Lin. 1129 b 14. 10 Cap. 1, 1129 a 31 - b ioter. 16 Cap. 7, 1280 a 7 - 1281 aio. 17-18 Cf. infra VIII c. 10 lin. 96 cum adn. 32 Lin. 1129 b 19. 36 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn. 45-48 Cf. infra VIII c. 10 lin. 24-26 et 85-86 cum adn. 53"55 Cf. supra I 14, 1099 b 24-26. 74-77 Anonymus, p. 209, 22-23 ; O8, f. 82ra « Deterior autem aposchediasmenos, id est quae non cum scientia et perscrutatione» ; Michael Ephesinus, p. 7, 12-14; O8, f. io2va (Robert! Grosseteste notulam uncis inclusimus) : « Aposchediasmenon autem legem dicit eam quae non ex multa meditatione et perscrutatione ponitur, sed repente et impraemeditate. [Nomos autem, id est lex, masculini generis est in graeco, cuius adiectivum, scilicet aposchediasmenos, posuimus, sicut in graeco ponitur, masculine] » ; Albertus *Lect.* f. 8ira : « Et nominat eam apostediasmenos, ab a, quod est sine, et postdios, quod est scientia, et menos, quod est perscrutatio, quasi lex posita sine perscrutatione scientiae» (ex Anonymo, quem etymologiam tradidisse Albertus perperam credidit) ; *Comm.* p. 342 a : « Aposchediamonos, a monos, quod est regula, et a, quod est sine, et poschedias, quod est adiectum *[legend,* adiectivum] regulae ; et sonat idem quod imperscrutatum vel irrationabile, quasi lex sive regula absque ratione et perscrutatione posita» (ex Michaele Ephesino et Robert! Grosseteste notula).

perscrutatione scientiae; vel schedos dicitur dictamen ex improviso editum, inde schediazo, id est ex improviso aliquid facio; unde potest dici lex aposchediasmenos, id est quae caret debita providentia.

1129 b 25 Deinde cum dicit: *Ipsa quidem igitur* etc., determinat qualis sit iustitia legalis. Et circa hoc duo facit: primo ostendit condicionem legalis iustitiae; secundo ostendit qualiter legalis iustitia se habeat ad alias virtutes, ibi: *In iustitia autem* etc. Dicit ergo primo quod ipsa iustitia est quaedam virtus perfecta, non simpliciter, sed in comparatione ad alterum. Et quia esse perfectum non solum secundum se, sed etiam in comparatione ad alterum, potius est, propter hoc [cum] multotiens dicitur quod haec iustitia sit praeclarissima inter omnes virtutes et proverbium inde sumitur quod neque Hesperus, id est stella praeclarissima vespertina, neque Lucifer, id est stella praeclarissima matutina, ita fulgeat sicut iustitia.

1129 b 29 Deinde cum dicit: *In iustitia autem* etc., ostendit ex hoc quod dictum est qualiter iustitia legalis se habeat ad virtutes. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Perfecta autem est* etc.; tertio determinat quiddam quod poterat esse dubium ex praedictis, ibi: *Quid autem differt virtus* etc. Dicit ergo primo quod, quia iustitia legalis consistit in usu virtutis qui est ad alterum et secundum omnem virtutem de qua lex praecipit, inde est quod in ipsa iustitia simul comprehenditur omnis virtus et ipsa est etiam virtus maxime perfecta.

1129 b 31 Deinde cum dicit: *Perfecta autem est* etc., ostendit quod propositum est. Et primo quod iustitia legalis sit virtus maxime perfecta; secundo quod comprehendat omnem virtutem, ibi: *Haec quidem igitur iustitia* etc. Dicit ergo primo quod ideo iustitia legalis est perfecta virtus quia ille qui habet hanc virtutem potest uti virtute ad alterum et non solum ad se ipsum, quod quidem non contingit omnibus virtuosis; multi enim possunt uti virtute in propriis qui non possunt ea uti in his quae sunt ad alterum. Et ad manifestationem praemissorum inducit duo quae communiter dicuntur sive proverbialiter. Bias enim, qui fuit unus de septem sapientibus, dixit quod principatus ostendit virum, utrum scilicet sit perfectus vel insufficiens; ille enim qui est princeps iam se habet in communicatione ad alterum, quia ad eum pertinet disponere ea quae ordinantur ad bonum commune; et ita ex hoc habetur quod perfectio virtutis ostenditur ex hoc quod unus bene se habet ad alterum. Aliud autem proverbialiter dictum inducit ad ostendendum quod iustitia legalis sit ad alterum; propter hoc enim sola iustitia inter virtutes videtur esse alienum bonum, quia est ad alterum in quantum intendit operari ea quae sunt utilia alteri, scilicet vel ipsi communitati vel principi communitatis; aliae vero virtutes intendunt operari bonum proprium, puta temperantia intendit quietare animum a turpibus concupiscentiis, et idem est in aliis virtutibus. Concludit igitur quod, sicut pessimus est ille qui utitur malitia non solum ad se ipsum sed etiam ad amicos, ita optimus dicitur ille qui utitur virtute non solum ad se ipsum sed etiam in comparatione ad alterum; hoc enim est maxime difficile. Sic igitur patet quod iustus legalis est optimus et iustitia legalis est perfectissima virtus.

Deinde cum dicit: *Haec quidem igitur* etc., concludit quod iustitia legalis includat omnem virtutem. 1130 a 8
Ad eam enim pertinet uti virtute ad alium; qualibet autem virtute potest aliquis uti ad alterum; unde manifestum est quod iustitia legalis non est quaedam particularis virtus, sed ad eam pertinet tota

91 cum] quod cum Φ2(quid cum As) *om.* P3 V6Za Ed3 (*hom.om.* Ed2) *dei. sec.m.* AsBo S *secl.* 96 fulgeat] fulgebat Bg'C^ VW4 fulgebit V3 refulgeat Ao luceat *pr.m.* V10 fulget Za Ed3 116 contingit] convenit Φ2 Ψ 120 Bias *coni. (cf. De regno I* 10, ed. Perrier, *p.* 247, 11; *Seni, libri Met.* I c. 4 *in* 983 b 20)] Biemps Θ ([Bians enim *exp.*\ Biemps Kr biems P1 byans *sec.m.* Ao bians *sec.m.* As biens V6 Biops Za)

77-81 Fontem non invenimus. - *Lexicon graeco-latinum* : « Aposchediazo : deleo de scripto... SchedTjn. Adverbium : prope. Schedia navis vel pons navefactus. Schedanon : tabula ad nota... Schediazo · noto, tango. Schedios, ion : paratus et minimus. Schedon adv. : fere. Schedias^s, n. 4 : notarius». 86 Lin. 1129 b 29. 93-108 Albertus *Lect.* f. 82ra-rb : «Praeterea, videtur diminutus, cum non ponat proverbium quod ad probationem inducit. Praeterea videtur quod Commentator non rectum proverbium ponat. Dicit enim Commentator quod vult inducere proverbium Theognidis qui dixit 'Malo vivere sine opibus honestus quam cum multis divitiis iniustus'. In hoc enim proverbio nulla mentio fit de iustitia... Ad secundum dicendum quod potest dici quod ipse ponit proverbium et est illud quod 'iustitia est magis mirabilis quam Hesperus et Lucifer'. Vel secundum Commentatorem dicendum quod non ponit, quia tunc temporis apud Graecos erat communiter notum... Tertio ibi : *In iustitia,* ostendit idem per rationem... »; *Comm.* p. 337 b. Cf. adn. ad Arist. 1129 b 29-30. - Aliter et recte Anonymus, p. 210, 10-18 ; O8, f. 8qvb : *«Et proverbium dicentes aimus.* Hoc Theognidis. Dictum est autem sic : 'Volo autem bene honestus paucis cum pecuniis habitare quam ditari iniuste pecunias possidens ; in iustitia autem simul omnis virtus'. Locum quidem proverbii retinet, et meminit ipsius ut proverbii Theophrastes in I De moribus. In I autem Moralium ut Phokilides ipsius meminit. Et forte et Phokilides ipso utebatur, vel et similiter ambo utuntur Phokilides et Theognides hoc» ; Michael Ephesinus, p. 8, 8-12 ; O8, f. iO2va : «Quoniam autem praeclarissima et admirabilissima et optima est iustitia credere faciens, intulit et dictum proverbium . 'In iustitia autem simul [sive comprehensive] omnis virtus est', hoc est omne malum longe a iustitia. Proverbium autem Theognidis est... ». 101 Lin. 1129 b 31. 103 Lin. 1130 a 10. 107 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad 1129 b 30 «simul» in Et Sk2) . «seu comprehensive» (cf. notula in comm. Michaelis Ephesini inserta, adn. ad lin. 93-108). 112 Lin. 1130 a 8. 120-121 Cicero *Laelius De amicitia* xvi 59 ; Augustinus *De civ. Dei* XVIII 25 (PL 41, 582), cf. ipse Thomas *Sent, libri Met.* I 4, ; Anonymus p. 210, 33 ; O8, f. 8qvb . «Unus iste Bias septem sapientum» ; Albertus *Lect.* f. 821b · «Probat hoc per auctoritatem Biantis, qui fuit unus de septem sapientibus».

virtus; neque etiam contraria malitia est pars malitiae, sed ad eam pertinet tota malitia, quia similiter qualibet malitia potest homo uti ad alterum.

1130 10 Deinde cum dicit: *Quid autem differt virtus* etc., manifestat quiddam quod possit esse dubium circa praemissa. Et dicit quod ex dictis manifestum est in quo differant virtus et iustitia legalis, quia secundum substantiam est eadem, sed secundum rationem non est idem, sed per comparationem ad alterum dicitur iustitia, in quantum autem est habitus operativus talis boni, est simpliciter virtus. Hoc autem intelligendum est quantum ad ipsum actum iustitiae et virtutis; actus enim idem subiecto producitur a iustitia legali et a virtute simpliciter dicta, puta non moechari, tamen secundum aliam et aliam rationem; verum, quia ubi est specialis ratio obiecti etiam in materia generali oportet esse specialem habitum, inde est quod ipsa iustitia legalis est determinata virtus habens speciem ex hoc quod intendit ad bonum commune.

155 possit] posset Db V6Za Ed3 *sec.m.* pi» *Cf. infra c.* 6 *lin.* 112 *cum adn.*

166-170 Cf. Albertus *Led. f.* 8ira-rb . «Utrum iustitia legalis de qua nunc agit sit virtus specialis?...».

Quaerimus autem eam quae in parte virtutis iustitiam; est enim quaedam, ut dicimus. Similiter autem et de iniustitia quae secundum partem. § Signum autem quoniam est. Secundum alias quidem enim malitias qui operatur, iniuste quidem facit, avare facit autem nihil; puta qui abiecit clipeum propter timorem vel qui maledixit propter iram vel qui non adiuvit pecuniis propter illiberalitatem. Quando autem avare facit, multotiens neque secundum unam talium, sed tamen neque secundum omnes, secundum malitiam autem quandam, vituperamus enim, et secundum iniustitiam. Est ergo alia quaedam iniustitia ut pars quaedam totius et iniustum quoddam in parte totius iniusti eius quod praeter legem. § Adhuc si hic quidem lucrandi gratia moechatur et accipiat, hic autem apponens et iacturam patiens propter concupiscentiam, iste quidem luxuriosus videbitur utique esse magis quam avarus, ille autem iniustus, luxuriosus autem non, manifestum ergo quoniam propter lucrari. § Adhuc circa alias quidem omnes iniustificationes fit relatio ad quandam malitiam semper, puta si moechatus est ad luxuriam, si dereliquit ducem exercitus ad timiditatem, si percussit ad iram. Si autem lucratus est, ad neque unam malitiam, sed vel ad iniustitiam. Quare manifestum quoniam quaedam iniustitia praeter totam alia in parte. § Univoca quoniam diffinitio in eodem genere; ambae enim in eo quod ad alterum habent potentiam. § Sed haec quidem circa honorem vel pecunias vel salutem vel si quodam habeamus uno nomine comprehendere haec omnia, et propter delectationem quae a lucro. Haec autem circa omnia quaecumque studiosus.

§ Quoniam quidem igitur sunt iustitiae plures et quoniam est quaedam et altera praeter totam virtutem, manifestum; quae autem et qualis quaedam sumendum. § Determinatum est utique iniustum et illegale et inaequale, iustum autem et legale et aequale. § Secundum quidem igitur illégale prius dicta iniustitia est. Quoniam autem inaequale et illegale non idem, sed alterum ut pars ad totum, inaequale enim omne illegale, illegale autem non omne inaequale, plus quidem enim omne inaequale, inaequale autem non omne plus, et iniustum et iniustitia non eadem, sed altera ab illis, haec quidem ut partes, haec autem ut tota; pars enim haec iniustitia totius iniustitiae, similiter autem et iustitia

17 quidem facit L2R : facit quidem AL1 19 adiuvit ALT (*lin.* 40) : adivit Rt audiunt Rp (*corr. sec.m.* Ba^1V^Rp3) 22 iniustitiam ART (*lin.* 48) : quandam *add.* L1 (21-22 Vituperamus... iniustitiam *hom.om.* L2) 27 ergo AR (=RtP14 *ante* enim As1 *post* enim *cett.)* T (*lin.* 72) : enim L 32 quoniam L2R · quoniam est AL1 1130 b 2 salutem ALRtT (*lin.* in) saltem Rp (*corr. sec.m.* BaTu1 V13Rp3) 10-12 Quoniam... inaequale2 A(Ob) RT (*lin.* 142-145) Quia autem inaequale et plus non idem, sed alterum ut pars ad totum, plus quidem enim omne inaequale, inaequale autem non omne plus A(Lb) L i2bis plus quidem enim (igitur Rp) omne inaequale, inaequale autem (*om.* Rp) non omne plus *add.* R (*ex* L 1130 b 12 *cf. adn. praec.* Quia... totum *add. etiam ante* i2bis plus1 Rt *ex* L 1130 b 10-11) T (*lin.* 146-147) 13 et1 ALRt : *om.* Rp

iustitiae. § Itaque de ea quae in parte < ....iustitia dicendum et de iusto et iniusto similiter. § Secundum quidem igitur totam virtutem ordinata iustitia et iniustitia, haec quidem totius virtutis
uso b 2o existens usus ad alium, haec autem malitiae, dimittatur. Et iustum et iniustum secundum has enim manifestum quomodo determinandum; fere enim multa legalium a tota virtute praecepta sunt, secundum unamquamque enim virtutem praecipit vivere et secundum unamquamque malitiam prohibet lex. § Factiva autem totius virtutis sunt legalium quaecumque lege posita sunt circa disciplinam quae ad commune. De ea autem quae secundum unumquemque disciplina, secundum quam simpliciter vir bonus est, utrum politicae est vel alterius, posterius determinandum. Non enim forte idem et viro bono esse et civi omni.

i6 Itaque T *(lin.* 155) . Itaque et A(= ὥστε και KbI.bOb καί *om.* Mb) R Quare L 16 parte RT *(lin.* 157) : iustitia et de ea quae in parte *add.* AL 17 iustitia T *(lin.* 157) : iniustitia ALR 19 haec R : quae L *(nec non post* haec Rt) 20 haec R : quae L 21 enim *add.* RpT *(lin.* 166) : *om.* ALRt 21 quomodo RT *(lin.* 166) : ut L 27 unumquemque ALRtT *(lin.* 182-184) : unamquamque Rp 29 civi omni ALRt cuique bono Rp1 cuique Rp2·3·4 (bono *add. sec.m.* Tu1 civi bono *corr. sec.m.* Ba1Rp3)

1130 a 14 *Quaerimus autem eam quae in parte virtutis* etc. Postquam Philosophus ostendit qualis sit iustitia legalis quae est omnis virtus, hic ostendit quod praeter eam est quaedam particularis iustitia. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo ostendit propositum, ibi: *Signum autem* etc.; tertio epilogat quae dicta sunt et ostendit quae restant dicenda, ibi: *Quoniam quidem igitur sunt iustitiae plures* etc. Dicit ergo primo quod, cum iustitia legalis sit omnis virtus, non eam nunc principaliter quaerimus, sed illam quae est pars totius virtutis sicut quaedam particularis virtus; est enim quaedam talis iustitia, sicut communiter dicimus. Et similiter etiam intendimus de iniustitia particulari.

1130 a 16 Deinde cum dicit: *Signum autem* etc., ostendit propositum. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod praeter iustitiam legalem quae est omnis virtus est quaedam iustitia quae est particularis virtus; secundo assignat rationem quare communicat in nomine cum iustitia legali, ibi: *Univoca quoniam diffinitio* etc. Circa primum considerandum est quod, ad ostendendum esse quandam iustitiam quae est particularis virtus, assumit probandum quod est quaedam iniustitia quae est particularis malitia; nam supra dictum est quod habitus ex contrariis manifestantur. Inducit autem ad hoc tres rationes. Quarum prima sumitur secundum separationem iniustitiae ab aliis malitiis, in quantum scilicet iniustitia invenitur sine aliis malitiis et e converso, ex quo patet quod iniustitia est quaedam particularis malitia ab aliis distincta. Dicit ergo quod hoc signum habemus quod sit quaedam particularis iustitia vel iniustitia, quia ille qui operatur secundum alias particulares malitias facit quidem iniuste secundum iniustitiam legalem, non tamen facit avare, ut scilicet aliquid accipiat de alieno; sicut cum aliquis miles abicit clipeum in bello propter timiditatem, vel qui dixit alicui opprobrium propter iram, vel qui non praestitit auxilium amico suo in pecuniis propter vitium illiberalitatis; et sic aliae malitiae possunt esse sine avaritia, quae est specialis iniustitia. Quandoque autem est e converso quod aliquis peccat per avaritiam tollendo aliena et tamen non peccat secundum unam aliquam aliarum malitiarum neque secundum omnes et tamen peccat secundum quandam malitiam, quod patet quia propter hoc vituperatur et quasi iniustus. Unde patet quod est quaedam alia iniustitia < quae est sicut pars totius malitiae, et quaedam alia iustitia > quae est sicut pars totius virtutis, sicut quaedam specialis virtus, et similiter etiam patet quod est quoddam iniustum quod est pars iniusti legalis, quod est commune iniustum.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc si hic quidem* 1130 a 24
etc. Quae sumitur ex ordine ad finem. Manifestum

8 Quoniam *coni, ex Arist. cum* *sec.m.* Ao P] Quod Θ *Cf. infra lin.* 119 *cum adn.* 49-50 quae... iustitia *coni.] om.* Θ 54 iniustum *coni, cum* V6Za Ed2] iustum Θ 55 si hic *coni, ex Arist. cum* Za Ed3] sic Θ (si P5 AoO1 V6)

6 Lin. 1130 a 16. 8 Lin. 1130 b 6. 10, 18-19 Cf. supra c. 2, 1129 b 29-30, 1130 a 8-9. 21 Lin. 1130 a 33. 26 Cap. i, 1129 a 17-18.

est enim quod, si actus unius vitii vel malitiae ordinetur ad alium finem indebitum, ex hoc ipso sortitur quandam novam speciem malitiae. Sit ergo aliquis qui adulterium committat causa lucri ut scilicet spoliet mulierem vel qualitercumque ab ea accipiat; contingit etiam quandoque quod aliquis adulterium committit propter concupiscentiam, non quidem ut lucretur, sed magis apponit aliquid de suo et in rebus suis patitur iacturam; talis autem proprie videtur esse luxuriosus, quia vitium luxuriae praecipue ordinatur ad satisfaciendum concupiscentiae; ille autem qui moechatur ut accipiat aliena non videtur esse luxuriosus per se loquendo, quia non intendit luxuriae finem, sed magis videtur esse iniustus, quia propter lucrum contra iustitiam fecit. Sic ergo patet quod iniustitia est quaedam specialis malitia.

1130 a 28 Tertiam rationem ponit ibi: *Adhuc circa alias quidem* etc. Quae sumitur per comparationem ad iustitiam legalem. Sicut enim nihil est in genere quod non sit in aliqua eius specie, ita omne quod fit secundum iniustitiam legalem reducitur ad quandam particularem malitiam; sicut si aliquis fecit contra legalem iustitiam moechando, hoc refertur ad vitium luxuriae, si autem aliquis miles in bello derelinquat ducem exercitus, reducitur hoc ad malitiam timiditatis, si autem inordinate percussit proximum, hoc reducitur ad malitiam irae. Si vero aliquis inordinate lucratus est subripiens aliena, hoc non reducitur ad aliquam aliam malitiam, sed ad solam iniustitiam. Unde relinquitur quod sit quaedam iniustitia particularis praeter aliam iniustitiam quae est tota malitia. Et eadem ratione est alia iustitia particularis praeter iustitiam legalem quae est tota virtus.

1130 a 33 Deinde cum dicit: *Univoca* etc., ostendit quare huiusmodi particularis virtus etiam iustitia nominetur. Et circa hoc duo facit: primo enim assignat rationem huius ex convenientia particularis iustitiae cum legali; secundo ostendit differentiam inter ea, ibi: *Sed haec quidem* etc. Dicit ergo primo quod iniustitia particularis est univoca, id est conveniens in nomine cum iniustitia legali, et hoc ideo quia conveniunt in diffinitione secundum idem genus, in quantum scilicet utraque est in eo quod est ad alterum, licet iustitia legalis attendatur in ordine ad aliud quod est bonum commune, iustitia autem particularis ordinatur ad alterum quod pertinet ad aliquam personam privatam.

1130 b 2 Deinde cum dicit: *Sed haec quidem* etc., ostendit differentiam utriusque iniustitiae ex parte materiae. Et dicit quod iniustitia particularis est circa illa secundum quae attenditur communicatio inter homines, sicut honor et pecunia, et ea quae pertinent ad salutem vel dispendium corporis, et circa alia huiusmodi; est etiam particularis iniustitia non solum circa res exteriores, sed etiam propter delectationem quae consequitur ex lucro, per quod scilicet aliquis accipit aliena ultra quam debeat. Sed iustitia legalis et iniustitia est universaliter circa totam materiam moralem, qualitercumque potest aliquis circa aliquid dici studiosus vel virtuosus.

1130 b 6 Deinde cum dicit: *Quoniam quidem igitur* etc., epilogat quae dicta sunt et ostendit quid restat dicendum. Et primo proponit hoc in generali; secundo resumit in speciali, ibi: *Determinatum est utique* etc. Dicit ergo primo quod manifestum est ex praemissis quod sunt plures iustitiae, scilicet legalis et aequalis, et quod praeter iustitiam legalem quae est tota virtus est quaedam alia particularis iustitia; sed quae et qualis sit, posterius determinandum est.

1130 b 8 Deinde cum dicit: *Determinatum est utique* etc., ostendit in particulari quid sit dictum et quid restat dicendum. Et primo resumit id quod dictum est de divisione iusti et iniusti. Et dicit quod determinatum est supra quod iniustum dicitur illegale et inaequale sive in plus sive in minus, sed iustum dicitur e contrario legale et aequale.

1130 b 9 Secundo ibi: *Secundum quidem igitur* etc., resumit quod secundum duplex iustum est duplex iustitia. Et dicit quod secundum iniustum illegale est quaedam iniustitia, de qua supra dictum est quod est omnis malitia, et similiter secundum iustum legale est quaedam iustitia legalis quae est omnis virtus. Sed quia iniustum inaequale et iniustum illégale non sunt penitus idem, sed alterum se habet ad alterum ut pars ad totum, ita scilicet quod omne iniustum inaequale est illégale, sed non convertitur, et iterum omne iniustum quod se habet ut in plus est inaequale, sed non convertitur, quia est etiam quaedam iniustitia inaequalis in hoc quod est habere minus de malis; quia, inquam, unum iniustum est pars alterius iniusti et non sunt penitus idem, ideo

71 esse iniustus *inv.* T(esse *om.* S) 82 derelinquat] -quatur CJDb -quitur V delinquat P3 AoBoBxEAFP'P^W delinquitur Pd *An* dereliquit? *Cf. Arist.* 1130 a 30; *supra lin.* 79; *infra lin.* 83; *sed cf. Praef., p.* 199*-200* 99 iniustitia] iustitia Φ1 Ψ 112 iniustitia *coni.]* iustitia Θ 114 scilicet *om.* Φ2 ψ *Cf. Praef., p.* 105* 119 Quoniam *coni. ex Arist. cum* Wa Ed3 *sec.m.* V10] Que Θ (Qui Wi) *Cf. supra lin.* 8 *cum adn.* 146 ut] *om.* P3V Ψ Ed3 148 inaequalis *Inc.* 17» *peda*

76-77 Aristoteles *Top.* IV 1, 121 a 28-29, 34-35 (PL 64, 942 C-D) ; cf. Albertus *Super Top.* IV tr.i c.2 (ed. Borgnet, t. 2, p. 358 b). - Perperam ipse Thomas *Super II Sent,* d.39 q.3 a.3 arg.2 ; d.40 q.i a.5 ad 4, scripsit : «ut in II Top. dicitur» (sic habent editiones et plerique mss.). 97 Lin. 1130 b 2. 122 Lin. 1130 b 8. 127 Infra cap. 4. 133 Cap. 1, 1129 a 31 - b i. 139 Cap. 2, 1130 a 8-10 ; cf. 1129 b 30.

similiter iniustitia quae dicitur inaequalitas non est penitus idem cum iniustitia illegali, sed comparatur ad ipsam ut pars ad totum, et similiter comparatur iustitia aequalitatis ad iustitiam legalem.

1130 b 16 Tertio ibi: *Itaque de ea* etc., ostendit de qua harum sit agendum. Et circa hoc tria facit. Primo dicit quod agendum est infra de iustitia particulari et similiter de iusto et iniusto particulariter dicto.

1130 b 18 Secundo ibi: *Secundum quidem igitur* etc., ostendit quod non est hic agendum de iustitia legali. Et dicit quod dimittenda est ad praesens iustitia legalis quae ordinatur secundum totam virtutem, in quantum scilicet ad eam pertinet usus totius virtutis ad alium, et similiter dimittenda est iniustitia ei opposita ad quam pertinet usus totius malitiae. Manifestum est enim quomodo debeat determinari id quod dicitur iustum vel iniustum secundum huiusmodi iustitiam vel iniustitiam, quia ea sunt quae determinantur lege; maior enim pars legalium praeceptorum praecipiuntur secundum quod convenit toti virtuti, in quantum scilicet lex praecipit vivere secundum unamquamque virtutem et prohibet vivere secundum quamcumque malitiam. Sunt vero quaedam lege determinata quae non pertinenridirecte ad usum alicuius virtutis, sed ad aliquam dispositionem exteriorum bonorum.

Tertio ibi: *Factiva autem totius* etc., movet quandam dubitationem. Manifestum est enim quod illa quae sunt lege posita sunt factiva totius virtutis secundum disciplinam qua instruitur homo in ordine ad bonum commune. Est autem quaedam alia disciplina secundum quam instruitur homo ad actus virtutum secundum quod competit singulariter sibi in respectu scilicet ad proprium bonum, in quantum per hoc homo efficitur bonus in se ipso; potest ergo esse dubitatio utrum huiusmodi disciplina pertineat ad politicam vel ad aliquam aliam scientiam, et hoc dicit posterius esse determinandum, scilicet in libro Politicae. In III enim libro Politicae ostenditur quod non est idem esse simpliciter virum bonum et esse civem bonum secundum quamcumque politiam; sunt enim quaedam politiae non rectae secundum quas aliquis potest esse civis bonus qui non est vir bonus; sed secundum optimam politiam non est aliquis civis bonus qui non est vir bonus. 1130 b 25

192 politiam] politicam V ‹D2(-As *corr. sec.m.* Bg3ErEi4V4) S politheiam V6 192 politiae] politice ErPdV3V4W S politheia Ve *(corr. sec.m.* ErV4) 195 politiam] politicam BxEr^PdV4 S politheiam V6 *hom.om.* Za

189 Cap. 3, 1276 b 16 - 1277 b 32.

4

uso b 30 Eius autem quae secundum partem iustitiae et secundum ipsam iusti, una quidem est species quae in distributionibus honoris vel pecuniarum vel aliorum quaecumque partibilia communicantibus urbanitate. In his enim est et inaequale habere et aequale alterum ab altero. § Una
1131 a i autem quae in commutationibus directiva. § Huius autem partes duae; commutationum enim hae quidem voluntariae sunt, hae autem involuntariae. Voluntariae quidem tales, puta venditio, emptio, mutatio, fideiussio, usus, depositio, conductio. Voluntariae autem dicuntur quoniam principium commutationum harum voluntarium. § Involuntariarum autem hae quidem occultae, puta furtum, moechia, veneficium, paragogia, servi seductio, dolo occisio, falsum testimonium. Hae autem violentae, puta verberatio, vinculum, mors, rapina, orbatio, accusatio, iniuriatio. § Quia autem et iniustus inaequalis et iniustum inaequale, manifestum quoniam et medium aliquod est iniusti; hoc autem est aequale, in quali enim operatione est plus et minus, est et aequale. Si igitur iniustum inaequale, iustum aequale, quod et sine ratione videtur omnibus; quia autem aequale medium, iustum medium quoddam utique erit. § Est autem aequale ut in minimis duobus. Necessarium igitur iustum et medium et aequale esse et ad aliquid et quibusdam. Et secundum quod quidem medium, aliquorum, haec autem sunt plus et minus; secundum quod autem aequale est, duobus; secundum quod autem iustum, aliquibus et ad aliquos, ad alios enim est. Necessarium ergo iustum in minimis esse quatuor; quibus enim iustum contingit ens, duo sunt, et in quibus, res, duae. Et eadem erit aequalitas quibus et in quibus; ut enim illa habent, quae in quibus, sic et illa habent, quae quibus, si enim non aequales, non aequalia habebunt. Sed hinc pugnae et accusationes, quando vel aequales non aequalia vel non aequales aequalia habent et in distributione suscipiunt. § Adhuc ex eo quod secundum dignitatem hoc manifestum. Iustum enim in distributionibus confitentur omnes secundum dignitatem quandam oportere esse. Dignitatem quidem non eandem dicunt omnes existere, sed democratic! quidem libertatem, oligarchiki autem divitias, quidam autem generis nobilitatem, aristocratic! autem virtutem.

ii31 a 3 mutatio Et Lp Rn T *(lin.* 42) : mutuatio A L(- Et Lp Rn) R 5 commutationum ALRtT *(lin.* 39) : communicationum Rn Rp *(corr. sec.rn.* Rp3) 5-6 Involuntariarum ALRtT *(lin.* 51, 53) : Involuntariorum Rp 7 paragogiaT *(lin.* 61) : proagogia ALR 11 iniusti (=τοῦ αδικου) LR : inaequalis (=τοῦ ἀνίσου) A *Ant. transl.(JA.a.) an om.* T *(lin.* 113-118) ? 15 ut LVP12 Lp) LaR : *om.* ALi(EtOep"V12 S^T1) 18 quod autem AL(-Et) Rt : *inv.* Et Rp i8bis et ad aliquos, ad alios enim est *add.* A (? *cf.* Michael Eph., *p.* 18, 30-32 ; *Magna Moralia,* 1193 b 35-36) RT *(lin.* 139-140) : *om.* A(KbLbMbOb) L 20 res A *Ant. transl.(Ha)* RT *(lin.* 147) : personae L *(ex glossa graeca post* 19 ens *inserenda)* 22 quae quibus Rp : *om.* ALRt 29 aristocratie! EtV12 T (? *lin.* 179) : aristocratie! L (-EtV12 -ka- Lp) R

1130 b 30 *Eius autem quae secundum partem* etc. Postquam Philosophus distinxit iustitiam particularem a iustitia legali, hic incipit de iustitia particulari determinare, praetermissa legali. Et dividitur in partes duas: in prima determinat de iustitia particulari in communi per comparationem ad proprium obiectum; in secunda applicando ad subiectum, ibi: *Quia autem est iniustum facientem* etc. Circa primum duo facit: primo dividit iustitiam particularem; secundo ostendit qualiter in ea accipiatur medium, ibi: *Quia autem et iniustus inaequalis* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit unam speciem particularis iustitiae. Et dicit quod una species eius, et similiter iusti quod secundum ipsam dicitur, est illa quae consistit in distributionibus aliquorum communium quae sunt dividenda inter eos qui communicant civili communicatione, sive sit honor sive sit pecunia vel quicquid aliud ad bona exteriora pertinens, vel etiam ad mala, sicut labor, expensae et similia. Et quod hoc pertineat ad particularem iustitiam, probat quia in talibus contingit accipere [unius ad alterum] aequalitatem vel inaequalitatem unius ad alterum, quae pertinent ad iustitiam vel iniustitiam particularem, ut supra dictum est.

1130 b 33 Secundo ibi: *Una autem* etc., ponit secundam speciem particularis iustitiae. Et dicit quod una alia species particularis iustitiae est quae constituit rectitudinem iustitiae in commutationibus, secundum quas transfertur aliquid ab uno in alterum, sicut prima species iustitiae attendebatur secundum quod transfertur aliquid a communi ad singulos.

1131 a 1 Tertio ibi: *Huius autem partes* etc., subdividit iustitiam commutativam secundum differentiam commutationum. Et hoc dupliciter. Primo enim dicit quod iustitiae commutativae sunt duae partes, eo quod duo sunt genera commutationum: quaedam enim sunt voluntariae, quaedam involuntariae. Dicuntur autem voluntariae propter hoc quod principium commutationis est voluntarium ex utraque parte; sicut patet in venditione et emptione, quibus unus transfert dominium rei suae in alterum propter pretium inde acceptum; et in mutatione, secundum quam aliquis rem suam tradit alteri ut aequale recipiat; et in fideiussione, per quam aliquis voluntarie se constituit debitorem pro alio; et in usu, quo aliquis usum rei suae alteri gratis concedit reservato sibi dominio rei; et in depositione, per quam aliquis deponit rem suam apud alium in custodiam; et in conductione, per quam aliquis usum rei alienae accipit pro pretio. 1131 a 5

Secundo ibi: *Involuntariarum autem* etc., subdividit alterum membrum commutationum. Et dicit quod involuntariarum commutationum quaedam sunt occultae; sicut furtum, quo aliquis accipit rem alterius eo invito; moechia, id est adulterium, quo aliquis occulte accedit ad uxorem alterius; veneficium, quando scilicet aliquis occulte alteri venenum procurat vel ad occidendum vel ad laedendum qualitercumque, unde et magi venefici dicuntur in quantum per aliqua maleficia occulte hominum nocumenta procurant; paragogia, id est derivatio vel deductio, puta cum aliquis occulte derivat aquam alterius ad alium locum; servi seductio, cum scilicet aliquis servum alterius seducit ut a domino suo fugiat; dolosa occisio, quae scilicet fit per vulnera fraudulenter illata; falsum testimonium, quo scilicet aliquis veritatem occultat mendacio. Quaedam vero sunt involuntariae commutationes quae fiunt per violentiam manifestam, sive aliquis inferat violentiam in personam, verberando vel ligando vel occidendo; sive etiam in res, puta rapiendo bona vel orbando parentes per occisionem filiorum; sive etiam inferatur violentia in famam, quod fit accusando et iniurias sive contumelias irrogando. Est autem considerandum quod voluntarium et involuntarium in commutationibus diversificat iustitiae speciem,

4-5 partes duas *inv.* ψ 21-22 unius ad alterum] *seel. (del. sec.m.* Wi 22-23 unius ad alterum *om.* Db V3 22-23 aequalitatem...'alterum *hom.om.* Er) *Cf. Praef., p.* 191* 48 quam] scilicet *add.* Φ 51 Involuntariarum] Involuntarium V4 Involuntariorum T(-Za) *Cf. Arist.* 1131 a 5-6 *cum adn.* 63 scilicet *om.* ψ *pi* in res *coni, cum* Za Ed3 *sec.m.* Er3 AoV10 PSWi] vires Φ *spatium vac. pr.m.* PSWi in rebus Ve vi Ed3

7 Cap. ii, 1134 a 17. 11 Lin. 1131 a 9. 24 Cap. 3,1130 b 9-16. 33 Cf. infra c. 6 lin. 1-13 cum adn. 45-50 Cf. Isidorus *Etym. liber V xxv* 28, 19, 13 (PL 82, 207-208). 54-55 Gaius *Inst. III* 195 (ed. Reinach, p. 131) «Furtum autem fit... cum quis rem alienam *invito domino* contrectat » ; cf. Iustinianus *Inst.* IV 1 6 (ed. Krueger, p. 43) ; Alanus de Insulis *De virt.* c.2 a.i (ed. Lottin *Psychologie et morale...,* t. 6, p. 73) : « Furtum est latens usurpatio rei alienae, invito domino » ; Bernardus Papiensis *Summa decretalium* V tr.26 §1 «Furtum est contrectatio rei alienae invito domino », ab Alberto *De bono* tr.V q.ia.4 laud. (ed. Coi., t. 28, p. 278, 27-28, et p. 279, 19-20 cum adn.). Cf. ipse Aristoteles infra c. 14, 1136 b 3-6. 61-63 Fontem non invenimus. - Aliter, licet cum Thoma « paragogia » habeat, Albertus *Comm.* p. 343 a, ubi legendum videtur « Paragogia autem productio et suspensio est in futurum ; et dicitur a para, quod est praeter, et agoge, quod est ductio; sicut quando in termino condicto non solvitur quod promissum est». - Recte habent « proagogia » (hoc est lenocinium) Anonymus, p. 215, 29-31 ; O7,*f. 86va : « Dicit autem horum et proagogiam, non eam quae viri eiusdem uxoris, quod videtur significare et nomen, sed quando ignorante et viro... » ; Michael Ephesinus, p. 17, 25-29 ; O8, f. iO4va : « Proagogos autem proprie dicitur qui propriam uxorem moechari concedit seu provocat ; nunc autem proagogian non hanc Aristotiles dicit, sed moechiam quae ignorantia proprii viri eius quae moechatur. Talis igitur moechiae occulte existentis, cum utique cognita fit, directio fit et directivum iustum » ; Albertus *Lect.* f. 84rb . « Proagogia, id est adulterium quod aliquibus signis in notitiam humanam diffunditur ». 72 Cf. infra VII c. 1 lin. 150. - Aliter et recte Albertus *Lect.* f. 84rb : «orbatio, id est caecatio vel cuiuslibet membri mutilatio » ; *Comm.* p. 343 a : « orbatio, quae est oculorum extractio » ; ipse Thomas jja-l/ae q.g! a.3 : «seu membri mutilationem» (cf. infra VII c. 5 lin. 29-32, 67; c. 6 lin. 186 ; nec non supra in I 14, 1099 b 19, et III 12, 1114 a 25).

quia in commutationibus voluntariis fit subtractio solius rei, quam oporteat recompensari secundum aequalitatem iustitiae, in commutationibus autem involuntariis fit etiam quaedam iniuria, unde raptor non solum compellitur reddere rem quam rapuit, sed etiam ultra punitur propter iniuriam quam intulit. Et quia involuntarium est duplex, scilicet per violentiam et per ignorantiam, ut in III dictum est, ideo involuntarias commutationes dividit in occultas, quasi per ignorantiam factas, et in eas quae manifeste per violentiam fiunt.

1131 a 9 Deinde cum dicit: *Quia autem et iniustus* etc., ostendit qualiter medium in praedictis accipiatur. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quomodo iustum sit medium; secundo, quomodo iustitia sit medium, ibi: *Determinatis autem his* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo determinetur iustum in medio existens secundum utramque iustitiam; secundo excludit errorem, ibi: *Videtur autem aliquibus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo accipiatur iustum in medio secundum iustitiam distributivam; secundo quomodo accipiatur secundum iustitiam commutativam, ibi: *Reliqua autem una* etc. Circa primum duo facit: primo probat quod medium iustitiae distributivae accipiatur secundum quandam proportionalitatem; secundo ostendit qualis sit illa proportionalitas, ibi: *Est ergo iustum proportionale* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum ex ipsa ratione iustitiae; secundo ex ratione dignitatis, ibi: *Adhuc ex eo* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit ex ipsa ratione iustitiae quod iustum sit quoddam medium; secundo ostendit quod sit medium secundum aliquam proportionalitatem, ibi: *Est autem aequale* etc. Dicit ergo primo quod, sicut supra dictum est, iniustus est inaequalis et iniustum est inaequale et secundum plus et secundum minus, in quibuscumque autem est plus et minus, ibi oportet accipere aequale; aequale autem est medium inter plus et minus, unde in quibuscumque est invenire aequalitatem, ibi est invenire medium. Patet ergo quod, si iniustum est quiddam inaequale, quod iustum sit quiddam aequale, et hoc etiam absque omni ratione probante est omnibus manifestum, quod scilicet iustum est quoddam aequale; quia ergo aequale est medium inter plus et minus, ut dictum est, consequens est quod iustum sit quoddam medium.

Deinde cum dicit: *Est autem aequale* etc., ostendit 1131 a 14 quod iustum sit medium secundum aliquam proportionalitatem. Et ad hoc probandum assumit quod aequale ad minus consistit in duobus inter quae consideratur aequalitas. Cum ergo iustum sit et medium et aequale, oportet quidem quod in quantum est iustum sit ad aliquid, id est per respectum ad alterum, ut ex supra dictis patet; in quantum autem est aequale, sit in quibusdam rebus, secundum quas scilicet attenditur aequalitas inter duas personas. Et sic patet quod, si consideremus iustum in quantum est medium, sic est medium inter duo quae sunt plus et minus; in quantum autem est aequale, oportet quod sit duarum rerum; sed in quantum est iustum, oportet quod sit aliquorum ad aliquos alios, quia iustitia ad alterum est. Plus autem et minus respicit iustitia secundum quod est medium velut quaedam extrinseca, sed duas res et duas personas respicit quasi intrinseca, in quibus scilicet constituitur iustitia. Sic ergo patet quod necesse est iustum ad minus in quatuor consistere; duo enim sunt homines quibus observatur iustitia, et duae sunt res in quibus eis iustitia fit. Et oportet ad rationem iustitiae quod sit eadem aequalitas personarum quibus fit iustitia et rerum in quibus fit, ut scilicet sicut se habent res ad invicem, ita et personae; alioquin non habebunt aequalia sibi. Sed ex hoc fiunt pugnae et accusationes quasi sit iustitia praetermissa, quia vel aequales non recipiunt aequalia in distributione bonorum communium, vel non aequalibus dantur aequalia; puta si inaequaliter laborantibus dantur aequalia stipendia vel aequaliter laborantibus dentur inaequalia. Sic igitur patet quod medium distributivae iustitiae accipitur secundum proportionalitatem quandam.

Deinde cum dicit: *Adhuc ex eo* etc., ostendit 1131 a 24 idem secundum rationem dignitatis. Et dicit quod etiam ex ratione dignitatis manifestum est quod iustum consistit in quadam proportionalitate. Sic enim aliquid dicitur esse iustum in distributionibus in quantum unicuique datur secundum dignitatem, id est prout cuique dignum est dari, in quo designa-

98-99 distributivam... iustitiam] *hom.om.* O(distributivam; secundo ostendit quomodo accipiatur iustum in medio secundum iustitiam *[pro* in medio *hab.* medium Kr *spatium vac.* Cl] ClFKrOOlV *quae verba ex tin. 97 in marg. petiae prioris ordinis spatio temporis intermisso suppleta esse videntur)* 110-111 aliquam proportionalitatem *inv.* Ψ 118 Patet] Oportet T(-S) 134 quas *coni, cum* Vc *sec.m.* AoErEr1 SWi] quam Θ (quod Za) 135 consideremus] consideramus Ψ 157 dentur] dantur BgTOl Er'P7 VcZa *(corr. sec.m.* F Er1) *Cf. Praef., p.* 199*

85 Cap. i, 1109 b 35 - mo a 1. Cf. Anonymus, p. 215, 27 ; O8, f. 86va : «Dixit enim in III quoniam duplex involuntarium et quod ignorantia et quod violentum » ; Michael Ephesinus, p. 17, 17; O8, f. io4rb : « Involuntaria autem, ut dixit in III praesentis negotii, et quae ignorata et quae vi». 92 Cap. 10, 1133 b 30. 95 Cap. 8, 1132 b 21. 100 Cap. 6, 1131 b 25. 104 Cap. 5, 1131 a 29. 107 Lin. 1131 a 24. in Lin. 1131 a 14. 112 Cap. 1, 1129 a 31 - b 10. 116 Cf. infra cap. 6, 1132 a 14-15 (nec non supra IV c. 8 lin. 86-87 cum adn.). 122-123 Supra lin. 116. 132 Cap. 3, 1130 b 1.

tur proportionalitas quaedam, ut scilicet ita hoc sit dignum uni sicut aliud est dignum alteri. Non tamen dignitatem distributionis omnes secundum idem attendunt; sed in democratica politia, in qua scilicet plebs dominatur, attenditur dignitas secundum libertatem, quia enim plebei sunt aequales aliis in libertate, ideo reputant dignum esse ut aequaliter eis principentur; sed in oligarchica politia, in qua aliqui pauci principantur, mensuratur dignitas secundum divitias vel secundum nobilitatem generis, ut scilicet illi qui sunt excellentiores genere vel divitiis plus habeant de bonis communibus; sed in politia aristocratica, in qua aliqui principantur propter virtutem, mensuratur dignitas secundum virtutem, ut scilicet ille plus habeat qui plus abundat in virtute. Et sic patet quod medium iustitiae distributivae accipitur secundum proportionalitatem.

170 politia] politica V Φ^-AεPl *corr. sec.m.* AoErEr1) *sec.m.* S politheia Vt *74 oligarchical ologarchica O(-gica Bgl -gchica F -chia Bo Er ologachia Pd *om. pr.m.* oligarchica *sec.m.* Ao)

170 Cf. infra VIII c. 10 lin. 96 cum adn. 174-175 Cf. infra VIII c. 10 lin. 85-86 cum adn. 178-180 Cf. infra VIII c. 10 lin. 41-43 cum adn.

1131 a 29 Est ergo iustum proportionale quidem, proportionale enim non solum est monadici numeri proprium, sed totaliter numeri. Proportionalitas enim aequalitas est proportionis. § Et in quatuor minimis. Disiuncta quidem igitur quoniam in quatuor, manifestum. Sed et continua; uno enim ut duobus utetur

1131 b 1 et bis dicit, puta ut quae A ad eam quae B, ita quae B ad eam quae G; bis igitur quae B dicta est, quare si quae B ponatur bis, quatuor erunt proportionata. § Est autem et iustum in quatuor minimis et proportio eadem; divisa enim sunt similiter et quibus et quae. Erit ergo ut A terminus ad B, ita G ad D, et permutatim ergo ut A ad G, B ad D. Quare et totum ad totum; quod distributio coniungit. Et si sic componat, iuste coniungit. Ergo A termini cum G et B cum D coniunctio in distributione iustum est, et medium iustum; hoc est quod praeter proportionale. Proportionale enim medium, iustum autem proportionale. § Vocant autem talem proportionalitatem geometricam mathematici; in geometrica enim accidit et totum ad totum ut alterum ad alterum. § Est autem non continua haec proportionalitas; non enim fit unus numero terminus cui et quod. § Iustum quidem igitur hoc proportionale, iniustum autem quod praeter proportionale. Fit ergo hoc quidem plus, hoc autem minus, quod et in operibus accidit; qui quidem enim iniustum facit plus habet, qui autem iniusta passus minus boni. In malo autem e converso; in boni enim ratione fit minus malum ad maius malum; est enim minus malum magis eligibile maiori, quod autem eligibile bonum, et magis maius. Species quidem igitur una iusti haec est.

29 quidem R . quid AL 1131 b 5 enim sunt L2R : sunt enim AL1 8-9 Et si... coniungit A(KbLbOb) RT *(lin.* 97-99) : Quamvis ita componatur, iuste coniungit *Ant. transl.tJAa) hom.om.* A(Mb) L 9 coniungit : *Ino.* 8a *peda in* Rp1b2'3 *(deest* Rp4) 10 iustum2 *(et post* iustum2 *interp.)* A *(cf.* An., *p.* 217, 21, *et* Michael Eph., *p.* 23, 21, *in app. font, ad Thomae comm. lin.* 102-104 *laud.)* L *(cf. Roberti Grosseteste notula eodem loc. laud.)* RT *(lin.* 102) : iniustum *corr. (et ante* iniustum *interp.) sec.m.* Rn Tu1V13 *Post* iustum2 *interp. sed add.* iniustum autem *rec.m.* Rp3 *(ex Thomae comm. lin.* 102-103, *sed perperam)* 11 quod A(=τὸ KbLb) Rt *rec.m.* Rp3 T *(lin.* 103) : *om.* L (το *legit Robertus Grosseteste, sed non vertit)* Rp 13 geometrica AL(- V12 Rn) Sl Rp3 T *(lin.* 113) : geometria Rn Rp1(-Sl) Rp2 geometris Rt 14 totum1 ALRtT *(lin.* 114) : comparari *add.* Rp 14 ut (= ὥσπερ ?) LT *(lin.* 114) : quod quidem (=οπερ) AR (pars *add.* Rp) 22-23 quod autem eligibile R (autem *post* eligibile *ex* L *add.* Rt) : eligibile autem L

1131 a 29 *Est ergo iustum proportionate* etc. Postquam Philosophus ostendit quod medium iustitiae distributivae accipitur secundum proportionalitatem quandam, hic ostendit secundum quam proportionalitatem accipiatur et quomodo. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quomodo iustum accipiatur secundum quandam proportionalitatem; secundo ostendit quomodo iniustum praeter illam proportionalitatem

accipiatur, ibi: *Iustum quidem igitur* etc. Circa primum tria facit: primo praemittit quaedam de proportionalitate in communi; secundo ostendit quomodo iustum distributivum in proportionalitate quadam consistit, ibi: *Est autem et iustum in quatuor* etc.; tertio ostendit qualis sit proportionalitas secundum quam attenditur iustum in distributiva iustitia, ibi: *Vocant autem talem* etc. Circa primum praemittit duo. Quorum primum est quod non inconvenienter iustum dicitur esse secundum proportionalitatem, quia proportionalitas non solum invenitur in numero unitatum qui est numerus simpliciter et hic vocatur numerus monadicus, sed universaliter invenitur proportionalitas in quibuscumque invenitur numerus. Et hoc ideo quia proportionalitas nihil est aliud quam aequalitas proportionis, cum scilicet aequalem proportionem habet hoc ad hoc et illud ad illud; proportio autem nihil est aliud quam habitudo unius quantitatis ad aliam; quantitas autem habet rationem mensurae, quae primo quidem invenitur in unitate numerali et ex inde derivatur ad omne genus quantitatis, ut patet in X Metaphysicae; et ideo numerus primo quidem invenitur in numero unitatum et ex inde derivatur ad omne aliud quantitatis genus quod secundum rationem numeri mensuratur.

1131 a 31 Secundum ponit ibi: *Et in quatuor minimis* etc. Et dicit quod omnis proportionalitas ad minus consistit in quatuor. Est enim duplex proportionalitas, una quidem disiuncta et alia continua. Disiuncta quidem proportionalitas est aequalitas duarum proportionum non convenientium in aliquo termino; cum ergo omnis proportio sit inter duo, manifestum est quod proportionalitas disiuncta in quatuor terminis consistit: ut si dicam: « Sicut se habet sex ad tria, ita se habet decem ad quinque»; utrobique enim est dupla proportio. Continua autem proportionalitas est aequalitas duarum proportionum convenientium in uno termino; puta si dicam: « Sicut se habet octo ad quatuor, ita quatuor ad duo »; utrobique enim est dupla proportio; in hac igitur continua proportionalitate sunt quodam modo quatuor termini, in quantum scilicet utimur uno termino ut duobus, unum terminum bis dicendo, scilicet in utraque proportione: ut si dicam: « Quae est proportio A ad B, puta octo ad quatuor, eadem proportio B ad C, id est quatuor ad duo»; sic igitur B dicitur bis; unde, quamvis B sit unum subiecto, quia tamen accipitur ut duo, erunt quatuor proportionata.

Deinde cum dicit: *Est autem et iustum* etc., osten- 1131 b 3
dit quomodo secundum proportionalitatem medium distributivae iustitiae accipiatur. Et dicit quod sicut proportionalitas, ita et iustum ad minus in quatuor invenitur, in quibus attenditur eadem proportio, quia scilicet secundum eandem proportionem dividuntur res quae distribuuntur et personae quibus distribuuntur. Sit ergo A unus terminus, puta duae librae, B autem sit una libra, G autem sit una persona, puta Sortes qui duobus diebus laboravit, D autem sit Plato qui uno die laboravit; sicut ergo se habet A ad B, ita se habet G ad D, quia utrobique invenitur dupla proportio; ergo et permutarim, sicut A se habet ad G, ita se habet B ad D, quaecumque enim sunt ad invicem proportionalia, etiam permutatim proportionalia sunt; sicut in praedicto exemplo, sicut se habet decem ad quinque, ita octo ad quatuor, ergo commutatim sicut se habet decem ad octo, ita se habet quinque ad quatuor; utrobique est sesquiquarta proportio; sic ergo permutatim verum erit dicere quod, sicut se habet A ad G, id est duae librae ad eum qui duobus die-

15 attenditur] attendatur T*(-Vs) 36 Et] *om.* Φ2(-Bχ) T(-V6Za) 37 enim] tantum PWi tamen VεZa autem S 49 igitur] ergo TX-Za) *om.* F P' 50 quodam modo] *post* 51 termini Ψ 61 accipiatur] accipitur Ψ *pr.m.* Erl 73 enim *coni.}* autem Θ

9 Lin. 1131 b 16. 13 Lin. 1131 b 3. 16 Lin. 1131 b 12. 19-23 *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Monadici : singularis vel unus» (!) ; Anonymus, p. 216, 32 - 217, 3 ; O8, f. 87rb : *Proportionale enim non solum est monadici numeri proprium.* Pro ex monadibus [id est unitatibus] compositi et ut mensurati et numerati. Bene autem hoc assumpsit ; non enim solius ut numerantis numeri et quo numeramus numeri, qui et proprie numerus, proportionalitas quaedam est, puta ut habet quaternarius binarius unitas, sed et ut numerati, si contingat equorum boum canum et simpliciter quorum est numerus, puta linearum superficierum corporum, simpliciter magnitudinis » ; Michael Ephesinus, p. 20, 27 - 21, 1 ; O8, f. iO5va ; Albertus *Lect. i.* 85rb : « Et contra hoc dicit quod proportionale non est solum proprium numeri monadici, id est unius numeri, qui scilicet est unus in omnibus numeris numeratis quo numeramus, sed totaliter numeri, id est universaliter qui quantum ad omnem numerum numeratum, sicut ad numerum hominum et equorum et lapidum et omnium universaliter » ; *Comm.* p. 345 a. 26-27 Euclides *GeometriaN (ms.* Venezia Mare. Zan. lat. 332 [1647], f. 2i2v) : » Proportio est duarum quantitatum... certa habitudo» ; see. Thomam *Super II Sent,* d.24 q.3 a.6 ad 3 ; d.42 q.i a.5 ad 1 ; *Sent, libri Met.* XI 3 ; Boethius *De arithm.* II 40 (PL 63, 1145 D) « Proportio est duorum terminorum ad se invicem quaedam habitudo » ; Albertus *Lect.* f. 8jrb : « Proportio est habitudo unius numeri ad alium... ». 31 Cap. 2, 1052 b 18-20. 37-58 Albertus *Lect.* f. 85rb-va : « Si autem fiat collatio ipsarum habitudinum, dicitur proportionalitas vel medietas ; et huiusmodi medietates determinantur a Boetio decem in II Arismeticae *[De arithm.* II 40-53 ; PL 63, 1145-1164], sed ad propositum non pertinent nisi duae, scilicet arismetica et geometrica... In geometrica autem attenditur comparatio quantum ad ipsas proportiones ; ut si dicam : 'Sicut se habent quatuor ad duo, ita sex ad tria' ; utrobique enim est eadem proportio, scilicet dupla... Dicitur autem disiuncta quando duae proportiones inter quas est proportionalitas non coniunguntur in aliquo termino uno ; ut si dicam : 'Sicut se habent quatuor ad duo, et sex ad tria'... Coniuncta autem est quando continuantur duae proportiones in uno termino communi ; ut si dicam 'Sicut se habent quatuor ad tria, ita sex ad quatuor' ; hic enim, quamvis sint tantum tres termini re, sunt tamen quatuor ratione, in quantum unus bis sumitur ». 66-82 Cf. Boethius *De arithm.* II 44 (PL 63, 1150-1152) sec. Thomam *De virt. in comm.* a. 13 arg.7.

bus laboravit, ita B ad D, id est una libra ad eum qui uno die laboravit. Est etiam in talibus considerandum quod in his quae sic sunt proportionalia, quae est proportio unius ad alterum, eadem est proportio totius ad totum; puta si quae est proportio decem ad octo, eadem est proportio quinque ad quatuor, sequitur ulterius quod quae est proportio decem ad octo et quinque ad quatuor, eadem etiam sit proportio decem et quinque simul acceptorum quae sunt quindecim, ad octo et quatuor simul accepta quae sunt duodecim; quia hic etiam est sesquiquarta proportio. Unde et in proposito sequitur quod, si sicut se habet ista res ad istam personam ita se habet illa ad aliam personam, quod etiam ita se habet totum ad totum, id est utraque res simul accepta ad utramque personam simul acceptam; et hoc est quod distributio coniungit. Et si ita aliquis distribuendo res hominibus coniungat, iuste facit. Patet ergo quod coniunctio A cum G, id est rei duplae cum persona duplo digniore, et B cum D, id est dimidii cum dimidio, est iustum distributivum et tale iustum est medium; iniustum autem est quod est praeter hanc proportionalitatem. Proportionale enim est medium inter excessum et defectum, quia proportionalitas est aequalitas proportionis, ut dictum est, et sic iustum, cum sit quoddam proportionale, est medium.

1131 b 12 Deinde cum dicit: *Vocant autem talem* etc., ostendit qualis sit proportionalitas secundum quam hoc iustum accipitur. Et circa hoc duo facit. Primo dicit quod praedicta proportionalitas, quae attenditur secundum aequalitatem proportionum, a mathematicis vocatur geometrica, in qua scilicet accidit quod ita se habet totum ad totum sicut altera partium ad aliam, ut in praemissis dictum est. Non autem hoc accidit in proportionalitate arismetica, de qua infra dicetur.

Secundo ibi: *Est autem non continua* etc., dicit 1131 b 15
quod ista proportionalitas quae attenditur in iustitia distributiva non potest esse continua, quia ex una parte sunt res et ex alia parte sunt personae, et ita non potest accipi aliquid quasi terminus communis, quae sit persona cui datur et res quae datur.

Deinde cum dicit: *Iustum quidem igitur* etc., agit 1131 b 16
de iniusto in distributionibus. Et dicit quod, quia iustum est proportionale, sequitur quod iniustum sit praeter proportionale. Quod quidem fit vel in plus vel in minus quam exigat aequalitas proportionis, ut patet in ipsis operibus iustae vel iniustae distributionis; ille enim qui iniustum facit circa bona plus accipit sibi, qui autem iniusta patitur minus habet. In malis autem est e converso, quia minus malum habet rationem boni per comparationem ad maius malum; minus enim malum est magis eligibile quam maius malum, unumquodque autem eligitur sub ratione boni et ideo illud quod magis eligitur habet rationem maioris boni. Sic igitur una species iustitiae est quae dicta est.

100 rei duplae *coni, cum* Eds *sec.m.* Er2] re dupla Φ res dupla ψ i2i alia] altera Ψ

102-104 Anonymus, p. 217, 21-25 ; Û8» f· §7vb : « *Et medium iustum.* Et hoc est inaequalis, in quo non secundum praedictam proportionalitatem distributio fit. Quoniam autem tale iustum et medium est, ostendit per sillogismum sic : Iustum hoc proportionale est ; proportionale autem medium ; conclusio . iustum ergo medium, proportionale enim medium» ; Michael Ephesinus, p. 23, 20-28 ; O8, f. io5va : « Et est talis coniunctio in distributione iustum et medium pluris et minoris, quod plus et minus praeter proportionale est ; si enim iustum proportionale, plus videlicet et minus iniustum existens praeter proportionale est, id est alterum ab eo quod iustum est. Dicens autem quoniam iustum medium, conducit hoc per sillogismum dicens : Proportionale quidem enim medium ; iustum autem proportionale ; iustum ergo medium. Sed unde manifestum quoniam proportionale medium ? Vel quoniam proportionale quidem aequale, aequale autem medium, proportionale ergo medium » ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et Pn O8 V12) : « *Et medium iustum.* Hoc est iustum est medium, supple pluris et minoris, et hoc, id est plus et minus, est praeter proportionale, quasi diceret Iustum est medium eius quod est praeter proportionale, id est inaequalis » ; Albertus *Lect.* f. 85vb . «... erit iustum et erit medium tale iustum eius quod est praeter proportionale, id est iniusti in quo non servatur huiusmodi proportionalitas, sicut quaelibet virtus est medium oppositorum vitiorum, quia omne proportionale est medium inter excedens proportionalitatem et deficiens; iustum est huiusmodi; ergo etc.»; *Comm.* p. 347 b. Cf. adn. ad Arist. 1131 b 10. 106 Lin. 1131 a 31. 115 Lin. 1131 b 7-8. 116 Cap. 6 lin. 55-70.

1131 b Reliqua autem una directivum quod fit in commutationibus et voluntariis et involuntariis. § Hoc autem iustum aliam speciem habet a priori. § Distributivum quidem enim iustum communium semper secundum proportionalitatem est dictam. Et enim a pecuniis communibus si fiat distributio, erit secundum proportionem eandem quam habent ad invicem illata. Et iniustum oppositum iusto huic praeter proportionale est. § In commutationibus autem iustum est quidem aequale quid et iniustum
1132 a inaequale, sed non secundum proportionalitatem illam, sed secundum arismeticam. Nihil enim differt si studiosus pravum privavit vel pravus studiosum, neque si moechatus est studiosus vel pravus. Sed ad nocumenti differentiam solum respicit lex et utitur ut aequalibus, si hic quidem iniustum facit, hic autem iniustum patitur et si hic quidem laesit, hic autem laesus est. Quare iniustum hoc inaequale existens aequare tentât iudex. § Et enim cum hic quidem vulneretur, hic autem percutiat, vel et occidat, hic autem moriatur, divisa est actio et passio in inaequalia; sed tentat damno aequare auferens a lucro. § Dicitur enim ut simpliciter dicere in talibus, etsi non aliquibus proprium nomen videatur, lucrum, puta percutienti, et damnum patienti. Sed quando quidem mensurata est passio, vocatur hoc quidem damnum, hoc autem lucrum. § Quare pluris quidem et minoris aequale medium, lucrum autem et damnum hoc quidem plus, hoc autem minus contrarie, boni quidem enim plus, mali autem minus, · lucrum, contrarium autem damnum, quorum erat medium aequale, quod dicimus esse iustum. Quare directivum iustum utique erit medium damni et lucri. § Propter quod et quando dubitant, ad iudicem refugiunt; ad iudicem autem ire, ire est ad iustum; iudex enim vult esse velut iustum animatum. Et quaerunt iudicem medium, et vocant

25 in ALRtT *(lin.* 12) : et in Rp 26 et voluntariis A *pr.m.* Sk2 T (? *lin.* 12-13) et in voluntariis L1(EtO®PuV12 Lp *sec.m.* Sk2) P13 *om.* T1 P12 Rn R *(add. post* 25 fit Rp) 26 involuntariis AL^Et P12Re) L2RT *(lin.* 13) : in involuntariis I?(O8P1Γv12 W1 *sec.m.* Sk2) 31 illata ALRt : illatam Rp 32-33 In commutationibus autem LRT *(lin.* 23, 41) : Quod (=το) autem [est] in commutationibus *Ani. transl.(R&)* 1132 a 4 ad nocumenti differentiam A(=πρὸ του βλάβου την διαφορὰν LbMbOb) LRpT *(lin.* 78) : ad nocumentum (In greco : ante [=KpôKbNb] nocumentum *add. marg.)* differentiam Rt 5 hic quidem ALRt : *inv.* Rp 6 est ALRt . erit Rp 8 et A(KbLb) Li(O®V" *sec.m.* EtSk2) L2T *(lin.* 96) : *om.* A(Mb) P11 Lp *pr.m.* EtSk2 R 9 actio et passio Rp2T *(lin.* 97) : passio et actio ALRtRp1-3 11 etsi LRp . et utique si Rt *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 11 videatur A(Ob) LT *(lin.* 116) : erit A(LbMb) R 14 pluris ALRtT *(lin.* 47, 126) : qui pluris Rp 14 et ALRtT *(lin.* 47) : quam et Rp (quam in *pr.m.* Rp3) 16 boni quidem enim LRt : quidem enim boni Rp *(an quod quidem enim boni Ant. transi. ? Cf. supra* 1131 b 32-33 *cum adn.)* 20 iudicem... iudicem ALRtT *(lin.* 146) : invicem... invicem Rp *(corr. rec.m.* Rp3) 21 ire ALRt : *om.* Rp

quidem medios, tamquam si medium attingant iustum adipiscentes. Medium ergo aliquod iustum, si quidem et index; index autem adaequat.

23 quidem L2RT *(lin.* 151) : quidam AL1   23 medios T *(lin.* 152) : mesidios A(KbMbOb *Ant. transl.(ila)* Rt mesidicos A(Lb) LRp   23-24 tamquam si medium attingant iustum adipiscentes RT *(lin.* 152-153) : ut si medio contingant iusto compositi L   24 aliquod A(KbLb) RT *(Un.* 155) : quiddam *Ant. transi.*(Ha) *om.* A(Mb) L

1131 b 25 *Reliqua autem < una > directivum* etc. Postquam Philosophus ostendit quomodo accipiatur medium in iustitia distributiva, hic ostendit quomodo accipiatur medium in iustitia commutativa. Et circa hoc tria facit: primo ostendit esse quandam speciem iustitiae praeter distributivam; secundo ostendit differentiam huius ad illam, ibi: *Hoc autem iustum* etc.; tertio ostendit qualiter accipiatur medium in hac iustitiae specie, ibi: *Et quemadmodum linea* etc. Dicit ergo primo quod praeter praedictam speciem iustitiae quae consistit in distributionibus, relinquitur una quae est directiva in commutationibus tam voluntariis quam involuntariis.

1131 b 26 Deinde cum dicit: *Hoc autem iustum* etc., ostendit differentiam huius speciei ad praemissam. Et circa hoc duo facit. Primo proponit quod intendit, dicens quod istud iustum quod consistit in commutationibus est alterius speciei a supra dicto iusto quod consistit in distributionibus.

1131 b 27 Secundo ibi: *Distributivum quidem enim* etc., assignat differentiam. Et primo resumit quid pertineat ad distributivam iustitiam; secundo ostendit quid pertineat ad iustitiam commutativam, ibi: *In commutationibus autem* etc. Dicit ergo primo quod iustum supra dictum semper est distributivum communium bonorum secundum supra dictam proportionalitatem, scilicet geometricam, quae attenditur secundum aequalitatem proportionis. Et hoc manifestat, quia si communes pecuniae civitatis vel aliquorum hominum debeant distribui in singulos, hoc erit ita faciendum ut singulis detur aliquid de communi secundum illam proportionem secundum quam ipsi intulerunt in commune; puta in negotiationibus, quantum aliquis plus posuit in societatem, tanto maiorem partem accipit; et in civitatibus, quanto aliquis plus servivit communitati, tanto plus accipit de bonis communibus. Et sicut iustum distributivum consistit in hac proportionalitate, ita iniustum oppositum consistit in hoc quod praetermittitur huiusmodi proportionalitas.

Deinde cum dicit: *In commutationibus autem* etc., 1131 b 32 ostendit quid pertineat ad iustitiam commutativam. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quid pertineat ad iustitiam commutativam; secundo manifestat per exemplum, ibi: *Et enim cum hic quidem^ vulneretur* etc.; tertio infert quaedam correlaria ex dictis, ibi: *Quare pluris quidem et minoris* etc. Dicit ergo primo quod iustum quod consistit in commutationibus in aliquo quidem convenit cum iusto distributivo, quod scilicet iustum est aequale et iniustum inaequale, sed in hoc differunt quod aequale in iustitia commutativa non attenditur secundum proportionalitatem illam, scilicet geometricam, quae attendebatur in distributivo iusto, sed

1 una *coni, ex Arist, (cf. supra c.* 4 *lin.* 100 *et infra lin.* 12) *cum sec.rn.* ErW10] *om.* Θ   27 secundum] circa Ψ*(hom.om.* P3)   30 erit ita] *inv.* Ψ (ita *om.* V2)   34 quantum] quam PSWi (quantum *corr. sec.rn.* SWi) quanto V6Za Ed3   36 accipit] commodi *add.* Ψ

1-13 Cf. supra c. 4 lin. 25-31 (in 1130 b 33 - 1131 a 1). - Albertus *De bono* tr.V q.3 a.7 (ed. Coi., t. 28, p. 305, 10-12) « Est et alia iustitia quae dicitur restitutiva vel *communicativa* sive directiva » ; *Lect.* f. 85ara : « *Reliqua autem*. In parte ista determinat de iustitia directiva in communicationibus » ; f. 86ra : « Reliqua, id est relicta a praedicta, est directiva quae fit in communicationibus voluntarii set involuntariis et per quam tales communicationes diriguntur ad aequalitatem... Potest aliter exponi ut dicatur quod in hoc tangit unam differentiam distributivae ad *communicativam*, quia distributiva est rerum communium, *commutativa* autem rerum propriarum... ; secunda differentia est quod distributiva est secundum proportionem geometricam, *commutativa* secundum arismeticam». -Verbum « commutativus », ceteroquin perquam rarum (deest enim in Blaise *Diet, latin-français des auteurs chrétiens* ; Souter *Glossary of Later Latin to* 600 *A.D.* ; Baxter-Johnson *A Medieval Latin Word-List* ; Niermeyer *Mediae latinitatis Lexicon minus* ; unum tantum exemplum profert Breitmeyer *Le suffixe latin -iuus"),* in *Libro Ethicorum* Aristotelis a Roberto Grosseteste translato semel invenitur (infra c. 8, 1132 b 31), semel etiam in libro *Politicorum* a Guillelmo de Moerbeke translato (I 7, 1257 a 28 ; ed. Susemihl, p. 36 ; cf. transi, imperfecta, ed. Michaud-Quantin, p. 15), nusquam tamen apud Aristotelem invenitur vox « iustitia commutativa », cum nec iustitiam « commutativam », sed tantum « directivam », id est emendatricem, Aristoteles agnoscat. Qua voce, etsi Albertus primus forsitan usus sit (cf. loci supra laud.), qui tamen voce « iustitia communicativa » saepius usus esse videtur, ipse Thomas in codice autographo scripti *Super III Sent.,* Vat. lat. 9851, praeterquam in f. 37va 48 (d.18 a.2 ; ed. Moos, p. 559 lin. 24), non utitur usque ad f. 88vb, sed voce «iustitia communicativa», nam in f. 88vb (d.33 q.3 a.4 qla 5 ad 2) etiam tum scripsit : « et in his dirigit *communicativa iustitia.* Est enim in ea aequalitas *communicationis,* quia quantum unus dedit alteri, debet tantum ab eo recipere » ; sed, dum folium 8qr scribebat, in margine inferiore folii 88vb sua manu adnotavit : « Et propter hoc etiam *commutativa* dicitur », et deinde a f. 8qr voce «iustitia commutativa» semper usus est. Sic ergo vocem « iustitia commutativa » Thomas dum scriptum *Super III* Seni, scribebat adsumpsisse et in usum adduxisse videtur. E Thoma in primis pendet Maistre Nicole Oresme *Le livre de Ethiques d'Aristote* (ed. Menut, p. 283, 288), qui vocem «Justice commutative» in linguam gallicam introduxisse videtur.   7 Lin. 1131 b 26.   9 Cap. 7, 1132 a 25.   23 Lin. 1131 b 32.   25 Cap. 4, 1131a 9 - cap. 5.   26 Cap. 5.   45 Lin. 1132 a 7.   47 Lin. 1132 a 14.

magis secundum arismeticam, quae scilicet attenditur secundum aequalitatem quantitatis et non secundum aequalitatem proportionis sicut geometrica. Sex enim secundum arismeticam proportionalitatem medium est inter octo et quatuor; exceditur enim ab uno et excedit alterum duobus, sed non est proportio eadem utrobique, nam sex se habet ad quatuor in sesqualtera proportione, octo autem ad sex in sesquitertia; e contrario vero secundum geometricam proportionalitatem, medium exceditur et excedit secundum eandem proportionem, sed non secundum eandem quantitatem; sic enim sex est medium inter novem et quatuor, utrobique enim invenitur sesqualtera proportio, sed non eadem quantitas, novem enim excedunt sex in tribus, sex vero quatuor in duobus. Quod ergo in commutativa iustitia attendatur aequale secundum arismeticam proportionem, manifestat per hoc quod non consideratur ibi diversa proportio personarum. Nihil enim differt, quantum ad iustitiam commutativam, si aliquis bonus privavit per furtum vel rapinam aliquem malum re sua vel e converso, neque etiam differt si bonus vel malus commisit adulterium. Sed lex attendit solum ad differentiam nocumenti, ut scilicet qui plus nocuit plus recompenset, cuiuscumque condicionis sit, et sic patet quod, si unus duorum iniustum faciat et alter iniustum patiatur et unus laedat et alter laedatur, lex utitur his duobus quasi aequalibus, quantumcumque sint inaequales. Unde et iudex, qui est minister legis, hoc attentat ut istud iniustum quo unus laesit alium, quod habet quandam inaequalitatem, reducat ad aequalitatem, constituendo scilicet aequalitatem in ipsa quantitate rerum, non secundum proportionem diversarum personarum.

1132 a 7 Deinde cum dicit: *Et enim cum hic* etc., manifestat per exemplum quod dixerat. Et primo proponit exemplum; secundo removet quoddam dubium, ibi: *Dicitur enim ut simpliciter* etc. Primo ergo ponit exemplum de laesione personali, in qua minus est manifestum. Et dicit quod, si duorum unus vulneretur et alius percutiat vel etiam unus occidat et alius moriatur, divisa est hic actio et passio in inaequalia, quia scilicet percutiens vel occidens habet plus de aestimato bono, in quantum scilicet implevit voluntatem suam, et ita videtur esse quasi in lucro, ille autem qui vulneratur vel etiam occiditur habet plus de malo, in quantum scilicet privatur incolumitate vel vita contra suam voluntatem, et ita videtur esse quasi in damno; sed iudex tentât hoc adaequare subtrahens a lucro et apponens damno, in quantum scilicet aufert aliquid percutienti vel occidenti contra suam voluntatem et exhibet in commodum vel honorem vulnerati vel occisi.

Deinde cum dicit: *Dicitur enim* etc., removet 1132 a 10
quoddam dubium quod possit oriri circa nomen lucri et damni. Et dicit quod, ut simpliciter loquamur, lucrum et damnum dicitur in talibus, quando scilicet aliquis habet plus vel minus, et proprie accipiuntur haec nomina in bonis possessis; sed in aliquibus ista nomina non videntur proprie competere, puta in iniuriis personalibus, ut cum unus percutit et alius percutitur et in hoc quasi damnum patitur, eo quod non potest certa mensura accipi actionis et passionis in huiusmodi iniuriis personalibus, ut sic id quod est plus possit dici lucrum et quod est minus possit dici damnum. Sed quando passio est mensurata, scilicet secundum mensuram iustitiae, tunc id quod est plus vocatur lucrum et id quod est minus vocatur damnum.

Deinde cum dicit: *Quare pluris quidem* etc., infert 1132 a 14
duas conclusiones: primam quidem ex parte ipsius iusti; secundam ex parte iudicis, ibi: *Propter quod* etc. Dicit ergo primo quod, quia iustum commutativum est quoddam aequale, [sit] quod sit medium inter plus et minus ita quod lucrum et damnum se habeant sicut plus et minus, diversimode tamen in bonis et malis; nam habere plus de bono et minus de malo pertinet ad rationem lucri, contrarium autem pertinet ad rationem damni; inter quae duo, scilicet damnum et lucrum, medium est illud aequale quod dicimus iustum. Unde sequitur quod iustum quod est directivum in commutationibus sit medium inter damnum et lucrum, communiter accipiendo utrumque.

81 faciat] facit Ψ   82 alter] alius T(-Za)   93 Primo ergo ponit] Ponit ergo primo T(primo *om.* S)   ni possit] posset Er2P5 DbP' S *sec.m.* Ao Wi *Cf. supra c.* 2 *lin.* 155 *cum adn.*   130 sit Θ] *secl.* (sicut *sec.m.* P* fit *sec.m.* Bg3?)   131 damnum] ita *add.* Ψ

55-70 Boethius *De arithm.* II 43-44 (PL 63, 1147-1152) ; Albertus *Lect.* f. 85rb : «Arismetica autem est quando attenditur comparatio in quantitate differentiae terminorum et non in proportione, ut si dicam 'Sicut se habent quinque ad quatuor, ita se habent septem ad sex', eo quod differentiae sunt aequales in quantitate, quia inter quatuor et quinque quasi est unitas differentia, similiter autem est inter septem et sex ; non tamen est eadem proportio, quia quinque ad quatuor se habent in sesquiquarta proportione, sed septem ad sex in sesquisexta ».   84 Ioannes Saresberiensis *Polycraticus* IV c. 2 (PL 199, 515 B:) «Publicae ergo utilitatis minister et aequitatis servus est princeps»; *Comm. in Eth.vet.,* P18, f. 246vb :« Unde ille qui interficit latronem vel suspendit est sicut *minister legis* vel sicut organum, quia sicut dolabra vel manus est instrumentum carpentatoris, ita ille qui suspendit latronem est sicut *organum legis* » ; Aristoteles *Pol. III* 16, 1287 a 20-22, a Guillelmo de Moerbeke transi, (ed. Susemihl, p. 228) : « si aliquos principari melius, hos instituendum servitores legis et *ministros legum* ».   93 Lin. 1132 a 10.   128 Lin. 1132 a 19.

1132 a 19 Deinde cum dicit: *Propter quod et quando* etc., infert conclusionem ex parte iudicis, de quo supra dixit quod tentât adaequare. Et dicit quod, quia iustum est medium inter damnum et lucrum, inde est quod, quando homines dubitant de hoc, refugiunt ad iudicem, quod idem est ac si refugerent ad id quod est iustum; nam index debet esse quasi quoddam iustum animatum, ut scilicet mens eius totaliter a iustitia possideatur. Illi autem qui refugiunt ad iudicem videntur quaerere medium inter partes quae litigant, et inde est quod iudices vocant medios vel mediatores, ac si ipsi attingant medium in hoc quod perducunt ad id quod est iustum. Sic ergo patet quod iustum de quo nunc loquimur est quoddam medium, quia index qui determinat hoc iustum medius est, in quantum scilicet constituit id quod est aequale inter partes, aequale autem medium est inter plus et minus, ut supra dictum est.

145 de hoc] *om.* φ medio *add.* Hr Ed3 152 medium] et *add.* O(-As ut Kr) 153 est] *om.* Ot-Bg1?6?6 *post* iustum Kr) 158 medium est *inv.* Ψ

Ï5I-I53 Cf. ipse Thomas *Sent, libri Pol.* II 17 (in 1274 a 20), cuius vera verba invenies apud C. Martin *The Vulgate Text...*, p. 61. Rectius Michael Ephesinus, p. 27, 33-35 ; O8, f. io6ra (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) «Et vocant ıudicem mesidicum [quasi mesondikaion, id est medium iustum] qui videntur iniusta pati, ut proprium medium et ıustum tribuentem his» ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 V12) «Quidam, id est iniusta passi, vocant iudices mesidicos, id est medios iustos, quia si sortiantur medio, id est aequali, hoc fiet per hoc quod iniustum passus et qui iniustum fecit componentur, hoc est coordinabuntur et comproportionabuntur arismetice iusto, id est iudici» ; Albertus *Lect.* f. 86rb : «Ideo iudices dicuntur mesidici, quasi medium dicentes, ut si, id est ac si, compositi, id est illi inter quos componitur per iudicem, contingant in iusto medio» ; *Comm.* p. 351 b. Cf. adn. ad Arist. 1132 a 23. 157-159 Lin. 1132 a 14-15.

7

1132 a 25 Et quemadmodum linea in inaequalia secta, quo maior sectio medietatem superexcedit, hoc abstulit et minori sectioni apposuit. Cum autem dica dividatur totum, tunc aiunt habere quod ipsius cum accipiant aequale, aequale autem medium est maioris et minoris secundum arismeticam proportionalitatem. § Propter quod et nominatur dicheon quoniam dica est, quemadmodum si quis dicat dicaon et dicastes et dicaste. § Si enim duobus aequalibus auferatur ab altero, ad alterum autem apponatur, duobus his superexcedit alterum; si enim ablatum sit quidem, non sit au-
1132 b 1 tem appositum, uno utique solum superexcellet. Medium ergo uno et medium a quo ablatum est uno. Hoc ergo cognoscemus et quid auferre oportere a plus habente et quid apponere minus habenti; quo quidem enim medium superexcedit, hoc apponere oportere minus habenti, quo autem superexceditur, auferre a maximo. § Aequales in quibus AA, BB, GG, ad invicem. Ab AA auferatur AE et apponatur GG, quod in quibus GD; quare tota DGG eam quae est AE superexcedit eo quod est GD et eo quod est GZ; eam ergo quae est BB eo quod est GD. § Est autem et in aliis artibus hoc. Destruerentur enim utique si non fecit faciens et quantum et quale et patiens pateretur hoc et tantum et tale. § Venerunt autem et nomina haec et damnum et lucrum ex voluntaria commutatione. Plus quidem enim habere quam quae sui ipsius, lucrari dicitur, minus autem his quae ex principio damnificari, puta in vendere et emere et in quantis ahis licentiam dedit lex. Quando autem neque plus neque minus sed ipsa per se ipsa fiunt, quae ipsorum aiunt habere et neque damnificari neque lucrari. Quare lucri cuiusdam et damni medium iustum est, quod praeter voluntarium aequale habere et prius et posterius.

25 linea ALT *(lin.* i, 22; *cf. c.* 6 *lin.* 9) : linia Rt ligna Rp 25 in inaequalia ALRtT *(lin.* 22) inaequalia Rp (in non aequalia *corr. rec.m.* Rp3) 26 hoc ALRtT *(lin.* 24) : hic Rp 28 dica T *(lin.* 29) : dicha ALRt dico Rp (dica *corr. sec.rn.* Ba*Vl3Vd *rec.m.* Rp3) dupliciter *Ant. transi.(Ha)* 30 quod RpT *(lin.* 20, 38) : hoc ALRt 31 dicheon T *(lin.* 42) : dikeon *Ant. transi.(Ha)* dikaion L dykaion (dikayon, dykayon) R 31 quoniam ALRt . quando Rp *(corr. rec.m.* Rp3) 31 dica Rn T *(lin.* 41) : dicha L dycha Rt dika (dyka) Rp *cf.* 1132 a 28 *cum adn.* 32 dicaon T *(lin.* 44) : dichaion L dychaion RtBa1 dikaion Et Lp Tu1 dykaion As'Vl3 dikayon SIRp3 dykayon PnVd dikeon *Ant. transl.(Ha)* 32 dicastes T *(lin.* 44) : dikastes LR (dy- Pl4VdRp2) 32 et dicaste T *(lin.* 44-45) : dichastes L(PnVl2 *sec.rn.* Sk2 Pl3Ha) Rt dicastes O8 Rp1-3 dikastes Et Lp dykastes Ba1 *om. pr.m.* Sk2 Rn Rp2 (-Ba1 et dikaste *add. ex* T *sec.rn.* Vl3) 34 sit quidem ALRt : *inv.* Rp 1132 b 1 superexcellet Rt : excelleret Rp superexcessit L1 superexcellit L2 2 cognoscemus ALRtT *(lin.* 69) : cognoscimus Rp 3 oportere (=δεῖν) LR : oportet (=δεῖ) A *Ant. transi.(Ha)* 3 quid ALT *(lin.* 70) : quidem R 4 superexcedit ALRt : superexcedat Rp(-Ba') 4-5 oportere LR : oportet A *Ant. transi.*(Ha) 10 Destruerentur LRtT *(lin.* 96-97) : Destruentur Rp *(corr. sec.rn.* Ba4Vl3Vd) 11 pateretur RT *(lin.* 98) · passus est L 11 et tale ALRtT *(lin.* 99) tale Rp 12 et nomina T *(lin.* 8-9) : nomina ALR 17 ipsa per se ipsa LT (? *lin.* 112) : vel eadem per eadem *add. post* se ipsa Rt *post* fiunt Rp 19 quod A(=το Mb) RT *(lin.* 118) : eorum quae A(=τῶν LbOb) L 19 praeter A(=παρά KbLbOb) RT *(lin.* 120) : circa A(=περὶ Mb) L 19 et AR : quod et L

H32 a 25 *Et quemadmodum linea* etc. Postquam Philosophus ostendit differentiam inter iustum quod est directivum commutationum et iustum distributivum, hic ostendit qualiter accipiatur medium in hoc iusto quod est directivum commutationum. Et circa hoc duo facit: primo ostendit propositum; secundo manifestat originem horum nominum damnum et lucrum quibus usus fuerat, ibi: *Venerunt autem et nomina haec* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo inveniatur medium commutativae iustitiae circa easdem res; secundo quomodo inveniatur circa res diversarum artium, ibi: *Est autem et in aliis artibus* etc. Circa primum duo facit: primo inducit exemplum ad ostendendum qualiter accipiatur medium in commutativa iustitia; secundo manifestat quod dixerat, ibi: *Si enim duobus aequalibus* etc. Circa primum duo facit: primo proponit exemplum ad propositum ostendendum; secundo ostendit convenientiam exempli ex ipso modo loquendi, ibi: *Propter quod et nominatur* etc. Dicit ergo primo quod ita iudex ad aequalitatem reducit sicut, si esset una linea divisa in partes inaequales, ille qui vellet ad aequalitatem reducere auferret a maiori parte illud in quo excedit medietatem totius lineae et apponeret illud minori parti, ita quod medietas totius lineae esset quasi quaedam dica, id est regula vel mensura, per quam inaequalia reducerentur ad aequalitatem. Et sic, cum totum quod est duorum hominum dividatur tali dica, id est mensura, tunc dicunt quod unusquisque habet quod suum est, in quantum scilicet accipiunt aequale, quod est medium inter maius et minus, et hoc secundum arismeticam proportionalitatem, quia scilicet quantum medium iustitiae exceditur ab eo qui habebat plus, tantum excedit illum qui habet minus, quod pertinet ad proportionalitatem arismeticam, ut prius dictum est.

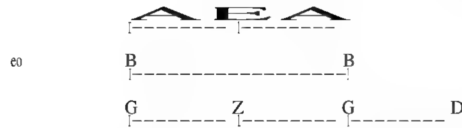
1132 a 30 Deinde cum dicit: *Propter quod et nominatur* etc., manifestat exemplum praemissum esse conveniens per modum loquendi apud Graecos. Et dicit quod, quia medium huius iustitiae est sicut quaedam dica, inde est quod iustum apud Graecos vocatur dicheon, sicut si aliquis volens huiusmodi nomina variare dicat quod dicaon est iustum et dicastes iustus et dicaste iustitia.

Deinde cum dicit: *Si enim duobus* etc., manifestat quod dixerat, scilicet quod oporteat subtrahere ab eo qui habet plus id in quo excedit medietatem et apponere ei qui habet minus. Et primo manifestat quod dictum est; secundo exponit in terminis, ibi: *Aequales in quibus* etc. Dicit ergo primo quod, si sint duo aequalia quorum utrumque habeat duas mensuras, puta duas palmas aut duos pedes, et medietas auferatur ab uno et apponatur alteri, manifestum est quod illud cui apponitur superexcedit alterum in duobus, quia ei cui subtrahitur non remanet nisi unum, illud autem cui additur habet tria; sed si id quod subtrahitur ab uno non apponatur alteri, manifestum est quod non erit excessus nisi in uno. Per id autem cui nihil additur nec subtrahitur, intelligitur ipsum medium iustitiae, quia habet quod suum est et nec plus nec minus; per id autem cui additur intelligitur ille qui plus habet; per id autem cui subtrahitur intelligitur ille qui minus habet. Sic ergo patet quod ille qui plus habet excedit medium in uno, quod scilicet est sibi superadditum, medium vero excedit id a quo ablatum est in uno, quod scilicet est sibi subtractum. Hoc ergo, scilicet medio, cognoscemus et quid oportet auferre ab eo qui plus habet et quid oportet apponere ei qui minus habet; quia illud oportet apponere minus habenti in quo medium excedit ipsum, hoc autem oportet auferre a maximo, id est ab eo qui plus habet, in quo medium superexceditur ab eo. 1132 a 32

Deinde cum dicit: *Aequales in quibus* etc., proponit quae dicta sunt in terminis. Sint enim tres lineae aequales, in quarum una scribatur in terminis AA, in alia BB, in tertia GG; linea ergo BB maneat 1132 b 6

29 dividatur] dividantur **P** dividitur **Φ** *Sed cf. Arist.* 1132 a 28 44 dicaon] dycaon Cl AsDbP^^PdVW^W dythaon Ao diacon Er Φ3 T(dyathon S dichaicon V6) *sec.m.* Erl 45 dicaste] dichaste BoEr2KrCP6 **Φ^^P'Y1^** dycaste AoAs dychaste V3V4 dycasthe P1) 66 excedit medium *Inc.* i8a *pecia*

6-8 Albertus *Lect. f.* 86rb « Et primo ostendit propositum ; secundo ostendit originem horum nominum lucrum et damnum, ibi : *Venerunt autem* ». 8 Lin. 1132 b 11. 12 Lin. 1132 b 9. 16 Lin. 1132 a 32. 20 Lin. 1132 a 30. 26-27, 29"3°» 4o-45 Albertus *Lect.* f. 86va : « Et sciendum quod dica dicitur lignum in quo est mensura aliquorum quasi regula ad quam diriguntur ; et per similitudinem dicitur iustitia dica, quia est quaedam regula et mensura per quam ad aequalitatem reducuntur inaequalia in damnis et lucris. Dicit ergo quod, quando totum dividitur secundum mensuram dicae ita quod tantum detur unicuique quantum est quantitas dicae, tunc dicunt se habere quod suum est et tunc accipiunt aequale et medium, quia sic se habet in arismetica proportionalitate, ut dictum est, et ideo congrue iustitia dicitur dikaion, quasi dica quaedam, et iustus dicitur dikastes, in quantum est directivus ad dicam» ; *Comm.* p. 351-352. Ex Anonymi commentario, sed male interpretato, pendere videtur Albertus ; cf. Anonymus, p. 221, 10-12 ; O3, f. 8pra : «Iustum autem et directivum et aequale medii locum habet et regula est et mensura ad aequandum eum qui iniustum passus est ei qui iniustum fecit». - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 28, 21-22 ; O8, f. io6va (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) « Et propter hoc, ait, nominatur dikaion [id est iustum], quia dicha est [id est in duo divisum aequaliter est] » ; Averroes, V c. 4 (ed. 1562, f. yora) : « Et derivatur quidem nomen iustitiae in graeco a dividendo in duo dimidia, et 'dicens iustitiae', id est iudex, est ille qui dividit inter homines per duas partes coaequales»; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261*: «Dikaion: iustum. - Dikastes: iudex iusti». 37 Cap. 6 lin. 55-7°. 51 Lin. 1132 b 6.

indivisa, linea vero AA dividatur per medium in puncto E, linea vero GG dividatur per medium in puncto Z; auferatur ergo a linea quae est AA una pars quae est AE et apponatur lineae quae est GG et vocetur hoc appositum GD; sic ergo patet quod tota linea quae est DGG superexcedit eam quae est AE in duobus, scilicet in eo quod est GD et in eo quod est GZ, sed lineam quae est BB excedit in uno solo quod est GD. Sic ergo patet quod id quod est maximum excedit medium in uno, minimum autem in duobus ad modum arismeticae proportionalitatis.

1132 b 9 Deinde cum dicit: *Est autem et in aliis* etc., ostendit quod id quod dictum est observari oportet etiam in commutatione diversarum artium. Destruerentur enim artes si ille qui facit aliquod artificium non pateretur, id est non reciperet pro illo artificio, tantum et tale quantum et quale fecit. Et ideo oportet commensurari opera unius artificis operibus alterius ad hoc quod sit iusta commutatio.

Deinde cum dicit: *Venerunt autem* etc., ostendit 1132 b 11
originem horum nominum damnum et lucrum. Et dicit quod ista nomina provenerunt ex commutationibus voluntariis in quibus primo fuit usus talium nominum. Cum enim aliquis plus haberet quam prius habuerat dicebatur lucrari, quando autem minus, dicebatur damnificari, sicut in emptionibus et venditionibus et in omnibus aliis commutationibus quae sunt licitae secundum legem. Sed quando aliqui neque plus neque minus habebant eo quod a principio habuerant, sed ipsamet reportabant in aequali quantitate per commutationem eorum quae attulerant, tunc dicebantur habere ea quae eorum sunt et nihil lucrari neque amittere. Concludit autem ulterius conclusionem principaliter intentam. Ex praemissis enim patet quod iustum de quo nunc agitur est medium damni et lucri; quod quidem iustum nihil est aliud quam habere aequale ante commutationem et post, etiam praeter voluntatem, ut patet in eo qui, iudice cogente, restituit alteri quod plus habebat.

79-81 *Formam om.* P'P'V4 Cl ErV4 PeT(-S) 104 provenerunt PSWi] perveniunt Φ (pervenerunt P' proveniunt Bgl veniunt DbPeV3) pervenerunt Ve proveniunt Za 119 ante *coni, cum* V6 Ed3 *sec.m.* Er2 V10W Er1 AoKrP10 Wi] aut Θ (ut P1 autem SZa *hom.om. pr.m.* Kr Bgl)

8

Videtur autem aliquibus et contrapassum esse simpliciter iustum, ut Pictagorici dixerunt; determinabant enim simpliciter iustum contrapassum alii. § Contrapassum autem non congruit neque in distributivum iustum. § Neque in directivum, quamvis volunt hoc dicere; et Radamanti iustum:

« Si patiatur quae fecit, vindicta recta fit ».

§ Multis enim in locis dissonat; puta si principatum habens percussit, non oportet repercuti, et si principem percussit, non percuti solum oportet, sed et puniri. § Adhuc involuntarium et voluntarium differt multum. § Sed in communicationibus quidem commutativis continet tale iustum contrapassum secundum proportionalitatem et non secundum aequalitatem. § Per contrafacere enim proportionale commanet civitas. Vel enim hoc male quaerunt? Si autem non, servitus videtur esse si non contrafaciat. Vel quod bene? Si autem non, retributio non fit, retributione autem commanent. Propter quod et gratiarum sacrum prompte faciunt, ut retributio sit; hoc enim proprium gratiae, refamulari enim oportet ei qui gratiam fecit et rursus incipere ipsum gratiam facientem. § Facit enim retributionem eam quae secundum proportionalitatem secundum diametrum coniugatio. Puta aedificator in quo A, coriarius in quo B, domus in quo G, calciamentum in quo D. Oportet igitur accipere aedificatorem a coriario illius opus et ipsum illi retribuere quod ipsius. Si igitur primum sit secundum proportionalitatem aequale, deinde contrapassum fiat, erit quod dicitur. Si autem non, non aequale neque commanet; nihil enim prohibet melius esse alterius opus quam alterius, oportet igitur haec utique aequari. § Est autem hoc et in aliis artibus. Destruerentur enim si non fecerit faciens et quantum et quale et patiens pateretur hoc et tantum et tale. Non enim ex duobus medicis fit communicatio, sed ex medico et agricola et omnino alteris et non aequalibus, sed hos oportet aequari.

2i Videtur ALRtT *(lin.* i ; *cf. supra c.* 4 *lin.* 95) : Videbitur Rp 22 Pictagorici P13 Rt Tu1 T *(lin.* 13): Pitha- O8 Sk2 Sl Pytha- P14Vd Pita- EtPuV12 P12 Lp Rn V13 Pyta- T1 As^a1 Pycta- Rp3 25 volunt ALRt : voluerit Rp 25 Radamanti T *(lin.* 36) : Radamantis O8 L2Rp *sec.m.* Et redampnantis Rt *sec.m.* P13 Radamanthis L1(P11V12 SkU?1 P12 Lp in dampnanthis *pr.m.* Et) 27 recta ALRtT *(lin.* 38) : recte Rp 30 Adhuc ART *(lin.* 66) : Adhuc et L 31 communicationibus AL1(P11 SkTT1) L2RtT *(lin.* 99 *et etiam* 8, 87 *coni.)* : commutationibus L'(EtO8V12 P12 Lp) Tu1 Rp2'3 concomitationibus Rp1(-Tu1) 33 Per RpT *(lin.* <yj, 118) : In LRt 1133 a 2 commanent ALRtT *(lin.* 138) : commanet Rp 5 incipere ipsum R : ipsum incipere AL1 (fecit... gratiam *hom.om.* L2) 8 igitur ALRtT *(lin.* 166) : autem Rp (ergo V13) 14 utique L2R . *ante* 13 haec L1 *(om.* A *sed forte post* 15 enim *inserendum. ; nam ibi in* A *hab.* αν KbLbMb *om.* Ob) 15 fecerit Rp : fecit L *om.* Rt 16 pateretur Rt . passus est L *om.* Rp *(cf.* 1132 b 11)

1132 b 21 *Videtur autem aliquibus* etc. Postquam Philosophus ostendit qualiter accipiatur medium in utraque iustitiae specie, hic excludit quandam falsam sententiam circa acceptionem medii iustitiae. Et circa hoc tria facit: primo proponit sententiam erroneam; secundo improbat eam, ibi: *Contrapassum autem* etc.; tertio ostendit in quibus et qualibus habeat veritatem, ibi: *Sed in communicationibus quidem* etc. Dicit ergo primo quod quibusdam visum est quod universaliter loquendo nihil aliud esset iustum quam contrapassum, ut scilicet aliquis pateretur secundum quod fecerat; et haec fuit sententia Pictagoricorum, qui determinabant quod simpliciter iustum est idem quod contrapassum alii.

1132 b 23 Deinde cum dicit: *Contrapassum autem* etc., improbat praedictam positionem. Et hoc dupliciter. Primo quidem quantum ad distributivam iustitiam, dicens quod contrapassum non congruit circa iustum distributivum. Et huius ratio manifesta est; iustum enim distributivum non attenditur secundum quod unus duorum, quos oportet per iustitiam aequari, agit in alium vel patitur ab alio, quod requiritur ad rationem contrapassi, sed quod aliquid communium bonorum distribuatur utrique secundum aequalitatem proportionis.

1132 b 24 Secundo ibi: *Neque in directivum* etc., improbat praedictam positionem quantum ad iustitiam commutativam. Et primo proponit quod de hac iustitia intendebant. Et dicit quod contrapassum non congruit etiam omnibus modis circa iustum quod est directivum commutationum, quamvis illi qui protulerunt praedictam sententiam hoc voluerunt dicere quod in commutationibus sit idem iustum quod contrapassum; quod patet per hoc quod quidam legislator, nomine Radamantus, introduxit tale iustum quod si aliquis patiatur illa quae fecit, fit recta vindicta.

1132 b 28 Secundo ibi: *Multis enim in locis* etc., improbat quod dictum est duabus rationibus. Circa quarum primam dicit quod in multis locis talis vindicta invenitur dissonare verae iustitiae; ut, si aliquis in principatu constitutus percusserit aliquam privatam personam, non requirit hoc iustitia quod princeps repercutiatur, et similiter, si aliquis percutiat principem, oportet quod non solum percutiatur, sed quod etiam gravius puniatur. Videtur autem hoc esse contra id quod Philosophus supra dixerat quod in iustitia commutativa non attenditur diversa condicio personarum, sed lex utitur omnibus quasi aequalibus. Sed attendendum est quod ibidem Philosophus dixit quod in commutativa iustitia lex attendit solum ad differentiam nocumenti; manifestum est autem quod, quando nocumentum attenditur circa subtractionem rei exterioris, puta pecuniae, non variatur quantitas nocumenti secundum diversam condicionem personae, sed, quando est nocumentum personale, tunc necesse est quod quantitas nocumenti diversificetur secundum condicionem personae: manifestum est enim quod maius est nocumentum cum aliquis percutit principem, per quod non solum personam ipsius sed totam rem publicam laedit, quam cum percutit aliquam privatam personam; et ideo non competit iustitiae in talibus simpliciter contrapassum.

1132 b 30 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc involuntarium* etc. Et dicit quod circa vindictas inferendas multum differt utrum aliquis iniuriam intulerit voluntarius an involuntarius, scilicet propter ignorantiam vel vim aut metum. Gravius enim debet vindicari si voluntarius peccavit quam si involuntarius, et hoc duplici ratione. Primo quidem quia in vindictis non solum attenditur quod aequalitas iustitiae reparetur per hoc quod aliquis restituat alteri quod ei subtraxit, sed etiam quod pro peccato commisso poenam sustineat; et propter hoc lege aliqui puniuntur etiam pro peccatis quibus nulla iniuria vel damnum alii irrogatur, et fur non solum compellitur restituere quod accepit, per quod aequalitas iustitiae reintegratur, sed etiam ulterius punitur pro culpa commissa; culpa autem aggravatur vel diminuitur ex hoc quod quis peccat voluntarius vel involuntarius; unde gravius punitur voluntarius quam involuntarius. Secundo quia maior est voluntarie peccantis iniuria; additur enim exteriori nocumento interior contemptus.

8 communicationibus *coni, cum tertia m.* P] commutationibus Θ *Cf. Arist.* 1132 a 31 *cum adn.; infra lin.* 87 *cum adn. et lin.* 99 24 sed] oportet *(vel* importat) *suppl.I* (secundum *add. sec.m. O; sed cf. lin.* 25 distribuatur) 47 quod *om.* Ψ 67 Et *om.* T(-VeZa) 85 iniuria] *ante* 84 voluntarie Ψ

6 Lin. 1132 b 23. 8 Lin. 1132 b 31. 24 Cf. supra c. 6, 1131 b 27-29; 5, 1131 a 31. 36-38 Anonymus, p. 222, 23-26; O8, f. 8gva: « *Si patiatur quae fecit, vindicta recta fit.* Hoc quidem verbum est apud Esiodum in Magnis operibus sic habens · Si mala quis seminet, mala lucra metet. Si patiatur quae fecit, vindicta recta fit »; Michael Ephesinus, p. 31, 30-32; O8, f. iO7rb « Quid autem est contrapassum hoc iustum et nunc manifeste ostendit apponens quod Radamanthis. Est autem hoc verbum ab his quae Esiodi »; Albertus *Lect.* f. 86vb: « Et dicitur redamantis iustum quando quis reddit aliquid secundum quod passus est. Vel Radamans est nomen proprium cuiusdam legislatoris secundum aliam translationem. Hoc autem quod dixit: 'Si patiatur quae fecit', est sententia Homeri »; *Comm.* p. 354. 48 Cap. 6, 1132 a 4-5. 61-63 Albertus *De bono* tr.V q.4 a.7 (ed. Coi., t. 28, p. 306, 63-67): « rex est persona organica respectu totius rei publicae et ideo qui mittit manus in ipsum, non sufficit si solum mortem patiatur, quia non peccat solum in eum, sed in totam rem publicam... »; *Lect.* f. 87ra: « in illo derogatur auctoritati quam princeps habet super rem publicam ». 75-76 Augustinus *De lib. arb.* III xvni 51 (PL 32, 1296) = *Retract.* I ıχ 5 (PL 32, 598): « Omnis autem poena, si iusta est, peccati poena est... »; cf. ipse Thomas Za-ZIae q.87 a.7; *IIA~/IAβ* q.io8 a.4.

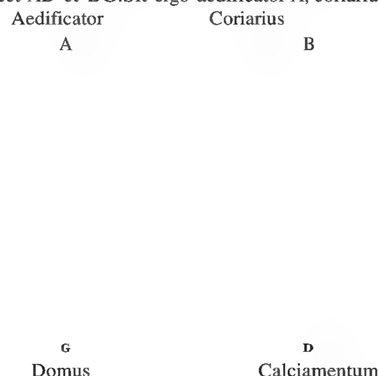
1132 b 31 Deinde cum dicit: *Sed in communicationibus quidem* etc., ostendit in quibus et qualiter sit verum quod dictum est, scilicet quod contrapassum sit iustum. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod contrapassum oportet fieri in commutationibus secundum proportionalitatem; secundo manifestat formam huius proportionalitatis, ibi: *Facit enim retributionem* etc.; tertio ostendit quomodo talis forma observari possit, ibi: *Propter quod omnia comparabilia* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *Per contrafacere enim* etc. Dicit ergo primo quod in communicationibus commutativis verum est quod tale iustum continet in se contrapassum, non quidem secundum aequalitatem, sed secundum proportionalitatem. Videtur autem hoc esse contra id quod supra dictum est, quod scilicet in commutativa iustitia medium accipitur non quidem secundum geometricam proportionalitatem, quae consistit in aequalitate proportionis, sed secundum arismeticam, quae consistit in aequalitate quantitatis. Dicendum est autem quod circa iustitiam commutativam semper quidem oportet esse aequalitatem rei ad rem, non tamen actionis et passionis, quod importat contrapassum, sed in hoc oportet adhiberi proportionalitatem ad hoc quod fiat aequalitas rerum, eo quod actio unius artificis maior est quam actio alterius, sicut aedificatio quam fabricatio cultelli, unde si aedificator commutaret actionem suam pro actione fabri, non esset aequalitas rei datae et acceptae, puta domus et cultelli.

1132 b 33 Deinde cum dicit: *Per contrafacere enim* etc., probat propositum, dicens quod per hoc manifestum esse potest quod iustum commutativum contineat contrapassum secundum proportionalitatem, quia per hoc commanent cives sibi invicem in civitate quod sibi invicem proportionaliter contrafaciunt, prout scilicet si unus pro alio facit aliquid, alius studet proportionaliter facere pro eodem. Et manifestum est quod omnes cives hoc quaerunt ut eis proportionaliter contrafiat: per hoc enim commanent homines ad invicem quod sibi invicem faciunt quod quaerunt. Numquid ergo hoc male quaerunt, quod scilicet eis proportionaliter contrafiat? Si autem non quaerunt hoc male, videtur esse servitus si uni facienti alius non contrafaciat proportionaliter; servile enim est quod aliquis non adipiscatur ex suo opere id quod non male quaerit. Vel dicemus quod non solum non male quaerunt homines sibi proportionaliter contrafieri, sed etiam bene? Et sic, si non contrafiat eis proportionaliter, non fiet retributio debita; per hoc autem homines commanent ad invicem quod unus retribuat alteri pro his quae ab eo accepit. Et inde est quod boni homines prompte exhibent suis benefactoribus gratiarum actionem quasi quiddam sacrum, ut per hoc eis retribuant; retribuere enim proprie pertinet ad gratiarum actionem, oportet enim quod homo iterato serviat ei qui sibi fecit gratiam, id est gratuitum beneficium impendit, et quod non sit contentus tantum facere quantum accepit, sed quod rursus ipse incipiat amplius exhibendo quam accepit, ut sic ipse gratiam faciat.

Deinde cum dicit: *Facit enim retributionem* etc., 1133 a 5 manifestat formam proportionalitatis secundum quam debet fieri contrapassum. Et primo proponit ipsam in coriario et aedificatore; secundo ostendit idem esse in aliis artibus, ibi: *Est autem hoc* etc. Dicit ergo primo quod coniugatio quae est secundum diametrum facit in commutationibus retributionem vel contrapassum secundum proportionalitatem. Ad cuius intellectum describatur quadratum ABGD et ducantur duo diametri se intersecantes, scilicet AD et BG. Sit ergo aedificator A, coriarius B,

Aedificator Coriarius

A B

G D

Domus Calciamentum

87 communicationibus *coni.]* commutationibus Θ *Cf. supra lin.* 8 *cum adn.* 111-112 ad hoc *om.* Φ 148 accepit] acceperit Ψ 155 est] *om.* <b(*add. sec.m.* PdV10 P5) 161-164 *Schema om.* OTTd Cl Er P6V3 Ψ(-8)

93 Lin. 1133 a 5. 95 Cap. 9, 1133 a 19. 97 Lin. 1132 b 33. 103 Cap. 6, 1131 b 32 - 1132 a 2, cum Thomae comm. c. 6 lin. 51-57. 140-142 Albertus *Lect.* f. 87ra « Tertio ibi *Propter quod et gratiarum*, probat idem per signum. Et dicit propter quod, id est propter retributiones, et cives prompte, id est de facili, faciunt sacrum gratiarum, id est gratiam faciunt alii ; et dicitur 'gratia' gratis donatum, et hoc est quoddam sacrum in quantum est quoddam opus virtutis et excedens omne quod est humanum, et omne tale est quoddam sacrum, ut in I [18, 1101 b 25-27] dixit de honore virtutis. Vel sacrum, id est sancitum [? *an legend.* sacrarium *cf. loci infra laud.]*» , *Comm. p. 356.* - Aliter et recte Anonymus, p. 223, 34 - 224, 3 ; O8, f. çora : «Quoniam autem his qui benefecerunt oportet retribuere, signum ait et stabiliri in civitatibus prompte et in medio Gratiarum sacrum... » ; Michael Ephesinus, p. 33, 12-19 ; O8, f. io7va : « Quoniam autem eos qui benefecerunt oportet contrafacere et rebeneficiare, signum ait in stabiliri in civitatibus prompte, id est in medio, Gratiarum sacra... Propter hoc et tribus existentibus *in templo* Gratiis... ». 154 Lin. 1133 a 14.

domus quae est opus aedificatoris G, calciamentum quod est opus coriarii D. Oportet igitur quandoque quod aedificator accipiat a coriario opus eius, scilicet calciamentum; debet autem et ipse pro retributione dare ei opus suum. Si ergo primo adinveniatur secundum proportionalitatem aequalitas, ut scilicet constituantur ex una parte tot calciamenta contra unam domum quot plures expensas facit aedificator in una domo quam coriarius in uno calciamento, deinde fiat contrapassum, ut scilicet aedificator accipiat multa calciamenta adaequata uni domui et coriarius unam domum, erit quod dicitur, scilicet retributio secundum proportionalitatem facta per diametralem coniunctionem, quia scilicet calciamenta proportionata dantur aedificatori cui secundum diametrum opponuntur et domus coriario. Si autem non sic fiat retributio, non erit aequalitas rerum commutatarum et sic homines non poterunt ad invicem commanere, eo quod nihil prohibet opus unius artificis esse melius quam opus alterius, sicut domus quam calciamentum, et ideo oportet haec ad invicem aequari secundum dictam proportionalitatem ad hoc quod fiat iusta commutatio.

Deinde cum dicit: *Est autem hoc* etc., ostendit 1133 a 14
idem esse in aliis artibus. Et dicit quod hoc quod dictum est de aedificatore et coriario est etiam observandum in aliis artibus, ut scilicet fiat contrapassum commutatio secundum proportionalitatem diametralem. Destruerentur enim artes si non tantum et tale reciperet aliquis quantum et quale faceret, et hoc oportet adinvenire secundum modum praedictum. Non enim saepe communicant sibi mutuo sua opera duo homines unius artis, puta duo medici, sed plerumque homines diversarum artium, puta medicus et agricola, et omnino diversi et inaequales, quos tamen oportet aequari secundum modum praedictum.

176-177 scilicet retributio] pro retributione Ofretributio *sec.m.* Kr) 179 cui] qui Φ S 192 proportionalitatem] proportionem φ 193 Destruerentur *coni, ex Arist.* 1133 a 14 *cum* Ve Ed2 *sec.m.* P7 Er1?6 AoKr] Differentur (-ter) Φ(ϋlδβΓβη1 Er2) Destruentur T(-V6) 196 saepe *coni.]* semper Θ

1133 a 19 Propter quod omnia comparabilia oportet aliqualiter esse quorum est commutatio. Ad quod nummisma venit et fit aliqualiter medium; omnia enim mensurat, quare et superabundantiam et defectum. § Quanta quaedam utique calciamenta aequale domui vel cibo. Oportet igitur quod aedificator ad coriarium, tanta calciamenta ad domum vel cibum; si enim non hoc, non erit commutatio neque communicatio. Hoc autem, si non aequalia sint aliqualiter, non erit. § Oportet enim uno aliquo omnia mensurari, quemadmodum dictum est prius. Hoc autem est secundum veritatem quidem indigentia quae omnia continet. Si enim nihil indigerent vel non similiter, vel non erit commutatio vel non eadem. Puta propter commutationem necessitatis nummisma factum est secundum compositionem. Et propter hoc nomen habet nummisma, quoniam non natura, sed nomo est, et in nobis transmutare et facere inutile. § Erit utique contrapassum quando aequata sunt; quare quod agricola ad coriarium, hoc opus coriarii ad quod agricolae. In figuram autem

1133 b 1 proportionalitatis oportet ducere quando commutabuntur, si autem non, utrasque habebit superabundantias alterum extremum. Sed cum habeant quae ipsorum, sic aequales et communicantes, quoniam haec aequalitas potest in ipsis fieri. § Agricola A, cibus G, coriarius B, opus ipsius aequatum D. Si autem sic non erat contrapati, non utique erat communicatio. § Quoniam autem indigentia continet quemadmodum unum quid ens, ostendit quoniam, cum non in necessitate sunt ad invicem vel uterque vel alter, non commutant, quemadmodum cum quo habet ipse indiget quis, puta vino dantes frumenti eductionem. Oportet ergo hoc aequari. § Pro futura autem commutatione, si nunc nihil indiget, quoniam erit si indigeat, nummisma quasi fideiussor est nobis; oportet enim hoc ferenti esse accipere. Patitur quidem igitur et hoc idem, non enim semper aequale potest; verum tamen vult manere magis. § Propter quod oportet omnia appretiari, sic enim erit semper commutatio, si autem hoc, communicatio; nummisma utique quemadmodum mensura commensurata faciens aequat. Neque enim utique non existente commutatione communicatio erit, neque commutatio aequa-

19 comparabilia Rt *sec.m.*RnHa T (*lin.* 1 ; *cf. supra c.* 8 *lin.* 95-96) : comparata LRP 25 sint AI?RtT (*lin.* 46) : sunt L2RP 25 enim T (*lin.* 18, 47) : ergo ALR 27 indigentia quae R (*post* 1133 a 28 eadem Rp) T (*lin.* 52-53) : opus quod L (id est necessitas et indigentia *Roberti Grosseteste notula sup. lin. in* Sk2 *pluries in comm. in omnibus mss. ; unde* indigentia *post* 33 opus *perperam ins.* Lp) 27 omnia ALRt (*lin.* 53) : *om.* Rp 28 commutatio AL*T (*lin.* 61) : communicatio L2R 30 nummisma EtP11 P12 RT (*lin.* 72) : nomisma L(O8V12 Sk2 Lp RnHa numisma T1P13) 33 figuram LRpT (*lin.* 91) : formam Rt 1133 b 1 proportionalitatis L : opera et artifices *add. sup. lin. sec.m.* Ha opera *add. in textu* Rp 1 oportet LT (*lin.* 90) : non oportet AR (secundum duos libros grecos *add. post* non Rp) 4 A ALRtT (*lin.* 80, 101) : autem Rp 5 ipsius AI?T (*lin.* no) : ipsi L2R 6 indigentia RT (*lin.* 7, 116, 125) : opus L (id est indigentia mutua *Roberti Grosseteste notula in* EtSk2 ; *unde* indigentia *in textu post* opus *add.* Lp *cf.* 1133 a 27) 7 unum ALRtT (*lin.* 125) . *om.* Rp 7 quid ALT (*lin.* 126) : quidem R 8 sunt R . sint AL 8 uterque RpT (*lin.* 128) : utrique ALRt 8 commutant AL*RtT (*lin.* 129) : communicant L2Rp 9 indiget ALRtT (*lin.* 130) : non indiget Rp 9 vino ALT (*lin.* 130) . uno R(-Sl) ii quasi T (*lin.* 145 ; *cf.* IMIae q.2 a.i arg.2 ; IIa-IIae q.118 a.7) : quale Rt puta L *om.* Rp 17 erit As3T (*lin.* 172-173) : erat ALR(-As1)

litate non existente, neque aequalitas non existente commensuratione. § Secundum veritatem quidem igitur impossibile tantum differentia com-
1133 b mensurata fieri; ad indigentiam autem contingit sufficienter. Unum utique aliquid oportet esse; hoc autem ex suppositione, propter quod et nummisma vocatur, hoc enim omnia facit commensurata, mensurantur enim omnia nummismate. § Domus in quo A, mnarum quinque, lectus in quo B, mna dignus, lectus autem quinta pars domus utique erit; manifestum igitur quanti lecti aequale domui, quoniam quinque. Quoniam autem sic commutatio erat ante quam nummisma erat, manifestum; differt autem nihil vel lecti quinque pro domo, vel quanti quinque lecti.

Quid quidem igitur iniustum et quid iustum est, dictum est.

20 ad indigentiam autem RtT *(lin.* i8i) ad opus autem L *om.* Rp *(cf.* 1133 a 27, b 6) 20 contingit AL : convenit Rp *(nec non* Rt, *sed* convenit *loco* contingit *fere scribit* Rt) 21 et Pl1 Rn RT *(lin.* 185 etiam) : *om.* AL (- Pl2 Rn) 22 nummisma I1 RT *(lin.* 186) : nomisma L^-T1) numisma L2 23 quol A *(cf.* Michael Eph.) RT *(lin.* 164, 188) qua A(Ob) L 23-25 Domus... utique erit A(pb)LRT 24 mna ALRtT *(lin.* 191) : minus Rp 27 autem As'Bal T *(lin.* 196) enim ALR(- As'Bal)

1133 a 19 *Propter quod omnia comparabilia* etc. Postquam Philosophus proposuit formam proportionalitatis secundum quam contrapassum est idem quod iustum in commutationibus, hic ostendit qualiter praedicta forma proportionalitatis possit observari. Et primo ostendit propositum; secundo manifestat quaedam quae dicta sunt, ibi: *Quoniam autem indigentia* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod ad praedictam formam proportionalitatis observandum necesse est omnia commensurare; secundo ostendit quomodo per huiusmodi commensurationem fiat iuste contrapassum in commutationibus, ibi: *Erit utique contrapassum* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quid sit illud per quod omnia commensurantur; secundo ostendit quomodo talis commensuratio in commutationibus fiat, ibi: *Quanta quaedam utique* etc.; tertio assignat rationem praedictae commensurationis, ibi: *Oportet enim uno aliquo* etc. Dicit ergo primo quod, ad hoc quod opera diversorum artificum adaequentur et sic commutari possint, oportet quod omnia illa quorum potest esse commutatio sint aliqualiter ad invicem comparabilia, ut scilicet sciatur quid eorum plus valeat et quid minus. Et ad hoc inventum est nummisma, id est denarius, per quem mensurantur pretia talium rerum, et sic denarius fit quodam modo medium, in quantum scilicet omnia mensurat et superabundantiam et defectum, id est quantum una res superexcedat aliam, sicut supra dictum est quod medium iustitiae est quasi dica quae mensurat superabundantiam et defectum.

Deinde cum dicit: *Quanta quaedam* etc., ostendit 1133 a 21
quomodo secundum commensurationem praedictam fit commutatio. Licet enim domus sit magis aliquid in pretio quam calciamentum, tamen aliquanta calciamenta adaequant in pretio unam domum, vel et cibum unius hominis per aliquod longum tempus. Oportet igitur ad hoc quod sit commutatio ut tanta calciamenta dentur pro una domo vel pro cibo unius hominis quantum aedificator vel etiam agricola excedit coriarium in labore et expensis, quia si hoc non observetur, non erit commutatio rerum neque homines sibi invicem sua bona communicabunt. Id autem quod dictum est, scilicet quod aliqua calciamenta dentur pro una domo, non poterit esse nisi aliqualiter sint aequalia calciamenta domui.

Deinde cum dicit: *Oportet enim* etc., assignat ra- 1133 a 25
tionem praedictae commensurationis, quae fit per nummisma. Et dicit quod ideo possunt omnia adaequari, quia omnia possunt commensurari per aliquid unum, ut dictum est. Hoc autem unum quod omnia mensurat, secundum rei veritatem est indigentia, quae continet omnia commutabilia, in quantum scilicet omnia referuntur ad humanam indigentiam; non enim appretiantur res secundum dignitatem naturae ipsorum; alioquin unus mus, quod est animal sensibile, maioris pretii esset quam una margarita, quae est res inanimata; sed rebus pretia

3 quod iustum *om.* φ 14 quid *coni, cum* Er1 Db S VeZa *sec.rn.* Er2 Er] quod Θ 20 adaequentur] adequantur Er1 Φ2 Ψ 23 eorum] horum Ψ 28 id est] in *add.* O(id est *corr.* *in* in *sec.rn.* PWi) 38 commutatio ut] iusta commutatio 'F(quod *add.* VeZa) 42 observetur] observaretur V Kr observatur ψ 54 scilicet *om.* Φ 56 ipsorum] eorum Bg1 ipsarum Ve *om.* *pr.m.* S

7 Lin. 1133 b 6. 12 Lin. 1133 a 31. 16 Lin. 1133 a 21. 18 Lin. 1133 a 25. 29 Cap. 7 lin. 26-27, 29-30, 40-45 cum adn. 51 Lin. 1133 a 19?

imponuntur secundum quod homines indigent eis ad suum usum. Et huius signum est quia, si homines nullo indigerent, nulla esset commutatio, vel si non similiter indigerent, id. est non his rebus, non esset eadem commutatio, quia non darent id quod habent pro eo quo non indigerent. Et quod secundum rei veritatem indigentia omnia mensurat, manifestum est per hoc quod nummisma factum est secundum compositionem, id est secundum conventionem quandam inter homines, propter commutationem necessitatis, id est rerum necessariarum; est enim condictum inter homines quod afferenti denarium detur id quo indiget. Et inde est quod denarius vocatur nummisma (nomos enim lex est), quia scilicet denarius non est mensura per naturam, sed nomo, id est lege; est enim in potestate nostra transmutare denarios et reddere eos inutiles.

1133 a 31 Deinde cum dicit: *Erit utique contrapassum* etc., ostendit quomodo secundum praedictam commensurationem contrapassum iuste in commutationibus fiat. Et primo manifestat propositum; secundo ponit in terminis, ibi: *Agricola, A* etc. Dicit ergo primo quod ex quo omnia mensurantur per indigentiam naturaliter et per denarium secundum condictum hominum, tunc iuste fiet contrapassum quando omnia secundum praedictum modum adaequabuntur, ita scilicet quod quantum agricola, cuius opus est cibus hominis, excedit coriarium, cuius opus est calciamentum, in tanta proportione excedit secundum numerum opus coriarii opus agricolae, ut scilicet multa calciamenta dentur pro uno modio tritici. Et ita quando fit commutatio rerum oportet ducere res commutandas in diametralem figuram proportionalitatis, ut supra dictum est; et si hoc non fieret, alterum extremum haberet utrasque superabundantias; puta, si agricola daret modium tritici pro calciamento, haberet superabundantiam laboris in opere et haberet etiam superabundantiam doni, quia scilicet plus daret quam acciperet. Sed quando omnes habent quae sua sunt, sic sunt aequales et sibi invicem communicant, quia praedicta aequalitas potest fieri in ipsis.

1133 b 4 Deinde cum dicit: *Agricola A* etc., ponit in terminis quod dictum est de figura proportionalitatis. Describatur ergo, sicut et prius, quadratum ABGD et duo diametri se intersecantes AD et BG. Sit ergo agricola A, cibus quod est opus eius G, puta modius

Agricola	Coriarius
Cibus	Calciamentum

tritici; coriarius sit B, D vero sit opus coriarii adaequatum, id est tot calciamenta quae valeant modium tritici. Erit ergo iuste contrapassum si A coniungatur cum D et B cum G; et, si non sit talis contrapassio, homines non communicabunt res suas invicem.

1133 b 6 Deinde cum dicit: *Quoniam autem indigentia* etc., manifestat planius quod supra dictum est. Et primo manifestat quomodo res mensurentur; secundo quomodo commensuratae commutentur, ibi: *Propter quod oportet* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod necessitas sit mensura secundum rei veritatem; secundo quomodo denarius sit mensura secundum legis positionem, ibi: *Pro futura autem* etc. Dicit ergo primo quod hoc quod dictum est, quod indigentia hominum contineat omnia sicut una quaedam mensura, ostenditur per hoc quod, quando homines hoc modo se habent ad invicem quod vel uterque vel saltem alter non indigeat re quam alius habet, non commutant ad invicem, sicut commutant cum aliquis qui habet frumentum indiget vino quod habet alius et ita dat frumentum pro vino. Oportet igitur ad hoc quod iusta sit commutatio quod aequetur frumentum vino, ut scilicet tantum de frumento detur quantum valet vinum.

1133 b 10 Deinde cum dicit: *Pro futura autem* etc., manifestat quomodo denarius mensurat. Circa quod considerandum est quod, si semper homines in praesenti indigerent rebus quas invicem habent, non oporteret fieri commutationem nisi rei ad rem, puta frumenti ad vinum; sed quandoque contingit quod ille cui

60 quia) quod PWi 65 mensurat] mensuret S V6Za 80 *A]* autem Φ S V6Za *Cf. Arist.* 1133 b 4 *cum adn.; infra lin.* 101 *cum adn.* 101 *A]* autem Φ Wi *(obsc.* P) *Cf. lin.* 80 *cum adn.* 106-109 *Schema om.* Er2O1P,P7Pd C'Er1 ErVa PeVs PWi Za 132 iusta sit] *inv.* T(fiat ista *sed* iusta *add. post* commutatio Ve)

80 Lin. 1133 b 4. 92 Cap. 8, 1133 a 5-7. 103 Cap. 8, lin. 158-160. 119 Lin. 1133 b 14. 123 Lin. 1133 b 10. 124 Lin. 1133 a 26-27.

superabundat vinum ad praesens non indiget frumento quod habet ille qui indiget vino, sed forte postea indigebit vel frumento vel aliqua alia re. Sic ergo pro necessitate futurae commutationis nummisma, id est denarius, est nobis quasi fideiussor quod, si in praesenti homo nullo indiget, si indigeat in futuro aderit sibi afferenti denarium illud quo indigebit; oportet enim istam esse virtutem denarii ut, quando aliquis ipsum affert, statim contingat accipere illud quo homo indiget. Verum est autem quod etiam denarius patitur hoc idem quod aliae res, quod scilicet non semper pro eo homo accipit quod vult, quia non semper potest aequale, id est non semper est eiusdem valoris; sed tamen taliter debet esse institutus ut magis permaneat in eodem valore quam aliae res.

1133 b 14 Deinde cum dicit: *Propter quod oportet* etc., manifestat quomodo secundum commensurationem denariorum fit commutatio. Et circa hoc tria facit: primo ostendit qualiter fit commutatio rerum quae denariis mensurantur; secundo ostendit secundum quam rationem denarii mensurent, ibi: *Secundum veritatem quidem* etc.; tertio ponit quod dictum est in terminis, ibi: *Domus in quo A* etc. Dicit ergo primo quod, propter hoc < quod > denarius diutius manet in suo valore, oportet omnia appretiari denariis, per hunc enim modum poterit esse commutatio rerum et per consequens communicatio inter homines; nummisma quidem adaequat res commutabiles sicut quaedam mensura faciens res commensuratas. Manifestat autem quae dicta sunt per hoc quod communicatio esse non poterit si non sit commutatio, quae non erit si non constituatur aequalitas in rebus, et si hoc non sit, non erit commensuratio.

Deinde cum dicit: *Secundum veritatem quidem* etc., 1133 b 19
ostendit per quem modum denarii mensurent. Et dicit quod res tam differentes impossibile est commensurari secundum veritatem, id est secundum proprietatem ipsarum rerum, sed per comparationem ad indigentiam hominum sufficienter possunt contineri sub una mensura. Unde oportet esse unum aliquid quo omnia huiusmodi mensurentur, quod quidem non mensurat ex sui natura, sed quia ita positum est inter homines, unde etiam vocatur nummisma; quod quidem omnia facit commensurata in quantum omnia mensurantur nummismate.

Deinde cum dicit: *Domus in quo A* etc., manifestât quod dictum est in terminis, dicens: sit A 1133 b 23
domus quae valeat quinque mnas, B autem sit lectus qui valeat unam mnam, et sic lectus erit in valore quinta pars domus; unde manifestum est quot lecti sint aequales in valore uni domui, scilicet quinque. Et manifestum est quod sic fiebat commutatio ante quam essent denarii: dabantur enim quinque lecti pro una domo; nihil autem differt utrum dentur pro una domo quinque lecti vel quantum valent quinque lecti. Ultimo autem epilogando concludit quod dictum est quid est iustum et quid iniustum.

152 accipit] accipiat Ψ 161 mensurantur] mensurentur Φ 165 quod1] sicut quedam mensura mensurans *add.* $(ex *lin.* 170?) 165 quod2 *coni, cum* V«Za *sec.m.* Ao SWi] *om.* Θ 172 communicatio *coni, cum* VeZa *sec.m.* AoErKrP10 S] commutatio Θ 174 si hoc non sit, non erit] *forsitan legendum* hoc non erit, si non sit *Cf. Arist.* 1133 b 18 191 qui *coni, cum* P5 DbV3 Wi V'Za] que Θ

162 Lin. 1133 b 19. 164 Lin. 1133 b 23.

1133 b 30 Determinatis autem his, manifestum quoniam iusta operatio medium
est eius quod est iniustum facere et iniustum pati; hoc quidem enim
plus habere, hoc autem minus est. § Iustitia autem medietas est non
secundum eundem modum praedictis virtutibus. Sed quoniam medii est,
1134 a 1 iniustitia autem extremorum. § Et quidem iustitia est habitus se-
cundum quem iustus dicitur operativus secundum electionem iusti et
distributivus et ipsi ad alium et alteri ad alterum.
Non sic ut eligibilis quidem plus ipsi, minus autem
proximo, nocivi autem e converso, sed aequalis eius quod secundum
proportionalitatem; similiter autem et alii ad alium. § Iniustitia
autem contrarium iniusti; hoc autem est superabundantia et defectus
utilis vel nocivi praeter proportionale. Propter quod superabundan-
tia et defectus iniustitia quoniam superabundantiae et defectus est,
in se ipso quidem superabundantiae simpliciter utilis, defectus autem
nocivi, in aliis autem totum quidem similiter. Quod autem praeter
proportionale qualitercumque contingit. § Iniustificationis autem
quod quidem minus iniustum pati est, quod autem maius iniustum
facere. § De iustitia quidem igitur et iniustitia quae utriusque est
natura, dictum sit secundum hunc modum, similiter autem et de
iusto et iniusto universaliter.

1134 a i quidem iustitia L2RT *(lin.* 5, 38) iustitia quidem L1 2 quem LRtT *(lin.* 47) quam Rp 4 Non sic ut ART *(lin.* 63) Iniustus autem non sic, quare L 7 iniusti ALRtT *(lin.* 73) : iusti Rp *(corr. sec.m.* V13 *rec.m.* Rp3) 11 *Post* similiter *puncto interp.* T : *virg. tantum interp.* A 12 qualitercumque RtT *(lin.* 88) qualiter L *om.* Rp 12 contingit L1(EtP11V12 Lp *pr.m.* Sk2) L2RT *(lin.* 88) contigit AL'(O8P12 T1 *sec.m.* Sk2)

1133 b 30 *Determinatis autem his* etc. Postquam Philosophus ostendit quomodo iustum sit medium, hic ostendit quomodo iustitia sit medium. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *Et quidem iustitia* etc.; tertio epilogat quae dicta sunt, ibi: *De iustitia quidem igitur* etc. Quia vero habitus cognoscuntur per actus, circa primum duo facit: primo proponit quomodo operatio iustitiae sit medium; secundo quomodo ipsa iustitia sit medium, ibi: *Iustitia autem medietas* etc. Dicit ergo primo quod ex praemissis quae determinata sunt, manifestum est quod iusta operatio, quae est actus iustitiae, medium est inter iniustum facere et iniustum pati, quorum alterum est plus habere quam sit sibi debitum, scilicet iniustum facere, alterum autem, scilicet iniustum pati, est minus habere propter hoc quod privatur aliquis eo quod sibi debetur; actus autem iustitiae est facere aequale, quod est medium inter plus et minus; unde manifeste sequitur ex praemissis quod iusta operatio medium est inter iniustum facere et iniustum pati.

Deinde cum dicit: *Iustitia autem* etc., ostendit 1133 b 32
qualiter iustitia sit medium. Et dicit quod iustitia

4 proponit] ponit Of-OT' Bx Kr *corr. sec.m.* PdV10) 5 Et *coni. e% Arist.* 1134 a 1 *(cf. infra lin.* 38)] Hec Θ *Cf. supra* III *c.* 16 *lin.* 72 *cum adn.* 13 medium est] *inv.* Ψ (est. *om. pr.m* Ao) 21 iniustum1 *coni, cum* Bg1 Za Ed3 *sec.m.* Wi] iniusta Θ

5 Lin. 1134 a i. 6 Lin. 1134 a 14. 10 Lin. 1133 b 32. 19 Cf. supra c. 6, 1132 a 14-15 ; 7, H32 a 29 (nec non supra IV c. 8 lin. 86-87 cum adn.).

non est medietas eodem modo quo aliae virtutes morales, quarum unaquaeque medietas est inter duas malitias, sicut liberalitas, quae est media inter illiberalitatem et prodigalitatem; sed iustitia non est media inter duas malitias. Potest autem dici medietas effective, in quantum scilicet est constitutiva medii, quia scilicet actus eius est iusta operatio, quae est medium inter iniustum facere et iniustum pati, quorum duorum alterum tantum, scilicet iniustum facere, pertinet ad malitiam, scilicet iniustitiam, quae est extremorum, in quantum accipit sibi plus de bonis et minus de malis; sed iniustum pati non pertinet ad aliquam malitiam, sed magis est poena,

i34 a 1 Deinde cum dicit: *Et quidem iustitia* etc., probat quod dictum est, scilicet quod iustitia non sit medietas duarum malitiarum sicut aliae virtutes morales. Et circa hoc duo facit: primo assumit quid sit iustitia; secundo adiungit quaedam ad concludendum propositum, ibi: *Iniustificationis autem* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quid sit iustitia; secundo quid sit iniustitia, ibi: *Iniustitia autem* etc. Dicit ergo primo quod iustitia est habitus secundum quem ille qui est iustus dicitur esse operativus iusti, et hoc secundum electionem, quia, sicut supra in II dictum est, virtus moralis est habitus electivus. Hoc autem quod dicitur: « operativus iusti », potest referri ad iustitiam directivam commutationum, in qua magis apparet ratio iustitiae propter aequalitatem rei; unde addit: «et distributivus», ut comprehendat etiam iustitiam distributivam, quae consistit in aequalitate proportionis. Potest autem aliquis secundum electionem operari iustum tam in commutationibus quam in distributionibus dupliciter: uno modo inter se et alterum, et quantum ad hoc dicit: «et ipsi» - sibi - «ad alium» ; alio modo inter duos alios, quod pertinet ad indicem vel arbitrum, unde subdit: « et alteri ad alterum ». Quomodo autem iustus operetur iustum, manifestat per exclusionem contrarii, subdens quod non sic facit quod de rebus eligibilibus, puta divitiis et honoribus, plus conferat sibi et minus proximo, et de rebus nocivis, id est laboriosis et poenalibus, e converso plus proximo quam sibi, sed aequaliter secundum proportionem; et hoc observat non solum inter se et alium, sed etiam inter duos alios.

Deinde cum dicit: *Iniustitia autem* etc., proponit 1134 a 6 quid sit iniustitia. Et dicit quod iniustitia e contrario est habitus secundum electionem operativus iniusti; quod quidem contingit in superabundantia vel defectu rerum utilium vel nocivarum, quas accipit praeter debitam proportionem. Propter quod, sicut iustitia dicitur medietas quia est operativa medii, ita etiam iniustitia dicitur superabundantia et defectus, quia est factiva superabundantiae et defectus, ita quidem quod iniustus attribuit sibi ipsi superabundantiam rerum quae sunt simpliciter utiles, defectum autem rerum nocivarum; sed aliis quidem similiter attribuunt totum, id est superabundantiam et defectum, sed non in eisdem, sed defectum quidem utilium, superabundantiam vero nocivorum. Nec est determinatum qualiter iniustitia debitam proportionem relinquat, id est quantum plus vel quantum minus debito accipiat; sed hoc facit qualitercumque contingit, id est prout sibi occurrit.

Deinde cum dicit: *Iniustificationis autem* etc., 1134 a 12 adiungit quaedam necessaria ad concludendum propositum. Et dicit quod duplex est iniustificatio: una quidem quae consistit in minus habere de bonis, ad quam refertur plus habere de malis, quod est eiusdem rationis, et hoc est iniustum pati; alia autem iniustificatio est habere maius in bonis et minus in malis, et hoc est iniustum facere. Ex his ergo potest sic argumentari: ad iniustitiam pertinet iniustum facere; sed habere minus in bonis vel plus in malis non est iniustum facere, sed iniustum pati; ergo hoc non pertinet ad malitiam iniustitiae; iustitia vero est medium inter plus habere et minus habere, ut supra habitum est; ergo iustitia non est media inter duas malitias.

Deinde cum dicit: *De iustitia quidem igitur* etc., 1134 a 14 epilogat quae dicta sunt. Et dicit dictum esse de iustitia et iniustitia quae sit natura utriusque et similiter de iusto et iniusto in universali; nam quosdam particulares modos iusti et iniusti postea determinabit.

53 et] quod Φ S *(corr. sec.m.* Er8 Pd Kr S) 59 et] quod Φ S 59 sibi] scilicet *praem.* S V*Za 61 alteri *coni, ex Arist.* 1134 a 3] alterius Θ 82 attribuunt] attribuit VeZa *sec.m.* Wi *Sed cf. Praef., p.* 197* 96 est] *om.* ®*(add. sec.m.* Kr *nec non ante* iustificatio P7 Bgl *hom.om.* O) 102 est medium *inv.* Ψ

43 Lin. 1134 a 12. 45 Lin. 1134 a 6. 49 Cap. 7, 1106 b 36. 103 Lin. 1133 b 30-32. 109 Cap. 11, 1134 b 8-1.8; cf. Albertus *Lect.* f. gora : « *Dominativum autem.* In parte ista determinat de *modis* iustitiae... ».

Quia autem est iniustum facientem nondum iniustum esse, quales autem iniustificationes iniusta faciens iam iniustus est secundum unamquamque iniustitiam, puta fur vel moechus vel latro? Vel sic quidem nihil differt. Et enim utique commiscebitur mulieri sciens cui, sed non propter electionis principium, sed propter passionem; iniustum facit quidem igitur, iniustus autem non est, velut neque fur, furatus est autem, neque moechus, moechatus est autem, similiter autem et in aliis. § Qualiter quidem igitur habet contrapassum ad iustum, dictum est prius. § Oportet autem non latere quoniam quod quaeritur est et simpliciter iustum et politicum iustum. § Hoc autem est communitatis vitae ad esse per se sufficientiam in liberis et aequalibus vel secundum proportionalitatem vel secundum numerum. § Quare quantis non est hoc, non est his ad invicem politicum iustum, sed quoddam iustum et secundum similitudinem. § Est enim iustum, quibus et lex ad ipsos. Lex autem in quibus iniustitia; vindicta enim indicium iusti et iniusti. In quibus autem iniustitia, et iniustum facere in his; in quibus autem iniustum facere, non omnibus iniustitia. Et hoc autem est plus ipsi tribuere simpliciter bonorum, minus autem simpliciter malorum. § Propter quod non sinimus principari hominem, sed rationem, quoniam sibi ipsi hoc facit et fit tyrannus. Est autem princeps custos iusti; si autem iusti, et aequalis. § Quia autem nihil ipsi plus esse videtur, si quidem iustus, non enim tribuit plus simpliciter boni ipsi, si non ad ipsum proportionale est; ideo alteri laborat. Et propter hoc alienum aiunt esse bonum iustitiam, quemadmodum dictum est et prius. § Merces ergo quaedam danda, hoc autem honor et gloria; quibus autem non sufficientia haec, isti fiunt tyranni. § Dominativum autem iustum et paternum non idem his, sed simile. § Non enim est iniustitia ad quae ipsius simpliciter; possessio autem, et filius, usque utique sit pelicon et separetur, quemadmodum pars ipsius. Se ipsum autem nullus eligit nocere, propter quod non est iniustitia ad se ipsum. Non ergo iniustum. § Neque iustum politicum; secundum

17 nondum RT *(lin.* 17-18) : nequaquam L *Cf.* 1142 b 13, 1147 a 22 , *sed contra* 1144 a 14, 1144 b 35 nequaquam L *non corr. Rev.* ; 1100 a 2 nondum *ex Eth. nova retinet* L 17-18 quales ALRpT *(lin.* 18) : secundum quales Rt *(cf. Thomae comm. lin.* 25, 26) 18 iniusta ART *(lin.* 20) : *om.* L 20 differt RT *(lin.* 23) : differet AL 20 utique commiscebitur R (vel *praem.* RtRp) : si commisceatur L *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 20 sciens RT *(lin.* 31) : hoc (=τo) *add.* L 21 bis velut R (iniustus est *add.* Rp) : puta L *Cf. supra* 1122 b 12 *cum adn.* 25 quaeritur ALRtT *(lin.* 53) : quid Rp *(coir. rec.m.* Rps) 26 communitatis T *(lin.* 65) : communicatis A(=κoἰνωνῶν Lb) R (communicans SI) communicativum A(=xoivœvovMb) L 32 inhis ALRt : *om.* Rp 35 rationem ALRtT *(lin.* 131-132) : secundum rationem Rp 1134 b 5 alienum LRpT *(lin.* 148) : alterum Rt *Cf. infra* 1165 b 31 *cum adn.* 5 aiunt esse L2R (autem esse Rp3) : esse aiunt AL1 6 ergo ART *(lin.* 150) : autem ergo L 10 possessio : id est servus *Roberti Grosseteste notula in* EtSk2 *an* servus *post* possessio *vel post* autem *add.* T *(cf. lin.* 178) ? 11 separetur A(KbOb) R *(sec.m.* Rt) T *(lin.* 179-180) . non separetur A(LbMb)L *(nec non pr.m.* Rt) 13 Non RpT *(lin.* 183) : neque ALRt 13 *Post* non ergo iniustum *paragrapho interp.* T *(lin.* 184-185) : *non post, sed ante, puncto interp.* AL

legem enim erat et in quibus natum erat esse lex; isti autem erant
1134 b 15 quibus existit aequalitas eius quod est principari et subici. § Propter quod magis ad uxorem est iustum quam ad natos et possessiones. Hoc enim est yconomicum iustum; alterum autem est et hoc a politico.

15 eius quod est principari et subici (et subici *om.* Rt) RT (*lin.* 190-191) ad principandum et essendum sub principe L 17 yconomicum L2(ico- PB ?) RT (*lin.* 202, 203) : ikonomicum L'(yko- Et)

1134 a 17 *Quia autem est iniustum facientem* etc. Postquam Philosophus determinavit de iustitia et iusto et oppositis horum absolute, hic determinat de eis per comparationem ad subiectum, ostendendo scilicet qualiter aliquis faciendo iniustum fiat iniustus. Et circa hoc duo facit: primo determinat veritatem; secundo movet quasdam dubitationes circa praedeterminata, ibi: *Dubitabit autem utique aliquis* etc. Circa primum tria facit: primo movet quaestionem; secundo interponit quaedam quae sunt necessaria ad quaestionis solutionem, ibi: *Oportet autem non latere* etc.; tertio solvit quaestionem, ibi: *Existentibus autem iustis* etc. Circa primum duo facit: primo movet quaestionem intentam; secundo ostendit quandam aliam quaestionem prius esse determinatam, ibi: *Qualiter quidem igitur habet* etc. Dicit ergo primo quod contingit aliquem qui facit aliquam rem iniustam nondum esse iniustum et ideo quaerendum est quales iniustificationes, id est operationes iniustorum, oporteat esse ad hoc quod ille qui facit iniusta iam sit iniustus in unaquaque specie iniustitiae, puta furti vel adulterii vel latrocinii. Vel potest dici et removendo praedicta quod sic quidem nihil differt, id est quod nihil differt ad hoc quod homo sit iniusfus secundum qualescumque operationes iniusta faciat. Ideo autem quaesitum est secundum quales iniustificationes, quia multipliciter contingit aliquem facere iniustum, quia contingit quod aliquis commiscetur mulieri quae est uxor alterius non ignorans personam, quod faceret involuntarium, sed sciens cui commiscetur, non tamen hoc facit ex electione, sed ex passione; talis igitur facit quidem rem iniustam, non tamen videtur esse iniustus, quia non operatur ex electione; sicut etiam in speciali possumus dicere quod aliquis non est fur licet sit furatus, quia non ex electione, et similiter non est moechus licet sit moechatus, et similis ratio est in aliis.

Deinde cum dicit: *Qualiter quidem igitur* etc., 1134 a 23
ostendit quandam dubitationem iam esse solutam, scilicet qualiter se habeat contrapassum ad iustum, de quo prius dictum est.

Deinde cum dicit: *Oportet autem non latere* etc., 1134 a 24
interponit quaedam quae sunt necessaria ad solutionem propositae quaestionis. Et primo quid sit simpliciter iustum; secundo quid sit iustificatio, ibi: *Differt autem iniustificatio* etc. Circa primum duo facit: primo dicit de quo est intentio; secundo exequitur propositum, ibi: *Hoc autem est* etc. Dicit ergo primo quod ad evidentiam quaestionis qua quaeritur quali operatione aliquis faciens iustum vel iniustum sit iustus vel iniustus, oportet non latere quod iustum de quo nunc quaeritur est iustum simpliciter, quod est iustum politicum.

Deinde cum dicit: *Hoc autem est* etc., exequitur 1134 a 26
propositum. Et primo ostendit quid sit iustum politicum; secundo dividit ipsum, ibi: *Politici autem iusti* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quod intendit, scilicet quid sit iustum politicum; secundo manifestat propositum, ibi: *Est enim iustum, quibus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid sit iustum politicum; secundo concludit quod sunt quaedam alia iusta ab hoc differentia, ibi: *Quare quantis* etc. Dicit ergo primo quod iustum politicum consistit in quadam communitate vitae quae ordinatur ad hoc quod sit per se sufficientia eorum quae ad vitam humanam pertinent, et talis est communitas civitatis, in qua debent omnia inveniri quae sufficiant humanae vitae; hoc autem iustum consistit in liberis, non autem in servis, quia dominorum ad servos non est politicum iustum, sed dominativum, ut infra dicetur; consistit etiam

22 potest] poterit Ψ 22 et] quod Φ Za *sec.m.* S ad (removenda *pro* removendo) Vc *Sed cf. supra c.* 10 *lin.* 53 *et* 59 *cum adn.; infra* VI *c.* 3 *lin.* 172 *cum adn.* 31 commiscetur *coni, cum* EriOP5 Bg3 V6Za *sec.m.* Er2PdV8 AoErKr SPWi] committetur Θ (miscetur Cl) 40 iam esse *inv.* Ψ 60-61 iustum, quibus *coni, ex Arist.* 1134 a 30] quibus iustum O (*hom.om.* Pd Db) *Cf. infra lin.* 91 *cum adn.*

8 Cap. 14, 1136 a 10. 11 Lin. 1134 a 24. 12 Cap. 13, 1135 a 15. 15 Lin. 1134 a 23. 42 Cap. 8-9, 1132 b 21 - 1133 b 29. 47 Cap. 12, 1135 a 8. 49 Lin. 1134 a 26. 57 Cap. 12, 1134 b 18. 60 Lin. 1134 a 30. 64 Lin. 1134 a 28. 72 Lin. 1134 b 8.

iustum politicum in personis aequalibus, id est quarum una non subditur alteri naturali ordine vel civili sicut filius patri, inter quos, ut infra dicetur, non est politicum iustum, sed paternum; hoc autem iustum politicum vel est secundum proportionalitatem, id est secundum aequalitatem proportionis, quantum ad iustitiam distributivam, vel secundum numerum, id est secundum aequalitatem numeralis quantitatis, quantum ad iustitiam commutativam.

1134 a 28 Deinde cum dicit: *Quare quantis* etc., concludit quaedam alia iusta a praedicto differentia, dicens quod ex quo iustum politicum consistit in liberis et aequalibus, quibuscumque non inest hoc, scilicet quod sint liberi et aequales, his non est ad invicem politicum iustum, quod est iustum simpliciter, sed quoddam iustum, id est dominativum vel paternum, quod est iustum secundum quid, in quantum habet aliquam similitudinem politici iusti.

1134 a 30 Deinde cum dicit: *Est enim < iustum, > quibus* etc., manifestat quod dictum est. Et primo quantum ad iustum politicum, quod est iustum simpliciter; secundo quantum ad iustum dominativum vel paternum, quod est iustum secundum quid, ibi: *Dominativum autem iustum* etc. Circa primum duo facit: primo manifestat quod dictum est, scilicet quod iustum politicum sit in liberis et aequalibus; secundo infert quaedam correlaria ex dictis, ibi: *Propter quod non sinimus* etc. Dicit ergo primo quod ideo dictum est quod iustum politicum est in liberis et aequalibus, quia, cum iustum politicum determinetur lege, necesse est quod in illis sit ad quos datur lex; lex autem non datur principaliter pro servis, qui cohibentur a dominis, neque pro filiis, qui cohibentur a patribus, sed pro liberis et aequalibus; unde in talibus est politicum, iustum. Quod autem in illis sit politicum iustum ad quos datur lex, manifestum est per hoc quod iustitia et iniustitia in eisdem sunt: lex autem ad illos se extendit in quibus potest esse iniustitia, quod patet ex hoc quod vindicta, quae fit secundum legem, nihil aliud est quam iudicium de iusto et iniusto. Et ex quo lex est in quibus est iniustitia, sequitur quod sit in quibus est iniustum et per consequens in quibus est iustum, quia in quibuscumque est iniustitia, in his invenitur iniustum facere, sed non convertitur: dictum est enim in II quod contingit aliquem facere virtuosa absque virtute et similiter vitiosa absque habitu vitii. Hoc autem iniustum nihil est aliud quam quod aliquis attribuat sibi ipsi plus de his quae sunt simpliciter et absolute bona, sicut sunt divitiae et honores, et minus de his quae sunt simpliciter et absolute mala, sicut sunt contraria praedictorum.

Deinde cum dicit: *Propter quod non sinimus* etc., 1134 a 35 infert tria correlaria ex praedictis. Et primo dicit quod, quia iniustum est quod aliquis sibi plus attribuat de bonis et minus de malis, inde est quod in recta gubernatione multitudinis non permittimus quod homines principentur, scilicet secundum voluntatem et passiones humanas, sed quod principetur ratio, id est lex quae est dictamen rationis vel homo qui secundum rationem agat, quia, si princeps sequatur passiones humanas, faciet hoc sibi, scilicet quod plus accipiet de bonis et minus de malis, et ita fiet tyrannus, cum hoc sit contra rationem principis. Ad hoc enim princeps institutus est ut custodiat iustitiam et per consequens aequalitatem, quam praeterit dum sibi usurpat plus de bonis et minus de malis.

Secundum correlarium ponit ibi: *Quia autem nihil* 1134 b 2 *ipsi* etc. Et dicit quod, quia princeps si sit iustus nihil plus sibi attribuit de simpliciter bonis quam aliis nisi forte secundum debitam proportionem distributivae iustitiae, inde est quod princeps non laborat ad utilitatem suam, sed aliorum. Et propter hoc supra dictum est quod iustitia legalis, secundum quam princeps gubernat multitudinem, est alienum bonum.

Tertium correlarium ponit ibi: *Merces ergo* etc. 1134 b 6 Manifestum est enim quod quilibet debet dare mercedem ei qui pro se laborat; quia ergo princeps laborat pro multitudine, danda est ei merces a multitudine, scilicet honor et gloria, quae sunt maxima bonorum quae ab hominibus dari possunt; si autem sint aliqui principes quibus ista non sufficiant pro mercede, sed quaerant lucra, isti fiunt iniusti et tyranni. Super hanc autem mercedem ab hominibus exhibitam boni principes expectant mercedem a Deo.

Deinde cum dicit: *Dominativum autem iustum* etc., 1134 b 8 manifestat quod supra dictum est de eo quod non est iustum simpliciter, sed secundum similitudinem.

89 iustum *om.* φ 9i iustum *coni, ex Arist. cum* V6Za] *om.* Θ *Cf. supra lin.* 60-61 *cum adn.* 96 primum] autem *add.* ®(-0*V4W P5 As BglDbP6) 119 absque *Inc.* xqa *peda* 121 attribuat] *post* ipsi Ψ(tribuat Za) 148 princeps] principes Of-Ei^Kr AoW *pr.m.* Bg3) 148 gubernat] gubernant Φ(-Ky) gubernatur P 157 quaerant *coni.]* quaerent Θ (quaerunt Er2 Za *sec.rn.* V6 *om. pr.m.* V6) 159 a Deo *coni, cum* V6Za Ed3 *sec.rn.* Er2P3PdV10 S] ab eo Θ

75 Lin. 1134 b 9. 88 Cf. infra lin. 1134 b 8-9. 95 Lin. 1134 b 8. 99 Lin. 1134 a 35. 1x8 Cap. 4, 1105 a 17 - b 12. 132 Cf. *IA-IIA** q.9i a.3 ; q.97 a.i, nec non Cicero *De legibus* I xu 33 : «lex quae est recta ratio in iubendo et vetando» ; *I xv* 42 : «lex est recta ratio imperandi atque prohibendi». 132-133 Albertus *Lect.* f. gora . «Non sinimus principari hominem, id est illum in quo est tantum natura humana sine perfectione virtutis addita, sed secundum rationem, id est illum sinimus principari qui est perfectus secundum rationem». Cf. adn. ad Arist. 1134 a 35. 147 Cap. 2, 1130a 3. 154-155 Albertus *Lect.* f. 8qvb «Datur autem sibi pro mercede honor, quo nihil maius exhiberi potest, sicut in IV [9, 1124 a 8-9 ; cf. 8, 1123 b 20-21] dixit de magnanimitate ».

Et primo quantum ad iustum dominativum et paternum; secundo quantum ad iustum quod est viri ad uxorem, ibi: *Propter quod magis* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod dominativum iustum, quod scilicet est domini ad servum, et paternum, quod scilicet est patris ad filium, non est idem his iustis quae sunt politica, sed habet aliquam similitudinem cum eis, secundum quod aliqualiter est ad alterum.

1134 b 9 Secundo ibi: *Non enim est iniustitia* etc., ostendit quod dictum est, quantum ad hoc quod dominativum vel paternum iustum non est simpliciter iustum. Manifestum est enim quod non potest esse simpliciter iniustitia hominis ad ea quae sunt ipsius, sicut neque iustitia, quia utrumque est ad alterum; sed servus est domini sicut possessio, et filius, quousque est pelicon, id est magnus, et separetur a patre per emancipationem, est quasi quaedam pars patris. Et quod non sit iniustitia ad se ipsum, patet per hoc quod nullus eligit nocere sibi ipsi. Unde patet quod simpliciter loquendo non est iustum vel iniustum ad filium vel servum.

Tertio ibi: *Neque iustum politicum* etc., ostendit quod dominativum et paternum iustum, etiam si esset simpliciter iustum, non esset politicum iustum, quia iustum politicum est secundum legem et in quibus nata est esse lex, et huiusmodi sunt illi quibus competit aequalitas quantum ad hoc quod est principari et subici, ita scilicet quod unus eorum non subicitur alteri sicut servus subicitur domino et filius patri, unde in his non est politicum iustum. 1134 b 13

Deinde cum dicit: *Propter quod magis* etc., determinat de iusto uxorio. Et dicit quod, quia uxor minus est subiecta viro quam servus domino vel filius patri, ideo plus habet de ratione iusti illud quod est viri ad uxorem quam id quod est patris ad natos, id est filios, et domini ad possessiones, id est servos. Iustum enim quod est viri ad uxorem est yconomicum, quia vir praeest in domo sicut princeps in civitate; hoc tamen iustum yconomicum est alterum a politico, sicut domus est aliud a civitate. 1134 b 15

179-180 separetur] separatur Ps Ao PWi *Sed cf. Arist.* 1134 b 11 *et Praef., p.* 201*

165 Lin. 1134 b 15. 178 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad 1134 b 10 «possessio» in Et Sk2) : «id est servus» ; Albertus *Lect.* f. gorb «et servus est domini ut possessio». Cf. infra lin. 200-201. 179 Michael Ephesinus, p. 45, 20-22 ; O8, f. nora : « Hoc autem, scilicet : Usque utique sit pelicon, aequale est huic, scilicet Usque utique sit filius imperfectus et nequaquam occupans ad aetatem secundum quam lex absolvi a patre, pars est patris » ; Albertus *Lect.* f. qorb : « Sed filius familias, usquequo est pelicio, id est non separatum a cura patris, est patris ut pars » ; *Comm.* p. 366 a, ubilegendum videtur : « filius familias, qui quandiu pollicon est non separatur a diligentia patris (quod sonat pollicon), est quemadmodum pars quaedam... patris ». - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Pelicon : in concupiscentiam trahens» (?). - *Lexicon graeco-latinum* : « Pyjlikos,-η quantus, qualis». 200-201 Cf. adn. ad lin. 178.

Politici autem iusti hoc quidem naturale est, hoc autem legale. § Naturale quidem quod ubique habet eandem potentiam, et non in videri vel non. § Legale autem quod ex principio quidem nihil differt sic vel aliter, quando autem ponitur, differt, puta mna redimi vel capram sacrificare, sed non duas oves. Adhuc quaecumque in singularibus lege ponunt, puta sacrificare Brasidae. Et sententialia. § Videtur autem quibusdam omnia esse talia, quia quod quidem natura immobile et ubicumque eandem habet potentiam, quemadmodum ignis et hic et in Persis ardet, iusta autem mota conspiciunt. § Hoc autem non est sic habens, sed est ut, quamvis apud deos nequaquam aliter habens. Apud nos autem est quidem aliquid natura, mobile tamen omne; sed est tamen hoc quidem natura, hoc autem non natura. § Quale autem natura contingentium et aliter habere et quale non, sed legale et compositione, si ambo mobilia similiter? § Manifestum et in aliis eadem congruit determinatio; natura enim dextera melior, quamvis contingit ambidextros fieri. § Quae autem secundum compositionem et conferens iustorum, similia sunt mensuris. Non enim sunt ubique aequales vini et frumenti mensurae, sed ubi quidem emuntur, maiores, ubi autem venduntur, minores. Similiter autem et non naturalia, sed humana iusta non eadem ubique, quia neque urbanitas, sed una solum ubique secundum naturam optima. § Iustorum autem et legalium unumquodque ut universalia ad singularia habet; operata quidem enim multa, illorum autem unumquodque unum, universale enim. § Differt autem iniustificatio et iniustum et iustificatio et iustum; iniustum quidem est natura vel ordine, idem autem hoc quando operatum est, iniustificatio est, ante autem quam operatum est, nequaquam, sed iniustum. § Si-

19 habet eandem RpT *(lin.* 38 ; *cf.* Ia-IIae q.95 a.2arg.3) . eandem habet ALRt 21 ponitur Vl2 L2RT *(lin.* 83 ; *cf.* Ia-IIae q.96 a.i ad 1 ; IIa-IIae q.57 a.2 ad 2) . ponuntur AL^ -Vl2) 23 lege LRtT *(lin.* 94 ; *cf.* Ia-Hae q.g6 a.i arg.i et ad 1 *cum adn. ed. leon.)* : legem Rp 23-24 Brasidae ALRtT *(lin.* 97,132) : Beasidae Rp1'3 B'saidae (= Besaidae) *vel* Besaidae (= Brisaidae) Rp2 25 quia ART *(lin.* 143) . puta L1 (23-25 sacrificare... puta *hom.om.* L2) 25 ubicumque L2RT *(lin.* 144) . ubique L1 *(cf.* 1135 a 1,4,5, *etc.)* 27 conspiciunt ALR : *an* conspiciuntur T *(cf. lin.* 147) ? 28 nequaquam aliter T *(lin.* 158) : nequaquam aequaliter (=οὐδαμῶ ἰσω) L forsitan (fortificati Rp) nequaquam (=Tσω οὐδαμῶ) AR *cf. infra adn. ad* 1159 b 18 29 mobile A(KbLbOb) RT *(lin.* 162-163) : non (=οὐ) *add.* A(MbHa) *Ant. transi.(Ha) nec non pauci mss. vélut* Bu *sec.m.* LaRn1 *et ed. Fabri Stapulensis* quia (=δτι) *add.* L 29 tamen RT *(lin.* 162) : quidem *Ant. transl.(Ha)* L *Cf. infra* 1153 b 31 *cum adn.* 30-31 Quale ALRtT *(lin.* 169, 176): Quare Rp 32 compositione AR : compositio L 33 congruit Et RT *(lin.* 186) : congruet AL(-Et) 34 dextera ALRtT *(lin.* 190) : deserta Rp *(corr. sec.m.* BalVl3 Tu*Vd *rec.m.* Rp3) 34 contingit LT *(lin.* 192) : omnes *add.* A *Ant. transl.(Ha)* R 1135 a 1 sunt2 R : *om.* AL 3 venduntur PnVl2 RT *(lin.* 217) : vendunt AL(-PUVl2) 4 non ALRtT *(lin.* 219) : si Rp 4 quia ALRtT *(lin.* 221) : quod Rp 4 urbanitas LRT *(lin.* 221) : urbanitates A *Ant. transl.ÇHa)* 9 quidem L2R quidem enim AL1 11 ante ALRtT *(lin.* 243) : aliquando Rp

militer autem et iustificatio. Vocatur autem commune magis dikeopraëma, iustificatio autem directio iniustificationis. Secundum unumquodque autem ipsorum, et quales species et quot et quae
1135 a isexistunt, posterius videndum.

12 autem] ALRt : *om*. Rp 12-13 dikeopraëma T *(lin.* 249) dikeopragima *Ant. transl.(Ha)* dikaiopragema (dykaio- Rt VlsVdRp3 dykayo- P.4 dikalo- L2 -pragenia Rp) LR *Cf.* 1135 a 20 14 autem ALRt : *om*. Rp 14 quae RT *(lin.* 254) : circa quae AL 15 videndum L2RT *(lin.* 256) : intendendum AL1

1134 b 18 *Politici autem iusti* etc. Postquam Philosophus ostendit quale sit politicum iustum quod est simpliciter iustum, hic ponit divisionem huius iusti politici. Et primo dividit iustum politicum in species; secundo tangit divisionem huius iusti in individua, ibi: *Iustorum autem et legalium* etc. Circa primum tria facit: primo proponit divisionem; secundo exponit eam, ibi: *Naturale quidem* etc.; tertio excludit errorem contra divisionem praedictam, ibi: *Videtur autem quibusdam* etc. Dicit ergo primo quod politicum iustum dividitur in duo, quorum unum est iustum naturale, aliud autem iustum legale. Est autem haec eadem divisio cum divisione quam iuristae ponunt, quod iuris aliud est naturale, aliud est positivum; idem enim nominant illi ius quod Aristotiles iustum, nam et Ysidorus dicit in libro Ethimologiarum quod ius dicitur quasi iustum. Videtur autem esse contrarietas quantum ad hoc quod politicum idem est quod civile; et sic id quod apud Philosophum ponitur ut divisum, apud iuristas videtur poni ut dividens, nam ius civile ponunt partem iuris positivi. Sed attendendum est quod aliter sumitur politicum vel civile hic apud Philosophum et aliter apud iuristas; Philosophus enim hic nominat politicum iustum vel civile ex usu, quo scilicet cives utuntur; iuristae autem nominant ius politicum vel civile ex causa, quod scilicet civitas aliqua sibi constituit, et ideo convenienter hic a Philosopho nominatur legale, id est lege positum, quod et illi dicunt positivum; convenienter autem per haec duo dividitur iustum politicum, utuntur enim cives iusto et eo quod natura menti humanae indidit, et eo quod est positum lege.

Deinde cum dicit: *Naturale quidem* etc., manifestat membra divisionis praemissae. Et primo manifestat iustum naturale dupliciter. Uno modo secundum effectum vel virtutem, dicens quod iustum naturale est quod habet ubique eandem potentiam, id est virtutem, ad inducendum ad bonum et ad arcendum a malo; quod quidem contingit eo quod natura, quae est causa huius iusti, eadem est ubique apud omnes, iustum vero quod est ex positione alicuius civitatis vel principis apud illos tantum est virtuosum qui subduntur iurisdictioni illius civitatis vel principis. Alio modo manifestat hoc iustum secundum causam, cum dicit quod iustum naturale non consistit in videri vel non videri, id est non oritur ex aliqua opinione humana, sed ex natura. 1134 b 19

12 autem] est Kr T(-S) *om*. (^(-DbEUOP1?5?10) S 19 idem est *inv*. Ψ 39 id est] et Φ (vel Kr) 41 eadem est *inv*. Ψ

6 Lin. 1135 a 5. 8 Lin. 1134 b 19. 10 Lin. 1134 b 24. 12-15 Calcidius *Comm. in Tim.* c. 6 (ed. Waszink et Jensen, p. 59, 18-20) : «Ex quo apparet in hoc libro principaliter illud agi contemplationem considerationemque institui, non positiuae, sed naturalis illius iustitiae atque aequitatis...». Licet per vocem « iustitia naturalis » non «ius naturale», sed notionem metaphysicam intellexerit Calcidius, ut recte animadvertit Albertus *Lect.* f. qovb-qira (ed. Meersseman *Le droit naturel* p. 66-67) : « Unde Plato separatim determinavit de iusto naturali, scilicet in Timaeo, et in quodam alio libro de morali... Iustitia naturalis dicitur dupliciter : quandoque enim dicitur iustitia quae est in rebus naturalibus, quae nihil aliud est quam rectitudo quae est in rebus per comparationem ad exemplar a quo exit, et haec pertinet ad naturalem vel metaphysicum et de hac Plato agit in Timaeo» (cf. Guillelmus Altissiodorensis *Summa aurea V ;* ed. 1500, f. 28yra : «Ius naturale... universalissimum... est in omnibus rebus, scilicet in concordia omnium rerum, et de tali iustitia naturali agit Plato in Timaeo »), nihilominus ab his Calcidii verbis differentia iuris naturalis et positivi deducta est, ut patet ex verbis *Summae «Reverentia sacrorum canonum» (ms.* Erfurt Ampion. quart. 117), circa 1185 scriptae «Hoc autem apud Platonem in Timaeo ius positivum dicitur». Quam differentiam primus in usum adduxisse videtur circa 1141-1142 Petrus Abaelardus *Dialogus inter philosophum, ludaeum et Christianum* (PL 178, 1656 B) «Ius quippe aliud naturale, aliud positivum dicitur», denique saeculo XII exeunte iuris periti Gallici, postremo saeculo XIII ineunte iuris periti Bononienses eam adsumpserunt. (Cf. St. Kuttner *Sur les origines du terme « droit positif»*, in *Revue hist, de droit français et étranger* Série IV, 15 (1936), p. 728-740 ; Id. *Repertorium der Kanonistik* (1140-1234), Città del Vaticano 1937, p. 175-177, 455 ; D. Van den Eynde *The Terms « Ius positivum » and « Signum positivum » in Twelfth-Century Scholasticism*, in *Franciscan Studies* 9 (1949), p. 41-49 ; J.-M. Aubert *Le droit romain dans l'oeuvre de saint Thomas,* Paris 1955, p. 105-108). 16-17 Lib. V in i (PL 82, 199 A) : « Ius autem dictum quia iustum» (« quia» recte habet ipse Thomas Z/a-77ae q.57 a.x s.c.). 21-22 Velut, circa 1169-1170, *Summa coloniensis* (ed. Lottin *Le Droit naturel...*, p. 105, 3-9) : « Ius humanum aut est naturale... Aut est positivum ; et hoc si cuius civitatis sit proprium, civile dicitur... Sin diversarum sit nationum, ius gentium vocatur». 26-28 Gaius *Inst.* **I 1i** (ed. Reinach, p. 1) : «nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis» ; Iustiniani *Inst.* **1 11 i** (ed. Krueger, p. 1) ; Isidorus *Etym. liber* V v 1 (PL 82, 199 C), quem laudat Gratianus *Deer.* I d.i c.8 (ed. Friedberg, t. 1, col. 2). 47-48 Albertus *Lect.* f. qira (cf. Meersseman *Le droit naturel...*, p. 67-68) : « Praeterea Tullius dicit quod « naturae ius est quod non opinio genuit, sed quaedam innata vis inseruit » *[De inv.* II 1 u i 161 ; cf. xxii 65 ; ed. Stroebel, p. 148 et 105]. Ergo, cum Aristotiles diffiniat hic aliter, videtur male diffinire. - Ad 5 dicendum quod diffinitio quam ponit Tullius est omnino eadem cum illa quam ponit Aristotiles hic. Per hoc enim quod dicit : « quod non

Sicut enim in speculativis sunt quaedam naturaliter cognita, ut principia indemonstrabilia et quae sunt propinqua his, quaedam vero studio hominum adinventa, ita etiam in operativis sunt quaedam principia naturaliter cognita, quasi indemonstrabilia principia et propinqua his, ut malum esse vitandum, nulli esse iniuste nocendum, non esse furandum et similia, alia vero sunt per industriam hominum excogitata, quae dicuntur hic iusta legalia. Est autem considerandum quod iustum naturale est ad quod hominem natura inclinat. Attenditur autem in homine duplex natura: una quidem secundum quod est animal, quae est sibi aliisque animalibus communis; alia autem est natura hominis quae est propria sibi in quantum est homo, prout scilicet secundum rationem discernit turpe et honestum. Iuristae autem illud tantum dicunt ius naturale quod consequitur inclinationem naturae communis homini et aliis animalibus, sicut coniunctio maris et feminae, educatio natorum et alia huiusmodi; illud autem ius quod consequitur propriam inclinationem naturae humanae, in quantum scilicet homo est rationale animal, vocant ius gentium, quia eo omnes gentes utuntur, sicut quod pacta sint servanda, quod legati etiam apud hostes sint tuti, et alia huiusmodi. Utrumque autem horum comprehenditur sub iusto naturali, prout hic a Philosopho accipitur.

1134 b 20 Secundo ibi: *Legale autem* etc., manifestat iustum legale. Et videtur ponere tres differentias huius iusti. Quarum prima est cum universaliter vel communiter aliquid lege ponitur; et quantum ad hoc dicit quod legale iustum dicitur quod ex principio quidem, scilicet ante quam lege statuatur, nihil differt utrum sic vel aliter fiat, sed quando iam ponitur, id est statuitur lege, tunc differt, quia hoc servare est iustum, praeterire iniustum; sicut in aliqua civitate statutum est quod captivus redimatur mna, quocumque scilicet certo pretio, et quod sacrificetur capra, non autem quod sacrificentur duae oves. Alia vero differentia iusti legalis est secundum quod aliquid lege statuitur in aliquo singulari, puta cum civitas vel princeps alicui personae concedit aliquod privilegium, quod dicitur lex privata; et quantum ad hoc dicit quod adhuc sunt iusta legalia non solum illa quae communiter statuuntur, sed quaecumque homines ponunt pro lege in aliquibus singularibus; sicut in quadam civitate statutum est quod sacrificetur cuidam mulieri nomine Brasidae, quae magnam utilitatem civitati attulerat. Tertia differentia iusti legalis est prout sententiae a iudicibus datae dicuntur quaedam iusta legalia; et quantum ad hoc subdit quod etiam sententialia sunt iusta legalia. Est autem hic considerandum quod iustum legale sive positivum oritur semper a naturali, ut Tullius dicit in sua Rhetorica. Dupliciter tamen aliquid potest oriri a iure naturali. Uno modo sicut conclusio ex principiis, et sic ius positivum vel legale non potest oriri a iure naturali; praemissis enim existentibus, necesse est conclusionem esse; sed, cum iustum naturale sit semper et ubique, ut dictum est, hoc non competit iusto legali vel positivo; et ideo necesse est quod quicquid exuo iusto naturali sequitur quasi conclusio sit iustum naturale; sicut ex hoc quod est nulli esse iniuste

54 et] vel T *om.* P3 *(hom.om.* Db) 80 dicitur] ponitur Φ1 *om.* Φ8 *(hom.om.* Pd) 96 sacrificetur] sacrificaretur Φ(~O Er) Za *Sed cf. supra lin.* 85-87

opinio genuit», dat intelligere quod non solum habet vigorem ex sola hominum institutione, et hoc idem intendit Aristotiles per hoc quod dicit quod non est in videri vel in non videri... ». 49-57 Albertus *De bono* tr.V q.i a.2 et 3 (ed. Coi., t. 28, p. 268-276) ; *Lect.* f. qirb (ed. Meersseman *Le droit naturel...*, p. 69) «Ad 7 dicendum quod ius naturale potest dupliciter considerari : aut secundum habitum et sic non est acquisitum, sed est naturaliter insitum, sicut etiam habitus principiorum in speculativis, quia ad proportionem horum se habet ius naturale in moribus, ut nulli faciendam iniuriam, parentes reverendos esse aut huiusmodi ; aut secundum quod applicatur ad materiam moralem et actum et hoc procedit ab illa etiam < vi> quae innata est». Cf. ipseThomas *Super IV-Sent,* d.33 q.i a.x ; /a-I7ae q.94 a.2 ; supra II c. 4 lin. 101-103 cum adn. ; infra VI c. 11 lin. 30-33 ; nec non Lottin *Psychologie et morale...*, t. 2, p. 95-96. 64-73 Iustiniani *Digesta* I 1 1 (ed. Mommsen, p. 1) ; cf. Iustiniani *Inst.* I II 1 (ed. Krueger, p. 3) . Recte monuit Aubert *Le droit romain...*, p. 99, adn. 2, Thomam hic solam illam iuris naturalis definitionem laudare quae in *Digestis* Ulpiano ascribitur, licet perperam, ut multi autumant, Ulpiani nomen in *Digestis* interpolatus sit: «Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit»; quam definitionem laudat hic Albertus*Lect.* f. gira : « Praeterea in Digesto ponitur alia diffinitio, quod naturale ius est quod natura omnia animalia docuit» et ipse Thomas saepius profert, velut *Super IV Sent,* d.29 q.i a.i arg.i ; d.33 Q·1 a·1 arg.4 ; d.40 q.i a.3 arg.3 ; /a-j/ae q.g^ a.2 . j/a./jae q.57 a ^. De iure gentium, cf. etiam Isidorus *Etym. liber* V vi (PL 82, 199-200), quem laudat Gratianus *Deer.* I 1 9 (ed. Friedberg, t. 1, coi. 3). 91-92 Isidorus *Etym. liber.* V xvm (PL 82, 202 A) : « Privilegia autem sunt leges privatorum, quasi privatae leges», quem laudat Gratianus *Deer.* I in 3 (ed. Friedberg, t. I, coi. 5). 95-98 Albertus *Lect.* f. p2rb : « Et ponit de hoc exemplum de quadam muliere Lacedaemona quae vocabatur Brasida, per quam quia fuit liberata civitas eorum a periculo statuerunt ut sacrificarent sibi sicut deo» ; *Comm.* p. 369 a. - Recte sed obscure Anonymus, p. 232, 22-23 › Θ8› f· 93rb : *«Brasidae autem sacrificare.* Amphipolitae faciunt, ut heroi huic sacrificantes» ; Michael Ephesinus, p. 46, 25-27 ; O8, f. norb : «Et sacrificare vel non sacrificare Brasidae indifferens existit, lege autem posita ut heroi sacrificare non sacrificantem damnificabant». 103 Cicero *De inv.* II xxn 65 ; liii-liv 160-162 (ed. Stroebel, p. 105 et 147-148). Cf. Albertus *De bono* tr.V q.i a.i et a.3 (ed. Coi., t. 28, p. 260, 58-59, et p. 273, 54-74) ; *Lect.* f. girb : «... hoc iustum vocat Tullius a natura profectum, unde dicit in Rhetorica : Iuris initium est a natura profectum [II Lin 160]... et hoc dicit Tullius : quod in morem vetustas vulgi approbatione perduxit [II liv 162]» ; ipse Thomas *Super III Sent,* d.37 a.3 ; *Super IV Sent,* d.15 q.3 a.i qla 4 (recte monuit Aubert Le *droit romain...*, p. 106, adn. 1, Ciceronem voce «ius positivum» usum non esse, cf. supra adn. ad lin. 12-15). 109 Lin. 1134 b 19. 101-119 Albertus *De bono* tr.V q.i a.2 et 3 (ed. Col., t. 28, p. 268-276) ; *Lect.* f. qirb-vb (Qu. 3, 4 et 5 ; ed. Meersseman *Le droit naturel...*, p. 69-73) ; cf. Lottin *Psychologie et morale...*, t. 2, p. 85-86 et 95-96.

nocendum, sequitur non esse furandum, quod item ad ius naturale pertinet. Alio modo oritur aliquid ex iusto naturali per modum determinationis, et sic omnia iusta positiva'vel legalia ex iusto naturali oriuntur; sicut furem esse puniendum est iustum naturale, sed quod sit etiam puniendum tali vel tali poena, hoc est lege positum. Attendendum est etiam quod iustum legale dupliciter oritur a naturali secundum modum praedictum: uno modo cum permixtione, alio modo sine permixtione alicuius humani erroris, et hoc etiam exempla Aristotilis demonstrant; naturaliter enim iustum est quod civi non ob suam culpam oppresso subveniatur et per consequens quod captivus redimatur, taxatio autem pretii, quae pertinet ad iustum legale, procedit ex praedicto iusto naturali absque omni errore; est etiam naturale iustum quod benefactori honor exhibeatur, sed quod honor divinus exhibeatur homini est ex errore humano et tale est quod sacrificetur Brasidae. Sententialia vero iusta sunt applicationes iustorum legalium ad particularia facta.

1134 b 24 Deinde cum dicit: *Videtur autem* etc., excludit errorem contra praedictam divisionem. Et circa hoc tria facit: primo proponit errorem cum sua ratione; secundo solvit, ibi: *Hoc autem non est* etc.; tertio movet quandam quaestionem ex solutione ortam. Dicit ergo primo quod quibusdam visum est quod omnia iusta sint talia, scilicet lege posita, ita quod nihil sit iustum naturale. Quae quidem fuit opinio Cirenaeorum, sectatorum Aristipi socratici. Et movebantur tali ratione: quia illud quod est secundum naturam est immobile et ubicumque sit habet eandem virtutem, sicut patet de igne qui ardet et in Graecia et in Perside, quod non videtur esse verum circa iusta, quia omnia iusta videntur aliquando esse mota: nihil enim videtur esse magis iustum quam quod deponenti depositum reddatur et tamen non est reddendum depositum furioso reposcenti gladium vel proditori patriae reposcenti pecunias ad arma; sic ergo videtur quod nulla sint naturaliter iusta.

1134 b 27 Deinde cum dicit: *Hoc autem non est* etc., ponit solutionem. Et dicit quod id quod dictum est, quod naturalia sint immobilia, non ita se habet universaliter, sed aliquo modo est verum, quia natura rerum divinarum nequaquam aliter se habet, puta substantiarum separatarum et caelestium corporum, quae antiqui deos vocabant. Sed apud nos homines, qui inter res corruptibiles sumus, est aliquid quidem secundum naturam, et tamen quicquid est in nobis est mutabile vel per se vel per accidens; nihilominus tamen est in nobis aliquid naturale, sicut habere pedes, et aliquid non naturale, sicut habere tunicam, et sic etiam, licet omnia quae sunt apud nos iusta aliqualiter moveantur, nihilominus tamen quaedam eorum sunt naturaliter iusta.

Deinde cum dicit: *Quale autem natura* etc., movet 1134 b 30 quandam dubitationem ex praecedenti solutione exortam. Et circa hoc duo facit: primo proponit quaestionem; secundo solvit, ibi: *Manifestum et in aliis* etc. Primo igitur proponit talem quaestionem: si enim omnia iusta humana mobilia sunt, restat quaestio, inter ea quae contingunt aliter se habere, quale sit iustum secundum naturam et quale non secundum naturam, sed secundum legis positionem et ad placitum hominum, ex quo ambo sunt similiter mobilia?

Deinde cum dicit: *Manifestum et in aliis* etc., 1134 b 33 solvit praedictam quaestionem. Et circa hoc duo facit: primo ostendit qualiter iusta naturalia sint mobilia; secundo qualiter iusta legalia, ibi: *Quae autem secundum compositionem* etc. Dicit ergo primo manifestum esse quod etiam in aliis naturalibus quae sunt apud nos eadem determinatio congruit sicut et in naturaliter iustis; ea enim quae sunt naturalia apud nos, sunt quidem eodem modo ut in pluribus, sed ut in paucioribus deficiunt, sicut naturale est quod pars dextera sit vigoriosior quam sinistra et hoc in pluribus habet veritatem, et tamen contingit ut in paucioribus aliquos fieri ambidextros qui sinistram manum habent ita valentem ut dexteram; ita etiam et ea quae sunt naturaliter iusta, utputa depositum esse reddendum, ut in pluribus est observandum, sed ut in paucioribus mutatur. Est tamen attendendum quod, quia rationes etiam mutabilium sunt immutabiles, si quid est nobis

113 item *coni.}* idem Θ (quidem Ve *sec.m.* Wi) *Cf. Super Boet. De Trin.* q.5 a.i ad 9, ed. Decker, *p.* 172, 16, *ubi* item *hab. codex autographus* idem *hab. cett.* 118 puniendum] puniendus Bg*Er VeZa puniens P10 142 Cirenaeorum] cineareorum ®1(erranearum P7 tinearerum Pd) cinereorum Φ2 (cirenorum *primo* As) 142 Aristipi] aristripi φ1 arispi Ψ 169 Quale *coni, ex Arist. (cf. lin.* 176) *cum* V'Za] Quare Θ 190 vigoriosior] vigorosior Bg1Er2KrP1P'P1° φ»(-Ao) VeZa *sec.m.* V10 vigoriosor Ao nigriosior Pe 197 etiam] rerum Φ *sec.m.* SP

134-136 Albertus *Lect.* f. 92rb : «Deinde cum dicit . *Videtur autem quibus < dam >,* ponit opinionem contra praedicta. Et primo ponit opinionem cum ratione sua». 137 Lin. 1134 b 27. 141-142 Cf. Diogenes Laertius *Vitae philos.* II 93 (de cuius libro in latinum translato cf. Praef., p. 205*-267*) ; nec non Cicero *De off.* III xxxiii 116 (ed. Atzert, p. 157) ; Augustinus *De civ. Dei* IX iv 2 (PL 41, 259). 148-152 Cicero *De off.* I x 31 (qui ipse e Platonis *Rep.* I, 331 C pendet ; *cf. ed.* Atzert, p. 14, adn.) ; III xxv 95 *(ibid.* p. 148) ; Ambrosius *De off. min.* I 1 253 (PL 16, 100 B-C), qui e Cicerone pendet. Cf. ZZa-ZZae q.62 a.5 arg.i ; infra c. 16 lin. 126-129 cum adn. 158-160 Cf. supra I c. 14 lin. 41-42 cum adn. 172 Lin. 1134 b 33. 183 Lin. 1134 b 35. 192 Albertus *Lect.* f. g2va : «eo quod contingit *aliquem* ambidextrum esse»; cf. adn. ad Arist. 1134 b 34- 195-196 Cf. adn. ad lin. 148-152.

naturale quasi pertinens ad ipsam hominis rationem nullo modo mutatur, puta hominem esse animal, quae autem consequuntur naturam, puta dispositiones, actiones et motus, mutantur ut in paucioribus; et similiter etiam, illa quae pertinent ad ipsam iustitiae rationem nullo modo possunt mutari, puta non esse furandum, quod est iniustum facere, illa vero quae consequuntur mutantur ut in minori parte.

1134 b 35 Deinde cum dicit: *Quae autem secundum compositionem* etc., ostendit qualiter iusta legalia sunt mutabilia indifferenter. Et dicit quod illa quae sunt iusta secundum compositionem et conferens, id est secundum quod est condictum inter homines propter aliquam utilitatem, sunt similia mensuris rerum venalium, puta vini et frumenti. < Non enim sunt ubique aequales mensurae vini et frumenti, > sed ubi emuntur propter maiorem copiam sunt maiores, ubi autem venduntur propter minorem copiam sunt minores. Ita etiam iusta quae non sunt naturalia, sed per homines posita, non sunt eadem ubique, sicut non ubique eadem poena imponitur furi. Et huius ratio est quia non est eadem ubique urbanitas sive politia; omnes enim leges ponuntur secundum quod congruit fini politiae, sed tamen sola una est optima politia secundum naturam, ubicumque sit.

1135 a 5 Deinde cum dicit: *Iustorum autem* etc., agit de divisione iusti in particularia. Et dicit quod unumquodque iustorum naturalium et etiam legalium se habet ad res humanas ut universale ad singularia, quia ea quae operantur secundum iustitiam sunt multa, sed unumquodque iustorum est unum quasi quoddam universale, sicut hoc quod est depositum esse reddendum est unum quod se habet ad multas personas et ad multas res.

1135 a 8 Deinde cum dicit: *Differt autem* etc., ostendit quid sit iustificatio. Et primo quid sit iniustificatio; secundo quid sit iustificatio, ibi: *Similiter autem et iustificatio* etc. Dicit ergo primo quod iniustificatio et iniustum differunt, quia iniustum est aliqua res quae est contra iustitiam vel secundum naturam vel secundum ordinationem humanam, sicut furtum, sed quando aliquis hoc operatur, puta furando, vocatur hoc iniustificatio, quasi executio iniustitiae; sed ante quam quis hoc operetur, non vocatur iniustificatio, sed iniustum.

1135 a 11 Deinde cum dicit: *Similiter autem* etc., ostendit quid sit iustificatio. Et dicit quod similiter iustificatio est quando quis operatur iustum quod est natura vel ordine legis. Sed apud Graecos operatio iusti in communi magis vocatur dikeopraëma, id est operatio iusti, iustificatio autem non videtur dici quaelibet operatio iusti, sed solum quando aliquis dirigit iniustificationes, scilicet reducendo id quod est iniustum ad iustitiam. Ultimo autem dicit quod quales et quot et quae sint species iusti secundum unumquodque iustorum, scilicet naturalis et legalis, posterius est videndum, scilicet in politica.

214-215 Non... frumenti *coni, ex Arist.* 1135 a 1-2] *om.* Θ 221 eadem ubique] *inv.* T(ubique *ante* est Za) 222 politia *coni, cum* Ed3 *sec.m.* Er] politica Θ 223 politiae *coni.]* politice 0(pollicite Er1) SZa polici PWi politico V6 224 politia] politica ®(-DbEr1Er3OP1P5P10) Ψ 249 dikeopraëma] dikeopema BxDbOPd -purema (?) P5P10 -perma (?) O1 -preenia P7 dekeoperema P3VV3V10 dykfoperma *(vel* dib'eo- ?) S dsb'eoprama PWi dib'eopraema Za dikaiopraoma V6 *obsc. pr.m.* Er1 Ao 252 reducendo *coni, cum* P7 V'Za *sec.m.* PdV10 SW1] reducendum Θ

236 Lin. 1135 a 11. 249-250 Robertus Grosseteste *Notulae* (in comm. Michaelis Ephesini insertae), O8, f. nova : «Iniustificatio sive, si diceretur latine, iniustitudo vel aliquid huiusmodi ab iniusto, et iustificatio sive, si diceretur, iustitudo a iusto ; dicamus autem, sicut alii ante nos transtulerunt, pro hoc nomine 'dikaioma' hoc nomen 'iustificatio', et pro hoc nomine 'adikema' hoc nomen 'iniustificatio', licet forte haec nomina latina his nominibus graecis non secundum omnem proprietatem correspondeant » ; f. iiovb : « dikaiopragema, id est iusta operatio sive iustum opus» ; Albertus *Lect.* f. q2va « Et haec iustificatio in communi dicitur dicaiopragema, quasi operatio iustitiae ». 256 Ne verbo quidem de his in Aristotelis *Politica* agitur. Cf. Albertus *Lect.* f. 92va : «... posterius dicendum est in sequenti capitulo. Vel posterius in libris ubi determinavit de iustitia politica, qui nobis deficiunt ».

Existentibus autem iustis et iniustis dictis, iniustum facit quidem et iustum operatur quando volens quis ipsa operatur; quando autem nolens, neque iniustum facit neque iustum operatur, sed vel secundum accidens; quibus enim accidit iustis esse vel iniustis operantur. lustificatio autem et dikeopraëma determinatur voluntario et involuntario; cum enim voluntarium sit, vituperatur; simul autem et iniustificatio tunc est. Quare iniustum aliquid erit quidem, iniustificatio autem nequaquam, si non voluntarium assit. § Dico autem voluntarium quidem, quemadmodum prius dictum est, quod utique aliquis in se ipso existentium sciens et non ignorans operatur neque quem neque quo neque cuius, puta quem percutit et quo et cuius gratia, et illorum unumquodque non secundum accidens. Neque vi, quemadmodum si quis accipiens manum ipsius percutit alterum, non volens autem; non enim in ipso. Contingit autem percussum patrem esse, hunc autem quoniam quidem homo vel praesentium aliquis cognoscit, quoniam autem pater, ignorat; similiter autem tale determinetur et in his cuius gratia et circa operationem totam. Ignoratum utique vel non ignoratum, non in ipso autem ens vel vi, involuntarium. Multa enim et natura existentium scientes et operamur et patimur quorum nullum neque voluntarium neque involuntarium est, puta senescere vel mori. § Est autem similiter in iniustis et iustis et quod secundum accidens. Et enim si pignus reddat quis nolens et propter timorem, neque iusta operari neque dikeopraie dicendum, sed vel secundum accidens. Similiter autem et coactum et nolentem pignus non reddentem, secundum accidens dicendum iniustum facere et iniusta operari. § Voluntariorum autem haec quidem praeeligentes operamur, haec autem non praeeligentes. Praeeligentes quidem quaecumque praeconsiliantes, ineligibilia autem quaecumque impraeconsiliata. § Tribus utique existentibus nocumentis eorum quae in communicationibus, quae quidem cum ignorantia peccata fiunt quando neque quem neque quod neque quo neque cuius gratia existimavit, haec operatus est. Vel enim non iacere vel non hoc vel non hunc vel non huius gratia existimavit, sed accidit non cuius gratia existimavit, puta non ut vulneret, sed ut pungat, vel non quem vel non ut. Quando quidem igitur paralogice nocumentum fit, infortunium, quando autem non paralogice, sine

19 lustificatio Et L2 (P13Ha) RT *(lin.* 30) : Iniustificatio AL1 (-Et) Rn   20 dikeopraéma T *(lin. 21,* 30) : dikeopragima *Ant. transl.(H&)* dikaiopragema (-praiema P11) L1 dikaioprageama (-kalo- P13) L2 dyakayopragema Rt dyakaypragrama Rp1 dyakaypragma (- kai- V13) Rp2-3 (dykayopragema *corr. sec.m.* Rp3) *Cf. supra* 1135 a 12   20 determinatur ALRtT *(lin.* 31-32) determinantur Rpf-Ba1)   1135 b 3 et iustis ALRt : et ın iustis Rp(o»i. As1)   5 dikeopraie T *(lin.* 90) : dikaiopragein L1 dikaiopragė (dikalopragen P13) L2 dykaloprage Rt dykaioprage (dykayo- As1?14 dikaio- SITu1 dyakaio- V13) Rp *An* dikeoprayeın *Ant. transi,* (y *pro* γ ante ε), *unde* dikeopraiem, dikeopraie ?   7 nolentem ALRtT *(lin.* 92) : voluntatem Rp *(corr. sec.m.* V13 *rec.m.* Rp3)   12 fiunt T *(lin.* 122) . sunt ALR   12-13 Quando AURtT *(lin.* 123) : quia L2 *om.* Rp   14 iacere ART *(lin.* 127) : vulnerare L   16 pungat ALRtT *(lin.* 133-134) : pugnat Rp

malitia autem, peccamen; peccat quidem enim cum in se ipso principium sit causae, infortunat autem cum extra. § Quando autem sciens quidem, non praeconsilians autem, iniustificatio, puta quaecumque propter iram et alias passiones qualescumque necessarias vel naturales accidunt hominibus. Haec enim nocentes et peccantes iniustum faciunt quidem et iniustificationes sunt, non tamen iniusti propter hoc neque mali, neque enim propter malitiam nocumentum. § Quando autem ex electione, iniustus et malus. § Propter quod bene quae ex ira non ex providentia indicantur. § Non enim incipit qui ira aliquid facit, sed qui ad iram provocat. § Adhuc neque de fieri vel non dubitatur, sed de iusto. Manifesta enim iniustitia ira est. Non enim quemadmodum in commutationibus de fieri dubitant, quorum necesse alterum esse malum, si non propter oblivionem id operentur. Sed confitentes de re, de qualiter iniustum dubitant, qui autem insidiantur, non ignorant; quare hic quidem existimat iniuste pati, hic autem
1136 a non. § Si autem ex electione noceat, iniustum facit. Et secundum has iam iniustificationes iniustum faciens, iniustus, cum praeter proportionale sit vel praeter aequale. Similiter autem et iustus cum praeeligens iustum operetur, iustum operatur autem si solum volens operetur. § Involuntariorum autem haec quidem sunt venialia, haec autem non venialia. Quaecumque quidem enim non solum ignorantes, sed propter ignorantiam peccant, venialia, quaecumque autem non propter ignorantiam, sed ignorantes quidem, propter passionem autem neque naturalem neque humanam, non venialia.

21 qualescumque RtRp1 *sec.rn.* Rp3 : quascumque ALRp2 *pr.m.* Rp3 23 non ALRtT *(lin.* 164) : quia non operantur propter iustitiam *add.* Rp *(glossa ante* non *inser., vel legend.* <in>iustitiam) 23 tamen ARtT *(lin.* 164) : quidem L *(nec non post* tamen Rt) quam Rp *(Cf.* 1134 b 29) 24 hoc Rn Rt Rp3 T *(lin.* 164) : haec AL1(P11 P12) h' *cett.* 25-26 bene quae ALRtRp3T *(lin.* 101, 173, 181-183) : undeque (undique PUS1) Rp1-2 26 qui ALRtT *(lin.* 187) quae Rp 27 Adhuc RtT *(lin.* 190) : Adhuc autem ALRp 28 Manifesta RpT *(lin.* 194) : In manifesta AL1 Inmanifesta L2 (In *exp. sec.rn.* Rn *[ex* T] P13) Albertus *(cf. loci in app. font, ad Thomae comm. lin.* 193-196 *laud.)* Rt *(Unde* Manıfesta *non ex varia lect. graeca* ἐπιφαινομένη... αδικία, *sed, si non ex mera scriptoris neglegentia, ex falsae lect.* Inmanifesta *falsa emendatione emanavisse videtur)* 32 iniustum L2RT *(lin.* 206) iustum AL1 32-33 insidiantur... ignorant RpT *(lin.* 207-208) : insidiatur... ignorat ALRt 33 iniuste L2RT *(lin.* 209) iniustum L1 1136 a 2 iniustus AL*Rp : est *add.* L2Rt 6 sed PnV12 Lp L2RT *(lin.* 231) : et *add.* AL'(EtO8 S^T1 P12) *Cf.* IIa-IIae q.59 a.4 arg.i

1135 a 15 *Existentibus autem iustis* etc. Postquam Philosophus ostendit quid sit iustum simpliciter et quid sit iustificatio et iniustificatio, hic iam solvit quaestionem quam prius moverat, scilicet secundum quales iustificationes vel iniustificationes aliquis sit iustus vel iniustus. Et circa hoc duo facit: primo ostendit propositum; secundo inducit quandam divisionem ad manifestationem praedictorum, ibi: *Involuntariorum < autem > haec quidem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quando sit iustum vel iniustum sine hoc quod sit iustificatio vel iniustificatio; secundo ostendit quando est iustificatio vel iniustificatio sine hoc quod ille qui operatur sit iustus vel iniustus, ibi: *Voluntariorum autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum; secundo manifestat quiddam quod dixerat, ibi: *Dico autem voluntarium quidem* etc. Dicit ergo primo quod, cum iusta et iniusta sint talia qualia supra dicta sunt, tunc aliquis facit iniustum ita quod sit iniustificatio et operatur iustum ita quod sit iustificatio vel dikeopraëma, quando aliquis operatur ipsa, scilicet iustum vel iniustum, volens; sed quando aliquis operatur ipsa nolens, non est ibi facere iniustum vel operari iustum, nisi forte per accidens, in quantum scilicet accidit praeter intentionem operantis quod illa quae quis facit sint iusta vel iniusta;

9 autem *coni, ex Arist.* 1136 a 5 *(cf. infra lin.* 225) *cum* Er2] *om.* Θ 21 dikeopraëma] -praoma Er*Er2P6 -preoma P10 -poma O -praen quod (?) O1 -prema V10 S dykeopoema Db dekeopreoma O2(-praema Bg1) dikaioperma Ve

9 Lin. 1136 a 5. 14 Lin. 1135 b 8. 17 Lin. 1135 a 23. 21, 30-31 Cf. supra c. 12 lin. 249-250 cum adn.

illa enim dicimur per se facere et non per accidens quae intendimus facere. Nihil autem specificatur per id quod est per accidens, sed solum per id quod est per se, et ideo iustificatio et dikeopraëma, id est operatio iusti, et similiter iniustificatio determinatur per voluntarium et involuntarium, ita scilicet quod cum aliquid sit voluntarium laudatur aliquis vel vituperatur. Unde manifestum est quod erit ex parte ipsius operati aliquid iniustum, sed non erit iniustificatio quantum ad speciem operationis, si non assit voluntarium ex parte operantis; et eadem ratio est de iustificatione.

1135 a 23 Deinde cum dicit: *Dico autem voluntarium* etc., manifestat quaedam quae dicta sunt, scilicet quid sit voluntarium et quid involuntarium. Et circa hoc duo facit: primo manifestat propositum; secundo ostendit quod praedicta manifestatio competit tam circa iusta quam circa iniusta, ibi: *Est autem similiter* etc. Dicit ergo primo quod voluntarium, sicut dictum est in III, dicitur esse quando aliquis operatur aliquid eorum quae sunt in sua potestate sciens et non ignorans neque circa quem operetur neque quo instrumento neque etiam cuius gratia hoc faciat, puta quod sciat quem percutit et quo percutiat sicut instrumento et cuius gratia, et horum unumquodque sciat per se et non per accidens. Requiritur etiam ad hoc quod sit voluntarium quod non sit per violentiam, puta, si aliquis accipiat manum alicuius per violentiam et cum ea percutiat alterum, hoc quidem ille cuius est manus non facit voluntarius, quia non erat in eius potestate hoc vitare, sed cogitur. Exponit autem consequenter quomodo cognoscatur aliquid secundum accidens: contingit enim quod ille qui est percussus ab aliquo sit pater eius, ille autem qui percutit cognoscit quidem quod percussus est homo vel aliquis de praesentibus, sed ignorat quod ipse sit pater eius, et sic cognoscit patrem per accidens, in quantum cognoscit eum cui accidit esse patrem; et sicut dictum est ex parte eius quem percutit, similiter est determinandum et ex parte eius cuius gratia et circa totam operationem, id est circa omnes circumstantias operationis. Et ex hoc quod dictum est quid sit voluntarium, potest sciri quid sit involuntarium, quia si aliquid sit ignoratum vel, cessante ignorantia, non sit in potestate eius qui operatur vel magis fiat per violentiam, hoc erit involuntarium. Ideo autem additum est per violentiam, quia multa quae non sunt in nobis non sunt involuntaria; multa enim sunt naturalia quae et operamur et patimur scientes, puta senescere vel mori, quorum tamen nullum est voluntarium vel involuntarium, quia utrumque eorum est circa ea quae < non > sunt nata in nobis esse; si autem accidat per violentiam quod aliquid eorum non sit in nobis, tunc dicitur involuntarium.

Deinde cum dicit: *Est autem similiter* etc., manifestat id quod dictum est circa iusta et circa iniusta. 1135 b 2
Et dicit quod secundum accidens operari eo quod quis non operatur voluntarie, accidit similiter et circa iusta et circa iniusta. Circa iusta quidem, puta, si aliquis reddat pignus ei cuius est non quidem voluntarius sed propter timorem, non est dicendum quod ibi sit operatio iusti vel dikeopraie, nisi per accidens. Et similiter, si aliquis coactus et nolens desistat reddere pignus, per accidens dicitur facere iniusta vel operari iniusta.

Deinde cum dicit: *Voluntariorum autem* etc., ostendit quando est iustificatio vel iniustificatio et 1135 b 8
tamen ille qui operatur non est iustus vel iniustus. Et circa hoc tria facit: primo praemittit quandam divisionem necessariam ad propositum ostendendum; secundo ostendit propositum, ibi: *Tribus utique existentibus* etc.; tertio manifestat quaedam quae dicta sunt, ibi: *Propter quod bene* etc. Dicit ergo primo quod voluntariorum quaedam operamur praeeligentes et quaedam non. Praeeligentes quidem sive ex electione operamur illa quaecumque ex praecedenti consilio vel deliberatione facimus; sed illa sunt ineligibilia, id est absque electione facta, quaecumque fiunt impraeconsiliata, id est absque praecedenti deliberatione.

Deinde cum dicit: *Tribus utique existentibus* etc., 1135 b 11
ostendit propositum. Et primo resumit quando sit iniustum absque iniustificatione; secundo quando est iniustificatio sine hoc quod ille qui operatur sit iniustus vel malus, ibi: *Quando autem sciens quidem* etc.; tertio ostendit quando est iniustificatio cum iniustitia et malitia eius qui operatur, ibi: *Quando autem ex electione* etc. Dicit ergo primo

30 dikeopraëma] -perna P5 -poema Er2 dykao- P' dikao- P1 dikaopema OVV3 dykaopema BxDbEr'O'P^PdV10 dicaopema P' dekapoema Φ2 dykeoprema S diaka- PWi diako- Ve dıka- Za 31-32 determinatur] determinantur Φ(-AoP) Za *sec.m.* Wi *Cf. Arist.* 1135 a 20 *cum adn.* 41 et quid involuntarium] et involuntarium Φ1 P6V4C' *om.* ®2(-PeV4C') 48 quem] quod φ1 p6V4Ci quam φ2(-ρβγ4O1 *om. pr.rn.* quod *sec.m.* Bg1) Sed *cf. Arist.* 1135 a 25 *et infra lin.* 50 67 et2 *coni, ex Arist.* 1135 a 31] est Θ *Cf, infra, c,* 15 *lin,* 153 *cum adn.;* VI *c.* 4 *lin.* 66 *cum adn.* *yg* non *coni. cf. lin.* 75)] *om.* & *go* dikeopraie] -praıo Pd -praome Er2 dykeo- P5 dike- DbP3 dekeo- V Φ2 (keopraie *-br.m.* Er V4) dib'eopraie WiZa 106 facta *coni, cum* S V6Za *sec.m.* Wi Er] facte o

28"3° Cf· q·77 a'3 ' 7a"77ae q-i8 a.5 ; a.6 arg.2 ; a.io ; q.72 a.5 ; q.76 a.3 arg.2 ; q.39 a.i ; q.43 a.3. 44 Lın. 1133 b 2. 46 Cap. 1-4. 49, 52 Cf. supra III 3, mi a 5. 90 Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Anonymi, p. 235, 12, inserta), O8, f. 94vb : «dikaıopragein [id est iuste operari]». 99 Lin. 1135 b 11. 101 Lin. 1135 b 25b. 113 Lin. 1135 b 19. 116 Lin. 1135 b 25s.

quod, sicut ex supra dictis apparet, tripliciter contingit aliquod nocumentum inferre circa communicationes hominum ad invicem: uno modo per ignorantiam et involuntarie: alio modo voluntarie quidem, sed sine electione; tertio modo voluntarie et cum electione. Illa igitur peccata fiunt per ignorantiam quando aliquis neque scit quid faciat neque circa quem neque quo instrumento neque etiam cuius gratia existimavit se aliquid facturum, < haec > operatus est. Puta si non aestimavit se iacere telum, sed solum vibrare; vel non existimavit se percutere hoc instrumento, puta lancea ferrata, sed rotunda; vel non existimavit se percutere hunc, puta patrem, sed hostem; vel non existimavit se huius gratia percussurum, sed accidit illud cuius gratia non existimavit, puta cum existimavit se percutere non ad vulnerandum, sed ad pungendum; et simile est cum est ignorantia quantum ad quem percutiat vel cum non cognoscit ut, id est quomodo, percutiat, puta lente vel fortiter. Sed circa hoc considerandum est quod, quando nocumentum infertur paralogice, id est praeter rationem seu intentionem, tunc est omnino infortunium, puta cum aliquis putat vibrare telum et iacit; sed quando aliquis infert nocumentum non paralogice, id est non absque intentione nocendi, sed sine malitia, quia scilicet non putat multum nocere vel non putat tali personae nocere, tunc est aliquod peccamen, licet non tantum; peccat enim aliquis cum principium inordinati actus est in se ipso per hoc quod intendit aliquid operari, sed quando principium operationis est totaliter ab extra quia praeter intentionem operatur, tunc est infortunium (est fortuna causa intellectiva agens praeter rationem, ut dicitur in II Physicorum).

1135 b 19 Deinde cum dicit: *Quando autem sciens* etc., ostendit quando sit iniustificatio sine malitia vel iniustitia operantis. Et dicit quod, quando aliquis sciens quidem nocumentum infert, sed non praeconsilians, id est absque deliberatione, tunc est quidem iniustificatio: sicut quaecumque aliquis committit per iram et alias passiones, si tamen non sint naturales vel necessariae hominibus, sicut est concupiscentia cibi et potus in extrema necessitate, quae excusat a subtractione rei alienae. Illi igitur qui propter praedictas passiones nocent aliis et peccant, faciunt quidem iniustum et actus eorum sunt iniustificationes, non tamen propter hoc ipsi sunt iniusti et mali, quia non inferunt nocumentum propter malitiam, sed propter passionem. Et tales sunt qui dicuntur propter infirmitatem peccare.

Deinde cum dicit: *Quando autem ex electione* etc., 1135 b 25a ostendit quando sit iniustificatio cum iniustitia operantis. Et dicit quod quando aliquis ex electione inducit alteri nocumentum, est iniustus et malus. Et talis dicitur ex certa malitia peccare.

Deinde cum dicit: *Propter quod bene* etc., mani- 1135 b 25b festât quae dicta sunt. Et quia primum trium praedictorum, scilicet de his quae fiunt ex ignorantia, supra manifestatum est, manifestat primo secundum, scilicet de his quae fiunt ex passione; secundo tertium, scilicet de his quae fiunt ex electione, ibi: *Si autem ex electione* etc. Dicit ergo primo quod, quia cum aliqui peccant ex ira non propter hoc sunt mali vel iniusti, propter hoc bene possumus hoc signum accipere praedictorum quod ea quae fiunt ex ira non iudicantur esse facta ex providentia.

Et hoc consequenter, ibi: *Non enim* etc., probat 1135 b 26 duplici ratione. Quarum prima talis est. Quia ille qui facit aliquid per iram non incipit ipse nocere, sed ille qui eum ad iram provocavit, et ita non videtur ex providentia nocumentum processisse.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc neque de* 1135 b 27 *fieri* etc. Et dicit quod, quando aliquis infert nocumentum ex ira, non versatur tunc in dubio utrum

126 haec *coni, ex Arist.* 1135 b 13] *om.* Θ 129 rotunda] rotundata ®1(-DbEr2KrO1V *hom.om.* P7) V6Za *sec.m.* P *Cf. supra* III *c.* 3 *lin.* 189 133-134 pungendum] pugnandum PWi Za *pr.m.* Bx *Cf. Arist.* 1135 b 16 *cum adn.* 138 infertur S Za *sec.m.* Kr] iustum Φ infert P est V6 *om.* Wi 153 sit] fit Φ^-EγʼKγOΦ1) ®2b(-V4) 176 manifestatum] manifestum Φ S 186 talis *om.* Ψ

117 Lin. 1135 b 8-11. 124 Cf. supra III 3, mi a 5. 126-127 Cf. supra III 3, mi a 10-11. 127-129 Cf. supra III 3, iiii a 12-13. 129-130 Cf. supra 1135 a 28-30 ; III 3, mi a 11-12. 136 Cf. supra III 3, mi a 6, cum Thomae comm. lin. 159-160. 138 Anonymus, p. 238, 2 et 23 ; O8, f. 95m : «Erunt autem utique paralogice facta quae rara et inexpectata... Paralogice, hoc estinexpectanter» ; Michael Ephesinus, p. 53, 14 et 18 ; O8, f. mva ; Albertus *Lect.* f. 94ra : «et quando sic, paralogice, id est inopinate, praeter rationem quis alium laedit» ; *Comm.* p. 373 b. 140 Cf. supra lin. 126-127 cum adn. 151 Cap. 8, 197 a 5-8. 158-161 De huius doctrinae fontibus, quam adumbraverunt iuris periti Bononienses, in primis Huguccio Ferrariensis, absolvitque Guillelmus Altissiodorensis, cf. G. Couvreur *Les pauvres ont-ils des droits ? Recherches sur le vol en cas d'extrême nécessité depuis la Concordia de Gratien* (1140) *jusqu'à Guillaume d'Auxerre* (f 1231), Roma 1961. 166-167, 172 Albertus *Lect.* f. 93A : « Et primum horum in theologia dicitur peccatum ex ignorantia, secundum ex infirmitate, scilicet ex impulsu passionis seu temptationis, tertium ex malitia, quia volens et sciens male operatur ». Cf. Augustinus *De div. quaest. 83,* q.26 (PL 40, 17) : «Alia sunt peccata infirmitatis, alia imperitiae, alia malitiae» ; Gregorius *Moralia* XXV xi 28 (PL 76, 339 A) « Sciendum quippe est quod peccatum tribus modis committitur. Nam aut ignorantia aut infirmitate aut studio perpetratur », cuius verba profert Gratianus *Decr. De penitentia* d.2 c.22 (ed. Friedberg, t. 1, coi. 1197) ; Isidorus *Sent,* (sive *De summo bono) II* xvii 3 (PL 83, 620 A) : « Tribus modis peccatum geritur, hoc est ignorantia, infirmitate, industria », quem laudat Petrus Lombardus *Sent.* II d.22 c.4 (cf. d.43 in fine) ; vox «ex *certa* malitia» iam trita erat apud Alexandrum de Hales *Glossa in IV libros Sent.* II d.22 14a ; d.43 6 (ed. Quaracchi, t. 2, p. 198, 412) ; *Qu. disp. 'Antequam esset frater'* q.23 d.i n.i et 14 (ed. Quaracchi, t. i, p. 399, 2 ; 404, 12-13, etc.). 176 Lin. 1135 b 12-16. 179 Lin. 1136 a 1.

faciat vel non faciat, sed utrum iuste faciat. Ira enim est quaedam iniustitia manifesta, id est manifeste operans; vult enim iratus vindictam esse manifestam, sed videtur sibi quod iuste moveatur. Non enim ita est apud iratos sicut in commutationibus iniustis, puta in furto et similibus, in quibus dubitatur an factum sit; oportet enim alterum eorum esse malum, puta vel dare vel non dare (peccatur enim quandoque per omissionem, quandoque per transgressionem), nisi forte excusentur per oblivionem, sicut cum aliquis obliviscitur reddere debitum creditori tempore statuto. Sed operantes ex ira confitentur de re, id est de facto, sed dubitant an sit iniustum illud quod fecerunt; quod non contingit illis qui ex electione insidiose operantur, qui non ignorant se iniuste agere. Quare hic, id est insidiosus, existimat iniuste pati illum cui nocet, sed hic, id est iratus, non existimat hoc. Et ita patet quod ille qui ex ira iniustum facit non agit ex providentia.

Deinde cum dicit: *Si autem ex electione* etc., manifestat tertium, scilicet de his quae fiunt ex electione. Et dicit quod, si aliquis ex electione noceat, manifestum est quod facit iniustum per se loquendo, quia voluntarie operatur. Et secundum huiusmodi iniustificationem iam dicitur ille qui facit iniustus, cum hoc sit praeter proportionale, id est contra iustitiam distributivam, vel praeter aequale, id est contra iustitiam commutativam. Et similiter aliquis dicitur iustus cum ex electione operatur iustum, si autem volens operetur et non eligens, dicetur iustum operans vel iustificans.

Deinde cum dicit: *Involuntariorum autem* etc., 1136 a 5
ponit quandam divisionem ad manifestationem praedictorum. Et dicit quod involuntariorum quaedam sunt venialia, id est venia digna, et quaedam non. Illa enim sunt venia digna quae homines peccant non solum ignorantes, id est habentes ignorantiam concomitantem, sed propter ignorantiam, quasi habentes ignorantiam causantem, quod accidit illis qui quando cognoscunt dolent; sed illa non sunt digna venia quae aliqui non peccant propter ignorantiam causantem, sed peccant ignorantes propter passionem quae non est naturalis neque humana, id est ratione regulata; in talibus enim passio causât et ignorantiam et peccatum. Et de his supra in III plenius dictum est.

193-196 Aliter et recte Anonymus, p. 239, 13 ; O8, f. 95va : «In manifesta enim iniustitia ira est» ; Michael Ephesinus, p. 54, 18 ; O8, f. mvb In manifesta enim iniustitia ira est». - Aliter sed non recte Albertus *Lect.* f. 94rb . «Et ille contra aget, quia ira est quaedam iniustitia < *im* >*manifesta*, eo quod agit iratus provocatus et sic videtur non a se agere, tamen iniustitia est quia potuit resistere irae» ; *Comm.* p. 376 a : «Ira enim iniustitia quidem est, sed *immanifesta* quia aliquam rationem iusti habere videtur». Cf. adn. ad Arist. 1135 b 28. 200-202 Cf. Alexander de Hales *Glossa in IV libros Sent.* II d.42 n.6 (ed. Quaracchi, t. 2, p. 403, 15-16 ; cf. p. 391, 11-12) ; *Summa fratris Alexandri* II p.2 n.346 (ed. Quaracchi, t. 3, p. 354) ; nec non ipse Thomas /a.y/ae q.jg a.2 a(j 3 ; q.79 a.2, 3 et 4. - Aliter loannes de Rupella (transgressio est genus cuius species sunt omissio et commissio) in *Summa de vitiis* (cuius verba profert Lottin *Psychologie et morale...*, t. 3, p. 43-44 in adn.) ; ipse Thomas *IA-II&** q.72 a.6. 228 Albertus *Lect.* f. 93vb : «Veniale dicitur dupliciter aut quod est venia dignum, et sic ignorantia particularium in quibus est actio et violentia simpliciter facit opus veniale ; dicitur etiam veniale quia habet in se causam veniae, et sic etiam quod est ex infirmitate vel ex impetu passionis subripientis consilium erit veniale, nihilominus non éx toto sibi parcitur» ; f. 94rb «Et dicit quod quaedam sunt venialia, id est venia digna, sicut quae fiunt propter ignorantiam... sed illa quae peccant aliqui ignorantes... neque sunt venialia, etsi sint causam veniae in se habentia...». 230-231 Cf. supra III c. 3 lin. 56-57 cum adn. 239 Cap. 3, mo b 18 - ini a 2.

Dubitabit autem utique aliquis si sufficienter determinatum est de iniustum pati et iniustum facere. Primum quidem igitur si est quemadmodum Euripedes dixit, dicens inconvenienter:

« Matrem occidi meam ; brevis sermo :
Volens volentem vel volentem non volens ?»

§ Utrum enim ut vere est volentem iniustum pati vel non, sed involuntarium omne, quemadmodum et iniustum facere omne voluntarium? § Et utrum omne sic vel illo modo, quemadmodum et iniustum facere, vel omne voluntarium vel hoc quidem voluntarium, hoc autem involuntarium? Similiter autem et iniustum pati. § Iustum operari enim omne voluntarium, quare rationabile quidem opponi similiter secundum utrumque et iniustum pati et iustum pati, vel voluntarium vel involuntarium esse. § Inconveniens autem utique videbitur et iniustum pati, si omne voluntarium; quidam enim iniustum patiuntur non volentes. § Quia et hoc dubitabit utique aliquis utrum iniustum passus iniustum patitur omnis. § Vel quemadmodum et in operari et in pati est; secundum accidens enim contingit in utrisque transumere iustis, similiter autem manifestum quoniam et in iniustis. Non enim idem iniusta operari ei quod est iniustum facere, neque iniusta pati ei quod est iniustum pati. Similiter autem et in iustum operari et iustum pati impossibile. Impossibile enim iniustum pati non iniustum faciente aliquo vel iustum pati non iustum operante. § Si autem est simpliciter iniustum facere nocere volentem aliquem, volentem autem scientem et quem et quod et ut. § Incontinens autem volens nocet ipse sibi ipsi, volensque utique iniustum patietur et continget ipse sibi ipsi iniustum facere. § Est autem et hoc unum aliquod dubitatorum, si contingit ipsum sibi ipsi iniustum facere. § Adhuc volens si quis propter incontinentiam ab alio laedatur volente, quare utique erit volentem iniustum pati. § Vel non recta diffinitio, sed apponendum ei quod est nocere scientem et quem et quo et ut, praeter illius voluntatem. Laeditur quidem igitur aliquis volens et iniusta patitur, iniustum patitur autem nullus volens. § Nullus enim vult neque incontinens, sed praeter voluntatem operatur. Neque enim vult nullus quod non existimat esse studiosum, incontinens autem quod non existimat oportere operari, operatur. § Qui autem quae ipsius dat, quemadmodum Homerus ait dare Glaucum Diomedi aurea pro aereis, centum

12 Euripedes L2RT *(lin.* 23) : Euripides AL1 16 omne1 ALT *(lin.* 34) : esse R *(corr. sec.m.* BaJV13 *rec.m.* Rp3) 17 vel2 A(KbNb) RT *(lin.* 38) : *om.* A(LbOb) L 19 iniustum pati RT *(lin.* 44) : in iustum pati AL *(sed obsc. plerique mss.)* 19-20 rationabile L2R : rationale L1 20 quidem L2RtRp13 : *om.* ALxRp2 21-22 vel1... pati ALRtT *(lin. 50-51,* 60-62, 65-66) : *hom.om.* Rp^a1 Rp3 (Inconveniens autem utique videbitur *rest.* Rp2[-Ba1]) 22 iniustum pati RtT *(lin.* 66) : in iustum pati AL 22 omne ALRt : est *add.* Rp 22-23 iniustum patiuntur Rp3 *sec.m.* P11 Ba*TuxVd T *(lin.* 68) : iustum patiuntur ALR (-Rp3) 25 enim contingit (convenit Rt) ALxRt : *inv.* L2Rp 29 iustum pati ALXT *(lin.* 92) : iniustum pati L2R 29 impossibile. Impossibile Ri-Ba'Tu1) T *(lin.* 91, 95) . Impossibile AL 32 quod ALRtT *(lin.* 113) : quot Rp 33 volensque ARt : volens LRp 33 patietur Rt : patitur LRp 34 continget R : contingit L 34 ipsi LxRt : *om.* L2Rp 1136 b 4 praeter A(KbMbOb) Rt : hoc praeter A(Lb) L *om.* Rp

1136 b ii boves pro novem bobus, non iniustum patitur. In ipso enim est dare, iniustum pati autem non in ipso, sed iniustum facientem oportet existere. De iniustum pati quidem igitur quoniam non voluntarium, manifestum.

12 iniustum2 ALRtT *(lin.* 174) : iustum Rp f–SI *corr. sec.m.* BaJV13 *rec.m.* Rp3) 13 igitur ARf-As1) : *om.* L

1136 a 10 *Dubitabit autem utique aliquis* etc. Postquam Philosophus ostendit secundum quales iustificationes vel iniustificationes dicatur aliquis iustus vel iniustus, hic movet quasdam dubitationes circa praedicta. Et circa hoc duo facit: primo movet dubitationes et solvit eas; secundo excludit quorundam errores circa praedicta, ibi: *Homines autem in se ipsis* etc. Prima pars dividitur in duas secundum duas quaestiones quas determinat; secunda pars incipit ibi: *Adhuc autem quae praeeligimus* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quaestionem; secundo prosequitur eam, ibi: *Iustum operari enim* etc. Circa primum duo facit: primo proponit materiam quaestionis; secundo format quaestionem, ibi: *Utrum enim ut vere est* etc. Materia autem quaestionis primo quidem sumitur ex his quae supra determinata sunt: unde dicit quod aliquis potest dubitare utrum per praemissa sit sufficienter determinatum de iniustum pati et de iniustum facere: dictum est enim quod iniustum facere est voluntarium, unde potest dubitari utrum hoc referendum sit ad iniustum pati. Secundo materia dubitationis sumitur ex verbo Euripedis poetae, qui inconvenienter videtur introducere quendam dicentem: « Matrem occidi meam: et ut breviter dicam, vel volens occidi volentem occidi, vel ego non volens occidi volentem occidi»; in quorum utroque intelligitur quod mater occidi voluerit.

1136 a 15 Deinde cum dicit: *Utrum enim ut vere est* etc., format quaestionem. Et circa hoc duo facit. Primo proponit unam quaestionem, utrum scilicet vere contingat dicere quod aliquis volens patiatur iniustum vel hoc non sit verum, sed omne pati iniustum sit involuntarium, sicut et omne facere iniustum est voluntarium?

1136 a 16 Secundo ibi: *Et utrum omne* etc., movet aliam quaestionem. Et est quaestio utrum omne iniustum pati sit sic vel illo modo, ita scilicet quod vel omne iniustum pati sit voluntarium vel omne sit involuntarium? Sicut enim haec quaestio potest moveri de hoc quod est iniustum facere, utrum omne sit voluntarium aut quoddam sit voluntarium et quoddam involuntarium, similiter etiam potest moveri eadem quaestio et de iniustum pati.

1136 a 19 Deinde cum dicit: *Iustum operari enim* etc., prosequitur prius motam quaestionem. Et circa hoc tria facit: primo argumentatur ad hoc quod omne iniustum pati sit voluntarium vel omne sit involuntarium; secundo argumentatur ad hoc quod non omne iniustum pati sit voluntarium, ibi: *Inconveniens autem utique videbitur* etc.; tertio argumentatur ad hoc quod non omne iniustum pati sit involuntarium, ibi: *Si autem < est > simpliciter* etc. Ad primum ergo argumentatur sic: omne hoc quod est operari iustum est voluntarium, ut ex supra dictis patet; sed operari iustum est oppositum ei quod est pati iustum; rationabile igitur videtur quod iniustum vel iustum pati simili modo opponatur secundum utrumque, scilicet voluntarium et involuntarium, ita ut vel omne huiusmodi sit voluntarium vel omne sit involuntarium.

H36 a 21 Deinde cum dicit: *Inconveniens autem utique* etc., argumentatur ad hoc quod non omne iniustum pati sit voluntarium. Et circa hoc tria facit. Primo argumentatur ad propositum. Et dicit quod inconveniens videtur si ponatur quod omne iniustum pati

53 est *coni, ex Arist.* 1136 a 31 *{cf. infra, lin.* 103) *cum sec.m.* P] *om.* Θ 57 rationabile] rationale Er1 O^-Bg1)

7 Cap. 15, 1137 a 4. 9 Cap. 15, 1136 b 15. 12 Lin. 1136 a 19. 14 Lin. 1136 a 15. 19 Cap. 13, 1135 a *r5-23* 43-44 Albertus *Lect.* f. 94va : « Deinde cum dicit : *Similiter autem,* movet eandem quaestionem de hoc quod est iniustum pati. Et primo movet quaestionem, dicens : Similiter autem dubitabitur in hoc quod est iniustum pati quomodo se habet ad voluntarium... » ; *Comm.* p. 377 a. 50 Lin. 1136 a 21. 53 Lin. 1136 a 31. 55 Cap. 13, 1135 a 16-17. 62-69 Aliter et recte Anonymus, p. 241, 24-26 ; O8, f. g6va « Quoniam non possibile dicere omne iustum pati voluntarium, apponit dicens : *Quidam enim iustum patiuntur non volentes* ; erunt autem utique isti iniustum facientes a quibus plus habentibus iustus aufert» ; Michael Ephesinus, p. 56, 33 - 57, 1 ; O8, f. ii2vb ; «Dicens quoniam et dicere omne iustum pati voluntarium inconveniens est, breviter causam inconvenientiae posuit dicens : *Quidam enim iustum patiuntur non volentes* sunt autem isti qui avare fecerunt, a quibus plus habentibus aufert iudex et dat iniustum passo » ; Albertus *Lect.* f. 94vb « Secundo ibi : *Inconveniens autem,* ostendit causam quaestionis. Posset enim aliquis dicere quod omnis qui iustum patitur, cum sit secundum virtutem, voluntarie patitur, et ideo quaestio nulla esset. Hoc ipse removet, dicens Inconveniens utique videbitur et in hoc quod est iustum pati, si omne huiusmodi est voluntarium, sicut est inconveniens < in> iniustum pati. Quidam enim patiuntur iustum non volentes, sicut qui cogitur a iudice restituere rem furto ablatam. Et sic iustum pati separari a voluntario potest sicut et iniustum pati» ; *Comm.* p. 377 b.

sit voluntarium; manifeste enim quidam patiuntur iniustum non volentes, sicut illi qui verberantur vel quibus aliquis sua furatur.

1136 a 23 Secundo ibi: *Quia et hoc* etc., movet circa hoc quandam quaestionem, utrum scilicet omnis qui patitur id quod est iniustum materialiter et per accidens possit dici quod sit iniustum patiens formaliter et per se. Sic enim posset aliquis obviare praedictae rationi dicendo quod ille qui non volens patitur rapinas vel verbera, patitur quidem id cui accidit esse iniustum, non tamen se habet quasi per se patiens iniustum.

1136 a 24 Tertio ibi: *Vel quemadmodum* etc., solvit motam quaestionem. Et dicit quod, sicut se habet et circa facere, ita se habet et circa pati, quia in utroque contingit transumere, id est accipere, id quod est secundum accidens circa iusta et similiter circa iniusta. Et hoc manifestat, quia operari ea quibus accidit esse iniusta non est idem ei quod est per se facere iniustum (dictum est enim quod quandoque aliquis ignorans facit per accidens id quod est iniustum, non tamen per se loquendo iniustificat), et similiter pati ea quibus accidit esse iniusta non est idem ei quod est iniustum pati per se. Similiter etiam impossibile est quod ista sint eadem in eo quod est iustum operari et in eo quod est iustum pati. Et quod sit eadem ratio circa facere et pati tam circa iusta quam circa iniusta, manifestat consequenter per hoc quod non contingit aliquem pati iniustum vel iustum per se loquendo, nisi sit aliquis faciens iustum vel iniustum per se loquendo, quia passio est effectus actionis; si ergo aliquis faciat id quod est iniustum per accidens et non iniustificet per se, consequens est quod nec ille qui patitur, per se iniustum patiatur; et eadem ratio est de iusto.

1136 a 31 Deinde cum dicit: *Si autem est simpliciter* etc., argumentatur contra hoc quod omne iniustum pati sit involuntarium. Et primo argumentatur ad propositum; secundo solvit, ibi: *Vel non recta diffinitio* etc. Circa primum ponit duas rationes. Circa quarum primam tria facit. Primo proponit quandam diffinitionem eius quod est iniustum facere, quae supra posita est, scilicet quod simpliciter et per se iniustum facere nihil est aliud quam quod aliquis volens noceat; et in hoc quod sit volens, intelligitur quod sciat et quem laedat et quod nocumentum inferat et ut, id est qualiter, et alias huiusmodi circumstantias.

Secundo ibi: *Incontinens autem* etc., argumentatur ex praemissa diffinitione. Manifestum est enim 1136 a 32
quod incontinens volens nocet ipse sibi, in quantum scilicet volens operatur id quod scit sibi esse nocivum; si ergo ad iniustum facere sequitur iniustum pati, sequitur quod ipse volens iniustum patiatur a se ipso ita quod contingat aliquem sibi ipsi iniustum facere, et sic sequitur quod non omne iniustum pati sit involuntarium.

Tertio ibi: *Est autem et hoc* etc., movet quandam 1136 a 34
quaestionem incidentem, utrum scilicet contingat quod aliquis sibi ipsi faciat iniustum; sed hanc quaestionem postea prosequetur.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc volens* etc. 1136 b 1
Et dicit quod, si contingit de aliquo quod propter incontinentiam sciens et volens laedatur ab alio, puta cum aliquis captus amore meretricis permittit se ab ea spoliari, contingit igitur quod aliquis volens patiatur iniustum, et sic non omne iniustum pati est involuntarium.

Deinde cum dicit: *Vel non recta* etc., ponit solu- 1136 b 3
tionem. Et circa hoc tria facit. Primo corrigit diffinitionem supra positam eius quod est iniustum facere et ex hoc concludit veritatem quaestionis. Et dicit quod diffinitio supra posita eius quod est iniustum facere non est recta, sed debet aliquid apponi, ut dicatur quod iniustum facere est nocere aliquem scientem circumstantias alicui praeter illius voluntatem. Et secundum hoc sequitur quod, licet aliquis volens laedatur et patiatur per accidens ea quae sunt iniusta, tamen nullus volens patitur iniustum per se loquendo ex quo per se iniustum facere est inferre nocumentum alicui praeter eius voluntatem.

Secundo ibi: *Nullus enim vult* etc., solvit primam 1136 b 6
rationem. Et dicit quod nullus vult completa voluntate pati iniustum neque etiam incontinens, sed incontinens operatur sibi nociva praeter voluntatem; habet enim per se voluntatem boni, sed per concupiscentiam trahitur ad malum. Et hoc quod dictum est probat per hoc quod, cum voluntas sit apparentis boni, nullus vult illud quod non aestimat esse bonum; incontinens autem extra passionem existens non reputat bonum illud quod facit, unde absolute non vult illud; sed tamen operatur illud

68 iniustum] *post* volentes Φ 8c et2] *om.* Φ2 Ψ *Sed cf. Arist.* 1136 a 24 81 et] *om.* Φ2 91 etiam *om.* Φ 101 ratio est *inv.* Φ 124 involuntarium] voluntarium φ^-E1-φ1^OPΦ8) Φ23 F ψ (*corr. sec.rn.* DbP5P7 PdVV10 AoV2W SWi) 146 volens patitur *inv.* ψ

82 Albertus *Lect.* f. 94vb . « transumere, id est per similitudinem accipere ». 86 Cap. 13, 1135 a 17-19, 23-33» n-19. 106 Lin. 1136 b 3. no Cap. 13, 1135 a 16-17, 1136 a 1. 128 Cap. 17, 1138 a 4 - 1138 b 14. 132-133 Albertus *Lect.* f. 95ra « quando sustinet quod amasia sua accipit res suas». 140 Lin. 1136 a 31.

quod aestimat non oportere operari, propter concupiscentiam quae est in appetitu sensitivo, voluntas autem in ratione est.

1136 b 9 Tertio ibi: *Qui autem quae ipsius* etc., solvit secundam rationem de eo qui volens ab alio laeditur. Et dicit quod non patitur per se loquendo iniustum ille qui volens dat sua, sicut Homerus narrat de quodam, nomine Glauco, quod dedit Diomedi aurea arma pro aereis et centum boves pro novem bobus. Ideo autem talis non patitur iniustum, quia in potestate hominis est quod ipse det sua; sed iniustum pati non est in potestate eius qui iniustum patitur, sed oportet existere aliquem qui faciat iniustum. Ideo ergo iniustum pati est involuntarium, iniustum autem facere voluntarium, quia principium actionis est in agente, quod pertinet ad rationem voluntarii, principium autem passionis non est in patiente, sed in alio, et hoc pertinet ad rationem involuntarii. Ultimo autem epilogando concludit manifestum esse quod iniustum pati sit involuntarium.

175 facere] est *add.* ψ

162-163 Cf. supra III c. 4 lin. 63-64 cum adn.

1136 b Adhuc autem quae praeeligimus duo est dicere, uter quidem iniustum facit qui tribuit praeter dignitatem plus, vel qui habet; et si est ipsum sibi ipsi iniustum facere. § Si enim contingit prius dictum et distribuens iniustum facit, sed non habens plus, si quis plus alteri quam sibi ipsi tribuit sciens et volens, iste ipse sibi ipsi iniustum facit. Quod videntur moderati facere; modestus enim minorativus est. § Vel neque hoc simpliciter. Altero enim bono, si contingat, superabundat, puta gloria, vel simpliciter bono. § Adhuc solvitur secundum diffinitionem eius quod est iniustum facere. Nihil enim praeter ipsius patitur voluntatem. Quare non iniustum patitur propter hoc, sed si quidem nocumentum patitur solum. § Manifestum autem et quoniam distribuens iniustum facit, sed non plus habens semper. § Non enim cui iniustum inest iniustum facit, sed cui volentem hoc facere; hoc autem unde principium actionis, quod est in distribuente, sed non in accipiente. § Adhuc si multipliciter facere dicitur, et est ut inanimata occidunt et manus et famulus praecipientis, non iniustum facit, facit autem iniusta. § Adhuc si quidem ignorans indicavit, non iniustum facit secundum legale iustum, neque iniustum indicium est, est autem ut iniustum. Alterum enim legale iustum et primum. Si autem cognoscens iudica-

1137 a vit iniuste, avare facit et ipse vel gratia vel poena. Quemadmodum igitur et si quis partiatur iniustificationem, et qui propter hoc iudicavit iniuste plus habet. Et enim in illis qui agrum iudicavit, non agrum sed argentum accepit. § Homines autem in se ipsis existimant esse iniustum facere, propter quod et iniustum esse facile. Hoc autem non est. Commisceri quidem enim ei quae vicini et percutere proximum et dare manu argentum facile et in ipsis, sed sic habentes haec facere neque facile neque in ipsis. § Similiter autem et cognoscere iusta et iniusta nihil existimant sapiens esse, quoniam de quibus leges dicunt non difficile intelligere. Sed non haec sunt iusta, nisi secundum accidens; sed aliqualiter operata et aliqualiter distributa, iusta. Hoc autem plus opus quam sana scire. Quia et illic mei et vinum et elleborum et ustionem et incisionem scire facile, sed qualiter oportet distribuere ad sanitatem et cui et quando, tantum opus

15 uter URt : ut L2 utrum ARp   20 ipsi LRt : *om.* Rp   20 modestus RT *(lin.* 25) mansuetus L *Inc.* ga *peda in* Rp1'2'3 *(deest* Rp4)   21 simpliciter *pr.m.* Et P13 RT *(lin.* 29) simplex AL   21-22 contingat L2R : contigit AL1 (contingit V12 T1 *pr.m.* EtSk2)   24 non ALRtT *(lin.* 39) : si Rp *(corr. sec.m.* Ba1Tu1V1sRps)   25 si ALRt : sic Rp *(corr. sec.m.* Rp3)   29 si A(Lb) *Ant. transl.ÇHa)* Rt *sec.m.* Ba4Rp3 T *(lin.* 54) *om.* ~L*(in textu, sed hab. in comm.)* Rp   31 praecipientis RT *(lin.* 60) : praecipiente L (domino *add. sup. lin.* P13 *in textu* Re)   33 iniustum2 ALRtT *(lin.* 74) : iustum Rp(-As4 *corr. sec.m.* Ba1Tu1V13Rp3)   1137 a 2 igitur ALRt : *om.* Rp   3 hoc *l*(obsc.* P13) RffitAs^aW^Rp3 h' *cett.)* T *(lin.* 84) : haec AL1 (O8PU P12 *obsc.* Sk2 h' *cett.)*   6 iniustum RpT *(lin.* 104) : iustum ALRt   12 nisi T *(lin.* 122) . sed vel (=ἀλλ' ἢ) L sed R (vel : nisi *praem.* Ba1)   12-13 aliqualiter... et aliqualiter LT (ZZn.124-125) : qualiter...et *(om.* Rp) qualiter R   13 plus opus ALRt : *inv.* Rp

quantum medicum esse. § Propter ipsum autem hoc et iusti existimant esse nihil minus iniustum facere, quoniam nihil minus iustus sed et magis potest utique unumquodque operari horum; 1137 a 20 et enim commisceri mulieri et percutere et clipeum dimittere et conversus in qualemcumque currere. Sed timere et iniustum facere non haec facere est, nisi secundum accidens, sed sic habentem haec facere; quemadmodum et medicari et sanare non incidere vel non incidere, vel farmacum dare vel non farmacum dare est, sed sic. § Sunt autem iusta in his quibus insunt simpliciter bona, habent autem et superabundantiam in his et defectum. His quidem enim non est superabundantia ipsorum, puta forte diis, his autem nulla particula utilis insanabilibus et malis, sed omnia nocent, his autem usque ad hoc; propter hoc humanum est.

17 hoc ALRtRp3T *(lin.* 138) : hic Rp12 19 potest LRpT *(lin.* 144) : poterit Rt 20 et3 T *(lin.* 146) . et fortis ALR 21 qualemcumque L2RT *(lin.* 147-148) : qualecumque AL1 22 nisi Lp *(post* tamen) *sec.m.* Ha T *(lin.* 150) : tamen LR *Cf. supra* 1121 a 15 *cum adn.* 24 non. AR *(om.* Rp2[-Vd]) T *(lin.* 154) : vel L *(nec non ante* non Rt) 30 propter hoc ARt hoc autem LRp

1136 b 15 *Adhuc autem quae praeeligimus* etc. Postquam Philosophus solvit unam dubitationem, hic accedit ad aliam. Et primo proponit ipsam; secundo prosequitur eam, ibi: *Si enim contingit* etc. Dicit ergo primo quod circa ea quae ad iustitiam et iniustitiam pertinent adhuc sunt duo quae prae aliis eligit dicere, quorum primum est quis duorum faciat iniustitiam circa distributiones, utrum ille qui dat aliquid alicui praeter dignitatem vel ille qui recipit; secundum est utrum contingat quod aliquis faciat sibi ipsi iniustum, quod etiam supra movit et inferius prosequitur.

1136 b 17 Deinde cum dicit: *Si enim contingit* etc., prosequitur prius motam quaestionem. Et primo obicit ad partem falsam; secundo solvit, ibi: *Vel neque hoc* etc.; tertio determinat veritatem, ibi: *Manifestum autem* etc. Dicit ergo primo quod, si contingat illud quod prius positum est, scilicet quod male distribuens faciat iniustum et non ille qui plus accipit, videtur sequi inconveniens; potest enim esse quod aliquis plus alteri quam sibi tribuat sciens et volens et sic videtur quod iste faciat iniustum sibi ipsi. Quod est inconveniens, quia moderati homines hoc videntur facere ut sibi ipsis minora retineant; pertinet enim ad virum modestum quod sit minorativus, id est minora sibi accipiens.

1136 b 21 Deinde cum dicit: *Vel neque hoc* etc., solvit duabus solutionibus. Quarum prima est quod hoc non videtur simpliciter verum esse quod distributor minora sibi retineat. Quamvis enim retineat sibi minora de bonis exterioribus, tamen superabundat in altero bono, scilicet gloria, vel simpliciter bono, id est honesto.

Secundam solutionem ponit ibi: *Adhuc solvitur* etc. 1136 b 22 Quae procedit secundum diffinitionem supra positam eius quod est iniustum facere, in qua additum est quod hoc sit praeter voluntatem patientis. Iste autem distributor nihil patitur praeter suam voluntatem. Et ideo sequitur quod non patiatur iniustum, sed solum patitur quoddam nocumentum.

Deinde cum dicit: *Manifestum autem* etc., determinat veritatem, 1136 b 25 dicens manifestum esse quod ille qui distribuit praeter dignitatem facit iniustum, non tamen semper ille qui plus accipit, sed quandoque, quando ad hoc operatur.

Secundo ibi: *Non enim* etc., probat propositum 1136 b 26 tribus rationibus. Quarum prima est quod non dicitur ille facere iniustum cui inest, quia sic ille qui laeditur faceret iniustum; sed ille facit iniustum cui accidit quod volens hoc faciat, id est in quo est principium actionis, quod quidem est in eo qui distribuit, non autem in accipiente; ergo distribuens facit iniustum, non autem accipiens.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc si multipliciter* etc. 1136 b 29 Et dicit quod multipliciter dicitur aliquis facere, uno modo sicut principale agens facit, alio modo sicut instrumenta faciunt, et hoc modo potest dici quod quaedam inanimata, puta lapides, gladii vel sagittae, occidunt, et quod manus occidit, et quod famulus praecipientis occidit; quorum nihil

23 ipsi *om.* Ψ 29 esse] *ante* simpliciter Ψ 43 iniustum *Inc.* 20a *peda* 50 faciat] facit Ψ

4 Lin. 1136 b 17. 11 Cap. 14, 1136 a 34 - b 1. 12 Cap. 17, 1138 a 4 - b 14. 15 Lin. 1136 b 21. 16 Lin 1136 b 25. 35 Cap. 14, 1136 b 3-6.

per se loquendo facit iniustum, quamvis faciat ea quibus accidit esse iniusta. Quia iniustum facere, cum sit voluntarium, competit ei in quo est principium actionis, ut dictum est; manifestum est autem quod in distributione distribuens se habet ut principale agens, recipiens autem se habet ut agens instrumentale per modum oboedientis; unde relinquitur quod distribuens faciat iniustum.

1136 b 32 Tertiam rationem ponit ibi: *Adhuc si quidem ignorans* etc. Et dicit quod, si aliquis per ignorantiam legalis iusti male iudicet, per se loquendo non facit iniustum, neque indicium, secundum quod est actio eius, est iniustum per se; sed tamen est quasi iniustum, quia id quod iudicatur iniustum est. Ideo autem dictum est de ignorantia legalis iusti, quia alterum est legale iustum, quod ignorari potest, et primum iustum, scilicet naturale, quod non potest ignorari, quia naturaliter est menti humanae impressum. Sed si aliquis cognoscens iustum legale iudicet iniuste, tunc ipse facit avare, id est iniuste, vel propter gratiam alicuius acquirendam vel propter poenam evadendam. Si quis enim velit per partes inaequales dividere iniustificationem, ille qui propter hoc iniuste iudicat ut acquirat gratiam alicuius, plus habet de bono quam sibi competat et ita avare facit, licet non plus habeat de illo bono in quo alterum damnificat. Quia et in illis, qui manifeste propter avaritiam lucri iniuste adiudicavit alicui aliquem agrum, non accepit ab eo agrum sed argentum: ita autem se habet distribuens in distributionibus sicut iudex in commutationibus: unde, sicut iudex male indicans scienter iniustum facit, ita et ille qui iniuste distribuit.

1137 a 4 Deinde cum dicit: *Homines autem in se ipsis* etc., excludit quosdam errores. Et circa hoc duo facit: primo excludit quasdam falsas opiniones ex parte facientis iustum vel iniustum; secundo ostendit in quibus consistant iusta et iniusta, ibi: *Sunt autem iusta* etc. Circa primum excludit tres falsas opiniones. Quarum prima est circa facilitatem eius quod est esse iniustum. Et dicit quod homines multi aestimant quod statim in promptu habeant facere iniustum, unde reputant quod facile sit aliquem esse habitualiter iniustum. Sed hoc non est ita. Facile enim est et statim in potestate hominis quod aliquis faciat ea quae sunt iniusta, puta quod commisceatur uxori vicini sui et quod percutiat proximum et quod tollat argentum de manu alterius vel quod de manu sua det aliquis argentum ad procurandum homicidium vel aliquid huiusmodi; sed quod homines huiusmodi faciant sic se habentes, scilicet prompte et delectabiliter, non est facile neque statim in potestate hominis, sed ad hoc pervenitur per longam consuetudinem.

Secundo ibi: *Similiter autem* etc., excludit falsam opinionem circa cognitionem iustorum et iniustorum. Et dicit quod quidam non aestimant esse magnae sapientiae quod aliquis cognoscat iusta et iniusta, propter hoc quod non est difficile intelligere ea quae leges dicunt, quae sunt iusta legalia. Sed decipiuntur, quia haec simpliciter considerata non sunt iusta nisi secundum accidens, in quantum accidit ea esse iusta; sed vere iusta sunt secundum quod aliqualiter operantur et distribuuntur, id est attribuuntur, aliqualiter negotiis et personis. Hoc autem, scilicet accommodare convenienter ea quae sunt lege posita negotiis et personis, est magis operosum et difficile quam scire sanativa, in quo consistit tota ars medicinae; maior enim est diversitas rerum voluntariarum, in quibus consistit iustitia, quam corporalium complexionum, in quibus consistit sanitas. Quia et in sanativis scire virtutem mellis et vini et ellebori et effectum ustionis et incisionis facile est; sed distribuere ista ad sanandum sicut oportet et cui oportet et quando oportet tanti operis est quanti et medicum esse, quia qui hoc scit, medicus est. 1137 a 9

Tertio ibi: *Propter ipsum autem hoc* etc., excludit falsam opinionem circa facilitatem eius quod est iustum operari iniusta. Et dicit quod propter praedicta etiam homines aestimant quod nihil minus sit facile iusto facere iniustum quam cuicumque alii, quia per hoc quod aliquis est iustus non minus, sed magis scit et potest operari unumquodque horum quae dicuntur iniusta, sicut commisceri mulieri alterius et percutere alium et dimittere clipeum in bello et quod aliquis faciat insultum in quemcumque. Sed decipiuntur, quia quod aliquis faciat opera timiditatis *et* facere iniustum, non est facere praedicta nisi secundum accidens, in quantum scilicet 1137 a 17

67 agens *coni, cum* Bg1 \7®Za *sec.m.* SWi] habens Θ   70 Et] *om.* P3 T(-Za)   73 iniustum] *post* per se Ψ   86 illo bono *inv.* ψ   101 multi] *om.* T(iniusti *add.* Za 101-103 Et... iniustum *hom.om.* V6)   116 cognitionem *coni, cum* Ed2] condicionem Θ *Cf. infra* VII *c.* 14 *lin.* 197 *cum adn.*   132 et] etiam Ψ   142 facile *coni, cum sec.m.* A0P3] facere Φ *om.* Ψ *Cf. infra* IX *c.* 2 *lin.* 25 *cum adn.*

64 Lin. 1136 b 28.   76-79 Cf. supra c. 12 lin. 11-12, 32, nec non Lottin *Psychologie et morale...*, t. 3, p. 55-92.   98 Lin. 1137 a 26.   101-104 Albertus *Lect.* f. 97ra « Homines credunt quod facere iniustum per se et formaliter sit statim in potestate ipsorum, et ideo dicunt quod facile est» ; *Comm.* p. 381 a : «Homines... existimant in se ipsis esse... iniustum facere ; propter quod dicunt quod facile est *iniustum* esse ». - Aliter et recte Anonymus, p. 246, 24-27 ; O8, f. g8rb : « Propter quod et *iustum* esse facile existimant. Et enim et tyrannum occidere in nobis quidem et ponitur et est, non quando autem volumus hoc facere possibiles sumus, ita et in virtutibus et malitiis habet. Propter quod et iustum esse facile, hoc autem non est» ; Michael Ephesinus, p. 62, 36 - 63, 3 ; O8, f. ii3va.

accidit ista quae fiunt esse iniusta; sed facere iniustum est facere praedicta sic se habentem, scilicet quod sit volens et promptus ad hoc; sicut et circa medicinam medicari et sanare non consistit in hoc solum quod est incidere vel non incidere, vel dare farmacum, id est medicinam laxativam, vel non dare, sed in hoc quod aliquis sic det sicut oportet.

1137 a 26 Deinde cum dicit: *Sunt autem iusta* etc., ostendit in quibus competant iusta. Et dicit quod iusta competunt in illis personis quibus possunt adesse ea quae sunt bona simpliciter et absolute, sicut divitiae et alia huiusmodi, et tamen habent quandoque circa hoc superabundantiam et defectum, sicut sunt communiter homines. Quibusdam enim circa talia non est aliqua superabundantia, sed semper optime utuntur talibus bonis, sicut contingit hominibus perfectis in virtute et forte diis, secundum errorem eorum qui ponebant eos talibus uti; quibusdam vero, id est valde malis et insanabilibus a sua malitia, nulla particula talium rerum est utilis, sed omnia eis nocent; quibusdam vero non omnia nocent, sed usque ad aliquem determinatum terminum; unde patet quod iustitia est humanum bonum, quia respicit communem hominum statum.

153 et2 *coni.*} est Θ *Cf. supra c.* 13 *lin. 67 cum adn.*

156 Albertus *Lect.* f. 97th «vel dare farmacum, id est medicinam laxativam». - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* «Farmacum : potionem ». 167-168 Albertus *Lect.* f. g6va « Quarto videtur quod iustum sit in diis... Solutio. Dicendum quod iustitia potest dupliciter considerari . vel quantum ad actus finales, sicut est in aequalitate esse et summae rectitudini adhaerere, et sic est in Deo et angelis, et sic loquitur hic et Plato [in Timaeo ; cf. Calcidius *Comm. in Tim.* c. 6 (ed. Waszink et Jensen, p. 59)]» si debeat sustineri, et theologi: aut quantum ad actus proprios quibus est usus iustitiae in communicationibus civilibus, et sic non est in eis iustitia. Tamen sciendum quod Aristotiles vult quod Plato male dixerit et loquitur contra eum, quia vult quod Deus non sit iustus civiliter sed sit supra hoc bonum » ; f. 97rb : « Et dicit 'forte', quia adhuc non est ostensum utrum in diis possit esse iustitia, sed ostendetur in X [12, 1178 b 10-12]» ; *Comm.* p. 382 b.

16

1137 a 31 De epiikia vero et epiike, qualiter habet epiikia quidem ad iustitiam, epiikes autem ad iustum, proximum est dicere. § Neque autem ut idem simpliciter neque ut alterum genere videtur intendentibus. Et quandoque enim epiikes laudamus et virum talem, quare et ad talia
1137 b 1 laudantes transferimus pro bono, magis epiikes quoniam melius ostendentes. Quandoque autem rationem sequentibus videtur inconveniens, si epiikes praeter iustum quid existens laudabile est; vel enim iustum non studiosum, vel epiikes, si aliud; vel si ambo studiosa, idem sunt. Dubitatio quidem igitur fere accidit propter haec circa epiikes. § Habent autem omnia secundum modum quendam recte et nihil subcontrarium sibi ipsis. Epiikes enim iusto quodam ens melius est iustum et non ut aliud quoddam genus existens melius est iusto. Idem ergo iustum et epiikes, et ambobus studiosis existentibus melius epiikes. § Facit autem dubitationem quoniam epiikes iustum quidem est, non secundum legem autem, sed directio iusti legalis. § Causa autem quoniam lex quidem universaliter omnis, de quibusdam autem non possibile est recte dicere universaliter. In quibus igitur necessarium quidem dicere universaliter, non possibile autem recte, hoc ut in plus accipit lex, non ignorans quod peccatum est. § Et est nihil minus recta, peccatum enim non in lege neque in legispositore, sed in natura rei est; confestim enim operabilium materia talis est. § Cum igitur dicat lex universaliter, accidat autem in hoc praeter utile, tunc recte habet, ubi reliquit legispositor et peccavit simpliciter dicens, dirigere quod deficit, quod et legispositor sic utique diceret illic praesens, et si sciret, lege posuisset. § Propter quod iustum quidem est et melius quodam iusto, non eo quod simpliciter autem, sed eo quod propter sim-

31 epiikia *Ant. transl. (1 cf. hic* epikea 1138 a 3 epiikea Ha) T *(lin. 1, 7 ; cf. supra c.* 1 *lin.* 11) : epieikeia L epieykeya Rt epyeikia Rp1 (-ey- P14) epyeikya Rp2 (epi- Sl) *Sed cf. Roberti Grosseteste notula in app. font. ad Thomae comm. lin.* 5-17 *laud., et memento, quod nos etiam monet R. Grosseteste (cf. eius notula in app. font, ad Thomae comm.* VIII c. 10 *lin.* 30 *laud.), nomina graeca vel a graecis sumpta, etsi per ei diptongum scribuntur, semper tamen et apud Graecos et apud Latinos pronuntiata esse per sonum i litterae longae.* 31 vero L2RT *(lin.* 1 *; cf. supra c.* 1 *lin.* 11) : autem L1 31 epiike T *(lin.* 8) : epiicus (=ἐπιεικοῦ) *Ant. transl.(Ha)* epieike (epyey- epyei-) LR *(sic postea pro* ει *hab.* ei [ey] LR i *Ant. transl.* T) 33 autem T *(lin. 5,* 18) : enim ALR (ens Rp^-P14]) 34 enim R : quidem AL 35 talia RT (? *cf. lin.* 34-35) : alia AL 1137 b 3 praeter LRT *(lin.* 40) : iuxta *Ant. transl.(Ha) Cf.* 1154 a 30 3 quid ALRt : quidem Rp 4 epiikes LRT *(lin.* 42-44) : non iustum *add.* A *Ant. transl.(Ha)* 5 si1 A *Ant. transl,* (sed Ha) T *(lin.* 42) : *om.* LR 9 existens ALRt : et *add.* Rp 12 secundum L2R : quod (=το) *praem.* L1 14 est L2R : *om.* L1 14 quibus ALRt : quibusdam Rp 18 legispositore LRtT *(lin.* 122) : legem positore Rp 19 materia ALRtT *(lin.* 124) : natura Rp 20 accidat L(-Et) Rt : accidit Et Rp 20 hoc A(KbLbMb) LRpT *(lin.* 132-133) : his A(Ob) *Ant. transl.(Ha)* Rt 20 praeter ALRtT *(lin.* 132-133) : *om.* Rp 21 utile T *(lin.* 133) : universale A(=το καθόλου) R ea quae universaliter (=τὰ καθόλου?) L 22 dirigere LRt : dirigens Rp 22 quod et ALRt *inv.* Rp 24 melius quodam AL*T *(lin.* 155) : quodam melius Rt quoddam melius L2(quiddam Rn) Rp 25 propter RT *(lin.* 158) : per L

pliciter peccatum. Et est haec natura quae epiikes directio legis, ubi deficit propter particulare. Hoc enim causa et eius quod non omnia secundum legem esse, quoniam de quibusdam impossibile ponere legem. Quare sententia indiget. Indeterminati enim indeterminata et regula est, quemadmodum et Lesbiae aedificationis plumbea regula est; ad figuram enim lapidis transmutatur et non manet regula, et sententia ad res. Quid quidem igitur est epiikes, et quoniam iustum et quodam melius iusto, manifestum. § Manifestum autem ex hoc et epiikes quis est. Talium enim electivus et operativus, et non
1138 a 1 acrivodikeos ad deterius, sed minorativus, quamvis habens legem adiuvantem, epiikes est. § Et habitus iste epiikia, iustitia quaedam existens et non alter quidam habitus.

26 epiikes HaT *(lin.* 160) epieikeos L1 epyeikos Rt epieikees P13 epieikes Rn epyeikes (-ey- P14Vd epi- Sl) Rp 27 particulare RpT *(lin.* 161-162) universale ALRt 30 Lesbiae ALRt (-byae) T *(lin.* 173, 174) : Lesvie (Lesive, Lesure) Rp 31 est L*R : *om.* AL1 33 quodam ALRtT *(lin.* 183) : quoddam Rp 34 epiikes HaT *(lin.* 187) · epieikis (=-κή) L1 *sec.m.* Rp3* epieikes L2 epyeikes (-ey- P14Vd -epi Ba1 Sl) R 1138 a 1 acrivodikeos *Ant. transl.* (? acribodikeos Ha) T *(lin.* 190) : acribodikaios LR 2 epiikes T *(lin.* 196) : epiikis *Ant. transl.(Ha)* epieikis L epyeikys Rt epyeikis (-ey- P14Vd epi- Sl) Rp 2 iste (A=αυτη) Rt *in marg. sec.m.* Rp3(? *cf.* Aa'C^Tr) T *(lin.* 22, 199, 200) : ipse (=αὑτη) L *sup. ras. tertiam.* Rp3(? *cf.* Ve) *om.* Rp *(etiam pr.m.* Rp3)

1137 a 31 *De epiikia vero* etc. Postquam Philosophus determinavit de iustitia communi, hic determinat de epiikia, quae est communis iustitiae directiva. Et primo dicit de quo est intentio; secundo prosequitur propositum, ibi: *Neque autem ut idem* etc. Dicit ergo primo quod proximum praemissis est ut dicatur de epiikia, quae nominat quendam habitum, et de epiike, quod est obiectum eius. Dicendum est autem de eis qualiter quidem epiikia se habeat ad iustitiam et qualiter eius obiectum, quod dicitur epiikes, se habeat ad iustum, quod est iustitiae < obiectum >. Dicitur autem in graeco epiikes quasi id quod est conveniens vel decens, ab epy, quod est supra, et ycos, quod est oboediens; quia videlicet per epiikiam aliquis excellentiori modo oboedit, dum observat intentionem legislatoris ubi dissonant verba legis.

Deinde cum dicit: *Neque autem ut idem* etc., 1137 a 33
prosequitur propositum. Et circa hoc tria facit: primo determinat de obiecto epiikiae; secundo de subiecto eius, ibi: *Manifestum autem ex hoc* etc.; tertio de ipso habitu, ibi: *Et habitus iste* etc. Circa primum duo facit: primo movet dubitationem; secundo solvit, ibi: *Habent autem omnia* etc. Dicit ergo primo quod si aliqui diligenter intendant, non videtur quod epiikes et iustum sint simpliciter idem, quia aliquando recedit a iusto legali, neque etiam videtur quod omnino sit diversum genere a iusto. Et horum assignat rationem, quia quandoque laudamus id quod est epiikes, dicentes hoc esse bene factum, et similiter laudamus talem virum qui hoc operatur, vel dicimus eum virum, id est virilem et perfectum; et sic patet quod, cum transferimus laudem ad id quod est epiikes vel ad hominem

1 epiikia] epyikia As epiikya V10* epyeikia P10 epykia O^epykya KrO1) epikia S epieikia Za *Cf. Arist.* 1137 a 31 *cum adn.* 3 epiikia] epikia O1PSWi epikÿa Bg1 Φλ (O*Kγ) epikya Kr epyeikia P10 epieikia Za *Quas varias lectiones postea non adnotabimus* 12 obiectum *coni, cum* Bg1 Za Ed3 *sec.m.* P3] *om.* Θ *(add. ante* iustitiae *sec.m.* C1) 20 primo] et *praem.* T(-Za)

1 Cf. adn. ad Arist. 1137 a 31. 5 Lin. 1137 a 33. 12-17 Thomae fontem (quae epiikes et epikoos [= ἐπήκοο] confudisse videtur) non invenimus. - Aliter Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in Pu ; cf. Franceschini *Roberto Grossatesta...*, p. 111) «Hoc nomen epieikeia multas habet significationes. Significat enim studiositatem, id est virtuositatem, et decentiam et moderationem et modestiam et amorem cognitionis sui ipsius qualis sit in virtute ex prudentium et cognoscentium ipsum iudicio. Et significat virtutem cognoscitivam moderaminis legum, qualiter scilicet leges positae de his quae ut frequentius et in pluribus contingunt, non sunt observandae in casibus aliquibus qui contingunt raro ut in paucioribus, sed moderandus est earum rigor secundum circumstantias rarius accidentes, cuius rei exempla satis inferius patebunt. Est autem utraque diptongus huius nominis epieikeia pronuntianda per sonum i litterae longae, quasi diceretur epiikia, sicut supra tactum est. Epiikης autem, scriptum per η in ultima sillaba, quod latine scribendum est per e longam in ultima sillaba, masculini generis est et significat habentem virtutem quae dicitur epieikeia. Epieikes vero, quod tam graece quam latine scribitur per e brevem in ultima sillaba, est neutri generis et significat quandoque dictam virtutem, quandoque sumptum ab ipsa virtute » ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : [1143 a 20] «Epieikeos : bonitas iusti» ; p. 262* : [1166 a 10] « Epieikei . super iusto» ; Albertus *Lect.* f. 97rb : « Sciendum autem quod epyeykeya dicitur ab epy, quod est supra, et dikaion, quod est iustitia, quasi supra iustitiam, et virtus nominis est quasi : per se iustitia» ; *Comm.* p. 383 a-b ; ipse Thomas *IIa-IIae* q.120 a.2 arg. 2 : «dicitur enim ab epi, quod est supra, et dikaion, quod est iustum». 21 Lin. 1137 b 34. 22 Lin. 1138 a 2. 24 Lin. 1137 b 7. 32-33 Albertus *Lect.* f. 98ra : « Sed epyeikes laudamus ut virum, id est strenuum secundum opera fortitudinis ».

quasi ad aliquid magis bonum, in hoc ostendimus quod epiikes sit aliquid melius quam iustum; unde non videtur esse idem simpliciter cum iusto. Ex alia vero parte, si velimus sequi rationem, videtur esse inconveniens si id quod est epiikes sit laudabile et sit aliquid praeter iustum; oportet enim, ut videtur, quod vel iustum non sit studiosum, id est bonum, vel quod id quod est epiikes, si sit aliud a iusto, non sit bonum, quia bonum contingit uno modo, ut in II dictum est; vel oportet, si ambo sint bona, quod sint idem. Et sic concludit quod circa id quod est epiikes accidit dubitatio propter praedicta, quia ex una parte videtur quod non sit idem, in quantum laudatur ut melius quam iustum, ex alia parte videtur quod sit idem cum iusto, in quantum id quod est praeter iustum non videtur esse bonum et laudabile.

1137 b 7 Deinde cum dicit: *Habent autem omnia* etc., solvit motam dubitationem. Et circa hoc duo facit: primo proponit veritatem; secundo rationem assignat, ibi: *Facit autem dubitationem* etc. Dicit ergo primo quod omnia quae dicta sunt pro utraque parte dubitationis quodam modo recte se habent et, si quis recte intelligat, nulla contrarietas ibi latet. Verum est enim quod id quod est epiikes est iustum quoddam et tamen est melius quodam alio iusto. Quia, ut supra dictum est, iustum quo cives utuntur dividitur in naturale et legale; est autem id quod est epiikes melius iusto legali, sed continetur sub iusto naturali, et sic non dicitur melius quam iustum quasi sit quoddam aliud genus separatum a genere iusti. Sic ergo patet quod idem est iustum et epiikes, quod sub genere iusti continetur, < et, > cum ambo sint bona, scilicet iustum legale et epiikes, melius est illud quod est epiikes.

1137 b 11 Deinde cum dicit: *Facit autem dubitationem* etc., assignat rationem praedictorum. Et circa hoc tria facit: primo assignat rationem dubitationis; secundo assignat rationem veritatis propositae, ibi: *Causa autem* etc.; tertio concludit veritatem intentam, ibi: *Propter quod iustum quidem* etc. Dicit ergo primo quod hoc est quod faciebat dubitationem, quia id quod est epiikes est quidem aliquod iustum, sed non est iustum legale, sed est quaedam directio iusti legalis. Dictum est enim quod continetur sub iusto naturali, a quo oritur iustum legale; unumquodque enim natum est dirigi secundum principium a quo oritur.

1137 b 13 Deinde cum dicit: *Causa autem* etc., assignat rationem veritatis propositae, scilicet quare iustum legale indigeat directivo. Et circa hoc tria facit: primo proponit iusti legalis defectum; secundo ostendit quod talis defectus non excludit eius rectitudinem, ibi: *Et est nihil minus* etc.; tertio concludit directionis necessitatem, ibi: *Cum igitur dicat lex* etc. Dicit ergo primo quod causa quare iustum legale indiget directione est ista, quia omnis lex datur universaliter; quia enim particularia sunt infinita non possunt comprehendi ab intellectu humano ut de singulis particularibus lex feratur et ideo oportet quod lex in universali feratur, puta quod quicumque fecerit homicidium occidatur. Manifestum est autem quod de quibusdam intellectus noster potest aliquid verum dicere in universali, sicut in necessariis in quibus non potest defectus accidere, sed de quibusdam non est possibile quod dicatur aliquid verum in universali, sicut de contingentibus, in quibus, etsi aliquid sit verum ut in pluribus, in paucioribus tamen deficit; et talia sunt facta humana, de quibus dantur leges. Quia igitur in talibus necesse est quod legislator universaliter loquatur propter impossibilitatem comprehendendi particularia, nec tamen est possibile quod in omnibus recte se habeat id quod dicitur propter hoc quod deficit in paucioribus, legislator accipit id quod est ut in pluribus et tamen non ignorat quod in paucioribus contingit esse peccatum; sicut etiam naturalis dicit quod homo habet quinque digitos et tamen novit quod propter errorem naturae ut in paucioribus accidit aliquos habere plures vel pauciores.

1137 b 17 Deinde cum dicit: *Et est nihil minus* etc., ostendit quod praedictus defectus non tollit rectitudinem legis vel iusti legalis, dicens quod, licet peccatum accidat in aliquibus ex observantia legis, nihilominus lex recta est, quia peccatum illud non est ex parte legis, quae rationabiliter posita est, neque ex parte legislatoris, qui locutus est secundum condicionem materiae, sed est peccatum in natura rei. Talis enim est materia operabilium humanorum quod non sunt universaliter eodem modo, sed ut in paucioribus diversificantur; sicut reddere

35 ostendimus *coni.]* ostendit Θ (ostenditur Za) 45 sint] sunt ψ(o»ζ. *pr.m.* sint *sec.m.* V6) 53 dubitationem] questionem Φ *Sed cf. supra lin.* 23; *infra lin.* 56 67 et *coni, ex Arist.* 1137 b 10 *cum* Ve Ed3 *sec.m.* P7] *om.* Θ 102 in] de Φ 123 in] ex Φ *Sed cf. Arist.* 1137 b 18 125 eodem] uno Bg3 ψ

44 Cap. 7, 1106 b 28. 55 Lin. 1137 b 11. 56 Lin. 1137 a 33 - b 6. 61 Cap. 12 lin. 31-33. 73 Lin. 1137 b 13. 75 Lin. 1137 b 24. 79 Supra lin. 63-64. 80 Cf. supra c. 12 lin. 103 cum adn. 83-85 Albertus *Lect.* f. p8rb : «Deinde cum dicit: *Causa autem*, assignat causam quare oporteat legem habere *directivum*». 88 Lin. 1137 b 17. 89 Lin. 1137 b 19. 126-129 et 142-150 Anonymus, p. 249, 21-250,3 ; O8, f. ppva : « *Lex universaliter omnis.* Puta non reddentem pignus seu depositum inhonoratum esse ; superascendentem murum nocte mori ; tamen contingit aliquem pignus seu depositum non reddere vel superascendere murum nocte vel aliquid aliud facientem non legi obnoxium esse ; in quibus

depositum secundum se iustum est et ut in pluribus bonum, in aliquo tamen casu potest esse malum, puta si reddatur gladius furioso.

1137 b 19 Deinde cum dicit: *Cum igitur dicat* etc., concludit necessitatem directionis iusti legalis. Et dicit quod, cum lex proponit aliquid in universali et in aliquo casu non sit utile illud observari, tunc recte se habet quod aliquis dirigat illud quod deficit legi, ubi scilicet legislator reliquit casum particularem in quo lex deficit non determinatum et peccavit, id est rem defectibilem proposuit, in hoc quod simpliciter, id est universaliter, dixit; quia et ipse legislator, si praesens esset ubi talis casus accidit, sic determinaret esse dirigendum et, si a principio praescivisset, posuisset hoc in lege; sed non potuit comprehendere omnes casus particulares. Sicut in quadam civitate statutum fuit sub poena capitis quod peregrini non ascenderent muros civitatis, ne scilicet possent dominium civitatis usurpare; hostibus autem irruentibus in civitatem, peregrini quidam ascendentes muros civitatis defenderunt civitatem ab hostibus; quos tamen non est dignum capite puniri, esset enim hoc contra ius naturale ut benefactoribus poena rependeretur; et ideo secundum iustum naturale oportet hic dirigere iustum legale.

1137 b 24 Deinde cum dicit: *Propter quod iustum quidem* etc., concludit veritatem intentam. Et dicit quod propter praedicta manifestum est quod id quod est epiikes est quidem iustum et est melius quodam iusto, non quidem iusto naturali, quod simpliciter, id est universaliter, est observandum, sed iusto legali, in quo accidit peccatum propter hoc quod simpliciter, id est universaliter, proponitur. Unde haec est natura eius quod est epiikes ut sit directivum legis ubi lex deficit propter aliquem particularem casum. Quia enim lex deficit in particularibus, ista est causa quod non omnia possunt determinari secundum legem, quia de quibusdam quae raro accidunt impossibile est quod lex ponatur, eo quod non possunt omnia talia ab homine praevideri. Et propter hoc necessaria est post legem latam sententia iudicum, per quam universale dictum legis applicatur ad particulare negotium. Quia enim materia humanorum operabilium est indeterminata, inde est quod eorum regula, quae est lex, oportet quod sit indeterminata, quasi non semper eodem modo se habens. Et ponit exemplum de regula Lesbiae aedificationis; in Lesbia enim insula sunt lapides duri qui non possunt de facili ferro praecidi, ut sic redigantur ad omnimodam rectitudinem, et ideo aedificatores utuntur ibi regula plumbea; et sicut illa regula complicata adaptatur ad figuras lapidum et non manet in eadem dispositione, ita oportet quod sententia iudicum adaptetur ad res secundum earum convenientiam. Sic ergo epilogando concludit manifestum esse ex praedictis quod id quod est epiikes est quoddam iustum et quod est melius quodam iusto, scilicet legali.

Deinde cum dicit: *Manifestum autem ex hoc* etc., determinat de subiecto epiikiae. Et dicit manifestum esse ex hoc quod dictum est quis homo sit epiikes, ille scilicet qui eligit et operatur ea quae dicta sunt. Et ponit quandam proprietatem talis virtuosi et dicit quod talis non est acrivodikeos, id est diligenter exequens iustitiam, ad deterius, id est ad puniendum, sicut illi qui sunt rigidi in puniendo, 1137 b 34

141 posuisset *coni, cum* P® Za Ed3 *sec.m.* PdV10 SWi] posuit Θ *(om.* Ve) 146 in civitatem *om.* Φ 175-176 ledigantur] rediguntur *pr.m.* PWi dirigantur Φ (diriguntur Er1?1) 190 acrivodikeos *coni.]* acrinochikeos Θ (-chykeos Er2Db alcrino- W acrinokeos As acrinocheos P1 *pr.m.* *N2* acrinochekeos *sec.m.* V2 acrinochıkes Wi) *Cf. Arist.* 1138 a 1 *cum adn.*

epıeikeia ostendit secundum directionem iustum, puta quoniam insanienti non reddendus depositus gladius [cf. Plato *Rep.* I, 331 C] et non cum malitia superascendentem murum sed necessitate impellente non abduci, et si quid similium. *Dirigere quod deficit.* Hoc enim opus epıeıkeos dirigere: lege enim universaliter iubente ab aliena abstinere uxore, tamen in tempore et secundum rationem factum non est inconferens ; iam enim aliquis tyranni uxorem corrumpens per ipsam *liberavit patriam*... Et enim superascendentem murum aliquem adiacentibus oppugnatoribus pro salvare patriam vel futuram perire ex insidiis propter nuntıare vel propter secreta quaedam enarrare salvavit. Simıliter et de pignore seu deposito (non enim reddidıt quıa non bene habuit qui impignoravit seu deposuit ferre) demisit accusationem epieıkis et cognovit» ; Michael Ephesinus, p. 67, 10-31 ; O3, f. ii4rb-va (ex Anonymo ; nota tamen : «Lex quidem enim universaliter habet... *peregrinum*, si super murum ascendat, occidi a civibus») ; Albertus *Lect.* f. 97vb : « Praeterea, Commentator ponit tria exempla quomodo epieikya obviat iustitiae legali. Primum est quod lex praecipit pignus reddendum, et epyeikes, si esset furiosus cuius gladius in pignore habet, non redderet [cf. f. 97rb]. Secundum est quod lex praecipit ne *peregrini* ascendant murum civitatis : si tyrannus invadat civitatem, epyeıkes, etiam si sit peregrinus, ascendet ad defensionem civitatis et interficiet tyrannum, et non punitur sed praemiatur. Tertium est quod lex praecipıt non adulterandum : sed epyeikes committet adulterium cum uxore tyranni ut contrahat familiaritatem et possit tyrannum interficere» ; *Comm.* p. 384 a-b ; tertium exemplum improbat Thomas *De malo* q.15 a.i arg.5 et ad 5. Cf. supra c. 12 lin. 148-152 cum adn. 173-179 Anonymus, p. 250, 19-23 ; O8, f. ggvb : «Ei *Lesbiae aedificationis plumbea regula.* Quoniam non ex planis lapidibus et aequaliter positis et directis vocata Lesbia aedıficatio aedificatur. Lesbia autem quoniam illis in consuetudine haec ; cavitates enim et gibbositates habentes lapides aedificabant» ; Michael Ephesinus, p. 68, 14-17 ; O8, f. ii4va (ex Anonymo); Albertus *Lect.* f. g8va : « Et ponit exemplum de Lesbia aedificatione. Quia in illa civitate sunt lapides qui non possunt quadrari et ideo oportet quod aedificetur cum regula plumbea quae possit plicari ad formam cuiuslibet lapidis, ut inveniatur secundum illam alius lapis qui possit stare cum illo, quod per ferream vel ligneam regulam non posset fieri » ; *Comm.* p. 386 b. 190-191 Robertas Grosseteste *Notula* (in comm. Michaelis Ephesini, p. 68, 27-28, inserta), O8, f. ii4va : «Ad deterius est acribodikaios [dictus ab acrıbıs, quod est diligens vel certus, et dikaios, quod est iustus, quasi per nimiam certitudinem volens apparere iustus, id est nimis iustus], qui scilicet scripta in legibus omnia servare vult secundum dictum et ad deterius enarrans» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Acribodikaios . diligens iustitiam» ; Albertus *Lect.* f. 98va . «Acribodikaios... dicitur enim ab acribos, quod est rectum, et dikaios, quod est iustum, quasi volens in omnibus ad unguem servare ıustitiam legis, si totus mundus deberet subrui !» ; *Comm.* p. 386 b.

sed diminuit poenas, quamvis habeat legem adiuvantem ad puniendum; non enim poenae sunt per se intentae a legislatore, sed quasi medicina quaedam peccatorum, et ideo epiikes non plus apponit de poena quam sufficiat ad cohibenda peccata.

Deinde cum dicit: *Et habitus iste* etc., determinat 1138 a 2
de ipso habitu virtutis. Et dicit quod iste habitus qui dicitur epiikia est quaedam species iustitiae et non est aliquis alius habitus a iustitia legali, sicut et de eius obiecto dictum est; habitus enim per obiecta cognoscuntur.

197 cohibenda] cohibendum φ   2oo iste] ipse Φ   202 aliquis alius] *inv.* 'F(aliquis *om. pr.m. add. ante* alius *sec.rn.* S)

194-196 Aristoteles supra II 3, 1104 b 16-17 see. Thomam *Super IV Sent,* d.15 Q·1 a>1 so^3 a-4 Qla 1 s-c-2 et sol. ; d.18 q.2 a.i sol.3.   203-204 Cf. supra c. 1 lin. 105-106, 110-112 cum adn.

1138 a 4 Utrum autem contingit sibi ipsi iniustum facere vel non, manifestum ex his quae dicta sunt. § Quaedam quidem enim sunt iustorum secundum omnem virtutem a lege ordinata, puta non iubet se ipsum interficere lex, quae autem non iubet, prohibet. § Adhuc autem, cum praeter legem noceat non contranocens, volens iniustum facit, volens autem sciens et quid et ut. Qui autem propter iram se ipsum occidit volens hoc operatur praeter rectam legem, quod non sinit lex. Iniustum facit ergo. § Sed cui? Vel civitati, sibi ipsi autem non? § Volens enim patitur, iniustum autem patitur nullus volens. § Propter quod et civitas damnificat et quaedam inhonoratio adest se ipsum corrumpenti, ut civitati iniustum facienti. § Adhuc secundum quod iniustus qui solum iniustum faciens et non totaliter pravus, non est iniustum facere sibi ipsi. Hoc enim aliud ab illo; est enim aliqualiter iniustus sic malus quemadmodum timidus, non ut totam habens malitiam; quare neque secundum hanc iniustum facit. § Simul enim eidem utique erit auferri et adiacere eidem; hoc autem impossibile, sed semper in pluribus necessarium est iustum et iniustum. § Adhuc voluntarium et electione et prius. Qui enim primo passus est et idem contrafacit, non videtur iniustum facere; ipse autem a se ipso eadem simul et patitur et facit. § Adhuc erit utique volentem iniustum pati. § Cum his autem si in secundum partem iniustificationibus, nullus iniustum facit. Moechatur autem nullus eam quae sui ipsius, neque suffodit sui ipsius murum, neque furatur quae sui ipsius. § Totaliter autem solvitur sibi ipsi iniustum facere secundum diffinitionem eam quae de voluntarie iniustum pati. § Manifestum autem et quoniam ambo quidem prava et iniustum pati et iniustum facere. Hoc quidem enim minus, hoc autem plus habere est medii et quemadmodum sanum quidem in medicinali, bene habitivum autem in exercitativa. § Sed tamen deterius iniustum facere. Iniustum facere quidem enim cum malitia et vituperabile erat, et malitia vel perfecta et simpliciter vel proxime (non enim omne voluntarium cum iniustitia). Iniustum pati autem sine malitia et iniustitia. Secundum ipsum quidem igitur iniustum pati minus pra-
b 1 vum. § Secundum accidens autem nihil prohibet maius malum.

4 ipsi AUT *(lin.* i, 19 ; *cf. supra c.* 1 *lin.* 7) : ipsis L2R 7 autem2 RT *(lin.* 44) : *om.* AL 9 sciens et quid T *(lin.* 51) : sciens et quem et quid (=ὁ εἰδὼ και ὃν και ὃ *Cf.* 1136 a 32 A[KbMbOb] LR *nec non* 1136 b 4 A[Mb]) *Ant. transl.(Ha)* sciens et quem (=ὁ εἰδὼ και ὃν) ALRt (que *ex scriptoris negl.* Rt) hoc sciens et quem (=δ εἰδὼ και ὃν?) Rp 12 autem patitur R : patitur autem AL 15 qui *(=opost* μόνον KbLbMhOb *ante* μόνον *coni.* Lambinus, Susemihl) R : quod L: *om.* L1 19 eidem A(LbMb) L2R : idem A(KhOb) L1 20 est L2R : esse AL1 20 Adhuc T *(lin.* in) : Adhuc autem ALR 21 electione L2R : ex electione AL1 21 primo *Ant. transi.(Ha)* T *(lin.* 115) : quia ALR 21-22 contrafacit LRtT *(lin.* 115) : contrafaceret Rp 24 his ALRtT *(lin.* 125) : in his Rp(-Tu*) 24 si in T *(lin.* 126) sine ALR (sive *Albertus ? cf. app. font, ad lin.* 125-129) 24 iniustificationibus AL'RtT *(lin.* 126) : iustificationibus L2Rp *(corr. sec.m.* Ba'Tu1 Rp3) 27 sibi R : hoc (=τὸ) sibi L *sec.m.* Rp3 28 ἀδ(=περ'ι) ART *(lin.* 141) : praeter (=παρὰ) L *sup. ras. rec.m.* Rp3 31 autem AIARt : est Rp *om.* L2 31 in AL'Rp(et in Tu1) T *(lin.* 161) : et L2Rt

Sed nihil cura est arti, sed pleuresim dicit maiorem aegritudinem offensione pedis, quamvis fiat utique aliquando alterum secundum accidens, si offendentem propter cadere accidat ab adversariis capi etimori. § Secundum metaphoram autem et similitudinem est non ipsius ad se ipsum iustum, sed eorum quae ipsius aliquibus, non omne autem iustum, sed dominativum vel dispensativum. In his enim rationibus distat rationem habens pars animae ad irrationalem. In quae utique respiciunt et videtur esse iniustitia ad se ipsum, quoniam in his est pati aliquod propter eos qui sui ipsius appetitus. Quemadmodum igitur imperanti et imperato, esse ad invicem iustum aliquod et his. De iustitia quidem igitur et aliis moralibus virtutibus determinatum sit secundum hunc modum.

1138 b 2 pleuresim *Glossa in* L2 (? *sup. lin.* P13 *in textu sed sup. ras. sec.m.* Rn *in textu pr.m.* Ha) T *(lin.* 195) : pleuritin AL pleurysim Rt pleurizim (-sim Vd) Rp 4 si ALRtT *(lin.* 199) : sed Rp 4 propter RpT *(lin.* 199) : per LRt *Cf.* 1137 b 25 5-6 autem ALRtT *(lin.* 202) : *om.* Rp (-As1 *add. sec.m.* Rp3) 6 ipsius A(Lb) Rt *sec.m.* Ba1 T *(lin.* 206) : ipsi A(KbMbOb) LRp 6 se ipsum RpT *(lin.* 206) ipsum LRt 8 enim ALRt : *om.* Rp 8 rationibus distat RT *(lin.* 211-212) sermonibus divisa estL 11 aliquod L2R aliquid L1 11 propter T *(lin.* 217) : praeter ALR 11 eos qui (=τά) R : *om.* L 11 appetitus ALxRtT *(lin.* 218) appetitum L2Rp 14 hunc modum L2R : modum hunc AL.

1138 a 4 *Utrum autem contingit sibi ipsi* etc. Postquam Philosophus determinavit de iustitia proprie dicta, hic intendit determinare de iustitia metaphorice dicta. Et quia huiusmodi iustitia consistit in his quae sunt ad se ipsum, ideo ostendit quod nullus potest proprie loquendo sibi ipsi facere iniustum; secundo ostendit quomodo hoc contingit secundum metaphoram. Circa primum duo facit: primo ostendit quod nullus potest sibi ipsi facere iniustum vel pati iniustum a se ipso; secundo ostendit quid sit peius, utrum facere iniustum vel pati iniustum, ibi: *Manifestum autem et quoniam ambo* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quod huiusmodi quaestio ex supra dictis determinari potest; secundo ponit quaedam per quae videtur quod aliquis sibi ipsi possit facere iniustum, ibi: *Quaedam quidem enim* etc.; tertio determinat veritatem, ibi: *Sed cui* etc. Dicit ergo primo quod ex dictis potest esse manifestum utrum contingat quod aliquis sibi ipsi faciat iniustum vel non. Hanc autem quaestionem supra movit, sed hic eam prosequitur propter proximitatem quam habet ad cognitionem metaphoricae iustitiae.

1138 a 5 Deinde cum dicit: *Quaedam quidem enim* etc., ponit duas rationes ex quibus videtur quod aliquis possit sibi ipsi iniustum facere. Quarum prima talis est. Manifestum est, secundum supra dicta, quod illa quae sunt iusta secundum quamcumque virtutem ordinantur a lege, unde illud quod in nullo casu ordinatur a lege, non videtur esse iustum secundum aliquam virtutem et ita videtur esse iniustum; in nullo enim casu lex iubet quod aliquis se interficiat, illa autem quae lex non iubet tamquam iusta, prohibet tamquam iniusta (quod non est sic intelligendum quasi nihil sit medium inter praeceptum et prohibitionem legis, cum multa sint quae a lege nec praecipiuntur nec prohibentur, sed permittuntur hominum voluntati, sicut emere rem aliquam vel non emere; sed est sic intelligendum quod illa sola lex in nullo casu iubet quae sunt prohibita quasi per se iniusta), et ita videtur quod occidere se ipsum sit per se iniustum, cum hoc lex numquam praecipiat.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. 1138 a 7
Et dicit quod ille qui nocet alicui praeter legis praeceptum, ut cum lex praecipit aliquem puniri, dummodo non sit contranocens, id est resistens nocumento sibi ab altero illato, puta cum repercutit percutientem, talis, inquam, facit volens iniustum, et in hoc quod dico volens, intelligitur quod sciat

37 necl Bg1 SP V6] non ©(-Bg1) Wi Za 46 aliquem *coni, cum* Za *sec.m.* P] aliquid Θ

12 Lin. 1138 a 28. 16 Lin. 1138 a 5. 17 Lin. 1138 a 11. 21 Cap. 14, 1136 a 34 - b 1 ; 15, 1136 b 16-17. 27 Cap. 2, 1129 b 19-25. 27-43 Albertus *Lect.* f. g8vb «Secundo videtur quod lex non prohibeat omnia quae non praecipit... Solutio. Dicendum quod littera sic potest exponi : 'quae non iubet lex, prohibet', id est quae iubet non fieri, prohibet, ut iussio maneat affirmata et actus negatus, et hoc planum est et sine quaestione. Sed hoc non videtur esse secundum intentionem Aristotilis et Commentatoris, et ideo aliter dicendum quod quaedam sunt quae non habent aptitudinem ut praecipiantur a lege, quia sunt coniuncta contrario fini, et haec *in nullo casu* praecipit lex civilis, sicut ea quae faciunt ad minorationem rei publicae; quaedam autem habent aptitudinem ut praecipiantur (et sunt illa quae sunt applicabilia ad intentionem legislatoris) et haec quandoque praecipit, si necessarium sit in aliquo casu. Dicitur ergo hic illa non iubere lex quae non habent aptitudinem ut praecipiantur, et haec omnia prohibet».

quid et quomodo faciat et alias circumstantias. Sed ille qui occidit se ipsum propter iram, operatur praeter rectam legem volens hoc quod non permittit lex. Ergo facit iniustum. Ergo videtur quod aliquis possit sibi ipsi iniustum facere.

1138 a 11 Deinde cum dicit: *Sed cui* etc., solvit praedictam dubitationem. Et primo ponit solutionem et confirmat eam; secundo ponit radicem principalem solutionis, ibi: *Totaliter autem solvitur* etc. Circa primum duo facit: primo solvit dubitationem supra motam quantum ad iustitiam legalem; secundo quantum ad iustitiam particularem, ibi: *Adhuc secundum quod iniustus* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit solutionem. Et dicit quod ille qui interficit se ipsum facit quidem iniustum, sed considerandum est cui iniustum faciat. Facit enim iniustum civitati quam privat uno cive, sed non facit iniustum sibi ipsi.

1138 a 12 Secundo ibi: *Volens enim* etc., confirmat solutionem positam. Et primo quantum ad hoc quod non facit iniustum sibi. Ipse enim volens patitur occisionem; nullus autem patitur iniustum volens, ut supra habitum est; ergo iste non patitur iniustum; non ergo facit sibi iniustum.

1138 a 13 Secundo ibi: *Propter quod* etc., confirmat solutionem quantum ad hoc quod facit iniustum civitati, et hoc per quoddam signum. Videmus enim quod civitas infert damnum quale possibile est, scilicet inhonorationem sive vituperium, ei qui occidit se ipsum; puta quod facit trahi cadaver eius vel dimittit ipsum insepultum, ut per hoc detur intelligi quod ipse fecit iniuriam civitati.

1138 a 14 Deinde cum dicit: *Adhuc secundum quod iniustus* etc., ostendit quod nullus facit sibi ipsi iniustum secundum iniustitiam particularem. Et primo proponit quod intendit. Et dicit quod secundum quod aliquis dicitur iniustus non quasi totaliter pravus secundum omnem malitiam, sed solum quasi faciens iniustum particulare, secundum, inquam, hoc iniustum non contingit quod aliquis sibi ipsi faciat iniustum. Hoc enim iniustum particulare est aliud ab iniusto legali, de quo supra loquebamur; contingit enim quod aliquis dicatur iniustus secundum aliquem modum non quasi habens totam malitiam, sed quasi habens aliquam particularem malitiam, sicut et aliquis dicitur timidus secundum particularem malitiam; unde nec secundum istam iniustitiam particularem contingit quod aliquis sibi ipsi faciat iniustum.

1138 a 18 Secundo ibi: *Simul enim eidem* etc., probat propositum quatuor rationibus. Quarum prima est quia ille qui facit iniustum secundum iniustitiam particularem habet plus quam sibi debeatur, ille autem qui patitur habet minus; si ergo aliquis sibi ipsi faceret iniustum, sequeretur quod simul uni et eidem auferretur aliquid de suo et adiaceret sibi quasi superappositum; ergo impossibile est quod idem sit iniustum faciens et iniustum patiens a se ipso, sed tam iustum quam iniustum necesse est in pluribus personis inveniri.

1138 a 20 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc voluntarium* etc. Et dicit quod iniustum facere oportet esse voluntarium et cum electione, et oportet etiam quod sit prius quam iniustum pati. Ille enim qui primo passus est iniustum et idem contrafacit secundo, quod lex permittit, non videtur facere iniustum, puta si reaccipit rem sibi ablatam; sed si aliquis sibi ipsi noceat, eadem simul et patitur et facit; non ergo videtur sibi ipsi facere iniustum.

1138 a 23 Tertiam rationem ponit ibi: *Adhuc erit utique* etc. Voluntarie enim aliquis sibi ipsi nocet. Si igitur talis iniustum patitur a se ipso, sequitur quod iniustum pati sit voluntarium, quod supra improbatum est.

1138 a 24 Quartam rationem ponit ibi: *Cum his autem* etc. Quia si quis consideret in particularibus iniustificationibus, id est in speciebus particularis iniustitiae, manifeste apparet quod nullus sibi ipsi facit iniustum. Est enim una species particularis iniustitiae moechia, id est adulterium, nullus autem moechatur, id est adulterat, uxorem suam; neque aliquis dicitur suffossor murorum, quod pertinet ad aliam iniustitiae speciem, propter hoc quod suffodit proprium murum; neque etiam dicitur aliquis fur, si

51 alias] huiusmodi *add.* Ψ   112 Et *om.* T(-V'Za)   115-116 secundo, quod] secundum quod Er2P' V'Za Ed2 *sec.m.* Er1 S

59 Lin. 1138 a 26.   62 Lin. 1138 a 14.   66-67 Anonymus, p. 251, 31-33 ; O8, f. loorb : «Secundum quod quidem enim aufert aliquem civitati, principem vel militem vel non militem vel subiectum, si sic contingit» ; Michael Ephesinus, p. 69, 22-23 › O8, f. H4vb (ex Anonymo) ; Albertus *Lect.* f. 99ra: «Tertio videtur quod ille qui interficit se non facit iniuriam civitati. Subtrahit enim civitati pernitiosum civem et hoc est valde utile civitati... ».   73 Cap. 14, 1136 b 3-14.   92 Lin. 1138 a 11-14.   100-101 Albertus *Lect.* f. ggvb : «Tertio ibi : *Simul enim,* probat propositum quatuor rationibus, quarum prima talis est... ».   123 Cap. 14, 1136 b 3-14.   125-129 Albertus *Lect.* f. loora «Deinde cum dicit · *Cum his,* ponit quartam rationem, quae est per inductionem. Et dicit quod, cum his rationibus quae dictae sunt, *sive* etiam aliquis *consideret in* particularibus iniustis sive in omnibus, nullus sibi iniustum facit». - Aliter et recte Anonymus, p. 253, 9-13 ; O8, f. loira : «*Cum his autem sine secundum partem iniustificationibus nullus iniustum facit.* Probatio talis est. Si iniustum facere operari est circa singularia, erit utique iniustum facere in secundum partem iniustificationibus factum ; sed tamen earum quae secundum partem iniustificationum nullam possibile ad se ipsum fieri ; quare neque utique totaliter iniustum facere ad se ipsum erit» ; Michael Ephesinus, p. 70, 25-32 ; O8, f. H5ra «*Cum his autem sine secundum partem iniustificationibus nullus iniustum facit.* Si iniustum facere operari est circa singularia, erit utique iniustum facere in secundum partem iniustificationibus factum... Si igitur secundum partem iniustificationum non possibile aliquam ad se ipsos a se ipsis fieri, neque ergo sibi ipsis iniustum facere possibile». Cf. adn. ad Arist. 1138 a 24.

accipiat clam bona sua. Unde patet quod non contingit sibi ipsi iniustum facere.

1138 a 26 Deinde cum dicit: *Totaliter autem solvitur* etc., ponit principalem radicem praedictae solutionis. Et dicit quod totaliter solvitur praedicta quaestio de eo quod est iniustum facere sibi ipsi, secundum hoc quod supra determinatum est de hoc quod impossibile est voluntarie aliquem iniustum pati. Ex hoc enim manifeste sequitur quod nullus sibi iniustum facit, cum iniustum facere sit voluntarium, ut supra dictum est.

1138 a 28 Deinde cum dicit: *Manifestum autem et quoniam ambo* etc., comparat ad invicem ista duo. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod utrumque eorum est malum; secundo ostendit quod iniustum facere per se est peius, ibi: *Sed tamen deterius* etc.; tertio ostendit quod per accidens potest esse e converso, ibi: *Secundum accidens autem* etc. Dicit ergo prirno quod ambo, scilicet iniustum facere et iniustum pati, sunt prava. Quod quidem probat per hoc quod hoc quidem, scilicet iniustum pati, est minus habere quam medium iustitiae requirat, hoc autem, scilicet iniustum facere, est plus habere quam sit mensura iustitiae; medium autem iustitiae quod dicitur iustum ita se habet in commutationibus et in distributionibus sicut sanum in medicinali et bene habitivum in arte exercitativa; unde, sicut in medicinali et exercitativa illud quod est plus vel minus est malum, ita etiam circa iustitiam.

1138 a 31 Deinde cum dicit: *Sed tamen deterius* etc., ostendit quod peius sit iniustum facere quam iniustum pati. Quod quidem probat per hoc quod iniustum facere est vituperabile et cum malitia, quod quidem intelligendum est vel de malitia perfecta et simpliciter, puta cum aliquis iniustum facit non solum voluntarie sed ex electione, vel se habet proxime ad perfectam malitiam, ut patet de eo qui iniustum facit non ex electione, sed ex ira vel alia passione (ostensum est enim supra quod non omne voluntarium est cum iniustitia, quandoque enim aliquis voluntarie iniustum facit et tamen non est iniustus, nihilominus tamen vituperatur). Sed iniustum pati est omnino sine malitia et iniustitia; ille enim qui iniustum patitur nullo modo propter hoc dicitur iniustus vel malus. Manifestum est autem quod illud est magis malum a quo denominatur aliquis malus quam a quo non denominatur malus; sicut albedo in actu qua denominatur aliquis albus, magis dicitur vere albedo quam illa quae est in potentia, a qua non denominatur aliquis albus. Sequitur igitur quod iniustum pati secundum se sit minus malum quam iniustum facere.

Deinde cum dicit: *Secundum accidens autem* etc., 1138 b 1
ostendit quod secundum accidens potest esse e converso. Et dicit quod nihil prohibet quin iniustum pati per accidens sit magis malum quam iniustum facere, puta cum aliquis ex hoc quod iniustum patitur provocatur ad maiores iniustitias faciendas. Sed de hoc quod est per accidens non curat ars, sed iudicat secundum id quod est per se; sicut ars medicinae dicit pleuresim, quae est apostema sub costis periculosum et mortale, esse maiorem aegritudinem quam sit offensio pedis, quamvis quandoque offensio pedis per accidens possit esse peior, puta cum aliquis propter hoc quod habet pedem laesum cadit et sic accidit quod capiatur ab adversario et moriatur.

Deinde cum dicit: *Secundum metaphoram autem* 1138 b 5
etc., ostendit qualis sit metaphorica iustitia. Et dicit quod secundum quandam metaphoram et similitudinem contingit, non quidem quod sit iustum vel iniustum totius hominis ad se ipsum, sed quod sit quaedam species iusti inter aliquas partes hominis ad invicem; non tamen inter eas est omne iustum, sed solum iustum dominativum vel dispensativum, id est yconomicum. Quia secundum has rationes, scilicet dominii vel dispensationis, videtur distare rationalis pars animae ab irrationali, quae dividitur in irascibilem et concupiscibilem; nam ratio dominatur irascibili et concupiscibili et gubernat eas. Et ad ista respiciunt illi quibus videtur quod sit iniustitia hominis ad se ipsum propter hoc quod in talibus contingit aliquem pati propter proprios appetitus, puta cum ex ira vel concupiscentia aliquis facit contra rationem. Sic igitur in his est quoddam iustum et iniustum, sicut inter imperantem et eum cui imperatur, non autem est verum iustum, quia non est inter duos, sed est similitudinarium iustum in quantum diversitas potentiarum animae assimulatur diversitati personarum. Ultimo autem epilogando concludit quod determinatum est de iustitia et aliis virtutibus moralibus secundum praedictum modum. Et in hoc terminatur sententia quinti libri.

163 etiam] et Ψ 169 facit] faciat Tf-F1) 172 vel] ex *add.* ψ i8i non O^pAsBg'Er2)] *om.* Φ1 AsBg3Er1 ΦΛ F' (i8o-i8i aliquis... denominatur *hom.om.* Tf-F1]) 208 eas *coni, cum* P' F1 V6 *sec.m.* Wi] eos Θ 210 id est] scilicet Φ(-P3 secundum Er2C' vel Kr) 223 in quantum Bg1 Φ2B F1 V6Za *sec.m.* SWi] in quam Φv-Bg1) Φ2* etiam quam P *pr.m.* Wi *obsc. pr.m.* S 226 secundum] in T(-V6) 226-227 praedictum modum *inv.* Ψ

141 Cap. 14, 1136 b 3-14. 145 Cap. 13, 1135 a 15-23 ; 14, 1136 a 31-32. 150 Lin. 1138 a 31. 152 Lin. 1138 b I. 173 Cap. 13, 1135 b 19-24. 194-196 Albertus *Lect.* f. loora :« Sed medicus simpliciter dicit quod peior est pleuritis [pieuresis *ms.* Cambridge Gonv. and Caius 510/ 388], quod est apostema sub costis periculosum ». - Aliter Isidorus *Etym. liber* IV vi 8 (PL 82, 186 A).

LIBER SEXTUS

1

1138 b 18 Quia autem existimus prius dicentes quoniam oportet medium eligere, neque superabundantiam neque defectum, medium autem est ut ratio recta dicit, hoc dividamus. § In omnibus enim dictis habitibus, quemadmodum et in aliis, est quoddam signum ad quod respiciens rationem habens intendit et remittit, et quis est terminus medietatum, quas intermedium dicimus esse superabundantiae et defectus, existentes secundum rectam rationem. § Est autem dicere quidem sic verum, nihil autem manifestum. Et enim et in aliis studiis circa quaecumque est scientia, hoc verum quidem dicere quoniam neque plura neque minora oportet laborare neque negligere, sed media et ut recta ratio; hoc autem solum habens utique aliquis, nihil utique sciet amplius, puta qualia oportet afferri ad corpus, si quis dicat quaecumque medicinalis iubet et ut qui hanc habet. § Propter quod oportet et circa animae habitus non solum vere esse hoc dictum, sed et determinatum et quae est recta ratio et huius quis terminus.
§ Animae autem virtutes divisimus et has quidem esse mo-
1139 a 1 ris diximus, has autem intellectus. De moralibus quidem igitur pertransivimus, de reliquis autem, de anima primum dicentes, dicimus sic. § Prius quidem igitur dictum est duas esse partes animae, et rationem habens et irrationale. § Nunc autem de rationem habente secundum eundem modum dividendum. Et supponatur duo rationem habentia, unum quidem quo speculamur talia entium quorum principia non contingunt aliter habere, unum autem quo contingentia. § Ad ea enim quae genere altera, et animae particularum alterum genere ad utrumque aptum natum. § Si quidem secundum similitudinem quandam et proprietatem cognitio existât ipsis. § Dicatur autem horum hoc quidem scientificum, hoc autem rationativum: consiliari enim et ratiocinari idem, nullus autem consiliatur de non contingentibus aliter habere; quare ratiocinativum est una quaedam pars rationem habentis.

23 quis RT *(lin. 32)* · quod L (scilicet signum *Roberti Grosseteste notula in marg.* EtP12 *in textu ante* quod Lp signum *in textu post* quod I?) 25 quidem ALRtT *(lin. 25, 44)* : quod Rp *(corr. sec.rn.* Ba1 *rec.m.* Rp3) 26 et in LRp1-2 : in ARt *pr.m.* Rp3 (quod in *sec.rn.* Rp3) 32 habet LRt : habeat Rp 1139 a 5-6 dividendum ALRtT *(lin. 104)* : dicendum Rp *(ex var. lect. graeca* ῥητέον *loco* διαιρετέον *vel potius ex scriptoris neglegentia)* 6 supponatur ALJT *(lin. 107)* : supponantur L2R 8 aliter ALRtT *(lin. no)* : taliter Rp (-As1 *hom.om.* SI *corr. sec.rn.* Ba^uW^Vd Rp8) ii ipsis A(KbMbOb) *Ant. transi.*(Ha) *Var. lect. apud* L *(cf. Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm. lin.* 122-125 *laud.)* T *(lin.* 124 Partibus?) . ipsi A(=αὐτῳ Lb?) LRt ipsius Rp 12 rationativum L2RT *(lin.* 141) : ratiocinativum L1 *(cf.* 1a q.79 a.9 arg.3) 13 ratiocinari L1RT *(lin.* 141-142) : rationari L2 14 ratiocinativum L1RtT *(lin.* 148) : rationativum L2Rp

1138 b 18 *Quia autem existimus prius dicentes* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus moralibus, in hoc sexto libro determinat de intellectualibus. Et primo prooemialiter dicit de quo est intentio; secundo deteiminat propositum, ibi: *Prius quidem igitur dictum est* etc. Circa primum tria facit: primo dicit quod dicendum est de ratione recta; secundo ostendit quid de ea dicendum sit, ibi: *In omnibus enim dictis habitibus* etc.; tertio continuat se ad praecedentia, ibi: *Animae autem virtutes* etc. Dicit ergo primo quod, quia supra in II dictum est quod in virtutibus moralibus, de quibus supra actum est, oportet eligere medium et praetermittere superabundantiam et defectum, medium autem determinatur secundum rationem rectam, ut in II habitum est, consequens est ut < hoc >, scilicet rationem rectam et virtutem intellectualem, quae est rectitudo rationis, dividamus in suas species, sicut et supra divisimus virtutes morales.

1138 b 21 Deinde cum dicit: *In omnibus enim dictis* etc., ostendit quid dicendum sit de ratione recta. < Et circa hoc tria facit: primo ostendit quid de ratione recta > haberi possit per ea quae supra dicta sunt; secundo ostendit quod hoc non sufficit, ibi: *Est autem dicere quidem* etc.; tertio concludit quid oporteat amplius dicere, ibi: *Propter quod oportet* etc. Dicit ergo primo quod in omnibus praedictis habitibus, id est in virtutibus moralibus, sicut et in aliis rebus, puta in artificialibus, est aliquid quasi signum ad quod respicit ille qui habet rectam rationem et sic intendit et remittit, id est addit vel minuit, et considerat per hoc signum quis est terminus medietatum, id est quomodo debeat determinari medietas in unaquaque virtute, quas quidem medietates dicimus esse quoddam medium inter superabundantiam et defectum, et hoc secundum rationem rectam. Hoc autem signum, quod est virtuoso sicut regula artifici, est id quod decet et convenit, a quo non oportet deficere nec ultra addere, et hoc est medium virtutis. Quae quidem supra in II manifestata sunt.

Deinde cum dicit: *Est autem dicere* etc., ostendit quod < hoc > non sufficit cognoscere circa rationem rectam. Et dicit quod id quod dictum est, est quidem verum, sed non est sufficienter manifestum prout requiritur ad usum rationis rectae. Est enim id quod dictum est quoddam commune quod verificatur in omnibus humanis studiis in quibus homines secundum scientiam practicam operantur, puta in militia et medicina et quibuscumque negotiis, in quibus omnibus verum est dicere quod neque plura neque pauciora oportet aut facere aut negligere, sed ea quae medio modo se habent et secundum quod recta ratio determinat; sed solum ille qui hoc commune habet, non propter hoc sciet amplius procedere ad operandum, puta, si quaerenti qualia oportet dari ad sanandum corpus, aliquis responderet quod illa debent dari quae praecipit ars medicinae et ille qui habet hanc artem, scilicet medicus, non propter hoc interrogans sciret quid deberet dare infirmo. Sic autem se habet ratio recta prudentiae in moralibus, sicut recta ratio artis in artificialibus, unde patet quod non sufficit id quod dictum est. 1138 b 25

Deinde cum dicit: *Propter quod oportet* etc., concludit quod simili ratione circa habitus animae < oportet quod > non solum vere dicatur aliquid in communi, sed quod distincte determinetur quae sit ratio recta et quis sit terminus, id est diffinitio, rationis rectae; vel etiam secundum quid ratio recta determinari possit. 1138 b 32

Deinde cum dicit: *Animae autem virtzites* etc., continuat se ad praecedentia. Et dicit quod, cum supra in fine I diviserimus virtutes animae hoc modo quod quasdam diximus esse morales, quasdam intellectuales, ex quo de moralibus determinatum est, restat quod determinemus de reliquis, id est de intellectualibus, secundum quas ipsa ratio rectificatur; ita tamen quod prius aliqua dicenda sunt de ipsa anima, sine cuius cognitione non possunt cognosci animae virtutes, ut supra in fine I dictum est. 1138 b 35

15 rationem rectam *inv.* T(-SF*) 16 hoc *coni, ex Arist.* 1138 b 20] *om.* Θ (15-17 ut... rectam *hom.om.* EraPdV10 O*P7) 16-17 rationem rectam *inv.* T(-F*) 17 et] id est Φ Za 21-23 Et... recta *coni, cum* Hr Mi *sec.rn.* Kr O4] *om.* Θ 24 hoc] *om.* Er Ψ (hoc non *om. pr.m.* Bg1) 35 quoddam] quiddam Φi-Bgl Kr) 42 hoc *coni, ex lin.* 24 *cum* S *sec.rn.* Ao As Wi] *om.* Θ *(add. post* sufficit F1) 43 est*] *om.* Φ2(-Eγ2) ψ 46 est] *om.* ^*(hdb. pr.m. dei. sec.rn.* P10) PWi *o|sc.* S 49 et2] et in AoBg^x in P8 Φ2 53 solum] *ante* 54 habet *forsitan transp. Cf. Arist.* 1138 b 29 *et adn. rnarg.* sed ille qui solum habet hoc commune *sec.rn.* P* 65 oportet quod *coni, cum sec.rn.* Ao] *om.* Θ *(add. post* non solum V* *sec.rn.* W1)

5 Lin. 1139 a 3. 8 Lin. 1138 b 21. 10 Lin. 1138 b 35. 11 Cap. 2, 1104 a 11-27 : 6-7, 1106 a 24 - b 35. 12 Lib. III 14 - V. 15 Cap. 2, 1103 b 31-34 ; 7, 1107 a 1. 19 Lib. II 8-9, 1107 a 28 - 1108 b 10 ; III 14 - V. 23 Lib, II 2, 1104 a 11-27 ; 6-7, 1106 a 24 - b 35. 24 Lin. 1138 b 25. 26 Lin. 1138 b 32. 40 Cap. 2, 1104 a 11-27 : 6-7 1106 a 24 - b 35. 66-69 Eustratius, p. 264, 22-28 ; O8, f. 117 rb (Roberti Grosseteste notulam uncis inclusimus) : « Sed necessarium determinare et rectam rationem quae est assignantes, et quis terminus [id est quae diffinitio] ipsius. Hoc autem dupliciter est intelligere. Vel enim ut ex aequidistanti existens id ipsum ut idem existens scire et quae recta ratio et quae diffinitio rectae rationis. Vel hoc quidem prius de recta ratione et diffinitione ipsius, hoc autem secundo de medio, quod signum est seu intentio a recta ratione assumpta et determinata. Et forte hoc utique videbitur convenientius » ; Albertus *Lect.* f. 102va « Et quis terminus, id est diffinitio, huius, scilicet rationis rectae ; vel quis terminus, id est quod est medium in particulari quo terminatur sicut regula hic vel ille particularis habitus. Et hoc melius est ». 72 Cap. 20, 1103 a 3-10. 79 Cap. 19, 1102 a 13-23.

1139 a 3 Deinde cum dicit: *Prius quidem igitur* etc., incipit prosequi propositum. Et primo determinat quae dicenda sunt de anima; secundo prosequitur de virtutibus intellectualibus, ibi: *Sumendum ergo utriusque horum* etc. Circa primum duo facit: primo resumit divisionem partium animae supra positam in fine I; secundo subdividit alterum membrum, ibi: *Nunc autem de rationem habente* etc. Dicit ergo primo quod prius dictum est quod duae sunt partes animae: una quae est habens rationem et alia quae est irrationalis. Dictum est autem supra quod id quod est rationem habens per essentiam perficitur per virtutes intellectuales, id autem quod est irrationale participans tamen ratione perficitur per virtutes morales.

1139 a 5 Deinde cum dicit: *Nunc autem* etc., subdividit alterum membrum praedictae divisionis. Et circa hoc tria facit: primo proponit divisionem; secundo probat, ibi: *Ad ea enim quae genere altera* etc.; tertio imponit nomina membris divisionis, ibi: *Dicatur autem* etc. Dicit ergo primo quod, quia nunc intendimus de virtutibus intellectualibus, quae perficiunt partem animae rationalem, ideo ad distinguendum virtutes intellectuales oportet dividere rationem habens eodem modo quo supra divisimus partes animae, non quasi ex principali intentione, sed secundum quod sufficit ad propositum. Supponatur ergo quod pars rationalis dividatur in duas: una quidem est per quam speculamur illa entia, scilicet necessaria, quorum principia non possunt aliter se habere, alia autem pars <est> per quam speculamur contingentia.

1139 a 8 Deinde cum dicit: *Ad ea enim quae genere altera* etc., probat praemissam divisionem tali ratione. Ad obiecta quae differunt genere necesse est quod diversa genera partium animae adaptentur; manifestum est autem quod contingens et necessarium differunt genere, sicut habetur de corruptibili et incorruptibili in X Metaphysicae; relinquitur ergo quod sit diversum genus partium animae rationalis quo cognoscit necessaria et contingentia.

1139 a 10 Maiorem autem propositionem probat ibi: *Si quidem secundum similitudinem* etc. Et hoc tali ratione. Partibus animae inest cognitio secundum quod habent similitudinem quandam ad res cognitas; non quidem ita quod res cognita sit actu in natura potentiae cognoscentis, sicut Empedocles posuit quod terra terram cognoscimus, igne ignem et sic de aliis, sed in quantum quaelibet potentia animae secundum suam proprietatem est proportionata ad talia cognoscenda, sicut visus ad cognoscendos colores et auditus ad cognoscendos sonos. Sed eorum quae sunt invicem similia et proportionata est eadem ratio distinctionis. Ergo, sicut cognita per rationem genere differunt, ita et partes animae rationalis.

1139 a 11 Deinde cum dicit: *Dicatur autem* etc., imponit nomina praedictis partibus. Et dicit quod praedictarum partium rationalis animae una quidem, quae speculatur necessaria, potest dici scientificum genus animae, quia scientia de necessariis est; alia autem pars potest dici rationativa, secundum quod ratiocinari et consiliari pro eodem sumitur; nominat enim consilium quandam inquisitionem nondum determinatam, sicut et ratiocinatio, quae quidem indeterminatio maxime accidit circa contingentia, de quibus solis est consilium, nullus enim consiliatur de his quae non contingit aliter se habere; sic ergo sequitur quod ratiocinativum sit una pars animae rationem habentis.

Videtur autem quod Philosophus hic determinat

84-85 utriusque *coni, ex Aiist.* 1139 a 15 (*cf. infra c.* 2 *lin.* 1) *cum* F1 Za *sec.m.* V10 Kr] unusquisque Θ in est *coni, cum* Bg1 *sec.m.* Pd] *om.* Θ (*add. ante* pars *sec.m.* Pe) 141 rationativa] ratiocinativa AsP^W P' S *Sed cf. Arist.* 1139 a 12 *cum adn.* ; Thomas *Super Boet. De Trin.* q.6 a.i arg.4 et ad 4, *ubi* rationativum *bis hab. codex autographus Vat. lat. 9850, f.* 100 ra 7 *et* 100 va 42, rationativo *etiam f.* 100 va 44 (*perperam corr.* Decker, *p.* 202,5; 207,24 et 25; *cf.* P.M. Gils, *in Bulletin thomiste,* ii [1962], *p.* 44); *verbum* rationativus *iam invenitur in Arte* Aspri grammatici (*ed.* H. Keil, *Grammatici latini, t.* 5, *p.* 553,21) *et in codice Sangallensi Artis grammaticae* Dosithei (*ibid., t.* 7, *p.* 417,27; 418,6, *in adn.*); *cf.* rationator (Forcellini, *s.v.*); rationare (Du Cange, *s.v.* ;J.H. Baxter *and* Ch. Johnson, *Medieval Latin Word-List, Oxford* 1934). *Quia tamen de his verbis ipse Thomas dubitabat, ut e codicibus autographis patet* (*cf.* P.M. Gils, *loc. laud.*), *non ad unam formam varias codicum lectiones redigi satius est. Cf. infra lin.* 141-142, 148; *c.alin.* 131, 132, 140, 159, 248; *c.* 4 *lin.* 181 141-142 ratiocinari] rationari BxFOP3V4 DbEr 'F(-SZa) *Cf. Arist.* 1139 a 13 *cum adn.* 148 ratiocinativum] rationativum P3 T(-S *hom.om.* F1) *Cf. Arist.* 1139 a *4 cum a^n

84 Cap. 2, 1139 a 15. 87 Cap. 19-20, 1102 a 26 - 1103 a 3. 88 Lin. 1139 a 5. 89 Lib. I 19, 1102 a 27-28. 91 Lib. I 20, 1103 a 3-10. 99 Lin. 1139 a 8. 100 Lin. 1139 a 11. 119 Cap. 12, 1058 b 26 - 1059 a 14. 122-125 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11) : « Et huius ratio est quod cognitio existit, hoc est existentiam habet, secundum similitudinem quandam et proprietatem ipsi, scilicet cognito, vel ipsis, sicut habet aliud exemplar, id est cognitis » ; Albertus *Lect.* f. 1041b : « Maiorem sic probat ibi : *Si quidem,* omnis cognitio animae est secundum aliquam similitudinem, id est proprietatem, secundum quod determinatur ratio ad cognoscibile proprium » ; *Comm.* p. 396 b. Cf. adn. ad Arist. 1139 a 11. 127-128 Albertus *Lect.* f. iO3vb et io4ra : «Praeterea, ipse in I De anima [4, 404 b 13-15] reprehendit Empedoclem de hoc quod dicit quod simile simili cognoscitur... Ad 4 dicendum quod Empedocles posuit quod anima debeat esse similis his quae cognoscit non secundum proportionem dictam sed quantum ad principia essentialia, quia ponebat eam componi ex terra et aqua et huiusmodi, ut posset terra terram cognoscere ». Cf. etiam Aristoteles *Met.* III 11, 1000 b 5-9. 129-132 Albertus *Lect.* f. iO4ra «Similiter etiam potentia acceptiva est *proportionata* ad unum cognoscibile et ideo oportet quod sit in ipsa quaedam inchoatio illius quasi indeterminatus quidam habitus per quem simulatur suo cognoscibili sicut indeterminatum determinato...». 140 Cf. infra c. 3, 1139 b 20-23 ; 5, 1140 b 31-32 ; nec non *Anal, post.* I 4, 71 b 13, 15-16 ; 9, 73 a 21-23 ; 13, 74 b 6 (PL 64, 713 D ; 714 A ; 716 C; 718 D). 150-214 Cf. Eustratius, p. 270, 21 - 271, 20 ; O8, f. u8va-vb; Albertus *Lect.* f. iO3va : «Quarto videtur quod diversa genere non pertineant ad diversas potentias... »; *Comm.* p. 397.

dubitationem habere. Ipse enim in III De anima distinguit intellectum in duo, scilicet in agens et possibile, et dicit quod agens est quo est omnia facere, possibilis autem est quo est omnia fieri; sic ergo tam intellectus agens quam possibilis secundum propriam rationem ad omnia se habet; esset ergo contra rationem utriusque intellectus, si alia pars animae esset quae intelligit necessaria et quae intelligit contingentia.

Rursus, verum necessarium et verum contingens videntur se habere sicut perfectum et imperfectum in genere veri; eadem autem potentia animae cognoscimus perfecta et imperfecta in eodem genere, sicut visus lucida et tenebrosa; multo igitur magis eadem potentia intellectiva cognoscit necessaria et contingentia.

Item, universalius se habet intellectus ad intelligibilia quam sensus ad sensibilia, quanto enim aliqua virtus est altior tanto est magis unita; sensus autem visus percipit et incorruptibilia, scilicet caelestia corpora, et corruptibilia, scilicet inferiora, quibus proportionaliter respondere videntur necessarium et contingens; multo igitur magis eadem intellectiva potentia cognoscit necessaria et contingentia.

Videtur etiam et probatio quam inducit efficax non esse. Non enim quaelibet diversitas generis in obiectis requirit diversas potentias, alioquin non eadem potentia visiva videremus plantas et animalia, sed sola illa diversitas quae respicit formalem rationem obiecti, puta, si esset diversum genus coloris vel luminis, oporteret esse diversas potentias visivas. Obiectum autem intellectus proprium est quod quid est, quod est commune omnibus et substantiis et accidentibus, licet non eodem modo. Unde et eadem intellectiva potentia cognoscimus substantias et accidentia. Pari ergo ratione diversitas generis necessariorum et contingentium non requirit diversas potentias intellectivas.

Haec autem dubitatio de facili solvitur si quis consideret quod contingentia dupliciter cognosci possunt: uno modo secundum rationes universales, alio modo secundum quod sunt in particulari. Universales quidem igitur rationes contingentium immutabiles sunt, et secundum hoc de his demonstrationes dantur et ad scientias demonstrativas pertinet eorum cognitio; non enim scientia naturalis est solum de rebus necessariis et incorruptibilibus, sed etiam de rebus corruptibilibus et contingentibus; unde patet quod contingentia sic considerata ad eandem partem animae intellectivae pertinent ad quam et necessaria, quam Philosophus vocat hic scientificum, et sic procedunt rationes inductae. Alio modo possunt accipi contingentia secundum quod sunt in particulari, et sic variabilia sunt nec cadit supra ea intellectus nisi mediantibus potentiis sensitivis; unde et inter partes animae sensitivas ponitur una potentia quae dicitur ratio particularis sive vis cogitativa, quae est collativa intentionum particularium; sic autem accipit hic Philosophus contingentia, ita enim cadunt sub consilio et operatione; et propter hoc ad diversas partes animae rationalis pertinere dicit necessaria et contingentia, sicut universalia speculabilia et particularia operabilia.

156 propriam *om.* Φ 172 videntur] videtur Ψ 183 intellectus] ut dicitur in rerum *add.* ψ (rerum *corr.* III De anima VeZa *sec.m.* Wi) 209 collativa] collectiva Er *T(-Ve collectiva vel collativa Za) 214 speculabilia *coni, cum Ed3]* speculativa Θ

151 Cap. 10, 430 a 10. 168-169 *causis* prop. 17 (ed. Saffrey p. 98) see. Thomam 7Za-ZZae q.52 a.2 arg.2. 183-184 Cf. infra c. 5 lin. 59-61 cum adn. 191-199 et 203-206 Cf. infra c. 3 lin. 68-73 cum adn. et lin. 156-158, nec non *Dever,* q.15 a.2 ad 3; /a q.86 a.3. 206-210 Cf. infra c. 9 Hn. 178-186, 243-246 et 247-249. (De huius doctrinae fontibus cf. Klubertanz *The Discursive Power...)*

2

1139 a 15 Sumendum ergo utriusque horum quis optimus habitus, hic enim virtus utriusque. Virtus autem ad opus proprium. § Tria autem sunt in anima dominativa actus et veritatis: sensus, intellectus, appetitus. § Horum autem sensus neque unius principium actus. Manifestum autem eo quod bestiae sensum quidem habent, actum autem non communicant. § Est autem quod in mente affirmatio et negatio, hoc in appetitu et persecutio et fuga. § Quare quia moralis virtus habitus electivus, electio autem appetitus consiliativus, oportet propter haec quidem rationem veram esse et appetitum rectum, si quidem electio studiosa, et eadem hanc quidem dicere, hunc autem persequi. Haec quidem igitur mens et veritas practica. § Speculativae autem mentis et non practicae, bene et male verum est et falsum, hoc enim est omnis intellectivi opus. Practici autem et intellectivi veritas confesse habens appetitui recto. § Actus quidem igitur principium electio unde motus, sed non cuius gratia. Electionis autem appetitus et ratio quae gratia alicuius. Propter quod neque sine intellectu et mente neque sine morali est habitu electio. Bona actio enim et contrarium in actione sine mente et more non est. § Mens autem ipsa nihil movet, sed quae gratia huius et practica;
1139 b 1 haec enim et factivae principatur. Gratia enim huius facit omnis faciens, et non finis simpliciter, sed ad aliquid et alicuius factum, sed non actum; bona actio enim finis. Appetitus autem huius. § Propter quod vel appetitivus intellectus electio, vel appetitus intellectivus. Et tale principium homo. § Non est autem eligibile nihil factum, puta nullus eligit Ylion captam fuisse. Neque enim consiliatur de facto, sed de futuro et contingenti. Factum autem non contingit non fieri. Propter quod recte Agathon:

«Solo enim ipso et Deus privatur,
Ingenita facere quae utique sunt facta».

§ Utrarumque utique intellectivarum particularum veritas opus.
§ Secundum quos igitur maxime habitus verum dicit utraque, ipsi virtutes ambabus.

18 intellectus AL(-P12) Rt : et intellectus P12 Rp 24 quidem A(=μὲν *post* ταυτα Kb) LRt *ante* propter Rp (*cf.* A μὲν *ante* ταῦτα LbOb?) 27 practicae RT (*lin.* 100) : neque factivae *add.* AL 29 intellectivi AL(-P13) Rt : intellectui P13 Rp (*corr. sec.m.* Ba1 *rec.m.* Rp3) 31 electio ALRtT (*lin.* 149) : electis Rp (*corr. sec.m.* TuWd Rp3) 32 appetitus ALRtT (*lin.* 155) : appetitivus (appetivus C4Pn) Rp1 appetitivis Rp2·3 (*corr. sec.m.* Rp3) 35 mente ART (*lin.* 169) : intellectu et mente L 1139 b 7 Ylion L2RtT (*lin.* 223) : Ilion L1 (Troiam *add.* Lp) Elyon Rp (Ylyon *corr. sec.m.* Rp3)

1139 a 15 *Sumendum ergo utriusque horum* etc. Postquam Philosophus distinxit partes animae rationem habentis secundum quod est necessarium ad propositum, hic incipit agere de ipsis virtutibus intellectualibus, quibus utraque pars animae rationalis perficitur. Et primo determinat de singulis intellectualium virtutum; secundo movet quandam dubitationem de utilitate ipsarum, ibi: *Dubitabit autem utique aliquis* etc. Circa primum duo facit: primo investigat rationes accipiendi virtutes intellectuales; secundo incipit de eis agere, ibi: *Incipientes igitur superius* etc. Circa primum tria facit: primo proponit communem rationem virtutis, prout in I dictum est quod virtus alicuius est quae opus eius bonum reddit; secundo inquirit quid sit bonum opus animae rationem habentis quantum ad utramque partem, ibi: *Tria autem sunt in anima* etc.; tertio concludit quae vel quales sint virtutes utriusque partis, ibi: *Secundum quos igitur* etc. Dicit ergo primo quod, ex quo positae sunt duae partes rationem habentis cui attribuuntur virtutes intellectuales, sumendum est quis est optimus habitus utriusque praedictarum partium, quia talis habitus necesse est quod sit virtus utriusque partis. Dictum est autem supra quod virtus uniuscuiusque rei determinatur ad proprium opus, quod scilicet bene perficitur secundum virtutem; hic autem dicitur optimus habitus quo optime perficitur aliquod opus.

1139 a 17 Deinde cum dicit: *Tria autem sunt in anima* etc., inquirit quid sit proprium opus utriusque praedictarum partium. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quae sint principia propriorum actuum hominis; secundo inquirit quid sit proprium opus rationis, ibi: *Speculativae autem mentis* etc.; tertio infert conclusionem intentam, ibi: *Utrarumque utique* etc. Circa primum tria facit: primo proponit tria quae videntur esse principia humanorum actuum; secundo excludit unum eorum, ibi: *Horum autem sensus* etc.; tertio ostendit quomodo duo reliqua ad invicem concordare possunt, ibi: *Est autem quod in mente* etc. Circa primum considerandum est quod duo opera videntur esse propria homini, scilicet cognitio veritatis et actus, in quantum scilicet homo agit tamquam dominus proprii actus et non sicut actus vel ductus ab alio. Super haec igitur duo videntur habere dominium et potestatem tria quae sunt in anima, scilicet sensus et intellectus et appetitus. His enim tribus moventur animalia, ut dicitur in III De anima.

1139 a 18 Deinde cum dicit: *Horum autem* etc., excludit ab eo quod dictum est unum eorum, scilicet sensum. Et de veritate quidem manifestum est quod non pertinet neque ad sensum neque ad appetitum, proponit autem ulterius quod inter praedicta tria sensus nullius actus principium est, eo scilicet modo ut per sensum haberi possit dominium actus. Quod quidem manifestum est per hoc quod bestiae habent quidem sensum, non tamen communicant aliquem actum, quia non habent dominium sui actus; non enim a se ipsis agunt, sed moventur instinctu naturae.

1139 a 21 Deinde cum dicit: *Est autem quod in mente* etc., ostendit quomodo opera duorum reliquorum, scilicet intellectus et appetitus, possint ad invicem concordare. Et primo ostendit quomodo eorum actus sunt sibi proportionales. Intellectus enim in iudicando habet duos actus, scilicet affirmationem qua assentit vero et negationem qua dissentit a falso; quibus duobus respondent duo proportionaliter in vi appetitiva, scilicet persecutio qua appetitus tendit in bonum et inhaeret ei, et fuga qua recedit a malo et dissentit ei; et secundum hoc intellectus et appetitus possunt conformari, in quantum id quod intellectus affirmat bonum appetitus prosequitur et id quod intellectus negat esse bonum appetitus fugit.

1139 a 22 Secundo ibi: *Quare quia moralis* etc., concludit quomodo in moralibus virtutibus praedicti actus intellectus et appetitus sibi concordant. Virtus enim moralis est habitus electivus, ut dictum est in II; electio autem est appetitus consiliativus, in quantum scilicet appetitus accipit quod praeconsiliatum est, ut dictum est in III; consiliari autem est actus unius partis rationis, ut supra habitum est; quia igitur ad electionem concurrit et ratio et appetitus, si electio debeat esse bona, quod requiritur ad rationem virtutis moralis, oportet quod et ratio sit vera

13 prout *Inc.* 2ia *peda* 18 sint] sunt Ψ *Cf. Praef., p.* 112* 35 utrarumque *coni, cum* Bg8Hr2FKr Za] utrumque Θ *Sed cf. infra lin.* 244 35 utique *coni, ex Arist. (cf. infra lin.* 244) *cum* Za] itaque Θ (igitur Ol) 37 principia] principium P7 Ti-SZa) 53-54 proponit] apponit *pr.m.* Er2 Φ28 Cl *sec.m.* P ponit Vs 66 scilicet *om.* ψ 83 habitum] ostensum ^(dictum Fl)

8 Cap. 10, 1143 b 18. ii Cap. 3, 1139 b 14. 13 Cap. 10, 1098 a 7-15 ; cf. infra lin. 24-27, praecipue lin. 26-27 ' ^*bene perficitur secundum virtutem**, et Aristoteles I 10, 1098 a 15 : « *bene secundum* propriam *virtutem perficitur* ». Cuius tamen loci ad sententiam exprimendam Thomas verba Aristotelis in libro II 6, 1106 a 15-23, adhibuit, nec mirum cum iam ad priorem locum explanandum exemplum Aristotelis in altero adhibuisset supra I c. 10 lin. 142-143 ; non est ergo iusta causa cur I in II cum secunda manu codicis Wi emendemus. 17 Lin. 1139 a 17. 19 Lin. 1139 b 13. 24-27 Cf. supra lin. 13 cum adn. 34 Lin. 1139 a 27. 35 Lin. 1139 b 12. 38 Lin. 1139 a 18. 40 Lin. 1139 a 21. 49 Cap. 15, 433 a 9-12. 59-60 Albertus *Lect.* f. io5vb : «Ad 10 dicendum quod bruta non agunt quasi agentia, sed quasi acta, quia, ut dicit Damascenus *[De fide orth.* II c.27 (PG 94, 961 A) a Burgundione transi., c.41 (ed. Buytaert, p. 153, 20)], potius aguntur quodam instinctu naturae quam agant » (adverte tamen loannem Damascenum voce «instinctu naturae» usum non esse, sed tantum «a natura» scripsisse). Cf. supra III c. 19 lin. 205-206 cum adn. 79 Cap. 7, 1106 b 36. 82 Cap. 6, 1112 a 15 ; 9, 1113 a 2-12. 83 Cap. 1, 1139 a 11-15

et appetitus sit rectus, ita scilicet quod eadem quae ratio dicit, id est affirmat, appetitus prosequatur; ad hoc enim quod sit perfectio in actu, oportet quod nullum principiorum eius sit imperfectum. Sed haec mens, scilicet ratio quae sic concordat appetitui recto, et veritas eius est practica.

1139 a 27 Deinde cum dicit: *Speculativae autem mentis* etc., ostendit quid sit opus rationem habentis secundum utramque partem. Et primo ostendit quomodo utraque pars se habeat ad veritatem; secundo quomodo utraque pars se habeat ad actum, ibi: *Actus quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod bene et male mentis, id est intellectus vel rationis, quae est βρεculativa et non practica, consistit simpliciter in vero et falso, ita scilicet quod verum absolutum est bonum eius et falsum absolutum est malum ipsius; dicere enim verum et falsum est opus pertinens ad quemlibet intellectum. Sed bonum practici intellectus non est veritas absoluta, sed veritas confesse se habens, id est concorditer, ad appetitum rectum, sicut ostensum est quod sic virtutes morales concordant.

Videtur autem hic esse quoddam dubium. Nam, si veritas intellectus practici determinatur in comparatione ad appetitum rectum, appetitus autem rectitudo determinatur per hoc quod consonat rationi verae, ut prius dictum est, sequetur quaedam circulatio in dictis determinationibus. Et ideo dicendum est quod appetitus est finis et eorum quae sunt ad finem; finis autem determinatus est homini a natura, ut supra in III habitum est, ea autem quae sunt ad finem non sunt nobis determinata a natura, sed per rationem investigantur; sic ergo manifestum est quod rectitudo appetitus per respectum ad finem est mensura veritatis in ratione practica et secundum hoc determinatur veritas rationis practicae secundum concordiam ad appetitum rectum, ipsa autem veritas rationis practicae est regula rectitudinis appetitus circa ea quae sunt ad finem et ideo secundum hoc dicitur appetitus rectus qui persequitur quae vera ratio dicit.

Videtur etiam hic esse dubium de hoc quod prosequitur de speculativo et practico intellectu quasi de duabus partibus supra positis, scilicet scientifico et rationativo, cum tamen supra dixit esse diversas partes animae scientificum et rationativum, quod de intellectu speculativo et practico ipse negat in III De anima. Dicendum est ergo quod intellectus practicus principium quidem habet in universali consideratione et secundum hoc est idem subiecto cum speculativo, sed terminatur eius consideratio in particulari operabili, unde Philosophus dicit in III De anima quod ratio universalis non movet sine particulari, et secundum hoc rationativum ponitur diversa pars animae a scientifico.

Deinde cum dicit: *Actus quidem igitur* etc., ostendit quomodo utraque ratio se habeat ad actum. 1139 a 31 Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod mens est principium actus; secundo, quae mens, ibi: *Mens autem ipsa* etc.; tertio ostendit circa qualia mens sit principium actus, ibi: *Non est autem eligibile* etc. Concludit ergo primo ex his quae supra dicta sunt quod, ex quo electio est appetitus consiliativus, sequitur quod sit actus principium unde motus, id est per modum causae efficientis, sed non cuius gratia, id est per modum causae finalis; dictum est enim in III De anima quod appetitus est movens in animalibus. Sed ipsius electionis sunt principia appetitus et ratio quae est gratia alicuius, id est quae ordinatur ad aliquod operabile sicut ad finem; est enim electio appetitus eorum quae sunt ad finem, unde ratio proponens finem et ex eo procedens ad ratiocinandum et appetitus tendens in finem comparantur ad electionem per modum causae. Et inde est quod electio dependet et ab intellectu sive mente et ab habitu morali, qui perficit vim appetitivam, ita quod non est sine utroque eorum. Et hoc probat per signum: effectus enim electionis est actio, ut dictum est; actio autem bona et contrarium in actione, id est mala actio, non potest esse sine mente et more, id est sine morali quacumque dispositione ad appetitum pertinente; unde nec electio bona vel mala est sine mente et more.

Deinde cum dicit: *Mens autem ipsa* etc., ostendit 1139 a 35 quae mens vel ratio sit principium actus. Et primo ostendit propositum; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Propter quod vel appetitivus* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis mens sit

91 scilicet] sive O'(om. Za) 93 autem *coni, ex Arist. (cf. supra lin.* 34)] quidem Θ 94 quid *coni, cum* P] quod Θ 96 habeat] habet TC-F1) 96-97 ad...habeat] *hom.om.* Φ Za 96 veritatem *coni, cum sec.m.* Wi] virtutem Ψ *(deest* Φ) 97 habeat *coni.]* habet Ψ *(deest* Φ) 107 sic *coni, cum* VeZa Ed3 *sec.m.* O1] sicut Θ (supra *sec.m.* P3 *om.* P1) *Forsitan retinendum hic sicut et delendum* sicut ostensum est quod 131 rationativo] ratiocinativo Er2 BglP7VaV18 AsV4 F1 *Cf. supra c.* 1 *lin.* 141 *cum adn.* 131 dixit] dixerit O φ2(-O dixerat Bg1) diximus T(dixerit *sec.m.* Wi dixerimus V6) 132 rationativum] ratiocinativum BgïP'V2 As F1 *(pbsc.* Er2) 140 rationativum] ratiocinativum Φ^ EOΦα BoBxErP5) F1 150 actus principium *inv.* Ψ 152 gratia] causa Φ *Sed cf. Arist.* 1139332 152 per] non *praem.* Ψ 159 ratiocinandum] rationandum Er AsV3V4 YpF1)

97 Lin. 1139 a 31. 107 Lin. 1139 a 22-27. 113 Cap. L n 38 b 20? 117 Cap. 13, 1114 b 13-19. 130-131 Cap. i, 1139 a 5-15. 134 Cap. 14, 433 a 1 ; 15, 433 a 14-15» see. Thomam Za q.79 a.n s.c. (de hac sententia cf. Queneau *Origine de la sentence...,* p. 307-312, et Minio-Paluello *Tre note alia «Monarchia*...,* p. 503-511). 139 Cap. 16, 434 a 16-21. 145 Lin. 1139 a 35. 147 Lin. 1139 b 5. 148 Lin. 1139 a 23. 153 Cap. 15, 433 a 31 - b 1. 157 Supra III *5,* mi b 27. 173 Lin. 1139 b 4.

principium actus, tamen mens ipsa, secundum se absolute considerata, id est ratio speculativa, nihil movet, quia nihil dicit de imitabili et fugiendo, ut dicitur in III De anima, et sic non est principium alicuius actus, sed solum illa quae est gratia huius, id est quae ordinatur ad aliquod particulare operabile sicut ad finem; et haec est mens vel ratio practica, quae quidem non solum principatur activae operationi quae non transit in exteriorem materiam sed manet in agente ut concupiscere et irasci, sed etiam factivae quae transit in exteriorem materiam sicut urere et secare. Et hoc probat per hoc quod omnis faciens, puta faber aut aedificator, facit suum opus gratia huius, id est propter finem, et non propter finem in universali, sed ad aliquid particulare quod est factum, id est constitutum in exteriori materia, puta cultellus aut domus; et non est finis aliquid actum, id est aliquid agibile in agente existens, puta recte concupiscere aut irasci; facit etiam omnis faciens propter aliquid factum quod est alicuius, id est quod habet aliquem usum, sicut usus domus est habitatio, et talis quidem est finis facientis, scilicet factum et non actum; ideo autem non actum, quia in agibilibus ipsa bona actio est finis, puta bene concupiscere vel bene irasci. Et sicut mens practica est gratia huius finis vel facti vel actionis, ita etiam appetitus est alicuius particularis finis.

1139 b 4 Deinde cum dicit: *Propter quod* etc., infert quoddam correlarium ex praemissis. Quia enim electio est principium actus et electionis principia sunt appetitus et ratio sive intellectus aut mens, quae mediante electione sunt principia actus, consequens est quod electio vel sit intellectus appetitivus, ita scilicet quod electio sit essentialiter actus intellectus secundum quod ordinat appetitum, vel sit appetitus intellectivus, ita scilicet quod electio sit essentialiter actus appetitus secundum quod dirigitur ab intellectu. Et hoc verius est, quod patet ex obiectis: obiectum enim electionis est bonum et malum, sicut et appetitus, non autem verum et falsum, quae pertinent ad intellectum. Et tale principium est homo, scilicet agens eligendo per intellectum et appetitum.

1139 b 5 Deinde cum dicit: *Non est autem eligibile* etc., ostendit circa qualia mens sit principium actus per electionem. Et dicit quod nihil factum, id est nullum praeteritum, < est > eligibile, sicut nullus eligit Ylion, id est Troiam, fuisse captam. Cuius ratio est quia electio est appetitus praeconsiliati, ut dictum est. Nullus enim consiliatur de facto, id est de praeterito, sed de futuro. Et hoc probat: consilium non est nisi de aliquo contingenti, ut supra habitum est; factum autem, id est praeteritum, non est contingens, quia non contingit ipsum non fieri, id est quod non sit factum. Et ad hoc inducit verbum Agathonis qui recte dixit quod solo isto posse privatur Deus, ut faciat ingenita, id est non facta, quae sunt facta. Et hoc recte dixit: necesse est enim quod potestati cuiuslibet causae subsit omne illud quod potest contineri sub proprio obiecto virtutis eius, sicut ignis potest calefacere omne calefactibile; virtus autem Dei, qui est universalis causa entium, extendit se ad totum ens; unde solum illud subtrahitur divinae potestati quod repugnat rationi entis, hoc est quod implicat contradictionem; et tale est quod factum est non fuisse, eiusdem enim rationis est aliquid esse dum est et fuisse dum fuit et non esse quod est et non fuisse quod fuit.

1139 b 12 Deinde cum dicit: *Utrarumque utique* etc., concludit ex praemissis quod cognitio veritatis est proprium opus utrarumque particularum intellectus, scilicet practici et speculativi vel scientifici et ratiocinativi.

1139 b 13 Deinde cum dicit: *Secundum quos igitur* etc., concludit ulterius quod illi habitus sunt virtutes ambabus partibus intellectus secundum quos contingit verum dicere, quod est bonum intellectivae partis.

205 principia] principium T 207 principia] principium ψ 217 per *coni, cum* V*Za *sec.rn.* Wi] propter φ in T(-VeZa enim in S) 219 eligibile *coni, ex Atist. (cf. supra lin.* 147; *infra lin.* 222) *cum* P3 Fl Za *sec.rn.* P' V10] intelligibile Θ *(om.* Db) 222 est *coni, cum* F1 V6Za *sec.rn.* P7 Wi] *om.* Θ 228 id est *coni. (cf. supra lin.* 221-222; 225-226)] est Φ(vβ1 *sec.rn.* P7) *om.* Ψ 231 Agathonis *coni, ex Arist.* 1139 b 9 *cum* V'Za] agatonis Φ agathionis T(-V*Za) 248 ratiocinativi] rationativi Bg3Pd Ψ(-E*)

177-178 Cap. 14, 432 b 28, a lacobo Veneto transi, (ed. Alonso, t 3, p. 355, 8-9) : « neque dicit de fugiendo et imitabili ». Cf. Thomas *Super III Sent,* d.23 q.2 a.3 qla 2 arg.i. 178-186 Cf. supra I c. 1 lin. 188-198 cum adn. 195-196 Aliter et recte Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in O3 Sk2): «... et finis aedificativae, qui est domus, est *alicuius* factum, *id est aedificatoris* opus et apotelesma... » ; Albertus *Lect.* f. iO7rb « et alicuius, sicut efficientis ». 216-218 Albertus *Lect.* f. iO7va : « Et homo est tale principium, scilicet quod operatur per appetitum et intellectum». 223 Albertus *Lect.* f. io7va : «Ylion, id est Troia». Cf. Aristoteles *Phys.* IV 21, 222 a 23, b 11 et 222 a 26 cum Thomae comm. 224-225 Cf. lin. 81-82 cum adn. Animadvertendum tamen est hanc electionis definitionem iam inveniri apud Guillelmum Altissiodorensem *Summa aurea* II tr.n c.i q.2 (ed. 1500, f. 63va) «Licet enim dicat Ethicus [hic est Aristoteles in Ethica vetere] quod eligere est *appetitus consiliati...* ». 227 Lib. III 7, 1112 a 18 - b 9.

3

1139 b 14 Incipientes igitur superius rursum de ipsis dicamus. Sunt utique quibus verum dicit anima affirmando vel negando quinque secundum numerum. Haec autem sunt ars, scientia, prudentia, sapientia, intellectus. Suspicione enim et opinione contingit falsum dicere. § Scientia quidem igitur quid est, hinc manifestum, si oportet certificare et non sequi similitudines. Omnes enim suspicamur quod scimus non contingere aliter habere. Contingentia autem aliter, cum extra speculari fiant, latent si sunt vel non. Ex necessitate ergo est scibile. Aeternum ergo; ex necessitate enim entia simpliciter, omnia aeterna; aeterna autem ingenita et incorruptibilia. § Adhuc docibilis omnis scientia videtur esse et scibile discibile. Ex praecognitis autem omnis doctrina, quemadmodum in Analeticis diximus. Haec quidem enim per inductionem, haec autem syllogismo. Inductio quidem utique principii est et universalis, syllogismus autem ex universalibus. Sunt ergo principia ex quibus syllogismus, quorum non est syllogismus; inductio ergo. Scientia quidem ergo est habitus demonstrativus et quaecumque alia determinavimus in Analeticis. Cum enim aliqualiter credita et cognita ipsi sint principia, scit; si enim non magis conclusione, secundum accidens habebit scientiam. De scientia quidem igitur determinatum sit secundum hunc modum.

1140 a i § Contingentis autem aliter habere est aliquid et factibile et actibile; alterum autem est factio et actio. Credimus autem de ipsis et exterioribus rationibus. Quare et cum ratione habitus activus alterum est ab eo qui cum ratione factivo habitu. Et neque continentur sub invicem actio et factio; neque enim actio factio neque factio actio est. § Quia autem aedificativa ars quaedam est et quod habitus quidam cum ratione factivus, et nulla neque ars est quae non cum ratione factivus habitus est, neque talis quae non ars, idem utique erit ars et habitus cum ratione vera factivus. § Est autem ars omnis circa generationem et artificiare et speculari qualiter utique fiat aliquid contingentium et esse et non esse et quorum principium in faciente, sed non in facto.

14 rursum RpT *(lin.* 12-13 Φ) : rursus LRtT *(lin.* 12-13 Ψ) 15 Sunt L2RT *(lin.* 16) : Sint ALl 18 quid ALRtT *(lin.* 10, 48) : *om.* Rp *(add. sec.m.* Ba'Rp3) 22 latent ALRtT *(lin.* 62) : latenter Rp *(corr. sec.m.* Ba^ul *rec.m.* Rp3) 22 non ALRt : sunt *add.* Rp 27 in R : et in AL 28 principii A(Lb) T *(lin.* 88-89) : principium A(KbOb) LR 29 universalis ART *(lin.* 89) : credulitas universalis E(=πϊστωσι του καθόλου *cf.* Eustratius, *p.* 295, io-n *cum. adn.)* 30 ergo LRtT *(lin.* 93) : igitur Rp 33 sint AL(PUVl2 Sk2T* Rn) Rf-Asl) : sunt L(EtO8 Pl2 Lp Pl3) Asl 36 hunc modum Pl3Ha RtRp2'3 T *(lin.* 115) : modum hunc ALl Rn Rpl 1140 a i Contingentis ALRtT *(lin.* 44, 117) : Contingentibus Rp (-Asl *corr. sec.m.* BaWis *tec.m.* Rp3) 2 et actibile ALRtT *(lin.* 125-126) : *om.* Rp *(add. sec.m.* Rp3) 3 rationibus LRT *(lin.* 128) : sermonibus *Ant. transi.(Ha)* Cf. 1138 b 8 8 nulla neque ALRt : *inv.* Rp *(hom.om.* SI *pr.m.* Vl3) 13 in2 ALRtT *(lin.* 197) : *om.* Rp(-Vl3 *add. sec.m.* Rp3)

§ Neque enim de his quae ex necessitate sunt vel fiunt ars
1140 a 15 est. § Neque de his quae secundum naturam; in se ipsis enim habent haec principium. § Quia autem factio et actio alterum, necessarium artem factionis, sed non actionis esse. § Et secundum modum quendam circa eadem est fortuna et ars, quemadmodum et Agathon ait: « Ars fortunam dilexit et fortuna artem». § Ars quidem igitur, ut dictum est, habitus, habitus quidam cum ratione vera factivus est; athennia autem e contrario cum ratione falsa factivus habitus circa contingens aliter habere.

20 habitus, habitus R : habitus AL 21 athennia T (lin. 228) : atechnia AL1 athech ia VBRnRt acthenia P1* athecnia Rp (athecina S1VIS athenia pr.m. Rp3) 21-22 contrario ALRp : converso Rt

1139 b 14 *Incipientes igitur superius* etc. Postquam Philosophus investigavit rationem secundum quam accipiendae sunt intellectuales virtutes, hic iam incipit de ipsis intellectualibus virtutibus determinare. Et primo determinat de virtutibus intellectualibus principalibus; secundo de virtutibus quibusdam adiunctis uni earum, scilicet prudentiae, ibi: *Oportet autem assumere* etc. Circa primum duo facit: primo enumerat intellectuales virtutes; secundo determinat de singulis earum, ibi: *Scientia quidem igitur quid est* etc. Dicit ergo primo quod, ex quo posita est ratio accipiendi virtutes intellectuales, debemus rursum incipere ab eo quod superius determinatum est, ut sic tractemus de ipsis intellectualibus virtutibus. Dictum est enim prius quod virtutes intellectuales sunt habitus quibus anima dicit verum. Sunt autem quinque numero quibus anima semper dicit verum vel affirmando vel negando, scilicet ars, scientia, prudentia, sapientia et intellectus. Unde patet quod ista quinque sunt virtutes intellectuales. Ab horum autem numero excludit suspicionem, quae per aliquas coniecturas habetur de aliquibus particularibus factis, et opinionem, quae per probabiles rationes habetur de aliquibus universalibus; quamvis enim per ista duo quandoque verum dicatur, tamen contingit quod eis quandoque dicitur falsum, quod est malum intellectus, sicut verum est bonum ipsius; est autem contra rationem virtutis ut sit principium mali actus; et sic patet quod suspicio et opinio non possunt dici intellectuales virtutes.

Deinde cum dicit: *Scientia quidem igitur* etc., 1139 b 18
determinat de virtutibus intellectualibus enumeratis. Et primo determinat de singulis earum; secundo ostendit quae sit principalior inter eas, ibi: *Et quemadmodum caput habens* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de virtutibus intellectualibus perficientibus intellectum circa ea quae sunt ex principiis; secundo determinat de habitibus intellectualibus perficientibus intellectum circa prima principia, ibi: *Quia scientia de universalibus* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de scientia quae perficit intellectum circa necessaria; secundo de habitibus perficientibus intellectum circa contingentia, ibi: *Contingentis autem aliter habere* etc. Circa primum duo facit: primo notificat scientiam ex parte materiae; secundo ex parte causae, ibi: *Adhuc docibilis omnis* etc. Dicit ergo primo quod manifestum potest esse quid sit scientia ex his quae dicentur, si oportet per certitudinem scientiam cognoscere et non sequi similitudines, secundum quas scilicet quandoque similitudinarie dicimus scire etiam sensibilia de quibus certi sumus. Sed certa ratio scientiae hinc accipitur quod omnes suspicamur de eo quod scimus quod non contingit illud aliter se habere, alioquin non esset certitudo scientis, sed dubitatio opinantis. Huiusmodi autem

12-13 rursum] rursus Bgl Ψ 44 autem *coni. ex Arist.* 1140 a 1 (*cf. infra lin.* 117) *cum* Er V⁸Za *tertia m.* P] enim Θ 54 suspicamur] suspicabimur Φ1 suspicabimus Φ* *Sed cf. Arist.* 1139 b 20 54 contingit] contingat Φ F1 55 aliter se *inv.* T(-Za) 56 Huiusmodi] Huius AoEi^E^PdV BxP'V10 As T(corr. *sec.m.* S)

7 Cap. 8, 1142 a 32. 10 Lin. 1139 b 18. 13, 15 Cap. 2, 1139 b 13. 20-24 Albertus *Lect.* f. 108rb : «Ad 6 dicendum quod opinio est, secundum quod accipitur hic, quando accipiuntur intentiones acceptae a sensibilibus denudatae ab appendiciis materiae ; sed suspicio est eorum acceptio secundum quod non sunt depuratae, sicut accipit aestimatio in brutis. Aliquando vero dicitur opinio quae est per rationes debiles, sed suspicio quae est per quaedam signa, sicut dicimus quod dialecticus facit opinionem et rhetoricus suspicionem» ; *Comm.* p. 408 a. Cf. ipse Thomas *Super Anal, post.*, Proemium n.6 (ed. Leonina, t.1 p. 139 b) «... fit tamen fides vel opinio propter probabilitatem propositionum ex quibus proceditur, quia ratio totaliter declinat in unam partem contradictionis, licet 'cum formidine alterius' [Avicenna *De anima* sive *Sext. nat.* P.V c.1 ; ed. 1508, f. 22vb sub littera D], et ad hoc ordinatur topica sive dialectica... Quandoque vero non fit complete fides vel opinio, sed suspicio quaedam... et ad hoc ordinatur rhetorica» ; IIa-IIae q.2 a.1 ; q.60 a.3. 35 Cap. 6, 1141 a 19. 40 Cap. 5, 1140 b 31. 44 Lin. 1140 a 1. 47 Lin. 1139 b 25. 50-52 Eustratius, p. 291, 13-22 ; O8, f. 123rb ; Albertus *Lect.* f. 110va : «et non sequi nos similitudines, id est scientias quae imitantur perfectam scientiam ».

certitudo, quod scilicet non possit aliter esse, non potest haberi circa contingentia aliter se habere; tunc enim solum potest de eis certitudo haberi cum cadunt sub sensu, sed quando fiunt extra speculari, id est quando desinunt videri vel sentiri, tunc latent utrum sint vel non sint, sicut patet circa hoc quod est Sortem sedere. Sic ergo patet quod omne scibile est ex necessitate. Ex quo concludit quod sit aeternum, quia omnia quae sunt simpliciter ex necessitate, sunt aeterna; huiusmodi autem neque generantur neque corrumpuntur. Talia ergo sunt de quibus est scientia. Potest autem et de generabilibus et corruptibilibus esse aliqua scientia, puta naturalis; non tamen secundum particularia quae generationi et corruptioni subduntur, sed secundum rationes universales quae sunt ex necessitate et semper.

1139 b 25 Deinde cum dicit: *Adhuc docibilis* etc., notificat scientiam per causam. Et dicit quod omnis scientia videtur esse docibilis, id est potens doceri; unde in I Metaphysicae dicitur quod signum scientis est posse docere, per id enim quod est actu reducitur alterum de potentia in actum; et eadem ratione omne scibile est discibile, ab eo scilicet qui est potentia sciens. Oportet autem quod omnis doctrina seu disciplina fiat ex aliquibus praecognitis, sicut dictum est in principio Posteriorum Analeticorum; non enim possumus devenire in cognitionem alicuius ignoti nisi per aliquod notum. Est autem duplex doctrina ex praecognitis: una quidem per inductionem, alia vero per syllogismum. Inductio autem inducitur ad cognoscendum aliquod principium et aliquod universale, in quod devenimus per experimenta singularium, ut dicitur in principio Metaphysicae; sed ex universalibus principiis praedicto modo praecognitis procedit syllogismus. Sic ergo patet quod sunt quaedam principia ex quibus syllogismus procedit, quae non notificantur per syllogismum, alioquin procederetur in infinitum in principiis syllogismorum, quod est impossibile, ut probatur in I Posteriorum; sic ergo relinquitur quod principiorum syllogismi sit inductio. Non autem quilibet syllogismus est disciplinalis, quasi faciens scire, sed solus demonstrativus, qui ex necessariis necessaria concludit. Sic ergo manifestum est quod scientia est habitus demonstrativus, id est ex demonstratione causatus, observatis omnibus illis quaecumque circa scientiam demonstrativam determinata sunt in Posterioribus Analeticis. Oportet enim ad hoc quod aliquis sciat, quod principia ex quibus scit < sint > per aliquem modum credita et cognita etiam magis quam conclusiones quae sciuntur; alioquin non per se, sed per accidens habebit scientiam, in quantum scilicet potest contingere quod istam conclusionem sciat per quaedam alia principia et non per ista quae non magis cognoscit quam conclusionem; oportet enim quod causa sit potior effectu, unde id quod est causa cognoscendi oportet esse magis notum. Et ita per hunc modum determinatum est de scientia.

1140 a 1 Deinde cum dicit: *Contingentis autem* etc., determinat de habitibus qui perficiunt intellectum circa contingentia. Et circa hoc tria facit: primo ostendit duos esse habitus circa contingentia; secundo determinat de uno eorum, scilicet de arte, ibi: *Quia autem aedificativa* etc.; tertio determinat de altero, scilicet de prudentia, ibi: *De prudentia autem sic utique* etc. Dicit ergo primo quod contingens aliter se habere dividitur in duo, quia aliquid eius est agibile et aliquid est factibile, quod quidem cognoscitur per hoc quod alterum est factio et alterum est actio. Et his possumus assentire per rationes ex-

62 latent.AoEUEr2 Wi] latet Φ1(-Ao Ey1Ey2) Φ2 T(-Wi) *Sed cf. Arist.* 1139 b 22   94 non notificantur Φ2() *sec.m.* Er1KrO BoP5P7] notificantur EHKrW Φ2a ml'tificantur Bg3V verificantur *pr.m.* Er2 non verificantur *sec.m.* Er2Pd non verificatur O1 non efficiuntur Ao non certificantur F *obsc. pr.m.* OPd (notificantur *ex haplographia* Θ?)   97 I] principio Tf-F1 *obsc.* Ve)   107 sint *com. cum sec.m.* Er2 As] *om.* Θ (*add. post* modum F1 V«Za *sec.m.* O1 PdV10 *post* credita *sec.m.* P7)   ni sciat *coni, cum sec.m.* Er2 PdV10] sicut Φ sunt T(sit F1 scit V6Za *sec.m.* Kr P5P7 As PS)

68-73 Albertus *Lect.* f. loqra : «Solutio. Dicendum quod contingentia possunt dupliciter considerari : aut quantum ad esse quod habent in materia subiecta variationi et sic propter fluxum non habent certitudinem nisi dum sunt in speculatione sensus qui accipit ea esse (est enim certum ea esse dum sunt) ; sed secundum rationem ipsorum certitudinem habere possunt, quia rationes mutabilium perpetuae sunt et necessariae, secundum quas de eis est scientia ». Cf. supra c. 1 lin. 193-199 et 203-206.   76-78 Albertus *Comm.* p. 411 a : «Unde Aristotiles dicit in I Metaphysicae [1, 981 b 7] quod signum scientis est posse docere».   83 Cap. i,7i a ı-ii (PL 64, 711 D - 713 A).   90 Cap. 1, 980 a 27 - 981 a 7.   97 Cap. 7, 72 b 18-25 (PL 64, 715 C).   99-100 Aristoteles *Anal. post.I* 4, 71 b 18, a Iacobo Veneto transi. (PL 64, 714 A) : « epistemonicon, id est facientem scire». Cf. *De ver.* q.n a.i ; *Contra Gent.* II 73, 75 ; Za q.n7 a<1 . q a.2 aq 2 . //a./yae q.g a>1 arg. K   105 Lib. I 4, 71 b 17-25 (PL 04> 7I3 L " 714 A).   113-114 Aristoteles *Anal. post.* II 18, 98 b 17, a Iacobo Veneto transi. (PL 64, 758 D) : «causa enim est prius eo cuius est causa». - Proclus *Elem. theol.,* Exp. super prop. 12 (ed. Vansteenkiste, p. 269-270) secundum Thomam *Super De causis* c.9 (ed. Saffrey, p. 58) : « ut Proclus probat, semper causa est melior causato ». - Quam sententiam iisdem fere verbis quandoque profert Thomas, velut 7a q.63 a.8 arg.i : «Causa enim prior est causato», vel etiam Za-ZZae q-2^ a>2 arg>3 : «Causa prior est *effectu*», cf, q.113 a.8 s.c., saepius autem in haec verba : «Causa est *potior* effectu» (cf. Sancti Thomae Opera omnia ed. Leonina t. 16 Indices, p. 394 a) transformat ad sententiam exprimendam Aristotelis in *Anal. post.* I 6, 72 a 29-30 (cf. supra 111 c. 5 lin. 179-180 cum adn.), ut conici potest ex commentario quod scripsit in hunc locum nec non ex scripto *Super IV Sent.* *.fl* T·1 a'Z x 1 ar£-1 : «Propter quod unumquodque, illud magis», et ad 1 : «Ad primum dicendum quod, quamvis causa sit potior effectu...» ; cf. etiam *Super. IV Sent,* d.i q.i a.4 qla 1 arg.3.   121 Lin. n4o a 6.   123 Cap. 4, 1140 a 24.   128-130 Cf. supra I c. 19 lin. 100-101 nec non ultima verba loci Alberti in adn. ad lin. 95-101 illic laud. - Aliter Lustratius, p. 298,30-31 ; O8, f. i24vb : « Exteriores autem nominat rationes quas extra rationalem traditionem communiter

tenores, id est per ea quae determinata sunt extra istam scientiam, scilicet in IX Metaphysicae; ibi enim ostensa est differentia inter actionem et factionem; nam actio dicitur operatio manens in ipso agente, sicut videre, intelligere et velle, factio autem dicitur operatio transiens in exteriorem materiam ad aliquid formandum ex ea, sicut aedificare, urere et secare. Quia ergo habitus distinguuntur secundum obiecta, consequens est quod habitus qui est activus cum ratione, scilicet prudentia, sit alius ab habitu factivo qui est cum ratione, qui est ars, et quod unus eorum non contineatur sub alio, sicut neque actio et factio continentur sub invicem, quia neque actio est factio neque factio est actio; distinguuntur enim oppositis differentiis, ut ex dictis patet. Est autem considerandum quod, quia contingentium cognitio non potest habere certitudinem veritatis repellentem falsitatem, ideo, quantum ad solam cognitionem pertinet, contingentia praetermittuntur ab intellectu, qui perficitur per cognitionem veritatis; est autem utilis contingentium cognitio secundum quod est directiva humanae operationis, quae circa contingentia est. Et ideo contingentia divisit tractans de intellectualibus virtutibus solum secundum quod subiciuntur humanae operationi. Unde et solae scientiae practicae sunt circa contingentia in quantum contingentia sunt, scilicet in particulari; scientiae autem speculativae non sunt circa contingentia nisi secundum rationes universales, ut supra dictum est.

1140 a 6 Deinde cum dicit: *Quia autem aedificativa* etc., determinat de arte. Et primo de ipsa arte secundum se; secundo de arte per comparationem ad oppositum eius, ibi: *Ars quidem igitur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid sit ars; secundo quae sit artis materia, ibi: *Est autem ars omnis* etc. Primum manifestat per inductionem. Videmus enim quod aedificativa est ars quaedam et iterum quod est habitus quidam ad faciendum aliquid cum ratione, et nulla ars invenitur cui hoc non conveniat, quod scilicet sit habitus factivus cum ratione, neque invenitur talis, habitus factivus scilicet cum ratione, qui non sit ars; unde manifestum est quod idem est ars et habitas factivus cum vera ratione.

1140 a 10 Deinde cum dicit: *Est autem ars* etc., determinat materiam artis. Et circa hoc tria facit: primo ponit artis materiam; secundo ostendit a quibus differat secundum suam materiam, ibi: *Neque enim de his* etc.; tertio ostendit cum quo conveniat in materia, ibi: *Et secundum modum quendam* etc. Circa materiam autem artis duo est considerare, scilicet ipsam actionem artificis quae per artem dirigitur, < et > opus quod est per artem factum. Est autem triplex operatio artis: prima quidem est considerare qualiter aliquid sit faciendum, secunda autem est operari circa materiam exteriorem, tertia autem est constituere ipsum opus. Et ideo dicit quod omnis ars est circa generationem, id est circa constitutionem et complementum operis, quod primo ponit tamquam finem artis, et est etiam circa artificiare, id est circa operationem artis qua disponit materiam, et est etiam circa speculari qualiter aliquid fiat per artem. Ex parte vero ipsius operis duo est considerare. Quorum primum est quod ea quae fiunt per artem humanam sunt contingentia esse et non esse, quod patet ex hoc quod quando fiunt, incipiunt esse de novo. Secundum est quod principium generationis artificialium operum est in solo faciente quasi extrinsecum ab eis, sed non in facto quasi intrinsecum.

1140 a 14 Deinde cum dicit: *Neque enim de his* etc., manifestât quod dictum est, ostendens differentiam artis ad tria. Primo quidem ad scientias divinas et mathematicas, quae sunt de his quae ex necessitate sunt vel fiunt, de quibus non est ars.

1140 a 15 Secundo ibi: *Neque de his* etc., ostendit differentiam ad scientiam naturalem, quae est de his quae sunt secundum naturam, de quibus non est ars; habent enim ea quae sunt secundum naturam in se ipsis principium motus, ut dicitur in II Physicorum, quod non competit operibus artis, ut dictum est.

1140 a 16 Tertio ibi: *Quia autem* etc., ostendit differentiam artis ad prudentiam. Et dicit quod, quia actio et factio sunt altera invicem, necesse est quod ars sit factionis directiva et non actionis, cuius est directiva prudentia.

1140 a 17 Deinde cum dicit: *Et secundum modum quendam* etc., ostendit cum quo conveniat ars in materia. Et dicit quod fortuna et ars sunt circa eadem secundum aliquem modum; utraque enim est circa ea quae fiunt per intellectum, sed ars cum ratione, fortuna sine ratione; et hanc convenientiam Aga-

131-132 factionem *coni, cum* F1 VeZa *sec.m.* AoEPEi^FKrPdV BxErP3P5P7P10V2 As SWi] passionem Θ 133 videre, intelligere *inv.* Φ 172 et] quod FO φ2 ψ *Sed cf. Arist.* 1140 a 10; *supra* V *c.* 10 *lin.* 53 *et* 59; c. 11 *lin.* 22 *nec non Praef., p.* ii2* 180 artem] ipsam *praem.* ψ i8o et *coni, cum P*N*Z,a. sec.m.* AoEr2PdW papsp? pwi] *om.* Θ 182-183 qualiter aliquid] *inv.* T(aliquod PS) 188 artıficiare *coni, ex Arist.* 1140 a 11 *cum sec.m.* P7] artificıale Θ

multitudines aiunt» ; Albertus *Lect.* f. ii2rb . «Credimus exterioribus rationibus, id est vulgaribus opinionibus, quasi extra philosophiam» ; *Comm.* p. 414 b. 130 Cap. 8, 1050 a 23 - b 3. Cf. supra I c. 1 lin. 194 cum adn. 136-137 Cf. *I*-II** q,54 a.2. 143 Supra lin. 132-136. 144-158 Cf. supra II c. 2 lin. 30-33 cum adn. 158 Cf. supra lin. 68-73 cum adn. 162 Lın. 1140 a 20. 164 Lin. 1140 a 10. 176 Lin. 1140 a 14. 178 Lin. 1140 a 17. 188-189 Albertus *Lect.* f. ii2rb : «... et circa artificiare, id est operatıonem artis». 208 Cap. 1, 192 b 13-14. 209 Cap. 1, 192 b 13-14.

thon designavit dicens quod ars dilexit fortunam et fortuna artem, in quantum scilicet in materia conveniunt.

1140 a 20 Deinde cum dicit: *Ars quidem igitur* etc., determinat de arte per comparationem ad eius oppositum. Et dicit quod sicut ars, ut praedictum est, est quidam habitus factivus cum vera ratione, ita athennia, id est inertia, e contrario est habitus factivus cum ratione falsa circa contingens aliter se habere.

228 athennia] atheunia **PW**1 athemia BgŒrP3 athenia AoEPO'Pd P V6Za *spatium vac.* Bo 228 contrario] converso Φ P *Cf. Arist.* 1140 a 21 *cum adn.*

222-223 Albertus *Lect.* f. ii2va : «et intelligit per dilectionem convenientiam quandam, est enim locutio metaphorica more poetarum». 226 Lin. 1140 a 10. 228 Eustratius, p. 302, 25-28 ; O8, f. 125 vb (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : « assignat et contrarium ipsi, quod atechnia est [quam nos inartificialitatem sive inartificiositatem possumus dicere] .. si enim teeing [id est ars] habitus cum ratione vera factivus, erit atechnia e contrario factivus habitus cum ratione falsa » ; Albertus *Lect.* f. ii2rb : « ategnia dicitur ab a, quod est sine, et tegnis, quod est ars, quasi sine arte» ; *Comm.* p. 416 b.

1140 a 24 De prudentia autem sic utique assumamus spéculantes quos utique dicimus prudentes. § Videtur autem prudentis esse posse bene consiliari circa ipsi bona et conferentia, non secundum partem, puta qualia ad sanitatem vel fortitudinem, sed ad bene vivere totum. § Signum autem quoniam et circa aliquid prudentes dicimus quando ad finem aliquem studiosum bene ratiocinabuntur quorum non est ars. Quare et totaliter utique erit prudens consiliativus. § Consiliatur autem nullus de impossibilibus aliter habere neque non contingentibus ipsi agere. Quare, si scientia quidem cum demonstratione, quorum autem principia contingunt aliter habere horum non est demonstratio, omnia enim contingunt et aliter habere, et non 1140 b 1 est consiliari de his quae ex necessitate sunt, non utique erit prudentia scientia neque ars. Scientia quidem quoniam contingit actibile aliter habere, ars autem quoniam aliud genus actionis et factionis. § Relinquitur ergo ipsam esse habitum vera cum ratione activum circa hominis bona et mala. § Factionis quidem enim alterum finis; actionis autem non semper, est enim ipsi euprasia finis. § Propter quod Periclea et tales prudentes existimamus esse quoniam ipsis bona et aliis possunt speculari, esse autem tales existimamus yconomicos et politicos. § Hinc et temperantiam hoc appellamus nomine velut salvantem prudentiam. Salvat autem talem existimationem. Non enim omnem existimationem corrumpit neque pervertit delectabile et triste, puta quoniam trigonum duobus rectis aequales habet vel non habet, sed eas quae circa operabile. Principia quidem enim operabilium quod cuius gratia operabilia, corrupto autem propter delectationem vel tristitiam confestim non apparebit principium neque oportere huius gratia neque propter hoc eligere omnia et operari. Est enim malitia corruptiva principii. Quare necesse prudentiam habitum esse cum ratione vera circa humana bona operativum. § Sed tamen artis quidem est virtus, prudentiae autem non est. § Et in arte quidem volens peccans eligibilior, circa prudentiam autem minus, quemadmodum et circa virtutes. Manifestum igitur quoniam virtus quaedam est et non ars. § Duabus autem entibus partibus

28 totum A(Ob) LR . totaliter A(LbMb) *Ant. transl.(Ha)* 29-30 studiosum ALRtT *(lin.* 29) : studiosi Rp *(corr. rec.m.* Rp3) 1140 b 5 vera *(cf.* ἀληθοῦ *perperam coni.* Susemihl) T *(lin. yj)* : verum A(=ἀληθῆ) LR *Cf.* 1140 b 21 7 euprasia T *(lin.* 91) : eupraxia ALR 8 quod T *(lin.* 42, 100) : hoc ALR (haec RtV13) 10 yconomicos Rt *(nec non sec.m.* HaV13) T *(lin.* 108) : dispensativos LRp 13 talem ALRtRp2(-Vd) T *(lin.* 117) : non *praem.* Rp1-3 Vd *sec.m.* V13 15 duobus A(LbMhOb) *Ant. transi.*(Ha) T *(lin.* 124) : duos A(Kb) LR *(sed* rectis *hab. etiam* LR) 21 vera A(=ἀληθοῦ Mb) LT *(lin.* 145) : verum A(=ἀληθῆ KbLbOb) R *(corr.* vera *rec.m.* Rp3) *Cf.* 1140 b 5 21 bona ALRtT *(lin.* 145): *om.* Rp *(add. rec.m.* Rp3) 22 in ALRtT *(lin.* 164) : enim Rp *(corr. sec.m.* V13 *rec.m.* Rp3)

animae rationem habentium, alterius utique erit virtus, opinativae; opinio enim circa contingens aliter habere est et prudentia. Sed tamen neque habitus cum ratione solum. Signum autem quoniam oblivio talis quidem habitus est, prudentiae au-3otem non est.

29 prudentiae ALRtT *(lin.* 192) prudentia Rp *(corr. sec.rn.* Rp3

1140 a 24 *De prudentia autem sic utique assumamus* etc. Postquam Philosophus determinavit de arte, hic determinat de prudentia. Et primo ostendit quid sit prudentia; secundo ostendit quid sit subiectum eius, ibi: *Duabus autem entibus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid sit prudentia; secundo ostendit differentiam eius ab arte quantum ad rationem virtutis, ibi: *Sed tamen artis quidem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quis sit prudens; secundo quid sit prudentia, ibi: *Consiliatur autem nullus* etc. Circa primum tria facit. Primo determinat modum agendi. Et dicit quod sic oportet assumere de prudentia quid sit considerando qui dicantur prudentes.

1140 a 25 Secundo ibi: *Videtur autem prudentis esse* etc., ostendit qui sint prudentes. Et dicit quod ^ad prudentem videtur pertinere quod sit potens ex facultate habitus bene consiliari circa propria bona et utilia, non quidem in aliquo particulari negotio, puta qualia sint bona vel utilia ad sanitatem vel fortitudinem corporalem, sed circa ea quae sunt bona et utilia ad hoc quod tota humana vita sit bona.

1140 a 28 Tertio ibi: *Signum autem* etc., manifestat quod dictum est per signum. Quia scilicet illi dicuntur prudentes non simpliciter, sed circa aliquid determinatum, qui possunt bene ratiocinari de his quae sunt bona et utilia ad aliquem finem determinatum, dummodo ille finis sit bonus, quia ratiocinari de his quae pertinent ad malum finem est contrarium prudentiae, et dummodo hoc sit circa ea quorum non est ars, quia bene ratiocinari de huiusmodi non pertinet ad prudentiam, sed ad artem. Si ergo ille qui est bene consiliativus ad aliquid particulare est prudens particulariter in aliquo negotio, consequens est quod ille sit totaliter et simpliciter prudens qui est bene consiliativus de his quae pertinent ad totam vitam..

1140 a 31 Deinde cum dicit: *Consiliatur autem* etc., ostendit quid sit prudentia. Et primo ponit diffinitionem prudentiae; secundo manifestat eam per signa, ibi: *Propter quod Periclea et tales* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit ex praedictis differentiam prudentiae ad alios habitus supra positos, scilicet scientiam et artem; secundo concludit diffinitionem prudentiae, ibi: *Relinquitur ergo* etc.; tertio assignat rationem cuiusdam quod dixerat, ibi: *Factionis quidem enim* etc. Dicit ergo primo quod nullus consiliatur neque de his quae sunt simpliciter impossibilia aliter se habere neque de his quae sunt impossibilia agere illi. Accipiamus ergo ea quae supra dicta sunt, scilicet quod scientia est per demonstrationem et iterum quod demonstratio non potest esse de his quorum principia contingit aliter se habere, quia si principia possunt aliter se habere, omnia quae ex principiis illis consequuntur possunt aliter se habere (non enim potest esse quod principia debilius esse habeant quam ea quae sunt ex principiis); coniungamus autem cum his ea quae nunc dicta sunt, scilicet quod consilium non sit de his quae sunt ex necessitate et quod prudentia sit circa consiliabilia, quia dictum est supra quod prudentis est bene consiliari; ex quibus omnibus sequitur quod prudentia neque sit scientia neque ars. Et quod non sit scientia, patet per hoc quod agibilia de quibus est consilium et. circa quae est prudentia contingit aliter se habere, et circa talia non est scientia; quod autem prudentia non sit ars, patet per hoc quod aliud est genus actionis et factionis, unde prudentia quae est circa actiones differt ab arte quae est circa factiones.

1140 b 4 Deinde cum dicit: *Relinquitur ergo* etc., concludit ex praemissis diffinitionem prudentiae. Et dicit quod, ex quo prudentia non est scientia, quae est habitus demonstrativus circa necessaria, et non est ars, quae est habitus cum ratione factivus, relin-

4 subiectum *coni, cum sec.rn.* Pd Wi *tertia m.* P] obiectum Θ (aliquando *pr.m.* obiectum *sec.rn.* P) *Cf. lin.* 179 *cum adn.* 40 ponit] proponit Tf-Fl) 50-51 sunt impossibilia *coni, cum sec.rn.* P7] sunt simpliciter φ non contingunt Fl non sunt contingentia VjZa (50-51 neque... impossibilia *om.* PSWi) 51 illi] de quo habetur consilium *add.* Θ *(quae verba ex adnotatione in margine adposita qua lineae* 48-5i *describerentur orta esse videntur)* 66 et *coni, cum sec.rn.* BxP3 Wi] est Θ (sunt Fl *om.* V*Za) *Cf. supra* V *c.* 13 *lin.* *cum adn.* *η2* concludit] tunc *praem.* ψ(-ν6Z3)

3-5 Albertus *Lect.* f. ii4rb «Dividitur autem haec pars secundum Commentatorem [Eustratium, p. 314, 3-6 ; O8, f. i28rb] in duas primo determinat de prudentia secundum suam substantiam ; in secunda inquirit circa quam partem animae sit, ibi *Duabus autem*·». 5 Lin. 1140 b 25. 8 Lin. 1140 b 21. 10 Lin. 1140 a 31. 42 Lin. 1140 b 7 46 Lin. 1140 b 4· 47 Lin. 1140 b 6. 5i Cap. 3, 1139 b 31-33 et 20-21. 57'59 Cf. supra c. 3 lin. 113-114 cum adn. 60 Lin. 1140 a 31-32. 62 Lin. 1140 a 25-26. 74-75 Cap. 3, 1139 b 31-32. 76 Cap. 3, 1140 a 10, 20-21.

quitur quod prudentia sit habitus cum vera ratione activus, non quidem circa factibilia, quae sunt extra hominem, sed circa bona et mala ipsius hominis.

1140 b 6 Deinde cum dicit: *Factionis quidem enim* etc., assignat rationem eius quod dixerat, scilicet quod prudentia sit habitus activus circa hominis bona et mala. Manifestum est enim quod semper finis factionis est aliquid alterum ab ipsa factione, sicut finis aedificationis est aedificium constructum, ex quo patet quod bonum ipsius factionis non est in faciente, sed in facto; sic igitur ars, quae est circa factiones, non est circa hominis bona vel mala, sed circa bona vel mala artificiatorum. Sed finis actionis non semper est aliquid alterum ab actione, quia quandoque euprasia, id est bona operatio, est finis ipsi, id est sibimet vel etiam agenti; quod tamen non est semper, nihil enim prohibet unam actionem ordinari ad aliam sicut ad finem, sicut consideratio effectuum ordinatur ad considerationem causae; finis autem est bonum uniuscuiusque, et sic patet quod bonum actionis est in ipso agente; unde prudentia, quae est circa actiones, dicitur esse circa hominis bona.

1140 b 7 Deinde cum dicit: *Profiter quod Periclea* etc., manifestat diffinitionem propositam per duo signa. Quorum primum est quod, quia prudentia est circa hominis bona et mala, propter hoc quendam qui dicebatur Pericles et alios similes existimamus esse prudentes, ex eo quod possunt considerare quae sint bona non solum sibi ipsis, sed etiam aliis, tales autem, scilicet qui sibi et aliis possunt bona speculari, existimamus yconomicos, id est dispensatores domorum, et politicos, id est gubernatores civitatum.

1140 b 11 Secundum signum ponit ibi: *Hinc et temfierantiam* etc. Et dicit quod, quia prudentia est circa bona vel mala agibilia, inde est quod temperantia vocatur in graeco soffrosini, quasi salvans mentem, a qua etiam prudentia dicitur fronesis. Temperantia autem, in quantum moderatur delectationes et tristitias tactus, salvat talem existimationem, quae scilicet est circa agibilia, quae sunt hominis bona vel mala. Et hoc patet per contrarium, quia delectabile et triste, quod moderatur temperantia, non corrumpit, scilicet totaliter, neque pervertit, in contrarium deducendo, quamcumque existimationem, puta speculativam, scilicet quod triangulus habeat vel non habeat tres angulos aequales duobus rectis, sed delectatio et tristitia corrumpit et pervertit existimationes quae sunt circa iudicia operabilium. Qualiter fiat talis corruptio, ostendit consequenter. Manifestum est enim quod principia operabilium sunt fines cuius gratia fiunt operabilia, qui ita se habent in operabilibus sicut principia in demonstrabilibus, ut habetur in II Physicorum; quando autem est vehemens delectatio vel tristitia, apparet homini quod illud sit optimum per quod sequitur delectationem et fugit tristitiam, et ita, corrupto iudicio rationis, non apparet homini verus finis, qui est principium prudentiae circa operabilia existentis, nec appetit ipsum, neque etiam videtur sibi quod oporteat omnia eligere et operari propter verum finem, sed magis propter delectabile. Quaelibet enim malitia, id est habitus vitiosus, corrumpit principium, in quantum corrumpit rectam existimationem de fine, hanc autem corruptionem maxime prohibet temperantia. Et sic concludit ex praedictis signis quod necesse est prudentiam esse habitum operativum circa humana bona cum ratione vera.

Deinde cum dicit: *Sed tamen artis* etc., ostendit differentiam duplicem inter artem et prudentiam secundum rationem virtutis humanae. Quarum prima est quod circa artem requiritur virtus moralis, quae scilicet rectificet usum eius; potest enim esse quod aliquis habet habitum artis quo potest bonam domum aedificare, tamen non vult propter aliquam aliam malitiam; sed virtus moralis, puta iustitia, facit quod artifex recte arte sua utetur. Sed circa 1140 b 21

90 semper est] *inv.* V T(-Za) 91 euprasia] eupralia Φ2(-BχP6 ei presit P7 *spatium vac.* BoP10V2) eupraia V4 euparaspa PWi eusparpa S eupraxia F*Za *sec.m.* P10 eupraxya *sec.m.* V10 114 vocatur] *post* graeco Ψ 114 soffrosini Wi] soffrosim O'(sofrosim O1 Effrosim Bg3Er2VW euffrosim Er1 ffrosim Pd) SP vffrosim Φ2(viirosuri P3 effrosim BoP10) soffrosin FV' sofrosray Za 121 scilicet *om.* Ψ 126 Qualiter] Et *praem.* Ψ 129 qui *coni.*] que Θ 129-130 operabilibus *coni, cum* F1 VeZa *sec.m.* OO1 BoBx SP] demonstrabilibus Φ denumerabilibus PSWi 130 demonstrabilibus *coni, cum* F1 VeZa] demonstrationibus Φ denumerabilibus PSWi 133 sequitur Θ] consequitur Ed3 150 rectificet] rectifient *pr.m.* As T(-Za) *Sed cf. lin.* 163 154 utetur] utatur Ψ

91 Albertus *Lect.* f. H4va · «eupraxia, id est bona actio virtutis». Cf. Aristoteles *Phys.* II 10, 197 b 5 : «Felicitas autem praxis quaedam est ; eupraxia enim est», cum Thomae commentario : « Unde cum felicitas sit quaedam operatio (est enim eupraxia, id est bona operatio, scilicet virtutis perfectae, ut dicitur in I Ethicorum [12, 1098 b 22])... ». 113-115 Eustratius, p.308, 33 - 309, i, et p. 309, 19 ; O8, f. i2yra (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : «Adhuc idem firmat per temperantiae nomen [quod in graeco est sophrosimf]], dico autem hoc scilicet quoniam circa homini bona vel mala habitus est prudentia [quae graece dicitur phronvjsis]. Sophrosh^ enim dicta est a sozein ρΙΙΓοηηβϊη [id est a salvare prudentiam]... quod est sophronein [dicitur enim sophronein quasi sozein phrenas, id est salvare sensus]» (cf. supra adn. ad III c. 22 lin. 113-119) ; Albertus *Lect.* f. H4va : «Primo probat quod salvat prudentiam ex nomine, quia in graeco dicitur temperantia sophrones ; phronesis enim est prudentia, unde dicitur temperantia sophrones quasi salvans prudentiam... sed latinum nomen temperantiae hoc non exprimit» ; *Comm.* p. 419 a. 123-124 Albertus *Lect.* f. ii4va : «... ut quod triangulus habet duos angulos aequales rectis ; et dicit duos quantum ad quantitatem, sed tres sunt quantum ad formam ». 131 Cap. 15, 200 a 15 - b 8. Cf. supra I c. 18 lin. 153-154 cum adn. 148-154 Cf. supra II c. 6 lin. 155-164.

usum prudentiae non requiritur alia virtus moralis; dictum est enim quod principia prudentiae sunt fines, circa quos conservatur rectitudo iudicii per virtutes morales; unde prudentia, quae est circa humana bona, ex necessitate habet secum adiunctas virtutes morales tamquam salvantes sua principia; non autem ars, quae est circa bona exteriora, sed postquam iam habetur ars, adhuc requiritur virtus moralis, quae rectificet usum eius.

1140 b 22 Secundam differentiam ponit ibi: *Et in arte quidem* etc. Manifestum est enim quod, si aliquis peccat in arte ex propria voluntate, reputatur melior artifex quam si hoc non faciat sponte, quia tunc videretur ex imperitia artis procedere; sicut patet de his qui loquuntur incongrue propria sponte. Sed circa prudentiam minus laudatur qui. volens peccat quam qui nolens, sicut et circa virtutes morales, et hoc ideo quia ad prudentiam requiritur rectitudo appetitus circa fines ad hoc quod sint ei salva sua principia. Ex quo patet quod prudentia non est ars, quasi in sola veritate rationis consistens, sed est virtus ad modum moralium virtutum requirens rectitudinem appetitus.

Deinde cum dicit: *Duabus autem entibus* etc., 1140 b 25 ostendit quid sit subiectum prudentiae. Et dicit quod, cum duae sint partes animae rationalis, quarum una dicitur scientificum et alia ratiocinativum sive opinativum, manifestum est quod prudentia est virtus alterius horum, scilicet opinativi; opinio enim est circa ea quae contingit aliter se habere, sicut et prudentia. Et tamen, quamvis prudentia sit in hac parte rationis sicut in subiecto, ratione cuius dicitur virtus intellectualis, non tamen est cum sola ratione, sicut ars vel scientia, sed requirit rectitudinem appetitus. Et huius signum est quia habitus qui est in sola ratione potest oblivioni tradi, sicut ars et scientia, nisi sit habitus naturalis, sicut intellectus; prudentia non traditur oblivioni per dissuetudinem, aboletur cessante appetitu recto qui, quandiu manet, facit rationem continue exerceri circa ea quae sunt prudentiae, ita quod oblivio subrepere non potest.

17g quid ErŒi^KrOl Bx F'Za *sec.m.* P10 As] quod O'pEr'Er'KrOl) Φ2(-Bχ) T(-FxZa) 17g subiectum *coni, cum* Za Ed3 *sec.m.* OV BglV10 Wi] obiectum 0 *Cf. supra lin.* 4 *cum adn.* 181 ratiocinativum] rationativum F Cl AsDbV* T(-PFX) rationativa P3

156 Lin. 1140 b 16-20 i8g-ig6 Cf. supra I c. 16 lin. 6g-74.

5

1140 b 31 Quia autem scientia de universalibus est existimatio et de ex necessitate entibus, sunt autem principia demonstrabilium et omnis scientiae (cum ratione enim scientia), principii scibilis neque utique scientia erit neque ars neque prudentia. Scibile quidem enim demonstrabile, hae autem sunt
1141 a existentes circa contingentia aliter habere. Neque utique sapientia horum est; sapientis enim de quibusdam habere demonstrationem est. Si utique quibus verum dicimus et nequaquam mentimur circa non contingentia vel et contingentia aliter habere, scientia et prudentia est et sapientia et intellectus, horum autem trium nullum contingit esse (dico autem tria prudentiam, scientiam, sapientiam), relinquitur ergo intellectum esse principiorum.

§ Sapientiam autem in artibus certissimis artes assignamus, puta Phydiam latomum sapientem, Policliton statuificem. Hic quidem igitur nihil aliud significantes sapientiam quam quoniam virtus artis est. § Esse autem quosdam sapientes existimamus totaliter non secundum partem neque aliud aliquid sapientes, quemadmodum Homerus ait in Margite: « Hunc autem neque utique fossorem dii posuerunt neque aratorem neque aliter quid sapientem». Quare manifestum quoniam certissima utique scientiarum erit sapientia. § Oportet ergo sapientem non solum quae ex principiis scire, sed et circa principia verum dicere. Quare erit utique sapientia intellectus et scientia.

31 autem ALRT *(lin.* i) : *om.* T *(supra c.* 3 *lin.* 40) 32 de RT *(lin.* 13) : *om.* AL 1141 a 7 ergo intellectum A(=οὖν νοῦν *sec.rn.* Kb [νουν νοῦν *pr.m.]*) R : intellectum A(LbMbOb) L 10 Phydiam T *(lin.* 76) : Phidiam *Ant. transl.(JAa.)* Pheidian L1 Pheidiam L2R (Phey- Vd Fei- V13 -dyam P14) 11 Policliton *Ant. transl.(Ha.)* Rp (Pe- Vd -diton Ba1) T *(lin.* 78) : Policleiton L*Rt Polideiton (Pe-) L2 14 aliquid Ha RT *(lin.* 91) : quid L(PU Sk2T4 P12 P13 *sec.rn.* Rn *om.* EtO8V12 Lp *pr.m.* Rn) 15 quid ALT *(lin.* 94) : quidem R

1140 b 31 *Quia autem scientia de universalibus* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus intellectualibus quae perficiunt intellectum circa ea quae sunt ex principiis, hic determinat de virtutibus intellectualibus perficientibus intellectum circa ipsa principia. Et primo quidem determinat de intellectu, qui est circa principia demonstrationis; secundo determinat de sapientia, quae est circa prima principia entium, ibi: *Sapientiam autem in artibus* etc. Ostendit ergo primo quod praeter alias virtutes intellectuales necesse est esse intellectum circa principia demonstrationis. Est enim scientia quaedam existimatio de universalibus et de his quae sunt ex necessitate (particularia enim et contingentia non possunt attingere ad certitudinem scientiae, quia non sunt nota nisi secundum quod cadunt sub sensu), est autem tertio considerandum circa scientiam quod eorum quae demonstrantur < et >

18 et *coni, ex Arist.* 1140 b 33 *cum* Ve *sec.rn.* AoO1 P5P7] *om.* Θ

9 Lin. 1141 a 9. 14-17 Cf. supra c. 3, 1139 b 21-22.

ipsius scientiae, quae est circa demonstrabilia, necesse est esse quaedam principia (quod ex hoc patet quod scientia est cum ratione demonstrativa procedente ex principiis in conclusiones); quia ergo ita se habet circa scientiam, necesse est quod principiorum scientiae neque sit scientia neque ars neque prudentia, de quibus iam dictum est. Quod autem horum non sit scientia, patet, quia id de quo est scientia est demonstrabile, prima autem demonstrationum principia non sunt demonstrabilia, alioquin procederetur in infinitum. Quod autem non sit horum principiorum ars vel prudentia, patet per hoc quod hae duae virtutes sunt circa ea quae contingit aliter se habere, quod non potest dici de principiis demonstrationis; oportet enim ea esse certiora conclusionibus, quae sunt ex necessitate. Ex hoc etiam patet quod horum principiorum non potest esse sapientia, quae est alia virtus intellectualis de qua post dicetur; quia ad sapientem pertinet quod habeat demonstrationem de aliquibus rebus, id est de primis causis entium, principia autem sunt indemonstrabilia, ut dictum est. Si ergo virtutes intellectuales quibus ita verum dicimus quod eis numquam subest mendacium, sive circa necessaria quae non contingit aliter se habere sive circa contingentia, sunt isti habitus, scientia, prudentia sub qua comprehendit artem quae est etiam circa contingentia, et iterum sapientia et intellectus, cum nullum trium quae sunt prudentia, sapientia et scientia possit esse circa principia indemonstrabilia, ut ex praedictis patet, relinquitur quod horum principiorum sit intellectus. Accipitur autem hic intellectus non pro ipsa potentia intellectiva, sed pro habitu quodam quo homo ex virtute luminis intellectus agentis naturaliter cognoscit principia indemonstrabilia. Et satis congruit nomen: huiusmodi enim principia statim cognoscuntur cognitis terminis, cognito enim quid est totum et quid pars statim scitur quod omne totum est maius sua parte; dicitur autem intellectus ex eo quod intus legit intuendo essentiam rei, unde et in III De anima dicitur quod obiectum proprium intellectus est quod quid est; et sic convenienter cognitio principiorum quae statim innotescunt cognito quod quid est circa terminos intellectus nominatur.

Deinde cum dicit: *Sapientiam autem* etc., determinat de sapientia. 1141 a 9
Et primo ostendit quid sit sapientia; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Oportet ergo sapientem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid dicatur sapientia particulariter sumpta et secundo ex hoc quid sit sapientia simpliciter, ibi: *Esse autem quosdam* etc. Dicit ergo primo quod inter artes nos assignamus nomen sapientiae certissimis artibus, quae scilicet cognoscentes primas causas in genere alicuius artificii dirigunt alias artes quae sunt circa idem genus, sicut architectonica ars dirigit manualiter operantes, et secundum hunc modum dicimus Phydiam fuisse sapientem latomum, id est lapidum incisorem, et Policlitum sapientem statuificem, id est factorem statuarum. Ubi nihil aliud dicimus sapientiam quam virtutem artis, id est ultimum et perfectissimum in arte, quando scilicet aliquis attingit ad id quod est ultimum et perfectissimum in arte: hoc enim est virtus uniuscuiusque rei, ut dicitur in I De caelo et mundo.

Deinde cum 'dicit: *Esse autem quosdam* etc., os- 1141 a 12
tendit quid sit sapientia simpliciter dicta. Et dicit quod, sicut existimamus quosdam < esse > sapientes in aliquo artificio, ita etiam existimamus

23-24 principiorum *coni.}* principium Φ(-P3) VeZa (23-24 necesse... scientia *hom.om.* P3 PSWiF1) 31 hae duae *inv.* Ψ 31 contingit] convenit ErP'P'P^ V2^ contingunt Ψ 45 est etiam *inv.* Ti-FW·) 49 praedictis] dictis Er1 supra dictis T(subdictis V6) 51 potentia intellectiva *inv.* T(-V6) 69 hoc] ostendit *add.* ψ 76 Phydiam *coni.}* Fydiam O(Fidiam W V2 Fidyam Bg3 Fydyam V10) Physiam T(Phisiam S) 78 Policlitum *coni, ex Arist.* 1141 a 11 *cum* P']Pololicum 0(-linum Kr -Hum Cl -lichetum W -liticum Er2 -ticum Bg1 pollutum Bo politicum OP1V3V4 *obsc. pr.m.* Policleuton *sec.m.* P10) politicum Ψ 78 statuificem *coni, ex Arist.* 1141 a 11 *cum* F1 Za *sec.m.* Er1 P' W1] statuiticem O(-tuticem Bx -tuicem FODb -tutorem P1 statucemy10 statutum P10 statutum esse Er *obsc.* B0P3) statuicionem Ψ(-P* Za) 87 esse *coni, cum* V* Ed2] *om.* Θ

25 Cap. 3-4. 28-29 Cf. supra c. 3 lin. 95-97. 33'34 Cf. supra c. 3, 1139 b 33-35. 37 Lin. 1141 a 9-19. 38-39 Aristoteles *Met.* IV i, 1003 a 26-32. 40 Supra lin. 27-29. 49 Lin. IΣ4θ b 33 - 1141 a 3- 55'56 Aristoteles *Anal. post.* I 7, 72 b 24-25 a lacobo A^eneto transi. (PL 64, 715 C) « sed et principium scientiae esse quoddam dicimus in quantum terminos cognoscimus» (cf. Thomae comm.) see. Thomam *Super I Sent,* d.3 q.i a.2 « Unde Philosophus I Posteriorum 'Principia cognoscimus dum terminos cognoscimus» ; *Super II Sent,* d.24 q.2 a.3 ; *De pot.* q.7 a.2 ad 11 ; 7a q.2 a.i arg.2. Cf. etiam infra lin. 114-118 ; Zaq.i7 a.3 ad 2 ; q.85 a.6 ; Za-ZZae q.66 a.5 ad 4. 58 Cf. Petrus Heliae *Commentum super maiorem Priscianum (rns.* Paris B.N. lat. 16220, f. 6va) « Intelligo componitur ab intus et lego» ; Albertus *Postilla super Isaiam* XI 2 (ed. Coi., t. 19, p. 170, 16-17) : «Intellectus enim dicitur quasi intus lectus». Cf. ipse Thomas *De ver.* q.i a.12 ; IZa-ZZae q.8 a.i (nec non ad sensum *Super III Sent,* d.35 q.2 a.2 sol.i ; *Super IV Sent,* d.49 q.3 a.5 sol.i ; *II&-IIa** q.8 a.i ad 3 ; q.49 a.5 ad 3). 59 Cap. 8, 429 b 10-22 ; ii, 430 b 27-28. Cf. supra c. 1 lin. 183-184. 67 Lin. 1141 a 17. 70 Lin. 1141 a 12. 76-79 Eustratius, p. 319, 15-21; O8, f. i2gva-vb «Puta Pheidian latomum sapientem. Iste enim *lapidum incisor* existens et imitationes rerum in lapidibus faciens, possibilem certitudinem in lapidibus fieri circa ab ipso factas ostendit imitationes, animalium figuras imitans et plantarum et aliorum quorundam, ut et Policleitus statuifex sapiens nominabatur, certas et ipse imitationes in lapidibus secundum possibile subiectis faciens» ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 261* . «Pheidiam : proprium nomen. - Latomum caementarium» ; Albertus *Lect.* f. n8vb : « Sicut dicimus Pheidiam, proprium nomen, latomum, id est caementarium, quia perfectus erat in hoc artificio, et Policleitum, qui in Physicis [II 6, 195 a 34'35» b 11-12] corrupte dicitur Policlitus, sapientem statuificem». 83 Cap. 25, 281 a 7-15. Cf. supra II c. 6 lin. 22-23 cum adn. ; IV c. 6 lin. 171-180 cum adn.

quosdam esse sapientes totaliter, id est respectu totius generis entium et non secundum aliquam partem, etiam si non sint sapientes circa aliquod aliud artificium, sicut Homerus dicit de quodam quod dii eum posuerant non fossorem neque aratorem neque aliquod aliud particulare artificium sapientem, sed sapientem simpliciter. Unde manifestum est quod, sicut ille qui est sapiens in aliquo artificio est certissimus in illa arte, ita illa quae est sapientia simpliciter est certissima inter omnes scientias, in quantum scilicet attingit ad prima principia entium, quae secundum se sunt notissima, quamvis aliqua eorum, scilicet immaterialia, sint minus nota quoad nos; universalissima autem principia sunt etiam quoad nos magis nota, sicut ea quae pertinent ad ens in quantum est ens, quorum cognitio pertinet ad sapientiam simpliciter dictam, ut patet in IV Metaphysicae.

Deinde cum dicit: *Oportet ergo* etc., infert quoddam correlarium ex dictis. Et dicit quod, quia sapientia est certissima, principia autem demonstrationum sunt certiora conclusionibus, oportet quod sapiens non solum sciat ea quae ex principiis demonstratiomun concluduntur circa ea de quibus considerat, sed etiam quod verum dicat circa ipsa principia, non quidem quod demonstret ea, sed in quantum ad sapientem pertinet notificare communia, puta totum et partem, aequale et inaequale et alia huiusmodi, quibus cognitis statim principia demonstrationum innotescunt; unde et ad huiusmodi sapientem pertinet disputare contra negantes principia, ut patet in IV Metaphysicae. Sic ergo ulterius concludit quod sapientia, in quantum dicit verum circa principia, est intellectus, in quantum autem scit ea quae ex principiis concluduntur, est scientia. Distinguitur tamen a scientia communiter sumpta propter eminentiam quam habet inter alias scientias; est enim virtus quaedam omnium scientiarum.

90 entium *Inc.* 22* *peda* 101 eorum *coni, cum* V*Za] earum Θ (aristotilem [100-101 se...aliqua *om.]* Bx) 105 simpliciter *coni.]* sic Θ (sicut S Za *pr.m.* Er) 113-114 principia] prima *praem.* Φζ-Ol Bg^b) *Sed cf. Arist.* 1141 a 18

94'95 Eustratius, ρ. 10-11 ; O8, f. ijora . «De sapiente dicit totaliter ente et proprie sapiente, et non secundum quid sapiente ut dirigentes circa artes» ; Albertus *Lect. i.* n8vb : «... aut aliquid aliud particulariter sapientem, *sed in omnibus sapientem j ; Comm.* p. 435 a. 106 Cap. 5-6, 1005 a 19 - b 34. 109-110 Cf. supra c. 3, 1139 b 33-35. 120 Cap. 6, 1005 b 35.

1141 a 19 Et quemadmodum caput habens scientia honorabilissimorum. § Inconveniens enim si quis scientiam politicam vel prudentiam studiosam existimat esse, si non optimum eorum quae in mundo homo est. § Si utique sanum quidem et bonum alterum hominibus et piscibus, album autem et rectum idem semper, et sapiens idem omnes utique dicerent, prudens autem alterum. Circa se ipsum enim singula quidem bene speculans diceretur utique esse prudens et huic concederetur ipsa. Propter quod et bestiarum quasdam prudentes aiunt esse quaecumque circa ipsarum vitam videntur potentiam habere provisivam. Manifestum autem utique erit quoniam non utique erit sapientia et politica eadem; si enim eam quae circa utilia ipsis dicunt sapientiam, multae erunt sapientiae; non enim una circa omnium bonum animalium, sed altera circa singula, si non et medicinalis una de omnibus entibus. § Si autem quoniam optimum homo aliorum animalium, nihil differt. Et enim homine aha multum divinio-
1141 b ira secundum naturam, puta manifestissima ex quibus mundus constat. § Ex dictis utique manifestum quoniam sapientia est et scientia et intellectus honorabilissimorum natura. § Propter quod Anaxagoram et Thalem et tales sapientes quidem, prudentes autem non aiunt esse, cum videant ignorantes conferentia sibi ipsis, et superflua quidem et admirabilia et difficilia et divina scire ipsos aiunt. Inutilia autem, quoniam non humana bona quaerunt. Prudentia autem circa humana et de quibus est consiliari; prudentis enim maxime hoc opus esse dicimus bene consiliari, consiliatur autem nullus de impossibilibus aliter habere neque de quibuscumque non finis aliquis est et hic operabile bonum. Simpliciter autem bonus consiliator optimi homini operabilium coniectativus secundum ratiocinationem. § Neque enim prudentia universalium solum, sed oportet et singularia cognoscere; activa enim, actio autem circa singularia. Propter quod et quidam non scientes quibusdam scientibus magis activi et in aliis experti. Si enim sciat quoniam leves bene digestibiles carnes et sanae, quales autem leves ignorat, non faciet sanitatem, sed sciens quoniam quae volatilium leves et sanae, faciet magis. Prudentia autem activa, quare oportet ambas habere vel hanc magis.

2i studiosam RpT (*lin.* 36) : studiosissimam ALRt 24 autem ALRtRp3T (*lin.* 57) : et Rp1'2 25 quidem RT (*lin.* 60) : quod A(=το KbLbOb) L 25-26 diceretur RpT (*lin.* 61) dicerent AL(-V12) diceret V12Rt 26 concederetur T (*lin.* 62) *sup. ras. rec.m.* Rp3 (*ex* T?) concederent ALR 26 ipsa *fem. gen. sing. num.* (*scii,* prudentia) T (*lin.* 62) : *neutri gen. plur. num.* (*scii.* 25 singula) A(=αὐτὰ KbLbOb) LR 29 utique eritl LR *om.* A *Ant. transl.(Ha)* 32 singula LRT (*lin.* 75) : singulum A *Ant. transi.(H&)* 1141 b 4 Thalem AL^- *pr.m.* P11) T (*lin.* 115) : talem *pr.m.* P11 L2R (*corr. sec.m.* P11 Rp3) 7 divina RT (*lin.* 121) : intellectualia L (*cf. supra* 1122 b 21 *cum Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm.* IV *c.* 7 *lin.* 23-32 *laud.)* 9 enim ALR : *an* autem T (*cf. lin.* 138)? 13 consiliator ALRt : est *add.* Rp qui (=0) *add. Ant. transi.* (Ha) 14 enim T (*lin.* no, 149) : est ALR 21 oportet AR : oportere L(-P13)

1141 a 19 *Et quemadmodum caput habens* etc. Postquam Philosophus determinavit de singulis virtutibus intellectualibus, hic ostendit quae sit praecipua inter eas. Et primo ostendit quae sit praecipua simpliciter; secundo quae sit praecipua in genere agibilium humanorum, ibi: *Erit autem utique quaedam et hic* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod sapientia sit simpliciter praecipua inter omnes; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, manifestans per signum quoddam ea quae dicta sunt, ibi: *Propter quod Anaxagoram* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quod intendit; secundo excludit errorem contrarium, ibi: *Inconveniens enim* etc.; tertio concludit veritatem, ibi: *Ex dictis utique manifestum* etc. Dicit ergo primo quod sapientia non est qualiscumque scientia, sed scientia rerum honorabilissimarum, id est divinarum, ac si ipsa habeat rationem capitis inter omnes scientias. Sicut enim per sensus qui sunt in capite diriguntur motus et operationes omnium aliorum membrorum, ita sapientia dirigit omnes alias scientias, dum ab ea omnes aliae sua principia supponunt.

1141 a 20 Deinde cum dicit: *Inconveniens enim* etc., excludit quorundam errorem qui attribuebant principalitatem inter omnes scientias politicae, per quam gubernatur multitudo, vel prudentiae, per quam aliquis gubernat se ipsum, attendentes ad utilitatem magis quam ad scientiae dignitatem; scientiae enim speculativae, ut dicitur in principio Metaphysicae, non quaeruntur quasi ad aliquid utiles, sed sicut per se honorabiles. Unde circa hoc duo facit: primo excludit hunc errorem; secundo removet quandam obiectionem, ibi: *Si autem quoniam optimum* etc. Circa primum ponit duas rationes. Circa quarum primam dicit quod inconveniens est si quis politicam vel prudentiam aestimet esse scientiam studiosam, id est optimam, inter scientias, quod quidem esse non posset nisi homo esset optimum eorum quae sunt in mundo; scientiarum enim una est melior et honorabilior altera ex eo quod est meliorum et honorabiliorum, ut dicitur in I De anima. Hoc autem est falsum quod homo sit optimum eorum quae sunt in mundo. Ergo neque politica seu prudentia, quae sunt circa res humanas, sunt optimae inter scientias.

1141 a 22 Secundam rationem ponit ibi: *Si utique sanum* etc. Quae quidem procedit ex hoc quod quaedam sunt quorum ratio consistit in proportione et habitudine ad aliquid et ideo huiusmodi non possunt esse eadem quantum ad omnia, sicut patet quod non idem est sanum et bonum hominibus et piscibus, quaedam vero dicuntur absolute, sicut album in coloribus et rectum in figuris, et quia sapientia est de his quae in se absolute sunt talia (est enim de primis entium), oportet ab omnibus dici quod idem sit id quod est sapiens in omnibus et quod sit eadem sapientia simpliciter respectu omnium,

6 utique quaedam] *inv.* O(utique *om.* PeDb itaque Ol) *Cf. Arist.* 1141 b 22 *cum adn.; infra c.* 7 *lin.* 1 22 aliae] sciencie *add.* T 36 aestımet] estimât V* Bg3 existimet T(exstimet Wi *sec.m.* S *om. pr.m.* S) 42 eorum] horum φ *Sed cf. Arist.* ii41 a 22; *supra lin.* 38

6 Cap. 7, 1141 b 22. ii Lin. 1141 b 3. 13 Lin. 1141 a 20. 14 Lin. 1141 b 2. 18-20 Cicero *De natura deorum* II lvi 140: «Sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et conlocati sunt»; Varro *De lingua latina* (ed. R.G. Kent, fragm. 32) see. Lactantium *De opif. Dei* 5 (PL 7, 25): « caput... in quo esset regimen totius animantis; datumque illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hic capiant initium sensus et nervi», cuius verba profert Isidorus *Etym. liber* XI 1 25 (PL 82, 400 C). - Augustinus *De agone christ.* XX 22 (PL 40, 301) ; *Enarr. in Ps.* XXIX π 2 (PL 36, 217) ; *Epist.* 187 xm 40 (PL 33, 847) ; sed maxime *De Gen. ad litt.* VII xm 20 (PL 34, 362-363), et xvii-xviii 23-24 (PL 34, 364), cuius ultimi capituli verba adfert Isidorus *Diff. liber* II xvn 51 (PL 83, 78). - Alexander de Hales *Qu. disp. 'Antequam esset frater'* q.22 m.i n.9 (ed. Quaracchi, t. 1, p. 390, 25-26) : «A capite enim sensus influunt et motus super alia organa sensitiva et motiva » (cf. q.43 m.3 n. 46 ; t. 2, p. 746, 19-20 ; *Glossa in IV libros Sent.* III d.19 n.41 ; ed. Quaracchi, t. 3, p. 223 lin. 4-8 et 18-21). - Constat Aristotelem, etsi in *De part, animal.* II 10, 656 a 32, 37 - b 7, b 13-19 ; IV 10, 686 a 8-11, quorundam sensuum, in primis visus et auditus, organa in capite a natura collocata esse agnovit, nihilominus omnium principium in corde esse contendisse (cf. supra adn. ad IV c. 17 lin. 34), Platonem autem (cf. supra adn. ad I c. 19 lin. m-113) sed maxime medicos graecos, inter quos eminuit Galenus, rectius caput, hoc est cerebrum, sensuum et motus principium agnovisse ; Galeni doctrinam adsumpserunt Nemesius *De nat.hom.* c.6, 12 et 13 (PG 40, 632 B - 633 A ; 660 AB ; 660 B - 664 A) a Burgundione transi, c. 5, 11 et 12 (ed. Burkhard, p. [61], [72], [73]) ; Ioannes Damascenus *De fide orth.* II c.17, 19 et 20 (PG 94, 933 B; 937 C; 937 D - 940 B) a Burgundione transi, c.31, 33, 34 (ed. Buytaert, p. 125, 129, 131) ; nec non medici arabes, velut saeculo IX Razi, cuius verba profert Vincentius Belvacensis *Speculi maioris P. I. · Spec, naturale* Lib. XXVIII c.44 (ed. 1591, f. 345va) : « cerebrum est quasi fons sensuum et motus voluntarii », et saeculo X Hali ibn Habbas, cuius *Pantegni* in latinum transtulit saeculo XI Constantinus Africanus *(ms.* Paris B.N. lat. 14393» f· 17vb) : «virtutes sensibiles et voluntarium motum... cerebrum facit». Cuius controversiae historiam scripserunt Cicero *Tusc.* I ix-x 18-22 ; Calcidius *Comm. in Tim.* c. 213-225 (ed. Waszink et Jensen, p. 228-241) ; Lactantius *De opif. Dei* 16 (PL 7, 64-65) ; Cassiodorus *De anima* 8 (PL 70, 1293), eamque componere temptavit Avicenna (cf. supra adn. ad IV c. 17 lin. 34) e quo pendet Alfredus de Sareshel *De motu cordis* c.16 n.5 (ed. Baeumker, p. 88) : «A corde enim vita omnibus, a cerebro membris motus et sensus» (cf. Alexander de Hales *Glossa in IV libros Sent.* III d.19, n.41; ed Quaracchi, t. 3, p. 224, 20-23). Quorum exemplo Galenum et Aristotelem componere temptaverunt scriptor *Summae fratris Alexandri* II p.i n.360 (ed. Quaracchi, t. 2, p. 438) ; Bonaventura *Super III Sent,* d.13 a.2 q.3 ad 1 (ed. Quaracchi, t. 3, p. 289-290 ; cf. etiam q.i, *ibid.*, p. 284 b) , Albertus *De animal.* I tr.i c.5 n.73 ; tr.2 c.18 n.356 (ed. Stadler, p. 27 et p. 126) ; *Qu. de animal.* I 22 et 55 (ed. Coi., t. 12' p. 95-96 et 107-108) ; *Super III Sent,* d.13 A a.2 sol. (ed. Borgnet, t. 28, p. 238) ; *Lect.* f. n9ra : «Praeterea, in corpore aliud est membrum nobilius capite et firmius, scilicet cor, quod est prima sedes animae, ut dicitur in I libro De animalibus [?]... Ad 3 dicendum quod cor est principalius quantum ad naturalia et vitalia, sed quantum ad alia caput principalius est, quia influit aliis membris sensus et motum» ; et ipse Thomas *Super III Sent,* d.13 I-2 ad 5 ; *De ver.* q.29 a.4 arg.7 et ad 7 ; *III3* q.8 a.i arg.3 et ad 3 ; *Sent, libri Met.* V 1, in 1013 a 5-6 (cf. etiam *Comp. theol.* c.214, ed. Mandonnet, t. 2, p. 156 ; *Super I Cor.* c.n lect.i ; *III** q.66 a. 7 ad 3 ; q.68 a.n ad 4 ; q.69 a.5). - Plura invenies apud Klubertanz *The Discursive Power...* 29 Lib. I 1, 981 b 13-15 ; 3, 982 b ii - 983 a 5. 33 Lin. 1141 a 33. 41 Cap. 1, 402 a 1-3.

sed id quod est prudens oportet quod sit alterum apud diversos propter hoc quod prudentia dicitur secundum proportionem et habitudinem ad aliquid. Ille enim qui potest bene speculari singula quae pertinent ad se ipsum dicitur esse prudens et tali conceditur sive attribuitur prudentia. Et inde est quod per quandam similitudinem homines dicunt quasdam bestias esse prudentes, quaecumque scilicet videntur habere quandam potentiam provisivam circa propriam vitam, non quidem ex ratione, quod proprie ad prudentiam pertinet. Sic igitur manifestum est quod sapientia, quae est praecipua inter omnes, non est idem quod politica; si enim poneremus quod illa scientia quae est circa utilia qualis est politica esset sapientia quae est omnium caput, sequeretur quod essent multae sapientiae; non enim potest esse una aliqua ratio circa ea quae sunt bona omnibus animalibus, sed oportet quod circa singula animalia sit altera consideratio considerans quid sit bonum unicuique; et eadem ratio est de medicina, quae non potest esse una omnium; dictum est enim supra quod sicut sanum ita et bonum est alterum hominibus et piscibus; oportet autem esse solam unam sapientiam, quia ad eam pertinet considerare ea quae sunt communia omnibus entibus. Unde relinquitur quod politica, quae est gubernativa humanae multitudinis, non potest esse sapientia simpliciter, et multo minus prudentia communiter dicta, quae est gubernativa unius.

1141 a 33 Deinde cum dicit: *Si autem quoniam* etc., excludit quandam obiectionem. Posset enim aliquis dicere politicam seu prudentiam, cum sit de rebus humanis, esse praecipuam, quia homo est excellentior inter alia animalia. Sed hoc nihil refert ad propositum, quia quaedam alia secundum suam naturam sunt multum diviniora propter sui excellentiam quam homo. Et, ut taceamus de Deo et substantiis separatis, quae non subiacent sensibus, etiam ipsa quae manifestissima sunt sensui, ex quibus mundus constat, scilicet caelestia corpora, sunt homine potiora, sive comparemus corpus corpori, sive comparemus substantias moventes animae humanae.

1141 b 2 Deinde cum dicit: *Ex dictzs utique manifestum* etc., concludit veritatem intentam, scilicet quod sapientia sit scientia et intellectus, ut prius dictum est, non circa quaecumque, sed circa honorabilissima, et hoc est ex dictis manifestatum, quia, si aliqua scientia esset honorabilior, hoc praecipue conveniret politicae et prudentiae, quod supra est improbatum.

Deinde cum dicit: *Propter quod Anaxagoram* etc., 1141 b 3
infert quoddam correlarium ex praemissis, per quod manifestantur quaedam quae dicta sunt. Et circa hoc duo facit: primo inducit correlarium; secundo manifestat quandam partem ipsius, ibi: *Neque enim prudentia* etc. Dicit ergo primo quod quia prudentia est circa bona humana, sapientia autem circa ea quae sunt homine meliora, inde est quod homines dicunt Anaxagoram et quendam alium philosophum qui vocabatur Thales et alios similes esse quidem sapientes, non autem prudentes, eo quod homines vident eos ignorare ea quae sunt sibi ipsis utilia, et dicunt eos scire quaedam superflua, id est inutilia, et admirabilia, quasi excedentia communem hominum notitiam, et difficilia, quia indigent diligenti inquisitione, et divina, propter nobilitatem naturae. Ponit autem specialiter exemplum de Thaïe et Anaxagora, qui specialiter super hoc reprehensi fuerunt. Cum enim Thales exiret domum ut astra consideraret, incidit in foveam; eoque lugente, dixit ad eum. quaedam vetula: «Tu quidem, o Thales, quae ante pedes nequis videre et quae in caelo sunt putas cognoscere? ». Anaxagoras etiam, cum nobilis et dives esset, paterna bona suis dereliquit et speculationi naturalium se dedit, non curans de politicis, unde ut negligens reprehendebatur; et dicenti sibi: «Non est tibi curae patria?», respondit: «Mihi patria valde curae est », ostenso caelo. Ideo autem homines dicunt eos scire inutilia, quia non inquirunt de bonis humanis. Propter quod etiam non dicuntur esse prudentes; nam prudentia est circa bona humana, de quibus contingit consiliari; prudentis autem maxime videtur esse opus bene consiliari, nulhis autem consiliatur de necessariis, quae impossibile est aliter se habere, cuiusmodi sunt res divinae, de quibus sapientes praedicti considerant, neque etiam potest esse consilium de quibuscumque rebus non ordinatis ad aliquem finem qui est operabile bonum, de quibus considerant scientiae speculativae, etiam si sint circa corruptibilia. Ille autem est simpliciter bonus consiliator et per consequens prudens qui ratiocinando potest conicere quid sit optimum homini ad operandum.

Deinde cum dicit: *Neque enim prudentia* etc., 1141 b 14
manifestat quiddam quod dixerat, assignans scilicet

64 quaecumque *coni, cum* VKr V6 *sec.m.* BxPdV10] quicumque Θ (-VKr *obsc.* Bg3P5 Wi Za) 95 manifestissima sunt *inv.* Ψ in prudential *coni, ex Arist.* 1141 b 14] prudentie Θ *Cf. infra lin.* 149 *cum adn.* 126 quae *coni, ex locis in app. fontium laud.]* qui Θ 148 optimum homini *inv.* T(-F') 149 prudentia *coni, ex Arist.* 1141 b 14 *cum* V*Za *sec.m.* AsCPP7] sciencia Θ *Cf. supra lin.* in *cum adn.*

78 Lin. 1141 a 22-23. 101 Cap. 5> 1141 a 18-19. IO5 Lin. 1141 a 20 - b 2. no Lin. 1141 b 14. 124-133 Diogenes Laertius *Vitae philos.* I 34 et II 7 (de cuius libro in latinum translato cf. Praef., p. 265*-267*). 144-145 Cf. supra c. 1 lin. 193-199 ; c· 3 lin. 68-73, 156-158.

rationem quare prudentia sit circa operabilia. Prudentia enim non considerat solum universalia, in quibus non est actio, sed oportet quod cognoscat singularia, eo quod est activa, id est principium agendi, actio autem est circa singularia. Et inde est quod quidam non habentes scientiam universalium sunt magis activi circa aliqua particularia quam illi qui habent universalem scientiam, eo quod sunt in aliis particularibus experti. Puta, si aliquis medicus sciat quod carnes leves sunt bene digestibiles et sanae, ignoret autem quales carnes sint leves, non poterit facere sanitatem; sed ille qui scit quod carnes volatilium sunt leves et sanae, magis poterit sanare. Quia igitur prudentia est ratio activa, oportet quod prudens habeat utramque notitiam, scilicet et universalium et particularium; vel, si alteram solum contingat ipsum habere, magis debet habere hanc, scilicet notitiam particularium, quae sunt propinquiora operationi.

7

1141 b 22 Erit autem utique quaedam et hic architectonica. § Est autem et politica et prudentia idem quidem habitus, esse quidem non idem ipsis. § Eius autem quae circa civitatem haec quidem ut architectonica prudentia legispositiva, haec autem ut singularia commune habet nomen politica. Ipsa autem activa et consiliativa; sententia enim operabilis, quare extremi (vel: extrema). Propter quod civiliter conversari hos solum dicunt; soli enim operantur isti, quemadmodum chiroteginae. § Videtur autem et prudentia maxime esse quae circa ipsum et unum. Et habet ipsa commune nomen, prudentia; illarum autem haec quidem yconomia, haec autem legispositio, haec autem politica, et harum haec quidem consiliativa, haec autem iudicativa. § Species quidem igitur quaedam utique erit cognitionis sibi ipsi scire, sed habet differentiam mul-
1142 a 1 tam. § Et videtur quae circa se ipsum sciens et exercitans prudens esse, politici autem polipragmones. § Propter quod et Euripedes:

« Qualiter autem utique prudens essem, cui aderam innegotiose
In multis numeratum militia
Aequali participare ? »

§ Superfluos enim et aliquid operantes amplius. Quaerunt enim sibi ipsis bonum et existimant hoc oportere operari. Ex hac igitur opinione venit hos prudentes esse. § Quamvis forte non est quod ipsius sine yconomia neque sine urbanitate. Adhuc autem quae ipsius qualiter oportet disponere immanifestum et intendendum. § Signum autem est eius quod dictum est et quia geometrici quidem iuvenes et disciplinati fiunt et sapientes talia, prudens autem non videtur fieri. Causa autem quoniam et singularium est prudentia, quae fiunt cognita ex experientia, iuvenis autem expertus non est; multitudo enim temporis faciet experientiam. § Quia et hoc utique aliquis intendet propter quid mathematicus quidem puer fiet utique, sapiens autem

22 utique quaedam **ALRtT** *(lin.* 1 ; *cf. supra c.* 6 *lin.* 6) : *inv.* **Rp** 24 Eius : *Inc.* 10a *peda in* **Rp3** 27 quare (= ὥστε) **P14 Rp23 T** *(lin.* 56-57) : ut **A**(= ὡ τό) **LRt** *om.* **Rp1** (-**P14**) 27-28 extremi (vel : extrema) **T** *(lin.* 58, 62) : extrema **A**(=ἔσχατον) **LRtRp.** extrema vel extremi (=ἐσχάτου?) **Rp23** 29 chiroteginae **T** *(lin.* 67) : chirotechnae *Ant. transl.(Ha)* cheirotechnae **L** ceyrothechnae **Rt** cherotennae **Rp1** cherotempnae **Rp23** 31 yconomia **T** *(lin.* 81) ikonomia *Ant. transl.(Ha)* oichonomia **LRt** ychonomia **Rp** (yco- *sec.m.* **Rp3**) 32 harum **T** *(lin.* 84) huius **ALR** 1142 a 1 quae (=τὰ) **LRtT** *(lin.* 10, 112) : qui (=ὁ) *Ant. transl.(Ha)* **Rp** 2 Euripedes **L2RT** *(lin.* 115, 123, 125) : Euripides **L1** (-**O8** *pr.m.* **Sk2**) 5 *Post* participare *finem versibus Euripidis imponit et paragrapho interp.* **T** : *usque ad* 6 amplius *versus Euripidis pergunt* **AL** 6 enim : *Inc.* 10 *peda in* **Rp124** 6 amplius **ALRT** *(lin.* 135) : honoramus viros in omnibus reputatos *add. Ant. transl.* (Ha *in marg.)* *Cf. Euripidis frag.* 786, 3 Nauck2 : τιμῶμεν ἄνδρα τ' εν πόλει νομίζομεν (forte πολεῖ *[cf.* Aesch. *Suppl.* 745] *vel* πολέσι *[cf.* Eur. *Iph. Taur.* 1263] *et* νομιζομένου *leg. Ant. transl.)* 7 hoc **A**(KbLbMbOb) *Ant. transl.(Ha)* **T** *(lin.* 138) : *om.* **A** (Eustratius, *p.* 341, 31) **LR** 8 hos prudentes **A**(KbLbOb) **LR** : quod circa prudentes **A**(Mb) *Ant. transl.*(Ha) 8 esse **A**(LbMbOb) **LR** : *om.* **A**(Kb) *Ant. transl.(Ha)* 9 quod **A**(=τὸ) **T** (? *cf. lin.* 143-144) : quia *(scriptoris neglegentia loco* quod?) **RtRp2** hoc **L** *(post* ipsius **O8PnV12 Lp Rn**) **Rp34** *om.* **Rp1**(et **Rp1b**) 9 yconomia **Rp** (-mica **Rp14** yko- **Rp1b**) **T** *(lin.* 145) : iconomia *Ant. transl.* (Ha) oikonomia **L** oyko- **Rt** 12 disciplinati **Rp123** *T(lin.* 169-170) : disciplinativi **ALRtRp4** 13 prudens... videtur **ALRtT** *(lin.* 173-174) : prudentes... videntur **Rp** (prudens **S1**) 16 faciet **A** (Eustratius, *p.* 344, 12) **LR**: facit **A**(KbLbMhOb) *Ant. transl.(Ha)*

vel physicus, non. Vel quoniam haec quidem per abstractionem sunt, horum autem principia ex experientia? Et haec quidem non credunt iu-
1142 a 20 venes, sed dicunt, horum autem quod quid est non immanifestum. § Adhuc peccatum vel circa universale in consiliando vel circa singulare, vel enim quoniam omnes ponderosae aquae pravae vel quoniam haec ponderosa. § Quoniam autem prudentia non est scientia, manifestum; extremi enim est, quemadmodum dictum est; operabile enim tale. § Susceptibiles (vel: Attingibiles) quidem igitur intellectui. Intellectus quidem enim terminorum quorum non est ratio, haec autem extremi cuius non est scientia, sed sensus, non qui propriorum, sed quali sentimus in mathematicis extremum trigonum; stabit enim et illic. Sed iste magis sensus prudentia, illius autem aha species.

§ Quaerere autem et consiliari differunt; consiliari enim quaerere quoddam est.

20 quid ALT *(lin.* 193) : quidem R 22 haec R haec aliqua L 24 extremi ALRtT *(lin.* 228) : extremum Rp 25 Susceptibiles (vel . Attingibiles) T *(lin.* 225, 231, 235) : Susceptibiles (=ἀντιληπτικοί *cf.* Kb), vel : Aptabiles, vel : Attingibiles (=απτικοί B'O2) Rt Attingibiles sunt Rp (Susceptibiles *corr. sup. ras. rec. m.* Rp3 sunt *om.* Rp1) Opponitur A(=ἀντίκειται LbMbCb) L 25 igitur P12 T *(lin.* 225) : utique L(-Pu) R 28 sentimus T *(lin.* 251) : quoniam *add.* ALR 30 illius A(=ἐκείνη KbLbMbOb) *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 260) : ille A(=ἐκείνη Eustratius, *p.* 352, 22) LR

1141 b 22 *Erit autem utique quaedam* etc. Postquam Philosophus ostendit quid sit praecipuum simpliciter inter omnes virtutes intellectuales, hic ostendit quid sit praecipuum circa res humanas. Et primo ostendit propositum; secundo manifestat quiddam quod supra dixerat, ibi: *Signum autem est eius* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Est autem < et > politica* etc.; tertio excludit quendam errorem, ibi: *Et videtur quae circa se ipsum* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis in cognitione rerum humanarum non consistat sapientia, quae est simpliciter principalis inter omnia, tamen est quaedam architectonica, id est principativa et dominativa ratio sive notitia, hic, id est in genere rerum humanarum.

1141 b 23 Deinde cum dicit: *Est autem et politica* etc., manifestat propositum, distinguens ea quae pertinent ad notitiam rerum humanarum. Et primo distinguit politicam et prudentiam; secundo determinat de politica, ibi: *Eius autem quae circa civitatem* etc.; tertio determinat de prudentia, ibi: *Videtur autem et prudentia* etc. Dicit ergo primo quod politica et prudentia sunt idem habitus secundum substantiam, quia utraque est recta ratio rerum agibilium circa humana bona vel mala, sed differunt secundum rationem; nam prudentia est recta ratio agibilium circa unius hominis bona vel mala, id est sui ipsius, politica autem circa bona vel mala totius multitudinis civilis; ex quo patet quod ita se habet politica ad prudentiam sicut iustitia legalis ad virtutem, ut supra in V dictum est. Positis autem duobus extremis intelligitur medium, scilicet yconomica, quae est medium inter unum hominem et civitatem.

1141 b 24 Deinde cum dicit: *Eius autem quae circa civitatem* etc., determinat de politica. Et distinguit eam in duas partes, dicens quod eius habitus qui est circa totam civitatem, una pars est quasi prudentia architectonica, quae dicitur legispositiva (dicitur enim ars architectonica quae determinat aliis quid sit agendum, unde principes imponentes legem suis subditis ita se habent in civilibus sicut architectores in artificialibus et propter hoc ipsa legispositiva, id est ratio recta secundum quam principes leges rectas ponunt, dicitur architectonica prudentia), alia autem pars politicae communi nomine vocatur politica, quae scilicet consistit circa singularia operabilia; leges enim comparantur ad opera humana

9 et *coni, ex Arist.* 1141 b 23 *(cf. infralin.* 17 *cum adn.)] om.* Θ 10 quae *coni, ex Arist.* 1142 a 1 *(cf. infra lin.* 112) *cum* F1 Za] quod Φ etiam T(-F' Za) 17 et] *bis scrips.* P3V *om.* OW4 CW3 T(-F4) 23-24 politica et prudentia] prudentia et politica Φ *Sed cf. Arist.* 1141 b 23 32 duobus] duabus ®1(-AsBoErFOlP6Pd V4) Φ2 34 civitatem Bg1 Kr Wi F1 V*Za *sec.rn.* OPd Ao] civitatis Φ PS

6 Lin. 1142 a ii. 8 Lin. 1141 b 23. 10 Lin. 1142 a 1. 14 Albertus *Lect.* f. I22ra : «architectonica dicitur ars mechanica principalis, ab archos, quod est princeps, et tegne, quod est ars mechanica, sed extenditur nomen ad omnes artes principaliter operatives». 21 Lin. 1141 b 24. 22 Lin. 1141 b 29. 25, 27 De voce «recta ratio agibilium», cf. supra adn. ad II c. 4 lin. 44-45. 32 Cap. 2, 1130 a 10-13.

sicut universalia ad particularia, ut de iustis legalibus dictum est in V. Et sicut legispositiva est praeceptiva, ita et politica est activa et conservativa eorum quae lege ponuntur; et hoc patet, quia ad huiusmodi politicam executivam pertinet sententia, quae nihil est aliud quam applicatio rationis universalis ad aliquod particulare operabile, non enim dicitur sententia nisi de aliquo operabili; et quia omne operabile est singulare, inde est quod sententia est alicuius extremi, id est singularis, quod dicitur extremum quia et ab eo incipit nostra cognitio ad universalia procedere, et ad ipsum terminatur in via descensus; potest etiam et ipsa sententia dici extrema, quia est applicatio legis universaliter positae ad singulare operabile. Et quia ista executiva legis positae retinet sibi commune nomen politicae, inde est quod isti soli qui exequuntur leges positas dicuntur conversari civiliter, quia isti soli operantur in civilibus sicut chiroteginae, id est manuales artifices, in artificialibus et comparantur ad legispositores sicut ad architectores.

1141 b 29 Deinde cum dicit: *Videtur autem* etc., agit de prudentia. Et primo ostendit quae dicatur prudentia; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Species quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis politica, tam legispositiva quam executiva, sit prudentia, tamen maxime videtur esse prudentia quae est circa unum tantum, scilicet circa se ipsum. Et talis ratio sui ipsius gubernativa retinet sibi commune nomen prudentiae, quia aliae partes prudentiae habent propria nomina quibus nominantur; earum enim quaedam quidem dicitur yconomia, id est prudentia dispensativa domus, quaedam vero dicitur legispositio, id est prudentia ponendi leges, quaedam vero est politica, id est prudentia exequendi leges, et quaelibet harum dividitur in consiliativam et iudicativam, oportet enim in agibilibus primo per inquisitionem consilii aliquid invenire, secundo de inventis iudicare. Est autem considerandum quod, sicut supra dictum est, prudentia non est in ratione solum, sed habet aliquid in appetitu; omnia ergo de quibus hic fit mentio in tantum sunt species prudentiae in quantum non in ratione sola consistunt, sed habent aliquid in appetitu; in quantum enim sunt in sola ratione, dicuntur quaedam scientiae practicae, scilicet ethica, yconomica et politica. Est etiam considerandum quod, quia totum principalius est parte et per consequens civitas quam domus et domus quam unus homo, oportet quod prudentia politica sit principalior quam yconomica et haec quam illa quae est sui ipsius directiva; unde et legispositiva est principalior inter partes politicae et simpliciter praecipua circa omnia agibilia humana.

1141 b 33 Deinde cum dicit: *Species quidem igitur* etc., infert quoddam correlarium ex dictis. Et dicit quod, ex quo prudentia quae est circa se ipsum est pars communis prudentiae, consequens est quod scire ea quae sunt sibi ipsi bona, quod pertinet ad hanc prudentiam, sit quaedam species cognitionis humanae, quae habet multam differentiam, vel ab aliis speciebus cognitionis humanae vel propter diversitatem eorum quae ad unum hominem pertinent.

1142 a 1 Deinde cum dicit: *Et videtur quae circa se ipsum* etc., excludit quendam errorem. Et primo ponit ipsum; secundo inducit probationem eius, ibi: *Propter quod et Euripedes* etc.; tertio solvit, improbans errorem, ibi: *Quamvis forte* etc. Dicit ergo primo quod quibusdam videtur solus ille esse prudens qui habet scientiam et exercitium circa ea quae ad se ipsum pertinent, illi autem qui sunt politici non videntur esse prudentes, sed magis polipragmones, id est intromittentes se de multis, scilicet quae ad multitudinem pertinent.

1142 a 2 Deinde cum dicit: *Propter quod et Euripedes* etc., inducit probationem praedicti erroris. Et primo quidem per dictum Euripedis poetae, qui inducit quendam pro sua civitate militantem talia dicentem: Qualiter ego essem prudens, cui, scilicet mihi, aderam innegotiose, id est cum ego mea negotia non

62 quia *coni, cum* Ed3] que Θ 64 politıcae] prudencie *praem.* Ψ 68-69 legispositores] legis composıtores Ψ 81 yconomia PSWi] yconomica Φ Fl Za *sec.m.* Wi *hom.om.* Vɛ *Sed cf. Arist.* 1141 b 31; *infra lin.* 145 84 harum] earum Φ 94 practicae] politice Ψ 96 principalius est *inv.* Ψ 120 polipragmones *coni, ex Arist.* 1142 a 2 *cum sec.m.* P10 Ao] praolpragmones Φ (-pamones Bo -pracimones Er3 -pugmones P3 -pgmones P8V4 -pramones Db praelpragmones P1 pracumpragmones V3 *obsc. pr.m.* P10 *om. pr.m.* Ao) poligramones T(-ga-Za)

50 Cap. 12, 1135 a 5-8. 53-55 Cf. supra V c. 12 lin. 98-101. 62-63 Cf. supra V c. 16 lin. 166-169. 66-68 Eustratius, P· 338, ii ; O3, f. i33vb «Cheirotechnae, quı secundum artes operantur» ; Albertus *Lect.* f. i22va : «Cherotegnae, quasi operantes secundum artem in particularibus, a cheros, quod est particulare, et tegni, quod est ars operativa » ; *Lexicon verborum graecorum..., p.* 261* : «Cheirothechnae : manuales artes». 73 Lin. 1141 b 33. 84-85 Aliter et recte Eustratius, p. 338, 34'35 ' O3, f. I34ra : «Dividit autem et *politicam* in duo, consiliativam et iudicativam» ; Albertus *Lect.* f. i22vb : «et quaedam politica simpliciter, quae est ad exequendum in singularibus operationibus ; et *haec* dividitur in consiliativam et iudicativam ». 88 Cap. 4, 1140 b 28 cum Thomae comm. lin. 187-189. 114 Lin. 1142 a 2. 116 Lin. 1142 a 9. 120-122 Eustratius, p. 339, 35 - 340, 3 ; O8, f. I34rb : «Politici autem polypragmones vel philopragmones, scilicet videntur ; dupliciter enim in transcriptis assumitur... polipragmonem vel philopragmonem, velut amantem pragmata [id est res vel negotia] et circa multa pragmata negotiantem et non unum ut prudens» ; Albertus *Lect.* f. i22vb : «polipragmones, quasi ın multis negotiis existentes quae sunt communitatis, vel philopragmones secundum aliam litteram, quasi amatores negotiorum » ; *Lexicon verborum graecorum..., p.* 261* : «Polipragiones : multa operantes». 127-135 Eustratius, p. 340, 11-18; O8, f. I34rb : «Hoc enim, scilicet : Qualiter autem utique prudens essem, cui aderam innegotiose in multis numeratum militıa aequali participare, ostendit dicentem

tractarem, sed, cum sim numeratus inter multos, participo militia aequali mihi et aliis?

1142 a 6 Secundo ibi: *Superfluos enim* etc., inducit ad idem rationem. Et dicit quod quidam dicunt politicos non esse prudentes tamquam superfluos, id est supervacaneis rebus intendentes, et tamquam operantes aliquid amplius quam ad eos spectet. Homines enim propter privatum amorem quem inordinate ad se ipsos habent, quaerunt solum id quod est sibi ipsis bonum et existimant quod hoc solum oporteat unumquemque operari, quod scilicet sibi est bonum. Et ex hac opinione hominum venit quod illi soli sint prudentes qui propriis negotiis intendunt.

1142 a 9 Deinde cum dicit: *Quamvis forte* etc., excludit hunc errorem. Et dicit quod proprium bonum uniuscuiusque singularis personae non potest esse sine yconomia, id est recta dispensatione domus, neque sine urbanitate, id est recta dispensatione civitatis, sicut nec bonum partis potest esse sine bono totius. Unde patet quod politici et yconomici non intendunt circa aliquid superfluum, sed circa id quod ad se ipsos pertinet. Nec tamen sufficit politica et yconomica sine prudentia propriorum, quia recte disposita civitate et domo, adhuc est immanifestum qualiter oportet disponere ea quae ad se ipsum pertinent et ideo oportet ad hoc intendere per prudentiam, quae est circa proprium bonum.

1142 a ii Deinde cum dicit: *Signum autem* etc., manifestat quiddam quod supra dictum est, scilicet quod prudentia non sit solum circa universalia, sed etiam circa singularia. Et circa hoc duo facit: primo ostendit propositum; secundo ex hoc comparat prudentiam scientiae et intellectui, ibi: *Quoniam autem prudentia* etc. Circa primum ponit duas rationes. Circa quarum primam duo facit: primo manifestat propositum per signum quoddam; secundo circa hoc quandam quaestionem inducit, ibi: *Quia et hoc utique aliquis* etc. Dicit ergo primo quod signum < est > eius quod supra dictum est, scilicet quod prudentia non sit solum circa universalia, sed etiam circa particularia, quia iuvenes fiunt geometrici et disciplinati, id est in scientiis disciplinalibus sive mathematicis instructi, et fiunt sapientes in talibus, id est ad perfectionem et terminum harum scientiarum pertingentes, non autem videtur quod iuvenis fiat prudens. Cuius causa est quia prudentia est circa singularia, quae fiunt nobis cognita per experientiam, iuvenis autem non potest esse expertus, quia ad experientiam requiritur temporis multitudo.

Deinde cum dicit: *Quia et hoc utique* etc., movet circa hoc quaestionem, scilicet quare < puer > posset fieri mathematicus, non autem possit fieri sapiens, id est metaphysicus, vel physicus, id est naturalis. Et ad hoc respondet quantum ad naturalem quia haec quidem, scilicet mathematica, cognoscuntur per abstractionem a sensibilibus quorum est experientia et ideo non requiritur ad cognoscendum talia temporis multitudo, sed principia naturalium, quae non sunt abstracta a sensibilibus, per experientiam considerantur, ad quam requiritur temporis multitudo. Quantum autem ad sapientiam, subiungit quod iuvenes sapientialia quidem, scilicet metaphysicalia, non credunt, id est non attingunt mente, licet ea dicant ore, sed circa mathematica non est immanifestum eis quod quid est. Cuius ratio est quia rationes mathematicorum sunt rerum imaginabilium, sapientialia autem sunt pure intellectualia; iuvenes autem de facili possunt capere ea quae sub imaginatione cadunt, sed ad illa quae excedunt sensum et imaginationem non attingunt mente, quia nondum habent intellectum validum et exercitatum ad tales considerationes, tum propter parvitatem temporis, tum propter plurimas mutationes naturae. Erit ergo hic congruus ordo addi- 1142 a 16

145 yconomia] yconomica Φ S *Sed cf. Arist.* 1142 a 9 *cum adn.; supra lin.* 81 151 recte *coni, cum* Bgl Fl Za *sec.rn.* Er2 P7 P] recta Θ 166 est *coni, ex Arist.* 1142 a 11] *om.* Θ *(add. ante* 169 quia Fl V6Za Ed3) 171 instructi F. Za *sec.rn.* Wi] iniustici PWi iniustitia S *om.* Φ *(add. post* in talibus V6) 179 puer *coni, ex Arist.* 1142 a 17 *cum* Ed3] *om.* © *(add. post* 180 posset V6) 198 imaginationem *coni, cum* papep' DbKr Za] maginem (y-) Θ 199 validum et Fl V6Za] validum etiam et PSWi *om.* Φ

se ipsum dividentem a prudente, quoniam possibile ens ipsi sine rebus quae sibi ipsi perscrutanti et de proprio meditanti conferente vivere et sic prudentem esse, inferens autem se ipsum in communia et politica, superfluus pro prudenti fiet ; superfluus autem propter multitudinem curarum quas recipit homo civiliter conversari subinduens, id est operari communia » ; Albertus *Lect.* f. i22vb : «Qualiter utique essem prudens ego, cui, scilicet mihi, aderam innegotiose, quia non ibi tractabam mea negotia ; et est interrogatio, quasi dicat : nullo modo ; sed contingit me numeratum in multis, id est inter multos qui militabant communitati, participare militia aequali aliis, quando tantum negotiosus eram in rebus communitatis sicut alii. Homines enim dicunt superfluos, id est super aliena fluentes, secundum providentiam qui circa aliena operantur, et aliquid operantes amplius quam sint propria bona, quia quaerunt et existimant quod aliquis secundum prudentiam debeat sibi ipsi operari bonum, et ideo Euripedes dixit se non posse dici prudentem, cum non operetur propria sed communia». 136 « *Privatum* amorem» Thomas appellat amorem sui, quod gallice : « amour *propre* » dicimus ; cf. Augustinus *De Gen. ad Litt.* XI xv 19 (PL 34, 436) : « propter... quendam propriae rei amorem, cui sapienter nomen latina lingua indidit cum appellavit 'privatum', quod potius a detrimento quam ab incremento dictum elucet : omnis enim privatio minuit» ; infra ipse Thomas IX c. 10 lin. 122 cum adn. ; nec non *De spir. creat.* .8 ad 5 ; *Super Gal.* c.2 lect.6. 157 Cap. 6, 1141 b 14-22. 161 Lin. 1142 a 23. 165 Lin. 1142 a 16. 167 Cap. , 1141 b 14-22. 201-202 Albertus *Lect.* f. i22rb . «Solutio. Dicendum quod duplex est causa quare iuvenes non possunt fieri bene prudentes : una propter defectum experimenti, alia *ex fluxibilitate naturae* et multitudine passionum, quae facit eos non bene retinentes rationes operandorum. Sed prima est principalior, quia fluxibilitatem naturae et passiones posset aliquis iuvenis reprimere, sed experimento perfectus esse non potest». 202-213 Cf. ipse Thomas *Super Boet. De Trin.* q.5 a.i arg.io (ed. Decker, p.163).

scendi, ut primo quidem pueri logicalibus instruantur, quia logica docet modum totius philosophiae; secundo autem instruendi sunt in mathematicis, quae nec experientia indigent nec imaginationem transcendunt; tertio autem in naturalibus, quae, etsi non excedant sensum et imaginationem, requirunt tamen experientiam; quarto autem in moralibus, quae requirunt et experientiam et animum a passionibus liberum, ut in I habitum est; quinto autem in sapientialibus et divinis, quae transcendunt imaginationem et requirunt validum intellectum.

1142 a 20 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc peccatum* etc. Dictum est enim quod prudentis opus est bene consiliari; in consiliando autem dupliciter contingit peccare, uno modo circa universale, puta an hoc sit verum quod omnes aquae ponderosae sint pravae, alio modo circa singulare, puta an haec aqua sit ponderosa; ergo oportet quod prudentia sit directiva et circa universalia et circa singularia.

1142 a 23 Deinde cum dicit: *Quoniam autem prudentia* etc., comparat secundum praedicta < prudentiam > primo quidem scientiae, secundo autem intellectui, ibi: *Susceptibiles quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod ex praedictis est manifestum quod prudentia non est scientia; scientia enim est universalium, ut supra habitum est, prudentia autem est extremi, id est singularis, quia est operabilis, quod est singulare, et sic patet quod prudentia non est scientia.

1142 a 25 Deinde cum dicit: *Susceptibiles quidem* etc., comparat prudentiam intellectui. Et primo ostendit convenientiam; secundo differentiam, ibi: *Quaerere autem* etc. Dicit ergo primo quod tam scientia quam prudentia sunt susceptibiles, vel attingibiles secundum aliam litteram, intellectui, id est habent aliquam cohaerentiam cum intellectu, qui est habitus principiorum. Dictum est enim supra quod intellectus est quorundam terminorum sive extremorum, id est principiorum indemonstrabilium, quorum non est ratio, quia non possunt per rationem probari, sed statim per se innotescunt; haec autem, scilicet prudentia, est extremi, scilicet singularis operabilis, quod oportet accipere ut principium in agendis, cuius quidem extremi non est scientia, quia non probatur ratione, sed est eius sensus, quia aliquo sensu percipitur, non quidem illo quo sentimus species propriorum sensibilium, puta coloris, soni et huiusmodi, qui est sensus proprius, sed sensu interiori, quo percipimus imaginabilia, sicut in mathematicis cognoscimus extremum trigonum, id est singularem triangulum imaginatum, quia etiam illic, id est in mathematicis, statur ad aliquod singulare imaginabile, sicut etiam in naturalibus statur ad aliquod singulare sensibile. Et ad istum sensum, id est interiorem, magis pertinet prudentia, per quam perficitur ratio particularis ad recte aestimandum de singularibus intentionibus operabilium, unde et animalia bruta quae habent bonam aestimativam naturalem dicuntur participare prudentia; sed illius sensus qui est circa propria sensibilia est quaedam alia species perfectiva, puta industria quaedam discernendi colores et sapores et alia huiusmodi. Et ita prudentia convenit cum intellectu in hoc quod est esse alicuius extremi.

1142 a 31 Deinde cum dicit: *Quaerere autem* etc., ostendit differentiam inter prudentiam et intellectum. Intellectus enim non est inquisitivus, prudentia autem est inquisitiva, est enim consiliativa. Consiliari autem et quaerere differunt sicut proprium et commune; nam consiliari est quoddam quaerere, ut in III dictum est.

206 imaginationem *coni, cum* Bg³*^1 S V6Za *sec.m.* Pd Wi] imaginem (y-) Θ 207 naturalibus] scienciis *add.* Ψ 208 excedant] excedunt T(om. S V6) 212-213 imaginationem *coni, cum* P3] imaginem (y-) Θ *(obsc.* S) 223 prudentiam *coni, ex lin.* 160-161 *cum* F1 Za] *om.* Θ *(add. ante* secundum *sec.m.* Er'OP7 S) 249 sensu *coni, cum* V6Za *sec.m.* ErP'Pd SWi] sensui Θ (sensum F1?) 255-256 id est] scilicet T(om. V6) 260 prudentia *coni, cum sec.m.* E^E^OP'PdV10 Ao SWi] potentia Θ (potentiam ErP® Za prudentia potentia Db)

211 Cap. 3, 1095 a 4-9. 225 Lin. 1142 a 25. 228 Cap. 5, 1140 b 31. 233 Lin. 1142 a 31. 238 Cap. 5, 1141 a 7-8. 242 Cf. supra c. 5 lin. 55-56 cum adn. 249-252 Albertus *Lect.* f. i24va-vb : « et ille sensus est prudentialium, quali sentimus in mathematicis extremum trigonum, id est particulare triangulum ; et hic est sensus communis ». 252-253 Albertus *Lect.* f. i24vb : «et illic, scilicet in mathematicis». 255-256 Albertus *Lect.* f. i24vb : «Sed iste sensus, scilicet communis, magis est prudentia, id est magis est circa prudentialia quam circa mathematica». 266-272 Albertus *Lect.* f. i24vb : «Tertio ibi *Quaerere autem*, quia prudentia est circa consilium, ostendit differentiam inter quaestionem et consilium... Commentator [Eustratius, p. 353, 17-18] autem vult hic incipere sequens capitulum, quia statim determinabit de eubulia, quae est consiliativa ; sed etiam potest ordinari ad praecedentia, quia opus prudentis est bene consiliari, ut supra dixit». 272 Cap. 8, 1112 b 20.

1142 a 32 Oportet autem assumere de eubulia quid est, utrum scientia quaedam vel opinio vel eustochia vel aliud quoddam genus. § Scientia quidem utique non est. Non enim quaerunt
1142 b de quibus sciunt, eubulia autem consilium quoddam, consilians autem quaerit et ratiocinatur. § Sed tamen neque eustochia. Sine ratione enim et velox quidem eustochia, consiliantur autem multo tempore, et aiunt operari quidem oportere velociter consiliata, consiliari autem tarde. § Adhuc sollertia alterum et eubulia; est autem eustochia quaedam sollertia. § Neque utique opinio eubulia neque una. § Sed quia qui quidem male consiliatur peccat, qui autem bene recte consiliatur, manifestum quoniam rectitudo quaedam eubulia est. § Neque scientiae autem neque opinionis. § Scientiae quidem enim non est rectitudo; neque enim peccatum. § Opinionis autem rectitudo veritas. § Similiter autem et determinatum est iam omne cuius opinio est. Sed tamen neque sine ratione eubulia, a mente ergo deficit. Haec enim nondum enuntiatio; et enim opinio non quaesitio, sed enuntiatio quaedam iam, consilians autem sive bene sive et male consilietur, quaerit aliquid et ratiocinatur. § Sed rectitudo quaedam est eubulia consilii. Propter quod consilium quaerendum primum quid et circa quid. § Quia autem rectitudo multipliciter, manifestum quoniam non omnis. Incontinens enim et pravus quod proponit videre ex ratiocinatione adipiscetur; quare recte erit consilians, malum autem magnum assumens. Videtur autem bonum quoddam bene consiliari. Talis enim rectitudo consilii eubulia quae boni adeptiva. § Sed est et hoc falso syllogismo sortiri, et quod quidem oportet facere sortiri, per quod autem non, sed falsum medium terminum esse; quare neque ipsa aliqualiter eubulia secundum quam quod oportet quidem adipiscitur, non quidem per quod oportuit. § Adhuc est multum tempus consiliantem sortiri, hunc autem velociter. Igitur neque illa aliqualiter eubulia, sed rectitudo quae secundum utile et cuius oportet et ut et quando. § Adhuc est simpliciter bene consiliari et ad quendam finem. Haec quidem simpliciter utique quae ad finem simpliciter dirigens, quaedam autem quae ad quendam finem. Si utique prudentium bene consiliari, eubulia erit utique rectitudo quae secundum conferens ad finem cuius prudentia vera suspicatio est.

1142 b 3 quidem L2RT *(lin.* 43) : quid AL1 10 neque AR : non L 10 enim2 ALRt : etiam Rp 11 Similiter T *(lin.* 101) : Simul ALR 13 a mente R : intellectu L (seu mente *Roberti Grosseteste notula in* EtVl2 Sk2) 13 Haec R . Ipsa L 13 nondum R (non autem [= non a' *loco* nond'] Rp1 autem *om.* As1) T *(lin.* 106, in) : nequaquam L *(Cf. supra* 1134 a 17 *cum adn.)* 13 enuntiatio ALRtRp'i-As1) : est *praem.* As1 Rp2'3-4 15 et1 A(KbMb) L1 Rn Rp1 Rp3 : *om.* A(LbOb) L2(= P13Ha) Rp1 Rp2-4 17 quid1 ALT *(lin.* 119) : quidem P13 R (est *add.* P13Rt *sec.m.* Rp3) 19 videre (=ἰδεῖν) A(KbLbMbOb) RtRp1-2 *pr.m.* Rp3 T (Zw. 135) : oportere (=δεῖν *cf.* EO2) L(zm *textu)* Rp4 *sec.m.* Rp3 19 adipiscetur (=τεύξεται) ARtRp1-2 *pr.m.* Rp3 T (ZZw. 134) : ordinabit (=τάξεται) LRp4 *sec.m.* Rp3 29 Haec R . Ea L 30 simpliciter utique R(-Tu4) : utique simpliciter AL Tu1 30 simpliciter2 R : qui (=το *[scil.* τέλο]) *praem.* AL 33 finem A(Kb) *Ant. transl.(Ha)* RT *(lin.* 186-187) : quendam finem A(LbMbOb) L

1142 a 32 *Oportet autem assumere* etc. Postquam Philosophus determinavit de prudentia et aliis virtutibus intellectualibus principalibus, hic determinat de quibusdam virtutibus adiunctis prudentiae. Et primo determinat de singulis earum secundum se; secundo comparat eas ad invicem et ad prudentiam, ibi: *Sunt autem omnes habitus* etc. Circa primum tria facit: primo determinat de eubulia; secundo de synesi, ibi: *Est autem et synesis* etc.; tertio de gnome, ibi: *Vocata autem gnome* etc. Circa primum tria facit: primo inquirit genus eubuliae, ostendens quod sit quaedam rectitudo; secundo ostendit cuius sit rectitudo, ibi: *Neque scientiae autem* etc.; tertio ostendit qualis rectitudo sit, ibi: *Quia autem rectitudo* etc. Circa primum duo facit: primo < dicit > de quo est intentio; secundo exequitur, ibi: *Scientia quidem* etc. Dicit ergo primo quod post tractatum de principalibus virtutibus intellectualibus, oportet assumere ad complementum cognitionis praedictarum virtutum de eubulia, quae dicitur bona consiliario, quid sit, utrum scilicet sit scientia quaedam vel saltem opinio vel etiam eustochia, id est bona coniecturatio, vel in quo alio genere sit.

1142 a 34 Deinde cum dicit: *Scientia quidem* etc., ostendit quid sit genus eubuliae. Et primo ostendit in quo genere non sit; secundo concludit genus eius, ibi: *Sed quia qui quidem* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quod eubulia non sit scientia; secundo quod non sit eustochia, ibi: *Sed tamen neque eustochia* etc.; tertio quod non sit opinio, ibi: *Neque utique opinio* etc. Dicit ergo primo quod eubulia non est scientia. Quod quidem patet per hoc quod habentes scientiam iam non quaerunt de illis de quibus sciunt, sed habent certam notitiam de eis, eubulia autem, cum sit quoddam consilium, est cum quadam inquisitione; ille enim qui consiliatur quaerit et ratiocinatur, sed scientia habetur in termino inquisitionis; ergo eubulia non est scientia.

Deinde cum dicit: *Sed tamen neque eustochia* etc., 1142 b 2 ostendit quod eubulia non sit eustochia, duplici ratione. Quarum prima talis est. Eustochia, id est bona coniecturatio, < est > sine rationis inquisitione et est velox; provenit enim aliquibus ex hoc quod habent promptum iudicium intellectus vel sensitivae partis ad recte aestimandum de aliquo, propter subtilitatem spirituum et bonitatem imaginationis et puritatem sensitivorum organorum; cooperatur etiam ad hoc multa experientia. Et haec duo desunt eubuliae; eubulia enim, ut dictum est, est cum inquisitione rationis et ex alia parte non est velox, sed magis boni consiliatores consiliantur multo tempore ut diligenter perquirant omnia quae pertingunt negotium; unde et in proverbio dicunt quod oportet ea quae sunt determinata in consilio velociter exequi, sed consiliari tarde. Unde patet quod eubulia non est eustochia.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc sollertia* etc. 1142 b 5 Quae talis est. Si eubulia esset idem quod eustochia, oporteret quod quicquid continetur sub eustochia contineretur sub eubulia; sed sollertia est quaedam species eustochiae, est enim bona coniecturatio circa inventionem medii, differt tamen sollertia ab eubulia, quia eubulia non est circa finem, qui se habet in operabilibus sicut medium in syllogismis, non enim est consilium de fine, ut dictum est in **III**; ergo eubulia non est idem quod eustochia.

Deinde cum dicit: *Neque utique opinio* etc., ostendit 1142 b 6 quod eubulia non sit opinio, ita scilicet quod

9 gnome] gnomone Za (9-10 Est... ibi *hom.om.* Φ) 10 gnome] gnomone O1 gome ErEr1P3P6P10PdVV10 gno. S ingnome V6 agnome Za *Cf. infra c.* 9 *lin.* 89, 90, 98 *cum adn.* 14 ostendit] dicit Ψ 15 dicit AsBoO'P8 Bg'P5 VeZa *sec.m.* SWi] ostendit ErEr2DbKr F1 *sec.m.* V2 proponit P1 *om. cett.* 32 quod2] quia ψ 42 est *coni, cum sec.m.* BxOPdV10 Wi] *om.* Θ

1-4 Eustratius, p. 365, 26-31; O8, f. I4ora : « Sicut et in practicis virtutibus generales diximus virtutes fortitudinem, temperantiam, iustitiam, assumpsimus autem et alteras specialiores liberalitatem, magnificentiam, magnanimitatem, sic et prudentia, virtus existens intellectiva et generalis, habet sub ipsam relatas deinceps hic assumptas, eubuliam, sollertiam, synesin, syggnomin, de quibus Aristotiles hic docet» ; Albertus *Lect.* f. i24vb : «Determinato de virtutibus principalibus intellectualibus, hic determinat de adiunctis earum » ; *Comm.* p. 446 a. 7 Cap. 9, 1143 a 25. 9 Cap. 9, 1142 b 34. 10 Cap. 9, 1143 a 19. 13 Lin. 1142 b 9. 14 Lin. 1142 b 17. 16 Lin. 1142 a 34. 20-21 Eustratius, p. 335, 26-27 θ®› 1· I37vb: «Eubulia autem consiliatio bona» ; Albertus *Lect.* f. i24vb : «Eubulia enim dicitur bona consiliatio». - Eustratius, p. 354, n-12 ; O8, f. i37va (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : « Bule enim [id est consilium] et buleusis [id est consiliatio] idem ; alterum autem bulesis [id est voluntas] praeter bulen et buleusin »; p. 358, 32-33; O8, f. i38va: « Hoc, scilicet bene, eubuliae est, ut et nomen ostendit [dictum ab eu, quod est bene, et bule, quod est consilium] » ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in Et O8 V12 Sk2) : « *Episcopus.* Eubulia dicitur ab eu, quod est bene, et bule, quod est consilium» ; Albertus *Lect.* f. i26ra : « Dicitur autem eubulia ab eu, quod est bonum, et buleusis, quod est consilium ; bulisis autem est voluntas» ; *Comm.* p. 447 b ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* «Eubulia : bonitas consilii ». 22-23 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in Et O8 Pπ V12 Sk2) : « Eustochia dicitur ab eu, quod est bene, et stochasmos, quod est coniectatio» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261^ : «Eustochia : bonitas coniecturationis» ; Albertus *Lect.* f. i26ra : «Eustochia autem dicitur ab eu, quod est bonum, et stochasmos, quod est coniecturatio» ; *Comm.* p. 446 b. 27 Lin. 1142 b 7. 29 Lin. 1142 b 2. 30 Lin. 1142 b 6. 41-42 Cf. supra lin. 22-23 cum adn. 49 Lin. 1142 b 1-2. 53 Eustratius, p. 354, 36 - 355, 7 ; O8, f. i37va-vb : « Fert autem et plebeum *proverbium* in testimonium, consiliantes in longum quidem consiliari, velociter autem operari consiliatum... Utitur autem proverbio hoc et Isocrates in his quae ad Nikoclea *[rect.* Ps.-Isocrates *Ad Dem.* 34] suppositionibus» ; Albertus *Lect.* f. i26ra : « Quod probat per *proverbium,* quia omnes dicunt quod oportet consiliata, id est quae sunt ex consilio determinata, cito operari ne mora trahat periculum, sed oportet consiliari tarde ut videantur omnes circumstantiae negotii» ; *Comm.* p. 447 a-b. 60-62 Aristoteles *Anal. post.* I 44, 89 b io-n a Iacobo Veneto transi. (PL 64, 744 B): « Solertia autem est subtilitas quaedam in non perspecto tempore medii» ; Albertus *Lect.* f. i26ra : «Est enim solertia inventio medii in non perspecto tempore». Animadvertendum tamen est Thomam hic et in ZZa-ZZae q.49 a,4 verba expositionis quam in locum Aristotelis ipse scripserat potius quam ipsius Aristotelis verba proferre. 65 Cap. 8, 1112 b 11-15.

non solum non omnis opinio sit eubulia, sed quod neque una, id est nulla, opinio sit eubulia. Et hoc patet eadem ratione quam supra proposuit de scientia: licet enim opinans non sit certus, tamen iam determinavit se ad unum, quod non contingit consilianti.

1142 b 7 Deinde cum dicit: *Sed quia qui quidem* etc., ostendit quid sit verum genus eubuliae, per hoc quod ille qui male consiliatur dicitur peccare in consiliando, qui autem bene consiliatur dicitur recte consiliari et talis est eubulus; unde manifestum est quod eubulia est quaedam rectitudo.

1142 b 9 Deinde cum dicit: *Neque scientiae autem* etc., ostendit cuius sit rectitudo. Et primo ostendit cuius non sit rectitudo; secundo cuius sit,ibi:S^Z *rectitudo quaedam* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod eubulia non est rectitudo neque scientiae neque opinionis.

1142 b io Secundo ibi: *Scientiae quidem* etc., ostendit propositum. Et primo quantum ad scientiam. Illud enim videtur indigere rectitudine qua rectificetur in quo contingit esse peccatum; sed in scientia non contingit esse peccatum, cum sit semper verorum; ergo eubulia non est rectitudo scientiae.

1142 b ii» Secundo ibi: *Opinionis autem* etc., ostendit propositum quantum ad opinionem. Et hoc duplici ratione. Quarum prima talis est. Opinionis quidem, quia in ea contingit esse peccatum, potest esse aliqua rectitudo; sed rectitudo eius non dicitur bonitas, sed veritas, sicut et peccatum eius dicitur falsitas; ergo eubulia, quae a bonitate denominatur, non est rectitudo opinionis.

1142 b nb Secundam rationem ponit ibi: *Similiter autem* etc. Et dicit quod omne illud de quo habetur opinio iam est determinatum quantum ad opinantem, licet non sit determinatum quantum ad rei veritatem. Et in hoc eubulia deficit ab opinione, quia non est sine ratione inquirente. Eubulia enim non est enuntiatio alicuius rei, sed inquisitio; e contrario autem opinio non est inquisitio, sed quaedam enuntiatio opinati; opinans enim dicit verum esse quod opinatur, sed ille qui consiliatur vel bene vel male adhuc quaerit aliquid et ratiocinatur, nondum autem enuntiat ita esse vel non esse. Ergo eubulia non est rectitudo opinionis.

1142 b 16 Deinde cum dicit: *Sed rectitudo quaedam* etc., ostendit cuius sit rectitudo eubulia. Et dicit quod, ex quo non est rectitudo scientiae neque opinionis, relinquitur quod sit quaedam rectitudo consilii, ut ipsum nomen significat. Et inde est quod ad perfectam notitiam eubuliae oportet inquirere quid sit consilium et circa quid sit; et haec supra determinata sunt in III, unde non oportuit quod hic resumerentur.

Deinde cum dicit: *Quia autem rectitudo* etc., ostendit qualis rectitudo sit eubulia. Et circa hoc determinat quatuor condiciones eubuliae per ordinem. Dicit ergo primo quod rectitudo multipliciter dicitur, uno modo proprie, alio modo metaphorice; proprie quidem dicitur in bonis, secundum similitudinem autem etiam dicitur in malis, ut si dicamus quod aliquis sit rectus fur, sicut dicimus quod est bonus fur. Manifestum est autem quod non omnis rectitudo consilii est eubulia; non enim est rectitudo consilii in malis, sed in bonis tantum. Incontinens enim et pravus quandoque adipiscitur per suam ratiocinationem illud quod proponit cognoscere, puta cum invenit viam per quam possit peccatum perpetrare, unde per similitudinem dicitur recte consilians, in quantum scilicet invenit viam efficaciter ducentem in finem, sed tamen assumit pro fine quoddam magnum malum, puta furtum vel adulterium. Sed bene consiliari, quod significat nomen eubuliae, videtur esse quoddam bonum. Unde manifestum est quod talis rectitudo consilii est eubulia, per quam aliquis adipiscitur bonum finem. 1142 b 17

Secundam condicionem ponit ibi: *Sed est et hoc* etc. Ubi considerandum est quod contingit in syllogisticis aliquando concludi veram conclusionem per falsum syllogismum, et ita etiam in operabilibus contingit quandoque pervenire ad bonum finem per aliquam malam viam. Et hoc est quod dicit quod contingit aliquando sortiri bonum finem quasi falso syllogismo, ita scilicet quod aliquis consiliando perveniat ad id quod oportet facere, sed non per quod oportet, puta cum aliquis furatur ut subveniat pauperi, et hoc est ac si in syllogismo aliquis ad veram conclusionem assumeret medium aliquem falsum terminum. Licet enim in intentione finis sit sicut principium et medius terminus, tamen in via executionis quam inquirit consiliator, finis se habet sicut conclusio et id quod est ad finem sicut medius terminus. Manifestum est autem quod non dicitur recte syllogizare qui veram conclusionem per falsum medium concluderet. Unde consequens est quod non sit vere eubulia secundum quam aliquis adipiscitur finem quem oportet, non autem per viam per quam oportet. 1142 b 22

91 verorum *coni, cum* *sec.m.* Ao Wi] notorum Φ horum T(notorum *sec.m.* S) 129 etiam dicitur] *inv.* P10 ψ (etiam *om.* Er2P' A0V8 Ve *hom.om.* Bo) 137 unde] quodam modo *add.* Ψ

71 Lin. 1142 a 34 - b 2. 83 Lin. 1142 b 16. 91 Cf. supra c. 2 lin. 15-20 ; Aristoteles *Anal. post.* II 20, 100 b 7-8 (PL 64, 762 A). 117-118 Cf. supra lin. 20-21 cum adn. 121 Cap. 7-8, 1112 a 18 - 1113 a 2. 130-131 Aristoteles *Met.* V 18, 1021 b 19-20 see. Thomam 77a-77ae q.45 a.i ad 1.

1142 b 26 Tertiam condicionem ponit ibi: *Adhuc est multum tempus* etc. Et dicit quod quandoque contingit quod aliquis multum tempus ponit in consilio, ita quod forte aliquando elabitur oportunitas exequendi, contingit etiam quod aliquis nimis velociter et praecipitanter consiliatur. Unde nec ista est vere eubulia, sed talis rectitudo consilii quae attendit id quod est utile ad finem et finem quem oportet et modum et tempus.

1142 b 28 Quartam condicionem ponit ibi: *Adhuc est simpliciter* etc. Et dicit quod contingit aliquem esse qui bene consiliatur simpliciter ad finem totius vitae, contingit etiam aliquem esse qui recte consiliatur ad aliquem finem particularem. Unde eubulia simpliciter erit quae dirigit consilium ad finem communem totius humanae vitae, illa autem quae dirigit ad quendam finem particularem non est eubulia simpliciter, sed eubulia quaedam. Quia, cum prudentium sit bene consiliari, oportet quod eubulia simpliciter sit rectitudo consilii in ordine ad illum finem circa quem veram aestimationem habet prudentia simpliciter dicta, et hic est finis communis totius humanae vitae, ut supra dictum est. Ex omnibus ergo quae dicta sunt accipi potest quod eubulia est rectitudo consilii ad finem bonum simpliciter per vias congruas et tempore convenienti.

171-172 Cf. Gregorius *Moralia* II xlix 77 (PL· 75, 592 D) : «contra praecipitationem consilium», quem laudat ipse Thomas *Super III Sent,* d.35 q.2 a.4 qla 3 arg.i ; d.36 q.i a.3 s.c.3 ; *II&-II™* q.53 a.3 arg.i. 186-188 Eustratius, p. 364, 25-30 ; O8, f· I39vb : « Hoc autem, scilicet 'cuius prudentia vera suspicatio est', quemadmodum ultima quaedam est in diffinitione eubuliae differentia convertens ad eubuliam, ut in diffinitione hominis hoc, scilicet 'intellectus et scientiae receptivum'. Omnis enim eubulia finem habet talem cuius prudentia vera suspicatio est, et omne consiliabile cuius prudentia vera suspicatio est eubuliae finis est» ; Albertus *Lect.* f. i26rb : «Planum erit quod haec est diffinitio eubuliae, scilicet rectitudo quae est secundum conferens, id est utile, ad quendam finem, sive sit finis simpliciter sive non, cuius, scilicet finis, prudentia est vera suspicatio, id est aestimatio, quia prudentis est secundum veram rationem eligere quod illud eubulia praeconsiliatum est et praedeterminare finem». Cf. adn. ad Arist. 1142 b 33. 189 Cap. 4, 1140 a 25-28. 190 Lin. 1142 a 32 - b 33.

9

1142 b 34 Est autem et synesis et asynesia, secundum quas dicimus
1143 a i synechos et asynecos, neque totaliter idem scientiae vel opinioni. Omnes enim essent synechi. § Neque aliqua una earum quae secundum partem scientiarum, puta medicinalis, de sanis enim utique esset, vel geometria circa magnitudines; neque enim de semper entibus et immobilibus synesis est, neque de factis cuiuscumque, sed de quibus dubitabit utique aliquis et consiliabitur. § Propter quod circa eadem quidem prudentiae est. § Non est autem idem synesis et prudentia. Prudentia quidem enim praeceptiva est, quid enim oportet agere vel non finis ipsius est, synesis autem iudicativa solum. Idem enim synesis et eusynesia, et enim synechi et eusynechi. § Est autem non habere prudentiam neque sumere synesis. Sed quemadmodum discere dicitur syniene quando utitur scientia, sic in uti opinione in indicare de his de quibus prudentia est. Alio dicente et indicare bene; eu enim ei quod est bene idem. Et hinc venit nomen synesis, secundum quam eusynechi, ex ea quae in discere; dicimus enim discere syniene multotiens.

§ Vocata autem gnome, secundum quam eugnomonas et habere aimus gnomyn, epiikus est indicium rectum. Signum autem: epiikea enim maxime aimus esse signomonicum et epiikes habere circa quaedam signomen. Signomyn autem est iudicativa epiikus recta. Recta autem veri.

§ Sunt autem omnes habitus rationabiliter in idem tendentes. Dicimus enim gnomyn et synesim et prudentiam et intellectum, in eosdem inferentes gnomyn habere iam et intellectum et prudentes et synechos. Omnes enim potentiae hae extremorum sunt et singularium. § Et in eo quidem quod

1143 a i synechos T *(lin.* 9-10) : synetos (si-) L synecos (si-) R *(et sic postea)* 1 asynecos T *(lin.* 11-12) : asinecos R asynetos L 1 scientiae vel opinioni AR : scientia vel opinio L 2 essent RpT *(lin.* 16) : erant L *om.* Rt 3 esset (essent Rt) RT *(lin.* 21) : erat (erant Tl) L 3 vel A(=ἠ LbMbOb) R : si (=εἰ) *Ant. transl.(Ha) om.* T(=ἠ *cum* Kb *leg.)* 5 cuiuscumque A(KbMb) R : cuicumque A(LbOb) L 10 enim1 ALRtRp1-3 : autem *A(coni.* Gifanius) Rp2-1 11 non T *(lin.* 40, 66) : neque ALR 13 syniene T *(lin.* 72) : siniene *Ant. transl.(Ha)* synienai (-nay RtRp3 -ciari Rp2-4) LR 15 *Post* est *puncto, post* dicente *nullo modo interp.* T *(lin.* 75-76) : *post* est *et post* dicente *virg. interp.* A 17 quae LRt : est *add.* Rp 18 syniene T *(lin.* 81) : siniene *Ant. transi,* (siniere Ha) synienai (-nay RtRp1-3 -nari Rp2-4) LR 19 gnome LRT *(lin.* 89-90; *cf. supra c.* 8 *lin.* 9-10) : *an* gnomi *Ant. transi. 1* (gnome *etiam* Ha) 20 gnomyn T *(lin.* 98, 100, 102, 121, 122, 132, 136, 141, 146, 149, 204, 212, 247) : *an* gnomin *Ant. transi.* ? (gnomen *etiam* Ha) gnomen LR *(et sic* 1143 a 26, 27, 34, b 7, 9) 20 epiikus *Ant. transi,* (epiikeus Ha *sed cf.* 1137 a 31 *cum adn.)T (? lin.* 105,111): epieikeos (epyei-epyey-) LR (-keyos Rp2-4) 21 epiikea *Ant. transl.(Ha)* T (? *cf. lin.* 104) : epieikea (epyei- epyey-) LR 21-22 signomonicum P13 R (-nutum Rp1) T *(lin.* 106) : siggnomonicum L 22 epiikes *Ant. transi.(Ha)* T *(lin.* 108) . epieikes *L* epyeikes (epyei- epyey-) R (eip- Rp1) 22 signomen RpT *(lin.* 108) : siggnomen LRt 23 signomyn T *(lin.* ni) : signome Rp siggnome LRt 23 epiikus *Ant. transi. (?* epiikeos Ha *sed cf.* 1143 a 20 *cum adn.)* T (? *lin.* in) : epieikeos (epyei- epyey-) LR (eppyeikeo Rt) 23 recta A(LbMhOb) *Ant. transl.(Ha)* RpT *(lin.* no) : *om.* A(Kb) LRt 24 veri LR : quae [est] veri (=ἠ τοῦ ἀληθοῦ) *Ant. transi.* (Ha) 26 synesim L2RT *(lin.* 121) : synesin L1 27 iam et intellectum Re L2R : et intellectum iam AL4(-Re)

indicativus est de quibus prudens synechus et eugnomen vel signomyn. Epiikia enim communia bonorum omnium sunt in eo quod ad alium. Sunt autem singularium et extremorum omnium operabilia; et enim prudentem oportet cognoscere ipsa et synesis et gnomyn circa operabilia; haec autem extrema. § Et intellectus extremorum in utraque; et enim primorum terminorum et extremorum

1143 b intellectus est et non ratio. Hic quidem secundum demonstrationes immobilium terminorum et primorum, hic autem in practicis extremi et contingentis et alterius propositionis. Principia enim eius quod est cuius gratia haec. Ex singularibus enim universale. Horum igitur oportet habere sensum, hic autem est intellectus. § Propter quod et naturalia esse videntur haec, et natura sapiens quidem nullus, gnomyn autem habet et synesim et intellectum. Signum autem quoniam et aetatibus existimamus sequi, et haec aliqua aetas intellectum habet et gnomyn ut natura causa existente. § Propter quod et principium et finis intellectus. Ex his enim demonstrationes et de his. § Quare oportet attendere expertorum et seniorum vel prudentum indemonstrabilibus enuntiationibus et opinionibus non minus demonstrationum. Propter habere enim ex experientia visum vident principia. Quid quidem igitur est prudentia et sapientia et circa quae utraque est existens et quoniam alterius animae particulae virtus utraque, dictum est.

30 eugnomen *pr.m.* O8 T4L2RtT *(lin.* 137) . eugnomon L4(- *pr.m.* O8 T1) eugnomum Rp 31 signomyn T *(lin.* 138) : siggnomon L1 siggnomen L2Rt signomum Rp 31 Epiikia T *(lin.* 140) Epiikea *Ant. transl.(ii.a)* Epieikea (Epy- Epyey-) LR 1143 b 4 haec AR(-Rp4) T *(lin.* 170) ipsae L *om.* Rp1 6 et1 ALRtT *(lin.* 131, 187) : *om.* Re Rp 7 synesim RT *(lin.* 204) : synesin L 12 prudentum LRtRp1 (= V13 *sec.m.* As1 -cium S1) Rp3 T *(cf.* Ia-IIae q.95 a.2 ad 4) . prudentium Rp2-4 *(cf.* IIa-IIae q.49 a.3) 14 Quid quidem ALRtRp1a T *(lin.* 251) : Quod quidem Rp1b,3 Quicquid Rp2-4 15 est ALRt *(exp.?)* : *om.* Rp

1142 b 34 *Est autem et synesis* etc. Postquam Philosophus determinavit de eubulia, hic determinat de synesi. Et circa hoc duo facit: primo comparat synesim scientiae et opinioni; secundo prudentiae, ibi: *Propter quod* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod non omnis scientia vel opinio est synesis; secundo ostendit quod nulla scientia est synesis, ibi: *Neque aliqua una* etc. Dicit ergo primo quod synesis, secundum quam dicimus aliquos esse synechos, id est sensatos, et contrarium eius quod est asynesia, secundum quam dicimus aliquos esse asynecos, id est insensatos, non est totaliter idem quod scientia vel opinio. Nullus enim est qui non habeat aliquam scientiam vel opinionem; si ergo omnis scientia vel opinio esset synesis, sequeretur quod omnes homines essent^sensati, quod patet esse falsum.

1143 a 2 Deinde cum dicit: *Neque aliqua una* etc., ostendit quod nulla scientia sit synesis. Et dicit quod synesis non est aliqua scientiarum particularium, quia si esset medicina, esset de sano et aegro, si autem esset geometria, esset circa magnitudines; quaedam autem aliae scientiae sunt de rebus sempiternis et immobilibus, sicut scientiae divinae, circa quas non dicitur esse synesis; neque etiam dicitur esse de his quae fiunt sive a natura sive ab homine, de quibus sunt scientiae naturales et artificiales, sed est de illis de quibus aliquis potest dubitare et

9-10 synechos] synectos P3 synecheos φ2(-P5V3 -ceos AOP1 synesos W) sinechos PiW sinetos Za *om. pr.m.* S 11 asynesia P] asynisia O(asynesya P5 asyneisya V2) asynesya S asinesya Wi *hom om.* F1 11-12 asynecos] asynechos ErOP7 C1 asinechos Wi synechos Bx asynectos P3 assinecos V10 asenatos *sec.m.* S (asinatos *pr.m.* ?) *hom.om.* F1

4 Lin. 1143 a 6. 8 Lin. 1143 a 2. 8-13 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et O8 P11 Sk2) : « Synesis dicitur intellectus ; sed si hic transferretur in nomen intellectus, videretur esse idem cum intellectu de quo supra dictum est, qui non dicitur graece synesis, sed nus. Dicitur etiam synesis, secundum quod hic tangitur, actus discendi ; et dicitur etiam iudicatio praeceptionis et operationis prudentis secundum quod prudens, quae iudicatio sic se habet ad prudentis praeceptionem sicut actus discendi ad actum docentis ; et est huiusmodi iudicare velut discere quoddam... » ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* «Et synesis : bonitas intellectus. - Asynesia : malitia intellectus. - Sinechos : bene intelligentes. - Asynecos : male intelligentes. - Sineti intelligentes. - Eusyneti bene intelligentes. - Synienay : intelligere ».

consiliari; et sic patet quod synesis non est aliqua scientia.

1143 a 6 Deinde cum dicit: *Propter quod* etc., comparat synesim prudentiae. Et primo concludit ex praemissis convenientiam utriusque: quia enim synesis est circa consiliabilia, circa quae etiam est prudentia, ut supra ostensum est, sequitur quod synesis sit circa eadem cum prudentia.

1143 a 7 Secundo ibi: *Non est autem idem* etc., ostendit differentiam utriusque. Et primo ostendit quod synesis non est prudentia; secundo quod non sit prudentiae generatio, ibi: *Est autem non habere prudentiam* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis synesis et prudentia sint circa eadem, non tamen sunt omnino idem. Ad cuius evidentiam considerandum est quod in speculativis, in quibus non est actio, est solum duplex opus rationis, scilicet invenire inquirendo et de inventis iudicare; et haec quidem duo opera sunt < etiam > rationis practicae, cuius inquisitio est consilium, quod pertinet ad eubuliam, iudicium autem de consiliatis pertinet ad synesim (illi enim dicuntur sensati qui possunt bene iudicare de agendis); non autem stat hic ratio practica, sed ulterius procedit ad agendum et ideo necessarium est tertium opus quasi finale et completivum, scilicet praecipere quod procedatur ad actum, et hoc proprie pertinet ad prudentiam. Unde dicit quod prudentia est praeceptiva, in quantum scilicet est finis ipsius determinare quid oporteat agere vel non agere, sed synesis est solum iudicativa. Et pro eodem accipitur synesis et eusynesia, id est bonus sensus, sicut et idem dicuntur synechi et eusynechi, id est sensati et bene sensati, quorum est bene iudicare. Et sic patet quod prudentia est eminentior quam synesis, sicut et synesis quam eubulia; inquisitio enim ordinatur ad iudicium sicut ad finem et iudicium ad praeceptum.

Deinde cum dicit: *Est autem non habere* etc., ostendit quod synesis non est generatio prudentiae. 1143 a 11
Et dicit quod synesis, sicut non est idem quod prudentia, ita non est idem cum hoc quod est habere prudentiam aut cum hoc quod est sumere, id est acquirere, eam. Sed sicut in graeco discere, quod est quidam usus scientiae, dicitur syniene, sic et syniene dicitur in hoc quod aliquis utitur opinione practica in hoc quod iudicat de his de quibus est prudentia. Quod quidem [multi] ab alio potest dici iudicare bene; eu enim in graeco idem est ei quod est bene. Unde nomen synesis, secundum quam dicuntur aliqui eusyneci, quasi bene iudicantes vel bene sensati, venit ex ea voce, scilicet syniene, quae dicitur circa hoc quod est discere; multotiens enim discere nominamus syniene. Est ergo sensus quod syniene in graeco significat aliquem usum alicuius intellectualis habitus, qui quidem usus non solum est discere, sed etiam iudicare, synesis autem dicitur a syniene ratione illius usus qui est iudicare, non ratione illius usus qui est discere. Unde synesis non est idem quod habere vel discere prudentiam, ut quidam putaverunt.

Deinde cum dicit: *Vocata autem gnome* etc., determinat de tertia virtute, quae vocatur gnome. 1143 a 19
Et ad huius virtutis evidentiam resumendum est quod supra dictum est in V de differentia epiikiae et iustitiae legalis: iustum enim legale determinatur secundum id quod in pluribus contingit, sed id quod est epiikes est directivum iusti legalis, ex eo quod necesse est legem deficere in paucioribus. Sicut ergo synesis importat iudicium rectum circa ea quae ut in pluribus contingunt, ita gnomyn importat rectum

45 opus rationis] *inv.* T(-Za) 46 de inventis iudicare] iudicare de inventis Ψ 47 etiam *coni, cum sec.m.* P7] *om.* Θ 74 de2] in Φ 75 multi Θ] *secl.* (veluti *coni.* Ed3) 84 solum est *inv.* Ψ 84 discere *coni, cum* ErOV Bgl Fl Ve *sec.m.* P3PdV10Kr] dicere Θ 86 discere *coni, cum* Bgl?5 Fl *sec.m.* P3PdKr] dicere Θ (discernere V6) 87 discere *coni, cum V* Bgl Fl *sec.m.* PdKr] dicere Θ (discernere V6) 89 gnome] gnaone (=generatione) V nogme Ao gnomy P gnomi *pr.m.* Wi gnomone V® *Cf. supra c.* 8 *lin.* 9 *et* 10 90 gnome] nogme Ao gnomone Ol gnomy P Za gnomi *pr.m.* Wi gnomo Ve 94 contingit Bg3O7 Bg*Db V®Za] convenit ®(-Bg3Ol Bg'Db) convenienter T(-V'Za convenit *sec.m.* S) 95 epiikes est *Inc.* 23a *pecia* 96 in] ut *praem.* T(-V®) 97 iudicium rectum *inv.* Ψ 98 contingunt Bg1?1 V®Za] conveniunt O(-BgxP*) convenienter T(-V®Za conveniunt *sec.m.* S) 98 gnomyn] *an* gnomy <D(gnomi AoBg'Erl©1Erl) ψ (ygnomy P gnome Fl gnomi Za) *Sed, licet supra c.* 8 *lin.* 9 *et* 10, *et c.* 9 *lin.* 89 *et* 90, *Thomas, Roberto Grosseteste auctore,* gnome *scripserit, hic* gnomyn *ex consuetudine sua scripsisse videtur; nam in Scripti super III Sent, codice autographo Vat. lat.* 9851,/. 87ra 10, 18, 20, 95va 44, gnomyn *vel* gnomin *semper scripsit, etiam nominativo casu; in* q.48 arg.i, arg.4, corp.; q.51 a.4 arg.i, arg.2, corp., ad 3, gnomym *vel* gnomin *hab. etiam plerique mss.; accedit quod, cum supra litteram y amanuenses lineolam plerumque scribant, aeque* gnomyn *ac* gnomy *in codicibus saepius legi potest; unam certe ac eandem formam habent plerique mss. in nominativo casu (cf. infra lin.* 100, 141,146,149-150, *nec non lin.* no signomyn) *et in accusativo (cf. lin.* 102, 121, 122, 132-133. 136, 204, 212, 247). *Cf. quae ad c.* 10 *lin.* 212 *adnotabimus.*

35 Cap. 4, 1140 a 25-31 ; cf. c. 8, 1142 b 31. 40 Lin. 1143 a 11. 43-45 Cf. ipse Thomas Za-ZZa® q.57 a.6 ; *IIA-IIA** q.47 a.8 (cf. q.53 a.4 arg.3) ; *De virt. card.* a.i. De quorum locorum interpretatione et fontibus cf. Lehu *La raison*.,., p. 168-170 ; Gauthier in *Bulletin thomiste* 8 (1947-1953), p. 64-71 et *Saint Maxime*..., p. 51-100, praecipue p. 82-88. 55-65 Aliter sed perperam Eustratius, p. 368, 14-21; O8, f. i4ova-vb : «Synesis autem iudicativa solum, id est comprehendens et iudicans quod intentum et praeceptum est a prudentia ; ut necessarium sit primum quidem prudentiam quaerere et invenire oportunum et conferens et utile et de ipso praecipientem enuntiare, synesin autem post haec iudicare quod praeceptum est comprehendentem et assumentem ut habet bene quae de ipso consiliatio et ipse finis et modus per quem directum est» (cf. Roberti Grosseteste notula supra in adn. ad lin. 8-13 laud.); Albertus *Lect.* f. i27ra-rb: « Sic igitur dicimus prudentiam ordine naturae esse ante synesim: actus enim prudentiae est praeordinare finem et sic est suum quod praecipiat, quod praeceptum est de finali opere... synesis est executiva praecepti prudentiae, non tamen sicut operans sed sicut iudicans qualiter exequendum sit in opus et hoc sequitur praeceptum et praecedit opus»; *Comm.* p. 450-451. 71-72 Cf. supra adn. ad lin. 8-13. 89-111 *Lexicon verborum graecorum*..., p. 261*: «Gnome: sententia! - Eugnomonas: bene sententiantes. - Epieikes: bonitas iusti. - Siggnomonicum: indultivum». 92 Cap. 16, 1137 b n-34.

indicium circa directionem iusti legalis. Et ideo dicit quod illa virtus quae vocatur gnomyn, secundum quam aliquos dicimus eugnomonas, id est bene sententiantes, et habere gnomyn, id est attingere ad rectam sententiam, nihil est aliud quam rectum indicium eius quod est obiectum epiikiae. Et huius signum est quia hominem qui est epiikes maxime dicimus esse signomonicum, quasi per quandam clementiam contemperantem sententiam, et id quod est epiikes dicitur habere signomen, id est quandam contemperandam veniae, et ipsa virtus quae dicitur signomyn est recte iudicativa eius quod est epiikes. Et in hoc est recta quod verum iudicat.

1143 a 25 Deinde cum dicit: *Sunt autem omnes* etc., comparat praedictas virtutes ad invicem et ad prudentiam. Et circa hoc tria facit: primo ponit convenientiam inter hos habitus; secundo probat, ibi: *Et in eo quidem* etc.; tertio infert quaedam correlaria ex dictis, ibi: *Propter quod et principium* etc. Dicit ergo primo quod omnes praedicti habitus tendunt in idem, et hoc rationabiliter. Et quod in idem tendant, patet, quia eisdem attribuuntur; nominamus enim gnomyn et synesim et prudentiam et intellectum eisdem attribuentes habere gnomyn et intellectum, quos dicimus prudentes et synechos. Et quod rationabiliter eisdem attribuantur, patet per hoc quod omnia praedicta, quae vocat potentias quia sunt actionum principia, sunt circa singularia quae in operabilibus sunt sicut extrema, sicut supra dictum est de prudentia.

1143 a 29 Deinde cum dicit: *Et in eo quidem* etc., probat quod dixerat. Et primo per rationem; secundo per signum, ibi: *Propter quod et naturalia* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit synesim et gnomyn esse circa extrema et singularia sicut et prudentia; secundo ostendit idem de intellectu, ibi: *Et intellectus* etc. Dicit ergo primo quod manifestum est synesim et gnomyn esse extremorum singularium, in quantum synechus < et > eugnomen, id est bene sententians, vel signomyn, id est contemperanter sententians, est iudicativus de illis de quibus prudens praecipit. Ea enim quae sunt epiikia, de quibus est gnomyn, possunt communiter se habere ad omnia bona humana quorum est prudentia, in quantum unumquodque eorum se habet ad alium, quod est de ratione iustitiae; dictum est enim supra quod epiikes est quoddam iustum; sic bene dictum est quod gnomyn sit de his de quibus est prudentia. Quod autem omnia ista sint circa singularia et extrema, patet per hoc quod operabilia sunt singularia et extrema; prudentia autem, synesis et gnomyn circa operabilia sunt; unde patet quod sunt circa extrema.

Deinde cum dicit: *Et intellectus* etc., ostendit 1143 a 35 quod etiam intellectus sit circa extrema. Et dicit quod intellectus in utraque cognitione, scilicet tam speculativa quam practica, est extremorum, quia primorum terminorum et extremorum, a quibus scilicet ratio procedere incipit, est intellectus et non ratio. Est autem duplex intellectus, quorum hic quidem est circa immobiles terminos et primos, qui sunt secundum demonstrationes quae procedunt ab immobilibus et primis terminis, id est a principiis indemonstrabilibus quae sunt prima cognita et immobilia, quia scilicet eorum cognitio ab homine removeri non potest; sed intellectus qui est in praeficis est alterius modi extremi, scilicet singularis, et contingentis et alterius propositionis, id est non universalis quae est quasi maior, sed singularis quae est minor in syllogismo operative. Quare autem huiusmodi extremi dicatur intellectus, patet per hoc quod intellectus est principiorum; haec autem singularia, quorum dicimus esse intellectum huiusmodi, principia eius sunt quod est cuius gratia, id est sunt principia ad modum causae finalis. Et quod singularia habeant rationem principiorum, patet quia ex singularibus accipitur universale; ex hoc enim quod haec herba fecit huic sanitatem, acceptum est quod haec species herbae valet ad sanandum. Et, quia singularia proprie cognoscuntur per sensum, oportet quod homo horum singularium quae dicimus esse principia et extrema, habeat sensum non solum exteriorem, sed etiam interiorem, cuius supra dixit esse prudentiam, scilicet vim cogitativam sive aestimativam quae dicitur ratio particularis; unde hic sensus vocatur intellectus qui est circa singularia, et hunc Philosophus vocat in III De anima intellectum passivum, qui est corruptibilis.

Deinde cum dicit: *Propter quod et naturalia* etc., 1143 b 6 manifestat quod dixerat per signum. Quia enim

102 gnomyn PVe] *an* gnomy Φ (gnomi Er2O1P7Va nogmy Ao nomi P6) ignomyn S gnmoyn Wi gnomy Za gnomen F1 *Quas varias lectiones postea non adnotabimus. Cf. supra lin.* 98 *cum adn.* 104 epiikiae *coni, cum* AoAs *pr.m.* Bx *sec.m.* Pd] epiike φ(-AoAδ epyke P6P5 epykie Bg1 eupiike V2) epiire PSWi epyecky F1 epike Za epykie V6 107 contemperantem] et temperantem Φ S 108 signomen] sygnomena (si-) ®(syno- BxDbP6) sygnomyn V6 signomin Za no recte *coni, cum* Bg*Kr F1 V6Za Ed3] recta Θ 116-117 quaedam correlaria] quoddam correlarium Φ *Sed cf. infra lin.* 214 120 attribuuntur *coni, cum* V6Za *sec.m.* Er2P10Pd KrV10] attribuunt Φ actus sumitur ψ(-vβZη actibus sumuntur F1) 137 et *coni, ex Arist.* 1143 a 30 *cum* Za *sec.m.* Kr V10] *om.* Θ 153 extrema] predicta *add.* Ψ 162 et AsEiXPPTdV2 Kr FW6] etiam *cett. (om.* Za) 166 alterius] est *praem.* Φ *Sed cf. Arist.* U43b3 172 sunt] *ante* principia Ψ

116 Lin. 1143 a 29. 117 Lin. 1143 b 9. 127 Cap. 6, 1141 b 14-22 ; 7, 1142 a 23-24. 131 Lin. 1143 b 6. 134 Lin. 1143 a 35. 144 Lib. V 16, 1137 b 8-11, 24, 33. 170 Cf. supra c. 5, 1141 a 7-8. 178-186 Cf. supra c. 1 lin. 206-210 cum adn. 185 Cap. 10, 430 a 24-25.

praedicti habitus sunt circa singularia, oportet quod aliquo modo attingant virtutes sensitivas, quae operantur per organa corporea, et ideo praedicti habitus videntur esse naturales, non quod totaliter sint a natura, sed quia ex naturali dispositione corporis aliqui sunt prompti ad hos habitus, ita quod per modicam experientiam complentur in eis, quod non accidit circa habitus intellectuales qui sunt circa universalia, puta geometriam vel metaphysicam. Et hoc est quod subdit quod nullus dicitur sapiens, id est metaphysicus, sicut nec geometra secundum naturam, non quin aliqui secundum naturam sint magis apti ad hoc quam alii, sed hoc est secundum dispositionem remotam, non secundum dispositionem propinquam, secundum quam aliqui dicuntur naturaliter habere gnomyn et synesim et intellectum, quem diximus esse circa singularia. Et signum huius quod huiusmodi secundum naturam insint aliquibus est quia aestimamus quod consequantur aetates hominum, secundum quas transmutatur natura corporalis: est enim aliqua aetas, scilicet senilis, quae propter quietationem transmutationum corporalium et animalium habet huiusmodi intellectum et gnomyn, quasi natura sit horum causa.

1143 b 9 Deinde cum dicit: *Propter quod et principium* etc., infert duo correlaria ex dictis. Quorum primum est quod intellectus, qui est bene discretivus singularium, in practicis non solum se habet sicut principium, sicut in speculativis, sed etiam sicut finis. In speculativis enim demonstrationes procedunt ex principiis quorum est intellectus, non tamen demonstrationes dantur de eis; sed in operativis demonstrationes et procedunt ex his, scilicet singularibus, et dantur de his, scilicet de singularibus. Oportet enim in syllogismo operativo, secundum quem ratio movet ad agendum, esse minorem singularem et etiam conclusionem quae concludit ipsum operabile, quod est singulare.

Secundum correlarium ponit ibi: *Quare oportet* etc. 1143 b 11
Quia enim dictum est supra quod intellectus qui est principiorum operabilium consequitur experientiam et aetates et perficitur per prudentiam, inde est quod oportet attendere his quae opinantur et enuntiant circa operabilia homines experti et senes et prudentes, quamvis non inducant demonstrationes, non minus quam ipsis demonstrationibus, sed etiam magis. Huiusmodi enim homines, propter hoc quod habent ex experientia visum, id est rectum indicium de operabilibus, vident principia operabilium; principia autem sunt certiora conclusionibus demonstrationum. Est autem considerandum circa ea quae hic dicta sunt quod, sicut pertinet ad intellectum absolutum in universalibus indicium de primis principiis, ad rationem autem pertinet discursus a principiis in conclusiones, ita etiam circa singularia vis cogitativa hominis vocatur intellectus, secundum quod habet absolutum iudicium de singularibus; unde ad intellectum dicit pertinere prudentiam et synesim et gnomyn; dicitur autem ratio particularis secundum quod discurrit ab uno in aliud, et ad hanc pertinet eubulia, quam Philosophus his non connumeravit nec dixit eam esse extremorum. Ultimo autem epilogat dicens quod dictum est quid sit prudentia, quae est principalis in agibilibus, et sapientia, quae est principalis in speculativis, et circa quae sunt utraque earum et quod non sint in eadem parte animae rationalis.

194 prompti] in promptu T(ita prompti *sec.rn.* ita *exp. tertia m.* Wi *hom.om. pr.m.* prompti *sec.rn.* Ve) 225 etiam] similiter Ψ(*hom.om.* V6) 232 operabilia] agibilia Ψ 238-239 conclusionibus] etiam *praem.* T(-V6Za) 240-241 pertinet ad intellectum absolutum in universalibus] in universalibus ad intellectum pertinet absolutum Ψ 255 sint] sunt Ψ

228 Lin. 1143 b 6-9. 238-239 Cf. supra c. 3, 1139 b 33-35 ; *Anal. post.* I 4, 71 b 21-22, 71 b 29 - 72 a 5 ; II 20, 100 b 9-10 (PL 64, 714 A ; 714 B ; 762 A) ; cf. *Met.* VI 1, 1025 b 5-7 cum Thomae comm. «certiora principia dicit ea quae sunt magis nota... ». 243-246 et 247-249. Cf. supra c. 1 lin. 206-210 cum adn.

1143 b Dubitabit autem utique aliquis de ipsis quid utiles sunt. § Sapientia quidem enim nihil speculatur ex quibus erit felix homo; neque unius enim est generationis. § Prudentia autem hoc quidem habet, sed cuius gratia opus est ipsa, si quidem prudentia quidem est quae circa iusta et pulcra et bona homini? Haec autem sunt quae boni est viri operari; nihil autem magis operativi in eo quod est scire ipsa sumus, si quidem habitus virtutes sunt, quemadmodum neque sana neque bene habentia quaecumque non in eo quod est facere, sed in eo quod ab habitu esse dicuntur; nihil enim magis operativi in eo quod est habere medicinalem et exercitativam sumus. § Si autem non horum gratia prudentem ponendum, sed eius quod est fieri, existentibus studiosis nihil utique erit utilis. § Adhuc autem neque non habentibus. Nihil enim differet ipsos habere vel aliis habentibus persuaderi, sufficienterque habeat utique nobis quemadmodum et circa sanitatem; volentes enim sani esse, tamen non discimus medicinalem. § Ad haec autem inconveniens esse utique videbitur, si deterior sapientia existens principalior ipsa erit; faciens enim principatur et praecipit circa singulum. De his autem dicendum; nunc autem dubitatum est de ipsis solum.

1144 a § Primum quidem igitur dicimus quoniam secundum se ipsas necessarium eligibiles ipsas esse, virtutes existentes utrasque utriusque particulae, et si non faciunt nihil neutra ipsarum. § Deinde et faciunt quidem, non ut medicinalis autem sanitatem, sed ut sanitas, sic sapientia felicitatem. Pars enim existens totius virtutis, in haberi facit et in operari felicem. § Adhuc opus perficitur et secundum prudentiam et moralem virtutem. Virtus quidem enim intentionem facit rectam, prudentia autem quae ad hanc. Quare autem particulae animae non est virtus talis, nutritivae? Nihil enim in ipsa operari vel non operari. § De eo autem quod est nihil esse magis operativos propter prudentiam bonorum et iustorum, parum superius incipiendum, sumentes principium hoc. Quemadmodum enim et iusta dicimus operantes quosdam nequaquam iustos esse, puta a legibus ordinata facientes vel nolentes vel propter ignorantiam vel propter alterum quid et non propter ipsa, quamvis operantur quidem quae oportet et quaecumque oportet studiosum, sic, ut videtur, est qualiter habentem operari singula ad esse bonum ut sit

18 quid ALRtT *(lin.* 12) : quia Rp1'3 quidem Rp2'4 (quidem quia P14 Tu1) 21 quidem1 ALRtRp4T *(lin. 31)* : idem Rp1-2'3 23 Haec ALRtT *(lin.* 37) : Hae Rp 31 sufficienterque ALRt : sufficienter quod Rp 33 Ad haec ALT *(lin.* 10, 88) : Adhuc R 33 esse utique R : utique esse AL 36 nunc autem LRT *(lin.* 103) : Alius liber : nunc quidem enim (=νῦν μὲν γὰρ KbLbOb) *Roberti Grosseteste notula in* Sk2Re 1144 a 1 quoniam LRt : quia Rp (quod As1) 2 virtutes R : virtutes quidem AL 2-3 utriusque ALRtT *(lin.* 120) : virtus et Rp 9 Quare P11 L2 T *(lin.* 162) : Quartae AL^-P11) R 12 iustorum ALRtT *(lin.* 184) : iniustorum Rp 16 quid ALRt : quidem P13 Rp 18-19 ad esse bonum ut sit bonus T *(lin.* 196-197) : velut *(om.* Rp) sit bonus LR *(an* ad esse bonum, vel : ut sit bonus *Robertas Grossetestel cf.* 1151 a 21 *cum adn.)*

bonus, dico autem puta propter electionem et ipsorum gratia
1144 a 20 operatorum. Electionem quidem igitur rectam facit virtus, quaecumque autem illius gratia nata sunt fieri, non sunt virtutis, sed alterius potentiae. § Dicendum autem scientibus manifestius de ipsis. Est utique quaedam potentia quam vocant dinoticam; haec autem est talis ut ad suppositam intentionem contendentia possit haec operari et sortiri ipsis. Si quidem igitur intentio sit bona, laudabilis est, si autem prava, astutia. Propter quod et prudentes dinos et astutos aimus esse. § Est autem prudentia non potentia, sed non sine potentia hac. Habitus autem visui huic fit animae non sine virtute, ut et dictum est et est manifestum. Syllogismi enim operabilium principium habentes sunt quia talis finis et optimus, qualiscumque ens; sit enim sermonis gratia quodcumque. Hoc autem nisi bono non apparet: pervertit enim malitia et mentiri facit circa practica principia. Quare manifestum quoniam impossibile prudentem esse non entem
1144 b i bonum.

23-24 dinoticam T *(lin.* 212, 221, 227, 229) : dinotita *Ant. transi. (?* deinotica *hic Ha sed cf.* 1144 a 27, b 15, 1145 b 19, 1158 a 32 *cum adn.)* deinotita L1 deınotıca L2RtRp3 deinoticam (dey-) Rp1 demoticam (-ca Ba*P14) Rp8)4 *Cf.* demotique, Oresme (ed. Menut, *p.* 357) 27 dinos *Ant. transi.*(Ha) T *(lin.* 223) : deinos (dey-) LR *Cf. infra* 1145 b 19, 1152 a 10, 1158 a 32 *cum adn.* 30 ut et ALRt : *inv.* Rp

1143 b 18 *Dubitabit autem utique aliquis* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus intellectualibus, hic movet quasdam dubitationes de utilitate ipsarum. Et circa hoc duo facit: primo proponit dubitationes; secundo solvit eas, ibi: *Primum quidem igitur dicimus* etc. Circa primum duo facit: primo movet dubitationem de utilitate sapientiae et prudentiae, ad quas aliae reducuntur sicut ad principaliores; secundo de comparatione harum duarum ad invicem, ibi: *Ad haec autem inconveniens* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit dubitationem. Et dicit quod aliquis potest dubitare ad quid vel quomodo sapientia et prudentia sint utiles.

1143 b 19 Secundo ibi: *Sapientia quidem enim* etc., prosequitur dubitationem. Et primo quantum ad sapientiam, quae videtur ad nihil utilis esse. Quicquid enim est utile in rebus humanis valet ad felicitatem, quae est ultimus finis vitae humanae. Ad quam nihil videtur valere sapientia; non enim videtur speculari aliquid eorum per quae homo fit felix; quod quidem est per operationem virtutis, ut supra in I habitum est, sapientia autem nullius generationis, id est operationis, est considerativa, cum sit de primis principiis entium. Sic ergo videtur quod sapientia non sit utilis homini.

Secundo ibi: *Prudentia autem* etc., prosequitur 1143 b 20
dubitationem quantum ad prudentiam. Et primo inducit in rationem quod prudentia non sit necessaria homini; secundo excludit quandam responsionem, ibi: *Si autem non horum* etc. Dicit ergo primo quod prudentia habet < hoc >, quod scilicet sit considerativa operationum humanarum ex quibus homo fit felix, sed non propter hoc videtur quod homo habeat opus ipsa; est enim prudentia circa ea quae sunt iusta, in comparatione ad alios, et pulcra, id est honesta, et bona, id est utilia, homini secundum se ipsum. Quae quidem operari pertinet ad bonum virum; non videtur autem aliquis esse operativus eorum quae sunt secundum aliquem habitum ex eo quod scit ipsa, sed ex eo quod habet habitum ad ea, sicut patet in corporalibus quod, per hoc quod homo habet scientiam medicinalem vel exercitativam, non est magis operativus eorum quae pertinent ad hominem sanum vel ad bene se habentem, dum-

18 vitae humanae *inv.* Ψ 31 hoc *coni, ex Arist.* 1143 b 20 *cum* F1 Ve] *om.* Θ 31 sit] est T(-V8)

5 Lin. 1144 a 1. 10 Lin. 1143 b 33. 22 Cap. 10, 1098 a 7-17. 23-24 Cf. supra c. 5 lin. 38-39 cum adn. 30 Lin. 1143 b 28. 44-52 Aliter et recte Eustratius, p. 385, 34 - 386, 4 ; O8, f. i44va . «Hoc autem 'Quaecumque non in eo quod est facere, sed in eo quod est ab habitu esse dicuntur ; nihil enim magis operativi in eo quod est habere medicinalem vel exercitativam sumus', propter hoc apposuit quia multipliciter sana et euectica, ut diximus, dicuntur. In facientibus enim sanitatem vel euexiam euecticıs et sanis, quae sunt farmaca et diaetationes, ındigemus medicinalem scire ut convenienter illis utentes ex eo quod est praeter naturam in id quod est secundum naturam revocemus corpora. Si autem sani existentes vel bene habentes operarı

modo ea non consistant solum in eo quod est facere, sed in eo quod est esse ab aliquo interiori habitu; contingit enim quandoque quod aliquis per notitiam artis operatur quaedam opera sani quasi confingens ea et non secundum quod procedunt ab habitu sanitatis, prout scilicet operatur ea homo sanus, sic enim non magis procedit ab homine ex eo quod scit medicinam, sed ex eo solum quod sit sanus. Cum igitur virtutes sint habitus, opera virtutum, secundum quod ab eis procedunt et ducunt ad felicitatem, non magis operatur homo ex hoc quod habet eorum notitiam per prudentiam. Et sic prudentia non est boni operativa.

1143 b 28 Deinde cum dicit: *Si autem non horum* etc., excludit quandam responsionem. Posset enim aliquis dicere quod, licet homo ex quo est virtuosus non magis sit operativus operum virtutis per hoc quod cognoscit ea secundum prudentiam, est tamen prudentia necessaria ad hoc quod homo fiat virtuosus, sicut ars medicinae est necessaria non ad hoc quod sanus opera sanitatis exequatur, sed ad hoc quod fiat sanus; et sic ponendum est quod homo debet esse prudens non gratia horum, scilicet operum virtutis, sed gratia eius quod est fieri virtuosum. Hanc autem responsionem, excludit duabus rationibus. Quarum prima est quia, ex quo homines essent studiosi, id est virtuosi, ad nihil esset eis utilis prudentia, quod manifeste videtur inconveniens.

1143 b 30 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. Videtur enim quod secundum responsionem praedictam non solum < habentibus virtutem, sed > etiam non habentibus virtutem non esset necessaria prudentia. Videtur enim quod nihil differat ad hoc quod aliqui fiant virtuosi, utrum ipsi habeant prudentiam vel persuadeantur ab aliis qui habent, cum per hoc sufficienter se habet homo ad hoc quod fiat virtuosus, sicut patet circa sanitatem; cum enim volumus sani esse, non propter hoc curamus addiscere medicinam, sed sufficit nobis uti consilio medicorum; ergo, pari ratione, ad hoc quod efficiamur virtuosi, non oportet quod nos ipsi habeamus prudentiam, sed sufficit quod a prudentibus instruamur.

1143 b 33 Deinde cum dicit: *Ad haec autem* etc., movet dubitationem circa comparationem sapientiae et prudentiae. Ostensum est enim supra quod prudentia est deterior, id est inferior in dignitate, quam sapientia, et tamen videtur esse principalior, id est magis principativa, quia prudentia et operatur et praecipit circa singula; continetur enim sub prudentia etiam politica, dictum est enim in prooemio libri quod haec praeordinat quas disciplinas debitum est esse in civitatibus et quales unumquemque addiscere et usquequo. Et sic videtur prudentia principari sapientiae, cum praecipere sit opus iudicantis. Et hoc videtur inconveniens quod deterior principetur meliori. Subdit autem, continuans se ad sequentia, [dicens] quod de his quae proposita sunt dicendum est, nunc autem tacta sunt solum per modum dubitationis.

1144 a 1 Deinde cum dicit: *Primum quidem igitur* etc., solvit praemissas dubitationes. Et primo solvit dubitationem de utilitate sapientiae et prudentiae; secundo de comparatione utriusque, ibi: *Sed tamen neque principalis* etc. Circa primum duo facit: primo solvit dubitationem communiter quantum ad sapientiam et prudentiam; secundo specialiter quantum ad prudentiam, ibi: *Adhuc opus* etc. Circa primum ponit duas solutiones. Quarum prima ostendit quod rationes quas inducit non efficaciter concludunt. Non enim sequitur, si per sapientiam et prudentiam nihil operatur homo ad felicitatem, quod propter hoc sint inutiles, quia, etiam si neutra ipsarum haberet aliquam operationem, tamen essent secundum se eligibiles, cum sint virtutes perficientes utramque partem animae rationalis, ut ex dictis patet; unicuique autem est eligibilis sua perfectio.

1144 a 3 Secundo solvit per interemptionem, ibi: *Deinde* etc. Et dicit quod sapientia et prudentia faciunt quidem aliquid ad felicitatem, sed exemplum quod inducebatur non erat conveniens. Non enim hoc modo se habet sapientia, vel prudentia, ad felicitatem, sicut ars medicinae ad sanitatem, sed magis sicut sanitas ad opera sana; ars enim medicinae facit sanitatem sicut quoddam opus exterius operatum, sed sanitas facit opera sana quasi quendam usum habitus sanitatis; felicitas autem non est opus exterius operatum, sed est operatio procedens ab habitu virtutis. Unde, cum sapientia sit quaedam species virtutis communis, ex hoc ipso quod aliquis

52 ex eo] *post* solum ψ 52 sit] est T(om. Wi) 63 virtuosus *coni, cum sec.m.* BxOP7] prudens Θ (*hom.om.* Vc *pr.m.* S) 70 quia] quod Φ S V6 75 habentibus virtutem, sed *coni, cum* B1 *sec.m.* O] *om.* Θ (habentibus, sed *add.* F Pu habentibus, immo Tt) 95 enim Θ] *an* autem? (*om.* Bx) 102 dicens Θ] *sect.* 114 quas inducit] inducte Ψ

volumus sane et bene habitive, secundum nihil utique erimus magis operative ex habere in nobis ipsis medicinalem vel exercitativam » ; Albertus *Lect.* f. ijova «Ad huius autem rationis manifestationem adducit quandam aliam rationem per simile, ibi . *Quemadmodum*, et est ratio talis . Sicut se habet medicinalis ars ad sana quae dicuntur secundum habere sanitatem ut animal dicitur sanum, et non secundum facere sicut dicitur medicina sana, ita se habet prudentia ad pulcra et bona ». 58-60 Albertus *Lect.* f. i3ova . « Deinde cum dicit . *Si autem non horum*, removet quandam responsionem. Posset enim aliquis dicere quod, quamvis prudentia...». 90 Cap. 6, 1141 a 19 - b 3. 95 Lib. I 2, 1094 a 28 - b 2. 108 Cap. 11, 1145 a 6. 112 Lin. 1144 a 6. 120 Cap. 3-9, 1139 b 14 - 1143 b 17, sed de prudentia praecipue dictum est c. 4. 1140 b 25-28.

habet 'sapientiam et operatur secundum eam, est felix. Et eadem ratio est de prudentia, sed specialiter expressit sapientiam, quia in operatione eius consistit potior felicitas, ut infra in X dicetur.

1144 a 6 Deinde cum dicit: *Adhuc opus* etc., solvit ea quae specialiter ad prudentiam pertinent. Et primo quantum ad hoc quod obiciebatur quod prudentia nihil facit ad opera virtutis; secundo quantum ad hoc quod obiciebatur quod prudentia non est necessaria ad hoc quod homo sit virtuosus, ibi: *De eo autem quod est* etc. Dicit ergo primo quod adhuc specialiter quantum ad prudentiam fallit quod obiciebatur, quod per prudentiam non sumus magis operativi operum virtutis. Hoc enim patet esse falsum, quia opus virtutis perficimus secundum utrumque, scilicet secundum prudentiam et secundum moralem virtutem. Duo enim sunt necessaria in opere virtutis, [scilicet] quorum unum est ut homo habeat rectam intentionem de fine, quod quidem facit virtus moralis, in quantum inclinat appetitum in debitum finem; aliud autem est quod homo bene se habeat circa ea quae sunt ad finem, et hoc facit prudentia, quae est bene consiliativa et iudicativa et praeceptiva eorum quae sunt ad finem. Et sic ad opus virtutis concurrit et prudentia, quae est perfectiva rationalis per essentiam, et virtus moralis, quae est perfectiva appetitivae, quae est rationalis per participationem. Sed quare alterius particulae animae quae est penitus irrationalis, scilicet nutritivae, non sit talis virtus quae concurrat ad operationem humanam, ratio in promptu est, quia in nutritiva potentia non est operari vel non operari, et hoc requiritur ad operationem virtutis humanae, ut ex supra dictis patet.

1144 a 11 Deinde cum dicit: *De eo autem quod est nihil* etc., solvit id quod obiciebatur quod sine prudentia possit aliquis esse et fieri virtuosus. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod prudentia non possit esse sine virtute morali; secundo ostendit quod virtus moralis non possit esse sine prudentia, ibi: *Intendendum utique rursus* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quod, ad hoc quod aliquis sit virtuosus, requiritur non solum virtus moralis, sed etiam quoddam aliud operativum principium; secundo ostendit quid sit illud, ibi: *Dicendum autem* etc.; tertio ostendit quod prudentia super illud principium addit adiunctionem virtutis moralis, ibi: *Est autem prudentia* etc. Dicit ergo primo quod, ad solvendum hoc quod dictum est quod propter prudentiam non magis homo operabitur bona et iusta ad hoc quod fiat virtuosus, oportet parum superius incipere resumentes quaedam eorum quae dicta sunt. Et incipiemus hinc quod, sicut supra dictum est, quidam operantur iusta et tamen non dicimus eos esse iustos, sicut cum aliqui operantur ea quae sunt statuta legibus vel inviti vel propter ignorantiam aut propter aliquam aliam causam, puta propter lucrum, et non propter amorem ipsorum operum iustitiae; tales, inquam, non dicuntur iusti, quamvis operentur ea quae oportet eos facere et etiam ea quae oportet facere bonum virum; et ita etiam in singulis virtutibus oportet hominem aliqualiter operari ad hoc quod sit bonus ut sit bonus sive virtuosus, ut scilicet operetur ex electione et quia placeant ei ipsa opera virtutis. Iam autem supra dictum est quod virtus moralis facit electionem rectam, quantum scilicet ad intentionem finis, sed ea quae nata sunt fieri propter finem non pertinent ad virtutem moralem, sed ad quandam aliam potentiam, id est ad quoddam aliud operativum principium, quod ingeniatur vias ducentes ad finem; et sic huiusmodi principium est necessarium ad hoc quod homo sit virtuosus.

Deinde cum dicit: *Dicendum autem* etc., ostendit quid sit istud principium. Et dicit quod de praedictis aliquid est ulterius dicendum ut manifestius sciantur. Est itaque quaedam potentia, id est operativum principium, quam vocant dinoticam, quasi ingeniositatem quandam sive industriam, quae talis est ut per eam homo possit operari ea quae ordinantur ad intentionem quam homo praesupposuit, sive bonam sive malam, et quod per ea quae ope- 1144 a 22

152 scilicet Θ] *secl.* (*om.* Bgl Fl VeZa) 170 obiciebatur *coni, cum* Fl (*cf. lin.* 141,143)] ostendebatur Θ 191 propter' *om.* Φ 196-197 ad hoc quod sit bonus ut sit bonus] *Cf. Arist.* 1144 a ïθ *cum adn.* 209 quid *coni, cum* BxDbP7 Fl] quod Θ 210 aliquid est *inv.* Ψ 212 dinoticam] demoticam P10 dinocivum *pr.m.* PSWi dinom Za deinoticam Fl *Cf. Arist.* 1144 a 23 *cum adn. nec non* 1144 b 2, 1152 a 12. *Licet verbum* dinoches (=δεινότη) *casu nominativo in Arist.* 1144 b 15 *scriptum legerit (cf. infra c.* 11 *lin.* 68), *tamen Thomas, Alberto auctore (cf. loc. in app. fontium laud.), casum accusativum* dinotita *vel* deinotita (—δεινότητα) *cuiusdam verbi* «dinotica» *casum rectum perperam habuit ; cf. infra lin.* 221, 227, 229-230; *c.* ii *lin.* 16; VII *c.* 10 *lin.* 38, 41; *Super III Sent,* d.36 a.i; ZZa-ZZae q.47 a.13 ad 3

136 Eustratius, p. 388, 36 - 389, 2 ; O8, f. 1451a : « Sic utique et prudentia ; pars enim et ipsa totius virtutis, et complet et ipsa felicitatem in haberi in anima et operari». 138 Cap. 10-13, 1177 a 12 - 1179 a 32. 144 Lin. 1144 a n· 157-158 Cf. supra c. 9 lin. 43-55 cum adn. 162 Cf. adn. ad Arist. 1144 a 9. - Aliter et recte Albertus *Lect.* f. i3ovb : «Secundo ibi: *Quartae autem*, removet quoddam dubium... Et dicit quod nutritivae particulae, quae dicitur *quarta,* sicut dictum est... » ; cf. f. i3ora-rb «Secundo videtur quod inconvenienter nominet partem nutritivam *quartam...* ». 168 Lib. III 11, 1113 b 3-14. 175 Cap. ii, 1144 b i. 179 Lin. 1144 a 22. 182 Lin. 1144 a 28. 183 Lin. 1143 b 23-24. 187 Lib. II 4, 1105 a 17 - b 9 ; V ii, 1134 a 16 ; 13, 1135 a 15 - 1136 a 9. 199 Lin. 1144 a 8-9. 212-213, 223 *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* « Deinos : industrius» ; cf. ibid. [1152 a 12] «Deinotita : industria» ; Albertus *Lect.* f. I3ira «Dicendum quod deinotica est quaedam naturalis industria per quam aliquis potest bene invenire vias ad consequendum finem suum sive in bonis sive in malis ». Cf. ipse Thomas *Super III Sent,* d.36 q.i a.i; infra VIII c. 6 lin. 147.

ratur possit sortiri, id est consequi, finem. Et si quidem intentio sit bona, huiusmodi ingeniositas est laudabilis, si autem sit prava, vocatur astutia, quae sonat in malum sicut prudentia sonat in bonum. Et quia dinotica communis est utrique, inde est quod tam prudentes quam astutos dicimus esse dinos, id est ingeniosos sive industrios.

1144 a 28 Deinde cum dicit: *Est autem prudentia* etc., ostendit quid prudentia addat supra praedictum principium. Et dicit quod prudentia non est omnino idem quod praedicta potentia, scilicet dinotica, sed tamen non potest esse sine ea. Sed in anima huic visui, id est huic cognoscitivo principio, scilicet dinoticae, habitus prudentiae non fit sine virtute morali (quae se habet semper ad bonum), ut dictum est et ratio eius est manifesta. Quia, sicut syllogismi speculativi habent sua principia, ita syllogismorum operabilium principium est quod talis finis sit bonum et optimum, qualiscumque finis sit ille propter quem aliquis operatur, et ponatur, exempli gratia, quodcumque, puta temperato optimum et quasi principium est attingere medium in concupiscentiis tactus. Sed quod hoc sit optimum, non apparet nisi bono, id est virtuoso, qui habet rectam existimationem de fine, cum virtus moralis faciat rectam intentionem finis; et quod aliis malis non appareat id quod vere est optimum, patet per hoc quod malitia opposita virtuti pervertit iudicium rationis et facit mentiri circa fines, qui sunt [circa] practica principia, sicut intemperato videtur optimum sequi concupiscentias. Non autem recte potest syllogizari si erretur circa principia. Cum ergo ad prudentem pertineat recte syllogizari de operabilibus, manifestum est quod impossibile est esse prudentem illum qui non est virtuosus, sicut non posset esse sciens qui erraret circa principia demonstrationis.

223 dinos] dines DbO1Pd P diuıtes *pr.m.* S deines Wi deinos Er1 Za deionos (?) Ve deinoticos *sec.m.* Bx *Cf. infra* VII c. i *lin.* 226 *cum adn.*, *c.* io *lin.* 32 *cum adn.*. VIII *c.* 6 *lin.* 147 *cum adn.* 242 aliis *om.* Ψ 245 circa2 Θ] *secl.* 247 recte potest *inv.* Ψ 247-248 syllogizari] syllogizare Φ

231-232 Lin. 1144 a 6-9, 20-22, 26.

11

1144 b 1 Intendendum utique rursus et de virtute; et enim virtus similiter habet ut prudentia ad dinoticam, non idem quidem, simile autem, sic et naturalis virtus ad principalem. Omnibus enim videtur singulos morum existere natura aliqualiter, et enim iusti et temperati et fortes et alia habemus confestim a nativitate. Sed tamen quaerimus alterum quid principaliter bonum esse et talia secundum alium modum existere. Et enim pueris et bestiis naturales existunt habitus, sed sine intellectu nocivi videntur existentes. Verum tamen tantum videtur videri, quoniam quemadmodum corpori forti sine visione moto accidit falli fortiter propter non habere visum, sic et hic. Si autem accipiat intellectum in operari, differt, habitus autem similis existens tunc erit proprie virtus. Quare quemadmodum in opinativo duae sunt species, dinoches et prudentia, sic in morali duae sunt, haec quidem virtus naturalis, haec autem principalis, et harum principalis non fit sine prudentia. § Propter quod aiunt omnes virtutes prudentias esse. § Et Socrates sic quidem recte quaerebat, sic autem peccabat; quoniam quidem enim prudentias existimabat esse omnes virtutes, peccabat, quoniam autem non sine prudentia, bene dicebat. § Signum autem: et enim nunc omnes, quando diffiniunt virtutem, apponunt habitum, dicentes et ad quae est et secundum rectam rationem; recta autem quae secundum prudentiam. Videntur utique divinare aliqualiter omnes quoniam talis habitus virtus est qui secundum prudentiam. § Oportet autem parum transcendere. Non enim solum qui secundum rectam rationem, sed qui cum recta ratione habitus virtus est, recta autem ratio de talibus prudentia. Socrates quidem igitur rationes virtutes existimabat esse, scientias enim esse omnes, nos autem cum ratione. Manifestum igitur ex dictis quoniam non possibile bonum esse principaliter sine prudentia, neque prudentem sine morali virtute. § Sed et ratio sic dissolvetur utique qua disputat quis quoniam separantur ab invicem virtutes. Non enim idem optime natus ad omnes, quare hanc quidem scivit, hanc autem nequaquam assumens erit. § Hoc enim secundum quidem naturales virtutes contingit, secundum quas
1145 a 1 autem simpliciter dicitur bonus, non contingit. Simul enim prudentiae uni existent! omnes inerunt. § Manifestum autem, quamvis si non practica esset, quoniam indigeret utique ipsa propter particulae virtutem esse, et quoniam non erit electio recta sine

1144 b 2 dinoticam T (*lin.* 16) : deinotita L1 deinoticam L2R (demoticam Rp®>4) *Cf.* 1144 a 23 *cum adn.* *j* quid ALT (*lin.* 45) : quod Rt quidem Rp 11 forti ALR : *an* fortiter T (*lin.* 52) ? ii fortiter ALRtT (*lin.* 54) : fortius Rp 15 dinoches T (*lin.* 68) : dinotes *Ant. transita)* deinotes LR 23 et2 T (*lin.* 97) : *om.* ALR 25 qui (=ἡ *[scii.* ἕξι·]) LRtT (*lin.* 103) : quae *Ant. transi.*(Ha) Rp (=ἡ *[scii,* ἀρετη]?)

prudentia neque sine virtute; haec quidem enim finem, haec autem quae ad finem facit operari. § Sed tamen neque principalis est sapientiae neque melioris particulae. Quemadmodum neque sanitatis medicinalis; non enim utitur ipsa, sed videt qualiter fiat illa cuius gratia praecipit, sed non illi. Adhuc simile et si quis politicam dicat principari diis, quoniam praecipit circa omnia quae in civitate.

1145 a 6 principalis T (*supra c. 10 lin.* 109) : et principalis LR   8 utitur RT (*lin.* 189, 191) : indıget L   9 illa R : illius AL   9 cuius A(=oυ KbMb) R : igitur A(=oὖν LbOb) L

1144 b *Intendendum utique rursus* etc. Postquam Philosophus ostendit quod prudentia non potest esse sine morali virtute, hic ostendit quod moralis virtus non potest esse sine prudentia. Et circa hoc tria facit: primo ostendit propositum; secundo ex hoc solvit quandam dubitationem incidentem, ibi: *Sed et ratio sic dissolvetur* etc.; tertio concludit principale intentum, ibi: *Manifestum autem, quamvis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum per rationem; secundo per dicta aliorum, ibi: *Propter quod aiunt omnes* etc. Dicit ergo primo quod, ex quo ostensum est quod prudentia non potest esse sine virtute morali, rursus intendendum est de virtute morali, utrum scilicet possit esse sine prudentia; ita enim se habet circa virtutem moralem sicut dictum est de prudentia et dinotica, quod scilicet sicut ista duo non sunt idem penitus, sed tamen habent aliquam similitudinem ad invicem in quantum utraque adinvenit convenientes vias ad finem propositum, ita etiam videtur se habere circa virtutem naturalem et principalem, id est moralem, quae est perfecta virtus. Et quod sit aliqua virtus naturalis quae praesupponitur morali, patet per hoc quod singuli mores virtutum vel vitiorum videntur aliqualiter existere aliquibus hominibus naturaliter; statim enim quidam homines a sua nativitate videntur esse iusti vel temperati vel fortes propter naturalem dispositionem qua inclinantur ad opera virtutum. Quae quidem naturalis dispositio quantum ad tria potest attendi: primo quidem ex parte rationis, cui naturaliter indita sunt prima principia operabilium humanorum, puta nulli esse nocendum et similia; secundo ex parte voluntatis, quae de se naturaliter movetur a bono intellecto sicut a proprio obiecto; tertio ex parte appetitus sensitivi, secundum quod ex naturali complexione quidam sunt dispositi ad iram, quidam ad concupiscentias vel ad alias huiusmodi passiones aut magis aut minus aut mediocriter, in quo consistit virtus moralis; sed prima duo communia sunt omnibus hominibus, sed hoc tertium est quod differentiam facit in hominibus, unde secundum hoc dicit hic Philosophus quosdam esse naturaliter fortes vel iustos. Et tamen requiritur in his qui naturaliter sunt tales aliquid aliud quod sit principaliter bonum ad hoc quod praedictae virtutes secundum perfectiorem modum in nobis existant. Quia praedicti naturales habitus sive inclinationes etiam pueris et bestiis insunt, sicut leo naturaliter est fortis et liberalis, sed tamen huiusmodi habitus naturales videntur esse nocivi nisi assit discretio intellectus. Et videtur quod sicut in motu corporali, si corpus fortiter moveatur absque visu dirigente, accidit quod id quod movetur impingat et fortiter laedatur, ita etiam est et hic; si enim aliquis habeat fortem inclinationem ad opus alicuius virtutis moralis et non

ii omnes *coni, ex Arist.* 1144 b 17 (*cf. infra lin.* 79)] homines Θ   31 cuı *coni, cum* VeZa *sec.m.* Pd P5 SWi] cum ©   41 tertium *coni, cum* Fl Za *sec.m.* PWi] tantum S Ve *pr.m.* PWi (41-42 sed... hominibus *hom.om.* Φ)

3-11 Albertus *Lect.* f. I3iva « In parte ista ostendit quod etiam virtus moralis non potest esse sine prudentia. Et dividitur in tres : primo ostendit propositum ; in secunda ex dictis determınat quandam aliam dubitationem, ibi : *Sed et ratio ;* tertio concludit perfectam esse solutionem, ibi : *Manifestum autem.* Prima dividitur in duas : primo ostendıt propositum per rationem ; secundo confirmat per auctoritatem Socratis, ibi: *Propter quod aiunt*».   6 Lin. 1144 b 32.   8 Lin. 1145 a 2.   10 Lin. 1144 b 17.   12 Cap. 10, 1144 a 11 - b 1.   16 Cap. 10, 1144 a 22 - b 1.   30-33 Cf. supra II c. 4 lin. 101-103 cum adn. ; V c. 12 lin. 49-57 c«m adn.   35-40 Cf. infra lin. 132-134 ; supra III c. 12 lin. 16-18 cum adn.   49 Prov. xxx30 : « Leo *fortissimus* animalium » ; Aristoteles *De animal.* I 1, 488 b 16-17, a Michaele Scoto ex arabica lingua in latinam transı, (*ms.* Vat. Chig. E. VIII 251, f. 2rb) . «et quaedam (animalia) sunt audacia, *fortia,* larga, nobilia, magnanima, ut leo» ; Avicenna *De nat. animal.* I c.i (ed. 1508, f. 2grb sub littera C) «et quaedam *fortia,* magnanima, ut leones»; Albertus *De animal.* I tr.i c.3 (ed. Stadler, p. 20): «Et quaedam audacia, *fortia,* larga, nobilia et magnanima, sicut leo» (cf. XXII tr.2 c.i ; *ibid.,* p. 1406); Aristoteles *De hist, animal.* I 1, 488 b 16-17, a Guıllelmo de Moerbeke ex graeco in latinum transi, (*ms.* Vat. Regin. lat. 908, f. 2rb) : «haec autem *liberalia* et virilia et eugenea, utputa leo» ; Albertus *Qu. de animal.* I 14 (ed. Coi., t. 12, p. 90, 24-25) : «et leo (imitatur) *liberalitatem et fortitudinem*». - Cf. etiam Vincentius Belvacensis *Speculi maioris P. I : Spec, naturale* XIX c.67 et 69 (ed. 1591, f. 24ivb - 242m) ; ipse Thomas infra X c. 12 lin. 167 ; *I&* q.55 a.3 ad 3 ; nec non Gauthier *Magnanimité...,* p. 35g cum adn. 2.

adhibeat discretionem, accidet gravis laesio vel corporis proprii, sicut in eo qui inclinatur ad abstinentiam sine discretione, vel rerum exteriorum, si inclinetur ad liberalitatem, et simile est in aliis virtutibus. Sed, si huiusmodi inclinatio coaccipiat in operando intellectum, ut scilicet cum discretione operetur, tunc multum differet secundum excellentiam bonitatis, et habitus qui erit similis tali operationi cum discretione factae, erit proprie et perfecte virtus, quae est moralis. Sicut igitur in parte animae opinativa sunt duae species principiorum operativorum, scilicet dinoches et prudentia, ita etiam in parte appetitiva quae pertinet ad mores, sunt duae species, scilicet virtus naturalis et moralis, quae est principalis, et haec non potest fieri sine prudentia, sicut ostensum est.

1144 b 17 Deinde cum dicit: *Propter quod aiunt* etc., manifestat propositum per dicta aliorum. Et primo per dictum Socratis; secundo per dictum eorum qui suo tempore erant, ibi: *Signum autem* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit dictum Socratis. Et dicit quod propter praedictam affinitatem virtutis moralis ad prudentiam, Socratici dixerunt omnes virtutes morales esse prudentias.

1144 b 18 Secundo ibi: *Et Socrates* etc., ostendit in quo deficiebant. Et dicit quod in hoc dicta Socratis inquisitio quantum ad aliquid erat recta, quantum autem ad aliquid peccabat; in hoc enim quod existimabat omnes virtutes morales esse prudentias, peccabat, cum virtus moralis et prudentia sint in diversis partibus animae; sed quantum ad hoc bene dicebat, quod virtus moralis non potest esse sine prudentia.

1144 b 21 Deinde cum dicit: *Signum autem* etc., confirmat idem per dicta modernorum. Et primo ponit dictum eorum; secundo ostendit in quo deficiant, ibi: *Oportet autem* etc. Dicit ergo primo quod signum huius quod virtus moralis non sit sine prudentia, < est > quia etiam nunc omnes diffinientes virtutem, ponentes eam in genere habitus, dicunt ad quae se extendat virtus et quod hoc sit secundum rationem rectam; manifestum est autem ex praemissis quod ratio recta in agibilibus est quae est secundum prudentiam. Sic igitur omnes sic diffinientes, etsi non distincte determinent, videntur tamen aliqualiter divinare sive coniecturare quod virtus est talis habitus qui est secundum prudentiam.

1144 b 25 Deinde cum dicit: *Oportet autem* etc., ostendit in quo deficiant sic dicentes. Et dicit quod oportet parum transcendere eorum dictum aliquid addendo. Non enim solum hoc habet virtus moralis quod sit secundum rationem rectam, quia sic posset aliquis esse virtuosus moraliter sine hoc quod haberet prudentiam, per hoc quod esset instructus per rationem alterius, sed oportet ulterius dicere quod virtus moralis est habitus cum ratione recta, quae quidem est prudentia. Sic igitur patet quod Socrates plus dixit quam oporteret dum aestimavit quod omnes virtutes morales essent rationes et non cum ratione, quia dicebat eas esse scientias sive prudentias, alii vero minus dixerunt quam oporteret, ponentes virtutes esse solum secundum rationem, Aristotiles vero medium tenuit, ponens virtutem moralem esse secundum rationem et cum ratione. Sic igitur manifestum est ex dictis quod non est possibile aliquem hominem esse bonum principaliter, id est secundum virtutem moralem, sine prudentia neque etiam prudentem sine morali virtute.

1144 b 32 Deinde cum dicit: *Sed et ratio* etc., solvit ex praemissis quandam incidentem quaestionem. Et primo movet dubitationem; secundo solvit, ibi: *Hoc enim secundum quidem* etc. Dicit ergo primo quod per praemissa potest solvi ratio quam quidam inducunt disputantes ad hoc quod virtutes ab invicem separentur, ita scilicet quod una virtus absque altera possit haberi. Videmus enim quod non idem homo

57 accidet] accidit Φ(-P7) VeZa *Cf. lin.* 63 *cum adn.* 63 differet] differt Cl S V*Za *Cf. Arist.* 1144 b 13 *et supra lin.* 53 accidit; *sed cf. lin.* 57 accidet *cum adn.* 64 tali] talis *praem.* Φ(-Ey2 Bgl) 67 opinativa *coni, ex Arist.* 1144 b 14 *cum sec.m.* A0V2 Wi] operativa Θ 68 dinoches] dy- As Er dynokes Ol dinoces *pr.m.* Bg3 deinothes Wi demoches Fl demotes Za 69 etiam] et Pe KrP5 ψ(o»M. Fl) 82 dicta] dicto Ψ 94 est *coni, cum* Fl V6 *sec.m.* SWi Za] *om.* Θ 109 haberet] est habere Φ no per2] secundum Ψ

57»59»62,65 De «discretionis» notionis origine, cf. Cabassut *Discrétion* in *Diet, de Spirit.*, t. 3, coi. 1311-1324. 61-62 Albertus *Lect.* f. 132m : « Sed si accipiunt intellectum in suo opere, erit magna differentia ab illis quae intellectu carent ». 64-66 Aliter Eustratius, p. 398, 27-30 ; O8, f. i47va : « Habitum nominat eam quae ex consuetudine factam, non eam quae ex natura existentem aptitudinem ; et nominat similem, non eundem habitum, *bonae nativitati ;* altera genere enim ad invicem ipsa sunt, si quidem hoc quidem naturale, hoc autem morale sive consuetudinale» ; Albertus *Lect.* f. i32ra : «Tertio ibi : *Habitus autem,* adaptat ad prudentiam. Et dicit quod tunc etiam habitus virtutis moralis, qui est similis *virtuti naturali* sicut perfectio perfectibili, erit proprie virtus quando erit cum prudentia. - Aliter et recte, ut videtur, *Comm.* p. 459 b : « Habitus enim sic simul existens et adunatus per rationem sive intellectum practicum proprie virtus vocatur ; ante autem hoc non habebat *nomen virtutis nisi per similitudinem* » (supplet ergo Albertus in lin. 1144 b 13 «habitus autem similis existens < virtuti proprie dictae > »). 76 Lin. 1144 b 21. 78-80 Albertus *Lect.* f. 133ra : «Et dicit quod propter hoc quod virtus moralis non potest esse sine prudentia, ut dictum est, dicebant *Socratici* quod omnes virtutes erant prudentiae». 92 Lin. 1144 b 25. ii3-120 Albertus *Lect.* f. i33ra : «Deinde cum dicit: *Oportet autem,* quia sententia sua est media inter dictas duas, quia dat plus de ratione et prudentia moralibus quam contemporanei sui et minus quam Socrates, ostendit suae sententiae differentiam ad utramque dictarum ». 127 Lin. 1144 b 35.

est optime natus ad omnes virtutes, sed alius ad liberalitatem, alius ad temperantiam et sic de aliis; facile autem unusquisque perducitur in id ad quod naturaliter inclinatur, difficile autem est aliquid assequi contra naturae impulsum; sequetur ergo quod homo qui est naturaliter dispositus ad unam virtutem et non ad aliam, scivit, id est assecutus est, hanc virtutem, ad quam naturaliter erat dispositus (et loquitur secundum Socraticos, qui ponebant virtutes esse scientias), hanc autem, scilicet virtutem ad quam non est naturaliter dispositus, nequaquam consequetur.

1144 b 35 Deinde cum dicit: *Hoc enim* etc., solvit dubitationem praedictam. Et dicit quod hoc quod dictum est verificatur secundum virtutes naturales, non autem secundum virtutes morales, secundum quas aliquis dicitur simpliciter bonus. Et hoc ideo quia nulla earum potest haberi sine prudentia nec prudentia sine eis, ut ostensum est, et sic, quando prudentia quae est una virtus inerit, omnes simul inerunt cum ea, quarum nulla erit, prudentia non existente. Signanter autem dicit uni existent!, quia si essent diversae prudentiae circa materias diversarum virtutum moralium, sicut sunt diversa artificiorum genera, nihil prohiberet unam virtutem moralem esse sine alia, unaquaque earum habente prudentiam sibi correspondentem; sed hoc non potest esse, quia eadem sunt principia prudentiae ad totam materiam moralem, ut scilicet omnia redigantur ad regulam rationis; et ideo propter prudentiae unitatem omnes virtutes morales sunt sibi conexae. Potest autem contingere quod alicui habenti alias morales virtutes, dicatur aliqua virtus deesse propter defectum materiae, sicut pauperi virtuoso deest magnificentia quia non habet unde faciat magnos sumptus, ex ipsa tamen prudentia quam habet est taliter constitutus ut in promptu habeat magnificus fieri si materia non desit.

Deinde cum dicit: *Manifestum autem* etc., concludit principale intentum, epilogans quae dicta sunt. 1145 a 2 Et dicit manifestum esse ex praedictis quod, etiam si prudentia non esset operativa, quod homo indigeret ipsa, propter hoc quod est virtus perfectiva cuiusdam particulae animae, et iterum manifestum est quod est operativa, quia electio recta, quae requiritur ad operationem virtutis, non est sine prudentia nec < sine > virtute morali, quia virtus moralis ordinat ad finem, prudentia autem dirigit circa ea quae sunt ad finem.

Deinde cum dicit: *Sed tamen* etc., solvit dubitationem motam de comparatione prudentiae et sapientiae. 1145 a 6 Et dicit quod prudentia non principatur sapientiae neque id quod est deterius principatur meliori. Et inducit ad hoc duo exempla. Quorum primum est quod ars medicinae praecipit quidem quid debeat < fieri > ad sanitatem consequendam, non tamen principatur sanitati, quia non utitur ipsa sanitate quod est proprium artis vel scientiae principantis, ut scilicet utatur ea cui principatur praecipiendo illi, sed ars medicinae praecipit qualiter fiat sanitas, ita quod praecipit propter sanitatem, sed non sanitati; et similiter prudentia etiam politica non utitur sapientia praecipiens illi qualiter debeat iudicare circa res divinas, sed praecipit propter illam, ordinans scilicet qualiter homines possint ad sapientiam pervenire; unde sicut sanitas est potior quam ars medicinae, cum sit eius finis, ita sapientia prudentiae praeminet. Secundum exemplum est quod, cum politica praecipiat de omnibus quae sunt in civitate, consequens est quod praecipiat de his quae pertinent ad cultum divinum, sicut praecipit de his quae pertinent ad studium sapientiae; simile igitur est propter hoc prudentiam aut politicam praeferre sapientiae, ac si aliquis praeferret eam Deo, quod manifestum est inconveniens. Et sic terminatur sententia sexti libri.

135 autem *coni, cum* Fl] enim Φ V6Za *sec.m.* Wi dicunt (= dnt *pro* aut) PS *obsc. pr.m.* Wi 169 constitutus] coinstitutus AsP6V4W coinstutus Er institutus Ψ 173 quod *coni, cum* Ed3] quia Θ 179 nec < sine> *coni, ex Arist.* 1145 a 5] ex Θ (sine Vs et Fl Za *hom.om.* V6) 182-183 dubitationem motam *inv.* T(-F>) 188 fieri *coni, cum* Fl VeZa *sec.m.* Bx] *om.* Θ 199 eius finis *inv.* Ψ 205 igitur est *inv.* ψ 207 manifestum est *inv.* ψ

151 Cap. 10, 1144 a ii - b i. i66-i68 Cf. supra IV 7, 1122 b 26-29. 164-170 Cf. ipse Thomas *Super III Sent,* d.13 q.r a.2 qla 1 arg.3 et ad 3 ; d.36 a.i ad 4 ; *Super IV Sent,* d.14 q.i a.3 sol.2 ; /a-I/ae q>65 a i a(j j . *h &,j im q.12g* a.3 ad 2 ; q.i34 a.i ad 1 ; a.3 arg.4 et ad 4 ; q.152 a.3 ad 2 ; *De viri. card,* a.2 ad 5.

LIBER SEPTIMUS

1

Post haec autem dicendum, aliud facientes principium, quoniam circa mores fugiendorum tres sunt species, malitia, incontinentia, bestialitas. § Contraria autem duobus quidem manifesta, hoc quidem enim virtutem, hoc autem continentiam vocamus. § Ad bestialitatem autem maxime utique congruit dicere super nos virtutem, heroicam quandam et divinam. § Quemadmodum Homerus de Hectore fecit dicentem Priamum quoniam valde erat bonus, neque videbatur viri mortalis puer existere, sed dei. Quare si, quemadmodum aiunt, ex hominibus fiunt divini propter virtutis superexcellentiam, talis quidem utique erit videlicet bestialitati oppositus habitus. § Et enim quemadmodum neque bestiae est malitia, neque virtus sic neque Dei; sed haec quidem honorabilius virtute, haec autem alterum quoddam genus malitiae. § Quia autem rarum et divinum virum esse, quemadmodum Lacones consueverunt appellare quando admirantur valde aliquem, divinus vir aiunt, sic et bestialis in hominibus rarus. Maxime autem in Barbaris est; fiunt autem quidam et propter aegritudines et orbitates; et propter malitiam autem hominum superexcedentes sic superinfamamus. § Sed de hac quidem dispositione posterius faciendum quandam recordationem, de malitia autem dictum est prius; de incontinentia autem et mollitie et deliciis dicendum, et de continentia et perseverantia, neque enim ut de eisdem habitibus virtuti et malitiae utramque ipsarum suscipiendum, neque ut alterum genus. § Oportet autem, quemadmodum in aliis, ponentes quae apparent et primum dubitantes, sic ostendere maxime quidem omnia probabilia circa has passiones, si autem non, plura et principalissima; si enim solvantur difficilia et derelinquantur probabilia, ostensum utique erit sufficienter. § Videtur utique continentia et perseverantia studiosorum et laudabilium esse, incontinentia autem et mollities pravorum et vituperabilium. Et idem continens et permansivus in ratione, et incontinens et egressivus a ratione. Et incontinens quidem sciens quoniam prava, agit propter passionem,

23 divini A(LbMb) RT *(lin.* 120 ; *cf.* Ia-IIae q.68 a.i ad 1 ; IIIa q.7 a.2 arg.2) : dii A(KbOb) L 24 quidem R quidam AL 25 *Post* malitia *virg., post* virtus *nullo modo interp.* T *(lin.* 130-132) : *post* malitia *nullo modo, post* virtus *virg. interp.* A 1145 b 2 suscipiendum LRtRp2(-Ba1) Rp4 : suspiciendum Rp1 Ba1 Rp3 *(an* existimandum T *cf. lin.* 170?) *Cf. infra 1179* a 22 *cum adn.* 6-7 derelinquantur A(=καταλείπηται KbLbMbOb) RT *(lin.* 182) : assumantur (=καταληφθῃ *cf.* Anonymus, *p.* 410, 31) L

continens autem sciens quoniam pravae concupiscentiae, non sequitur propter rationem. § Et temperatum quidem continentem et perse-
1145 b 15 verativum, talem autem hi quidem omnem temperatum, hi autem non, et intemperatum incontinentem et incontinentem intemperatum confuse, hi autem alteros esse aiunt. Prudentem autem quandoque quidem non aiunt contingere esse incontinentem, quandoque autem quosdam prudentes existentes et dinos incontinentes esse. § Adhuc incontinentes dicuntur et irae et honoris et lucri. Quae quidem igitur dicuntur, haec sunt.

17 hi A(KbMb) RT *(lin.* 222) quandoque A(ťX)|»| L 17 alteros A^ťA^) RT *(lin.* 222) alios *Ant. transl.(Ha)* aliter A(Mb) L 19 dinos *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 226) : deinos LRt deynos Rp 19 dicuntur ALRt : quidem *praem.* Rp

1145 a 15 *Post haec autem dicendum, aliud facientes principium* etc. Postquam Philosophus supra determinavit de virtutibus moralibus et intellectualibus, hic incipit determinare de quibusdam quae consequuntur ad virtutem. Et primo de continentia, quae est quiddam imperfectum in genere virtutis; secundo de amicitia, quae est quidam effectus virtutis, in VIII libro, ibi: *Post haec autem de amicitia* etc.; tertio de fine virtutis, in X libro, ibi: *Post haec autem de delectatione* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de continentia et eius opposito; secundo de delectatione et tristitia, quae sunt earum materia, ibi: *De delectatione autem et tristitia* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit continentiam ab aliis quae sunt eiusdem generis; secundo de ea determinat, ibi: *Videtur utique continentia* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit continentiam et eius oppositum ab his quae sunt eiusdem generis; secundo ostendit de quibus eorum sit dictum et de quibus restet dicendum, ibi: *Sed de hac quidem dispositione* etc. Circa primum duo facit: primo enumerat habitus seu dispositiones circa moralia vituperabiles; secundo ponit eorum opposita, ibi: *Contraria autem duobus* etc. Dicit ergo primo quod post ea quae dicta sunt de virtutibus moralibus et intellectualibus, ad hoc quod nihil moralium praetermittatur, oportet ab alio principio resumere, ut dicamus quod eorum quae sunt circa mores fugienda tres species sunt, scilicet malitia, incontinentia et bestialitas. Et horum quidem differentiam sic oportet accipere. Cum enim, ut in VI dictum est, bona actio non sit sine ratione practica vera et appetitu recto, per hoc quod aliquid horum duorum pervertitur, contingit quod aliquid sit in moribus fugiendum. Si quidem igitur sit perversitas ex parte appetitus ut ratio practica remaneat recta, erit incontinentia, quae scilicet est quando aliquis rectam aestimationem habet de eo quod est faciendum vel vitandum, sed propter passionem appetitus in contrarium trahit. Si vero in tantum invalescat appetitus perversitas ut rationi dominetur, ratio sequetur id in quod appetitus corruptus inclinat, sicut principium quoddam aestimans illud ut finem et optimum; unde ex electione operabitur perversa, ex quo aliquis dicitur malus, ut dictum est in V, unde talis dispositio dicitur malitia. Est autem considerandum ulterius quod perversitas in unaquaque re contingit ex eo quod corrumpitur contemperantia debita illius rei, sicut aegritudo corporalis in homine provenit ex hoc quod corrumpitur humorum debita harmonia huic homini; et similiter perversitas appetitus quae interdum rationem pervertit in hoc consistit quod corrumpitur commensuratio affectionum humanarum; talis autem corruptio dupliciter contingit: consonantia enim sive contemperantia alicuius rei non consistit in indivisibili, sed habet latitudinem quandam, sicut patet de contemperantia humorum in corpore humano, salvatur enim natura humana et cum maiori vel cum minori caliditate, et similiter contemperantia humanae vitae salvatur secundum diversas maneries affectionum; uno igitur modo potest contingere perversitas in tali consonantia ita quod non exeatur extra limites humanae vitae et tunc dicetur simpliciter incontinentia vel malitia humana, sicut et aegritudo humana corporalis in qua salvari potest natura humana; alio modo potest corrumpi contemperantia humanarum affectionum ita quod progrediatur ultra limites humanae vitae in similitudinem affectionum alicuius bestiae, puta leonis, ursi aut porci, et hoc est quod vocatur bestialitas et est simile sicut si ex parte corporis complexio ali-

5 virtutem *coni, cum sec.m.* As] invicem Φ virtutes Ψ 46 dicitur] dicetur ψ 51 harmonia] *ante* humorum ψ

8 Cap. i, 1155 a 3. 9 Cap. 1, 1172 a 19. 13 Cap. 11, 1152 b 1. 16 Lin. 1145 b 8. 20 Lin. 1145 a 33. 24 Lin. 1145 a 17. 32 Cap. 2, 1139 a 34-35 (cf. 1139 a 23-25). 46 Cap. 13, 1135 b 25. 49-51 Cf. supra II c. 7 lin. 17-21. 55-62 Cf. infra X 3, 1173 a 24-28.

cuius mutaretur in complexionem leoninam vel porcinam.

1145 a 17 Deinde cum dicit: *Contraria autem* etc., ponit contrarias dispositiones praedictis. Et primo proponit duo de quibus est manifestum. Et dicit quod contraria duobus praedictorum sunt manifesta, nam malitiae contrariatur virtus, incontinentiae autem continentia.

1145 a 18 Secundo ibi: *Ad bestialitatem autem* etc., ostendit quid opponatur tertio, scilicet bestialitati. Et primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Quemadmodum Homerus* etc. Dicit ergo primo quod bestialitati congruenter dicitur opponi quaedam virtus, quae communem hominum modum excedit et potest vocari heroica vel divina; heroas enim Gentiles vocabant animas defunctorum aliquorum virorum insignium, quos etiam deificatos dicebant. Ad cuius evidentiam considerandum est quod anima humana media est inter superiores substantias et divinas, quibus communicat per intellectum, et animalia bruta, quibus communicat in sensitivis potentiis; sicut ergo affectiones sensitivae partis aliquando in homine corrumpuntur usque ad similitudinem bestiarum et hoc vocatur bestialitas supra humanam malitiam et incontinentiam, ita etiam rationalis pars quandoque in homine perficitur et confortatur ultra communem modum humanae perfectionis, quasi in similitudinem substantiarum separatarum, et hoc vocatur virtus divina supra humanam virtutem et continentiam; ita enim se habet rerum ordo ut medium ex diversis partibus attingat utrumque extremum, unde et in humana natura est aliquid quod attingit ad id quod est superius, aliquid vero quod coniungitur inferiori, aliquid vero quod medio modo se habet.

1145 a 20 Deinde cum dicit: *Quemadmodum Homerus* etc., manifestat quod dixerat. Et primo manifestat quod sit in hominibus quaedam virtus heroica vel divina; secundo ostendit quod talis virtus opponatur bestialitati, ibi: *Et enim quemadmodum* etc. Primum autem manifestat dupliciter. Uno modo per dictum Homeri, qui introducit Priamum de filio suo Hectore dicentem quod erat excellenter bonus ita quod non videbatur mortalis hominis existere filius, sed dei, quia scilicet quiddam divinum apparebat in eo ultra communem hominum modum. Secundo manifestat idem per commune dictum Gentilium, qui dicebant quosdam homines deificari; quod Aristotiles non dicit esse credendum, quantum ad hoc quod homo vertatur in naturam divinam, sed propter excellentiam virtutis supra communem modum hominum; ex quo patet esse in hominibus aliquibus quandam virtutem divinam, et concludit hanc virtutem esse bestialitati oppositam.

1145 a 25 Deinde cum dicit: *Et enim quemadmodum* etc., probat propositum duplici ratione. Primo quidem quia malitiam vel virtutem dicimus quasi propriam homini, unde neque malitia attribuitur bestiae, quae est infra hominem, neque virtus Deo, qui est supra hominem; sed virtus divina est honorabilior virtute humana, quam simpliciter virtutem nominamus, perversitas autem bestiae est quoddam alterum genus malitiae a malitia humana, quae simpliciter malitia dicitur.

1145 a 27 Secundam rationem ponit ibi: *Quia autem* etc. Et dicit quod homines in quibus invenitur tanta bonitas quod raro invenitur in hominibus videntur esse divini viri, unde Lacones, scilicet quidam Graeciae cives, quando valde admirantur alicuius hominis bonitatem, dicunt: «Iste est vir divinus»; et similiter ex parte malitiae, bestialis raro invenitur inter homines. Et ponit tres modos secundum quos aliqui fiunt bestiales: quorum primus est ex conversatione gentis, sicut apud Barbaros, qui rationabili-

79 autem *coni, cum* *sec.m.* Wi] enim Θ (*om.* P1) 101 vocatur] nominatur Φ 102 continentiam] communem Φ 114 Hectore AsEr2OP7 ®*(-ErW) F^a] ecthore ®1(-AsEr2OP' ethore DbO1 *pr.m.* Bx) S Hecthore ErW ethore PWi Ve 133 simpliciter *Inc.* 24a *peda* 140 Lacones *coni, ex Arist.* 1145 a 28] Lathome (-nie) ®(Laconie Bg1) Lathone Ψ (lathones F V6 *sec.m.* Wi latones Za)

84 Lin. 1145 a 20. 88-90 Augustinus *De civ. Dei* X xxi (PL 41, 299) « heroas... quo nomine appellant (Graeci) alicuius meriti animas defunctorum», cuius verba profert Isidorus *Etym. liber* VIII xi 98 (PL 82, 325 A ; cf. etiam I xxxix 9 et X 11 ; *ibid.,* 118 C et 367 C). Cf. ipse Thomas *Contra Gent.* III 120 ; *De malo* q.16 a.i. Cf. etiam infra lin. 119-120 cum adn. 91-34 *De causis* prop.2 (ed. Saffrey, p. 10) see. Thomam *Super III Sent.* Prol.; *Contra Gent.* II 68, 81 ; III 61 ; IV 55 ; *I&* q.77 a.2 (in extremo corp.) ; *Qu. de anima* a.i (in extremo corp.) ; cf. etiam *I3* q.98 a.i. 102-107 Dionysius *De div. nom.* c.7 (§ 4; PG 3, 872 B; *Dionysiaca,* t. 1, p. 407) see. Thomam *Super III Sent,* d.26 q.i a.2 ; *Contra Gent.* II 68 ; *De ver.* q.25 a.2; *De spir. creat,* a.2; Za q.78 a.2; q.no a.3; *I3-II™* q.2 a.8 arg.i; *II*-II™* q.52 a.2 arg.i; q.188 a.6. - Albertus *Lect.* f. i34va: «... quia ultimum quod est superioris naturae coniungitur supremo inferioris, ut dicit Dionysius, ideo sicut est quaedam contiguatio corporum, ita est contiguatio quaedam naturarum intellectualium...». ÏI2 Lin. 1145 a 25. 119-120 Cicero *De nat. deorum* I XLii 119 ; II xxiv 62 ; III xv 39. - Augustinus *De civ. Dei* [II v ; xv ; IV xvn ; VI vu 1 ; vin 1 ; VII xvm ; xxvxi 1 ; VIII XXVI ; IX xi ; XVIII v ; xiv ; xix ; xxiv ; XXII VI I (PL 41, 51, 60, 134, 184, 186, 208-209, 217, 253-255, 265, 563, 572' 576, 581, 757) ; cf. Testard, t. 2, p. 37, 38, 63, 66-67] see. Thomam ZZa-ZZae q,94 a>1 (cf. *Contra Gent.* III 120). Cf. etiam Augustinus *De cons, evang.* I xxni 32 (PL 34, 1056 ; cf. Testard, t. 2, p. 33) ; *Sermo* 273, 3 (PL 38, 1249). 130-132 Albertus *Lect.* f. I34vb : « Sicut bestiae non sunt susceptibiles malitiae, quamvis subiaceant passionibus, sed sunt magis remotae a ratione quia non sunt natae participare aliquid illius eo quod aguntur passionibus, ita in diis non est virtus, sed sunt supra virtutem ». - Aliter et recte Anonymus, p. 409, 4-6 ; O8, f. isorb · « bestiis quidem virtus non est, quia virtus electiva est, electio autem rationalium est, sed neque diis virtus est, quia super omnem virtutem sunt dii » ; Albertus *Comm.* p. 403bis b « sicut bestiae propter indignitatem naturae neque virtus est neque malitia, neque Dei propter naturae suae dignitatem neque virtus est neque malitia ». Cf. adn. ad Arist. 1145 a 25-26. 146-147 Albertus *Lect.* f. i34va : «proprie Barbari sunt qui non sunt ordinati per legem» ; *Comm.* p. 464bis a.

bus legibus non reguntur, propter malam convivendi consuetudinem aliqui incidunt in malitiam bestialem; secundo contingit aliquibus propter aegritudines et orbitates, id est amissiones carorum, ex quibus in amentiam incidunt et quasi bestiales fiunt; tertio propter magnum augmentum malitiae, ex quo contingit quod quosdam superexcellenter infamamus dicentes eos bestiales. Quia igitur, sicut virtus divina raro in bonis invenitur, ita bestialitas raro in malis, videntur sibi per oppositum respondere.

1145 a 33 Deinde cum dicit: *Sed de hac quidem* etc., ostendit quid de talibus dictum sit et quid restet dicendum. Et primo continuat se ad praecedentia et sequentia; secundo determinat modum agendi, ibi: *Oportet autem* etc. Dicit ergo primo quod de hac. dispositione, scilicet bestiali, posterius fiet quaedam recordatio, scilicet in hoc eodem libro; de malitia autem virtuti opposita dictum est prius, ubi determinatum est de virtutibus; sed de incontinentia, quae vituperatur circa delectationes, et mollitie et deliciis, quae vituperantur circa tristitias, dicendum est nunc, similiter et de continentia, quae laudatur circa delectationes, et perseverantia, quae laudatur circa tristitias, ita tamen quod non aestimemus hos habitus neque eosdem virtuti et malitiae neque ut genere diversos.

1145 b 2 Deinde cum dicit: *Oportet autem* etc., ostendit modum procedendi. Et dicit quod oportet hic procedere sicut in aliis rebus, ut scilicet positis his quae videntur probabilia circa praedicta, primo inducamus dubitationes de eis et sic ostendemus omnia quae sunt maxime probabilia circa praedicta et, si ^rion omnia (quia non est hominis ut nihil a mente eius excidat), ostendemus plura et principalissima, quia, si in aliqua materia dissolvantur difficultates et derelinquantur quasi vera illa quae sunt probabilia, sufficienter erit determinatum.

1145 b 8 Deinde cum dicit: *Videtur utique* etc., determinat de continentia et incontinentia et perseverantia et mollitie. Et, secundum id quod determinatum est, primo ponit probabilia; secundo inducit dubitationes, ibi: *Dubitabit autem utique aliquis* etc.; tertio solvit, ibi: *Primum quidem igitur* etc. Circa primum tria facit: primo proponit probabilia circa ipsam continentiam et incontinentiam; secundo circa comparationem eorum ad alia, ibi: *Et temperatum quidem* etc.; tertio circa eorum materiam, ibi: *Adhuc incontinentes* etc. Circa primum ponit tria probabilia. Quorum primum pertinet ad bonitatem et malitiam praedictorum. Et dicit quod probabiliter videtur quod continentia et perseverantia sint studiosa et laudabilia, incontinentia autem et mollities sint prava et vituperabilia. Secundum pertinet ad rationes diffinitivas ipsorum. Et dicit quod idem videtur esse continens quod ille qui permanet in ratione, id est in eo quod secundum rationem indicat esse agendum, incontinens autem videtur ille qui egreditur a iudicio rationis. Tertium pertinet ad operationes eorum. Et dicit quod incontinens scit aliqua esse prava et tamen agit ea propter passionem, continens autem patitur quidem concupiscentias quas scit esse pravas unde non sequitur eas propter iudicium rationis. Et haec duo sunt etiam extendenda ad perseverantiam et mollitiem, sed circa tristitias.

Deinde cum dicit: *Et temperatum quidem* etc., 1145 b 14
ponit duo probabilia circa comparationem eorum ad alia. Quorum primum accipitur secundum comparationem continentiae ad temperantiam. Et dicit quod videtur temperatus esse continens et perseverativus; sed quidam dicunt quod omnis continens et perseverativus est temperatus, quidam autem dicunt quod non; circa opposita vero horum, quidam dicunt quod omnis intemperatus est incontinens et e converso confuse, id est absque aliqua distinctione, quidam autem dicunt eos esse alteros. Secundum accipitur per comparationem ad prudentiam. Et dicit quod quandoque dicunt homines quod non contingit prudentem esse incontinentem, quandoque autem dicunt quod quidam prudentes et dini, id est ingeniosi, sunt incontinentes.

Deinde cum dicit: *Adhuc incontinentes* etc., ponit 1145 b 19
unum probabile circa materiam praedictorum. Et dicit quod quandoque dicuntur aliqui incontinentes non solum concupiscentiarum, sed etiam irae, honoris et lucri. Ista igitur sunt sex quae communiter solent dici de continentia et incontinentia et perseverantia et mollitie.

155 ita *coni cum* Ed11] et Θ (*om.* V3 ita et *coni.* Ed5) 158 dictum sit] *inv.* T(sicut *py.m.* PSWi) 166-167 et deliciis] *om.* Φ *Sed cf. Arist.* 1145 a 35-36 167 vituperantur] vituperatur O(KrPd CEr' vituperatur *corr. sec.m.* Kr Er2) *sec.m.* S 183 erit *coni, cum* P'PdV'Za *sec.m.* Kr OP7P10V10 S] eum Φ enim T(est *vel* erit *sec.m.* Wi) 188 utique] *om.* ψ (utique aliquis *om.* Db) 192 eorum] earum ®(-As O1) ZA *Sed cf. lin.* 193, 196, 200, 213, 229. 202 quod *coni, cum* F1 ZA Ed3 *sec.m.* Wi] qui Θ 209 sunt etiam *inv.* ψ 226 dini *coni.*] divini (dini *pro* dini) Θ *Cf. supra* VI c. 10 *lin.* 223; *infra c.* 10 *lin.* 32, 34» 37»' VIII *c.* 6 *lin.* 147 *cum adn.* 230 dicuntur *coni, ex Arist.* 1145 b 19 *cum sec.m.* PdP10 Za] dicunt Θ 231 irae] et *add.* ψ *Cf. Arist.* 1145 b 20

150-151 Aliter et recte Anonymus, p. 409, 20-22 ; O8, f. i5ova : «Et propter orbitates : sunt enim quidam orbatum, id est laesum, habentes ratiocinativum, et a propriis sensibus extra positi bestiales fiunt» ; Albertus *Lect.* f. I34va : «Orbitatem autem vocat infirmitatem quae est in nocumentum rationis, sicut si laedatur pars cerebri ex percussura vel sicut est in alienatis » ; *Comm. p.* 404bis a. - Cf. supra V c. 4 lin. 72 cum adn. 161 Lin. 1145 b 2. 163 Cap. 5, 1148 b 15 - 1149 a 24. 164-165 Lib. II-V. 188 Cap. 2, 1145 b 21. 189 Cap. 3, 1146 b 8. 192 Lin. 1145 b 14. 193 Lin. 1145 b 19. 226-227 Cf. supra VI c. 10 lin. 212-213, 223 cum adn.

2

Dubitabit autem utique aliquis qualiter existimans recte incontinens est quis. § Scientem quidem igitur non aiunt quidam possibile esse. Durum enim scientia existente, ut existimabat Socrates, aliud quid imperare et trahere ipsam quemadmodum servam. Socrates quidem enim totaliter pugnabat ad rationem ut non existente incontinentia; nullum enim existimantem operari praeter optimum, sed propter ignorantiam. § Iste quidem igitur sermo dubitat apparentibus manifeste, et optimum quaerere circa passionem, si propter ignorantiam, quis modus fit ignorantiae. Quoniam enim non existimat quidem incontinens existens ante in passione fieri, manifestum. § Sunt autem quidam qui haec quidem concedunt, haec autem non. Scientia quidem enim nihil esse melius confitentur, nullum autem operari praeter opinatum melius, non confitentur; et propter hoc incontinentem aiunt non scientiam habentem imperari a voluptatibus, sed opinionem. § Sed tamen si quidem opinio et non scientia, neque fortis suspicatio contratendens, sed quieta, quemadmodum in dubitantibus, venia ei quod est non manere in his ad concupiscentias fortes; malitiae autem non venia, neque aliorum nulli vituperabilium. § Prudentia ergo contratendente? Haec enim fortissimum. § Sed inconveniens. Erit enim idem simul prudens et incontinens; dicet autem utique nullus prudentis esse operari volentem pravissima. § Cum his autem ostensum est prius quoniam activus quidem prudens, extremorum enim aliquis et alias habens virtutes. § Adhuc si quidem in eo quod est concupiscentias habere fortes et pravas continens, non erit temperatus continens neque continens temperatus; neque enim valde temperati neque pravas habere; sed tamen oportet quidem. Si quidem enim bonae concupiscentiae, pravus prohibens habitus non sequi, quare continentia non omnis studiosa. Si autem infirmae et non pravae, nihil venerabile, neque si pravae et infirmae, nihil magnum. § Adhuc, si omni opinioni permansivum facit continentia, prava, puta si et falsae. § Et si ab omni opinione incontinentia egressivum, erit aliqua studiosa incontinentia. Puta Sophoclis Neoptholomus in Philotethe; laudabilis enim non permanens quibus suasus

24 quid **ALRtT** *(lin.* 44-45) : quidem **Rp**   24 ipsam **A**(Kb) **T** *(lin.* 45) : ipsum **A**(LbMbOb) **LR**   24-25 servam **T** *(lin.* 45-46, 47) : servum **ALR**   28 apparentibus **ALRt** de *praem.* **Rp**   28 optimum **Et P13 RpT** *(lin.* 59) . oportunum **AL**(- **Et P13**) **Rt**   30-31 ante (autem *vel* aut **Rp**1'2·3) in passione fieri **LR** : ante quam in passione fiat *Ant. transl.(Ha) an etiam* **T** *(cf. lin.* 61-62) ?   1146 a 4 contratendente **ALRtT** *(lin.* 19-20, 95) : contendente **Rp** (-Tu1 *corr. sec.m.* Ba1Rp3)   12 valde **T** *(lin.* 127) : quod valde **ALR**   14 non1 **A**(KbMb) **LR** *om.* **A**(LbOb) *Ant. transl.(Ha) an etiam* **T** *(cf. lin.* 135) ?   19 Neoptholomus **T** *(lin.* 170) : Neoptolomus *Ant. transl.(Borghes.)* Neoptolemus **LR** *Cf. infra* 1151 b 18 *cum adn.*   20 Philotethe **T** *(lin.* 171) : Philoctete **LR** Philoctito *Ant. transl.(Borghes.) Cf. infra* 1150 b 9, 1151 b 18 *cum adn.*

est ab Odrisco propter tristari mentiens. § Adhuc sophisticus sermo mentiens dubitatio. Propter inopinabilia enim velle arguere, ut sapientes sint cum attingant, factus syllogismus dubitatio fit; ligata est enim mens,
1146 a 25 cum manere non velit propter non placere conclusum, procedere autem non possit propter solvere non habere sermonem. § Accidit autem ex quodam sermone imprudentia cum incontinentia virtus. Contraria enim operatur quorum opinatur propter incontinentiam, opinatur autem bona mala esse et non oportere operari, quare bona et non mala operabitur. § Adhuc in persuaderi operans et persequens delectabilia et eligens melior utique videbitur eo qui non propter ratiocinationem, sed propter incontinentiam. Sanabilior enim propter dissuaderi utique; incontinens autem reus proverbio in quo aimus: «Quando aqua suffocat, quid oportet adhuc bibere?» Si qui-
1146 b 1 dem enim persuasus esset quae agit, dissuasus utique quiesceret, nunc autem suasus nihil minus alia agit. § Adhuc si circa omnia incontinentia est et continentia, quis simpliciter incontinens? Nullus enim omnes habet incontinentias. Aimus autem esse quosdam simpliciter.

Dubitationes quidem igitur tales quaedam accidunt, horum autem haec quidem interimere oportet, haec autem relinquere; solutio enim dubitationis inventio est.

21 Odrisco T *(lin.* 171) : Odisseo Rt Ulixe *Ant. transl.(Borghes.)* LRp *Cf. infra* 1151 b 20 *cum adn.* 23 attingant ALRt : attingunt Rp 26 possit R : potest L 30 operari ALRtRp4T *(lin.* 200) : opinari Rp1·2·3 *(corr. sec.m.* BaW^Vd Rp3) 33 ratiocinationem ART . ratiocinativum L 1146 b 2 suasus A *Ant. transl.(Borghes.)* ~L*(in comm.)* Rt *pr.m.* Rp3 T *(lin.* 221) : non suasus ~L*(in textu)* Rp1·2·4 *sec.m.* Rp3 2 alia ALT *(lin.* 222) : talia R 6 Dubitationes ALRtT *(lin.* 236) ': Dubitantes Rp

1145 b 21 *Dubitabit autem < utique > aliquis* etc. Postquam Philosophus posuit ea quae videntur esse probabilia circa continentiam et incontinentiam, hic movet dubitationes contra omnia praedicta, non tamen eodem ordine quo ea proposuit. Proposuit enim ea eo ordine quo cadunt in prima hominis consideratione, qui primo considerat circa aliquid id quod est commune, puta an sit bonum vel malum, secundo considerat propriam rationem rei, < tertio operationem eius, > quarto comparationem eius ad alia cum quibus convenientiam habet, < quinto comparationem eius ad illa a quibus differt, > et ultimo ea quae exterius circumstant; in ponendo autem dubitationes praemittit id quod est magis dubitabile. Sic ergo contra sex praedicta ponit sex dubitationes: primam quidem contra tertium probabile, de actu continentis et incontinentis; secundo ponit aliam contra quintum, quod erat de comparatione ad prudentiam, ibi: *Prudentia ergo contratendente* etc.; tertia dubitatio est contra quartum probabile, quod erat de comparatione ad temperantiam, et hoc ibi: *Adhuc si quidem* etc.; quarta dubitatio est contra secundum probabile, quod erat de diffinitione continentiae, et hoc ibi: *Adhuc, si omni opinioni* etc.; quinta dubitatio est contra primum probabile, quod erat de bonitate et malitia continentiae et incontinentiae, et hoc ibi: *Adhuc in persuaderi* etc.; sexta dubitatio est contra sextum probabile, de materia continentiae et incontinentiae, ibi: *Adhuc si circa omnia* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit dubitationem. Et dicit quod aliquis potest de hoc dubitare, quomodo aliquis

i utique *coni, ex Arist. cum* Bx *(cf. supra c.* 1 *lin.* 188 *cum adn.)] om.* Θ 4 contra ®(-Bgl ErOlV3V4 *pr.m.* W) P *pr.m.* Wi *sec.m.* W] circa Bgl ErO*V3V4 *pr.m.* W S Fl V*Za *sec.m.* Kr Er2 Wi *Cf. infra lin.* 15, 16, 18, 20,23, 25, 28, 55, 147, 160-161, 236, *c.* 3 *lin.* 3, 38, 40, 44, 47, 51, 53 ; *c.* 7 *lin.* 9, 12; *c.* 8 *lin.* 5, 169; *c.* 9 *lin.* 9, 12; *c.* 10 *lin.* 6; *econtrario infra c.* 2 *lin.* 91, 120, 225 9-10 tertio operationem eius *coni, cum* Ed3] *om.* Θ *(add.* tertio operationem Ve tertio actum rei *sec.m.* PdV10) 11-12 quinto... differt *coni, cum* Ed3] *om.* Θ 13 circumstant Bx S Fl V'Za] contristant Φ(-Bχ) P circonsistant Wi 16 contra PWi Ve] circa φ S Fl Za *Cf. supra lin.* 4 *cum adn.* 18 contra PWi V6] circa Φ S Fl Za *Cf. supra lin.* 4 *cum adn.* 19 ergo] autem Φ *sec.m.* P *Sed cf. Arist.* 1146 a 4 *et infra lin.* 90 23 probabile *coni, cum* Kr Bx *sec.m.* PdV10] dubitabile Θ 32 aliquis2] quis ®(-BglPe) *sec.m.* P

19 Lin. 1146 a 4. 22 Lin. 1146 a 9. 24 Lin. 1146 a 16. 27 Lin. 1146 a 31. 30 Lin. 1146 b 2.

qui habet rectam existimationem est incontinens operando contraria.

1145 b 22 Secundo ibi: *Scientem quidem igitur* etc., prosequitur dubitationem. Et primo obicit ad unam partem; secundo obicit ad aliam, ibi: *Iste quidem igitur* etc.; tertio excludit quorundam solutionem, ibi: *Sunt autem quidam* etc. Dicit ergo primo quod quidam dicunt non esse possibile quod aliquis existimans recte, ita quod sit sciens, sit incontinens. Non enim fortius vincitur a debiliori; cum igitur scientia sit quid fortissimum in homine, difficile videtur quod, existente scientia in homine, aliquid aliud imperet scientiae et trahat ipsam quasi servam, cum magis ratio, cuius perfectio est scientia, dominetur et imperet sensibili parti sicut servae. Et haec fuit ratio Socratis; unde totaliter insistebat huic rationi, quasi incontinentia non sit; putabat enim quod nullus qui recte aestimat operaretur aliquid praeter id quod est optimum, sed quod omne peccatum accidat propter ignorantiam.

1145 b 27 Deinde cum dicit: *Iste quidem igitur* etc., obicit in contrarium. Et dicit quod iste sermo Socratis dubitationem inducit contra ea quae sunt apparentia manifeste, manifeste enim videntur aliqui operari illud quod sciunt esse malum, et si ita sit quod peccent propter ignorantiam quae adveniat eis dum sunt in passione, puta concupiscentiae vel irae, optimum est quaerere qualis ignorantia sit ista. Manifestum est enim quod incontinens, ante quam passio superveniat, non existimat faciendum illud quod per passionem postea facit.

1145 b 31 Deinde cum dicit: *Sunt autem quidam* etc., excludit solutionem quorundam. Et primo ponit eam, dicens quod quidam concedunt quaedam dictorum a Socrate, scilicet quod scientia non trahitur, quaedam autem non concedunt, scilicet quod nullus peccet nisi propter ignorantiam. Confitentur enim quod nihil est melius et fortius quam scientia, quod scilicet possit eam trahere, non tamen confitentur quod nullus possit operari praeter id quod opinatur esse melius; et inde est quod dicunt quod incontinens qui superatur a voluptatibus non habet scientiam, sed opinionem.

2145 b 36 Secundo ibi: *Sed tamen* etc., excludit solutionem praedictam. Et dicit quod incontinens aut habet opinionem fortem aut debilem; si fortem, eadem ratio videtur de ea et de scientia, quia non minus inhaeretur uni quam alteri, ut infra dicetur; si autem non sit fortis opinio tendens contra concupiscentias, sed est quieta, id est remissa et debilis, sicut accidit in his qui dubitant, videtur hoc non esse imputandum, sed venia dignum, quod scilicet homo non immaneat debiliter opinatis contra concupiscentias fortes; non autem datur venia neque malitiae neque alicui aliorum vituperabilium, inter quae est incontinentia, ita scilicet quod totaliter ei non imputetur.

Deinde cum dicit: *Prudentia ergo* etc., movet dubitationem circa comparationem continentiae ad prudentiam, quod erat quintum probabile. Et primo obicit ad unam partem, concludens ex praemissis quod aliquis possit esse incontinens, licet habeat prudentiam quae in contrarium tendat. Si enim incontinens habet opinionem contratendentem concupiscentiis pravis et non habet debilem, quia sic non esset ei imputandum, relinquitur ergo quod habeat fortem opinionem contratendentem; sed inter opiniones prudentia est fortissima; ergo incontinens maxime habet prudentiam contratendentem. 1146 a 4

Secundo ibi: *Sed inconveniens* etc., ostendit hoc esse inconveniens duplici ratione. Quarum prima est quia secundum hoc sequetur quod idem simul sit prudens et incontinens, quod videtur esse impossibile; nullus enim dicet ad prudentem pertinere quod volens operetur pravissima. Dictum est enim supra in VI quod circa prudentiam peior est qui voluntarius peccat. 1146 a 5

Secundam rationem ponit ibi: *Cum his autem* etc. Est enim supra ostensum quod prudens non solum est cognoscitivus, sed est etiam activus, quia est aliquis extremorum, id est habens aestimationem rectam circa operabilia singularia, quae supra in VI dixit esse extrema, et est etiam habens alias virtutes, scilicet morales, ut in VI ostensum est. Unde non videtur possibile quod aliquis prudens contra virtutes operetur. 1146 a 7

Deinde cum dicit: *Adhuc si quidem* etc., movet dubitationem circa comparationem continentiae et temperantiae, quod erat quartum probabile. Oportet enim alterum trium dicere. Quorum primum est quod continens dicatur aliquis ex eo quod habet concupiscentias pravas et fortes a quibus non deducatur contra rationem; et si hoc est verum, temperatus non erit continens neque continens erit temperatus; 1146 a 9

33 existimationem] estimationem Φ *Sed cf. Arist.* 1145 b 21   43 fortissimum] et nobilissimum *add.* Ψ   70-71 quod scilicet *inv.* Ψ   88 incontinentia *coni, cum* F1 V6Za *sec.m.* Kr O1?3?5 SWi] continentia Θ   104 quia] quod Φ (quia *sec.m.* O1) Za   105 esse *om.* ψ   106 dicet] diceret T(-Fx Ve *om. pr.m.* dicet *sec.m.* Wi) *Sed cf. Arist.* 1146 a 6

37 Lin. 1145 b 27.   39 Lin. 1145 b 31.   42 Albertus *Lect.* f. 135rb . «Fortius enim non vincitur a minus forti».   45 Albertus *Lect.* f. 136va : «Scientia existente, durum est quod quid aliud trahat *ipsam*·». Cf. adn. ad Arist. 1145 b 24.   80 Cap. 3, 1146 b 24-30.   88-89 Cf. supra III c. 1 lin. 33-41 cum adn.   108 Cap. 4, 1140 b 23-24.   111 Lib. VI 4, 1140 b 5 ; 6, 1141 b 16.   115 Cap. 7, 1142 a 23-24 ; 9, 1143 a 28-35.   116 Cap. 10, 1144 a 11 - b 1.

ille enim qui est perfecte temperatus non habet pravas concupiscentias et sic habere pravas concupiscentias vehementes repugnat ei quod est esse temperatum; oporteret autem quod temperatus haberet pravas concupiscentias si esset continens, facta priori suppositione. Secundum autem trium est quod continens habeat concupiscentias non pravas, sed bonas; et sic sequetur quod quicumque habitus prohibet eas sequi sit pravus; talis autem habitus est continentia; ergo non omnis continentia erit studiosa. Tertium trium est quod concupiscentiae quas habet continens non < sint > vehementes, sed infirmae et debiles; et tunc, si non sunt pravae sed indifferentes, esse continentem non erit venerabile vel laudabile, et si sint pravae et tantum debiles, non erit magnum eis resistere, et tamen continentia habetur tamquam aliquid magnum et venerabile. Videtur ergo sequi inconveniens, quicquid horum trium dicatur.

1146 a 16 Deinde cum dicit: *Adhuc, si omni opinioni* etc., movet dubitationem contra ipsam diffinitionem continentiae, quod erat secundum probabilium propositorum. Et primo movet dubitationem contra rationem continentiae, prout supra dictum est quod idem est continens et permansivus in ratione. Et dicit quod, si continentia facit permansivum omni opinioni, id est si facit homini esse persuasum quod omni opinioni immoretur non recedens ab ea, βεquetur quod quaedam continentia sit prava; contingit enim aliquam opinionem esse falsam, a qua discedere est bonum, unde ab ea detineri est pravum, cum tamen continentia laudetur quasi aliquid bonum.

1146 a 18 Secundo ibi: *Et si < ab > omni* etc., obicit contra rationem incontinentiae prout supra dictum est quod incontinens est egressivus a ratione. Et hoc tribus rationibus. Quarum prima est quod, si incontinentia sit egressiva a quacumque opinione sive ratione, sequetur quod aliqua incontinentia sit bona, cum tamen semper vituperetur ut mala, et hoc ideo quia aliqua opinativa ratio persuadet aliquod malum fieri quod vitare est bonum. Et ponit exemplum de hoc quod quidam poeta, nomine Sophocles, narrat quod Neoptholomus, qui fuit in bello Troiano, persuasus fuit ab Odrisco quod mentiretur Philotethi propter quandam causam quae videbatur honesta, qui tamen postea non permansit in opinione quae sibi fuerat persuasa, propter hoc quod erat ei triste et grave mentiri; et in hoc est laudabilis.

1146 a 21 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc sophisticus sermo* etc. Et dicit quod ratio sophistica mentiens, id est concludens falsum, est dubitatio, id est dubitationis causa. Quia enim Sophistae, ad hoc quod appareant sapientes, volunt concludere inopinabilia, cum ad hoc pertingant syllogizando, syllogismus factus inducit dubitationem; mens enim audientis manet ligata, cum ex una parte non velit permanere in eo quod ratio concludit, propter id quod conclusio ei non placet, et ex alia parte non potest procedere ad contrarium, quia non habet in sua potestate solutionem argumentationis. Nec tamen propter hoc quod iste non permanet in ratione quam solvere nescit, est vituperabilis. Non ergo videtur quod egredi a quacumque ratione sit incontinentia.

1146 a 27 Tertiam rationem ponit ibi: *Accidit autem* etc. Si enim egredi a quacumque ratione sit incontinentia, sequetur per quandam rationem quod imprudentia incontinentiae iuncta sit virtus et sic virtus componetur ex duobus vitiis, quod est impossibile. Et quod sequatur id quod dictum est, videtur per hoc quod, secundum hoc quod dictum est, quod aliquis operetur contraria his quae opinatur, est propter incontinentiam; opinatur autem quod bona sint mala et quod non oporteat ea operari, quod est imprudentiae; unde sequetur quod operetur bona et non mala, quod videtur esse virtutis.

1146 a 31 Deinde cum dicit: *Adhuc in persuaderi* etc., movet dubitationem circa bonitatem et malitiam continentiae et incontinentiae. Videtur enim quod ille qui operatur mala ex eo quod est sibi persuasum quod sint bona et inde est quod persequitur et eligit delectabilia tamquam per se bona, quod facit

134 sequetur] sequeretur Φ sequatur V' 138 sint *coni. cum Za. sec.rn.* AsPd Ao Wi] *om.* Θ 141 tantum PSWi] tamen Φ Fl Ve (tamen *etiam sec.rn.* SWi) 147 contra PWi] circa Φ S Fl Ve *Cf. supra lin.* 4 *cum adn.* 153 si *om.* Φ 160 ab *coni, ex Arist. cum* V6] *om.* Θ 170 Neoptholomus] Neoptholomeus (Neotho-) ®2(Neoptholemus V4) Neopholomus PS *pr.m.* Wi Nepttholomus Ve *Cf. infra c. g lin.* 142 *cum adn.* 171 Odrisco] Odorisco Er2P3 Ordisco Ao Odrunco Bgl?® Corisco W Odisco Fl Ulixe V®Za 171 Philotethi] Philothethi Φ (pylothechi Ao) *Sed cf. infra c.* 7 *lin.* 171; *c. g lin.* 141 *cum adn.* 174 fuerat *coni, cum V* Fl Ve *sec.rn.* PdV10] fuerit Θ (fuit KrP® Er2 Za fuerunt Ol) 196-197 videtur... est] *hom.om.* Φ 207 persequitur] prosequitur ®2(sequitur V2)

150 Cap. i, 1145 b 10-11. 161 Cap. 1, 1145 b 11. 168-175 *Lexicon verborum graecorum..., p.* 261*: « Neoptholemus . proprium nomen hominis. - Phyloctene proprium nomen poematis. - Edisseo : Ulixe » (cf. etiam Moyses Pergamensis *Expositio* c.i ; ed. Pitra *Analecta sacra,* t. 5, p. 126 a). - Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Anonymi, p. 414, 21, inserta) ; O8, f. i52va . « Dicunt autem quod Ulixes et Neoptolemus missi erant a Graecis ut tollerent Philocteten filium Poiantis, Herculis arma ferentem. Erat autem Philoctetes in insula vocata Lemnos. Abeuntes igitur illuc, Ulixes quidem timuit approximare Philocteti ; ipse enim hunc proiecerat in Lemnon cum astutia, ut ab ydra morderetur. Annuntiat igitur Neoptolemo decipere Philocteten. Et primo quidem Neoptolemus hoc sic fecit, posterius autem recessit a tali opinione et verum ipsi manifestavit, ut in Sophocle sciemus » ; Albertus *Lect.* f. i36vb : « Et ponit exemplum ex dictis Homeri qui recitat in quodam suo libro qui dicitur Philocte, a quodam viro de quo fuit factus, et Sophoclis, a nomine sui discipuli, sicut Timaeus Platonis ; dicit enim quod Ulixes et Neoptolomus fuerunt missi... (ex Roberto Grosseteste)» ; *Comm.* p. 468 b. Cf. infra c. 9 lin. 140-151. 197 Cap. 1, 1145 b 11-13.

intemperatus, sit melior eo qui operatur mala non propter ratiocinationem qua sit deceptus, sed propter incontinentiam. Ille enim qui est persuasus videtur esse sanabilior propter hoc quod de facili potest sibi dissuaderi quod credit; sed incontinens non videtur iuvari ex aliqua bona suasione, quin immo videtur esse reus proverbii quod dicimus quod quando aqua, cuius scilicet potus reficit sitientem, suffocat bibentem, quid adhuc valet ei bibere? Et similiter si aliquis ageret mala quasi persuasus, id est deceptus, desisteret agere dissuasus, id est remota illa suasione, sicut sitis cessat adhibito potu aquae, nunc autem incontinens suasus est et credit ea quae recta sunt et nihilominus alia agit; unde aqua bonae suasionis eum non iuvat, sed suffocat.

1146 b 2 Deinde cum dicit: *Adhuc si circa omnia* etc., movet dubitationem circa materiam continentiae et incontinentiae, quod erat sextum propositorum. Et dicit quod si continentia et incontinentia non solum sunt circa concupiscentias, sed circa iras et lucrum et omnia huiusmodi, non poterit determinari quis sit simpliciter incontinens; nullus enim invenitur qui habeat omnes incontinentias. Dicimus autem esse quosdam simpliciter incontinentes. Non ergo videtur esse verum quod supra dictum est quod continentia et incontinentia sit circa omnia. Ultimo autem epilogando concludit quod tales quaedam dubitationes accidunt contra prius proposita, et quasdam harum dubitationum oportet interimere quasi falsum concludentes et quàsdam relinquere quasi concludentes verum: haec est enim vera solutio dubitationis, cum invenitur quid sit verum circa id quod dubitatur.

229 omnia] alia *add.* Ψ   236 contra PWi V6] circa Φ S Fl *Cf. supra lin.* 4 *cum adn.*

233 Cap. i, 1145 b 19-20.

1146 b 8 Primum quidem igitur intendendum utrum scientes vel non, et qualiter scientes. Deinde circa qualia continentem et incontinentem ponendum, dico autem utrum circa omnem delectationem et tristitiam vel circa quasdam segregatas. Et continentem et perseverativum utrum idem vel alter est. Similiter autem et de aliis quaecumque cognata speculationis sunt huius. § Est autem principium intentionis utrum continens et incontinens sunt in circa quae vel in qualiter habentes differentiam, dico autem utrum in circa haec esse solum incontinens vel non, vel in ut, vel non sed in ex ambobus. Deinde si circa omnia est incontinentia et continentia vel non. § Neque enim circa omnia est simpliciter incontinens, sed circa quae intemperatus. § Neque in ad haec simpliciter habere (idem enim utique esset intemperantiae), sed in sic habere. Hic quidem enim ducitur eligens, existimans semper oportere praesens delectabile persequi, hic autem non existimat quidem, persequitur autem. § De eo quidem igitur quod est opinionem veram sed non scientiam esse praeter quam incontinenter agunt, nihil differt ad rationem. Quidam enim operantium non dubitant, sed existimant certe scire. Si igitur propter quiete credere opinantes magis scientibus praeter opinionem agunt, nihil differt scientia ab opinione; quidam enim credunt nihil minus quibus opinantur quam alteri quibus sciunt; manifestat autem Eraclitus. § Sed quia dupliciter dicimus scire, et enim habens quidem, non utens autem scientia, et utens dicitur scire, differt habentem quidem non speculantem autem et speculantem agere quae non oportet agere, ab eo quod est habentem et speculantem. Hoc enim videtur durum, sed non si non speculans. § Adhuc quia

1147 a duo modi propositionum, habentem quidem utrasque nihil prohibet operari quae praeter scientiam utentem quidem universali, sed non ea quae secundum partem; operabilia enim singularia. Differt autem et universale: hoc quidem enim in se ipso, hoc autem in re est; puta quoniam omni homini conferunt sicca, et quoniam iste homo vel quoniam siccum quod tale; sed si hoc tale, vel non habet vel non operatur. Secundum utique hos differt modos impossibile tantum ut videatur sic quidem scire nihil inconveniens, aliter autem admirabile. § Adhuc habere scientiam secundum alium modum a nunc

17 vel2 RT *(lin.* 76) : sed AL 20 Neque ALRtT *(lin.* 92) : enim *add.* Rp 21 in ALRtT *(lin.* 97) : etiam Rp 25 praeter ART *(lin.* 108) : propter L 26 operantium T *(lin.* ni) : opinantium ALR 28 agunt RpT *(lin.* 115) : agent AL ageret Rt 28 differt RpT *(lin.* 117) . differet ALRt 32 dicitur ALRtT *(lin.* 135) : detur Rp (-V13) 32 differt Re L*(PKHa) RpT *(lin.* 137) : differet AL*(-Re)Rt differret L2(RnN*) 32 habentem R : hoc (=το) *praem.* AL 33 speculantem2 R : hoc (=το) *praem.* A(KbLbOb) L 34 ab eo quod est R : *om.* L 1147 a i propositionum ALRt : quibus oportet uti *add.* Rp *an etiam* T *(cf. lin.* 146) ? 7 quod R . hoc L 8 differt RpT *(lin.* 164) . differet ALRt 8-9 tantum ut videatur R (tamen RpH>) T *(lin.* 165-166) : quantum. Quare videri L

dictis existit hominibus. In habere quidem enim, non in uti autem differentem videmus habitum; quare et habere aliqualiter et non habere, puta dormientem et maniam patientem et vinolentum. Sed tamen sic disponuntur in passionibus existentes; irae enim et concupiscentiae venereorum et quaedam talium manifeste et corpus transmutant, quibusdam autem et insanias faciunt. Manifestum igitur quoniam similiter habere dicendum incontinentes his. § Dicere autem sermones eos qui a scientia, nullum signum. Et enim in passionibus his existentes, demonstrationes et verba dicunt Empedoclis. Et primum discentes complectuntur quidem sermones, sciunt autem nondum; oportet enim connasci, hoc autem tempore indiget. Quare quemadmodum simulantes sic existimandum dicere et incontinentes. § Adhuc autem, et si naturaliter utique aliquis respiciet causam, haec quidem enim universalis opinio, altera autem de singularibus est, quorum sensus iam proprius. Cum autem una fiat ex ipsis, necessarium conclusum hic quidem dicere animam, in factivis autem operari confestim. Puta, si omne dulce gustare oportet, hoc autem dulce ut unum aliquod singularium, necessarium potentem et non prohibitum simul hoc et operari. § Quando quidem igitur universalis insit prohibens gustare, haec autem quoniam omne dulce delectabile, hoc autem dulce, haec operatur. Forte autem concupiscentia inexistente, haec quidem dicit fugere hoc, concupiscentia autem ducit; movere enim unamquamque potest particularum; quare accidit 1147 b a ratione aliqualiter et opinione incontinenter agere. § Non contrarie autem secundum se ipsam, sed secundum accidens, concupiscentia enim contraria, sed non opinio rectae rationi. Quare et propter hoc bestias non incontinentes, quoniam non habent universalem opinionem, sed singularium fantasiam et memoriam. § Qualiter autem solvitur ignorantia et rursus fit sciens incontinens, eadem ratio quae et de vinolento et dormiente et non propria huius passionis, quam oportet a phisiologis audire. § Quia autem ultima propositio et opinio sensibilis et principalis actionum, hanc vel non habet in passione ens vel sic habet ut non erat in habere scire, sed dicere, quemadmodum vinolentus quae Empedoclis, et propter non universale neque scientificum similiter esse videri extremum terminum operabilium et videtur quod quae-

11 enim ARpT *(lin.* 175) : *om.* LRt 12 in L2R : *om.* L1 13 aliqualiter R *(om.* Rp4) : qualiter L 13 et1 A L2(P13Ha) RtRp4 T *(lin.* 181) : *om.* L1 L2(RnN4) Rp1'2'3 *(add. sec.m.* Ba1 VdRp3) 13 dormientem : *Inc.* ma *peda in* Rp1-2-3'4 13-14 et maniam patientem ARtT *(lin.* 182) : et inaniam patientem Rp *om.* L *(Cf.* 1147 a 17, 1148 b 25, 1149 a 12 *cum adn.)* 17 insanias L *(cf.* 1112 a 20) RT *(lin.* 189) : maniam *Ant. transl.(Borghes.) (Cf.* 1147 a 13-14 *cum adn.)* 19 signum A(KbMb) RT *(lin.* 200) : eius quod est operari secundum scientiam *add.* A(LbOb) L 22 nondum RtT *(lin.* 208) : nequaquam LRp1-4 *om.* Rp2'3 (nequaquam *add. sec.m.* Ba1 *rec.m.* Rp3) *(Cf.* 1134 a 17 *adn.)* 24 si P14 T *(lin.* 129, 221) : sic RtRp2(-P14) Rp4 *pr.m.* Rp3 hic LRp1 *rec.m.* Rp3 27 hic R (hiis Rt) : ubi L 30 unum ALRtT *(lin.* 243-244) : vinum aut Rp 31 et AR : *om.* L 31 quidem igitur Rt As1 Rp2'3'4 T *(lin.* 229-230, 252) : igitur haec quidem AL quidem igitur haec Rp1(-As1) 32 insit A(=ἐνῃ) RtRp2'3 (sit *vel* sint Rp4) : in qua (=ἐν ῃ) LRp1 *(corr. sec.m.* V13) 33 haec LRp : haec autem ARt 33 operatur ALRp : operetur Rt 33 Forte R(-As4) T *(lin.* 274 ; *ante* Forte *puncto interp.* T) : si forte L As1 34 inexistente RtRp2'3 *(obsc.* Rp4 maxime Tu1 *hom.om.* C4) T *(lin.* 274) : insit LRp1 1147 b 1-2 contrarie (=ἐναντίω) LRT *(lin.* 255, 284) : Adverbialiter *Roberti Grosseteste notula in* EtV12 Sk2 4 non1 ALR : contingit *add.* As1 Tu1 V13 *sec.m.* Rp3 4 incontinentes ARtRp2 *pr.m.* Rp3 T *(lin.* 292-293 ; *cf.* IIa-IIae q.156 a.1 s.c.) : incontinenter agere LRp4 *sec.m.* Rp3 incontinenter Rp1 14 extremum terminum operabilium T *(lin.* 320-321) : extremum terminum universalium Rp2'3-4 universalium (— των καθόλου) extremum terminum *A.(pr.m.* Kb) *Ant. transl,* (utilium *loco* universalium Ha) Rt universali (== τῷ καθόλου) extremum terminum A(LbMbOb) LRp1

1147 b isrebat Socrates accidere. Non enim principaliter esse visa scientia praesente fit passio neque ipsa attrahitur propter passionem, sed sensibilis. De eo quidem igitur quod est scientem vel non, et qualiter scientem contingit incontinenter operari, tanta dicta sint.

17 sensibilis *A(coni.* Ramsauer) PB T *(lin.* 326) : sensibili AL(-PB) R

1146 b 8 *Primum quidem igitur intendendum* etc. Postquam Philosophus positis quibusdam probabilibus circa continentiam et incontinentiam movit contra singula dubitationes, hic accedit ad solvendum. Considerandum autem est quod non eodem ordine solutiones inducit neque quo probabilia praesupposuit neque quo dubitationes induxit, sed secundum quod exigit ratio doctrinae, prout scilicet unius dubitationis solutio ex altera dependet. Primo igitur dicit de quo est intentio; secundo exequitur propositum, ibi: *Est autem principium* etc. Dicit ergo primo quod ad solvendum praedictas dubitationes, primo est considerandum utrum aliqui cum hoc quod sunt scientes possunt esse incontinentes vel non, et si sic per quem modum sciant; et haec dubitatio primo solvitur, quia eius solutio pertinet ad considerandum an sit incontinentia vel non (dictum est enim supra quod contentio Socratis ad hoc erat quasi incontinentia non < esset >), prius autem de unoquoque oportet considerare an est. Deinde secundo oportet considerare circa qualia debeamus ponere aliquem dici continentem vel incontinentem, utrum scilicet circa omnem delectationem et tristitiam vel circa quasdam determinatas; et haec dubitatio secundo solvitur, licet fuerit sexto loco proposita, quia principium inquirendi quis sit aliquis habitus est conôiderare materiam ipsius, sicut < patet > ex modo procedendi Aristotilis in praecedentibus. Et quia continens et perseverativus secundum materiam differunt, simul cum hoc considerandum est utrum sint idem vel differant. Et similiter considerandum est de omnibus aliis quaecumque habent coniunctionem et convenientiam cum hac consideratione.

1146 b 14 Deinde cum dicit: *Est autem principium* etc., incipit solvere dubitationes supra motas. Et primo determinat an sit continentia et incontinentia, determinando primam dubitationem, quae movebatur contra tertium probabile; secundo determinat materiam continentiae et incontinentiae, solvendo sextam dubitationem, quae movebatur contra sextum probabile; et quia temperantia et continentia conveniunt in materia, simul in hac parte ostendit differentiam temperantiae et continentiae, solvendo tertiam dubitationem, quae movebatur contra quartum probabile; ostendit etiam quis sit peior, utrum intemperatus vel incontinens, solvendo quintam dubitationem, quae movebatur contra primum probabile; et haec secunda pars incipit ibi: *Utrum autem est aliquis incontinens* etc.; tertio ostendit quid sit continentia et incontinentia, solvendo quartam dubitationem, quae movebatur contra secundum probabile, et cum hoc solvit secundam quaestionem, quae movebatur contra quintum probabile, ostendendo quod prudens non potest esse incontinens; et haec tertia pars incipit ibi: *Utrum igitur continens est* etc. Circa primum tria facit: primo praemittit quaedam quae sunt necessaria ad solvendum; secundo excludit falsam solutionem, ibi: *De eo quidem igitur* etc.; tertio ponit veram, ibi: *Sed quia dupliciter* etc. Circa primum duo facit: primo dicit de quo est intentio; secundo exequitur, ibi: *Neque enim* etc. Dicit ergo primo quod ad determinandum praedicta oportet primo intendere ut sciamus haec duo. Quorum primum est utrum continens et incontinens habeant differentiam, scilicet specificam, per quam ab omnibus aliis differant, in circa quae, id est ex hoc quod habeant materiam determinatam circa quam sint, sicut differentia mansuetudinis est ex hoc quod est circa iras, vel in qualiter, id est in modo se habendi circa quamcumque materiam, sicut prudentia est circa omnem materiam moralem, non tamen eodem modo sicut virtutes morales; et ad exponendum quod dixerat, subdit quod considerandum est utrum aliquis dicatur incontinens solum ex hoc quod est circa aliquam materiam, vel solum in ut, id est solum ex hoc quod

3 contra *coni, cum* P] circa Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.* 19 esset *coni, cum* Za Ed3 *sec.m.* AsPd ErW] *om.* Θ *(add.* sit Fl Ve *sec.m.* AoErP'P7 Wi est *sec.m.* O1 existente *sec.m.* P5) *Cf. infra c.* 8 *lin.* 70 27 patet *coni, cum* Ed3 *sec.m.* As Er3P3PBP7] *om.* Θ *(add. post* 28 praecedentibus O1) 38 contra *coni, cum* P] circa Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.*

ii Lin. 1146 b 14. 17 Cap. 2, 1145 b 25-26. 19-20 Aristoteles *Anal. post.* II 1, 89 b 23-35 ; 7» 93 a 16-20 (PL 64, 743 C ; 750 D) ; *Met.* VII 17, 1041 a 15-20. 35 Lin. 1146 b 14 - 1147 b 19. 38-41 Cap. 4-6. 41-45 Cap. 7, 1150 a 9. 45-48 Cap. 8, 1150 b 29. 48 Cap. 4, 1147 b 20. 49-51 Cap. 9. 52-54 Cap. 10, 1152 a 6. 55 Cap. 9, 1151 a 29. 58 Lin. 1146 b 24. 59 Lin. 1146 b 31. 61 Lin. 1146 b 19. 73 Lin. 1146 b 16.

aliquo modo se habeat indifferenter circa omnem materiam, vel non solum per hoc vel per illud dicatur aliquis continens vel incontinens, sed in ex ambobus, id est et ex determinato modo et ex determinata materia. Secundum quod oportet praeconsiderare est si continentia et incontinentia sint circa omnia vel non, sed circa determinatam materiam.

1146 b 19 Deinde cum dicit: *Neque enim* etc., determinat quod dixerat. Et primo secundum, dicens quod continens et incontinens non dicitur aliquis simpliciter circa omnia, sed circa illam determinatam materiam circa quam dicitur aliquis temperatus vel intemperatus, scilicet circa concupiscentias et delectationes tactus.

1146 b 20 Secundo ibi: *Neque in ad haec* etc., determinat primum. Et dicit quod non dicitur aliquis continens vel incontinens solum in ad haec, id est respectu alicuius determinatae materiae (sic enim idem esset et intemperatus, cunj sint circa eandem materiam), sed dicitur aliquis incontinens in sic habere, id est ex hoc quod aliqualiter se habet circa determinatam materiam. Quia hic, scilicet intemperatus, ex electione ducitur ad peccandum, quasi existimans quod semper aliquis debeat persequi, id est accipere, delectabile sibi praesentialiter oblatum, sed incontinens non hoc existimat, sed tamen persequitur delectabile quando est sibi praesens.

1146 b 24 Deinde cum dicit: *De eo quidem igitur* etc., excludit falsam solutionem, quam etiam supra tetigit. Et dicit quod nihil differt ad praesentem rationem si dicatur quod illa cognitio praeter quam aliqui incontinenter agunt sit vera opinio, sed non sit scientia. Ex facti enim evidentia constat quod quidam incontinenter operantium non habent debilem inhaesionem quasi dubitantes, sed aestimant se per certitudinem scire illud contra quod agunt. Si ergo aliquis dicere velit quod propter hoc magis opinantes praeter opinionem agunt quam scientes, quia quiete, id est debiliter, inhaerent opinatis, considerandum est quod in hoc nihil differt scientia ab opinione; quidam enim non minus inhaerent opinionibus etiam falsis quam alii verae scientiae: et hoc potest videri per Eraclitum, qui adeo firmiter tenebat omnia semper moveri et non esse veritatem aliquam diu permanendi in rebus, quod in fine vitae suae nolebat loqui ne veritas interim transmutaretur, sed solum movebat digitum ad aliquid enuntiandum, ut dicitur in IV Metaphysicae.

1146 b 31 Deinde cum dicit: *Sed quia dupliciter* etc., ponit veram solutionem. Et primo solvit dubitationem per quasdam distinctiones; secundo per naturam ipsius operativae scientiae, ibi: *Adhuc autem, et si naturaliter* etc. Circa primum ponit tres distinctiones. Quarum prima est quod dupliciter dicimus aliquem scire: uno quidem enim modo dicitur scire ille qui habet habitum, sed non utitur eo, puta geometra cum non considerat geometricalia; alio modo dicitur scire ille qui utitur sua scientia, scilicet considerando ea quae sunt illius scientiae; multum autem differt utrum aliquis agat ea quae non oportet habens habitum scientiae sed non utens, vel quod aliquis habeat habitum et utatur speculando. Hoc enim videtur esse durum, scilicet quod aliquis agat contra id quod actu speculatur, non autem videtur esse durum si aliquis agat contra id quod habitualiter scit, sed non considerat.

1146 b 35 Secundam distinctionem ponit ibi: *Adhuc quia duo modi* etc. Et dicit quod duo sunt modi propositionum quibus utitur ratio practica, scilicet universalis propositio et singularis, nihil autem prohibere videtur quod aliquis operetur praeter scientiam qui habitu quidem cognoscit utramque propositionem, sed in actu considerat tantum universalem, non autem particularem; et hoc ideo quia operationes sunt circa singularia, unde si aliquis non considerat singulare non est mirum si aliter agat. Sciendum tamen quod dupliciter potest accipi universale: uno quidem modo prout est in se ipso, puta si dicamus quod omni homini conferunt sicca; alio modo secundum quod est in re singulari, puta si dicamus quod iste est homo vel talis cibus est siccus; potest ergo contingere quod aliquis sciat et in habitu et in actu universale secundum se consideratum, sed universale consideratum in hoc singulari vel non habet, id est in habitu non cognoscit, vel non operatur, id est non cognoscit in actu. Secundum igitur hos modos sciendi differentes, in tantum differt impossibile quod Socrati videbatur, ut nullum inconveniens videatur eum qui incontinenter agit uno

80 et1 AsBg'E^KrPd] *om.* Bg1?6 Φ2 Ψ   86 dixerat] dictum est Ψ   89 dicitur aliquis *inv.* Ψ   103-104 persequitur] prosequitur Kr BxW Ψ *(om.* V)   119 verae scientiae *inv.* Ψ   122 permanendi] permanen[tem e*/>.]di P1 permanenftis *exp.Jdi* V4 permanentem Er2 Za

106 Cap. 2, 1145 b 31-35·   116 Albertus *Lect.* f. I38rb : « quiete, id est remisse ». Cf. infra c. 7 lin. 114 cum adn.   122-125 Albertus *Lect.* f. i38rb : « Sicut patet de Eradito, qui propter suae opinionis certitudinem qua ponebat omnia in motu esse, ad hoc devenit in fine vitae, ut dicitur in IV Metaphysicae, quod *nolebat loqui,* sed movebat digitum».   125 Cap. 12, 1010 a 11-13, *Met. nova* a Michaele Scoto ex arabica lingua in latinam transi, (ed. 1562, f. qora) : « Eraclitus enim in fine vitae suae opinabatur quod non oportet aliquid dicere, sed tantum movebat digitum » cum Averrois commentario *(ibid.,* comm. 22, f. 90va) ; cf. *Met. media* (ed. Geyer, p. 190) : « et qualem Heraclitus habuit, qui tandem opinatus est nihil oportere dicere, sed digitum moveri solum», cum Alberti commentario *(Comm. in Met.* IV tr.3 c.4 ; ed. Coi., t. 16, p. 192). - Aliter et recte *Met.* IV 12, 1010 a 11-13, a Guillelmo de Moerbeke transi, cum Thomae comm.   129 Lin. 1147 a 24.

modo scire, scilicet in universali tantum vel etiam in singulari in habitu, sed non in actu; si autem alio modo sciret ille qui incontinenter agit, videretur esse inconveniens, scilicet si sciret singulare in actu.

1147 a 10 Tertiam distinctionem ponit ibi: *Adhuc habere* etc. Et primo ponit distinctionem; secundo excludit obiectionem, ibi: *Dicere autem sermones* etc. Dicit ergo primo quod praeter dictos modos adhuc invenitur in hominibus alius modus sciendi. Quod enim aliquis sciat habitu et non actu, differentiam quandam videtur habere: aliquando enim est habitus solutus ut statim possit exire in actum cum homo voluerit; aliquando autem est habitus ligatus ita quod non possit exire in actum, unde quodam modo videtur habere habitum et quodam modo non habere, sicut patet in dormiente vel maniaco aut etiam ebrioso. Et hoc modo sunt dispositi homines dum sunt in passionibus; videmus enim quod irae et concupiscentiae venereorum et quaedam huiusmodi passiones manifeste transmutent et corpus exterius et non solum animales motus, puta cum ex his incalescit corpus; et quandoque tantum increscunt huiusmodi passiones quod quosdam in insanias deducunt. Et sic manifestum est quod incontinentes similiter disponuntur dormientibus aut maniacis aut ebriosis, quod scilicet habent habitum scientiae praeficae in singularibus ligatum.

1147 a 18 Deinde cum dicit: *Dicere autem sermones* etc., excludit obiectionem. Posset enim aliquis obicere contra praedicta quod incontinentes quandoque dicunt verba scientialia etiam in singulari et ita videtur quod non habeant habitum ligatum. Sed ipse hoc removet dicens quod hoc quod dicunt sermones scientiae non est signum quod habeant habitum solutum, et hoc probat per duo exempla. Quorum primum est quod etiam illi qui sunt in passionibus praedictis, puta ebrii et maniaci, proferunt voce demonstrationes, puta geometricas, et dicunt verba Empedoclis, quae erant difficilia ad intelligendum quia metrice philosophiam scripsit. Secundum exemplum est de pueris quando primo addiscunt, qui coniungunt sermones quos ore proferunt, sed nondum eos sciunt, ita scilicet quod mente intelligant; ad hoc enim requiritur quod illa quae homo audit fiant ei quasi connaturalia propter perfectam impressionem ipsorum intellectui, ad quod homo indiget tempore in quo intellectus per multiplices meditationes firmetur in eo quod accepit. Et ita est etiam de incontinente; etsi enim dicat: « Non est mihi bonum nunc persequi tale delectabile », tamen non ita sentit in corde; unde sic existimandum est quod incontinentes dicant huiusmodi verba quasi simulantes, quia scilicet aliud sentiunt corde et aliud proferunt ore.

1147 a 24 Deinde cum dicit: *Adhuc autem, et si naturaliter* etc., solvit propositam dubitationem secundum naturalem processum practicae scientiae, applicando praedictas distinctiones ad propositum. Et primo determinat veritatem quaestionis; secundo respondet obiectioni Socratis. Circa primum duo facit: primo proponit naturalem processum scientiae practicae in agendis; secundo ostendit impedimentum quod accidit in incontinente, ibi: *Quando quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod, si aliquis velit considerare causam quare incontinentes praeter scientiam agant secundum naturalem processum practicae scientiae, oportet scire quod in eius processu est duplex opinio: una quidem universalis, puta: « Omne inhonestum est fugiendum »; alia autem est singularis circa ea quae proprie per sensum cognoscuntur, puta: « Hic actus est inhonestus ». Cum autem ex his duabus opinionibus fiat una ratio, necesse est quod sequatur conclusio, sed in speculativis anima solum dicit conclusionem, in factivis autem statim eam operatur. Ut, si opinio universalis sit quod omne dulce oportet gustare, opinio autem particularis sit quod < hoc >, demonstrato aliquo particulari, sit dulce, necesse est quod ille qui potest gustare statim gustet, nisi sit aliquid prohibens. Et hoc quidem fit in syllogismo temperati, qui non habet concupiscentiam repugnantem rationi proponenti quod omne inhonestum est vitandum, et similiter in syllogismo intemperati, cuius ratio concupiscentiae non repugnat quae inclinat ad hoc quod omne delectabile sit sumendum.

1147 a 31 Deinde cum dicit: *Quando quidem igitur* etc., ostendit qualiter accidat defectus in incontinente. Et primo ostendit aliquid in eo esse prohibens; secundo

188 his] eis Ψ   212 intellectui Bg*PePd] intellectum AsBg'E^Kr ®2(intellectuum P') Ψ (intellectuum V6 *pr.m.* S in intellectu F1 *sec.m.* SWi) in *ante* intellectum *add. sec.m.* As Ao   227 proponit] ponit Ψ *(corr. sec.m.* P)   228 agendis Bg* Za *sec.m.* Kr P5] agend' Θ (agendum KrPd BxOErEi^FP'P^VWW® agendo *sec.m.* Pd)   238 his] istis Ψ   242 oportet gustare *inv.* I^-Γ1)   243 hoc *coni, cum* Ed3] *om.* Θ   254 aliquid] *post* esse Ψ

173 Lin. 1147 a 18.   178-179 Cf. Averroes *Comm. magnum in Ar. De anima libros* III 18 (ed. Crawford, p. 438) : «Haec est enim diffinitio habitus, scilicet ut habens habitum intelligat per ipsum illud quod est sibi proprium ex se et *quando voluerit* » («cum voluerit» habet Thomas supra III c. 6 lin. 50 ; *Contra Gent.* II 60 ; 73 , *Ia* q.107 a.1 ; Ia-IIae q.49 a.3 s.c. ; q.50 a.1 arg.1 ; a.5 ; q.51 a.1 arg.1 ; q.71 a.4 ; q.78 a.2 ; *IIa-IIae* q.137 a.4 ad 1 ; q.171 a.2 s.c. ; q.176 a.2 arg.3 ; *IIIa* q.11 a.5 ad 2. - Locum autem Averrois ad verbum profert Thomas *Contra Gent.* II 78).   205-206 Cf. ipse Thomas *Sent, libri De anima* I 4, in 404 b 15; *Sent, libri Met.* I 6, in 985 b 3; III 11, in 1000 b 12. - Testimonia Ciceronis *De oratore* I 1 217; Quintiliani *Inst. orat.* I iv 4; Lactantii *Inst. div.* II xii 4 (PL 6, 320 A), proferunt Diels-Kranz *Die Fragmenta der Vorsokratiker3*, t. 1, p. 286-287.   225-226 Lin. 1147 b 9.   229 Lin. 1147 a 31

ostendit causam prohibitionis, ibi: *Non contrarie autem* etc.; tertio ostendit qualiter ista prohibitio cesset, ibi: *Qualiter autem* etc. Circa primum considerandum est quod in incontinente ratio non totaliter obruitur a concupiscentia quin in universali habeat veram sententiam; sit ergo ita quod ex parte rationis proponatur una universalis prohibens gustare dulce inordinate, puta si dicatur: « Nullum dulce oportet gustare extra horam », sed ex parte concupiscentiae proponitur quod omne dulce est delectabile, quod est per se quaesitum a concupiscentia, et quia in particulari concupiscentia ligat rationem, non assumitur sub universali rationis, ut dicatur hoc esse praeter horam, sed assumitur sub universali concupiscentiae, ut dicatur hoc esse dulce, et ita sequitur conclusio operis; et sunt in hoc syllogismo incontinentis quatuor propositiones, sicut iam dictum est. Et quod hoc modo se habeat quandoque processus rationis practicae, patet per hoc quod forte insurgente concupiscentia, ratio dicit hoc concupiscibile esse fugiendum secundum universalem sententiam, ut dictum est, concupiscentia autem ducit ad hoc libere proponendo et assumendo absque prohibitione rationis quae est ligata; quia concupiscentia quando est vehemens potest movere quamlibet particulam animae, etiam rationem si non sit sollicita ad resistendum: et sic accidit conclusio operis, ut scilicet aliquis agat incontinenter contra rationem et opinionem universalem.

1147 b i Deinde cum dicit: *Non contrarie autem* etc., ostendit causam praedictae repugnantiae. Et dicit quod non est ibi contrarietas ex parte rationis per se, sicut accidit in dubitantibus, sed solum per accidens, in quantum scilicet concupiscentia contrariatur universali rationi rectae; non autem aliqua opinio per se contrariatur rectae rationi, sicut quidam dicebant. Et ex hoc infert quoddam correlarium, quod scilicet bestiae non dicuntur continentes aut incontinentes, quia non habent universalem opinionem moventem cui contrariatur concupiscentia, sed moventur solum ex fantasia et memoria singularium.

Deinde cum dicit: *Qualiter autem solvitur* etc., 1147 b 6
ostendit qualiter cessat talis repugnantia. Et dicit quod qualiter solvatur ignorantia quam incontinens habet circa particulare et rursus redit ad rectam scientiam, eadem ratio est quod de vinolento et dormiente; quae quidem passiones solvuntur facta aliqua transmutatione circa corpus, et similiter quia per passiones animae, puta per concupiscentiam vel iram, transmutatur corpus, oportet cessare hanc transmutationem corporalem ad hoc quod homo redeat ad sanam mentem; et ideo haec ratio non est propria huius considerationis, sed magis oportet eam audire a phisiologis, id est naturalibus.

Deinde cum dicit: *Quia autem ultima* etc., secun- 1147 b 9
dum praemissa solvit hanc rationem Socratis. Et dicit quod propositio et opinio ultima, scilicet singularis, accipitur per sensum et principatur in actionibus quae sunt circa singularia, huiusmodi autem propositionem aut opinionem ille qui est in passione vel omnino non habet in habitu vel habet habitum ligatum ut non possit in actu scire, sed hoc modo loquitur de his sicut ebrius dicit verba Empedoclis; quia ergo ista sunt vera et quia universale quod per scientiam comprehenditur non est extremus terminus operabilium, videtur sequi illud quod Socrates quaerebat. Patet enim ex praedictis quod passio non fit in praesentia principalis scientiae quae est circa universale, cum passio sit solum in particulari, neque universalis scientia trahitur a passione, sed solum aestimatio sensibilis, quae non est tantae dignitatis. Ultimo autem epilogat tanta dicta esse de hoc quod sciens incontinenter agat vel ille qui non est sciens, et quomodo incontinens sit sciens.

259 obruitur PWi F. V6] obstruitur Φ [ob *exp.]* abutitur *pr.m.* obstruitur *sec.m.* S 263 oportet] es est Ψ 268 esse] est Ψ 269 esse] est Ψ 272 se habeat] *post* quandoque ψ 300 redit] reddit PSWi redpaf pi Bgl 301 quod] et que ψ *(om.* AsP6 BoDbP3 S) 329 et] vel Φ *Sed cf. Arist.* 1147 b 18

255 Lin. 1147 b i. 257 Lin. 1147 b 6. 271 Lin. 1147 a 23-26, see. Thomam /a_//ae q>77 a 2 ad 4 276 Supra lin. 260-263.

1147 b Utrum autem est aliquis incontinens simpliciter vel omnes secundum partem, et si est, circa qualia est, dicendum deinceps. § Quoniam quidem igitur circa delectationes et tristitias sunt et continentes et perseverantes et incontinentes et molles, manifestum. § Quia autem sunt haec quidem necessaria facientium delectationem, haec autem eligibilia quidem secundum se ipsa, habentia autem superabundantiam. Necessaria quidem corporalia, dico autem talia et quae circa cibum et venereorum oportunitatem et talia corporalium circa quae intemperantiam posuimus et temperantiam, necessaria quidem non, eligibilia autem secundum se ipsa, dico autem puta victoriam, honorem, divitias et talia bonorum et delectabilium. § Eos quidem igitur qui ad haec praeter rectam rationem superexcellunt eam quae in ipsis simpliciter quidem non dicimus incontinentes, apponentes autem pecuniarum incontinentes et lucri et honoris et irae, simpliciter autem non ut alteros et secundum similitudinem dictos, quemadmodum homo qui Olimpia vicit, illi
1148 a enim communis ratio a propria parum differebat, sed tamen altera erat. Signum autem: incontinentia quidem enim vituperatur, non ut peccatum solum, sed et ut malitia quaedam vel simpliciter existens vel secundum quandam partem, horum autem nullus. § Eorum autem qui circa corporales voluptates circa quas dicimus temperatum et intemperatum, qui non eligendo delectabilium persequens superabundantias et tristium fugiens, esuriei et sitis et caloris et frigoris et omnia quae circa tactum et gustum, sed praeter electionem et intellectum, incontinens dicitur, non secundum appositionem, quoniam circa haec, quemadmodum irae, sed simpliciter solum. Signum autem: et enim molles dicuntur circa has, circa illarum autem nullam. § Et propter hoc in idem incontinentem et intemperatum ponimus et continentem et temperatum, sed non illorum nullum, propter circa easdem aliqualiter voluptates et tristitias esse; hi sunt quidem circa haec, sed non similiter sunt, sed hi quidem eligunt, hi autem -non eligunt. § Propter quod magis intemperatum utique dicemus quoniam neque concupiscens vel quiete persequitur superabundantias et fugit moderatas tristitias, quam hunc qui propter concupiscere valde. Quid enim utique ille faceret, si adesset concupiscentia iuveniHs et circa venereorum indigentias

25 quidem ALRt : sunt *add.* Rp 27 oportunitatem RtRp2·3·4 : usum LRp1 28 quidem R : autem quidem AL1 quidem autem Re L2 33 autem R : hoc (=τo) *add.* AL 1148 a i enim ALRt . autem Rp 5 qui ALRtT *(lin.* 62, 90) : quae Rp 6 qui non eligendo (=δ μὴ τω προαιρεῖσθαι) Rp1'2'3 *(praem.* vel) : in non eligere LRtRp4 *(nec non post* eligendo Rp1-2-3) 12 circa illarum Rp2·3·4 : de illis L *(ante* nullam *add.* Resume : circa *Roberti Grosseteste notula in* EtVl2 Sk2) Rp1 *om.* Rt *an* circa aliarum T *(cf. lin.* 107) ? 18 dicemus ALRt : dicimus Rp 21 iuvenilis ALRtRp4T *(lin.* 127-128 ? *cf.* IIa-IIae q.156 a.3 ad 3) : iuvenis Rp1 Rp2 (-Vd) Rp3 21 venereorum *sec.m.* Tu1 *(ex* T?) T *(lin.* 129, *ex* 1147 b 27 ?) : necessariorum ALR

tristitia fortis? § Quia autem concupiscentiarum et delectationum hae quidem sunt genere bonorum et studiosorum, delectabilium enim quaedam natura eligibilia, quaedam autem contraria horum, quaedam autem intermedia, quemadmodum divisimus prius, puta pecuniae et lucrum et victoria et honor. Ad omnia autem et talia et intermedia non in pati et concupiscere et amare vituperantur, sed in aliqualiter et superabundare. § Propter quod quanti quidem praeter rationem, vel detinentur vel persequuntur eorum quae natura aliquid pulcrorum et bonorum, puta circa honorem et magis quam oportet studentes vel circa filios et parentes. Et enim haec bonorum et laudantur qui circa haec student; sed tamen est quaedam superabundantia et in his, si quis quemadmodum Niobes rebellet et ad deos, vel quemadmodum Sathirus philopator
1148 b cognominatus circa patrem, valde enim videbatur desipere. § Malitia quidem igitur nulla circa haec est, propter id quod dictum est quoniam natura eligibilium unumquodque est propter se ipsum, pravae autem et fugiendae sunt ipsorum superabundantiae. Similiter autem neque incontinentia; incontinentia enim non solum fugiendum, sed et vituperabilium est. § Propter similitudinem autem passionis apponentes ad incontinentiam circa unumquodque dicunt, puta malum medicum et malum ypocritam, quem simpliciter non utique dicerent malum. Quemadmodum igitur neque hic propter non malitiam esse unamquamque ipsarum, sed in secundum analogum similem, sic videlicet et illic existimandum solam incontinentiam et continentiam esse quae est circa eadem temperantiae et intemperantiae, circa iram autem secundum similitudinem dicimus; propter quod et apponentes incontinentem irae quemadmodum honoris et lucri aimus.

23 enim ALRtT *(lin.* 144) : autem Rp 29 detinentur LRtRp4T *(lin.* 157 habent) : dominantur Rp2-3'4 *(corr. sec.m.* Rp3) possidentur *Ant. transi.(Borghes.)* κρατοῦνται A (Kb) 30 bonorum ALRtT *(lin.* 157-158) : bonum Rp *(corr. sec.m.* Rp3) 31 vel LRtT *(lin.* 160) : veluti Rp 33 Niobes T *(lin.* 167) : Niobe ALR (in orbe Pl3 Pl4 inob As1 more *pr.m.* mole *sec.m.* Rp3) 34 Sathirus L^RnN1) T *(lin.* 169) : Satirus (-ty-) L1 Pl3 R 1148 b 2 id R *om.* L 8-9 non utique dicerent malum AL1 : non utique malum dicerent L2 utique non dicerent malum Rp malum utique dicerent *(om.* non) Rt 9 igitur AR : *om.* L 10 in A(=τω LbMbOb) LRt . hoc A(=το Kb) Rp *(ante* in *quod etiam hab.)*

1147 b 20 *Utrum autem est aliquis incontinens* etc. Postquam Philosophus ostendit quod praeter scientiam potest aliquis prava operari, per quod sciri potest an continentia et incontinentia sit, hic determinat de materia continentiae et incontinentiae. Et primo ostendit quae sit materia utriusque; secundo comparat ea aliis habitibus qui sunt circa eandem materiam, ibi: *Circa eas autem quae per tactum* etc. Circa primum duo facit: primo dicit de quo est intentio; secundo manifestat propositum, ibi: *Quoniam quidem igitur* etc. Est autem considerandum quod supra, sextam dubitationem proponens, dixit quod, si continentia et incontinentia essent circa omnia, nullus esset simpliciter incontinens. Et ideo, hanc dubitationem solvere intendens, duo proponit tractanda, quorum primum est utrum aliquis sit simpliciter incontinens vel omnes dicantur incontinentes particulariter; secundum est, si aliquis est simpliciter incontinens, circa qualem materiam est.

Deinde cum dicit: *Quoniam quidem igitur* etc., exequitur propositum. Et primo proponit materiam generalem ut manifestam. Et dicit manifestum esse quod continentes et incontinentes, perseverantes et molles dicuntur circa delectationes et tristitias. 1147 b 21

Secundo ibi: *Quia autem sunt haec* etc., inquirit specialem materiam praedictorum. Et primo ostendit quomodo diversimode dicatur continentia et incontinentia circa diversas delectationes; secundo comparat incontinentias diversarum delectationum ad invicem, ibi: *Quoniam autem est minus turpis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo dicatur aliquis diversimode continens vel incontinens secundum differentiam humanarum delectationum ad invicem; secundo secundum differen- 1147 b 23

8 Cap. 7, 1150 a 9. 10 Lin. 1147 b 21. 12 Cap. 2, 1146 b 2-3. 30 Cap. 6, 1149 a 24.

tiam humanarum delectationum ad bestiales, ibi: *Quia autem sunt quaedam* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum; secundo manifestat quaedam quae dixerat, ibi: *Quia autem concupiscentiarum* etc. Circa primum tria facit: primo distinguit delectationes humanas; secundo ostendit quomodo circa eas diversimode dicitur aliquis continens vel incontinens, ibi: *Eos quidem igitur* etc.: tertio infert quaedam correlaria ex dictis, ibi: *Et propter hoc in idem* etc. Dicit ergo primo quod eorum quae faciunt delectationem homini quaedam sunt necessaria ad vitam humanam, quaedam autem non sunt necessaria, sed secundum se considerata sunt eligibilia homini, quamvis possit in eis esse superabundantia et defectus; quod apponit ad differentiam virtutum, in quibus non potest esse superabundantia et defectus. Et dicit necessaria esse corporalia quaedam, puta quae pertinent ad cibum et venerea, et alia huiusmodi corporalia circa quae supra posuimus temperantiam et intemperantiam; sed eligibilia secundum se ipsa, non autem necessaria dicit esse sicut victoriam, honorem, divitias et alia huiusmodi bona et delectabilia.

1147 b 31 Deinde cum dicit: *Eos quidem igitur* etc., ostendit quomodo circa praedicta dicatur aliquis continens vel incontinens. Et primo quomodo circa non necessaria; secundo quomodo circa necessaria, ibi: *Eorum autem qui circa corporales* etc. Dicit ergo primo quod illi qui circa praedicta bona non necessaria superexcellenter student praeter rectam rationem quae in ipsis est, non dicuntur simpliciter incontinentes, sed cum aliqua additione, puta incontinentes pecuniarum vel lucri vel honoris aut irae, quasi alteri sint simpliciter incontinentes et illi qui secundum similitudinem incontinentes dicuntur, quod signat appositio; sicut cum dicitur homo qui Olimpia vicit, circa hunc quidem communis ratio hominis parum differt a propria quam appositio designat, sed tamen aliquo modo est alia. Et inducit signum ad hoc quod circa praedicta non dicatur aliquis simpliciter incontinens, quia incontinentia vituperatur non solum ut peccatum quoddam, quod potest contingere etiam cum aliquis persequitur aliquod bonum, sed inordinate, vituperatur autem incontinentia sicut malitia quaedam, per quam scilicet tenditur in aliquod malum; quae quidem vel est malitia simpliciter, puta cum ratio et appetitus tendunt in malum, et haec est vera malitia quae opponitur virtuti; vel est secundum quandam partem, quia scilicet appetitus tendit in malum, non autem ratio, sicut contingit circa incontinentiam; sed nullus praedictorum incontinentium vituperatur ut malus, sed solum ut peccans, quia in bonum tendit, sed ultra quam oportet; unde nullus eorum est incontinens simpliciter.

Deinde cum dicit: *Eorum autem qui circa corporales* etc., ostendit qualiter dicatur aliquis incontinens circa necessaria. Et dicit quod illi qui male se habent circa corporales voluptates circa quas est temperantia et intemperantia, non ita quod ex electione persequantur superabundantias delectationum et fugiant tristitias, puta famem et sitim et alia huiusmodi quae pertinent ad gustum et tactum, sed praeter rectam electionem quam habent et praeter intellectum rectum qui in eis est persequuntur et fugiunt praedicta, tales, inquam, dicuntur incontinentes non quidem cum aliqua additione, sicut dicebatur incontinens irae, sed simpliciter. Et ad hoc inducit signum, quia molles, qui sunt propinqui incontinentibus, dicuntur aliqui circa huiusmodi tristitias, puta quia non possunt pati famem aut sitim aut aliquid huiusmodi, non autem dicuntur circa aliquid aliorum, puta quia non possunt sustinere paupertatem aut aliquid huiusmodi. 1148 a 4

Deinde cum dicit: *Et propter hoc in idem* etc., infert quaedam correlaria ex dictis. Quorum primum est quod in idem ponuntur incontinens et intemperatus, et continens et temperatus, non ita quod unum eorum sit alterum, sed quia sunt aliqualiter circa eadem, scilicet corporales voluptates et tristitias, sed non eodem modo, sed temperatus et intemperatus cum electione, continens autem et incontinens sine electione. 1148 a 13

Secundum quod ex hoc sequitur ponit ibi: *Propter quod magis* etc. Et dicit quod ex praedictis patet quod magis peccat et vituperatur intemperatus, eo quod peccat persequendo superfluas delectationes et fugiendo moderatas tristitias, non quia patiatur concupiscentiam, vel patitur quiete, id est remisse, et ideo est peior quam homo qui peccat in praedic- 1148 a 17

46 autem] vero Ψ   53 alia] *om.* Φ   77-78 persequitur] prosequitur V2 Ψ   83 virtuti *Inc.* 25a *peda*   95 persequantur] prosequantur C* Ψ consequantur Db   96 et fugiant *coni, cum* F1 Za *sec.m.* Er2Kr Wi] effugiant Θ (effugiunt Er similiter effugiat V6 et *ante* effugiant *add.* Ed3 *sec.m.* As)   99 persequuntur] prosequuntur Pd Ψ · 121 persequendo] prosequendo BgW2 *sec.m.* ErT

36 Cap,. 5, 1148 b 15.   38 Lin. 1148 a 22.   42 Lin. 1147 b 31.   43 Lin. 1148 a 13.   50-51 Cf. supra II 7, 1107 a 22-27.   54 Lib. II 8, 1107 b 4-8 ; III 19-20, 1117 b 27 - 1118 b 8.   62 Lin. 1148 a 4.   70-73 Albertus *Lect.* f. I39rb : «Secundo ibi *Quemadmodum*, manifestat per exemplum. Sicut enim cum dico 'homo qui vincit Olimpia', dico quendam hominem, et cum dico 'homo', dico hominem simpliciter, et cum ratio communis hominis a ratione unius hominis quam parum differat, tamen altera est... »; *Comm.* p. 477b. - Aliter et recte Anonymus, p. 424, 4-9 ; O8, f. i56vb : «Quemadmodum et erat quis vincens ad Olimpia et vocatus est Homo, quemadmodum ille vocatur Socrates vel Plato. Illius enim communis ratio, id est universalis homo, id est animal rationale mortale, parum differebat a proprio nomine ; homo enim et iste vocabatur, parva enim quaedam appositio facit differentiam».   123 Albertus *Lect.* f. I39va . «quiete, id est remisse». Cf. infra c. 7 lin. 114 cum adn.

tis propter vehementem concupiscentiam, qualis est incontinens. Qui enim absque concupiscentia peccat, quid faceret si adesset ei fortis concupiscentia qualis est iuvenum et fortis tristitia circa indigentiam venereorum ?

1148 a 22 Deinde cum dicit: *Quia autem concupiscentiarum* etc., manifestat quae dixerat, assignans causam quare circa non necessaria non sit simpliciter incontinentia. Et primo ostendit quare circa ea non sit simpliciter incontinentia; secundo, quare circa ea dicatur incontinentia cum additione, ibi: *Propter similitudinem autem* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quales sint huiusmodi delectationes non necessariae; secundo concludit quale sit studium circa ea; tertio concludit ulterius quod circa ea non est malitia nec incontinentia simpliciter, ibi: *Malitia quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod quaedam concupiscentiae < et > delectationes sunt eorum quae secundum genus suum sunt bona et laudabilia; sunt enim tria genera delectabilium: quaedam sunt secundum naturam eligibilia, ad quae scilicet natura inclinat, quaedam autem sunt contraria his, sicut ea quae sunt contra inclinationem naturae, quaedam vero sunt media inter ista, sicut patet de pecunia et lucro et victoria et honore. Unde circa omnia huiusmodi intermedia non vituperantur aliqui ex hoc solum quod patiuntur eorum concupiscentiam et amorem, sed ex modo concupiscendi, qui est superabundans.

1148 a 28 Deinde cum dicit: *Propter quod quanti* etc., concludit ex praemissis quale sit studium hominum circa praedicta. Et dicit quod illi qui praeter rationem vel habent vel persequuntur aliquid eorum quae sunt naturaliter pulcra et bona, non vituperantur quasi mali, puta illi qui student circa honorem adipiscendum vel circa curam filiorum vel parentum magis quam oportet. Haec enim sunt bona, et laudantur illi qui circa haec student sicut oportet; sed tamen in talibus potest esse quaedam superabundantia vitiosa, sicut si aliqua mulier propter amorem filiorum superfluum contra Deum rebellet, puta propter filiorum mortem, sicut legitur de quadam muliere quae vocatur Niobes; vel si quis propter nimium amorem parentum aliquid insipienter agat, sicut quidam nomine Sathirus, qui cognominatus est Philopator, id est amator patris, valde videbatur desipere propter amorem quem circa patrem habebat.

Deinde cum dicit: *Malitia quidem igitur* etc., concludit quod circa praedicta non est malitia, propter hoc scilicet quod unumquodque eorum in se consideratum est naturaliter eligibile, sed solae superabundantiae eorum sunt pravae et fugiendae. Et similiter nec incontinentia est simpliciter circa praedicta, quia incontinentia non solum est aliquid fugiendum sicut peccatum, sed etiam est vituperabile sicut turpe. Et ideo circa delectationes corporales, quae sunt turpes et serviles, ut in III dictum est, proprie est incontinentia, nec sunt huiusmodi delectationes appetendae homini, nisi propter necessitatem. 1148 b 2

Deinde cum dicit: *Propter similitudinem autem* etc., ostendit quare dicatur circa non necessaria incontinentia cum additione. Et dicit quod hoc accidit propter similitudinem passionis, quia scilicet sicut aliquis immoderate concupiscit voluptates corporales, ita pecuniam et alia praedicta, et est simile sicut cum dicimus aliquem hominem esse malum medicum vel malum ypocritam, id est repraesentatorem, qui tamen non dicitur simpliciter malus. Sic igitur in his quae sic dicuntur mala, non dicimus malitiam simpliciter circa unumquodque eorum, sed secundum quandam proportionalem similitudinem, quia scilicet ita se habet malus medicus ad ea quae sunt medici sicut malus homo ad ea quae sunt hominis; ita etiam et in genere continentiae solam illam dicimus simpliciter continentiam et incontinentiam quae est circa eadem temperantiae et intemperantiae, sed circa iram dicimus incontinentiam secundum similitudinem et ideo addimus incontinentem irae, sicut incontinentem honoris et lucri. 1148 b 6

133 ostendit] oportet P dicit O1(-BglC*Er2P3W) Φ2 142 et *coni, cum* F1 V6 Za *sec.rn.* AoEr2V10 Pd Wi] *om.* Θ 169-170 cognominatus] nominatus Φ *Sed cf. Arist.* 1148 b 1

135 Lin. 1148 b 6. 141 Lin. 1148 b 2. 164-172 Anonymus, p. 426, 14-26 ; O8, f. 157vb : «Si quis diligit filios suos superflue ut Niobe, rebellat ad deos. Haec enim habuit duodecim pueros, sex quidem masculos, sex autem femininos ; Niobe igitur superflue suos filios amans, laudabat ipsos ad Latonam et dixit quoniam melior sum ego Latonae propter duodecim pueros habere, hanc autem duos. Hoc autem rursus vituperabile. Diligere enim aliquem suos filios tantum ut et diis convicietur et rebellet ipsis, vituperabile. Vel quemadmodum Satyrus, qui et Philopator dicebatur. Iste enim amans quandam puellam et ad moechiam, sui ipsius patrem inveniens Sostratum cooperantem, tantum ex tunc sui ipsius patrem amavit ut patre moriente se ipsum praecipitaret et vita privaret» ; Albertus *Lect.* f. 190va-vb : «Sicut Niobe, quae propter nimium amorem filiorum rebellavit diis. Cum enim haberet duodecim filios quos nimium appretiabatur, praeposuit se deae Latonae, quae habuit tantum duas filias. Aut sicut Satyrus, proprium nomen, qui cognominabatur Philopater ab amore patris, superabundavit in amore patris in tantum quod visus est disipere; cum enim amaret quandam puellam ad moechiam, quam per se habere non poterat, auxilio patris consecutus est votum suum ; quem postmodum in tantum dilexit quod in morte ipsius praecipitavit se et mortuus est» ; *Comm.* p. 481 b. - Cf. Ovidius *Metam.* VI 146-312. 182 Cap. 19, 1118 a 23-26. 193-194 Cf. ipse Thomas *Super IV Sent.* d.16 q.4 a.1 qla 1 s.c. : «Sed contra Matth. vi16 super illud : 'Nolite fieri sicut hypocritae tristes', dicit Glossa (Rectius glossa interl. super Matth. vi2) : 'Hypocrita est qui simulat quod non est, *repraesentator* alterius personae' ... », nec non supra III c. 5 lin. 168-173 cum adn.

Quia autem sunt quaedam quidem delectabilia natura, et horum haec quidem simpliciter, haec autem secundum genera et animalium et hominum, haec autem non sunt, sed haec quidem propter orbitates, haec autem propter consuetudines fiunt, haec autem propter perniciosas naturas, est et circa horum singula similes videre habitus. § Dico autem bestiales, puta esse hominem quem dicunt praegnantes rescindentem pueros devorare, vel qualibus gaudere aiunt quosdam silvestrium circa Pontum, hos quidem crudis, hos autem hominum carnibus, hos autem pueros commodare ad invicem in convivium, vel circa Phalarim dictum. Hi quidem bestiales. § Hi autem propter aegritudines fiunt et maniam quibusdam, quemadmodum matrem sacrificans et comedens, et conservi epar. § Hi autem aegritudinales vel ex consuetudine, puta pilorum evulsiones et unguium corrosiones, adhuc autem carbonum et terrae, cum his autem quae venereorum masculis. His quidem enim natura, his autem ex consuetudine accidunt, puta assuefactis ex pueris. § Quantis quidem igitur natura causa, hos utique nullus diceret incontinentes, quemadmodum neque mulieres quoniam non ducunt, sed ducuntur. Similiter autem et aegrotative habentibus propter consuetudinem. § Habere quidem igitur singula horum extra terminos est malitiae, quemadmodum et bestialitas. § Habentem autem superare vel superari, non simpliciter incontinentia, sed quae secundum similitudinem, quemadmodum et circa iras habentem hunc modum passionis, incontinentem autem non simpliciter dicendum. § Omnis enim superabundans malitia et insipientia et timiditas et intemperantia et crudelitas, hae quidem bestiales, hae autem aegritudinales sunt. § Hic quidem enim natura talis qualis timere omnia, et si sonum faciat mus, secundum bestialem timiditatem timidus, hic autem mustelam timuit propter aegritudinem. § Et insipientium hi quidem ex natura irrationales et solum sensu viventes bestiales, quemadmodum quaedam genera longe barbarorum, hi autem propter aegritudines, puta epilenticas vel manias aegritudinales. § Horum autem est quidem habere quaedam quandoque, non superari autem; dico autem puta si Phalaris tenuit concupiscens puerum comedere vel ad venereorum inconvenientem delectationem. Est autem et superari, non solum habere.

i6 et1 ART *(lin.* 22) : *om.* L 17 orbitates RT *(lin.* 29) : passiones L *(nec non post* orbitates Rp1 [-As1]) Cf. 1149 b 29 *(sed supra* 1114 a 25, 1145 a 31 πήρωσι orbitas *transt.* L 1131 a 9 orbatio, cf. 1099 b 19 πεπηρωμένοι orbatis) 19 similes A(=παραπλήσια KbLbOb) RT *(lin.* 45) : proxime A(=παραπλησίω Mb) L 20 esse hominem quem Rp1'2'3 T *(lin.* 52-53) : eam hominem quam ALRtRp4 21 qualibus ALRtRp4 *(sed nota obsc.)* T *(lin.* 56) : qualibet bestialitate Rpi,2,3 21-22 silvestrium LRt : silvestrum Rp 24 Phalarim L2RtRp4 : Phalarin L1 Phalarii Rp1'2'3 (Phalarum Ha As1Sl) 28 corrosiones ALRtT *(lin.* 80) : torsiones Rp 1149 a 2 simpliciter LRpT *(lin.* 138) : simplex ARt 4 non A *Ant. transits.}* R : neque L 8 mustelam LRtT *(lin,* 164) : iniuste catulum Rp (iniuste *fortasse lectio mendosa pro* muste<lam> ; catulum *alia transi, vocis graecae* την γαλήν) 9 insipientium L2 (P13Ha -ter Rn -tern N1) RpT *(lin.* 165) : insipientum L*Rt 11-12 epilenticas *IA(secundo* P11 V12) L2(P13Ha) T *(lin.* 176) : epilempticas L'(Et *primo* P11 O8 Sk'T1 Re P12) L2(N*Rn) RtRp4Vd epylempticas As'Sl epylenticas V13Ba1P14 Rp3 *Cf. infra* 1150 b 34 *cum adn.*

§ Quemadmodum autem malitia quae quidem secundum hominem simpliciter dicitur malitia, quae autem secundum appositionem quoniam bestialis vel aegritudinalis, simpliciter autem non, secundum eundem modum videlicet et incontinentia est haec quidem bestialis, haec autem aegritudinalis, simpliciter autem quae secundum humanam temperantiam sola. Quoniam quidem igitur incontinentia et continentia est solum circa quae intemperantia et temperantia et quoniam circa alia est aha species incontinentiae dicta secundum metaphoram et non simpliciter, manifestum.

16 autem T *(lin.* 191) : et ALR 20 temperantiam T *(lin.* 200) : intemperantiam ALR 20 sola A(Ob) LRtT *(lin.* 200) : solum Rp

1148 b 15 *Quia autem sunt quaedam* etc. Postquam Philosophus ostendit quod diversimode dicitur aliquis continens et incontinens secundum diversas concupiscentias et delectationes humanas, hic ostendit quod diversimode dicitur aliquis continens et incontinens circa concupiscentias et delectationes humanas et bestiales. Et circa hoc duo facit: primo ostendit diversitatem concupiscentiarum et delectationum humanarum et bestialium; secundo ostendit quomodo diversimode circa eas dicatur continentia et incontinentia, ibi: *Quantis quidem igitur natura causa* etc. Circa primum duo facit: primo proponit differentiam delectationum ; secundo manifestat quod dixerat per exempla, ibi: *Dico autem bestiales* etc. Dicit ergo primo quod delectabilium quaedam sunt delectabilia secundum naturam, quaedam autem non secundum naturam, et utrumque horum subdividitur: eorum enim quae sunt delectabilia secundum naturam quaedam sunt delectabilia omni habenti sensum, puta dulce est naturaliter delectabile omni habenti gustum, quaedam vero sunt naturaliter delectabilia quibusdam differentiis et animalium et hominum, alii enim cibi sunt naturaliter delectabiles animalibus comedentibus carnes et animalibus comedentibus fructus, similiter etiam inter homines colericis delectabilia sunt naturaliter frigida, quae temperant eorum complexionem, fleumaticis vero calida; eorum vero quae sunt delectabilia non naturaliter, quaedam fiunt propter orbitates, id est propter aliquas supervenientes aegritudines corporales aut etiam tristitias animales ex quibus transmutatur natura ad aliam dispositionem, quaedam vero fiunt delectabilia propter malam consuetudinem quae fit quasi quaedam natura, quaedam vero fiunt delectabilia propter perniciosas naturas, puta cum aliqui homines habent corruptas et perversas complexiones corporis et secundum hoc sequitur quod in his sint perversissimae tam apprehensiones imaginationis quam etiam affectiones sensibilis appetitus, quas quidem vires, cum sint organorum corporalium actus, necesse est quod sint corporali complexioni proportionatae. Et quia secundum diversitatem obiectorum diversificantur habitus, necesse est quod singulis praedictorum delectabilium respondeant similes habitus, puta quod sint quidam habitus naturales et quidam non naturales.

Deinde cum dicit: *Dico autem bestiales* etc., manifestat per exempla singulas differentias innaturalium delectabilium. Et primo de his quae fiunt delectabilia propter perniciosam naturam hominum qui sunt quasi bestiales, quia propter corruptelam complexionis assimulantur bestiis. Sicut de quodam homine dicebatur quod scindebat ventres praegnantium mulierum ut pueros in utero conceptos devoraret; et simile est si quis delectetur in talibus qualibus dicunt delectari quosdam silvestres homi- 1148 b 19

26 colericis] colericos Φ *Cf. Praef., p.* 193* 27 fleumaticis] fleomaticis OI(-BglEr2P' flugmaticis *pr.m.* fleug- *sec.m.* O) ‹b2a (fl'aticis P7) flexumaticis *pr.m.* fleu- *sec.m.* Db fl'aticis PWi Fl flecmaticis Ve *Cf. supra* III *c.* 12 *lin.* 16 ; *Praef., p.* 193* 38 his] ipsis Ψ 40 quas] que *coni.* Ed3 *sec.m.* Cl *Sed cf. Praef., p.* 200* 46 naturales1] hominibus *add.* Ψ *(hom.om.* V6)

11 Lin. 1148 b 31. 14 Lin. 1148 b 19. 23-25 Aristoteles *De hist, animal.* I 1, 488 a 14-15 ; VIII 5, 594 a 25-26 ; 6, 595 a 13-16; 7, 595 b 5-6 ; 28, 606 a 25 - b 2 ; *Pol.* I 6, 1256 a 24-29 (cf. etiam Bonitz *Index Aristotelicus* s.v. σαρκοφάγο [ζωοφάγα , κρεωφάγο] et καρποφάγο [ποηφάγα]); Anonymus, p. 427, 29-30 ; O8, f. 158 lb . « His quidem enim animalium delectabile videtur herbam comedere, his autem carnem comedere ». 25-28 Albertus *Lect.* f. 140vb . « alia naturaliter sunt delectabilia melancolicis et alia colericis». Cf. supra III c. 12 lin. 16-18 cum adn. 29-32 Cf. supra V c. 4 lin. 72 cum adn. 33-34 Cf. supra II c. 3 lin. 15-16 cum adn. 52-55 Aliter et recte Anonymus, p. 427, 37-40 ; O8, f. 158va : « Et ait quoniam comedere pueros natura delectabile non est, videbatur autem Lamiae delectabile. Lamia *mulier* quaedam erat circa Pontum quae, quia perdidit proprios filios, aliarum mulierum fetus comedit»; Michael Ephesinus, in X, 1173 b 20, p. 547, 18-20; Albertus *Lect.* f. 140vb : «Sicut dicitur de quadam *muliere* Lamia dicta, quae, postquam amisit filios, praegnantes mulieres scindebat ut devoraret filios earum»; *Comm.* p. 483 b. Cf. adn. ad Arist. 1148 b 20. 55-61 Anonymus, p. 427, 40 - 428, 4 ; O8, f. 158va : «Vel delectabilia sunt praeter naturam quibus gaudent quidam silvestrium, id est agrestium ; *Sciihae* enim qui circa Pontum hi quidem gaudebant comedere crudos pisces, alii autem carnes crudas comedebant, alii autem accomodabant proprios filios ad invicem ut hos devo-

nes in silvis, scilicet Scitas commorantes circa mare Ponticum, quorum quidam comedunt carnes crudas, quidam vero carnes humanas, quidam vero sibi invicem ad celebranda convivia suos filios accommodant; et similia sunt ea quae dicuntur circa Phalarim quendam, scilicet crudelissimum tyrannum qui in ipsis cruciatibus hominum delectabatur. Hi igitur qui in talibus delectantur sunt quasi similes bestiis.

1148 b 25 Secundo ibi: *Hi autem propter aegritudines* etc., exemplificat de his quae fiunt innaturaliter delectabilia propter orbitates. Et dicit quod quibusdam fiunt delectabilia ea quae sunt contra naturam propter aliquas aegritudines, puta propter maniam vel furiam aut aliquid huiusmodi, sicut de quodam legitur quod factus maniacus sacrificavit matrem et comedit et etiam occidit conservum suum et comedit epar eius.

1148 b 27 Tertio ibi: *Hi autem aegritudinales* etc., exemplificat de his quae fiunt contra naturam delectabilia ex consuetudine. Et dicit quod quibusdam accidunt innaturales delectationes propter interiorem aegritudinem vel corruptionem provenientem ex consuetudine, sicut quidam propter consuetudinem delectantur evellere sibi pilos et corrodere ungues et comedere carbones et terram necnon et uti coitu masculorum. Omnia autem praedicta quae sunt contra naturam delectabilia possunt reduci ad duo: quibusdam enim accidunt ex natura corporalis complexionis quam acceperunt a principio, quibusdam vero accidunt ex consuetudine, puta quia assuefiunt ad huiusmodi a pueritia. Et simile est de his qui in hoc incidunt ex aegritudine corporali, nam prava consuetudo est quasi quaedam aegritudo animalis.

1148 b 31 Deinde cum dicit: *Quantis quidem igitur* etc., ostendit quod circa praedicta delectabilia innaturalia non est incontinentia simpliciter, sed secundum quid. Et hoc dupliciter: primo quidem ratione accepta ex condicione eorum qui delectantur; secundo ratione accepta ex condicione delectabilium, ibi: *Habere quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod nullus potest rationabiliter dicere hos esse simpliciter incontinentes in quibus natura bestialis est causa talium delectationum. Dictum est enim supra quod bestias non dicimus continentes vel incontinentes, quia non habent universalem opinionem, sed singularium fantasiam et memoriam. Huiusmodi autem homines qui propter perniciosam naturam sunt bestiis similes habent quidem aliquid universalis apprehensionis, sed valde modicum, propter hoc quod ratio in eis est oppressa ex malitia complexionis, sicut manifeste opprimitur in infirmis propter indispositionem corporalem; illud autem quod est modicum quasi nihil esse videtur nec contingit de facili quod modica vis rationis concupiscentias fortes repellat. Et ideo tales non dicuntur neque continentes simpliciter neque incontinentes, sed solum secundum quid, in quantum remanet in eis aliquid de iudicio rationis. Et ponit exemplum de mulieribus, in quibus ut in pluribus modicum viget ratio propter imperfectionem corporalis naturae, et ideo ut in

57 scilicet] id est Φ (et O1 *om.* F BoBx) 57 Scitas *coni.]* solitarios Θ (solicitarios *pr.m.* C1 solutarios W solidarios As *om.* Bo) *Sed cf. loci in app. fontium laud.; supra* III *c.* 7 *lin,* 79 *cum adn.; infra c.* 7 *lin.* 186 *cum adn.; accedit quod non possunt esse « solitarii » qui filios habent et convivia celebrant (lin.* 60) 61-62 Phalarim] Philarim \^3V4 Phalarum PSWi Falarim F1 Falarum *sec.m.* Ao *spatium vac.* AoBg1Bg3Er1P3W *Cf. Arist.* 1148 b 24 *cum adn.; infra lin.* 185 62 quendam *coni. cum Er2* Za Ed3 *sec.m.* PdV10] quedam Θ 86 accidunt *coni, ex lin.* 84 *cum* P6 *pr.m.* V] accidit Θ

rarent» ; Albertus *Lect.* f. i4ovb : «Et sicut est de quibusdam silvestribus hominibus qui habitant circa Pontum in *Scitiae* partibus, qui gaudent in quibusdam bestialibus... (ex Anonymo) » ; *Comm.* p. 483 b : «Vel, sicut dicitur, quidam silvestrium hominum circa Ponticum mare habitantium in *Scythia...* »; cf. etiam Solinus *Coli, rerum mem.* X 7-8, et XV 15 (ed. Mommsen, p. 68, 6, et p. 85, 5-10. 61-63 Cicero *A et. in C. Verrem sec.IX xxx-m 7$* :« crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris» ; *De off.* II vn 26 ; III vi 29 : « si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem... » (de Phalaridis tauro, cf. etiam Cicero *De fin.* V xxvin 85 : « ut ea [virtute] praediti vel in Phalaridis tauro beati sint » ; *Tuse. N* xxvi 75 : « audeant dicere beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram » [cf. II vn 17-18 ; V xxxi 87] ; Augustinus *Epist.* 155 I 2 [PL 33, 667] : « ut cum asseverant etiam in Phalaridis tauro beatum esse sapientem » ; Propertius *Eleg. liber* II xxv 11-12 ; Ovidius *Ars. am.* I 651-652 , Seneca *De clem.* II iv 3 ; Plinius *Hist. nat.* XXXIV 89 [cf. Lippold *Perilaos9* in Pauly-Wissowa *Real-Encyclopâdie* XIX 797]) ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Phalaris : tirannus quidam de Sicilia». Aliter Anonymus, p. 428, 4 ; O8, f. 158™ : «Phalaris autem dicitur comedisse proprium puerum » ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in Et O8 P11 Sk2) : « *Episcopus.* Alii dicebant de Phalari quod ipse erat homo nepharius quem aiunt historiographi quoniam lectum habebat in quo posuit homines et quicumque quidem existebant longiores lecto abscindebat ipsis tibias, quicumque vero breviores, idem et ipsis faciebat, ut extendens per abscisionem aequaret eos lecto» ; Albertus *Lect. i.* 14Ovb : «Vel ea quae dicuntur de Phalari qui, cum esset nepharius homo, applicabat homines quos ceperat ad lectum suum et quos maiores inveniebat truncabat, quos minores, addebat partes truncatas partibus, ut sic lecto adaequarentur»; *Comm.* p. 483 b. 95 Lin. 1148 b 34. 99 Cap. 3, 1147 b *3-5*. 109-110 Aristoteles *Phys.* II 9, 197 a 29-30 (quem locum laudat ipse Thomas *Super IV Sent,* d.27 q.2 a.2 ad 7; d.44 q.2 a.3 qla 3 ad 1; Za-ZZae q.65 a.i ad 1; ZZa-ZZae q.66 a.2 arg.4) ; supra II 11, 1109 b 18-20 ; *Pol.* V 3, 1303 a 24-25 (cf. *De malo* q.12 a.3, ubi tamen Thomas perperam scripsit : «in III Politicae» ; ZZa-ZZae q.66 a.6 ad 3) ; *Rhet.* II 2, 1378 b 13-14 (ed. Spengel, p. 241 ; quem locum laudat ipse Thomas Za-ZZae q.46 a.3) Cf. etiam ipse Thomas Za-ZZaa q.i4 a.4 ; q.30 a.2 ad 3 ; ZZa-ZZa8 q.87 a.2 ad 3 ; q.156 a.i ad 1 ; q.158 a.3. 114-115 Aristoteles *Pol.* I 10, 1260 a 13, a Guillelmo de Moerbeke transi, (ed. Susemihl, p. 53) : (consiliativum) «femina habet quidem, sed invalidum » ; Seneca *De const, sap.* XIV i : « Aeque imprudens animal est [mulier] et, nisi scientia accessit ac multa eruditio, ferum, cupiditatum incontinens» ; Gregorius *Moralia* XI xlix 65 (PL 75, 982 D) «mulier vero mens infirma vel indiscreta accipitur» ; Albertus *Lect.* f. 140Tb . « Et iterum ex alia parte ratio in eis (mulieribus) non est fortis, propter quod etiam ex parte rationis deficit ratio incontinentiae, sicut etiam qui propter ignorantiam sequitur passiones non dicitur incontinens ». - Cf. ipse Thomas *Super IV Sent,* d.35 q.i a.4 s.c. 1 et ad 5 ; d^ fq.i a.3 qla 3 ad 2 ; *Contra Gent.* III 123 ; *Super I Cor.* c.n lect.i ; Za q.92 a.i ad 2 ; ZZa-ZZae q.149 a.4 ; q.156 a.1 ; q.177 a.2. 115-118 Albertus *Lect.* f. 140Tb «Similiter autem intelligendum est quod dicit de muliere quod magis inclinatur ad huiusmodi delectabilia *per mollitiem naturae* quam per vis passionis ; cum enim in eis non sit

pluribus non ducunt affectus suos secundum rationem, sed magis ab affectibus suis ducuntur, propter quod raro inveniuntur mulieres sapientes et fortes; et ideo non simpliciter possunt dici continentes vel incontinentes. Et eadem ratio videtur esse de his qui aegrotative se habent, id est qui habent corruptam dispositionem propter malam consuetudinem, quae etiam opprimit iudicium rationis ad modum perversae naturae.

1148 b 34 Deinde cum dicit: *Habere quidem igitur* etc., ostendit quod circa innaturalia delectabilia non est simpliciter incontinentia, sed secundum quid, ex condicione ipsorum delectabilium. Et primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Omnis enim superabundans* etc. Primo autem duo proponit. Quorum primum est quod habere singula horum, id est pati concupiscentias praedictorum delectabilium excedit terminos malitiae humanae, sicut et de bestialitate dictum est supra.

1149 a 1 Secundum ponit ibi: *Habentem autem* etc. Et dicit quod si aliquis habeat concupiscentias et superet eas, non dicetur continens simpliciter, sed secundum similitudinem; vel si superetur ab eis, non dicetur incontinens simpliciter, sed secundum similitudinem, sicut et supra de incontinentia irae dictum est.

1149 a 4 Deinde cum dicit: *Omnis enim superabundans* etc., manifestat quod dixerat. Et primo quantum ad malitiam; secundo quantum ad continentiam et incontinentiam, ibi: *Horum autem* etc. Circa primum considerandum est quod huiusmodi superexcessus malitiae potest esse circa vitia omnibus virtutibus opposita, sicut circa insipientiam, quae opponitur prudentiae, circa timiditatem, quae opponitur fortitudini, circa intemperantiam, quae opponitur temperantiae, et circa crudelitatem, quae opponitur mansuetudini, et circa singula eorum quaedam sunt dispositiones bestiales propter perniciosam naturam, quaedam vero aegritudinales, quae sunt propter aegritudinem corporalem, vel animalem quae est ex mala consuetudine.

1149 a 7 Et quia supra exempla posuit circa intemperantiam et crudelitatem, hic exemplificat primo quidem de timiditate, ibi: *Hic quidem enim* etc. Et dicit quod aliquis est naturaliter sic dispositus ut omnia timeat etiam sonitum muris, et talis est timidus bestialiter; quidam vero propter aegritudinem incidit in talem timiditatem quod timebat mustelam.

1149 a 9 Secundo ibi: *Et insipientium* etc., exemplificat circa insipientiam. Et dicit quod quidam naturaliter sunt irrationabiles, non quia nihil habeant rationis, sed valde modicum et circa singularia quae sensu apprehendunt, ita quod vivunt solum secundum sensum, et tales sunt quasi secundum naturam bestiales, quod praecipue accidit circa quosdam Barbaros in finibus mundi habitantes, ubi propter intemperiem aeris etiam corpora sunt malae dispositionis, ex qua impeditur rationis usus in eis; quidam vero efficiuntur irrationabiles propter aliquas aegritudines, puta epilentiam vel maniam, et hi sunt aegritudinaliter insipientes.

1149 a 12 Deinde cum dicit: *Horum autem* etc., manifestat quod dixerat quantum ad incontinentiam, et primo quomodo circa praedicta est quaedam similitudo continentiae et incontinentiae. Et dicit quod contingit quandoque quod aliquis homo habeat quasdam praedictarum passionum innaturalium et non superetur ab eis, quod est simile continentiae; puta si Phalaris tyrannus teneat puerum et concupiscat eum vel ad usum comestionis vel ad incongruam delectationem veneream, ad neutrum tamen eo utatur. Quandoque autem contingit quod homo non solum habeat huiusmodi concupiscentias, sed etiam ab eis superetur, et hoc est simile incontinentiae.

121 videtur esse *inv.* T(-V6) 124 opprimit *coni, cum* Er2 F1 V6 Za Ed3] opprimunt Θ 135 supra] *ante* dictum est Ψ 164 timiditatem *coni, cum* Ed3] egritudinem Φ *(hom.om.* Bg³Pe) melancoliam Ψ (-coniam F1 Ve maliciam S) *An om.* Θ? 170-171 bestiales] *ante* quasi Ψ 175 irrationabiles] irrationales Φ S *Sed cf. supra lin.* 167 176 epilentiam] epilempsiam P7 epulentiam Er2DbP1V3V4 epy- P10 *Cf. Praef., p.* 193* 186 comestionis] interfectionis Φ *Sed cf. Arist.* 1149 a 14

calidum bene movens, sed humidum, quod etiam propter frigiditatem compactum est, non fit in ipsis multum incitatio ad huiusmodi delectabilia ; sed quia etiam non habent siccum bene retinens, non multum resistunt ; et propter hoc dicit quod ipsae non ducunt sed ducuntur ad huiusmodi a viris persuadentibus...» ; *Comm.* p. 484 a (cf. *Qu. de animal.* XV 11; ed. Coi., t. 12, p. 265-266). - Cf. ipse Thomas *Sent, libri Pol.* I 10, in 1260 a 13 : «Cuius ratio est quia *propter mollitiem naturae* ratio eius (feminae) infirmiter inhaeret consiliatis ..». - Veram Aristotelis sententiam in lin. 1148 b 32 clarius expresserat translatio Borghesiana *(ms.* Vat. Borghes. 108, f. 283V) : «Quemadmodum neque mulieres, quoniam non agunt, sed patiuntur in coitu». 119 Pentadius (?): «Femina nulla bona est...» (ed. J.W. et A.M. Duff *Minor Latin Poets,* p. 500; cf. Hauréau *Les mélanges poétiques d'Hildebert de Lavardin...,* p. 111-112). - Hieronymus *Adv. lovin.* I 28 (PL 23, 249): «Quam rarum sit uxorem sine his vitiis inveniri, novit ille qui duxit uxorem»; I 47 (ibid., 278): «Aut si bona fuerit et suavis uxor (quae tamen rara avis est)...»; Abaelardus *Theol. christ.* II (PI. 178, 1199-1200): «Aut si bona fuerit et suavis, quae tamen rara aut vix est... »; Gualterus Map *De nugis curialium* IV c.3 (ed. Wright, p. 144-145; cf. Ps.-Hieronymus *Epist.* 36, 8; PL 30, 264 A): «Optima femina, quae rarior est phoenice» (cf. Delhaye *Le Dossier Anti-Matrinonial...,* p. 65-86). 131 Lin. 1149 a 4. 135 Cap. 1, 1145 a 27-33. 141 Cap. 4, 1148 b 12-13. 146 Lin. 1149 a 12. 158 Lin. 1148 b 19-29. 172-174 Albertus *Lect.* f. i4ova . «Praeterea Avicenna [cf. Albertus *Qu. de animal.* VII 28 ; ed. Coi., t. 12, p. 183, 60-65] ponit multas alias causas stoliditatis secundum diversitatem complexionum et climatum, quia qui habitant in aequinoctiali aut in quarto climate sunt sapientiores propter temperiem et quanto plus receditur ab his locis magis sunt insipientes. Similiter etiam Vegetius *[Ep. rei militaris* I 2 ; ed. Lang, p. 6] ponit causam stoliditatis habitationem, unde dicit quod habitantes in frigidis regionibus naturaliter sunt stulti ; humor enim in eis compactus est, unde non bene sigillantur in eis fantasmata et sic per consequens non sunt boni intellectus. Et sic, cum ipse non ponat has causas, videtur insufficiens». Cf. ipse Thomas *De regno* II c.i (ed. Perrier, p. 264-265). 185 Cf. supra lin. 61-63 cum adn.

1149 a 16 Secundo ibi: *Quemadmodum autem* etc., ostendit quod in talibus non est simpliciter continentia vel incontinentia. Et dicit quod, sicut malitia quae est secundum humanum modum simpliciter dicitur malitia, quae autem est innaturalis homini dicitur cum additione malitia bestialis vel aegritudinalis et non malitia simpliciter, eodem modo et incontinentia innaturalis dicitur cum additione, puta bestialis vel aegritudinalis, sed simpliciter incontinentia dicitur sola illa quae est secundum temperantiam humanam. Ultimo autem epilogando concludit manifestum esse ex praedictis quod continentia et incontinentia simpliciter solum est circa illa circa quae est temperantia et intemperantia, circa alia vero est quaedam species incontinentiae quae dicitur secundum metaphoram et non simpliciter.

194 humanum modum *inv.* Ψ

ó

1149 a 24 Quoniam autem est minus turpis incontinentia quae irae quam quae concupiscentiarum, speculabimur. § Videtur enim ira audire quidem secundum quid rationem, obaudire autem. Quemadmodum veloces ministrorum, puta ante audire omne dictum excurrunt, deinde peccant in actione; et canes ante intendere si amicus, si solum sonitum faciat, latrant. Sic ira propter caliditatem et velocitatem naturae audiens quidem, non praeceptum autem audiens, movet ad punitionem. § Ratio quidem enim vel fantasia quoniam iniuria vel contemptus manifestavit, haec autem quemadmodum syllogizans quoniam oportet talem oppugnare irascitur confestim; concupiscentia autem si solum dicat quoniam delectabile ratio vel sensus, movet ad
1149 b 1 fruitionem. Quare ira quidem consequitur rationem aliqualiter, concupiscentia autem non. Turpior igitur; incontinens quidem enim irae a ratione aliqualiter vincitur, qui autem concupiscentiae et non a ratione. § Adhuc naturalibus magis veniam consequi appetitibus, quia et concupiscentiis talibus magis quantae communes omnibus et in quantum communes. Ira autem naturalius et difficilius concupiscentiis his quae superabundantiae et non necessariis. Quemadmodum respondens quoniam patrem percutit: « Et enim iste, dixit, eum qui sui ipsius et ille eum qui superius », et puerum ostendens : « Et iste me, dixit, cum vir fiat; cognatum enim nobis». Et tractus a filio quiescere iussit apud ostia; et enim ipse trahere patrem usque huc. § Adhuc iniustiores magis insidiantes. Iracundus quidem igitur non insidiator, neque ira, sed manifestus; concupiscentia autem. Quemadmodum Venerem aiunt: «Dolosae enim Ciprigenae», et: «Variam corrigiam». Et Homerus : « Deceptio quae furata est intellectum spisse sapientis ». Quare, si quidem iniustior et turpior incontinentia haec ea quae circa iram est, et simpliciter incontinentia et malitia aliqualiter. § Adhuc nullus iniuriatur tristatus; qui autem ira facit, omnis facit tristatus; iniurians autem cum delectatione. Si igitur quibus irasci maxime iustum, haec autem iniustiora, et incontinentia quae propter concupiscentiam; non enim est in ira iniuria. Quod quidem igitur turpior quae circa concupiscentias incontinentia ea quae circa iram et quoniam est continentia et incontinentia circa concupiscentias

24 autem A(KbLbOb) RT *(lin.* 1 ; *cf. supra c.* 4 *lin.* 30) : *om.* A(Mb) L 24 est T *(lin.* 1 ; *cf. supra c.* 4 *lin.* 30) : et ALR 26 quidem ALRtRp4 : *om.* Rp1-2'3 (quam *add.* Vd) 1149 b 1 rationem L2RT *(lin.* 59) : rationi AL1 5 appetitibus ALRtRp4T *(lin.* 68) : apparentibus Rp1b2'3 7 difficilius *sec.m.* Tu1 *(ex* T ?) T *(lin.* 74) : difficultas ALR 16 *Post* Ciprigenae *virg. tantum., post* corrigiam *vero puncto interp.* T : *post* Ciprigenae *puncto, post* corrigiam *nullo modo interp.* A 17 Et *add.* RpT *(lin.* 125) : *om* ALRt. 17 Deceptio quae ALRtRp4 : Deceptioque Rp1*2'3 17 intellectum ALRtRp4T *(lin.* 126) : nullum Rp1'2-3 (intellectum nullum As1 *corr. sec.m.* Ba1V13Rp3) 20 qui AL1 L2(RnN1) RtT *(lin.* 143; *cf.* Ia-IIae q.48 a.i arg.i) : quae L2(P13Ha) Rp

et delectationes corporales, manifestum. § Ipsarum autem harum differentias assumendum. Quemadmodum enim dictum est secundum principia, hae quidem humanae sunt et naturales et genere et magnitudine, hae autem bestiales, hae autem et propter orbitates et aegritudines.
1149 b 30 § Harum autem circa primas temperantia et intemperantia est solum. Propter quod et bestias neque temperatas neque intemperatas dicimus, sed vel secundum metaphoram et si aliqua totaliter aliud ad aliud differt genus animalium contumelia et sinmoria et in omnivorax esse; non enim habet electionem neque ratiocinationem, sed discessit a natura quemadmodum insa-
1150 a 1 nientes hominum. § Minus autem bestialitas malitia, terribilius autem; non enim corruptum est optimum, quemadmodum in homine, sed corruptum est et non habet. Simile autem igitur quemadmodum inanimatum comparare ad animatum utrum peius; innocentior enim pravitas semper quae non habentis principium, intellectus autem principium. Simile igitur comparare iniustitiam ad hominem iniustum; est enim ut utrumque peius, decies millies plura enim utique mala faciet homo malus bestia.

29 et propter A(Ob) P T *(lin.* 185-186) : et LR   29 orbitates R *(ante* et] Rp orbitantes Rp. Rp2 [-Vd]) T *(lin.* 186) passiones LRp *(Cf. supra* 1148 b 17)   32 aliqua LRtRp4 : aliquo ARp   33 aliud] ALRtRp4 *om.* Rp1·2·3 *(add.* Vd *sec.m.* Rp3)   34 sinmoria T *(lin.* 199) : sinamoria A(MbOb) L sinomoria A(KbLb) R   1150 a 3 corruptum est et A(Ob) LRT *(lin.* 223) : *om.* A(KbLbMb)

1149 a 24 *Quoniam autem est minus turpis* etc. Postquam Philosophus ostendit quomodo est diversimode incontinentia circa diversa, hic comparat diversas incontinentias ad invicem. Et primo incontinentiam concupiscentiarum tactus, quae est incontinentia simpliciter, ad incontinentiam irae, quae est incontinentia secundum quid; secundo comparat incontinentiam humanam ad incontinentiam bestialem vel aegritudinalem, ibi: *ipsarum autem harum* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit considerandum esse quod incontinentia irae est minus turpis quam incontinentia concupiscentiarum tactus circa quas est temperantia et intemperantia.

1149 a 25 Secundo ibi: *Videtur enim* etc., probat propositum quatuor rationibus. Circa quarum primam dicit quod ira videtur aliqualiter audire rationem, in quantum scilicet iratus quodam modo ratiocinatur quod propter iniuriam sibi factam debeat inferre vindictam, sed obaudit, id est imperfecte audit, rationem, quia non curat attendere iudicium rationis circa quantitatem et modum vindictae; in animalibus autem carentibus ratione invenitur quidem ira, sicut et alia opera rationi similia, ex naturali instinctu. Inducit autem ad manifestationem propositi duo exempla, quorum primum est de ministris qui sunt valde veloces, qui ante quam audiant totum quod eis dicitur currunt ad exequendum et sic sequitur quod peccent in executione mandati quod non perfecte audierunt; aliud exemplum est de canibus qui ad primum sonitum pulsantis ad ostium latrant, ante quam attendant si ille qui pulsat ad ostium sit aliquis de familiaribus vel amicis. Et ita est de ira quod audit quidem in aliquo rationem, sed propter naturalem caliditatem et velocitatem colerae commoventis ad iram, ante quam audiat totum praeceptum rationis movet ad puniendum.

Quomodo autem hoc fiat, ostendit subdens: 1149 a 32
< *Ratio quidem enim* etc. > Manifestatur enim homini quod sit sibi facta iniuria vel contemptus quandoque quidem per rationem, sicut quando hoc verum est, quandoque autem per fantasiam, puta cum homini ita videtur licet non sit, homo autem iratus quasi syllogizat quod iniuriantem oportet

18 ratiocinatur] rationatur Tf-Fl *corr. sec.m.* P Ve)   35 colerae *Cf. Praef., p.* 193*   39 Ratio quidem enim etc. *coni]* *om.* Θ *(spatium vac.* PWi)

9 Lin. 1149 b 26.   20 Albertus *Lect.* f. 2orb (in I 20, 1102 b 31 ; cf. adn. ad Arist.) «ut concupiscibile et universaliter appetibile... aliquo modo participant rationem in quantum oboediunt vel obaudiunt, id est non oboediunt, rationi ; sicut servus dicitur obaudire dominum quando pertransit verbum eius» ; f. i4iva «ergo perfecte audit et non obaudit, ut dicit». Cf. ipse Thomas *De malo* q.12 a.i arg.3 : nec non Du Cange *Glossarium...*, s.v. Obaudire 1 et 3.   18-22 Cf. infra 1149 a 32-34 nec non loci ab ipso Thoma laud. q.46 a.4 ; IIa-IIae q.156 a.4.   22-24 Cf. supra III c. 19 lin. 205-206 cum adn.   34-36 Cf. infra lin. 87-88 ; c. 7 lin. 230-231; supra IV c. 13 lin. 144 ; Ia-IIae q.46 a.5.

impugnare et determinat modum indebitum et sic statim irascitur movens ad vindictam ante quam determinetur ei a ratione modus vindictae; sed concupiscentia statim quod denuntiatur sibi delectabile per rationem vel per sensum, movet ad fruendum illud delectabile absque aliquo syllogismo rationis. Et huius differentiae ratio est quia delectabile habet rationem finis per se appetibilis, qui est sicut principium insyllogizatum; nocumentum autem alteri inferendum non est per se appetibile ut finis, qui habet rationem principii, sed sicut utile ad finem, quod habet rationem conclusionis in agibilibus; et ideo concupiscentia non movet syllogizans, sed ira movet syllogizans. Sed inde est quod ira aliqualiter consequitur rationem, non autem concupiscentia, quae sequitur solum impetum proprium. Per hoc autem est aliquid turpe in rebus humanis quod est praeter rationem. Sic igitur patet quod incontinens concupiscentiae est turpior quam incontinens irae, quia incontinens irae aliqualiter vincitur a ratione, non autem incontinens concupiscentiae.

1149 b 4 Secundam < rationem ponit > ibi: *Adhuc naturalibus* etc. Et dicit quod si aliquis peccat circa ea quae naturaliter appetit, magis meretur veniam, et huius signum est quia concupiscentiis communibus, puta cibi et potus, magis datur venia, quia sunt naturales, tamen si accipiantur in quantum sunt communes (nam concupiscentia cibi est communis et naturalis, non autem concupiscentia cibi sic praeparati). Ira autem naturalior est et difficilius ei resistitur quam concupiscentiis, non quidem communibus, quae sunt necessariae et naturales, circa quas non multum peccatur, sed illis concupiscentiis quibus quaedam superflua concupiscuntur, quae non sunt necessariae, circa quas supra in III dixit esse temperantiam et intemperantiam. Est quidem enim naturale homini ut sit animal mansuetum, secundum communem naturam speciei, in quantum est animal sociale; omne enim animal gregale est naturaliter tale; < sed > secundum naturam alicuius individui quae in corporis complexione consistit, quandoque consequitur magna pronitas ad iram propter caliditatem et subtilitatem humorum facile inflammabilium; concupiscentia autem superfluorum, puta cibi delicate praeparati, magis consequitur imaginationem et est passio animalis magis quam naturalem complexionem sequens. Unde pronitas ad iram de facili propagatur a patre in filium quasi consequens naturalem complexionem, ut patet in exemplo quod subdit: quidam enim patrem percutiens reprehensus respondit quod iste, id est pater suus, percusserat etiam patrem suum, et ille etiam percusserat superiorem patrem, et ostenso filio suo dixit: « Et iste etiam quando veniet ad virilem aetatem me percutiet; hoc est enim connaturale generi nostro ». Ponit etiam aliud exemplum de eo qui, cum traheretur a filio suo, iussit quod quiesceret quando pervenerit ad ostium, quia ipse usque ad illum locum traxerat patrem suum. Sic ergo quia ira naturalior est, minus est turpis incontinens irae.

Tertiam rationem ponit ibi: *Adhuc iniustiores* etc. 1149 b 13
Et dicit quod illi qui magis ex insidiis peccant sunt iniustiores, quia cum hoc quod laedunt etiam decipiunt. Iracundus autem non agit tamquam insidiator, sed manifeste vult inferre vindictam (non enim esset contentus nisi ille qui ab eo laeditur sciret se propterea esse laesum quia eum offenderat), neque etiam ira insurgit latenter et insidiose, sed cum quodam impetu; sed concupiscentia delectabilium insurgit latenter et quasi insidiose, quia enim delectabile per se natum est movere appetitum, statim cum apprehensum fuerit trahit ad se appetitum nisi ratio fuerit diligens ad prohibendum. Unde quidam dicunt, de Venere loquentes: «Dolosae Ciprigenae»; Venus enim fuit regina Cipri, unde dicitur Ciprigena, quasi in Cipro genita, et attribuunt ei aliquid quasi dolosae; et eius corrigiam dicunt esse variam, per quam intelligitur concupiscentia quae mentes ligat et dicitur esse varia quia tendit in aliquid quod apparet bonum in quantum est delectabile et tamen

49 fruendum *coni, ex Arist;* 1149 b 1 *cum* V6 Ed6 *sec.m.* KrO PdV P10V3] fugiendum Φ (prosequendum Za *sec.m.* P' per- *sec.m.* Ao) finiendum Ψ (fruendam Ed2) 66 Secundam < rationem ponit > *coni, cum* Za Ed3] Secundo Θ 75 quidem *coni, cum* Ve Za Ed3 *sec.m.* AoEr2V10 P'Pd Wi] quibus Θ 84 sed *coni, cum* Ed3 *sec.m.* Er2 P'] *om.* Θ (tamen *add. sec.m.* PdV10 *post* naturam *sec.m.* Wi) 88 concupiscentia *coni, cum* F1 Za Ed3 *sec.m.* V6] concupiscentie Θ 96 suum] sui Φ (-Kr As *om.* Bg1 Bx) 118 dicunt *om.* Φ S

52-53 Cf. supra I c. 18 lin. 153-154 cum adn. 60-62 Cf. ipse Thomas *Super IV Sent,* d.33 q.i a.3 qla 2 arg. 3 et ad 3 ; *De ver.* q.25 a.6 arg. 2 et ad 2 ; Za-7Zae q.73 a.5 . 7ja_j/ae q.n6 a.2 ad 2 ; q.142 a.4. 79 Cap. 20, 1118 b 8-29. 80-88 Albertus *Lect.* f. i4ivb : «Natura potest dupliciter considerari : aut in specie sive quantum ad essentialia principia speciei, et sic neque ira neque concupiscentia est naturalis homini, quia sic natura hominis est ordinata ad virtutem ; aut in athomo vel individuo secundum quod est hic homo vel ille, et sic utrumque potest dici aliquo modo naturale... ». Cf. supra IV c. 13 lin. 183-186 cum adn. 91-93 Albertus *Lect.* f. i4iva-vb : «Si dicatur quod ira est magis naturalis quia propagatur, contra : non propagatur nisi in quantum sequitur complexionem corporis... ». 117-130 Anonymus, p. 431, 32-36 ; O8, f. i6ova : « Ut et Homerus Venerem dolosam nominat. Venus enim concupiscentia est, concupiscentia autem non manifeste ingreditur ad concupiscere, sed cum dolo et latenter ; et varia corrigia deceptio, id est seductio, est quae furata est intellectum prudentium ; et hic enim furtum dicens latentem deceptionem ostendit» ; Albertus *Lect.* f. 142A : « Homerus dixit et corrigiam Ciprigenae, id est Veneris quae de Cipro nata est, dolosae, propter insidias, esse variam, id est propter diversos modos quibus insidiatur, quae significat vinculum concupiscentiae quo hominis animus trahitur ; et haec corrigia est deceptio quae furata est intellectum sapientis, id est prudentis, spisse, id est valde» ; *Comm.* p. 486 a.

est simpliciter malum. Et Homerus dicit quod deceptio Veneris est furata intellectum spisse, id est multum, sapientis, quia etiam interdum latenter subintrat concupiscentia corda eorum qui sunt multum sapientes et ligat iudicium rationis in eis in singulari. Unde haec incontinentia quae est circa concupiscentias est iniustior et turpior illa quae est circa iram et, si hoc est verum, sequitur quod sit simpliciter < incontinentia > incontinentia quae est circa concupiscentias, ut supra dictum est, et quod sit aliqualiter malitia, in quantum est insidiosa, non quia ex ratione agat, sed quia latenter subintrat.

1149 b 20 Quartam rationem ponit ibi: *Adhuc nullus* etc. Et dicit quod nullus cum tristitia agens iniuriatur (ostensum est enim supra in V quod ille qui involuntarie aliquid facit per se loquendo non facit iniustum nisi per accidens, in quantum accidit id quod agit esse iniustum, quod autem cum tristitia facimus involuntarie facere videmur); omnis autem qui facit aliquid per iram, facit hoc contristatus (non quia tristetur de vindicta quam infert, sed magis de ea gaudet, tristatur autem de iniuria sibi illata et ex hoc movetur ad iram; et sic non est simpliciter involuntarius, quia nullo modo sibi imputaretur quod facit, sed habet voluntarium mixtum cum involuntario, unde minus sibi imputatur quod facit, in quantum provocatus facit); ille autem qui iniuriatur quasi per se iniustum faciens operatur voluntarius et cum delectatione. Si ergo illa videntur esse iniustiora contra quae maxime iuste irascimur, sequitur quod incontinentia quae est propter concupiscentiam sit iniustior, quia contra eam iustius irascimur, utpote contra male agentem totaliter voluntarie et cum delectatione; in ira autem non est primo iniuria, sed magis in eo qui ad iram provocavit, unde minus iuste irascimur contra iratum qui provocatus cum tristitia peccat et sic est minus iniustus. Sic ergo epilogando concludit manifestum esse quod incontinentia quae est circa concupiscentias est turpior ea quae est circa iram et quod incontinentia et continentia simpliciter est circa concupiscentias et delectationes corporales.

Deinde cum dicit: *Ipsarum autem harum* etc., 1149 b 26
comparat incontinentiam humanam incontinentiae bestiali. Et circa hoc tria facit: primo resumit differentiam concupiscentiarum et delectationum; secundo ostendit circa quas harum sit temperantia et intemperantia et per consequens continentia et incontinentia, ibi: *Harum autem circa primas* etc.; tertio comparat humanam malitiam vel incontinentiam bestiali, ibi: *Minus autem bestialitas* etc. Dicit ergo primo quod, quia continentia et incontinentia sunt circa delectationes corporales, oportet assumere earum differentias. Sunt enim quaedam earum, ut prius dictum est, humanae et naturales, id est consonae naturae humanae, et quantum ad genus, quod consideratur secundum ea quae appetuntur, et quantum ad magnitudinem, quae attenditur secundum modum appetendi vel intensum vel remissum; aliae vero non sunt naturales, sed bestiales, propter perniciosam naturam; vel adveniunt propter orbitates et aegritudines, inter quas computantur etiam pravae consuetudines.

Deinde cum dicit: *Harum autem* etc., ostendit 1149 b 30
circa quas harum concupiscentiarum sit temperantia. Et dicit quod temperantia et intemperantia est solum circa primas concupiscentias, scilicet humanas et naturales. Et inde est quod bestias non dicimus proprie loquendo neque temperatas neque intemperatas, sed forte metaphorice loquendo de uno animali per comparationem ad aliud, prout scilicet unum genus animalium differt ab alio contumelia, id est in hoc quod unum est magis contumeliosum, id est turpe et immundam habens vitam, quam aliud, sicut porcus quam ovis; et sinmoria, id est omnimoda stultitia, in hoc scilicet quod unum est stultius alio, sicut asinus equo; et in hoc quod unum est vorax in omnibus, sicut lupus; unde per comparationem horum animalium quae superfluunt in talibus, alia genera animalium dicuntur secundum similitudinem temperata vel prudentia, non autem proprie, quia nullum eorum habet electionem neque potest ratiocinari, sed est separatum a natura rationali, sicut etiam homines insani < qui > amiserunt

127 multum] intellectum ψ (corr. *sec.rn.* PS) 128-129 multum *coni.}* intellectum Ψ (intellectu Fl Ve *sec.rn.* SWi 127-129 sapientis., multum *hom.om.* Φ *Sed cf. infra lin.* 136; ZIa-ZZae q.156 a.4) 133 incontinential *coni.}* *om.* Θ 136 non quia *inv.* Ψ *Sed cf. infra c.* 10 *lin.* 81-82 141 agit] agitur ψ i66 corporales] *om.* Φ *Sed cf. Arist.* 1149 b 26 198 turpe] turpem Ψ (-Fl *obsc.* Ve) 200 omnimoda] omnino Φ *(pro* omnimoda stultitia *hab.* omnino distancia [di *exp.* stultitia[m *dei.}* S *hoc est* di *pro* da *et* stancia *primo pro* stulticia [stulticiam *hab. etiam* PWi]) 206 electionem] elocutionem *pr.m.* Ao rationem Ψ *Sed cf. Arist.* 1149 b 34 208 qui *coni.}* *om.* Θ

134 Cap. 4, 1147 b 20 - 1148 b 14. 139 Cap. 13, 1135 a 15. 173 Lin. 1149 b 30. 175 Lin. 1150 a 1. 179 Cap. 5, 1148 b 15-19. 195-202 Aliter Anonymus, p. 432, 38 - 433, 3 ; O8, f. i6ira : « Et si aliquo totaliter alterum genus animalium differt ab altero vel in contumelia, id est in luxuria, puta equi differunt ab aliis animalibus in esse luxuriosos magis aliis, vel in esse sinamora, id est nociva, ut leones, ut lupi, vel in esse omnivoracia › ; Albertus *Lect.* f. I42va: «Et si aliqua bruta animalia totaliter, id est universaliter loquendo, sic se habent quod secundum metaphoram aliud genus ipsorum differt ad aliud contumelia, quod unum magis est contumeliosum, sicut dicitur de cattis quod sunt inverecundi, et sinamoria, id est stultitia, sicut dicitur in VIII De animalibus *[De hist, animal.* IX 3, 610 b 22-24] quod oves sunt stolidissima animalia, et in omnivorax esse, sicut animalia quae sunt rectorum intestinorum, sicut dicitur in XIII De animalibus *[De part, animal.* III 14, 675 b 25-28] » ; *Comm.* p. 487 b.

usum rationis. Dictum est autem supra quod temperatus et intemperatus agit cum electione, et ideo temperantia et intemperantia non est in bestiis neque in bestialibus hominibus, neque etiam circa bestiales concupiscentias.

1150 a 1 Deinde cum dicit: *Minus autem bestialitas* etc., comparat bestialem malitiam vel incontinentiam humanae. Et dicit quod bestialitas minus habet de ratione malitiae, si consideretur condicio bestiae vel hominis bestialis, sed bestialitas est terribilior, quia facit maiora mala. Et quod minus habeat de malitia bestialitas, probat per hoc quod in bestia id quod est optimum, scilicet intellectus, non remanet sicut corruptum et depravatum, prout remanet in homine malo, sed totaliter ita corruptum est quod nihil habet de illo. Unde simile est comparare bestiam homini malo utrum sit peius sicut comparare inanimatum animato; inanimata quidem possunt plus laedere sicut cum ignis urit aut lapis conterit, sed plus recedit a ratione culpae; semper enim pravitas eius qui non habet principium actionum est innocentior, quia minus potest ei imputari aliquid ad culpam, quae propter hoc homini imputatur quia habet principium per quod est dominus suorum actuum, quod quidem principium est intellectus, qui in bestiis non est. Sicut ergo comparatur bestia ad hominem, ita comparatur iniustitia ad hominem iniustum; nam habitus iniustitiae secundum propriam naturam habet inclinationem ad malum, sed homo iniustus habet in sua potestate in bonum vel malum inclinari; est enim quodam modo utrumque peius, scilicet et iniustus quam iniustitia et homo malus quam bestia, quia unus homo malus decies millies potest plura mala facere quam bestia, propter rationem quam habet ad excogitanda diversa mala. Sic ergo, sicut bestia minus habet de culpa quam homo malus, sed est terribilior, ita etiam bestialis malitia seu incontinentia terribilior quidem est, sed minoris culpae et innocentior quam incontinentia seu malitia humana; unde, si aliqui amentes vel naturaliter bestiales peccent, minus puniuntur.

224-225 comparare bestiam homini malo] bestiam homini comparare Φ

209 Cap. 3, 1146 b 22-23.

7

Circa eas autem quae per tactum et gustum delectationes et tristitias et concupiscentias et fugas, circa quas et intemperantia et temperantia determinata est prius, est quidem sic habere ut vinci et quibus multi meliores, est autem superare et quibus multi minores. § Horum autem hic quidem circa delectationes incontinens, hic autem continens, hic autem circa tristitias mollis, hic autem perseverans. Intermedium autem plurium habitus, etsi inclinant magis ad deteriores. § Quia autem quaedam delectationum necessariae sunt, hae autem non et usque ad quid, superabundantiae autem non neque defectus, similiter autem et circa concupiscentias habet et tristitias. Superabundantias quidem persequens delectationum, vel secundum superabundantias, vel propter electionem et propter ipsas et nihil propter alterum adveniens, intemperatus. Necessarium enim hunc non esse paenitentem, quare insanabilis. < ....> Deficiens autem oppositus, medius autem temperatus. Similiter autem et fugiens corporales tristitias non propter vinci, sed propter electionem. Non eligentium autem hic quidem ducitur propter delectationem, hic autem propter fugere tristitiam quae a concupiscentia; quare differunt ad invicem. § Omni autem utique videbitur deterior esse si quis non concupiscens vel quiete operatur aliquid turpe quam si vehementer concupiscens, et si non iratus percutit quam si iratus; quid enim utique faceret in passione existens? Propter quod intemperatus deterior incontinente. Dictorum utique hoc quidem mollitiei species magis, hoc autem intemperatus. § Opponitur autem incontinenti quidem continens, molli autem perseverativus. Perseverare quidem enim est in eo quod est contratenere, continentia autem in eo quod est superare, ...> quemadmodum et non vinci eius quod est vincere. Propter quod et eligibilius continentia perseverantia est. § Deficiens autem ad quae multi et contratendunt et possunt, iste mollis et delicatus. Et enim delicia mollities quaedam est. Qui trahit vestimentum ut non laboret secundum eam quae a levare tristitiam, et imitans laborantem non existimatur miser esse, misero similis existens. Similiter autem habet et circa continentiam et incontinentiam. Non enim si quis

15 autem ALRt : et Rp 17 quid LRt : quem Rp *(corr. sec.m.* Rp3) 20 propter3 AR : *om.* L (ad *add.* Vl2) 22 insanabilis LRT *(lin.* 86-87) : ὁ γάρ ἀμεταμέλητο ανiατο *add.* A 27 differunt A Tl RpT *(lin.* 101) : differt L(- Tl) Rt 27 Omni A(=παντ'ι) Rp1'2·3 *(sed nota obsc., potest etiam legi* Omnium) T *(lin.* 20, 108) : Omnibus *Ant. transl.(Borghes.)* Omnino (=πάντ/)) LRtRp4 *(cf. Thomae comm. lin.* 112) 28 aliquid LRt : quid Rp 32 mollitiei ART *(lin.* 123) : malitiae L (Per commentum autem [= Anonymus, *p.* 436, 12] videtur quod littera deberet esse « mollitiei species ». Sed credimus magis quod exemplar nostrum de commento hic fuerit corruptum per scriptoris vitium, facto saltu a «malitiae» usque ad «mollitiei». *Roberti Grosseteste notula in* EtPnSk2) 32 hoc autem intemperatus As*T *(lin.* 124 ; *an* intemperati T ?) : hic autem intemperatus ARtRp2'3 intemperatus autem opponitur temperato LVl3 hic autem intemperatus opponitur temperato Rp4 intemperatus *(reliqua om.)* Sl 34 contratenere RpT *(lin.* 136) : detinere LRt 35 superare LRT *(lin.* 137) : ετερον δὲ το ἀντέχειν και κρατεῖν *add.* A 36 eius quod est A (=του) R : in (=τω) L 1150 b 4 secundum RT *(lin.* 159) : *om.* AL 4 a levare ALRtT *(lin.* 160) : elevare Rp *(cf.* IIa-IIae q.169 a.i) ab elevando *Ant. transl.(Borghes.)*

a fortibus et superexcellentibus delectationibus vincitur vel tristitiis, admirabile, sed condonabile si contratendens. Quemadmodum Theodocti Philotethes a vipera percussus vel a Carcino Malopes; et quemadmodum continere tentantes risum repente effundunt, quale coaccidit Senophanto. Sed si quis ad quas multi possunt abstinere, ab bis vincitur et non potest contratendere, non propter naturam generis, sed propter aegritudinem; puta in Scitarum regibus mollities propter genus, et ut femininum ad masculinum constitit. § Videtur autem et lusivus intemperatus esse, est autem mollis. Lusus enim remissio est, si quidem igitur quies; ad hanc autem superabundantium lusivus est. § Incontinentiae autem hoc quidem praevolatio, hoc autem debilitas. § Hi quidem enim consiliantes non immanent quibus consiliati sunt propter passionem, hi autem propter non consiliari ducuntur a passione. Quidam enim quemadmodum praetitillantes non titillantur, sic et praesentientes et praescientes et praesuscitantes se ipsos et ratiocinationem, non vincuntur a passione neque si delectabilis sit neque si tristis. § Maxime autem et acuti et melancolici secundum irrefrenatam incontinentiam sunt incontinentes. Hi quidem enim propter velocitatem, hi autem propter vehementiam non expectant rationem, propter sequentes esse fantasiae.

9 Theodocti T *(lin.* 171) : Theodecti ALR (-dacti As1) 9 Philotethes T *(lin.* 171) Philoctetes ALRt Philocletes Rp Philoctitis *Ant. transl.(Borghes.') Cf. supra* 1146 a 20 *cum adn.* 10 Carcino T *(lin.* 175) . Karkino LR 10 Malopes T *(lin.* 174) : in Alope Kerkyon ALR (in Alope *ex* T *corr.* Malope *sec.rn.* Ba4V13) 12 Senophanto T *(lin.* 178) : Xenophanto ALR 12 Sed ALRtRp4 : et *add.* Rp1'2'3 13 et ALRt *om.* Rp 13 contratendere ALRtRp4 : contendere Rp1'2'3 *(corr. sec.rn.* Ba4V13) 14 sed T *(lin.* 183) : vel ALR 16 constitit (=συνέστηκεν ?) I,Rp4T *(lin.* 188 ; *cf.* IIa-IIae q.138 a.i ad 1) : distat A(=διέστηκεν) Rp1'2'3 (consistit Rt *sec.rn.* Rp3) 18 lusivus est ALRt : *inv.* Rp 19 praevolatio RpT *(lin.* 201, 211, 227 ; *cf.* IIa-IIae q.156 a.i) : praevolatio vel praecipitium Rt irrefrenatio L *(cf. infra* 1150 b 26 ; *sed supra* 1116 a 7 προπετει praevolantes *[ex Eth. vet.] L, et etiam hic in comm.* irrefrenati seu praevolantes *plus quam semel* L) 21 non consiliari A L1 (P11 Sk2T4) RtRp1'2'3 T *(lin.* 209) : *inv.* L1 (EtO8V12 P12 Re) L2Rp4 22 praetitillantes A(KbOb) RtRp3'4 T *(lin.* 214) : princillaces Rp1'2 (praevolantes As1S1 praetitillantes *corr. sec.rn.* Ba1V13\zd) praetitillati A(LbMb) I, 22 non A L2(P13Rn) R neque L1(om. T1) L2(N1Ha) 25 et1 T *(lin.* 223) : *om.* ALR 26 irrefrenatam LRtT *(lin.* 227 ; *cf.* IIa-IIae q.156 a.i arg.2) : effrenatam (-tiva) Rp (irefrenatam As1 irrenatam S1 estimatam *pr.m.* C4)

1150 a 9 *Circa eas autem quae per tactum* etc. Postquam Philosophus ostendit quae sit materia circa quam est continentia et incontinentia simpliciter dicta, hic comparat ea ad alia quae communicant eis in materia. Et circa hoc duo facit: primo ostendit differentiam continentis et incontinentis ad perseverativum et mollem et temperatum et intemperatum, in quo solvitur tertia dubitatio, quae proponebatur contra quartum probabile; secundo ostendit quis sit peior, utrum incontinens vel intemperatus, per quod solvitur quinta dubitatio, quae proponebatur contra primum probabile, et hoc ibi: *Est autem intemperatus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit differentiam incontinentiae ad alia; secundo distinguit diversas incontinentiae species, ibi: *Incontinentiae autem* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit continentiam et incontinentiam a temperantia et intemperantia, a perseverantia et mollitie; secundo comparat ea secundum bonitatem et malitiam, ibi: *Omni autem utique videbitur* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit continentiam et incontinentiam a perseverantia et mollitie; secundo distinguit utraque a temperantia et intemperantia, ibi: *Quia autem quaedam* etc. Circa primum duo facit: primo ponit convenientiam; secundo differentiam, ibi: *Horum autem hic quidem* etc. Circa primum designat duas convenientias. Quarum prima est secundum materiam, in qua etiam

12 contra *coni, cum* P] circa Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.*

8-9 Cap. 2, 1146 a 9-16. 11-12 Cap. 2, 1146 a 31 - b 2. 12 Cap. 8, 1150 b 29. 16 Lin. 1150 b 19. 20 Lin. 1150 a 27. 24 Lin. 1150 a 16. 26 Lin. 1150 a 13.

cum temperantia communicant; sunt enim circa delectationes et tristitias et concupiscentias et fugas quae pertinent ad tactum et gustum, circa quas etiam est temperantia et intemperantia, ut supra determinatum est in III. Secunda convenientia est quantum ad modum se habendi circa passiones; contingit enim quosdam sic se habere circa praedictas passiones ut vincantur a talibus passionibus quibus multi sunt meliores, id est fortiores, quasi dicat: quas multi vincunt; contingit etiam quod aliqui superent tales passiones quibus multi sunt minores, id est debiliores, quasi dicat: a quibus multi superantur.

1150 a 13 Deinde cum dicit: *Horum autem* etc., ponit differentiam. Et dicit quod horum qui superant et superantur circa delectationes et tristitias praedictas, circa delectationes < hic > quidem, scilicet superatus a delectationibus tactus quas multi superant, est incontinens, hic autem, scilicet superans delectationes tactus a quibus multi superantur, est continens; sed circa tristitias contrarias hic, scilicet superatus ab his quas multi superant, dicitur mollis, hic autem, scilicet superans eas a quibus multi superantur, dicitur perseverans. Et quia diversi sunt gradus delectationum et tristitiarum et hominum qui eas superant et ab eis superantur, manifestum est quod praedicti habitus possunt esse inter plura medii; sed tamen illi qui sonant in malum magis declinant ad deteriores, magis enim dicuntur incontinentes vel molles qui a minoribus delectationibus et tristitiis vincuntur; sicut et boni habitus magis inclinant ad meliores, magis enim dicuntur continentes et perseverantes qui maiores delectationes et tristitias superant. Potest etiam intelligi quod homines magis inclinentur ad deteriores habitus, scilicet ad incontinentiam et mollitiem.

1150 a 16 Deinde cum dicit: *Quia autem quaedam* etc., ostendit differentiam praedictorum ad temperantiam et intemperantiam. Et dicit quod delectationum gustus et tactus quaedam sunt necessariae, sicut cibi et potus, quaedam non necessariae, sicut diversorum condimentorum, et illae quae sunt necessariae, sunt usque ad aliquem terminum necessariae (est enim aliqua mensura cibi et potus homini necessarii), sed neque superabundantiae sunt necessariae neque etiam defectus; et similiter se habet circa concupiscentias et tristitias. Ille ergo intemperatus dicitur qui persequitur ex proposito superabundantias delectationum praedictorum; vel, etiam si non quaerat superabundantes delectationes, quaerit tamen eas secundum superabundantias, id est superabundanter concupiscendo eas; vel etiam quaerit eas ex electione propter ipsas et non propter aliquid aliud, habet enim eas quasi finem. Et quia ei immobiliter homo inhaeret quod propter se ex proposito quaerit, necesse est quod intemperatus non paeniteat de delectationibus quas quaesivit, et ideo non potest sanari a suo vitio, a quo nullus sanatur nisi per displicentiam, quia virtus et vitium in voluntate est. Et sicut intemperatus superabundat in quaerendo delectationes, ita insensibilis qui ei est oppositus deficit in huiusmodi, ut in III dictum est, ille autem qui medio modo se habet circa huiusmodi est temperatus. Et sicut intemperatus quaerit ex electione corporales delectationes, ita fugit corporales tristitias, non propter < hoc > quod vincatur ab eis, sed propter electionem. Sed eorum qui non ex electione peccant, hic quidem, scilicet incontinens, ducitur ex vi delectationis, hic autem, scilicet mollis, ducitur ex horrore tristitiae quae sequitur a concupiscentia, in quantum scilicet privatur quis re concupita; unde patet quod differunt ab invicem incontinens et mollis et intemperatus. Est autem hic advertendum quod supra Philosophus determinans materiam continentiae et incontinentiae, ne error subreperet, ex incidenti tetigit differentiam intemperati et incontinentis, quam hic ex principali intentione prosequitur.

1150 a 27 Deinde cum dicit: *Omni autem* etc., comparat praedicta secundum bonitatem et malitiam. Et primo comparat incontinentem et mollem intemperato; secundo incontinentem molli, ibi: *Opponitur autem* etc. Dicit ergo primo quod omnino videtur

45 hic *coni, ex Arist.* 1150 a 13] *om.* Θ 63 magis] *om.* Φ *post* inclinentur Fl 95 hoc *coni, cum* Za Ed3 *sec.m.* BxEr] *om.* Θ 99 horrore *coni, cum* Fl Ed3 *sec.m.* Ps SP] errore Φ (terrore *sec.m.* V2) horum ore T^-Fl timore Ve errore *sec.m.* Wi) 103 determinans] declarans Ψζ-El)

33 Cap. 19-20, 1117 b 27 - 1118 b 8. 54-56 Albertus *Lect.* f. I43vb : «et intermedium, id est medium horum, scilicet perseverantis et mollis, sunt habitus plurium *diversitatum*» (cf. infra adn. ad lin. 62-64). - Aliter et recte Anonymus, p. 434, 37 ; O8, f. 16iva-vb : « Habitus autem multorum intermedium sunt, id est medietates sunt » ; Robertus Grosseteste (?) *Notula* (adn. sup. lin. in O8) « plurium hominum ». 62-64 Anonymus, p. 434, 37 - 435, 8 ; O8, f. 16ivb : « Quia autem medietas virtus est, propter hoc dixit quoniam, si et medietas est, sed tamen ad deterius inclinat. Medietates enim dicit habitus multorum, ut in medio existentes mollium et perseverativorum... si igitur multi intermedium sunt incontinentium et continentium, sed tamen ad deteriores delectationes inclinant» ; Albertus *Lect.* f. 143m : «Ad 6 dicendum quod isti habitus quos dicit medios assumuntur inter ultimum in bono, quod est medium secundum substantiam [II 7, 1107 a 6-8], et malum, quod est extremum, et ideo omnes declinant a medio et propter hoc omnes sunt mali, quamvis quidam aliis vel plus vel minus » ; f. 143vb « qui omnes magis declinant ad deterius ; sicut unus vincit illas (delectationes) a quibus centum vincuntur et quas mille vincunt aut secundum alium numerum ; et ideo, quia sunt plurimae huiusmodi diversitates, sunt innominatae». 88 Cf. q.74 a.2. 91 Cap. 21, 1119 a 5-11. 103 Cap. 3, 1146 b 20-24 ; 4, 1148 a 13-17. in Lin. 1150 a 32.

esse deterior si quis operatur aliquid turpe omnino non concupiscens, vel quiete, id est remisse, concupiscens, quam si vehementer concupiscens turpe operetur, sicut etiam deterior est si quis non iratus percutit quam si iratus percutiat; quid enim faceret passione superveniente qui absque passione peccat? Et inde est quod intemperatus qui non vincitur passione, sed ex electione peccat, est deterior incontinente qui concupiscentia vincitur. Et similiter horum duorum unum magis pertinet ad speciem mollitiei, scilicet vinci passione, scilicet fuga tristitiae, aliud autem pertinet ad intemperatum, scilicet ex electione peccare. Unde etiam deterior est intemperatus quam mollis.

1150 a 32 Deinde cum dicit: *Opponitur autem* etc., comparat mollem incontinenti et perseverantem continenti. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quis eorum sit melior; secundo manifestat quandam convenientiam supra positam, ibi: *Deficiens autem* etc.; tertio excludit quendam errorem, ibi: *Videtur autem et lusivus* etc. Dicit ergo primo quod incontinenti opponitur continens et molli opponitur perseverativus. Perseverare autem dicitur aliquis ex eo quod tenet se contra aliquid impellens, sed continentia dicitur ex eo quod est superare, illud enim quod continemus in nostra potestate habemus (et hoc necessarium est, quia delectationes sunt refrenandae vel cohibendae, contra tristitias autem est standum): unde perseverans ad continentem comparatur sicut non vinci ad id quod est vincere, quod est manifeste melius. Unde melior est continentia quam perseverantia. Mollities autem videtur peior quam incontinentia, quia utraque consistit in hoc quod est vinci, sed incontinens vincitur a fortiori passione.

1150 b 1 Deinde cum dicit: *Deficiens autem* etc., manifestat convenientiam quandam quam supra tetigit inter mollem et incontinentem, quod scilicet vincuntur a passionibus quas multi superant. Et dicit quod ille dicitur mollis et delicatus qui deficit in his contra quae multi et contratendunt, resistendo, et possunt, vincendo. Ideo autem mollis et delicatus in idem ponuntur: delicia enim est quaedam species mollitiei, mollities enim refugit inordinate omnem tristitiam, sed delicia proprie refugit tristitiam laboris. Ille enim qui trahit vestimentum suum per lutum ut non laboret se subcingendo, quod pertinet ad delicatum, vincitur secundum illam tristitiam quam reputat sibi invenire si levaret vestimenta, et licet imitetur laborantem in hoc quod vestimenta trahit et per hoc videtur non esse miser, tamen habet similitudinem cum misero in quantum fugiens laborem sustinet laborem. Et sicut dictum est de mollitie, ita etiam se habet circa continentiam et incontinentiam. Non enim est admirabile, si quis vincitur a fortibus et superexcellentibus delectationibus et tristitiis, ut propter hoc debeat dici incontinens vel mollis, sed magis ei condonatur, si tamen nitatur resistere et non statim cedat. Et ponit exemplum de Philotethe, de quo Theodoctus poeta narrat quod, percussus a vipera gravem dolorem passus nitebatur continere planctum, sed non potuit; et simile est de quadam muliere quae vocabatur Malopes, percussa a quodam nomine Carcino; et sicut etiam accidit illis qui tentant se continere a risu et tamen supervincuntur ut repente effuse rideant, sicut accidit Senophanto. Sed tunc dicitur aliquis incontinens et mollis, si quis vincitur a talibus tristitiis et delectationibus contra quas multi possunt, si tamen hoc quod non potest resistere huiusmodi passionibus non sit propter naturam generis, ex qua posset ei esse grave quod aliis esset leve, sed propter aegritudinem, scilicet animi, quae provenit ex mala consuetudine; sicut mollities propter naturam generis invenitur in regibus Scitarum, qui delicate nutriti

149 vincuntur] vincitur Bg1 P7V ^vincatur F1) 160 invenire] venire Bg1 advenire V6 imminere Ed3 *sec.m.* PdV10 Wi evenire *sec.m.* V 160 levaret] lavaret **Kr** elevaret Ψ 161 imitetur *coni, ex Arist.* 1150 b 4 *cum* V6 Za *sec.m.* P5 SWi] irritetur <D(irridetur As) incitetur T(vitet F1) 167 fortibus] fortioribus ΨF(corr. *sec.m.* S) *Sed cf. Arist.* 1150 b 7; *IIA-IIA** q.156 a.4 arg. 1 170 cedat] cedet O(cadet Bg3Kr) 175 sicut] sic Ψ *Sed cf. Arist.* 1150 b 10 quemadmodum 178 Senophanto F1] Senophanito (-co) Φ Senophato Ψ (- ph'ato Wi Ve) 182 ei *coni, cum* Ed2] eis Θ 183 esset] potest esse Er1 est **T** 186 Scitarum *coni, ex Arist.* 1150 b 14 *cum* F1] Sitarum (Sicarum) Φ Sciatarum **TpF1**)

114 Albertus *Lect.* f. 143vb : «quiete, id est leviter et remisse». Cf. supra III c. 3 lin. 159 ; VII c. 3 lin. 116 cum adn. ; c. 4 lin. 123 cum adn. ; IX c. 9 lin. 159 ; c. 13 lin. 166 cum adn. ; X c. 7 lin. 111. 131 supra . 1150 a 13-15. 131 Lin. 1150 b 1. 132 Lin. 1150 b 16. 148 Lin. 1150 a 13-15. 160-164 Albertus *Lect.* f. 144ra : « Ipse quidem imitatur laborantes, quia aliquid facit trahens vestimenta, et videtur non esse miser propter hoc quod non laborat, sed in veritate propter mollitiem similis est misero ». - Rectius Anonymus, p. 436, 25-28 ; O8, f. 162va : « Et imitans laborantem, id est aegrotantem, qui non potest sursum trahere ipsius vestimentum sed impotens est et manum movere, et misero, id est aegrotanti, similis existens, non existimat miser esse, id est aegrotans». 170-173 Anonymus, p. 436, 33-35 ; O8, f. 162vb : « Theodectus tragicus erat, et inducit manum morsum Philocteten a serpente ; et usque quidem multum contendit ad tristitias et labores, posterius autem victus est et clamabat : 'Abscindite meam manum' ...» ; Albertus *Lect.* f. 144ra : «Sicut Philoctetes, de quo *narratus* est Theodoctus *poeta* quod percussus a vipera forti tristitia punctus fuit ut faceret sibi incidi manum». 173-175 Aliter et recte Anonymus, p. 437, 1-7 ; O8, f. 162vb : « Et Karkinus tragicus erat. Kerkion autem habuit filiam Alopen ; discens autem quoniam moechata est ipsius filia Alope, interrogavit ipsam quis erat qui moechatus est cum ea, dicens 'Si mihi hunc dixeris, nequaquam utique tristabor' ; deinde dicente Alope illum qui cum ipsa moechatus est, non adhuc Kerkion a tristitia ferebat vivere, sed vivere abdicavil. Puta et Kerkion a Karkino inductus victus a tristitiis non mollis dicetur» ; Albertus *Lect.* f. 144ra «Et sicut recitat alius poeta qui dicitur Karcinus in Alope Kerkion. Alopes fuit filia Kerkion et commisit fornicationem cum quodam, unde pater suus ex nimio dolore mortuus est » ; *Comm.* p. 490 b.

non possunt labores et tristitias ferre, et sicut etiam est de feminis per comparationem ad masculos, propter infirmitatem naturae.

1150 b 16 Deinde cum dicit: *Videtur autem et lusivus* etc., excludit quendam errorem. Posset enim alicui videri quod lusivus, id est qui nimis amat ludere, sit intemperatus, quia in ludo est quaedam delectatio. Sed ipse dicit quod magis est mollis. Ludus enim est quaedam quies et remissio animi, quam superabundanter quaerit lusivus; unde continetur sub molli, cuius est fugere difficultates et labores.

1150 b 19 Deinde cum dicit: *Incontinentiae autem* etc., distinguit species incontinentiae. Et circa hoc tria facit. Primo ponit divisionem. Et dicit quod incontinentia dividitur in duo, quorum unum est praevolatio et aliud est debilitas.

1150 b 20 Secundo ibi: *Hi quidem enim* etc., exponit membra divisionis. Et dicit quod quidam incontinentes sunt qui superveniente concupiscentia consiliantur quidem, sed non permanent in his quae consiliati sunt propter passionem a qua vincuntur, et talis incontinentia dicitur debilitas; quidam vero ducuntur a passione propter hoc quod non consiliantur, sed statim concupiscentia superveniente eam sequuntur, et haec incontinentia dicitur praevolatio propter sui velocitatem qua anticipat consilium. Si autem consiliarentur, non ducerentur a passione: sicut enim quidam qui prius titillant se ipsos postea non moventur cum ab aliis titillantur, sic et illi qui praesentiunt motum concupiscentiae et praesciunt quid est illud in quo concupiscentia inclinat et praesuscitantes, id est provocantes, se ipsos et ratiocinationem suam ad resistendum concupiscentiae, ex hoc consequuntur quod non vincantur a passione, neque delectationis a qua vincitur incontinens, neque tristitiae a qua vincitur mollis.

1150 b 25 Tertio ibi: *Maxime autem et acuti* etc., ostendit quibus competat haec secunda species incontinentiae quae dicitur praevolatio. Et dicit quod maxime sunt incontinentes secundum incontinentiam quae non refrenatur consilio, quae dicta est praevolatio, acuti, id est colerici, et melancolici. Neutri enim expectant rationem consiliantem, sed sequuntur primam fantasiam concupiscibilis; colerici quidem propter velocitatem motus colerae, melancolici autem propter vehementiam motus melancoliae accensae, cuius impetum non de facili potest homo ferre; nam et terra accensa vehementius ardet. E contrario autem est intelligendum quod sanguinei et fleumatici habent incontinentiam debilitatis, propter humiditatem complexionis quae non est fortis ad resistendum impressioni.

188 est] *om.* Φ28 Ψ   210 concupiscentia *Inc.* 26a *peda*   214 sicut *coni, ex Arist.* 1150 b 22 (quemadmodum) *cum sec.m.* Ao Er2] ducit O(ducunt PeV4) sunt Ψ *sec.m.* P'   217-218 praesuscitantes *Cf. Ptaef., p.* 201*   235-236 fleumatici *Cf. Praef., p.* 193*

189 Cf. supra c. 5 lin. 114-121 cum adn.   228-238 Albertus *Lect.* f. i44va : «Tertio videtur quod inconvenienter procedat in assignatione subiectorum horum vitiorum. - (1) Ex causis enim contrariis contrarii sunt effectus. Sed melancolici, qui sunt frigidi, et colerici (quos acutos dicit), qui sunt calidi, sunt contrarie dispositi... » [Re vera notio verbo « melancolicus» subiecta alia et alia est apud Aristotelem et Galenum]... «Solutio. Dicendum quod, sicut dicit Gregorius, ex naturali complexione quidam sunt magis proni ad unam virtutem vel ad unum vitium et alii ad aliud, sicut laeti magis temptantur de luxuria et tristes de superbia. Cum autem irrefrenatio dicatur ex impetu passionum, secundum quod passionem contingit acui, erit assignare subiectum naturale ipsius. Acuitur autem duobus, scilicet naturali principio quod est calor, qui est vehementer movens ad passiones, et sic irrefrenatio accidit colericis ; acuitur etiam ex principio animali quod est species delectabilis diu immanens in imaginatione, et, cum motus naturae sequatur motum imaginationis, accidit totum corpus moveri ad speciem in imaginatione, et sic sequitur impetus passionis, et sic accidit irrefrenatio melancolicis, propter hoc quod ex siccitate quae dominatur in eis sunt bene tentivi. Et per oppositum datur intelligi quod fleumatici sunt debiles, quia non excitatur in eis fortis passio propter defectum caloris nec diu immanet species, sed propter humidum fluxibile aquaeum facile trahitur ad quodcumque etiam parvum. In sanguineis autem est calidum et humidum temperatum, et ideo neque abundant causae acuentes passionem neque causae fluxibilitatis ad trahendum, et ideo talis complexio magis est apta virtuti» ; f. 145™ : «Tertio ibi : *Maxime,* manifestat hoc quantum ad subiecta. Et dicit quod acuti, id est colerici, sunt irrefrenati maxime propter velocitatem passionis ex multitudine caloris, et melancolici propter vehementiam adhaesionis speciei in imaginatione [cf. Aristoteles *De mem.* 8, 453 a 18-19] » ; *Comm.* p. 492 a-b. Cf. supra c. 6 lin. 34-36 cum adn. ; III c. 12 lin. 16-18 cum adn.

1150 b 29 Est autem intemperatus quidem, quemadmodum dictum est, non paenitivus, immanet enim electioni, incontinens autem paenitivus omnis. Propter quod non quemadmodum dubitavimus sic et habet, sed hic quidem insanabilis, hic autem sanabilis. § Assimulatur autem malitia aegritudinum velut ydropisi et ptisi, incontinentia autem epilenticis; haec quidem enim continua, haec autem non continua malitia. § Et omnino autem alterum genus incontinentiae et malitiae; malitia quidem enim latet, incontinentia autem non latet.

1151 a 1 § Ipsorum autem horum meliores excessivi quam rationem habentes quidem, non immanentes autem. A minori enim passione vincuntur; et non impraeconsiliativi, quemadmodum alteri. Similis enim incontinens velociter inebriatis et a pauco vino et minori quam ut multi. § Quoniam quidem igitur malitia incontinentia non est, manifestum, sed quo forte; hoc quidem enim praeter electionem, hoc autem secundum electionem est. § Insuper et simile quidem secundum actiones, quemadmodum quod Dymodokis ad Milesios: «Milesii enim stulti quidem non sunt, operantur autem qualia quidem stulti»; et incontinentes iniusti quidem non sunt, iniusta autem faciunt. § Quia autem hic quidem talis qualis non propter persuasum esse persequi eas quae secundum superabundantiam et praeter rectam rationem corporales delectationes, hic autem persuasus est propter talem esse qualem persequi ipsas. Ille quidem igitur facile transcredibilis, iste autem non. Virtus enim et malitia principium haec quidem corrumpit, haec autem salvat, in actionibus autem quod cuius gratia principium, quemadmodum in mathematicis suppositiones. Neque utique illic ratio edoctiva principiorum neque hic, sed virtus vel naturalis vel assuefactiva eius quod est recte opinari circa principium. Temperatus quidem igitur talis, intemperatus autem contrarius. § Est autem aliquis propter passionem excessivus praeter rectam rationem, quem ut non agat secundum rectam rationem superat passio, ut autem sit talis qualis persuasum esse persequi improhibite oportere tales delectationes non superat. Iste est incontinens, melior intemperato et neque pravus simpliciter; salvatur enim optimum principium.

32 sed ATJIJ^N'Rn) Rt : sic L2(P13Ha) sic igitur Rp 33 aegritudinum AL,La(N1Rn) Rt aegritudini L2(P13Ha) Rp 33 velut R : puta L1 L2(P13Ha *om.* N'Rn) 33 ydropisi P13 T (*lin.* 35) : idropi L1 ydropi PnP12 La(N»RnHa) R 33 ptisi Ha T (*lin.* 35) phthisi L1 (EtPnV2 Sk2TJ P2 Re) Vd Rp4 phtisi08L2(N*Rn) pthysi P13Rt pthisi Rp1'2'^ -Vd) 34 epilenticis L2Rt P14 Rp3 T (*lin.* 37) : epilempticis VRp1'2'4 (-P14) *Cf. supra* 1149 a 11-12 *cum adn.* 1151 a 6 non A(MbOb) L (*exp.* V12) RpT (*lin.* 84, 87) : *om.* A(Lb *pr.m.* Kb) Rt 7 Insuper et R (et *om.* Rt) T (*lin.* 90) : Non tamen sed L 8 Dymodokis T (*lin.* 92) : Demodoki LR *an* Dimodoku *Ant. transi. (?)* 8 ad RT (*lin.* 93) : in AL 9 quidem ALRt : enim *add.* Rp io-n iniusta autem faciunt *Ant. transl.(Borghes.)* L2R iniusta faciunt autem (=ἀδικοῦσιν δέ) AL1 n-12 persuasum LRtT (*lin.* 106) · suasum Rp 21 ut non agat Rp4 (*sed in lect. conflata* ad ut non agat propter non agere) T (*lin.* 150) : propter quidem non agere LRp1 ad non agere RtRp2'3 *Cf. supra* 1144 a 18 *cum adn.* 22 ut autem sit talis qualis RpT (*lin.* 152) : propter autem esse talem qualem LRt (*nec non ante* ut autem Rp1) 23 persuasum esse A(=πεπεισθαι) LRtRp*T (*lin.* 152) : persuasum habet Rp2'3'4 24 est AUT (*lin.* 156) enim L2Rt autem Rp 25 enim ALRtRp4T (*lin.* 158) . autem Rp1'2'3(-Vd) 25 optimum principium T (*lin.* 158 ; *cf.* IIa-IIae q.156 a.3 ad 1) : optimum, principium (=το βέλτιστου, ἡ ἀρχή) A

usi a 26 Alius autem contrarius, immansivus et non excessivus propter passionem. Manifestum utique ex hoc quoniam haec quidem studiosus habitus, haec autem pravus.

1150 b 29 *Est autem intemperatus quidem* etc. Postquam Philosophus ostendit differentiam incontinentis ad intemperatum, hic ostendit quis eorum sit peior, per quod solvitur dubitatio supra quinto loco proposita contra primum probabile; dixit autem hoc supra Aristotiles, sed breviter ex incidenti tangendo, hic autem perfectius hoc determinat ex principali intentione. Et circa hoc duo facit: primo ostendit propositum; secundo manifestat quiddam quod proposuerat, ibi: *Quia autem hic quidem talis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit intemperatum esse peiorem incontinente; secundo ostendit similitudinem inter eos, ibi: *Quoniam quidem igitur* etc. Circa primum duo facit: primo comparat incontinentem intemperato; secundo comparat duas species incontinentiae ad invicem, ibi: *Ipsorum autem* etc, Circa primum ponit tres rationes per quas ostenditur intemperatus peior incontinente. Circa quarum primam dicit quod, sicut supra dictum est, intemperatus non est paenitivus, quia peccat ex electione in qua permanet eo quod eligit delectationes corporales tamquam finem, omnis autem incontinens (Je facili paenitet cessante passione a qua vincebatur. Unde patet quod, sicut supra dictum est, intemperatus est insanabilis, hic autem, scilicet incontinens, est sanabilis. Et sic per interemptionem solvitur dubitatio supra posita, quae procedebat ex hoc quod incontinens sit insanabilior intemperato. Quia vero intemperatus est insanabilior, potest concludi quod sit peior, sicut et morbus corporalis qui est incurabilis deterior est.

1150 b 32 Secundam rationem ponit ibi: *Assimulatur autem* etc. Et dicit quod malitia, scilicet intemperantia, assimulatur illis aegritudinibus quae continue insunt homini sicut ydropisi et tisi, sed incontinentia assimulatur aegritudinibus quae non continue hominem invadunt sicut epilentiae; et hoc ideo quia intemperantia et quaelibet malitia est continua (habet enim habitum permanentem per quem eligit mala), sed incontinentia non est continua, quia movetur ad peccandum incontinens solum propter passionem quae cito transit, et sic incontinentia est quasi quaedam malitia non continua. Continuum autem malum est peius non continuo. Ergo intemperantia est peior quam incontinentia.

1150 b 35 Tertiam rationem ponit ibi: *Et omnino autem* etc. Et dicit quod alterum genus est incontinentiae et malitiae, sub qua intemperantia continetur; malitia enim latet, eum scilicet cui inest qui est deceptus ut aestimet bonum illud quod facit, sed incontinentia non latet eum cui inest, scit enim per rationem malum esse id in quod a passione ducitur. Malum autem latens est periculosius et insanabilius. Ergo intemperantia est peior quam incontinentia.

1151 a 1 Deinde cum dicit: *Ipsorum autem* etc., comparâtes species incontinentiae ad invicem. Et dicit quod inter incontinentes meliores, id est minus mali, sunt excessivi, id est praevolantes, quam debiles qui habent quidem rationem consiliantem sed non permanent in ea. Duplici autem ratione sunt peiores debiles: primo quidem quia vincuntur a minori passione, nam praevolantes vincuntur a passione excedente vel secundum velocitatem vel secundum vehementiam (et secundum hanc rationem supra probavit quod intemperatus est peior incontinente; quae potest esse quarta ratio adiuncta tribus praedictis); secunda ratio est quia debiles non sunt impraeconsiliati sicut alii, id est praevolantes (et haec ratio supra inducebatur de incontinente et intemperato quasi incontinens esset praeconsiliatus, non autem intemperatus; sed hoc est falsum, quia etiam intemperatus praeconsiliatus est, peccat enim ex electione, et ideo videtur hic hoc inducere ad ostendendum quod ibi locum non habet). Ponit autem quoddam exemplum, dicens quod incontinens debilis est similis illis qui velociter, id est de facili, inebriantur et a pauco vino et minori quam multi; et sicut isti peius sunt dispositi secundum corpus, ita et debiles, qui a minori passione vincuntur, sunt peiores secundum animam.

H51 a 5 Deinde cum dicit: *Quoniam quidem igitur* etc., ostendit convenientiam incontinentis ad intemperatum quantum ad duo. Primo quidem quantum ad hoc quod incontinentia, etsi non sit malitia simpli-

5 contra *com. cum* P *sec.m.* Ao] circa Θ *(om. pr.m.* Ao) *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.* 31 ıncurabilis] intractabilis T(-Vε *corr. sec.m.* SWi) *Sed cf. Super IV Sent,* d.35 q.i a.5 ad 1; Za-ZZae q.88 a.4 arg.3; ZZa-ZZa@ q.I4 a.3; q. ɪɪ g a.5 arg.3 *(cf. etiam Thesaurus linguae latinae,* VII (1), coi. 1080; VII (2), coi. 44-45) 35 ydropisi] ydropici O(-Db *corr. sec.m.* CUM) 35 tisi] thisı Ao.θ* *pr.m.* S pthysi P1 pratisı P 37 epilentiae] epulentie Er2 epilempsie P7 epilensie *sec.m.* Pd epil'ie x (-F) *Cf. praef., p.* 193* 54 quam] *om.* φ Vs *Sed cf. supra lin.* 45 78 peius sunt *inv.* ψ 79 et *om.* Φ

4-5 Cap. 2, 1146 a 31 - b 2. 6 Cap. 4, 1148 a 17-22 ; 7, 1150 a 27-32. 10 Lin. 1151 a 11. 13 Lin. 1151 a 5. 16 Lin. 1151 a 1. 19 Cap. 7, 1150 a 21-22. 24 Cap. 7, 1150 a 22. 27 Cap. 2, 1146 a 31 - b 2. 63-64 Cf. supra c. 7 lin. 230-232. 64-65 Cf. supra c. 4, 1148 a 17-22 ; 7, 1150 a 27-32. 69 Cap. 2, 1146 a 31 - b 2 (?).

citer, est tamen malitia secundum quid, sicut supra dictum est quod est quasi malitia non continua; et quod non sit malitia simpliciter, patet, quia incontinentia peccat praeter electionem, malitia autem cum electione.

1151 a 7 Secundam convenientiam ponit ibi: *Insurer* etc. Et dicit quod incontinentia et malitia habent similitudinem in actione, sicut quidam Dymodokes, id est censor populi, dixit ad Milesios reprehendens eos: «Milesii non sunt stulti, sed operantur similia opera operibus stultorum »; similiter etiam incontinentes non sunt mali vel iniusti vel intemperati, sed faciunt opera iniusta et mala.

1151 a 11 Deinde cum dicit: *Quia autem hic quidem* etc., assignat rationem eius quod supra dixerat, scilicet quare intemperatus non paeniteat sicut incontinens. Et primo assignat huius rationem quare intemperatus non paenitet; secundo quare incontinens paenitet, ibi: *Est autem aliquis* etc. Dicit ergo primo quod aliquis est qui persequitur superabundanter et praeter ordinem rectae rationis corporales delectationes non quia sic est dispositus ut sit ei persuasum quod tales delectationes sunt sequendae sicut bonae, et iste est incontinens; alius autem est, scilicet intemperatus, cui persuasum est quod tales delectationes sint eligendae quasi per se bonae, et hoc propter dispositionem quam habet ex habitu. Unde ille cui non est persuasum delectationes esse per se bonas ex habituali dispositione sed solum ex passione, scilicet incontinens, sed habet falsam aestimationem de eis in particulari, facile recedit a sua credulitate passione cessante; ille autem qui ex habituali dispositione aestimat delectationes corporales per se esse eligendas, scilicet intemperatus, non de facili recedit a sua credulitate. Et huius rationem [assignat] consequenter assignat, dicens quod virtus et malitia respiciunt principium operabilium quod malitia corrumpit, virtus autem salvat; principium autem in actionibus est finis cuius gratia aliquid agitur, quod ita se habet in agibilibus sicut suppositiones, id est prima principia, in demonstrationibus mathematicis. Sicut enim in mathematicis principia non docentur per rationem, sed statim intellecta creduntur, ita etiam in agibilibus fines non docentur per rationem, sed per habitum virtutis sive naturalis sive per assuetudinem acquisitae consequitur rectam aestimationem circa principium agibilium quod est finis. Ille igitur qui habet rectam aestimationem de fine circa delectationes corporales, ut scilicet aestimet medium in eis bonum et finem, superabundantias autem malum, est temperatus; ille autem qui habet contrariam aestimationem propter habitum malitiae, est intemperatus. Manifestum est autem quod ille qui errat circa principia non potest de facili revocari ab errore, quia non invenitur ratio doctiva principii; unde intemperatus, qui errat circa principium in agibilibus, non potest revocari aliqua persuasione a suo errore et ideo non est transcredibilis vel paenitivus, nisi forte secundum quod per longam consuetudinem contrariam tollitur habitus causativus erroris.

Deinde cum dicit: *Est autem aliquis* etc., ostendit 1151 a 20
quare incontinens sit transcredibilis et paenitivus. Et dicit quod aliquis homo est qui propter passionem excedit quidem a ratione recta quantum ad hoc quod passio eum superat ut non agat secundum rationem rectam, non autem superat eum quantum ad hoc ut sit ei persuasum quod oporteat persequi delectationes corporales quasi per se bonas absque omni prohibitione, et ideo talis, cessante passione quae cito transit, remanet in recta aestimatione finis. Et iste est incontinens, qui propter hoc est melior intemperato et non est pravus simpliciter, quia salvatur in eo optimum principium, scilicet recta aestimatio finis; est autem pravus secundum quid, in quantum scilicet in aliquo particulari aestimat operandum praeter rationem rectam. Alius autem, scilicet continens, est contrarius incontinenti, qui permanet in ratione recta et nullo modo excedit eam propter passionem, etiam quantum ad agere. Ex quo manifestum est quod continentia est bonus habitus quia permanet in ratione, incontinentia autem pravus, quia recedit a ratione recta in agendo; et hoc erat primum probabile, quod nunc concludit, soluta quinta dubitatione quae contra hoc proponebatur.

93 censor *coni, cum* V2 Er] sensor Θ senior *coni.* Ed2 93 Milesios *coni, cum* Kr F1 *sec.m.* Wi] Millisios Φ(-Ky) S millios P milesies *pr.m.* Wi milexios V6 *Sed cf. lin.* 94 *cum adn.* 94 Milesii] Millesii AoAsP7V10 C1 Ve Millisii Er2 Milisii O *primo* Pd 110 sint] sunt KrCFP7 Er2P® ψ *Cf. lin.* 107 120 assignat1] *secl.* (*om.* P7V2V3V10 Φ2 F1) *Thomas* assignat *primo scripsisse videtur, postea* consequenter assignat, *verbum tamen* assignat *primo scriptum delere oblitus est* 124 quod Θ] *An* qui? 141 principium V6 Bg2Wo C2 Lo1 *sec.m.* Wi] primum PSWi F1 (139-142 quia... errore *hom.om.* φ *add. ex* Ψ Bg2Wo C2 Lo1) 150 passio *coni, cum* V6Za Ed3 *sec.m.* BxKr Er2O SWi] ratio Θ (ratio recta *pr.m.* Er2?1) 167 recta *om.* Ψ 169 contra *coni, cum* P] circa Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.*

85 Lin. 1150 b 34-35. 88-89 Cf. supra V c. 13 lin. 168-172 cum adn. 92-93 Fontem non invenimus. 99 Lin. 1150 b 29-30. 103 Lin. 1151 a 20. 158 Albertus *Lect.* f. 145A «In quocumque salvatur optimum principium, quod est vera opinatio de fine, melior est illo in quo hoc non salvatur» ; *Comm.* p. 494 a : « Ratio enim discernens, quae principium moris est optimum, salvatur in ipso». - Rectius Anonymus, p. 440, 14-16 ; O8, f. 164A « In incontinente enim salvatur optimum, id est principium, id est finis ; id est optimum, id est ratio, intellectus ». 168 Cap. 1, 1145 b 8-10. 169-170 Cap. 2, 1146 a 31 - b 2.

usi a 29 Utrum igitur continens est qui qualicumque rationi et qualicumque electioni immanet vel qui rectae, et incontinens autem qui qualicumque non immanet electioni et qualicumque rationi vel qui falsae rationi et electioni non rectae, quemadmodum dubitatum est prius? § Vel secundum accidens qui qualicumque, secundum se ipsum autem qui verae rationi et rectae electioni hic quidem immanet, hic autem non immanet? Si enim quis hoc propter hoc eligit

usi b vel persequitur, secundum se ipsum quidem hoc eligit et persequitur, secundum accidens autem quod prius. Simpliciter autem dicimus quod secundum se ipsum. Quare est quidem ut qualicumque opinioni hic quidem immanet, hic autem excedit, simpliciter autem qui verae. § Sunt autem quidam immansivi opinioni, sunt autem quos vocant ischirognomones, puta difficile persuasibiles et non facile transuasibiles. § Qui simile quidem aliquid habent continenti, quale prodigus liberali et audax confidenti. § Sunt autem alteri secundum multa. Hic quidem enim propter passionem et concupiscentiam non transmutat, continens, quia facile persuasibilis cum contingat erit continens; hic autem non a ratione, quia concupiscentias assumunt et ducuntur multi a delectationibus. § Sunt autem ischirognomones idiognomones et indisciplinati et agrestes. Idiognomones autem propter delectationem et tristitiam; gaudent enim vincentes si non transuadeantur, et tristantur si infirma quae ipsorum sint, quemadmodum sententiae. Quare magis incontinenti assimulantur quam continenti. § Sunt autem quidam qui his quae videntur non immanent non propter incontinentiam, puta in Philotethe qui Sophoclis Neoptholomus, quamvis propter delectationem non immansit, sed bonam; verum dicere enim ipsi bonum erat, persuasus est autem ab Ulixe falsum dicere. Non enim omnis qui propter delectationem aliquid operatur est intemperatus sive pravus sive incontinens, sed qui propter turpem. § Quia autem est aliquis et talis qualis minus quam oportet corporalibus gaudens, et non immanens rationi tabs, huius et incontinentis medius continens. Incontinens quidem enim non immanet rationi propter maius aliquid, iste autem propter minus aliquid; continens autem immanet et non propter alterum transmutat. § Oportet autem, siquidem continentia studiosum, utrosque contrarios habitus pravos esse, quemadmodum et apparent.

1151 b 5-6 ischirognomones L(-Pu) T *(lin.* 83) ischyrognomones PnRt ischiroghomes Rp1 (-gomes SI) ischirognomes Rp2'4 (-gomes P14) ischirogdomes *pr.m.* Rp3 10 hic ARtRp3'3 T *(lin.* no) hi LRp1'4 12 ischirognomones I.T *(lin.* 80, 116, 118) : yschyrognomones Rt ischirognomes Rp (ischyrognomes P14 -gomes *pr.m.* Rp3) 12 idiognomones LT *(lin.* 119) : ydiognomones Rt idiognomes Rp (y- S1P14 ydiogomcs *pr.m.* Rp3) 13 Idiognomones autem T *(lin.* 124) Ydiognomones Rt Idiognomes quidem (Idyo- As1'?14 Ydic- Rp3 Idignomes Tu1) Rp Et hı quidem idiognomones L 18 Philotethe T *(lin.* 141) : Philoctete I.R Philoctito *Ant. translfBorghesf Cf. supra* 1146 a 20 *cum adn.* 18 Neoptholomus As1 T *(lin.* 142) : Neoptolomus *Ant. transl.(Borghes.')* Rpi.2,3 (-As1) Neoptolemus ALRtRp4 *Cf. supra* 1146 a 19 *cum adn.* 20 Ulixe *Ant. transl.(Borghes.)* LRtRpT *(lin.* 147) : Odisseo R *(in marg.* Rt *in textu ante* Ulixe Rp) *Cf. supra* 1146 a 21 *cum adn.* 23 est aliquis ALRtT *(lin.* 18, 155) : *inv.* Rp 26 aliquid LRtT *(lin.* 174) : quid Rp 26-27 iste... aliquid ALRtT *(lin.* 174-175) : *hom.om.* Rp

§ Sed propter alterum in paucis et raro esse manifestum, quemadmodum temperantia intemperantiae videtur contrarium esse solum, sic et continentia incontinentiae. § Quia autem secundum similitudinem multa dicuntur, et continentia quae temperati secundum similitudinem consecuta est. § Et enim continens potens nihil praeter rationem propter corporales delectationes
1152 a facere, et temperatus. § Sed hic quidem habens, hic autem non habens pravas concupiscentias. § Et hic quidem talis qualis non delectari praeter rationem, hic autem qualis delectari, sed non duci. § Similes autem et incontinens et intemperatus, alteri quidem exsstentes, utrique autem corporalia delectabilia persequuntur, sed hic quidem et existimans oportere, hic autem non existimans.

1152 a 4 Similes ART *(lin.* 214, 235) : Similis L

1151 a 29 *Utrum igitur continens est* etc. Postquam Philosophus determinavit dubitationem per quam scitur an continentia et incontinentia sint, ostendit etiam materiam circa quam sint, hic determinat dubitationem per quam scitur quid continentia est. Et circa hoc duo facit: primo enim ostendit utrum continens sit immansivus cuilibet rationi et incontinens a qualibet egressivus, per quod solvitur quarta dubitatio proposita contra secundum probabile; secundo ostendit utrum prudens possit esse incontinens, per quod solvitur secunda dubitatio mota contra quintum probabile, ibi: *Neque simul prudentem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo continentia se habeat ad propriam rationem, quae accipitur secundum hoc quod est immanere rationi; secundo ostendit quomodo se habeat ad communem rationem virtutis, quae consistit in hoc quod est in medio esse, ibi: *Quia autem est aliquis* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit cui rationi continens laudabiliter immanet et a qua incontinens vituperabiliter egreditur; secundo ostendit quomodo aliqui rationi vituperabiliter immanent, ibi: *Sunt autem quidam immansivi* etc.; tertio quomodo aliqui laudabiliter a ratione egrediuntur, ibi: *Sunt autem quidam* etc. Circa primum duo facit. Primo movet quaestionem, quae quidem est utrum continens dicatur qui immanet qualicumque rationi, id est sive rectae sive falsae, et qualicumque electioni, id est sive rectae sive falsae, vel solum ille dicitur continens qui immanet rationi rectae et electioni. Et similis dubitatio est utrum incontinens dicatur qui non immanet qualicumque rationi et electioni, vel solum qui rectae non immanet. Vel etiam potest sic moveri quaestio: an possit dici incontinens qui non immanet falsae rationi et electioni, sicut supra in dubitationibus propositum est?

Secundo ibi: *Vel secundum accidens* etc., solvit propositam quaestionem. Et dicit quod dicitur continens et incontinens qui immanet vel non immanet qualicumque rationi secundum accidens, sed per se loquendo qui immanet vel non immanet verae rationi et rectae electioni. Et hoc quidem sic exponit: si enim aliquis eligit vel persequitur, id est quaerit, hoc propter hoc, id est hoc loco huius, puta si eligit fel loco mellis, quia scilicet propter similitudinem coloris aestimat illud esse mei, manifestum est quod per se loquendo eligit et quaerit hoc propter quod alterum eligit et quaerit, puta mei, sed per accidens eligit et quaerit id quod prius est, id est illud quod eligit loco alterius, puta fel. Et ratio huius est quia in appetibilibus illud est per se ad quod refertur intentio appetentis (bonum enim in quantum est apprehensum est proprium obiectum appetitus), illud autem quod est praeter intentionem est per accidens, unde ille qui intendit eligere mei et eligit fel praeter intentionem, per se quidem eligit mei, sed per accidens fel; sit ergo aliquis qui falsam rationem aestimet veram, puta si quis aestimet hoc esse verum quod bonum est fornicari, si ergo immaneat huic rationi falsae putans eam esse veram, per se quidem immanet verae rationi, per accidens autem falsae, intendit enim verae immanere, et eadem ratio est de incontinente qui egreditur a ratione falsa quam putat esse veram; sic 1151 a 33

3 smt] sunt Ψ 7 continens *coni, cum* Erl Fl V6Za *pr.m.* V10 *sec.m.* BxP' BgŒrEr^Pd S] incontinens Θ *(etiam sec.m.* V10) 12 contra *coni, cum* Bx P] circa Θ (secundum V) *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.* 23 quidam immansivi *coni, ex lin.* 75] quos vocant Θ *Cf. Arist.* 1151 b 5 27 qualicumque *coni, ex Arist.* 1151 a 29 *cum* Wi V«Za Ed2] qualitercumque Θ 30 rationi rectae *inv.* Ψ 49· prius *coni, ex Arist.* 1151 b 2 *cum* V'Za Mi] prima (?) S prava P pravum PT71 propter aliud *loco vetbi erasi sec.m.* Wi (49-50 et...eligit *hom.om.* Φ *add. ex* Ψ Mi) 52 refertur] fertur ψ

1-3 Cap. 3 3-4 Cap. 4-6 (cf. supra c. 3 lin. 38-49). 9 Cap. 2, 1146 a 16-31. n-12 Cap. 2, 1146 a 4-9. 12 Cap. 10, 1152 a 6. 18 Lin. 1151 b 23. 23 Lin. 1151 b 4. 25 Lin. 1151 b 17. 36 Cap. 2, 1146 a 18-31. 45-46 Cf. Aristoteles *De soph, elench.* 5, 167 b 5-6 (PL 64, 1012 D ; cuius verba emendavimus ad normam codicum Paris B.N. lat. 6293, f. 4r ; 6294, f. 7r) « Saepe enim fel mei suspicati sunt, eo quod sequitur rubeus color mei ». 52-54 Cf. supra III c. 1 lin. 72-73 cum adn

ergo patet quod continens vel incontinens per se immanet vel non immanet rationi verae, per accidens autem falsae. Simpliciter autem dicimus id quod est per se, quod autem est per accidens dicitur secundum quid. Et ideo contingit quidem secundum aliquem modum quod continens vel incontinens immanet qualicumque opinioni etiam falsae, sed simpliciter continens vel incontinens dicitur qui immanet vel non immanet rationi seu opinioni verae.

1151 b 4 Deinde cum dicit: *Sunt autem quidam immansivi* etc., ostendit quomodo aliqui vituperabiliter immanent rationi. Et primo ostendit qui sint; secundo quomodo se habeant ad continentem, ibi: *Qui simile quidem* etc.; tertio quomodo se habeant ad incontinentem, ibi: *Sunt autem ischirognomones* etc. Dicit ergo primo quod sunt quidam nimis immanentes propriae opinioni, et hi sunt illi quos homines vocant ischirognomones, id est fortis sententiae sive pertinaces, quia scilicet difficile persuadetur eis aliquid et, si fuerit eis aliquid persuasum, non de facili transmutantur ab illa suasione. Quod maxime videtur accidere melancolicis, qui difficile recipiunt, sed recepta fortiter tenent ad modum terrae.

1151 b 6 Deinde cum dicit: *Qui simile quidem* etc., comparat tales continenti. Et dicit quod tales videntur aliquid simile habere continenti, quia per excessum habent id quod est continentis, sicut prodigus habet aliquid simile liberali et audax confidenti, id est forti; tales enim immanent rationi plus quam debent, continens autem secundum quod debet.

1151 b 8 Secundo ibi: *Sunt autem alteri* etc., ostendit differentiam. Et dicit quod praedicti secundum multa differunt a continente. Ad cuius evidentiam considerandum est quod dupliciter potest aliquis removeri a sua opinione: uno modo ex parte ipsius rationis, puta si superveniat aliqua ratio fortior; alio modo ex parte passionis, quae pervertit iudicium rationis in particulari operabili. Praecipue igitur secundum hoc est differentia, quia hic quidem, scilicet continens, non transmutatur a ratione propter concupiscentiae passionem, sed tamen quando oportet bene persuasibilis erit ab alia ratione meliori inducta (unde laudabilis est, quia non vincitur concupiscentia, sed ratione); hic autem, scilicet pertinax, non mutatur a sua opinione propter aliquam rationem inductam, sed recipiunt concupiscentias et multi eorum ducuntur a delectationibus extra rationem (sic ergo vituperabiles sunt, quia, cum non permittant se vinci ratione, vincuntur tamen passione).

Deinde cum dicit: *Sunt autem ischirognomones* 1151 b 12
etc., ostendit quomodo se habeant tales ad incontinentem. Et dicit quod isti quos dicimus ischirognomones dicuntur etiam idiognomones, id est propriae sententiae sive proprii sensus homines, et sunt indisciplinati, quia nolunt ab alio instrui, et sunt etiam agrestes, quia dum semper volunt sequi proprium sensum, non de facili possunt cum aliis commorari. Sunt autem idiognomones, id est proprii sensus, propter hoc quod aliquam delectationem nimis quaerunt et aliquam tristitiam nimis fugiunt; gaudent enim quando conferendo cum aliis vincunt, si scilicet non transmutentur per aliquam suasionem a sua opinione, tristantur autem si ea quae sunt ipsorum, scilicet sententiae, appareant infirmae, ita quod oporteat eas deserere. Hoc autem est proprium incontinentis et mollis superabundanter appetere delectationes et fugere tristitias. Unde patet quod pertinaces magis assimulantur incontinenti quam continenti.

Deinde cum dicit: *Sunt autem quidam qui his* 1151 b 17
etc., ostendit quomodo aliqui discedunt laudabiliter a ratione. Et dicit quod quidam sunt qui non immanent his quae eis videntur non propter incontinentiam, sed propter amorem virtutis. Sicut narratur in libro quem de Philotethe Sophocles scripsit quod Neoptholomus non permansit in his quae ei videbantur, non tamen propter incontinentiam, quamvis hoc fecerit propter aliquam delectationem non malam, sed bonam; appetebat enim quasi quoddam bonum dicere verum et hoc erat ei delec-

77 sint] sunt Pd Ψ   84 quia scilicet] *inv.* Tf-Fl id est quia Za)   86 transmutantur] transmutabuntur T(-bitur Wi -biliter PP2)   93 id *coni, cum* Za *sec.m.* Bg2Er] id est Θ (illud Fl V* *sec.m.* Wi)   94 confidenti *coni, ex Arist.* 1151 b 8 *cum* Fl VeZa *sec.m.* V3 S] continenti Θ   112-113 recipiunt... ducuntur *Cf. Arist.* 1150 b 11   119 idiognomones *coni, cum* Fl] idognomones <D(ydo- DbEr indo- P® et do- P10) *sec.m.* S *hom.om.* P V*Za *pr.m.* SWi ydyognomones *sec.m.* Wi   124 idiognomones] idro-Φ2(-Y) ido-BxV3 V ino-V3 ıdi- W ineo-PSWi yco-Za ischir-Ve ydiogmones Fl   140 amorem *coni, cum* Pd Fl VeZa *sec.m.* Ao S] amores Θ   141 Philotethe (-teche)] Philothethe BxOW2 DbFP'P6 Philothete Erl Bg3Er2P10 SWi Fl V6 Philotete P7 P Za *Cf. supra c.* 2 *lin.* 171 *cum adn.*   142 Neoptholomus SWi Fl Ve] Neotholomus Φ(iη eo Tholomus Er) Neopholonius P Neoptolomus Za *Cf. supra c.* 2 *lin.* 170 *cum adn.*

78 Lin. 1151 b 6.   80 Lin. 1151 b 12.   81-86 Anonymus, p. 441, 20-21 ; O8 f. i64vb : «Qui et dicuntur ischirognomones, ut fortificati [seu fortes existentes] immanere propriae opinioni et non transcidere ab ipsa › ; Albertus *Lect.* f. I4jvb : « Qui dicuntur ischirognomones, a gnome, quod est cognitio, et ischiros, quod est fortis, quasi fortiter suae cognitioni innitentes ; et sunt isti quos dicimus proprii sensus homines esse › ; *Comm.* p. 495 b ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : « Yschyrognomones : pertinaciter sententiantes ».   86-89 Cf. supra c. 7 lin. 231-234 cum adn.   119-120 et 124-125 Anonymus, p. 441, 32; O8, f. i64vb : «Idiognomones, id est immanentes propriae sententiae» ; Albertus *Lect.* f. i45vb : «Tales sunt ydiognomones, quasi ydiotae in cognitione propter defectum habitus rectae rationis quam non recipiunt» ; *Comm.* p. 495 b.   140-151 Albertus *Lect.* f. I46ra « ut dicitur in Philoctete, id est in libro qui de ipso scriptus fuit, Sophoclis, nomen auctoris ; vel, si Homerus fuit auctor, denominatur a discipulo». Cf. supra c. 2 lin. 168-175 cum adn.

labile, sed persuasum fuerat ei ab Ulixe quod diceret falsum in utilitatem patriae, cui quidem persuasioni ipse non immansit propter delectationem veritatis nec tamen propter hoc fuit incontinens. Non enim omnis qui propter delectationem aliquid operatur est intemperatus sive pravus sive incontinens, sed solum ille qui propter turpem delectationem aliquid operatur.

1151 b 23 Deinde cum dicit: *Quia autem est aliquis* etc., ostendit quomodo continentia se habeat ad rationem virtutis, ad quam pertinet in medio esse. Et circa hoc duo facit: primo manifestat continentiam in medio esse sicut et temperantiam; secundo ostendit quod quandoque continentia propter similitudinem temperantia nominatur, ibi: *Quia autem secundum similitudinem* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quorum continentia sit medium. Et dicit quod aliquis homo invenitur sic dispositus qui minus gaudet corporalibus delectationibus quam oporteat, et hoc est non propter finem boni, sed propter fastidium propter quod non permanet in ratione iudicante quod oportet, secundum quod necesse est, talibus delectationibus uti; de incontinente autem iam dictum est quod non immanet rationi propter hoc quod gaudet talibus delectationibus plus quam oportet; unde horum duorum medius est continens. Nam incontinens non immanet rationi propter aliquid maius, ille autem alius propter aliquid minus, quia scilicet ille vult plus uti delectationibus quam oportet et iste minus; sed continens immanet rationi et non transmutatur ab ea nec propter alterum praedictorum, id est neque propter maius neque propter minus.

1151 b 28 Secundo ibi: *Oportet autem, si quidem* etc., ostendit qualiter se habeant ad bonitatem et malitiam. Manifestum est autem ex praedictis quod continentia est aliquid bonum, unde oportet quod utrique habitus qui ei contrariantur, scilicet et secundum plus et secundum minus, sint mali, sicut et apparet ex hoc ipso quod non immanent rationi, sed accipiunt aut plus aut minus.

1151 b 30 Tertio ibi: *Sed propter alterum* etc., respondet tacitae quaestioni, quare scilicet sola incontinentia videatur esse contraria continentiae, cum habeat duos habitus contrarios. Et dicit quod hoc contingit propter'hoc quod alterum in paucis accidit, quod scilicet aliquis egrediatur a ratione in minus, et ideo non est adeo manifestum sicut alterum extremum (nam in pluribus accidit quod circa delectationes corporales fiat egressus a recta ratione in plus), et propter eandem rationem temperantia videtur esse contraria soli intemperantiae, quia insensibilitas non est manifesta propter hoc quod in paucioribus accidit. Est autem hic considerandum quod continentiae assignantur dupliciter extrema: uno modo ex parte rationis cui inhaeret et secundum hoc supra dixit quod pertinax se habet ad continentem sicut prodigus ad liberalem, alterum autem extremum est ad minus vitium instabilitatis; alio modo assignantur ei extrema ex parte concupiscentiae quam vincit et sic continentia est medium inter extrema nunc posita.

1151 b 32 Deinde cum dicit: *Quia autem secundum similitudinem* etc., ostendit quod continentia propter similitudinem quandoque dicitur temperantia. Et primo comparat secundum hoc continentiam temperantiae; secundo incontinentiam intemperantiae, ibi: *Similes autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod, quia multa nominantur metaphorice sive secundum similitudinem, inde est quod etiam continentia consequitur quandoque nomen temperantiae similitudinarie.

1151 b 34 Secundo ibi: *Et enim continens* etc., ostendit in quo sit similitudo. Continens enim habet facultatem ut nihil praeter rationem operetur propter delectationes corporales, et hoc idem potest facere temperatus.

1152 a 1 Tertio ibi: *Sed hic quidem* etc., ponit duas differentias. Quarum prima est quod continens habet pravas concupiscentias, sed temperatus non habet eas, quia eius concupiscibilis est per habitum temperantiae ordinata.

1152 a 2 Secunda differentia est quam ponit ibi: *Et hic quidem* etc. Quod scilicet temperatus est sic dispositus per habitum temperantiae quod non delectatur praeter rationem, continens autem est sic dispositus ut delectetur quidem praeter rationem, sed non ducatur a passione.

1152 a 4 Deinde cum dicit: *Similes autem* etc., comparat incontinentiam intemperantiae. Et dicit quod etiam incontinens et intemperatus sunt similes, cum tamen differant, unde eodem modo incontinens dicitur intemperatus per similitudinem; sunt enim similes in hoc quod utrique persequuntur, id est quaerunt, delectabilia corporalia, differunt autem in hoc quod intemperatus existimat oportere huiusmodi delectabilia sequi, propter habitum pervertentem indicium de fine, incontinens autem non hoc existimat, quia salvatur in eo principium, ut supra dictum est.

159 temperantiam] temperantia Φ 171 talibus] in *praem.* ψ 181 habeant] habeat Pd ψ 189 tacitae quaestioni *Inc.* 27a *peda* 213 intemperantiae *coni, ex lin.* 236 *cum* P« F1 Za Ed3 *sec.m.* Kr Er2P5PdV10 S] temperantie Θ 215 multa *coni, ex Arist.* 1151 b 33 *cum* V6 Ed3] multi Θ 222 delectationes corporales *inv.* ψ

161 Lin. 1151 b 32. 170 Cap. 8, 1151 a 20-24 (?). 182 Cap. 8, 1151 a 27-28. 198-200 Cf. supra III 21, 1119 a 5-11, nec non II 2, 1104 a 24-25 ; 8, 1107 b 6-8. 203 Lin. 1151 b 6-8. 214 Lin. 1152 a 4. 245 Cap. 8, 1151 a 25.

10

1152 a 6 Neque simul prudentem et incontinentem contingit esse eundem. § Simul enim prudens et studiosus secundum morem ostensum est ens. § Adhuc non in scire solum prudens, sed et in eo quod practicus; incontinens autem non practicus. § Dynum autem nihil prohibet incontinentem esse. Propter quod et videntur quandoque prudentes esse quidam, incontinentes autem, propter dynoticam differre a prudentia secundum dictum modum in primis sermonibus. § Et secundum quidem rationem prope esse, differre autem secundum electionem. § Neque utique ut sciens et speculans, sed ut dormiens vel vinolentus. § Et volens quidem, secundum modum enim quendam sciens et quod facit et cuius gratia; malus autem non, electio enim epiikes. § Quare semimalus et non iniustus, non enim insidiator. Hic quidem enim ipsorum non immansivus quibus utique consiliabitur, melancolicus autem neque consiliativus totaliter. § Et assimulatur utique incontinens civitati cui calculantur omnia necessaria et leges habet studiosas, utitur autem nulla, quemadmodum Anaxandrides conviciatus est:

« Civitas volebat, cui legum nihil est curae ».

Malus autem utenti quidem legibus, malis autem utenti. § Est autem incontinentia et continentia circa superexcellens multorum habitum. Hic quidem enim immanet magis, hic autem minus plurium potentia. § Sanabilior autem incontinentiarum quam melancolici incontinenter agunt, consiliantium non immanentium autem. § Et per consuetudinem incontinentes naturalibus. Facilius enim consuetudinem transmutare natura; propter hoc enim consuetudo difficilis, quoniam naturae assimulatur, quemadmodum et Evenus dicit:

« Aio diuturnam meditationem immanere amice et utique
Hanc omnibus finientem naturam esse».

Quid quidem igitur est continentia et quid incontinentia et perseverantia et mollities, et qualiter habent habitus hi ad invicem, dictum est.

1152 a 9 et A Li(-Re) VdRp4T *(lin.* 25 etiam) : *om.* Re lARtRp1'8'3 (-Vd)   10 Dynum T *(lin.* 32) : Deinum LR (Deinde SI Deynum Vd Rp4 Dinum *sec.rn.* Rp3) *Cf. supra* 1144 a 27 *cum adn.*   10 prohibet ALRt Vd Rp4 : prohibent Rp*-2'3(-Vd)   12 dynoticam T *(lin.* 38, 41) : deinoteta L1 L2(-P13) deımoticam P13 Rt V13 Rp4 deynoticam Vd demoticam RpH-V13) Rp* (-Vd) Rp3 *Cf. supra* 1144 a 23 *cum adn.*   17 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 70) : epieikes (epy- epyey-) LR   17-18 non enim insidiator : *Inc.* i2a *peda in* Rp1'2-3-4   26 immanet magis ALRt : *inv.* Rp   27 quam ALT *(lin.* 125) : secundum quam Rp *om.* Rt   32 utique (=δή) A *Ant. transl.(Borghes.* [di *in textu,* utique *sup. lin.])* Rp : oportet (=δεῖ) LRt   33 omnibus T *(lin.* 143) : hominibus A *Ant. transi.(Borghes.* [antroposi *in textu,* hominibus *sup. lin.])* LR

1152 a 6 *Neque simul prudentem* etc. Postquam Philosophus ostendit quomodo continens et incontinens immaneat vel non immaneat rationi, hic ostendit utrum contingat quod prudentia, quae est recta ratio agibilium, sit simul cum incontinentia, et per hoc solvitur secunda dubitatio, quae movebatur contra quintum

6 contra *coni, cum* P] circa Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 4 *cum adn.*

4 Cf. supra adn. ad II c. 4 lin. 44-45.   6 Cap. 2, 1146 a 4-9.

probabile. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod prudentem non contingit esse incontinentem; secundo ostendit quomodo se habeat incontinens ad prudentiam, ibi: *Et secundum quidem rationem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod non contingit quod idem homo sit simul prudens et incontinens.

1152 a 7 Secundo ibi: *Simul enim* etc., probat propositum duabus rationibus. Quarum prima est quod, sicut supra in VI ostensum est, prudentia simul est cum virtute morali et sic simul est aliquis prudens et studiosus secundum virtutem moralem. < Sed incontinens non est studiosus secundum virtutem moralem, > quia non deduceretur a passionibus. Ergo non potest esse quod aliquis sit simul prudens et incontinens.

1152 a 8 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc non in scire* etc. Non enim dicitur aliquis prudens ex hoc solum quod est sciens, sed ex hoc etiam quod est practicus, id est operativus; dictum est enim supra in VI quod prudentia est praeceptiva opera et non solum consiliativa et iudicativa. Sed incontinens deficit ab eo quod sit practicus; non enim operatur secundum rationem rectam. Prudens ergo non potest esse incontinens.

1152 a 10 Tertio ibi: *Dynum autem* etc., assignat rationem quare quandoque videantur prudentes esse incontinentes. Et dicit quod nihil prohibet dynum, id est ingeniosum seu industrium, esse incontinentem. Et ex hoc contingit quod quandoque videtur quod quidam prudentes sint incontinentes, quia scilicet dyni reputantur prudentes propter hoc quod dynotica differt a prudentia secundum modum praedictum in VI, quia scilicet prudentia se habet ex additione ad dynoticam.

1152 a 13 Deinde cum dicit: *Et secundum quidem rationem* etc., comparat incontinentem prudenti. Et circa hoc duo facit: primo comparat incontinentem prudenti; secundo comparat incontinentes ad invicem, ibi: *Sanabilior autem etc.* Circa primum duo facit: primo ponit comparationem; secundo adhibet similitudinem, ibi: *Et assimulatur utique* etc. Circa primum duo facit: primo ponit comparationem; secundo infert correlarium ex dictis, ibi: *Quare semimalus* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod incontinens secundum aliquid propinquus est prudenti, scilicet secundum rationem, quia uterque habet rationem rectam, sed differunt secundum electionem quam prudens sequitur, incontinens non sequitur.

1152 a 14 [Secundo ibi: *Neque utique* etc., manifestat qualiter sint propinqui secundum rationem. Et dicit quod hoc non est ita quod incontinens sit sicut sciens in habitu et speculans, id est considerans in actu particularia eligibilia, sed se habet sicut dormiens et vinolentus, in quibus est habitus rationis ligatus, sicut supra expositum est.

1152 a 15 Tertio ibi: *Et volens quidem* etc., manifestat quod dixerat de differentia secundum electionem. Et dicit quod incontinens peccat quidem volens, scit enim quodam modo, scilicet in universali, et illud quod facit et cuius gratia facit et alias circumstantias, unde voluntarie agit; non tamen est malus, quia non agit ex electione, sed electio eius est epiikes, id est bona, quando est extra passionem, sed quando supervenit passio, corrumpitur eius electio et vult malum. Et ideo secundum electionem incontinens differt a prudenti, quia prudentis electio non corrumpitur, incontinentis autem corrumpitur.

1152 a 17 Deinde cum dicit: *Quare semimalus* etc., infert correlarium ex dictis. Quia enim ante passionem habet bonam electionem, sed per passionem vult malum, sequitur quod sit ex media parte malus, in quantum scilicet vult malum, et non sit iniustus vel malus simpliciter, quia non est insidiator, quasi ex consilio et electione agens malum. Incontinentium enim quidam, scilicet debiles, consiliantur quidem, sed non immanent consiliatis; melancolici autem et acuti, quos supra dixit praevolantes, totaliter non consiliantur; unde patet quod neutri ex consilio et electione agunt malum. Ex his autem quae dicta sunt accipere possumus quid sit subiectum continentiae et incontinentiae: non enim potest dici quod utriusque subiectum sit concupiscibilis, quia

18-20 Sed ... moralem *coni, cum* Ed3] *om.* Θ 26 VI] libro *add.* TX-F1 Za) 27 opera] operativa Za operis P® *sec.m.* Kr (?) operum F1 V® Ed3 32 Dynum] Dinum Bg1 Za Deynum F1 V® *sec.m.* C1 Wi *Cf. supra* VI *c.* 10 *lin.* 223; VII *c.* 1 *lin.* 226; *infra* VIII *c.* 6 *lin.* 147 59 incontinens *coni, cum* P® F1 V® Za *sec.m.* BxErEr2KrP10V10 SWi] continens Θ 74 prudenti] prudentia Φ1 Er *primo* V4 prudente Za Ed3 83 enim] autem Φ *Sed cf. Arist.* 1152 a 18 84 melancolici *Cf. Praef., p.* 193* 88 quid *coni, cum sec.m.* Bg4Er2] quod Θ

10 Lin. 1152 a 13. 16 Cap. 10-11, 1144 a 11 - b 32. 26 Cap. 9, 1143 a 8. 34-41 Albertus *Lect.* f. 146vb : «Primo dicit quod deynus sive industrius homo bene potest esse incontinens». Cf. supra VI c. 10 lin. 212-213, 223 cum adn. 40 Cap. 10, 1144 a 22 - b 1. 46 Lin. 1152 a 27. 48 Lin. 1152 a 19. 50 Lin. 1152 a 17. 63 Cap. 3, 1147 a 11-14 cum Thomae expositione, lin. 179-183. Cf. Albertus *Lect.* f. 146vb : «ratio ligatur passione sicut ebrius vino». 70-71 Anonymus, p. 443, 29-30 ; O8, f. 166ra « Electio autem incontinentis epieikes sive bona est » ; Albertus *Lect.* f. 146vb « habet electionem epyeikes, id est iustam iustitia universaliter dicta » ; *Comm.* p. 498 a : « Electio enim eius epyeikes est sive super bona ». 85 Cap. 7, 1150 b 19-28. 89-90 Cum continentiam temperantiae partem posuerint vel ad temperantiam quoquomodo reduxerint, utpote qui sub hanc vocem aliam rem atque Aristoteles subiecissent, theologi usque ad medium saeculum XIII continentiae subiectum vim concupiscibilem esse asseveraverunt, velut Guillelmus Altissiodorensis *Summa aurea* III tr.2 c.2 q.3 (ed. Paris 1500, f. 130vb) : «Similiter temperantia secundum omnes species suas in concupiscibili, quoniam sobrietas et *continentia* sunt in con-

non differunt secundum concupiscentias quas uterque, scilicet continens et incontinens, habet pravas; neque etiam subiectum utriusque est ratio, quia uterque habet rationem rectam; relinquitur ergo quod subiectum utriusque sit voluntas, quia incontinens volens peccat, ut dictum est, continens autem volens immanet rationi.

1152 a 19 Deinde cum dicit: *Et assimulatur utique* etc., adhibet similitudinem ad praedicta. Et circa hoc duo facit. Primo proponit similitudinem. Et dicit quod incontinens assimulatur civitati cui omnia necessaria calculantur, id est dispensantur, et quae habet bonas leges, sed nulla earum utitur, sicut Anaxandrides conviciando dixit quod civitas quaedam volebat leges, cui nihil erat curae de observantia legum; et similiter incontinens non utitur recta ratione quam habet. Malus autem, puta intemperatus, assimulatur civitati utenti legibus, sed malis; utitur enim malus perversa ratione.

1152 a 25 Secundo ibi: *Est autem incontinentia* etc., manifestat quod dixerat, qualiter scilicet incontinens sit similis civitati non utenti rectis legibus. Non enim quilibet excessus rationis rectae facit incontinentem, sed continentia et incontinentia dicuntur secundum id quod excellit habitum, id est facultatem, multorum. Continens enim immanet rationi rectae magis quam multi possint, quia vincit concupiscentias a quibus multi superantur; incontinens autem minus immanet quam multi possint, quia vincitur a concupiscentiis quas multi vincunt, ut supra dictum est.

1152 a 27 Deinde cum dicit: *Sanabilior autem* etc., comparat incontinentes ad invicem secundum duplicem differentiam. Primo enim dicit quod inter incontinentias illa est sanabilior quam melancolici incontinenter agunt, scilicet non praeconsiliantes, incontinentia eorum qui consiliantur, sed non immanent, quia illi adhibito consilio videntur posse sanari, non autem isti, ut supra dictum est.

1152 a 29 Secundo ibi: *Et per consuetudinem* etc., comparat incontinentes secundum aliam differentiam. Et dicit quod illi qui sunt incontinentes per consuetudinem sunt sanabiliores illis qui sunt incontinentes per naturam, scilicet corporalis complexionis ad hoc inclinantis, quia facilius potest transmutari consuetudo quam natura, quia propter quod unumquodque, illud magis, consuetudo autem propter hoc est difficilis ad immutandum quia assimulatur naturae, sicut Evenus poeta dicit: «Aio, id est dico, diuturnam meditationem, id est consuetum studium, immanere amice, id est amicabiliter seu conformiter, et dico hanc finientem, id est quando perficitur, omnibus esse naturam ». Ultimo autem epilogando concludit dictum esse quid sit continentia et incontinentia et perseverantia et mollities, et qualiter hi habitus se habeant ad invicem.

109 malus] *post* ratione ψ   i25 melancolici *Cf. Praef., p.* 193*

cupiscibili» ; Guillelmus Alvernus *De virt.* c.13 (ed. Paris 1674, p. 167 a C) «Prima ergo pars vel species vel ramus temperantiae castitas nominatur et *continentia »; c. 17 (ibid.,* p. 175 a F) : «Nominavimus etiam tibi alias virtutes, sicut temperantiam, quae cum omnibus partibus suis et ramis sive speciebus in eadem vi (concupiscibili) similiter est» ; Albertus *De bono* tr.III q.2 a.i (ed. Coi., t. 28, p. 135, 19-24 et 63-66). - Cf. etiam Ps.-Andronicus *De laudabilibus bonis (ms.* Paris B.N. lat. 7695 A, f. 52rb) : «Continentia autem est virtus concupiscibilıs secundum quam contınet ratıone concupiscentiam moventem ad pravas fruitiones » (cuius verba graeca ed. Schuchhardt, p. 24).   93 Cum continentiam, utpote qui quae res huic voci apud Aristotelem subiecta esset intellexerit primus, virtutem intellectualem esse asseveraverit Albertus *(Lect.* f. i34ra : «Tertio videtur quod [continentia et heroıca] non sint intellectuales virtutes... Solutio. Concedimus quod sunt intellectuales» ; f. i42vb : «inter intellectuales continentia» ; f. i45va : «continentia, quae est intellectualis virtus»; f. i46va : «Contra . magis convenit prudentia cum continentia quam cum temperantia, cum utraque sit intellectualis virtus»), eam ın ratione esse contendit : *Lect.* f. I36ra : «temperantia et continentia differunt... in subiecto, quia temperantia est ın concupıscibili, continentia ın rationali... »; f. i4ora: « Ad 5 dicendum quod continentia est in ratione... » ; *Comm.* p. 499 a : « continentia intellectualis virtus est et est in ratione... » ; quem primo secutus est ipse Thomas *Super III Sent,* d.33 q.2 a.4 sol.2 et sol.4; Za-ZZae q.58 a.3 ad 2 ; q.109 a·10 : *IIa-II*e q. 53* a.5 ad 3 ; deinde autem de sententia destitit, cf. adn. ad lin. 94-95.   94~95 Cf. ipse Thomas ZZa-ZZae q.137 a.2 ad 2 ; q.143 ; q.155 a.3 (de cuius mutata sententia cf. Gauthier *La date du Commentaire...,* p. 98-104).   96 Lin. 1152 a 15.   120 Cap. 7, 1150 a 11-14.   129 Cap. 8, 1151 a 1-3 ; 1150 b 31-32.   136-137 Cf. supra III c. 5 lin. 179-180 cum adn.   139-143 Albertus *Lect.* f. I47ra : «Unde Evenus, quidam poeta, dixit : O amice, aio, id est dico, diuturnam meditationem, id est continuum studium, ad aliquid *(legend.* amicabilıter] immanere, id est fortiter inesse, et oportet hanc finientem, id est quando venit ad perfectionem, esse naturam hominibus » ; *Comm.* p. 498 b.

11

1152 b 1 De delectatione autem et tristitia speculari eius qui politicam philosophatur. § Iste enim finis architecton ad quem respicientes unumquodque hoc quidem malum, hoc autem bonum simpliciter dicimus. § Adhuc autem et necessariorum intendere de ipsis. Et enim virtutem et malitiam moralem circa tristitias et delectationes posuimus. § Et felicitatem plures cum delectatione esse aiunt; propter quod et beatum nominaverunt a gaudere. § His quidem igitur videtur neque una delectatio esse bonum neque secundum se ipsum neque secundum accidens; non enim esse idem bonum et delectationem. His autem quaedam quidem esse, multae autem pravae. Adhuc autem horum tertium, si et omnes bonum, tamen non contingit esse optimum delectationem. § Totaliter quidem igitur non bonum, quoniam omnis delectatio generatio est in naturam sensibilis, neque una autem generatio cognata finibus, puta neque una aedificatio domus. § Adhuc temperatus fugit delectationes. § Adhuc prudens non triste persequitur, non delectabile. § Adhuc impedimentum ei quod est prudentem esse delectationes, et quanto magis gaudet, magis; puta eam quae venereorum, nullum enim utique posse intelligere aliquid in ipsa. § Adhuc ars neque una delectationis, quamvis omne bonum artis opus. § Adhuc pueri et bestiae persequuntur delectationes. § Huius autem non omnes studiosas, quoniam sunt et turpes et probrosae; et quoniam nocivae, aegritudinalia enim quaedam delectabilium. § Quod autem non optimum delectatio, quoniam non finis, sed generatio. Quae quidem igitur dicuntur fere haec sunt.

1152 b 2 finis *nom. ca.* T *(lin.* 16 *; cf. loci in app. font, cit.)* : ge. ca. *Roberti Grosseteste notula in* EtSk2 3 dicimus ALRtT *(lin.* 20) : dicamus Rp 4 et1 ALRt : *om.* Rp 11 autem AR (-Tu1) : *om.* L Tu1 11 contingit LRp : contingeret Rt *(fortasse legend,* contingere = ἐνδέχεσθαι A) 13 sensibilis ALRT *(lin.* 76) : No. ca. Alia littera : in naturam sensibilem *Roberti Grosseteste notula in* EtSk2 *(et incompl. in* PUV12 P12Re V13) *Cf.* αισθητήν *coni.* Scaliger 15 bis non triste T *(lin.* 91) : nontriste (=το ἄλυπον) AL (Ordina sic : Prudens persequitur nontriste, ut hoc totum nontriste sit unum nomen infinitum, et non, persequitur supple, delectabile, sed odit illud *Roberti Grosseteste notula in* EtOl*V12 Sk2) 17 magis2 A *Ant. transl.(Borghes.)* Rt-As^u1) : *om.* A *(coni.* Spengel) L As^u1 22 Quod A(=ὅτι KbLbOb) RT *(lin.* 72, 123) : Adhuc A(—ετι Mb) L Amplius *Ant. transl.(Borghes.)*

1152 b 1 *De delectatione autem et tristitia* etc. Postquam Philosophus determinavit de continentia et incontinentia, ostendens quod sunt circa delectationes et tristitias, hic intendit determinare de delectationibus et tristitiis. Et primo ostendit quod haec consideratio pertinet ad praesentem intentionem; secundo exequitur propositum, ibi: *His quidem igitur* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod considerare de delectatione et tristitia pertinet ad eum qui circa scientiam poli-

7 igitur] videtur *add.* T(-S VeZa)

1-5 Albertus *Lect.* f. 147rb : « Postquam determinavit de continentia et incontinentia quae sunt circa delectationes, hic determinat de delectatione» ; *Comm.* p. 500 a. Cf. infra c. 14 lin. 1-5 cum adn. ; X c. 1 lin. 20-27 cum adn. 7 Lin. 1152 b 8.

ticam philosophatur ad quam tota moralis doctrina reducitur sicut ad principalem, ut in principio habitum est.

1152 b 2 Secundo ibi: *Iste enim finis* etc., probat propositum tribus rationibus. Quarum prima est quod, sicut finis architectonicae artis est ille ad quem respiciunt sicut ad quandam mensuram omnia quae sub illa arte continentur, ita se habet delectatio in his quae pertinent ad moralem doctrinam; respiciendo enim ad delectationem dicimus aliquid esse malum et aliquid simpliciter bonum. Illum enim dicimus esse bonum qui in bonis delectatur, malum autem eum qui in malis; et in his etiam quae fiunt idem iudicium observatur, iudicamus enim esse malum id quod ex mala delectatione procedit, bonum autem quod ex bona. In qualibet autem scientia maxime considerandum est id quod habetur pro regula. Unde ad philosophum moralem maxime pertinet considerare de delectatione.

1152 b 4 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. Et dicit quod non solum conveniens est morali considerare de delectatione, sed etiam est ei necessarium. Quia ad ipsum pertinet considerare virtutes et malitias; ostensum est autem supra in II quod virtus et malitia moralis sunt circa delectationes et tristitias; ergo necessarium est morali considerare de delectatione et tristitia.

1152 b 6 Tertiam rationem ponit ibi: *Et felicitatem* etc. Ad philosophum enim moralem pertinet considerare felicitatem, sicut ultimum finem; sed plures ponunt esse felicitatem cum delectatione, inter quos etiam et ipse, unde et apud Graecos beatus nominatur a gaudendo; ergo ad moralem philosophum pertinet determinare de delectatione.

1152 b 8 Deinde cum dicit: *His quidem igitur* etc., determinat de delectatione et tristitia. Et primo determinat de eis in communi; secundo specialiter determinat de corporalibus delectationibus, circa quas posuit esse continentiam et incontinentiam, ibi: *De corporalibus autem utique* etc. Circa primum duo facit: primo prosequitur opiniones impugnantium delectationem; secundo determinat contrariam veritatem, ibi: *Sed tamen quoniam et tristitia malum* etc. Circa primum tria facit: primo proponit opiniones impugnantium delectationes; secundo inducit rationes eorum, ibi: *Totaliter quidem igitur* etc.; tertio solvit, ibi: *Quoniam autem non accidit* etc. Circa primum ponit tres opiniones. Quibusdam enim videbatur quod nulla delectatio esset bona neque per se neque per accidens, et si contingat quod aliquod delectabile sit bonum, non tamen idem est in eo id quod est bonum et delectatio. Alii autem dixerunt quod delectationes quaedam sunt bonae, sed multae sunt pravae, et ita non omnis delectatio est bonum. Tertii autem dixerunt quod etiam si omnes delectationes essent bonae, non tamen continget aliquam delectationem esse optimum.

Deinde cum dicit: *Totaliter quidem igitur* etc., 1152 b 12 inducit rationes ad praedictas opiniones. Et primo ad primam; secundo ad secundam, ibi: *Huius autem* etc.; tertio ad tertiam, ibi: *Quod autem non optimum* etc. Circa primum ponit sex rationes. Quarum prima sumitur ex diffinitione delectationis quam ponebant dicentes quod delectatio est quaedam sensibilis generatio in naturam (dum enim aliquid sensibiliter aggeneratur naturae nostrae quasi nobis connaturale, ex hoc delectamur, sicut patet in sumptione cibi et potus), nulla autem generatio est de genere finium, sed potius generatio est via in finem, sicut aedificatio non est domus. Sed bonum habet rationem finis. Ergo nulla generatio et per consequens nulla delectatio est bonum.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc temperatus* 1152 b 15

21 aliquid] esse *add.* As T(-V6) *nec non post* simpliciter O 32 etiam est *inv.* T(-Za) 32 ei *om.* ψ 42 et ipse] ipse erat Ψ 63 delectationes quaedam *inv.* Ψ 65 Tertii *coni, cum* P5 S F1 VeZa *sec.m.* Er*O Wi] Tertio Θ

12 Lib. I 2, 1094 a 26 - b 11. 16-19 Sic igitur Thomas verba Aristotelis intellexisse videtur : « Iste est finis *(nom. casus)* architecton *(genet, casus* = architectonis) ad quem respicientes... » *(Gallice : «* Est la fin de l'artisan principal ce en regard de quoi...). Cf. Albertus *Lect.* f. i47vb : «Ad quicquid respiciens architector iudicat omnia esse bona vel mala pertinet ad considerationem illius scientiae ; sed architector in moralibus iudicat omnia quae sunt in operibus humanis vel bona vel mala secundum quod sunt ad delectationes bonas vel malas ; ergo etc. » ; *Comm.* p. 500 b. « Politica enim scientia sive politicum bonum finis est *architectonis...* › ; ipse Thomas *Super IV Sent,* d.49 q.3 a.4 arg. 1 et ad 1 : « delectatio dicitur esse finis architecton non quia sit architectonicae, scilicet civilis, finis ultimus... ; dicitur autem esse finis architecton ut regula quaedam ad quam architecton, scilicet civilis, omnia iudicat ». - Aliter, nec tamen recte, verba Aristotelis interpretatus est Thomas supra II c. 3 lin. 39-41 ; *IA-II^* q.34 a.4 s.c. : «Et philosophus dicit in VII Ethicorum quod delectatio est finis architecton, id est principalis, ad quem...» ; *II*-II™* q.58 a.9 ad 1; ibi enim sic intellexisse videtur : «Iste est finis *(nom. casus)* architecton *(adiect. nom. casus)...* *(Gallice* : «Est la fin principale ce en regard de quoi...). - Aliter et recte (finis *genet, casus* architecton *nom. casus* . «C'est lui l'artisan de la fin en regard de laquelle...») Anonymus, p. 444, 28-32; O8, f. i66vb: « Iste enim politicus architecton est; architecton autem dicitur qui praecipit de omnibus, et politicus vir praecipit : 'Hos quidem iuvenum oportet fieri musicos ut aptos existentes ad ipsam, hos autem milites' ; et simpliciter architecton est et speculativus omnis finis politicus, et militaris finis, qui est victoria, et musici finis, qui est consonum dicere» ; Robertus Grosseteste *Notula* (ad Arist. 1152 b 2 laud.). 34 Cap. 3, 1104 b 4 - 1105 a 13. 41-42 Supra I 13, 1099 a 7-31. 42-43 Anonymus, p. 445, 8-9 ; O8, f. i66vb (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) : « Propter quod et eudemona [id est felicem] nominaverunt macarium [id est beatum] apo toy chairein [id est a gaudere] sive delectari in tota vita » ; Albertus *Lect.* f. i47va · «Ad 6 dicendum quod nomen graecum beatitudinis sonat gaudium: eudemona enim, id est felicem, nominant macharium, id est beatum, apo toy chairein, id est a gaudere sive delectari in tota vita» ; *Comm.* p. 500-501. 50 Cap. 14, 1154 a 8. 53 Cap. 13, 1153 b 1. 56 Lin. 1152 b 12. 57 Cap. 12, 1152 b 25. 71 Lin. 1152 b 20. 72 Lin. 1152 b 22.

etc. Quae talis est. Nullus virtuosus laudatur ex hoc quod fugit quod bonum est. Temperatus autem laudatur ex hoc quod fugit delectationes. Ergo delectatio non est aliquid bonum.

1152 b 15bis Tertiam rationem ponit ibi: *Adhuc prudens* etc. Quae talis est. Sicut prudens persequitur, id est quaerit, non tristari, ita etiam quaerit non delectari. Sed tristitia non est bonum. Ergo neque delectatio.

1152 b 16 Quartam rationem ponit ibi: *Adhuc impedimentum* etc. Quae talis est. Nullo bono impeditur prudentia. Impeditur autem per delectationes, et tanto magis quanto sunt maiores, ex quo videtur quod per se et non per accidens impediant; sicut patet quod delectatio venereorum, quae est maxima, in tantum impedit rationem quod nullus in ipsa delectatione actuali potest aliquid actu intelligere, sed tota intentio animae trahitur ad delectationem. Ergo delectatio non est aliquid bonum.

1152 b 18 Quintam rationem ponit ibi: *Adhuc ars* etc. Quae talis est. Omne bonum humanum videtur esse opus alicuius artis, quia bonum hominis ex ratione est. Sed delectatio non est opus alicuius artis, quia nulla ars est ad delectandum. Ergo delectatio non est aliquid bonum.

Sextam rationem ponit ibi: *Adhuc pueri* etc. 1152 b 19
Quae talis est. Illud quod est in homine puerile et bestiale vituperatur. Sed pueri et bestiae persequuntur, id est quaerunt, delectationes. Ergo delectatio non est aliquid bonum.

Deinde cum dicit: *Huius autem* etc., ostendit 1152 b 20
quod non omnes delectationes sint bonae. Et dicit quod huius quod est non omnes delectationes esse bonas, ostensivum est quod sunt quaedam delectationes turpes, id est inhonestae, et probrosae, id est infames; et cum hoc etiam quaedam delectationes sunt nocivae, quod patet ex hoc quod quaedam delectabilia inducunt homini aegritudinem. Et sic patet quod non omnes delectationes sunt bonae.

Deinde cum dicit: *Quod autem non optimum* etc., 1152 b 22
probat quod nulla delectatio sit optimum, etiam si omnes essent bonae. Finis enim est id quod est optimum. Delectatio autem non est finis, sed magis generatio quaedam. Ergo delectatio non est optimum. Ultimo autem epilogando concludit quod ea quae dicuntur de delectatione fere haec sunt.

105 est] *ante* ex ratıone Ψ *om.* F no Illud] *om.* T (-Fl)

90-91 Aliter et recte Anonymus, p. 446, 7-8 (ubi legisse videtur Robertus Grosseteste το ἀλυπου <διώκει ὁ φρόνιμο , και> οὐ <διώκει το> ἡδὺ, ἤτοι ὁ φρόνιμο την ἡδονην μισεῖ) ; O8, f. 167m « Non trıste persequitur prudens, et non persequıtur delectabile, id est prudens delectationem odit» ; Robertus Grosseteste *Notula* (in adn. ad Arist. 1152 b 15 laud.) ; Albertus *Lect. î.* I48rb «sed delectabile, quod non est trıste, non persequitur prudens» ; ipse Thomas *IÀ-Π^* q^g a.i arg.2.

1152 b Quoniam autem non accidit propter haec non esse bonum neque optimum, ex his manifestum. § Primum quidem quoniam bonum dupliciter, hoc quidem enim simpliciter, hoc autem alicui, et naturae et habitus consequentur, quare et motiones et generationes consequentur. Et pravae visae esse hae quidem simpliciter, pravae alicui autem non, sed eligibiles huic; quaedam autem neque huic, sed aliquando et secundum paucum tempus, eligibiles autem non; hae autem neque delectationes, sed videntur, quaecumque cum tristitia et medicinae gratia, puta quae laborantium. § Adhuc quia boni hoc quidem operatio, hoc autem habitus est, secundum accidens constituentes in naturalem habitum delectabiles sunt. Est autem operatio in concupiscentiis eius qui cum tristitia habitus et naturae. Quia et sine tristitia et concupiscentia sunt delectatio- 1153 a nes, puta eius quod est speculari operationes, natura non indigente. Signum autem, quoniam non eodem delectabili gaudent repleta natura et constituta, sed constituta quidem simpliciter delectabilibus, repleta autem et contrariis; et enim acutis et amaris gaudent, quorum nihil neque natura delectabile neque simpliciter delectabile, quare neque delectationes; ut enim delectabilia ad invicem constituta sunt, sic et delectationes quae ab his. § Adhuc non necessarium alterum quid esse melius delectatione, quemadmodum quidam aiunt finem generatione. Non enim generationes sunt neque cum generatione omnes, sed operationes et finis. Neque factorum accidunt, sed utentium. Et finis non omnium alterum quid, sed in perfectionem ducentium naturae. Propter quod et non bene habet sensibilem generationem dicere esse delectationem, sed magis dicendum operationem eius qui secundum naturam habitus, pro eo autem quod est sensibilem, non impeditam. Videtur autem generatio quaedam esse, quoniam principaliter bonum; operationem enim generationem existimant esse, est autem posterius. § Esse autem pravas quoniam aegritudinalia quaedam delectabilia, idem quoniam sana quaedam prava ad pecuniam; hac igitur prava ambo, sed non prava secundum hoc, quia et

26 quoniam R : quia L 28 consequentur2 A(Ob) RtRp2-3 T *(lin.* 27) : *om.* A(KbLbMb) LRp1-4 29 visae AL'T *(lin. 35)* : in se L2R *(sed obsc. nonnulli mss.)* 29 esse hae quidem A(LbMbOb) L : *om.* A(Kb) R 29 *Post* simpliciter *virg. interp.* T *(lin.* 35) : *non interp.* A 35 eius qui cum tristitia A(=ὑπολύπου Mb) RtT *(lin.* 73) : deficientis A(=ὑπολοίπου Kb) L *(sed in transl. Anonymi, p.* 448, 20 : deficientis [seu subtristatae] naturae ; 448, 26-27 : subtristatae [seu deficientis] naturae) indigentis et imperfecti Rp 1153 a 2 gaudent RtT *(lin.* 92) : sed (=δὲ *cf.* τε *post* ἀναπληρουμένη A) *add.* L secundum *(ex mendosa lect.) add.* Rp 2 repleta *(nom. ca.)* T *(lin.* 92) : repleta (ab. ca. *Roberti Grosseteste notula in* Sk2) L quae (quem Rp) repletur R *Cf. Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm. lin.* 91-102 *laud.* 3 constituta... constituta *nom. ca.* T *(lin.* 93, 94) : ab. ca. *Roberti Grosseteste notula in* EtSk2 4 repleta *nom. ca.* T *(lin.* 97) : repleta (ab. ca. *Roberti Grosseteste notula in* Sk2) LRt quae repletur Rp 6 invicem ART *(lin.* 105) : alia L 7 quae RT *(lin.* 106) : *om.* L 8 quid AL1 L2(N4Rn) T *(lin.* 114) : quidem L2(P13Ha) R 8 quidam ALRtRp3T *(lin. 115)* : quaedam Rp1-2-4 *(corr. sec.m.* Ba*Vd) 11 quid AL(-P13) T *(lin.* 129) : quidem P13 R 12 in perfectionem ALT *(lin.* 131) : imperfectionem Rt inperfectione Rp *(corr sec.m.* Ba4Vd) 17 posterius (=ὕστερον) RT *(lin 150)* : alterum (=ετερον) AL 18 quaedam2 ALRtT *(lin.* 158) : quidem Rp 19 hac (=ταύτῃ) ART *(lin.* 160 ex una parte) : haec (=ταῦτα) L *(in textu ; sed cf. Roberti Grosseteste notula in transl. Anonymi,* p. 450, 26, *ins.* : Haec igitur ambo [vel, sicut habet aliud transcriptum, Sic, vel : Huius gratia, ambo]) *cf. infra* 1156 b-22 *cum adn.*

speculari aliquando nocet ad sanitatem. § Impedit autem neque prudentiae neque habitui neque uni quae ab unoquoque delectatio, sed alienae, quia quae a speculari et discere, magis faciunt speculari et discere. § Artis autem non esse opus neque unam delectationem, rationabiliter accidit; neque enim alterius operationis neque unius ars est, sed potentiae. Quamvis et pigmentaria ars et pulmentaria videtur delectationis esse. § Temperatum autem fugere et prudentem persequi non tristem vitam, et pueros et bestias persequi, eodem solvuntur omnia. Quia enim dictum est qualiter bonae simpliciter et qualiter non bonae omnes delectationes, tales et pueri et bestiae persequuntur, et harum non contristationem prudens (eas quae cum concupiscentia et tristitia et corporales, tales enim hae), et harum superabundantias secundum quas intemperatus intemperatus. Propter quod temperatus fugit has, quia sunt delectationes et temperati.

29 enim A(LbMbOb) LT *(lin.* 201) : et A(Kb) R (enim *add.* Rt) 29 est ALRt : et Rp 31 contristationem L2R : tristationem L1 *(in textu* ; contristationem *in comm.)* 33 superabundantias A(KbLbOb) RT *(lin.* 208-210) . fugit *add.* A(Mb) L

1152 b 25 *Quoniam autem non accidit* etc. Postquam Philosophus posuit rationes ad opiniones praemissas, hic intendit eas solvere. Et primo proponit quod intendit, dicens quod ex sequentibus erit manifestum quod propter praedictas rationes non sequitur neque quod delectatio non sit bona, neque quod non sit optima. Praetermittit autem mediam opinionem quae ponebat non omnes delectationes esse bonas quia est aliqualiter vera; has autem duas simul commemorat quia ex similibus rationibus procedunt, unde et simul solvuntur.

1152 b 26 Secundo ibi: *Primum quidem* etc., solvit praedictas rationes. Et primo praemittit quasdam distinctiones per quas potest sciri qualiter delectatio sit bona vel non bona; secundo solvit rationes inductas, ibi: *Adhuc non necessarium* etc. Circa primum ponit duas distinctiones, quarum utraque sumitur secundum distinctionem boni, quod est delectationis obiectum. Dicit ergo primo quod bonum dupliciter dicitur, uno modo id quod est bonum simpliciter, alio modo id quod est bonum alicui, et quia omnia in bonum tendunt, consequenter ad hoc se habent et naturae et habitus, qui scilicet ordinantur vel ad bonum simpliciter vel ad id quod est alicui bonum, et quia motiones et generationes ex quibusdam naturis et habitibus procedunt, oportet quod etiam consequenter eodem modo se habeat circa eas, ut scilicet quaedam earum sint bonae simpliciter et quaedam sint bonae alicui. Sic igitur, supposito quod delectationes sint motiones et generationes, ut adversarius dicit, distinguenda sunt quatuor genera delectationum, quarum quaedam sunt bonae simpliciter, sicut delectationes in operibus virtutum; quaedam autem delectationes simpliciter quidem videntur pravae, sed quantum ad aliquem unum non sunt pravae, sed eligibiles ei propter aliquam necessitatem, sicut infirmanti sumere medicinalia; tertio autem gradu quaedam neque huic sunt simpliciter eligibiles et bonae, sed aliquando et per paucum tempus, non tamen sunt ei eligibiles simpliciter, sicut furari cibum in articulo extremae necessitatis; quarto autem gradu sunt quaedam delectationes quae etiam non sunt vere delectationes, sed apparent propter corruptam dispositionem eius qui in talibus delectatur, sicut quaecumque delectationes sunt cum tristitia vel dolore, assumuntur ut medicinae illius doloris, sicut patet de his in quibus delectantur laborantes, id est infirmantes, delectabile enim videtur quandoque infirmo vertere se per lectum et sumere aliqua acerba vel aliquid simile.

Secundam distinctionem ponit ibi: *Adhuc quia boni* etc. Et dicit quod duplex est bonum quoddam quidem se habet per modum operationis, sicut con- i152 b 33

15 non bona] mala ψ 29 igitur] ergo ψ 30 sint] sunt O(-Kr *corr. sec.m.* Pd) 43 vere *Cf. infra lin* 83 88, 185 44 apparent BoFCHPW3 V6Za *sec.m.* S] apparenter Φi-BoPO1?^3) F1 *sec.m.* Wi appetitus PP2 *obsc. pr.m.* SWi *Sed cf. Arist.* 1152 b 32 *et Anonymus in app. fontium laud.*

16 Lin. 1153 a 7. 41-42 Cf. supra V c. 13 lin. 158-161 cum adn. 53-56 Cf. Aristoteles *De anima* II 1, 412 a 10-11, 22-23 ; ii, 417 a 21-29 i supra VII 3, 1146 b 31-32 (nec non supra I 12, 1098 b 31 - 1099 a 3 ; infra VIII 5, 1157 b 5-11).

sideratio, quoddam autem per modum habitus, sicut scientia; horum autem operatio est sicut bonum perfectum, quia est perfectio secunda, habitus autem est sicut bonum imperfectum, quia est perfectio prima; unde et delectatio vera et perfecta consistit in bono quod est operatio. Illae vero actiones vel motiones quae constituunt hominem in habitum naturalem, id est quae sunt naturalis habitus constitutivae, sunt quidem delectabiles, sed secundum accidens; nondum enim habent rationem boni, quia praecedunt etiam ipsum habitum qui est perfectio prima, sed secundum ordinem ad hoc bonum habent rationem boni et delectabilis. Manifestum est autem quod operatio delectabilis quae est in concupiscentia non est operatio habitus perfecti, quia perfecto habitu non remanet aliquid concupiscendum quod ad istum habitum pertineat, unde oportet quod talis operatio procedat ex aliquo principio habituali seu naturali quod est cum tristitia; non enim est absque tristitia quod aliquis concupiscat perfectionem naturalem quam nondum habet. Quod autem non omnes operationes delectabiles sint tales, patet, quia inveniuntur quaedam delectationes quae sunt sine tristitia et concupiscentia, sicut patet de delectatione quae est circa operationes speculationis: talis enim delectatio non est cum aliqua indigentia naturae, sed potius procedit ex naturae perfectione, puta ex ratione perfecta per habitum scientiae. Sic ergo vere et per se delectationes sunt illae quae sunt circa operationes procedentes ex habitibus seu naturis et formis iam existentibus; illae autem delectationes quae sunt circa operationes constitutivas habituum et naturarum non sunt vere et simpliciter delectationes, sed per accidens. Et huius signum est quia si essent huiusmodi vere delectabilia, in omni statu delectabilia essent, quod patet esse falsum quia non eodem delectabili gaudet natura superimpleta, puta cum homo nimis comedit, et natura constituta, id est bene disposita; natura enim bene disposita gaudet his quae sunt simpliciter delectabilia, quae scilicet sunt convenientia naturae humanae, sed natura superimpleta gaudet in quibusdam contrariis his quae sunt simpliciter delectabilia; gaudent enim homines repleti quibusdam acutis et amaris, eo quod faciunt digerere cibum, cum tamen nihil eorum sit naturaliter delectabile, quia non est simile naturae humanae sed in excessu se habens, ex quo sequitur quod neque etiam sint simpliciter delectationes quae ab eis causantur, quia sicut se habent delectabilia ad invicem, ita etiam se habent et delectationes quae ab eis causantur.

Deinde cum dicit: *Adhuc non necessarium* etc., 1153 a 7
solvit rationes supra inductas. Et primo solvit rationem inductam ad tertiam opinionem; secundo rationem inductam ad secundam, ibi: *Esse autem pravas* etc.; tertio rationes quae sunt inductae ad primam, ibi: *Impedit autem* etc. Dicit ergo primo quod non est necessarium quod delectatio non sit optimum sed aliquid aliud sit melius delectatione, quod quidam hac ratione dicunt quia finis est melior generatione, delectationem vero ponunt generationem. In quo quidem falsum supponunt quia, ut ex praemissis patet, non omnes delectationes sunt generationes aut cum generatione, tales enim sunt solae illae quae sunt cum tristitia et concupiscentia constitutivae habituum, sed quaedam sunt operationes et ex hoc habent rationem finis, quia operatio est perfectio secunda, ut dictum est. Et huiusmodi delectationes non accidunt factorum, id est his quae fiunt, sed utentium, id est utentibus, quasi dicat: Non consistunt huiusmodi delectationes in ipso

58-59 perfectio *coni, cum* Za Ed3 *sec.m.* Pd BxKrOV10] operatio Θ 69 in] cum Ψ *Sed cf. Arist.* 1152 b 35 70 perfecto *coni, cum sec.m.* SWi] operatio Φ(-Pβ) perfectio P6 Ψ 70 habitu] habitus Φ habitum *pr.m.* Wi habitui F1 71 istum] illum Ψ 76 non *coni, cum* F1 V'Za Ed3 *sec.m.* Pd AoBg'KrOP3] ratio Θ (racione P10 *om.* Er2P'Wi) 83 ergo] igitur Ψ; -P) 83 vere *Cf. supra lin.* 43 *cum adn.* 87 operationes] *add.* secundum ®(-DbP* sed Ao et Bg1 *exp.* C1) scilicet (?) PWi nature F1 116-117 ponunt generationem *inv.* Ψ

56-59, 65-66 Cf. supra I c. 1 lin. 187-189 cum adn. ; infra lin. 123. 91-102 Albertus *Lect.* f. I48va : « Et dicit quod non eodem delectatur natura quando iam est constituta et perfecta et quando est repleta, vel his quae sunt ad constitutionem naturae, sicut cibis, quia post satietatem delectantur quibusdam acutis et amaris ad digestionem cibi, quae secundum se non sunt delectabilia... ; vel repleta innaturalibus dispositionibus sicut quidam delectantur in humano sanguine bibendo». - Aliter et recte Anonymus, . 449, 4-12 ; O8, f. i68ra : « Quia non eodem delectabili gaudent omnes et repleta natura, id est si quis esurit et debet replere ipsius ventrem indigentem existentem cibis, et constituta, id est si quis est constitutus, id est saturatus... ; repleta autem, id est indigente autem existente cibis natura, id est si autem quis esurit, gaudet et contrariis » ; Robertas Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 Sk2) : « Ordina sic : Sed repleta natura, id est natura indigente compleri (repletionem enim hic vocat complementi indigentiam et indigentiae suppletionem), et constituta natura, id est habente indigentiae complementum, non eodem delectabili gaudent, homines supple ; sed eorum natura existente constituta, id est habente complementum indigentiae, gaudent simpliciter delectabilibus ; repleta autem, id est existente adhuc in suppletione indigentiae nondum indigentia perfecte suppleta, gaudent et contrariis, id est his quae contraria sunt simpliciter delectabilibus. Repletio autem secundum quod hic sumitur est via et generatio ad complementum, constitutio vero est ipsum complementum et perfectio acquisita ex repletione, quae repletio necessario est cum indigentia. Ubi autem nos posuimus repleta, participium praeteriti temporis, graecus habet participium praesentis temporis, quo nos caremus » ; Albertus *Comm.* p. 504 a. 108-109 Albertus *Lect.* f. I48va : « Et quia octava ratio, quae erat tertiae opinionis [1152 b 22-24], conveniebat cum prima [1152 b 12-14] in medio, ideo consequenter solvit ipsam». 109 inductam : supra . ii, 1152 b 22-24. no inductam . supra c. 11, 1152 b 20-22. no Lin. 1153 a 17. m inductae : supra c. ii, 1152 b 12-20. 112 Lin. 1153 a 20. 116-117 Cf. supra c. 11, 1152 b 13. 118 Lin. 1152 b 33 - 1153 a 7. 123 Supra lin. 56-57.

fieri habituum, sed in usu eorum iam existentium. Et secundum hoc patet quod non oportet quod omnium delectationum alterum aliquid sit finis, sed solummodo illarum delectationum quae sequuntur operationes ducentes ad perfectionem naturae, quae sunt cum concupiscentia. Et ex hoc etiam tollitur diffinitio delectationis quae inducebatur in prima ratione primae opinionis; non enim bene se habet dicere quod delectatio sit generatio sensibilis, quod convenit imperfectis delectationibus, sed magis dicendum est, secundum quod convenit perfectis delectationibus, quod delectatio sit operatio habitus connaturalis iam existentis, et loco eius quod posuerunt « sensibilem », ponamus nos « non impeditam », ut sit haec diffinitio delectationis: Delectatio est operatio non impedita habitus qui est secundum naturam, id est qui naturae habentis congruit; impedimentum autem operationis difficultatem causat in operando quae delectationem excludit. Ideo autem quibusdam visum est quod delectatio esset generatio quaedam, quoniam delectatio est circa id quod est principaliter bonum, id est circa operationem, quam existimant esse idem generationi, cum tamen non sit idem sed aliquid posterius; nam generatio est via in naturam, operatio autem est usus naturalis formae aut habitus.

1153 a 17 Deinde cum dicit: *Esse autem pravas* etc., solvit rationem inductam pro secunda opinione. Et dicit quod hoc quod probabatur esse quasdam delectationes pravas quia sunt quaedam delectabilia inducentia aegritudinem, idem est ac si concluderetur quod quaedam sanativa sunt prava quia nocent pecuniae, quae in ea expenditur; dicendum est igitur quod ambo, scilicet delectabilia et sana, sunt prava ex una parte, scilicet in quantum nocent delectabilia quidem sanitati, sanativa vero pecuniae, sed non sunt prava secundum hoc, id est in quantum sunt sanativa vel delectabilia, quia secundum eandem rationem posset concludi quod speculatio veritatis esset prava quia aliquando nocet sanitati.

1153 a 20 Deinde cum dicit: *Impedit autem* etc., solvit rationes inductas pro prima opinione. Quarum prima iam soluta est. Unde primo solvit quartam; secundo quintam, ibi: *Artis autem non esse* etc.; tertio simul secundam, tertiam et sextam, ibi: *Temperatum autem fugere* etc. Dicit ergo primo quod non praestat impedimentum neque prudentiae neque alicui alii habitui delectatio propria, quae scilicet est ab unoquoque, sed alienae delectationes unicuique impedimentum praestant, quin immo delectationes propriae coadiuvant ad unumquodque, sicut delectatio qua quis delectatur in speculando et discendo facit hominem magis speculari et discere. Et sic non sequitur quod delectatio sit malum simpliciter, sed quod aliqua delectatio sit mala alicui.

Deinde cum dicit: *Artis autem non esse* etc., solvit quintam rationem. Et dicit quod rationabiliter accidit quod nulla delectatio sit opus artis; ea enim quae est vere et proprie delectatio consequitur operationem, non autem generationem, ars autem est factiva generationis, quia est recta ratio factibilium, ut in VI dictum est, non est autem ars factiva operationis, sed potentiae alicuius ex qua procedit operatio. Quamvis posset solvi per interemptionem, quia pigmentaria ars et pulmentaria videtur ordinari ad delectationem; tamen non sunt ipsius delectationis factivae, sed delectabilium. 1153 a 23

Deinde cum dicit: *Temperatum autem* etc., solvit simul secundam, tertiam et sextam rationem. Et dicit quod hoc quod temperatus fugit delectationes (quod erat secunda ratio) et hoc quod prudens quaerit vitam sine tristitia (quod erat tertia ratio) et hoc quod pueri et bestiae quaerunt delectationes (quod erat sexta ratio), omnia habent eandem solutionem. Dictum est enim quod quaedam delectationes sunt bonae simpliciter et quomodo non omnes sunt tales, et huiusmodi delectationes, quae scilicet non sunt bonae simpliciter, quaerunt pueri et bestiae, et harum tristitiam fugit prudens (loquimur de corporalibus delectationibus, quae sunt cum concupiscentia et tristitia, et tales sunt huiusmodi delectationes, scilicet non bonae simpliciter), et secundum harum superabundantias dicitur aliquis intemperatus. Unde et hae sunt illae delectationes quas temperatus fugit; sunt autem quaedam delectationes propriae temperati, prout scilicet in operatione propria delectatur, et has non fugit sed quaerit. 1153 a 27

155 probabatur] probatur Φl AoBg3KrP5VV10 SP Za probat V6 178 qua *coni, cum* P' pi Vs *sec.m.* Pd C^ KrOV10 SW1] quam (*vel* quem) φ quod ψρP1 Ve) ig8 quod] que Φ V6 *sec.m.* S

134 Cap. ii, 1152 b 13. 152 usus : cf. supra I 12, 1098 b 31 - 1099 a 3. 168 inductas : supra c. 11, 1152 b 12-20. 169 Lin. 1153 a 7-17. 170 Lin. 1153 a 23. 171 Lin. 1153 a 27. 183 Cf. supra c. 11, 1152 b 18-19. 187-188 Cf. supra I c. 1 lin. 139-140 cum adn. 197 Cf. supra c. 11, 1152 b 15. 198 Cf. supra c. 11. 1152 b i5bis. 200 Cf. supra c. 11, 1152 b 19-20.

13

1153b Sed tamen quoniam et tristitia malum, confessum est, et fugibile; haec quidem enim simpliciter malum, haec autem in eo quod quo impeditiva. Fugibili autem contrarium vel fugibile aliquid et malum vel bonum. Necessarium igitur delectationem quoddam bonum esse. § Ut enim Speusippus solvebat non convenit solutio, quemadmodum maius minori et aequali contrarium. Non enim utique dicet quod vere malum quidem esse delectationem. § Optimum autem nihil prohibet delectationem aliquam esse si quaedam pravae delectationes, quemadmodum et scientiam quandam quibusdam pravis existentibus. § Forte autem necessarium, si quidem uniuscuiusque habitus sunt operationes non impeditae, sive si omnium operatio est felicitas sive si alicuius ipsorum utique est non impedita, eligibilissimam esse. Hoc autem est delectatio. Quare erit utique aliqua delectatio optimum, multis delectationibus pravis existentibus, si contingit, simpliciter. § Et propter hoc omnes felicem delectabilem existimant vitam esse et implicant delectationem in felicitatem rationabiliter. Neque una enim operatio perfecta impedita, felicitas autem perfectorum. § Propter quod indiget felix his quae in corpore bonis et his quae exterius et fortuna, ut non impediant haec. Rotatum autem et infortuniis magnis incidentem felicem dicentes esse, si est bonus, vel volentes vel nolentes nihil dicunt. § Propter indigere autem fortuna, videtur quibusdam idem esse bona fortuna felicitati, non existens. Quia et ipsa superexcellens impediens est et forte non est bonam fortunam vocare iustum; ad felicitatem enim terminus ipsius. § Et persequi autem omnia et bestias et homines delectationem, signum quoddam eius quod est esse aliqualiter optimum ipsam:

‹ Fama autem non omnino perditur, quam populi
Multi famant ›.

§ Sed quia non eadem neque natura neque habitus optimus neque est neque videtur, neque delectationem persequuntur eandem omnes, delectationem tamen omnes. § Forte autem et persequuntur non quam existimant neque quam utique dicerent, sed eandem. Omnia enim natura habent quoddam divinum. § Sed et assumpserunt nominis hereditatem corporales delectationes propter et pluries inclinare in ipsas et omnes participare ipsas. Propter solas igitur cognitas esse, has solas

1153 b 4 quoddam bonum Pl3 Rp3'3 T *(lin.* 27) bonum quoddam AL(-Pl3) Rt Rp1-4 5 convenit LRT *(lin.* 43) : contingit A *Ant. transl.(Borghes.)* 6 quod vere (=δπερ) ART *(lin.* 43-44) : quod *Ant. transl.(Borghes.)* L 6 quidem L2(Pl3Ha) R : quid AL1 L^iPRn) 9 autem T *(lin.* 75) . autem et ALR 10 si (=εἰ) L : *om.* R *(leg.* ἤ *cum* A) 11 si A(=εἰ Mb) L1 L2(Pl3Ha) : *om.* A(=ἤ KbLbOb) L2(N*Rn) R 11 utique est LT (? *cf. lin.* 78) : si fuerit R (est *add. post* 11 sive Rp *post* fuerit Rt) αν ἤ A *cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 12-13 Quare... delectatio ALT *(lin.* 83-84) : *om.* R 13 optimum LRpT *(lin.* 84) : quod optimum (=το ἀριστον) Rt 13-14 contingit L*(EtPu Sk2T' Pl2 Re) L2R (convenit Rt) : contigit A L1 (O8Vl2) 23-24 non est A(=οὐκ εστιν Mb) RT *(lin.* 118) : non adhuc A(=οὐκέτι KbOb) L 24 enim terminus ALRtT *(lin.* 119-120) : *om.* Rp 28 famant A^ O'Bl An.) LRp : *om.* AiKhLhMhOh) Rt 29 quia LRtT *(lin.* 140) . quoniam Rp 31 tamen R . quidem L *Cf. supra* 1134 b 29 *cum adn.* 32-33 divinum ALRtRp*T *(lin.* 165) : dominium Rp1-2-3 35 ipsas L2(N*Rn) RT *(lin.* 176) : ipsis L1 L2(Pl3Ha)

1154 a 1 existimant esse. § Manifestum autem et quoniam si non delectatio bonum et operatio, non erit vivere delectabiliter felicem. Cuius enim gratia indigeret utique ipsa, si quidem non bonum? § Sed et triste contingit vivere; neque malum enim neque bonum tristitia, si quidem neque delectatio, quare propter quid utique fugeret? § Neque utique delectabilis vita studiosi, si non et operationes ipsius.

1154 a 5 quid ALRt . quem Rp

1153 b 1 *Sed tamen quoniam et tristitia malum* etc. Postquam Philosophus prosecutus est opiniones impugnantium delectationem et solvit rationes eorum, hic ostendit contrariam veritatem. Et primo per rationes ostensivas: secundo ducendo ad inconveniens, ibi: *Manifestum autem et quoniam* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod delectatio sit bonum; secundo quod aliqua delectatio sit optimum, ibi: *Optimum autem nihil prohibet* etc. Circa primum duo facit: primo ponit rationem; secundo excludit quandam responsionem, ibi: *Ut enim Speusippus* etc. Dicit ergo primo quod confessum est ab omnibus quod tristitia est [simpliciter] malum aliquid et fugiendum, sed hoc dupliciter: quaedam enim tristitia est simpliciter malum, sicut tristitia quae est de bono, quaedam autem est mala secundum quid, in quantum scilicet est impeditiva boni, quia etiam tristitia quae est de malo impedit animum ne prompte et expedite operetur bonum. Manifestum est autem quod ei quod est malum et fugiendum invenitur duplex contrarium: unum quidem quod est fugiendum et malum, aliud autem quod est bonum; sicut timiditati, quae est mala, contrariatur fortitudo tamquam bonum et audacia tamquam malum. Tristitiae autem contrariatur delectatio. Unde concludit necesse esse quod delectatio sit quoddam bonum.

1153 b 4 Deinde cum dicit: *Ut enim Speusippus* etc., excludit quandam solutionem praedictae rationis. Videbatur enim praedicta ratio non valere, eo quod concludit a disiunctiva ad alteram eius partem, scilicet si fugibili contrariatur bonum vel fugibile, quod delectatio, quae contrariatur tristitiae fugibili, sit aliquid bonum. Et ideo Speusippus, qui fuit nepos et successor Platonis in schola, solvebat dicens quod, sicut maius contrariatur minori et aequali, ita tristitia contrariatur delectationi non quidem tamquam aequali, sed sicut maius minori aut e converso, id est non sicut malum extremum bono medio, sed sicut unum malum extremum alteri, puta quod est in defectu ei quod est in excessu aut e converso. Sed Aristotiles dicit hanc solutionem non esse convenientem, quia sequeretur quod delectatio esset vere malum, scilicet secundum suam propriam rationem, sicut superabundantia vel defectus. Sed hoc nullus dicit. Platonici enim, quorum erat haec opinio quod delectatio non sit bonum, non ponebant quod delectatio sit malum simpliciter et secundum se, sed negabant eam esse bonum aliquid, in quantum est quiddam imperfectum vel impeditivum virtutis, sicut patet ex processu praemissarum rationum.

1153 b 7 Deinde cum dicit: *Optimum autem* etc., ostendit quod aliqua delectatio sit optimum. Et primo ostendit propositum; secundo assignat causam erroris, ibi: *Sed et assumpserunt* etc. Primum ostendit duabus rationibus, quarum secunda incipit ibi: *Et persequi autem omnia* etc. Circa primum duo facit: primo ponit rationem; secundo manifestat quod dixerat per quaedam signa, inferendo quaedam correlaria ex dictis, ibi: *Et propter hoc omnes* etc. Circa primum duo facit. Primo excludit quandam rationem contrariam. Videntur enim quaedam delectationes esse pravae, ex quo posset aliquis aesti-

13 simpliciter Θ] *secl.* 21 unum *coni, cum* P5Pe F1 V6Za *sec.m.* Db ClEraP7 SWi] uno Θ 31 disiunctiva AsPdV2 Ed3] disiuncta DbW &*om.* Bg1) T(distincta PP2) 39 aut] et Φ *Sed cf. lin.* 42 50 quiddam] quoddam O(bonum P*)

6 Lin. 1154 a i. 9 Lin. 1153 b 7. 11 Lin. 1153 b 4. 34-35 Cf. supra I c. 7 lin. 84-86 cum adn. 46-47 Aristoteles infra X 2, 1172 b 28 cum Michaelis Ephesini comm., p. 536, 17 ; p. 537, 13. - Michael Ephesinus, p. 542, 27-34 ; O8, f. 2i7vb « *Quid delectatio secundum Platonem*. Dicens unde motus Plato delectationem motum dicebat et contradicens ipsi, dicit nunc et unde persuasus est dicere ipsam generationem [X 3, 1173 b 4]. Est enim, ait, delectatio, Plato, non finis sed eorum quae ad finem via quaedam et transmutatio... Est enim, ait Plato, delectatio generatio in naturam sensibilem [cf. VII 11, 1152 b 13]. Ducit enim, ait Plato, habitum nostrum, in id quod praeter naturam excurrentem, ad eam quae secundum naturam laetitiam... » ; e quo pendet Albertus *Super Dion. De cael. hier.* c. 10 § 2 (ed. Borgnet, t. 14, p. 298 a ; cf. H. Dondaine *Date du Commentaire...*, p. 319) ; ipse Thomas *Super I Sent,* d.i q.4 a.i ; *Super II Sent,* d.20 q.i a.2 ad 3 ; *Super III Sent,* d.27 q.i a.2 ad 3 ; *Super IV Sent,* d.49 q.3 a.4 qla 3 s.c.2, sol. 3 et ad s.c.2 ; *De ver.* q.26 a.4 ad 5 ; *Super. Anal. post.* I 41, in 87 b 10. - Nemesius *De nat. hom.* c.18 (PG 40, 681 A) a Burgundione transi, c.17 (ed. Burkhard, p. [79]) . «Et enim secundum Platonem voluptatum hae quidem sunt falsae, aliae autem verae» (cf. supra c. 11, 1152 b 10-11), e quo pendet ipse Thomas Za-ZZae q.34 a.3 - Cf. infra X c. 2 lin. 125; c. 3 lin. 2, 24, 62, in, 149, 159; c. 4 lin. 2, 5; c. 5 lin. 5-6. 56 Lin. 1153 b 33. 57 Lin. 1153 b 25. 61 Lin. 1153 b 14.

mare quod delectatio non sit aliquid optimum. Sed ipse dicit quod hoc nihil prohibet quin delectatio sit optimum, sicut etiam videmus quod aliqua scientia est optima, scilicet sapientia, ut in VI dictum est, et tamen quaedam scientiae sunt pravae, non quidem in quantum sunt scientiae, sed propter aliquem defectum quem habent vel ex defectu principiorum, quia scilicet procedunt ex falsis principiis, vel ex defectu materiae, sicut patet in scientiis operativis quarum usus inducit ad malum.

1153 b 9 Secundo ibi: *Forte autem necessarium* etc., inducit rationem ad propositum. Et dicit quod uniuscuiusque habitus sunt operationes aliquae non impeditae, felicitas autem est operatio non impedita vel omnium bonorum habituum vel alicuius eorum, ut patet ex his quae in I dicta sunt, unde necessarium est huiusmodi operationes non impeditas esse per se appetibiles. Operatio autem non impedita est delectatio, ut supra dictum est. Unde consequens est quod aliqua delectatio sit optimum, illa scilicet in qua consistit felicitas, licet multae delectationes sint pravae, etiam si contingat quod sint pravae simpliciter.

1153 b 14 Deinde cum dicit: *Et profiter hoc omnes* etc., manifestat quod dixerat per signa, inducendo tria correlaria. Quorum primum est quod, quia operatio non impedita est felicitas et hoc etiam delectationem causât, inde est quod omnes aestimant vitam felicem esse delectabilem et rationabiliter adiungunt delectationem felicitati. Quia nulla operatio perfecta est impedita; felicitas autem est perfectum bonum, ut in I ostensum est; unde est operatio non impedita, quod delectationem causât.

1153 b 17 Ex hoc autem concludit ulterius, ibi: *Propter quod indiget* etc., quod, quia felicitas est operatio non impedita, felix indiget bonis corporis, puta sanitate et incolumitate, et bonis exterioribus quae dicuntur bona fortunae, ut per horum defectum non impediatur felix in sua operatione. Illi autem qui dicunt: « Si homo est virtuosus, est felix, etiam si circumferatur et subdatur magnis infortuniis », nihil rationabile dicunt, sive hoc dicant volentes, quasi interius huic dicto assentientes, sive hoc dicant nolentes, quasi per rationem coacti contra id quod eis videtur; et innuit Stoicos, quorum erat ista opinio.

Tertium correlarium infert ibi: *Propter indigere autem* etc. Et dicit quod, quia felicitas indiget bona fortuna, quibusdam visum est quod idem sit felicitas et bona fortuna, quod tamen non est verum. Quia ipsa superexcellentia bonorum fortunae est impeditiva felicitatis, in quantum scilicet aliqui per hoc impediuntur ab operatione virtutis, in qua consistit felicitas, et tunc non est iustum quod talis superexcellentia vocetur bona fortuna, quia terminus, id est finis vel ratio, bonae fortunae est per comparationem ad felicitatem, ut scilicet in tantum dicatur bona in quantum iuvat ad felicitatem. 1153 b 21

Deinde cum dicit: *Et persequi autem omnia* etc., ponit secundam rationem ad ostendendum quod felicitas sit aliquid optimum; et sumitur per quoddam signum, unde primo ponit ipsum. Et dicit quod hoc quod omnia persequuntur, id est quaerunt, delectationem est quoddam signum quod aliqualiter delectatio sit optimum; illud enim in quod omnes vel plures consentiunt non potest esse omnino falsum, unde in proverbio dicitur quod non perditur omnino fama quae apud multos populos divulgatur. Et huius ratio est quia natura non deficit neque in omnibus neque in pluribus, sed solum in paucioribus; unde id quod invenitur ut in omnibus aut in pluribus videtur esse ex inclinatione naturae, quae non inclinat neque ad malum neque ad falsum. Et sic videtur quod delectatio in quam concurrit omnium appetitus sit aliquid optimum, 1153 b 25

Secundo ibi: *Sed quia non eadem* etc., excludit quiddam quod possit reputari contrarium, scilicet quod non omnes appetunt eandem delectationem. Sed ipse ostendit per hoc non impediri principale propositum, duplici ratione. Primo quidem quia non est eadem natura et habitus optimus omnium neque secundum veritatem neque secundum apparentiam, alia est enim optima dispositio hominis, alia equi, item alia iuvenis, alia senis; et quia unicuique est delectabile id quod est sibi conveniens, inde est quod non omnes appetunt eandem delectationem, quamvis omnes appetant delectationem, quia scilicet delectatio est optimum omnibus, sed 1153 b 29

66 hoc *om.* Φ 91 hoc] hec Φ(li* *sed cf. lin.* 92 *cum adn.)* 92 causât] causant ® (causat BoC*P7 *sec.rn.* BxEr2O causam pip5 *om. pr.m.* Er2) *Sed cf. lin.* 97 *nec non Arist.* 1153 b 13 104 Si homo] quod homo si T(quod homo qui Wi) 117 operatione *coni, cum* Ao *sec.rn.* Cl] opere Θ 130 esse omnino *inv.* Ψ 137 inclinat] inclinatur ® (-Bg,FOP3P5PeP10VV3V4) 138 quam *coni, cum* Za Ed2] quantum Θ (qua Ve)

68 Cap. 6, 1141 a 19 - b 3 ; vel potius c. io, 1144 a 3-6 ; 11, 1145 a 6-11. 80 Cap. 10, 1098 a 7-17. 83 Cap. 12, 1153 a 14-15. 96 Cap. 9, 1097 a 24 - b 6. 105 Anonymus, p. 454, 9-10 ; O8, f. i7orb : «Dicentes autem rotatum, id est adversus rotam latum a temptationibus... » ; Albertus *Lect.* f. i4gvb : « Et ideo qui dicunt eum qui rotatur magnis infortuniis, quasi pressum rota fortunae, esse felicem dummodo sit virtuosus, nihil dicunt... » ; *Comm.* p. 507 b. 108 Albertus *Lect.* f. I4pvb : «sive nolentes, scilicet coacti per aliquam rationem». 109-110 Cicero *Defin.* III χπἱ 42. Cf. supra I c. 16 lin. 137-147 cum adn. 122 Albertus *Lect.* f. I4qvb . «quia terminus ipsius in bonitate est secundum quod iuvat ad felicitatem» ; *Comm.* . 507 b. 133-134 Cf. supra I c. 14 lin. 81-82 cum adn. 135-136 Cf. supra IV c. 5 lin. 22-23 cum adn. 149 Cf. supra I . 13 lin. 34-35 cum adn.

non eadem, sicut nec eadem dispositio naturae est omnibus optima.

1153 b 31 Secundam rationem ponit ibi: *Forte autem* etc. Et potest dici quod omnes homines appetunt eandem delectationem secundum naturalem appetitum, non tamen secundum proprium iudicium; non enim omnes existimant corde neque dicunt ore eandem delectationem esse optimam, natura tamen omnes inclinat in eandem delectationem sicut in optimam, puta in contemplationem intelligibilis veritatis, secundum quod omnes homines natura scire desiderant. Et hoc contingit quia omnia habent naturaliter in se ipsis quiddam divinum, scilicet inclinationem naturae, quae dependet ex principio primo, vel etiam ipsam formam, quae est huius inclinationis principium.

1153 b 33 Deinde cum dicit: *Sed et assumpserunt* etc., assignat rationem quare aliqui opinati sunt delectationem non esse bonum aut optimum. Et dicit quod ratio huius est quia corporales delectationes assumpserunt sibi quasi hereditarie nomen delectationis propter hoc quod frequentius inclinamur in ipsas, utpote adiunctas necessariis vitae, et quia omnes participant ipsas, utpote sensibiles et omnibus notas. Et quia ipsae solae sunt cognitae communiter ab omnibus, propter hoc existimant has solas esse delectationes. Et ideo, quia huiusmodi delectationes non sunt optimae, existimant quidam quod delectatio non sit optimum.

1154 a 1 Deinde cum dicit: *Manifestum autem et quoniam* etc., ostendit propositum ducendo ad inconveniens. Ducit autem ad tria inconvenientia, quorum primum est quod, si delectatio et operatio delectabilis non sit quoddam bonum, sequetur quod felix non vivat delectabiliter. Cum enim felicitas sit per se bona, non requireret delectationem vita felicis si delectatio non esset quoddam bonum.

1154 a 3 Secundo ibi: *Sed et triste* etc., dicit quod, si delectatio non sit aliquod bonum, continget quod vivere in tristitia non sit aliquod malum; si enim delectatio non sit neque bona neque mala, sequeretur idem de tristitia, quae ei contrariatur, et sic tristitia non esset fugienda.

1154 a 5 Tertio ibi: *Neque utique* etc., ducit ad tertium inconveniens. Sequetur enim quod vita virtuosi non sit delectabilis, si operationes eius non sunt delectabiles; quod iam esset si delectatio non esset aliquid bonum, manifestum est enim quod virtus est operativa boni.

166 principio primo] *inv.* T(proprio principio Ve) 191 contingeti] contingit O(convenit As BxBoP10VV4) *Sed cf. lin.* 186, 197 sequetur 197 virtuosi] virtuosa Φ *Sed cf. Arist.* 1154 a 6

163-164 Aristoteles *Met.* I 1, 980 a 21, see. Thomam *Super IV Sent,* d.48 q.i a.3 s.c.2 ; ZM7ae q.3 a.6 arg.2 ; q.29 a.5 arg.2 ; q.163 a.2 arg.2 ; q.166 a.2.

1154 a 8 De corporalibus autem utique delectationibus intendendum dicentibus quoniam quaedam delectationes eligibiles valde, puta bonae, sed non corporales et circa quas intemperatus. § Propter quid igitur contrariae tristitiae malae? Malo enim bonum contrarium. § Vel sic bonae ut necessariae, quoniam et non malum bonum est. § Vel usque ad hoc bonae. Habituum quidem enim et motuum quantorumcumque non est melioris superabundantia, neque delectationis; quantorumcumque autem est, et delectationis est. Corporalium autem bonorum est superabundantia, et pravus persequendo superabundantiam est pravus; sed non necessarias, omnes enim gaudent aliqualiter et pulmentis et vino et venereis, sed non ut oportet. Contrarie autem in tristitia: non enim superabundantiam fugit, sed totaliter. Non enim est superabundantiae tristitia contraria, sed persequenti superabundantiam.

§ Quia autem non solum oportet verum dicere, sed et causam falsi, hoc enim confert ad fidem; cum enim rationabile appareat propter quid videtur verum non ens verum, facit credere vero magis. Quare dicendum propter quid videntur corporales delectationes eligibiliores. § Primum quidem utique quoniam expellit tristitiam; et propter superabundantias, tristitiae ut existente medicina, delectationem persequuntur superabundantem et totaliter corporalem. Vehementes autem fiunt quae medicinae; propter quod et quaeruntur propter iuxta contrarium apparere. § Et non studiosum utique videtur delectatio propter duo haec, quemadmodum dictum est. Quoniam hae quidem pravae naturae sunt operationes vel ex nativitate quemadmodum bestiae, vel propter consuetudinem quemadmodum quae pravorum hominum. Hae autem medicinae, quoniam indi-
1154 b 1 gentis; et habere melius quam fieri, hae autem accidunt his qui perficiuntur; secundum, accidens igitur studiosae. § Adhuc persecutae sunt propter vehementes esse a non potentibus aliis gaudere. Ipsi igitur sibi ipsis sitim quandam praeparant. Quando quidem igitur innocuas, non increpabile, quando autem nocivas, pravum, cum non habeant altera in quibus gaudent. § Et enim multis triste propter naturam. Semper

8 autem ALRT (c/. *supra c.* u *lin.* 50) : *om.* T (*lin.* 1)   12 ~~ut A~~(=ὠ Anonymus, *p.* 456, 10) L (*om.* Re) T (*lin.* 31 in quantum) . quae A(=αἱ KbLbMbOb) Rt *om.* Rp   13-14 quantorumeumque L : quantorum Rt quorumcumque Rp   17 necessarias ALRtRp4 : necessitas Rp1·3·3   20 est AL*Rt : *om.* L3Rp   24 enim ALRtT (*lin.* 85) : *om.* Rp   25 facit credere RpT (*lin.* 87) : credere facit ALRt   27 utique A(=δή LbMb) LR : igitur utique A(=οὐν δη KbOb) T (*lin.* 92 ; *sed cf. lin.* 81)   27-28 *Post* superabundantias *non post* tristitiae *virg. interp.* T (*lin.* 106-108) : *post* tristitiae *non post* superabundantias *interp.* A   29 quae (= αἱ) ARt : *om.* LRp   30-31 iuxta contrarium apparere RT (*lin.* 119-120) : praeter contrarium videri L *Cf. supra* 1137 b 3 *cum adn. et loci in app. font, ad Thomae comm. lin.* 119-120 *laud.*   34 Hae autem medicinae RpT (*? lin.* 136-137) : Medicinae autem LRt   1154 b 1-2 his qui perficiuntur RT (*lin.* 143-144) : perfectis L   5 nocivas L(-Pu) Rt Ba1 T (*lin.* 173) : nocuas P13 Rp(-Ba*)   5 cum (=δτι?) RT (*lin.* 169 quia, *lin.* 183) : neque (=οὔτε) AL   5 non RpT (*lin.* 169, 183) : enim ALRt   5 habeant RT (*lin.* 183) : habent AL   5 altera A(=ἕτερα LhQh) LT (*lin.* 169, 183) : alterum A(=ετερον Mb) Rt alteram A(=ἑτέραν Kb) Rp   6 Et (=τό τε) AL (*nec non* Rp3, *sed ex corr. marg. non suo loco ins. ; cf. adn. seq.*) T (*lin.* 15g, 175) : Tune (=τότε) R   6 enim Rp3T (*lin.* 159, 175) : neutrum

enim laborat animal, quemadmodum et naturales sermones testantur, videre audire dicentes esse triste, sed iam consueti sumus, ut aiunt. § Similiter autem in iuventute quidem propter augmentationem quemadmodum vinolenti disponuntur et delectabile iuventus. § MelancoUci autem secundum naturam indigent semper medicina; et enim corpus corrosuram patiens perseverat propter complexionem et semper in appetitu vehementi sunt. Expellit autem delectatio tristitiam et quae contraria et quae contingens, si sit fortis. Et propter haec intemperati et pravi fiunt. § Quae autem sine tristitia non habent superabundantiam. Hae autem quae natura delectabilium et non secundum accidens. Dico autem secundum accidens delectabilia medicantia; quoniam enim accidit, sanari sustinente, sano operante aliquid, propter hoc delectabile videtur esse. Natura autem delectabilia quae faciunt operationem talis alicuius naturae. § Non semper autem nullum delectabile idem propter non simplicem esse nostram naturam, sed esse aliquid et alterum secundum quod corruptibilia. Quare si quid alterum agat, hoc alteri naturae praeter naturam. Cum autem appropinquet, neque triste videtur neque delectabile. § Quare si huius natura simplex sit, semper eadem actio delectabilissima erit. Propter quod Deus semper una et simplici gaudet delectatione. Non enim solum motus est operatio, sed etiam immobilitatis. Et delectatio magis in quiete est quam in motu. § Transmutatio autem omnium dulcissimum secundum poetam propter malitiam quandam. Quemadmodum enim homo facile transmutabitis qui malus et natura quae indiget transmutatione: non enim simplex neque epiikes.

§ De continentia quidem igitur et incontinentia et delectatione et tristitia dictum est et quid unumquodque et qualiter hoc quidem bonum ipsorum est, haec autem mala. Iam autem et de amicitia dicemus.

(neutri Rp3) ALR (enim *corr. marg. lect. mendosae* non *in lin.* 5 *perperam loco* neutrum *ponit* T *ante* multis *ins.* Rp3 *unde lect. conflata in* Rp3 *[cf. adn. praec.]* Tunc neutri. Et enim) g consueti *Ant. transl.(Borghes.)* T *(lin.* 193) : assueti LR 12 corrosuram patiens perseverat RtRp2T *(lin.* 209 ; cf. Ia-IIae q.32 a.7 ad 2) : morsum consumitur L *om.* Rp1'4'3 17-18 medicantia LR : medicativa P13 As1 *an etiam* T *(lin.* 231) ? 18 sanari RT *(lin.* 232) : medicatum esse L 18 *Post* accidit *et post* sustinente *virg. interp.* T *(lin.* 231-233) : *post* sanari *virg. interp.* A 20 operationem Rt *sec.m.* Ba1 *(ex* T) T *(lin.* 238) : actum LRp4 *om.* Rp1'3·3 24 appropinquet T *(lin.* 259) . appropriet (=ἰδιάζῃ ?) R aequet (==ἰσάζῃ) AL 24 delectabile T *(lin.* 263-264) : quod operatum est (=τὸ πραττόμενον) *add.* AL agitur *(legend.* < quod > agitur) *add.* R 24 Quare RT *(lin.* 266) : Quia AL 27 etiam L2(N4 *deest* Rn) RtRp2'3 T *(lin.* 275) : et AL'Rp1'4 *om.* L2(P13Ha) 30 qui (=ὁ) A *Ant. transl.(Borghes.)* RtRp2'3: *om.* LRp1'4 31 epiikes *Ant. transl.(Ha.* ; modesta *Borghes. sed fortasse ex glossa sup. lin.* ; *cf. infra* 1155 b 35, 1157 a 17, *cum adn.)* T (? *cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* . epieikes (epy- epyey-) LR 32 delectatione L^P1^ 12 T1) L2RpT *(lin.* 293) : de *praem.* AL*(EtO8 Sk2 P12 Re) Rt

1154 a 8 *De corporalibus utique delectationibus* etc. Postquam Philosophus determinavit de delectatione et tristitia in generali, hic specialiter determinat de corporalibus delectationibus circa quas est continentia et incontinentia. Et circa hoc tria facit: primo proponit intentum; secundo movet dubitationem, ibi: *Propter quid igitur* etc.; tertio assignat causam quorundam quae accidunt circa delectationes, ibi: *Non semper autem* etc. Dicit ergo primo quod post ea quae dicta sunt de delectatione in communi, intendendum est nobis de corporalibus delectationibus, ut dicamus quod quaedam delectationes sunt valde eligibiles, scilicet illae quae sunt naturaliter bonae, corporales autem delectationes circa quas aliquis fit intemperatus non sunt tales.

Deinde cum dicit: *Propter quid igitur* etc., movet dubitationem contra praedicta. Et primo proponit dubitationem; secundo solvit eam, ibi: *Vel sic bonae* etc.; tertio assignat causam dictorum, ibi: *Quia autem non solum oportet* etc. Est autem circa pri- 1154 a 10

1-5 Albertus *Lect.* f. 14gvb « Determinato de delectationibus simpliciter per solutionem omnium falsarum opinionum, hic determinat de corporalibus delectationibus circa quas est incontinentia». Cf. supra c. 11 lin. 1-5 cum adn. 7 Lin. 1154 a 10. 9 Lin. 1154 b 20. 18 Lin. 1154 a 11. 19 Lin. 1154 a 22.

mum considerandum quod Philosophus supra ad probandum delectationem esse bonum sumpsit argumentum a malitia tristitiae et quia tunc dixerat corporales delectationes non esse bonas, resumit idem medium pro obiectione. Si enim malo contrariatur bonum, remanet dubitatio, ex quo delectationes corporales dicuntur esse non bonae, quare contrariae tristitiae sint malae.

1154 a 11 Deinde cum dicit: *Vel sic bonae* etc., solvit obiectionem dupliciter. Primo enim dicit quod delectationes corporales sunt aliqualiter bonae, in quantum scilicet sunt necessariae ad depellendas contrarias tristitias, quia et per hunc modum omne illud quod non est malum in sua natura potest dici bonum.

1154 a 13 Secundam solutionem ponit ibi: *Vel usque ad hoc* etc. Et dicit quod delectationes corporales sunt quidem bonae, non autem absolute, sed usque ad hoc, id est usque ad certum terminum. Et huius rationem assignat: cum enim omnis delectatio consequatur habitum aliquem et motum sive operationem, oportet quod, si habituum et motuum sive operationum non potest esse superabundantia melioris, id est superexcessus a bono, quod neque delectationis consequentis posset esse superexcessus, sicut huius operationis quae est contemplatio veritatis non potest esse superexcessus melioris, quia quanto plus aliquis veritatem contemplatur, tanto melius est, unde et delectatio consequens est bona absolute et non solum usque ad aliquam mensuram; si autem habituum et motuum sive operationum sit superexcessus melioris, ita etiam se habebit et circa delectationem consequentem. Manifestum est autem quod circa corporalia bona potest esse superabundantia melioris et huius signum est quod ex hoc aliquis dicitur pravus quod horum bonorum superabundantiam quaerit, etiam si nulli alii noceat; non tamen ex hoc ipso quod quaerit corporalia bona et delectatur in eis est pravus, quia omnes homines aliqualiter gaudent pulmento et vino et venereis, sed ex hoc vituperantur aliqui quod gaudent in eis non secundum quod oportet; ex quo patet quod delectatio corporalis est bona usque ad aliquam mensuram, superabundantia autem ipsius est mala. E contrario autem se habet in tristitia, quia non solum eius superabundantiam fugit virtuosus, sed totaliter omnem tristitiam. Tristitia enim non est contraria superabundantiae delectationis corporalis, quia sic aliquis non tristaretur nisi de maximo recessu a superabundantia delectationum, quae quidem tristitia non multum vituperabilis esset, sed aliqualiter toleranda; sed magis tristitia inhaeret ei qui persequitur superabundantiam delectationum, ex hoc enim contingit quod ex modico defectu delectabilium tristatur. Et inde est quod, sicut superabundantia delectationum corporalium est mala, ita et tristitia.

Deinde cum dicit: *Quia autem* etc., assignat ra- 1154 a 22
tionem praedictorum. Et primo dicit de quo est intentio; secundo exequitur propositum, ibi: *Primum quidem utique* etc. Dicit ergo primo quod non solum oportet dicere solutionem obiectionis, sed assignare causam falsitatis quae erat in obiectione, hoc enim multum confert ad hoc quod fides adhibeatur veritati; cum enim appareat ratio propter quam videtur esse verum illud quod non est verum, hoc facit magis credere veritati. Et ideo dicendum est quare corporales delectationes videantur multis esse eligibiliores aliis delectationibus, cum tamen illae sint bonae absolute, corporales autem solum usque ad aliquam mensuram.

Deinde cum dicit: *Primum quidem igitur* etc., 1154 a 26
exequitur propositum. Et primo assignat rationem quare delectationes corporales videantur magis appetibiles; secundo assignat rationem quare aliae sint magis appetibiles secundum rei veritatem, ibi: *Quae autem sine tristitia* etc. Circa primum assignat duas rationes, quarum secunda ponitur ibi: *Adhuc persecutae sunt* etc. Circa primum duo facit: primo assignat rationem quare delectationes corporales videantur magis appetibiles; secundo assignat rationem quare delectationes non videantur bonae universaliter, ibi: *Et non studiosum utique* etc. Dicit ergo primo quod prima ratio quare delectationes corporales videantur esse magis eligibiles est quia expellunt tristitiam; et quia delectatio corporalis propter sui superabundantiam est medicina contra tristitiam (non enim quacumque delectatione tristitia tollitur, sed vehementi), inde est quod homines quaerunt delectationem superabundantem et corporalem, cui tristitia contrariatur; delectationi autem intellectuali, puta quae est in considerando, non contrariatur aliqua tristitia quia non est in fieri, sed in facto esse, ut supra dictum est. Ex hoc autem

22 bonum] bonam Ψ 23 tunc *coni, cum* Ve] nunc Φ FJZa *sec.m.* SWi iuncit (?) PP2 *pr.m.* S *om. pr.m.* Wi 33 et] etiam φ S *Sed cf. Arist.* 1154 a ia 45 superexcessus] excessus Φ S 47 superexcessus] excessus Φ 56 quod] quia Φ 72 sed magis tristitia *Inc.* 28a *peda* 92 igitur © *Cf. Arist.* n54 a 27 *cum adn.* 96 magis *coni, cum* S V'Za *sec.m.* Er2Kr Wi] minus Φ Fl maius P *pr.m.* Wi

21 Cap. 13, 1153 b i. 23-24 Cap. 13, 1153 b 8, 13, 33 - 1154 a 1. 80 Lin. 1154 a 26. 96 Lin. 1154 b 15. 98 Lin. 1154 b 2. 103 Lin. 1154 a 31. 107-108 Rectius Albertus *Lect.* f. i5ira: « Et dicit quod propter hoc quod sunt vehementes medicinae subito expellentes *superabundantias tristitiae,* ideo superabundanter requiruntur delectationes corporales ». Cf. adn. ad Arist. 1154 a 27-28. 114 Cap. 12, 1153 a 9-11.

ipso quod corporales delectationes sunt medicinae contra tristitias, videntur esse vehementes, quia mensurantur non solum ex sui natura, sed etiam ex contrario quod pellunt; et inde est quod valde quaeruntur, propter hoc quod magis apparent iuxta suum contrarium positae, sicut delectatio potus magis apparet si affuerit sitis. Et ideo illi qui quaerunt delectationem potus praeparant sibi sitim per comestionem salsorum ut magis in potu delectentur.

1154 a 31 Deinde cum dicit: *Et non studiosum utique* etc., assignat rationem quare delectationes non videantur bonae universaliter. Et dicit quod propter delectationes corporales, sicut etiam supra dictum est, visum fuit quibusdam quod delectatio non esset aliquid bonum; in delectationibus enim corporalibus duo inveniuntur. Quaedam enim earum sunt pravae naturaliter, utpote consequentes pravas operationes; quae quidem sunt appetibiles quibusdam ab ipsa sua nativitate, sicut bestiis et bestialibus hominibus, quibusdam autem sunt appetibiles propter consuetudinem, sicut delectationes pravorum hominum. Quaedam vero delectationum corporalium sunt medicinae contra aliquem defectum, et huius signum est quia non sunt nisi indigentis, non enim aliquis delectatur in cibo quo non indiget et sic delectatio cibi est medicina contra tristitiam famis; et manifestum est quod melius est esse aliquem iam perfectum quam fieri, huiusmodi autem delectationes quas dicimus esse medicinales accidunt his qui perficiuntur, non autem his qui iam sunt perfecti, causantur enim ex hoc quod per id quod sumitur tollitur naturae indigentia; sic igitur patet quod non sunt bonae secundum se, sed per accidens, in quantum scilicet sunt ad aliquid necessariae. Et has duas rationes supra tetigit in duabus solutionibus: nam illae delectationes excedunt mensuram debitam quae consequuntur pravas operationes. Quia ergo corporales delectationes non sunt secundum se bonae, cum tamen videantur magis appetibiles, quidam aestimaverunt universaliter delectationes non esse bonas.

Deinde cum dicit: *Adhuc persecutae sunt* etc., ponit secundam rationem. Et circa hoc duo facit: primo ponit rationem; secundo manifestat quiddam quod supposuerat, ibi: *Et enim multis* etc. Dicit ergo primo quod quia corporales delectationes sunt vehementes quaeruntur ab his qui non possunt aliis delectationibus gaudere, scilicet ab hominibus qui solis sensibilibus inhaerent et delectationes intellectuales non percipiunt. Et inde est quod tales homines praeparant sibi ipsis quandam sitim talium delectationum, dum scilicet sponte se ipsos incitant ad earum concupiscentiam, sicut dictum est de illis qui comedunt salsa ut concupiscant potum. Et ideo, quia praedicti homines non habent alia delectabilia in quibus recreentur, non est increpabile si corporales delectationes accipiant, dum tamen tales delectationes non noceant nec eis nec aliis; si autem sint nocivae, hoc est pravum et increpabile, sicut patet de delectatione adulterii vel cibi nocivi. 1154 b 2

Deinde cum dicit: *Et enim multis* etc., assignat rationem cuiusdam quod supposuerat, scilicet quod omnes homines indigeant aliqua delectatione recreari. Et primo assignat huius rationem communiter quantum ad omnes; secundo quantum ad iuvenes, ibi: *Similiter autem* etc.; tertio quantum ad melancolicos, ibi: *Melancolici autem* etc. Dicit ergo primo quod ideo non est increpabile quod aliqui utantur delectationibus corporalibus cum non habeant alias, quia indigent eis sicut medicina contra tristitias; quantum enim ad multa tristitia advenit hominibus propter naturales motus et operationes. Semper enim animal vigilans est in labore, labor autem est contristativus, sicut naturales sermones testantur, qui dicunt quod videre et audire ingerit tristitiam in quantum est laboriosum; ratione cuius animal indiget quiete somni, ut dicitur in libro De somno et vigilia; sed ideo non percipimus huiusmodi tristi- 1154 b 6

141 esse *coni, cum sec.m.* O] habere Θ 141 aliquem] aliquid Bgl ψ *sec.m.* PdV10 180-181 melancolicos *Cf. Praef., p.* 193* 189 quod *om.* T(-V6Za) 189 ingerit *coni, cum* Ve *sec.m.* PdV10 P10 S] iugiter Φ *sec.m.* P ingerere F1 ingerunt Za *sec.m.* Wi (?) *obsc. pr.m.* PSWi *(an* ingerere?)

119-120 Cf. Aristoteles *De soph, elench.* 15, 174 b 5-6 (PL 64, 1024 C) : « Appositis enim iuxta se contrariis, minora et maiora *apparent* », quem locum adferre videtur Thomas /Za-77ae q.144 a.3 ad 4 ; cf. etiam Ia-IZae q.42 a.5 ad 3. - *De caelo* II 9, 289 a 7-8, a Guillelmo de Moerbeke transi. : «Sensibiliora enim iuxta se invicem posita». - *Rhet.* ab Hermanno Alemanno ex arabico sermone in latinum transi. III 2, 1405 a 12 *(ms.* Paris B.N. lat. 16673, f. i27va) : «Propterea quod quando contrariorum alterum alteri propinque ponitur, evidentior est natura eorum» ; 17, 1418 b 3-4 *(ibid.,* f. I45ra) : «Et contraria iuxta se posita magis *elucescunt»,* quem locum proferre videntur scriptores *Summae fratris Alexandri* I p.2 n.120 ; II p.i n.82 (ed. Quaracchi, t. 1, p. 189 a 16-17 › t. 2, p. 104 a 23-24 [cf. tamen Augustinus *De civ. Dei* XI xvm ; PL 41, 332] ; sed in I p.2 n.366 ; II p.i n.455 ; p.2 n.12 *[ibid.,* t. i, p. 542 a 4 ; t.2, p. 585 a 24 ; t. 3, p. 21 b 11] forsitan adferantur Aristotelis verba in *De soph, elench.* et in *De caelo* ; cf. *Proleg. ibid.,* t. 4, p. CXVII b) ; Albertus *Super De soph, elench.* tr.7 c.2 (ed. Borgnet, t.2, p. 652 a) ; *Super De caelo* tr.2 c.5 (ed. Borgnet, t. 4, p. 166 b) ; ipse Thomas *Super IV Sent,* d.50 q.2 a.4 sol.i ; *Super lob* c.i lect.3. - *Rhet.* III 2, 1405 a 12, transi, vetus *(ms.* Paris B.N. lat. 16673, f. 5ora) : «propter subalterna contraria maxime videri». - *Rhet.* a Guillelmo de Moerbeke de graeco in latinum transi. III 2, 1405 a 12 (ed. Spengel, p. 303, 30-31) : «quia [quod *perperam ed.]* secus invicem contraria maxime apparent» ; 17, 1418 b 3-4 *(ibid.,* p. 337, 23) : «Secus invicem enim magis contraria nota fiunt». 121-123 Anonymus, p. 458, 14-16 ; O8, f. I72rb . «Volentes enim bibere per totam diem, comedunt salsa quaedam ut sitibundiores sic fiant». 127 Cap. 13, 1153 b 33 - 1154 a i. 149 Lin. 1154 a 11-13 et 13-21. 159 Lin. 1154 b 6. 167-168 Cf. supra lin. 121-123 cum adn. 180 Lin. 1154 b 9. 181 Lin. 1154 b 11. 191-192 Cap. 1, 454 a 29 - b 9 ; 2, 455 b 18-21 (ed. Drossaart Lulofs, p. 2* et 5*). Cf. Albertus *De bono* tr.III q.5 a.4 (ed. Coi., t. 28, p. 209, 54-58).

tiam quia iam sumus consueti continue eam pati. Videre tamen et audire, etsi habeant laborem et tristitiam naturalem ex parte organorum corporalium, habent tamen delectationem animalem ratione cognitionis sensibilium.

1154 b 9 Deinde cum dicit: *Similiter autem* etc., assignat rationem quare iuvenes maxime indigent delectatione. Et dicit quod in iuvenibus propter augmentum sunt multae commotiones spirituum et humorum, sicut etiam accidit vinolentis, et ideo propter huiusmodi laborem iuventus maxime quaerit delectationem.

1154 b ii Deinde cum dicit: *Melancolici autem* etc., assignat rationem ex parte melancolicorum. Et dicit quod melancolici secundum naturalem dispositionem semper indigent medicina contra tristitias, quia corpus eorum patitur corrosionem quandam propter siccitatem complexionis et ideo habent vehementem appetitum delectationis per quam huiusmodi tristitia repellatur. Delectatio enim expellit tristitiam, non solum contrariam, puta delectatio cibi tristitiam famis, sed si delectatio sit fortis expellit quamcumque aliam tristitiam, quia omnibus tristitiis contrariatur secundum genus, licet non secundum speciem. Et quia melancolici vehementer appetunt delectationes, inde est quod plerumque fiunt intemperati et pravi.

1154 b 15 Deinde cum dicit: *Quae autem sine tristitia* etc., assignat rationem quare delectationes intellectuales secundum rei veritatem sint meliores. Et dicit quod, quia huiusmodi delectationes non habent contrariam tristitiam quam expellant, inde est quod non habent superabundantiam ex qua reddantur vitiosae. Huiusmodi enim delectationes sunt circa ea quae sunt delectabilia secundum sui naturam et non secundum accidens. Et haec duo exponit. Primo quidem quid sit delectabile secundum accidens. Et dicit quod illa sunt delectabilia secundum accidens quae delectant in quantum sunt medicativa; quia enim, dum aliquis patitur sanationem, accidit quod sanum ibi aliquid operetur, propter hoc videtur operatio esse delectabilis; et inde est quod, quando quaeruntur huiusmodi delectabilia ultra necessitatem medicinae, sunt delectationes inordinatae. Consequenter autem exponit quod delectabilia secundum naturam sunt illa quae faciunt operationem talis naturae; unicuique enim naturae delectabilis est operatio propria, cum sit eius perfectio, et ideo homini delectabilis est operatio rationis.

1154 b 20 Deinde cum dicit: *Non semper autem* etc., assignat rationem duorum quae accidunt circa delectationes humanas. Quorum unum est quod nihil idem est semper delectabile homini. Et huius rationem dicit esse quia natura nostra non est simplex, sed est ex multis composita et ex uno in aliud transmutabilis, in quantum subiacet corruptioni. Et ideo, si homo secundum aliquam sui dispositionem agat aliquam actionem sibi delectabilem, haec delectatio est praeternaturalis homini secundum alteram eius dispositionem; sicut contemplari est naturale homini ratione intellectus, sed est praeternaturale homini ratione organorum imaginationis quae laborant in contemplando et ideo contemplatio non est semper homini delectabilis; et est simile de sumptione cibi quae est naturalis corpori indigenti, praeter naturam autem corpori iam repleto. Cum autem homo appropinquet ad contrariam dispositionem, tunc id quod prius erat delectabile secundum praecedentem dispositionem neque adhuc videtur triste, quia nondum contraria dispositio totaliter advenit, neque videtur delectabile, quia iam fere alia dispositio recessit.

1154 b 24 Et ex hoc concludit quoddam correlarium, ibi: *Quare si huius* etc. Et dicit quod, si natura alicuius rei delectantis esset simplex et immutabilis, semper eadem actio esset sibi delectabilissima; puta, si homo esset solum intellectus, semper in contemplando delectaretur. Et inde est quod, quia Deus est simplex et immutabilis, semper gaudet una et simplici delectatione, quam scilicet habet in contem-

197 cognitionis *coni, cum* Vε Ed3] condicionis Θ (= Φ1 Ψ *om.* Φ2) *Cf. supra V c.* 15 *lin.* 116 *cum adn.* 205 Melancolici *Cf. Praef., p.* 193* 212 tristitiam] *om.* O(puta tristitiam *add. post* 213 contrariam) 233 ibi aliquid *inv.* Tf-Fl) 241 homini *coni, cum* Wi *sec.m.* P6 V6] boni Θ (*hom.om.* W *pr.m.* PV6 rationi *sec.m.* P P2) 259 appropinquet] appropinquat T(-FJ -quant Ve) *Sed cf. Arist.* 1154 b 24 267 semper] *om.* Φ (*del. sec.m.* P) *Sed cf. Arist.* 1154 b 25

200-201 Albertus *Lect.* f. I5ovb : «Ad 5 dicendum quod propter augmentum complexio iuvenum fluxibilis est et habet calorem incitantem...» ; f. ijira : «iuvenes propter augmentum habent fluxum humorum in corpore». 209-210 Albertus *Lect. f. isovb* : «Ad 6... Sicut dicit Galienus humor melancolicus cum sit gravis et descendens motu suo relinquit superiorem partem stomachi vacuam, quam vacuitatem natura sentiens semper appetit immoderate cibum ; unde etiam dicit Philosophus in libro De somno et vigilia [457 a 27-31; ed. Drossaart Lulofs, p. 8*] quod melancolici sunt edaces duri propter hoc quod ipsorum corpora afficiuntur nihil in se ipsis iocundum habentia». Cf. supra III c. 12 lin. 16-18 cum adn. 231-234 Anonymus, p. 459, 27-35 ; O8, f. i72va-vb : «Propter hoc enim delectabile videtur esse comedere et bibere, quia in his accidit, id est in bibere et comedere, medicatum esse [seu sanari], id est impleri cibariis ventrem, sustinente sano, id est nutritiva potentia, operante aliquid, id est sana existente ; nisi enim sana sit nutritiva, non utique poterit animal comedere vel bibere et operari aliquid. Hoc autem, scilicet sustinente, dixit quia, omnibus sensibus animalis deficientibus, id est et si sensitiva potentia deficiat et si visiva et si omnes sensitivae potentiae deficiant, vivit animal nutritum solum, quamvis et si aha non sentiant»; Albertus *Lect.* f. ijivb: « Et dicit quod secundum accidens delectabilia sunt illa quae non delectant nisi in quantum medicantur contra tristitiam, enim, id est quia, quoniam sano, id est sanativo, operante aliquid ad faciendum sanitatem aliquo sustinente, id est laborante vel infirmante, accidit medicatum esse, propter hoc illud sanans videtur esse delectabile, quamvis non sit secundum suam naturam» ; *Comm.* p. 512 a. 272-273 Aristoteles *Met.* XII 8, 1072 b 14-26.

piatione sui ipsius. Non enim est operatio quae delectationem causât solum in motu consistens, sed etiam in immobilitate, sicut patet de operatione intellectus. Et illa delectatio quae est absque motu est maior quam illa quae est in motu, quia illa quae est in motu est in fieri, illa autem quae est in quiete est in esse perfecto, ut ex supra dictis patet.

1154 28 Deinde cum dicit: *Transmutatio autem* etc., assignat causam secundi accidentis circa delectationes, quod scilicet transmutatio, secundum dictum cuiusdam poetae, est maxime delectabilis hominibus. Et hoc dicit accidere propter quandam malitiam, id est defectum naturae, quae non semper potest in eadem dispositione consistere. Sicut enim mali hominis est quod de facili transmutetur et non habeat mentem fixam in uno, ita est de natura quae indiget transmutatione, quia non est simplex neque perfecte bona; est enim motus actus imperfecti, ut dicitur in III Physicorum.

Ultimo autem epilogando concludit dictum esse 1154 b 32
in hoc VII libro de continentia et incontinentia, delectatione et tristitia, quid unumquodque eorum est et qualiter sint bona vel mala. Unde iam dicendum est de amicitia. Et sic terminatur sententia septimi libri.

279 Cf. supra lin. 113-114 cum adn. 291 Rectius *De anima* III 12, 431 a 6-7 : «motus enim imperfecti actus» ; *cf.* tamen *Phys.* III 3, 201 b 31-32 «motus quidem actus quidam videtur esse, imperfectus autem».

LIBER OCTAVUS

1

1155 a 3 Post haec autem de amicitia sequitur utique pertransire. Est enim virtus quaedam vel cum virtute. § Adhuc maxime necessarium in vitam; sine amicis enim nullus utique eligeret vivere, habens reliqua bona omnia. Et enim ditantibus et principatus et potentatus possidentibus videtur amicis maxime esse opus. Quae enim utilitas talis bonae fortunae, ablato beneficio quod fit maxime et laudabilissimum ad amicos? Vel qualiter utique servabitur et salvabitur sine amicis? Quanto enim maior, tanto minus secura. In inopiaque et reliquis infortuniis solum existimant refugium esse amicos. Et iuvenibus autem ad impeccabile. Et senioribus ad famulatum et ad deficientiam actionis propter debilitatem adiutorii. Hisque qui in summo ad bonas actiones; simulque duo venientes et enim intelligere et agere potentiores. § Naturaque inesse videtur ad genitum generanti .... > non solum in hominibus, sed et in volatilibus et plurimis animalium. Et his qui unius gentis ad invicem et maxime hominibus, unde et philantropos laudamus. Videbit autem utique aliquis et in erroribus viarum ut familiare omnis homo homini et amicum. § Videtur autem et civitates continere amicitia. Et legispositores magis circa ipsam student quam iustitiam. Concordia enim simile aliquid amicitiae videtur esse, hanc autem maxime appetunt et contentionem inimicam existentem maxime expellunt. § Et amicis quidem existentibus nihil opus est iustitia, iusti autem existentes indigent amicitia. Et iustorum quod maxime amicabile esse videtur. § Non solum autem necessarium est, sed et bonum. Philophilos enim laudamus philophiliaque videtur bonorum aliquid esse, et quidam eosdem existimant viros bonos esse et amicos. § Dubitantur autem de ipsa non pauca. Hi quidem enim

1155 a 7 amicis maxime ALRp1'4 : *inv.* RtRp2'3 7 esse opus ALRtRp1-4 : *inv.* Vl2P13 Rp2'3 io-ii minus secura RT *(lin.* 41-42) : instabilior L 11 inopiaque AR (-P14) . inopia L Pu 13 impeccabile ALRtRp3T *(lin.* 48) : inspectabile Rp1'2'*(-Asl) 13 ad deficientiam R : deficiens A *Ant. transl.(Borghes.)* L 14 summo RT *(lin.* 54) : adolescentia L 17 ad genitum generanti A(LbMbOb) LT *(lin.* 64) : ad generatum ei quod gemini *(legend,* genuit) *Ant. transl.(Borghes.)* ad id quod genuit genito A(Kb) R 18 et AL'T *(lin.* 65) : *om.* L2R 20 philantropos TJRpT *(lin.* 73) : amphilanthropos P11 philanthreopos Vl2 philanthropos sec.m.O8 Sk2 phylantropos L2 Rt P14Vd 21 viarum *Ant. transl. (Borghes.) add. marg.* Re T *(lin.* 75 ; *cf.* Oresme [ed. Menut, *p.* 413] : en erreurs de chemin, *et Albertus in app. font, ad Thomae comm. lin.* 74-76 *laud.)* *om.* LR 28 quod maxime (—το μάλιστα) A *Ant. transl.(Borghes.)* RtRp2T *(lin.* 99) : que maxime quod Rp1-* quia quod maxime Rp3 maxime L 29 Philophilos L*T *(lin.* 108) phylophylos L2Rt filofilos *Ant. transl,* (filio- *Borghes.)* Rp 30 philophilia Pu Vl2(phili-) P13(phylophya) T *(lin.* 109) poliphilia (poly-) L(-P:1V,2P') polifilia (poly-) *Ant. transl.(Borghes.) R* 31 et1 ALR: *an* ut T *(cf. lin.* no in tantum) ?

similitudinem quandam ponunt ipsam et similes amicos; unde simile aiunt ad simile, et coloyum ad coloyum et quaecumque talia. Hi autem ex contrarietate figulos omnes
1155 b 1 tales ad invicem aiunt esse. § Et de his ipsis superius quaerunt et naturalius, Euripedes quidem dicens desiderare quidem pluviam terram siccatam, desiderare autem venerabile caelum impletum pluvia cadere in terram; et Eraclitus contrarium conferens et ex differentibus optimam harmoniam et omnia secundum litem fieri. Ex contrarietate autem his, alii et Empedocles: simile enim simile appetit.

§ Naturalia quidem igitur quaestionum relinquantur, non enim propria praesentis intentionis, quaecumque autem sunt humana et convenientia ad mores et passiones, haec intendamus, puta utrum in omnibus fit amicitia vel non possibile malos existentes amicos esse, et utrum una species amicitiae est vel plures. § Unam quidem enim existimantes quoniam recipit magis et minus, non sufficienti crediderunt signo; recipiunt enim magis et minus et altera specie. Dicendum est autem de ipsis superius.

34 simile1 T *(lin.* 127) : similem ALR 34 ad1 *Ant. transl.(Borghes.) sec.m.* Ba1 *(ex* T î) T *(lin.* 128) : ut LR 34 simile2 Rp1·4·3 T *(lin.* 128) similem ALRt simul ei (?) Rp3 *sec.m.* V12 34 coloyum1 T *(lin.* 128) : koloium (-yum) LR 34 coloyum2 T *(lin.* 128) : koloium (-yum) LR (coloium Rp2 [–C*]) 35 figulos AL(-Re) RtT *(lin.* 131) : singulos Re Rp *(corr. sec.m.* Ba1 Vd) 1155 b 2 superius LRT *(lin.* 140) : altius *Ant. transl.(Borghes.) cf.* T *lin.* 140 2 Euripedes *Ant. transl. (Borghes.)* L2(P13Ha) Rp2(-Ba1C4) Rp*T *(lin.* 141) : Euripides L1 L2(N1) RtRp1 BaV euripes eru *(exp.)* euripides Rp3 4 Eraclitus *Ant. transl.(Borghes.)* P13 RpT *(lin.* 147) : Heraclitus LRt 8 relinquantur ALRtT *(lin.* 163-164) . relinquuntur Rp 10 convenientia LR : pertinent *Ant. transl. (Borghes.) an* pertinentiaT *(lin.* 166)? 13 magis LT *(lin.* 173) . maius R 15 magis LT *(lin.* 177) : maius R 15 Dicendum T *(lin.* 183) : Dictum A *Ant. transl.(Borghes.)* LR

1155 a 3 *Post haec autem de amicitia* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus moralibus et intellectualibus et continentia, quae est quiddam imperfectum in genere virtutis, hic consequenter determinat de amicitia, quae supra virtutem fundatur sicut quidam virtutis effectus. Et primo prooemialiter dicit de quo est intentio; secundo incipit de amicitia tractare, ibi: *Forte autem utique* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod ad moralem pertinet de amicitia tractare; secundo ostendit quae sint circa amicitiam tractanda, ibi: *Dubitantur autem de ipsa* etc. Circa primum inducit sex rationes ad ostendendum quod de amicitia sit considerandum. Dicit ergo primo quod post praedicta considerandum est de amicitia pertranseunter, ut scilicet consideremus circa eam ea quae pertinent ad considerationem moralis philosophi, praetermissis his quae pertinent ad considerationem naturalis philosophi. Et prima ratio quare de amicitia sit tractandum est quia consideratio virtutis pertinet ad moralem philosophum; amicitia autem est quaedam virtus, in quantum scilicet est habitus electivus, ut infra dicetur, et reducitur ad genus iustitiae, in quantum exhibet proportionale, ut infra dicetur, vel saltem est cum virtute, in quantum scilicet virtus est causa verae amicitiae.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc maxime* etc. 1155 a 4
Moralis enim philosophia habet considerationem circa omnia quae sunt necessaria vitae humanae, inter quae maxime necessarium est amicitia, in tantum quod nullus bene dispositus eligeret vivere cum hoc quod haberet omnia alia exteriora bona sine amicis. Illis enim qui maxime possident exteriora bona, scilicet divitibus et principibus et potentatibus,

15 amicitia *coni, cum* F1 V*Za *sec.m.* BoC1Er1Er2O Bg1ErP3P5P7P8Pd V10 SWi] tristitia Θ 15-16 pertranseunter *coni, cum* Wi F1 *sec.m.* Er1 S] pertransemus O(-eamus P7 *sec.m.Er* P -iemus P*V3 -ibimus Er2 pertractemus P1) pertranseundo V*Za *obsc. pr.m.* PS *Cf. infra* X *c.* 16 *lin. 182 et Praef.*, p. 71* 16 eam *om.* Φ 32 exteriora bona *inv.* Ψ 34 potentatibus *coni, ex Arist.* 1155 a 6] potestatibus Θ

8 Cap. 2, 1155 b 17. 12 Lin. 1155 a 32. 23 Cap. 5, 1157 b 28-33. 25 Cap. 7, 1158 b 23-33. 29-32 Aspasius, P· *59» 4'8 ; O3, f. 174rb : « Necessarium autem consuevit quidem dicere sine quo non possibile vivere, nunc autem sine quo vivere nullus utique eligeret eorum qui secundum naturam habent. Tale enim amicitia : nullus enim sine ipsa vivere utique eligeret eorum qui non corrupti sunt secundum naturam». - Averroes, VIII c. 1 (ed. 1562, f. no vb) «Fortassis enim nemo volet vitam absque amicis : intendo nemo ex illis, quibus sunt reliqua bona, ut divites et rectores et domini potestatum, et universaliter illi, qui in bona et venusta dispositione sunt...»

maxime videntur esse necessarii amici. Primo quidem ad usum horum bonorum, nulla enim est utilitas bonorum fortunae si ex his aliquis nulli benefaciat, beneficium autem maxime et laudabilissime fit ad amicos. Secundo ad conservationem talium bonorum, quae non possunt conservari sine amicis, quia bona fortuna quanto est maior, tanto est minus secura, quia habet plures insidiatores. Nec solum in bona fortuna sunt utiles amici, sed etiam in contraria, quia in paupertate homines existimant amicos esse singulare refugium. Sic ergo in omni fortuna amici sunt necessarii. Sunt etiam necessarii in omni aetate. Quia iuvenibus sunt necessarii ad hoc quod per amicos cohibeantur a peccato, sunt enim secundum se ipsos proni ad concupiscentias delectationum, ut in VII dictum est. Senioribus autem sunt utiles amici ad serviendum propter defectus corporales, et quia deficiunt in suis actionibus propter debilitatem sunt eis amici necessarii ad adiutorium. Illis autem qui sunt in summo, id est in perfecta aetate, sunt utiles ad bonas actiones exequendas; quando enim duo conveniunt, sunt potentiores et in opere intellectualis speculationis, dum unus videt quod alius videre non potest, et ad opus exterioris actionis, in quo manifeste unus alii auxiliatur. Et sic patet quod de amicitia considerandum est sicut de re omnibus necessaria.

1155 a 16 Tertiam rationem ponit ibi: *Naturaque inesse videtur* etc. Et dicit quod etiam amicitia inest secundum naturam generanti ad genitum et hoc non solum in hominibus, sed etiam, in volatilibus, quae manifeste longo tempore studium adhibent ad educationem prolis, et idem etiam est in aliis animalibus. Est etiam naturalis amicitia inter eos qui sunt unius gentis ad invicem, in quantum communicant in moribus et convictu, et maxime est naturalis amicitia illa quae est omnium hominum ad invicem propter similitudinem naturae speciei; et ideo laudamus philantropos, id est amatores hominum, quasi implentes id quod est homini naturale, ut manifeste apparet in erroribus viarum; revocat enim quilibet alium, etiam ignotum et extraneum, ab errore, quasi omnis homo sit naturaliter familiaris et amicus omni homini. Ea autem quae sunt naturalitei bona sunt consideranda a morali et sic debet de amicitia considerare.

Quartam rationem ponit ibi: *Videtur autem et civitates* etc. 1155 a 22 Et dicit quod per amicitiam videntur conservari civitates. Unde legislatores magis student ad amicitiam conservandam inter cives quam etiam ad iustitiam, quam quandoque intermittunt, puta in poenis inferendis, ne dissensio oriatur. Et hoc patet per hoc quod concordia assimulatur amicitiae, quam quidem, scilicet concordiam, legislatores maxime appetunt, contentionem autem civium maxime expellunt, quasi inimicam salutis civitatis. Et quia tota moralis philosophia videtur ordinari ad bonum civile, ut in principio dictum est, pertinet ad moralem considerare de amicitia.

Quintam rationem ponit ibi: *Et amicis quidem* 1155 a 26 etc. Et dicit quod, si aliqui sint amici, in nullo indigerent iustitia proprie dicta, quia haberent omnia quasi communia, cum amicus sit alter ipse, non est autem iustitia ad se ipsum; sed, si sint iusti, nihilominus indigent amicitia ad invicem. Et illud quod est maxime iustum videtur esse conservativum et reparativum amicitiae. Multo ergo magis ad moralem pertinet considerare de amicitia quam de iustitia.

Sextam rationem ponit ibi: *Non solum autem* etc. 1155 a 28 Et dicit quod non solum de amicitia considerandum est quia est quiddam necessarium humanae vitae, sed etiam quia est quiddam bonum, id est laudabile et honestum. Laudamus enim philophilos, id est amatores amicorum, et philophilia, id est amicitia multorum, videtur esse aliquid boni, in tantum quod quidam existimant eosdem esse viros bonos et amicos.

Deinde cum dicit: *Dubitantur autem* etc., ostendit 1155 a 32 quae sint de amicitia consideranda. Et primo prae-

35 necessarii *coni, cum* P1 F1 Ed2 *sec.rn.* AoPd P10 SWi] necessaria Θ 95 sint] sunt O(-FP5V2) 101 reparativum] temperativum ΨF(operativum V6 *corr. sec.rn.* Wi) 109 philophilia *coni, cum* Wi F1 Za *sec.rn.* EHPd] philophiliam Θ (philozophiam V2 philophilium (?) V6) *Cf. Arist.* 1155 a 30 *cum adn.*, *Praef.*, *p.* 265* 109-110 amicitia *coni, cum* Wi F1 V6Za *sec.rn.* CtEr1 Pd S] amicitiam Θ 114 sint] sunt T(-F')

50 Cap. 14, 1154 b 9-11. 56-60 Albertus *Lect.* f. i53ra : «efficiuntur aliqui potentiores ad agendum, in vita activa, et intelligendum, in vita contemplativa». 65-67 Cf. Aristoteles *De gen. animal.* III 2, 753 a 7-17. 73-74 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad Arist. 1155 a 20 «philantropos» in Et V12 Sk2) : «id est amatores hominum» ; Albertus *Lect.* f. I53ra · «philantropos, id est amatores hominum, laudamus, quasi perficientes illud ad quod etiam natura communis inclinat» ; *Lexicon verborum graecorum..., p.* 261* : «Phylontropos : amator hominum». 74-76 Aspasius, p. 160, 2-3 ; O8, f. i74va «Et enim non scientibus vias nuntiant et suscipiunt et auxiliantur, si quidem non ab avaritia perversi sint» ; Albertus *Lect.* f. I53ra: «unus *revocat alium ab errore* sive notum sive *ignotum,* ut si videat aliquis etiam peregrinum declinantem a recta via» ; *Comm.* p. 517 b : «Hoc autem quilibet potest videre ex manifesto signo, quo *in erroribus viarum* et aliis homo dirigitur ab homine etiamsi ignotus sit». Cf. etiam Cicero *De off.* I xvi 51 et III xin 54 (ed. Atzert, p. 24 et 132) ; Seneca *De vita beata I* r 2 ; *De benef.* IV xxix 1 ; *Epist.* 95, 51 ; Iuvenalis *Sat.* XIV 103. .92 Lib. I 2, 1094 a 26 - b 11. 97 Cf. infra IX 11, 1170 b 6 ; 10, 1169 b 6 ; nec non 4, 1166 a 32 (ubi tamen « alius ipse » habetur). Cf. adn. critica ad IX c. 10 lin. 20. 108-109 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad Arist. 1155 a 29 «Philophilos» in Et V12 Sk2) : «id est amatores amicorum» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Phylophylos . amator amicorum». 109-110 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad Arist. 1155 a 30 «polyphilia» in Et Sk2) : «id est multitudo amoris» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 261* : «Polifiliaque: multorum amicitia» ; *Lexicon verborum graecorum quae in Rhet. vet. inv... (ms.* Paris B.N. lat. 16673, f. 6irb) : «Polifilian multa amicitia». - Albertus *Lect.* f. i53ra : secundum polifiliam, id

mittit quandam dubitationem quae circa amicitiam apparet; secundo ostendit quales dubitationes sint circa amicitiam determinandae, ibi: *Naturalia quidem igitur* etc.; tertio excludit quorundam errorem, ibi: *Unam quidem enim* etc. Circa primum duo facit: primo ponit diversas opiniones quorundam in rebus humanis circa amicitiam; secundo in rebus naturalibus, ibi: *Et de his ipsis* etc. Dicit ergo primo quod de amicitia non pauca dubitantur. Et primo hoc manifestatur ex diversis opinionibus. Quidam enim volunt quod amicitia sit quaedam similitudo et quod similes sunt sibi invicem amici, et ad hoc inducunt proverbium quod dicitur quod simile vadit ad suum simile et coloyus ad coloyum (sunt autem quaedam aves gregales sicut sturni) et inducunt etiam quaecumque similia proverbia. Alii vero e contrario dicunt quod omnes figuli contrariantur sibi invicem, in quantum scilicet unus impedit lucrum alterius. Est autem veritas quaestionis quod simile per se loquendo est amabile, habetur autem odio per accidens, in quantum scilicet est impeditivum proprii boni.

1155 b 1 Deinde cum dicit: *Et de his ipsis* etc., ponit circa idem contrarias opiniones in rebus naturalibus. Et dicit quod de hac eadem quaestione quidam inquirunt superius, id est altius, et magis naturaliter, sicut Euripedes qui dixit quod terra desiccata desiderat pluviam, quasi amans sibi contrarium, et quod caelum venerabile, propter sui dignitatem, quando est impletum pluvia desiderat cadere in terram, id est quod pluviam in terram emittat, quod est contrarium eius altitudini et plenitudini; Eraclitus etiam dixit quod contrarium confert suo contrario, sicut homini supercalefacto conferunt frigida, in quantum ex differentibus et contrariis fit optima harmonia, id est contemperantia; dixit etiam contrarium esse conferens in quantum omnia sunt facta secundum litem per quam elementa prius confusa sunt distincta. Sed e contrario his dixerunt quidam alii et praecipue Empedocles qui dixit quod simile appetit sibi simile. Solvitur autem haec dubitatio eodem modo per hoc quod simile per se loquendo est desiderabile et amabile naturaliter, per accidens autem desideratin' contrarium, in quantum est conferens et medicinale, sicut [supra] de delectationibus corporalibus supra dixit.

Deinde cum dicit: *Naturalia quidem igitur* etc., 1155 b 8
ostendit quae dubitationes sint determinandae circa amicitiam. Et dicit quod naturales quaestiones sunt relinquendae, quia non sunt propriae praesentis intentionis, sed quaecumque sunt humana, utpote pertinentia ad mores et passiones humanas, de his intendamus, sicut utrum possit esse amicitia in omnibus hominibus vel non possit esse in malis, et utrum sit una species amicitiae vel plures.

Deinde cum dicit: *Unam quidem* etc., excludit 1155 b 13
quorundam errorem qui aestimabant quod esset una sola species amicitiae propter hoc quod omnes species amicitiae sunt comparabiles secundum magis et minus, puta cum dicimus quod maior est amicitia honesti quam utilis. Sed ipse dicit quod non crediderunt sufficienti signo, quia etiam ea quae differunt specie recipiunt magis et minus, in quantum scilicet conveniunt in genere, puta si dicamus quod album est coloratius nigro, vel secundum analogiam, puta si dicamus quod actus est melior potentia et substantia accidente. Ultimo autem dicit quod de praedictis quae pertinent ad res humanas circa amicitiam dicendum est superius, id est a prioribus incipiendo.

119 Unam *coni, ex Arist.* 1155 b 13 *cum* Er1 Za *sec.m.* P V*] Una Θ *Cf. infra lin.* 170 *cum adn.*   120 ponit] proponit Tf-F1)   135-136 impeditivum] impedimentum Φ S Za *sec.m.* P   151 etiam *om.* φ   159 supra Θ] *secl.*   170 Unam] Una T(-Za) *Cf. supra lin.* 119 *cum adn.*

est multiplicem amicitiam, laudantur homines ut polifilii, id est amatores amicitiae» ; *Comm.* p. 518 a : « ...Philophilia autem amicitia est ad omnes vel ad multos». - Patet Thomam, Alberto auctore, mendosae lectioni « philophilia» (cf. adn. ad Arist. 1155 a 30) verae lectionis «polyphilia» interpretationem accommodavisse. - Cf. infra IX c. 12 lin. 117-118 cum adn.   117 Lin. 1155 b 8.   119 Lin. 1155 b 13.   122 Lin. 1155 b 1.   126-130 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 Sk2 ; ex Suidae *Lexico,* ed. Bernhardy, t. 2, p. 1, coi. 321) : « *Koloium* : nomen est avium parvarum garrularum se invicem amantium et socialium ; ponitur autem et pro colloquentibus ad sibi similes» ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 261* : «Koloium : avis» ; Albertus *Lect.* f. i53rb : « Et ideo dicunt quod similis ad similem coniungitur amicitia et kalonus ad kalonum, id est amicabilis et socialis ad eum qui est huiusmodi. Kalone autem, ut dicit Commentator, est quaedam avis parva quae in maxima multitudine volat semper, quam nos sturnum vocamus ; a qua dicuntur kaloni qui similiter sociali vita gaudent» ; *Comm.* p. 518 b.   130-133 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 Sk2) « *Figulos omnes tales* id est similes contrarie ad invicem se habentes ; in quantum enim figuli, similes sunt, secundum autem quod ad invicem invident et sibi invicem molesti sunt, contrarie se habent et contrarii sunt. De horum et talium invidia et ad invicem molestia dicit Esiodus versu exametro in graeco . 'Et figulus figulo molestus est et faber fabro'. Dicuntur tamen et tales amici. Versus praedictus Esiodi : «Καὶ κεραμεὺ κεραμεὶ κοτέει καὶ τέκτων τέκτονι» ; Albertus *Lect.* f. iJ3rb : « Et dicit translator quod sunt similes in artis habitu et officio, sed contrarii in quantum sunt lucrativi, *quia unus impedit lucrum alterius».* Cf. ipse Thomas *Super IV Sent,* d.33 q.i a.i ; *Contra Gent.* I 90 : « sicut figuli ad invicem corrixantur, *pro eo quod unus impedit lucrum alterius».*   152-153 Cf. Diogenes Laertius *Vitae Philos.* IX 1 8. - Videtur tamen Thomas Heracliti Liti (Ἔρι) partes attribuisse quas agebat Lis vel Odium (Νεῖκο) apud Empedoclem, cuius sententiam didicerat ex Aristotele *Met.* I 6, 985 a 21-29; III ii, 1000 a 24 - b 20; *De gen.* II 7, 333 b 12 - 334 a 9.   160 Lib. VII 14, 1154 a 26 - b 2.   180-181 Aspasius, p. 161, 11-13; O8, f. i74vb : « Ens enim dicitur et multipliciter, est autem magis quidem substantia, minus autem accidentia, propter substantiam enim et aliis inest esse».   183-184 Aspasius, p. 161, 9-10 ; O8, f. i74vb : «Dictum est autem, ait, de ipsis prius. Videtur autem dictum esse in his quae exciderunt Nicomachiorum [id est moralium ad Nicomachum] » ; Albertus *Lect.* f. i53vb : « Et dixit quod de illis dictum est superius. Commentator dicit in sermonibus moralibus qui exciderunt a nobis, quos ante hos ad Nicomachum scripsit. Sed melius potest dici quod superius, id est in superiori scientia, scilicet prima philosophia » ; *Comm.* p. 519 a.

2

1155 b 17 Forte autem utique de his fiet manifestum cognito amabili. Videtur enim non omne amari, sed amabile, hoc autem esse bonum vel delectabile vel utile. Videbitur autem utique utile esse per quod fit bonum aliquod vel delectatio, quare amabilia utique erunt et bonum et delectabile ut fines. § Utrum igitur bonum amant vel quod ipsis bonum ? Dissonant enim quandoque haec. Similiter autem et circa delectabile ipsum. § Videtur autem et quod ipsi bonum amare unusquisque et esse simpliciter quidem bonum amabile, unicuique autem quod unicuique. § Amat autem unusquisque non ens ipsi bonum, sed apparens. § Differt autem nihil; erit enim amabile apparens. § Tribus autem entibus propter quae amant, in inanimatorum quidem amatione non dicitur amicitia. Non enim est redamatio. Neque voluntas illorum boni, ridiculum enim forte vino velle bonum. Sed, siquidem, salvari vult ipsum ut ipse habeat, amico autem aiunt oportere velle bona illius gratia. § Volentes autem sic bona benivolos dicunt, si non idem et ab illo fiat; benivolentiam enim in contrapassis amicitiam esse. § Vel apponendum non latentem. Multi enim sunt benivoli quibus non viderunt, existimant autem epiikes esse vel utiles, hoc
1156 a 1 autem idem et si illorum aliquis patiatur ad hunc. Benivoli quidem igitur isti videntur ad invicem, amicos autem qualiter utique aliquis dicat, latentes ut habent sibi ipsis ? § Oportet igitur bene velle ad invicem et velle bona non latentes propter unum aliquod dictorum.

17 his *Ant. transl.(Borghes.)* **T** *(lin. 1)* : ipsis **LR** 23 ipsi **LR** sibi *Ant. transl.(Borghes.) an etiam* **T** *(cf. lin.* 50)? 26 Differt L^-N1) **RT** *(lin.* 62) : Differet L1 Differret N1 27 amant **ALRtT** *(lin.* 70) : amantur **Rp** 35 non **ALR** : numquam *Ant. transl.(Borghes.) an etiam* **T** *(cf. lin.* 103) ? 35 epiikes *Ant. transl.(Ha ;* modestos *Borghes. cf. supra* 1154 b 31 *cum adn.)* **T** *(lin.* 104) : epieikees **L** epieikes (epy- epyey- epiey-) **R** 1156 a 3 igitur **T** *(lin.* no) : ergo **LR** 5 dictorum **ALR** : praedictorum *Ant. transl.(Borghes.) an etiam* **T** *(cf. lin.* 114-115)?

1155 b 17 *Forte autem utique de his* etc. Postquam Philosophus prooemialiter ostendit quod oportet de amicitia determinare et quae sunt de ea determinanda, hic incipit de amicitia tractare. Et primo ostendit quid sit amicitia; secundo distinguit species eius, ibi : *Differunt autem haec ad invicem* etc. ; tertio determinat quasdam amicitiae proprietates in IX libro, ibi : *In omnibus autem dissimilium specierum* etc. Circa primum duo facit: primo investigat quatuor partes diffinitionis amicitiae ; secundo concludit amicitiae diffinitionem, ibi: *Oportet igitur* etc. Primo autem investigat particulam quae est ex parte obiecti. Circa quod tria facit: primo determinat obiectum amicitiae; secundo movet dubitationem, ibi: *Utrum igitur* etc.; tertio solvit, ibi: *Videtur autem* etc. Dicit ergo primo quod de praedictis quaestionibus forte fiet aliquid manifestum si cognoscamus quid sit amabile, quod est obiectum amationis, a qua dicitur amicitia. Non enim quodcumque indifferenter amatur, quia malum in quantum huius-

6 Cap. 3, 1156 a 6. 8 Cap. 1, 1163 b 32. 11 Lin. 1156 a 3. 15 Utrum igitur : 1155 b 21. 15 Videtur autem : 1155 b 23.

modi non amatur, sed, sicut videtur visibile, ita amatur amabile, quod quidem est vel per se bonum, scilicet honestum, vel delectabile vel utile. Hoc autem tertium, scilicet utile, videtur esse id per quod pervenitur ad bonum honestum vel delectabile, unde bonum honestum et delectabile sunt propter se amabilia ut fines, utile autem est amabile propter alterum sicut id quod est ad finem. Bonum autem et delectabile si communiter sumerentur, non distinguerentur subiecto ab invicem, sed solum ratione, nam bonum dicitur aliquid secundum quod est in se perfectum et appetibile, delectabile autem secundum quod in eo quiescit appetitus; sic autem non sumuntur hic, sed verum bonum hominis hic dicitur quod ei convenit secundum rationem, delectabile autem quod est sibi conveniens secundum sensum.

1155 b 21 Deinde cum dicit: *Utrum igitur* etc., movet circa hoc dubitationem, utrum scilicet homines ament id quod est bonum simpliciter vel id quod est bonum ipsis. Haec enim quandoque ab invicem dissonant, sicut philosophari est bonum simpliciter, non tamen est bonum indigenti necessariis. Et eadem dubitatio est circa ipsum delectabile, nam aliquid est delectabile simpliciter, sicut dulce, quod non est delectabile huic, scilicet habenti gustum infectum.

1155 b 23 Deinde cum dicit: *Videtur autem* etc., solvit praedictam quaestionem. Et primo ponit solutionem. Et dicit quod unusquisque videtur amare id quod est sibi bonum, quia quaelibet potentia fertur in obiectum sibi proportionatum, sicut visus uniuscuiusque videt id quod est sibi visibile, < et > sicut simpliciter amabile est id quod est simpliciter bonum, ita unicuique amabile est id quod est sibi bonum.

1155 b 25 Secundo ibi: *Amat autem* etc., obicit in contrarium. Et dicit quod unusquisque homo amat non illud quod est sibi bonum, sed illud quod apparet sibi bonum, appetitus enim non fertur in aliquid nisi prout est apprehensum, unde videtur falsum esse quod unicuique sit amabile id quod est sibi bonum.

1155 b 26 Tertio ibi: *Differt autem* etc., solvit dicens quod hoc nihil differt ad propositum, quia, cum amatur aliquid apparens bonum, amatur ut sibi bonum, unde etiam poterit dici quod amabile est apparens bonum.

1155 b 27 Secunda particula pertinet ad qualitatem amationis, quam ponit ibi: *Tribus autem entibus* etc. Et dicit quod, cum tria sint propter quae homines amant, scilicet bonum, delectabile et utile, in illa amatione qua dicitur amare inanimata, puta vinum aut aurum, non dicitur esse amicitia. Et hoc ostendit dupliciter. Primo quidem quia in tali amatione non potest esse redamatio, quae requiritur ad amicitiam; non enim vinum amat hominem sicut homo amat vinum. Secundo quia non sic amamus inanimata ut insit nobis voluntas boni illorum; ridiculum enim esset dicere quod aliquis vellet vino bonum, sed hoc bonum quod est vinum homo vult sibi, unde per hoc quod homo amat vinum, non est benivolus vino, sed sibi ipsi. Et si aliquis dicat quod homo vult vino bonum, quia vult quod conservetur, considerandum est quod homo vult salvari vinum ut ipse habeat illud et ita non vult salutem vini in quantum est bonum vini, sed in quantum est bonum sui ipsius; et hoc est contra rationem amicitiae, dicitur enim quod oportet amico velle bonum gratia illius et non propter bonum amantis.

1155 b 32 Tertia particula pertinet ad vicissitudinem amandi, quam ponit ibi: *Volentes autem* etc. Et dicit quod si aliqui velint bona alicui illius gratia, dicimus eos benivolos, sed non dicimus eos amicos, si non idem fiat ab illo, ut scilicet amatus velit bonum amanti eius gratia, quia amicitiam dicimus esse benivolentiam in contrapassis, ut scilicet amans ametur; habet enim quandam commutationem amoris secundum formam commutativae iustitiae.

1155 b 34 Quarta particula sumitur secundum condicionem mutui amoris, et hanc ponit ibi: *Vel apponendum* etc. Et dicit quod adhuc apponendum est ad complendam rationem amicitiae quod sit benivolentia mutua non latens. Multi enim sunt benivoli aliquibus quos numquam viderunt, in quantum ex auditis existimant eos esse epiikes, id est virtuosos, vel utiles sibi, et potest esse quod idem patiatur aliquis illorum ad eum qui sic est benivolens. Huiusmodi

34 sumuntur O Bg^ P'V3 T(-S)] sumentur AsBoPd BxDbFP10W sumetur P3 sumitur AoCŒr'Er'KrO'VV4 ErPT'V10 S sumitur *(exp.)* sumuntur V2 44 delectabile *coni, cum* P« F* V« Ed2 *sec.m.* Ao^EBE^KrtEPd BxErP8p7pi»V2V3 SWil dubitabile Θ *(hom.om. V Za)* 52 et *coni, ex Arist.* 1155 b 24 *cum* Ed3] *om.* Θ 74 redamatio *coni, ex Arist.* 1155 b 28 *cum* V6 *sec.rn.* OEBErOO1 P3V2 Wi] rei domatio OVo&sc. *pr.m.* O1) O2(readamatio P6P;V10 readematio P* reamatio F redonatio P'P10 *obsc. pr.m.* ErV2) refimicatio P remutatio S reamicatio F1 reamatio Za *obsc. pr.m.* Wi *Cf. infra c.* 3 *Hn.* 38; *Super III Sent.* d.28 a.6 arg.2 *(in codice autographo Vat. lat. 9851,* f. 74vb 17); *Super IV Sent,* d.29 q.i a.3 ql.2 ad 1; *I&* q.20 a.2 ad 3; *I*-IF** q.28 a.2; *sed* reamatio *scriptum legimus II»-II^* q.23 a.i arg.2; q.25 a.4 arg.2; a.5 ad 3; *cf. infra c.* 5 *lin.* 108 *cum adn.*

36 Cf. supra I c. 13 lin. 34-35 cum adn. 42-43 Aristoteles *Top.* III 2, 118 a 10-11 (PL 64, 937 B) sec. Thomam *II&-II™* q.32 a.3 ; q.182 a.i ; *Sent, libri Met.* I c. 3 in 982 b 28-30. 43'46 Aspasius p. 162, 19-21 ; O8, f. 175ra · «Et delectabile autem hoc quidem simpliciter, hoc autem alicui ; simpliciter quidem quod ei qui secundum naturam disponitur, alicui autem et quandoque quod ei qui praeter naturam. Amara enim delectabilia videntur corrupto secundum gustum quandoque » ; Albertus *Lect.* f. i54ra : « Et similis dubitatio est de delectabili simpliciter › ; *Comm.* p. 520 a : « Et similiter est circa delectabile. Non enim semper est delectabile simpliciter, delectabile alicui». - Cf. Aristoteles supra III 10, 1113 a 25-29 ; infra X 8, 1176 a 12-14 › *De anima Ii* 21, 422 b 8-10 ; ipse Thomas *Ia* q.75 a.2 ; *IA-IIAβ* q.31 a.7 ; *II&-IIA0* q.46 a.2. 58-59 Cf. supra III c. 1 lin. 72-73 cum adn.

ergo homines videntur esse benivoli ad invicem, sed non possunt dici amici, cum lateat eos qualiter se habent ad invicem.

1156 a 3 Deinde cum dicit: *Oportet igitur* etc., concludit ex praemissis diffinitionem amicitiae. Et dicit quod oportet ad rationem amicitiae quod pei eam aliqui sibi bene velint ad invicem et quod hoc non lateat eos et quod hoc sit propter unum aliquod praedictorum, scilicet propter bonum vel delectabile vel utile.

1156 a Differunt autem haec ad invicem specie, et amationes ergo et amicitiae, tres enim species amicitiae, aequales numero amabilibus; secundum unumquodque enim est redamatio non latens. Amantes autem ad invicem volunt bona ad invicem sic secundum quod amant. § Qui quidem igitur propter utile amant ad invicem, non secundum se ipsos amant, sed secundum quod fit aliquod ipsis ab invicem bonum. Similiter autem et qui propter delectationem; non enim in quales quosdam esse diligunt eutrapelos, sed quoniam delectabiles sibi ipsis. Quique propter utile amant, propter sibi ipsis bonum diligunt, et qui propter delectationem, propter sibi ipsis delectabile et non secundum quod amatus est, sed secundum quod utilis vel delectabilis. Et secundum accidens utique amicitiae hae sunt, non enim secundum quod est quicumque est amatus, sic amatur, sed secundum quod tribuunt hi quidem bonum aliquod, hi autem delectationem. § Facile solubiles utique tales sunt, non permanentibus ipsis similibus; si enim non adhuc delectabiles vel utiles sunt, quiescunt amantes. Utile autem non permanet, sed alias fit aliud; dissoluto igitur propter quod amici erant, dissolvitur et amicitia, ut existente amicitia ad illa. § Maxime autem in senibus talis videtur amicitia fieri; non enim delectabile tales persequuntur, sed utile. § Et eorum qui in adolescentia et iuvenum, quicumque conferens persequuntur. Non omnino autem tales neque convivunt ad invicem; quandoque enim neque sunt delectabiles neque utique indigent tali societate, si non utiles sint, in tantum enim sunt delectabiles in quantum spem habent boni. § In has autem et peregrinam ponunt. § Iuvenum autem amicitia propter delectationem esse videtur; secundum passionem enim isti vivunt, et maxime persequuntur delectabile ipsis et praesens. § Aetate autem transcidente, et delectabilia fiunt altera. Propter quod velociter fiunt amici et quiescunt, simul enim cum delectabili amicitia transcidit,
1156 b talis autem delectationis velox transmutatio. § Et amativi autem iuvenes, secundum passionem enim et propter delectationem, propter > quod multum amativi. Propter quod amant et cito quiescunt, multotiens eadem die transcidentes. Commanere autem per totam diem et convivere isti volunt, fit enim ipsis quod secundum amicitiam sic.

§ Perfecta autem est bonorum amicitia et secundum virtutem similium. § Isti enim bona similiter ad invicem volunt secundum quod

8 unumquodque *Ani. transi.(Borghes.)* RpT *(lin.* 37) : unumquemque LRt 11 ab L*(-V,a) Rn Rp2'3 T *(lin.* 64) ad V12 L2(-Rn) RtRp1'4 18 quicumque A(=δσπερ K") *Ant. transi,* (quod-*scriptoris negl. Borghes.)* Rt qui aliquando A(=δ ποτὲ LbMbOb) L *om.* Rp 21 sunt L2(P13Ha)R sint AL1 L2(N4Rn) 33-34 transcidente L(-P13) : transcindente Rt transcendente P13 Rp transmutata *Ant. transl.(Borghes.)* 35 transcidit L(-Pu) Rt : transcinditur Rp1·2·3 transcindit PnRp4 transmutatur *Ant. transl.(Borghes.)* 1156 b 2 *Post* delectationem *virg. interp.* T *(lin.* 153) ' *non interp.* AL 2 < propter > *add,.* T *(? cf. lin.* 153 et ideo) : *om.* ALR 3 amativi *(vel* amant) T *(lin.* 153) : amativae ALR 4 per totam LRtT *(lin.* 158) : per Rp2'3 *om.* Rp1·4

boni, boni autem sunt secundum se ipsos. § Volentes autem bona amicis illorum gratia maxime amici. Propter se ipsos enim sic habent et non secundum accidens. § Permanet igitur horum amicitia usque quo utique boni sunt. Virtus autem mansivum. § Et est uterque simpliciter bonus et amico; boni enim et simpliciter boni et ad invicem utiles. Similiter autem et delectabiles, boni enim et simpliciter delectabiles et ad invicem; unicuique enim secundum delectationem sunt propriae actiones et tales, bonorum autem tales aut similes. § Tabs autem amicitia mansiva rationabibter est; copulat enim in ipsa omnia quaecumque oportet amicis existere. Omnis enim amicitia propter bonum est vel propter delectationem vel simpficiter vel amanti et secundum simifitudinem quandam. Huic autem omnia existunt dicta secundum se ipsos; hac enim similes et rebqua quodque simpbciter bonum et delectabile simpficiter est. § Maxime itaque haec amabifia; et amare autem et amicitia in his maxime et optima. § Raras autem verisimile tales esse. Pauci enim tales. § Adhuc autem indiget tempore et consuetudine; secundum proverbium enim non est scire ad invicem ante dictos sal consumere, neque acceptari oportet prius neque esse amicos ante quam uterque utrique appareat amabibs et credatur. § Qui autem cito ad invicem amicabiha faciunt, volunt quidem amici esse, non sunt autem, si non et amabiles et hoc sciant. Voluntas quidem igitur velox amicitiae fit, amicitia autem non.

§ Haec quidem igitur et secundum tempus et secundum rebqua perfecta est et secundum omnia haec fit et similis uterque ab utroque, quod oportet amicis existere.

9 secundum *Ant. transl.(Borghes.)* LRtRp1'4 T *(lin.* 180) : per Rp2'3 *Cf. supra* 1127 a 2, 28 *cum adn.* 12 usque quo *Ant. transi.(Borghes.)* L(-P13) R : quousque P13 *an etiam* T *(cf. lin.* 193) ? 12 sunt O8* *pr.m.* Sk2 RT *(lin.* 193) : sint AL(-O8 *pr.m.* Sk2) 12 mansivum LR permanens (morabilis *sup. lin.) Ant. transl.(Borghes.) an etiam T (cf. lin.* 194) ? 17 aut A(=η LbMbOb) *Ant. transl.(Borghes.)* R (autem Rp) T *(lin.* 211-212) . secundum quod (=η) L 18 copulat LR : coniungit *Ant. transi.*(contingit *scriptoris negl. Borghes.) an etiam* T *(cf. lin.* 220) ? *Cf. infra* 1157 a 34 *cum adn.* 21 Huic... ipsos RT *(lin.* 229-230) Huic autem omnia existunt quae dicta sunt secundum se *Ant. transi.(Borghes.) hom.om.* L 22 hac enim similes A(Kb) RT *(lin.* 230-231) : huic enim similia A(LbMbOb) L (Alia autem littera est haec *Sic enim similes et reliqua.* In graeco enim habetur *tautH,* quod potest esse dativi casus feminini generis et significat idem quod haec dictio « huic », vel potest esse adverbium similitudinis vel causale *Roberti Grosseteste notula in* EtP11 Sk2)* huic autem similia A (Aspasius, *p.* 167, 32) *Ant. transi. (Borghes.)* 22 quodque RT *lin.* 232) : et L et quod *Ant. transl.(Borghes.)* 23 itaque RT *(lin.* 237) utique *Ant. transi.(Borghes.)* L 24 Raras A *Ant. transl.(Borghes.)* RT *(lin.* 173, 244) Raro L 25 verisimile RT *(lin.* 173, 251) : conveniens L decens *Ant. transi.(Borghes.) Cf. infra* 1171 a 7, 1179 a 31 *cum adn.* 28 acceptari ALRtT *(lin.* 260) : acceptati Rp 30 ad invicem amicabilia R amicabilia ad invicem AL 34 similis A(= ὁμοῖα KbLbMbOb) *Ant. transl.(Borghes.)* LT *(lin.* 276) : simul Rt *obsc.* Rp (simi' P14Rp3'4 sil' *celt.)* 34 uterque RT *(lin.* 276) : utrique AL alterutri *Ant. transi. (Borghes.)*

1156 a 6 *Differunt autem haec* etc. Postquam Philosophus ostendit quid est amicitia, hic distinguit species eius. Et primo distinguit species amicitiae; secundo ostendit in quibus amicitiae speciebus fiant accusationes seu conquestiones, ibi: *Trinis itaque existentibus* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit species amicitiae quae in aequalitate personarum salvatur; secundo distinguit species amicitiae quae est inter inaequales personas, ibi: *Altera est autem amicitiae species* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit amicitiae species; secundo ostendit eas in aequalitate existere, ibi: *Sunt autem igitur dictae amicitiae* etc. Circa primum tria facit: primo distinguit amicitiae species; secundo determinat de eis per comparationem ad actum, ibi: *Quemadmodum autem in virtutibus* etc.; tertio per comparationem ad subiectum, ibi: *In severis autem et senibus* etc. Circa primum duo facit: primo ponit specierum

5 Cap. 13, 1162 a 34. 9 Cap. 7, 1158 b 11. 12 Cap. 6, 1158 b i. 15 Cap. 5, 1157 b 5. 17 Cap. 6, 1158 a 1.

distinctionem; secundo determinat de singulis speciebus, ibi: *Qui quidem igitur etc.* Dicit ergo primo quod, cum sint tria amabilia, sicut dictum est, scilicet bonum simpliciter, delectabile et utile, haec differunt specie ab invicem, non quidem sicut tres species ex aequo dividentes aliquod genus, sed secundum prius et posterius se habent; et quia secundum differentiam obiectorum diversificantur actus, consequens est quod amationes secundum haec tria differant specie, ut scilicet alia sit species amationis qua amatur aliquid propter bonum et alia qua amatur aliquid propter delectabile et alia qua propter utile; et quia amicitiae actus est amatio, consequens est quod etiam sint tres species amicitiae aequales numero amabilibus, quarum una est amicitia propter honestum, quod est bonum simpliciter, alia propter delectabile et tertia propter utile; in singulis enim horum salvatur ratio amicitiae supra posita, quia secundum unumquodque horam trium potest esse redamatio non latens. Et secundum haec tria possunt sibi bona velle ad invicem secundum quod amant; puta si amant se propter virtutem, volunt sibi invicem bonum virtutis, si autem propter utile, volunt sibi invicem bona utilia, et si propter delectationem, delectabilia.

1156 a 10 Deinde cum dicit: *Qui quidem igitur* etc., determinat de praedictis amicitiae speciebus, quae quidem non aequaliter sub amicitia continentur, sed secundum prius et posterius. Sic ergo tria facit: primo determinat de amicitia utilis et de ea quae est delectabilis, quae per posterius rationem amicitiae participant; secundo determinat de amicitia honesti, quod est bonum simpliciter, cui primo et per se competit ratio amicitiae, ibi: *Perfecta autem est bonorum* etc.; tertio comparat alias amicitias ad istam, ibi: *Quae autem propter delectabile* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quales sint amicitiae species imperfectae; secundo ostendit quibus competunt, ibi: *Maxime autem in senibus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit amicitias utilis et delectabilis esse amicitias per accidens; secundo ostendit quod sunt facile dissolubiles, ibi: *Facile solubiles utique* etc. Dicit ergo primo quod illi qui amant se ad invicem propter utilitatem, unus non amat alterum propter se ipsum, sed secundum quod ab altero accipit sibi aliquod bonum. Et simile est in his qui se amant propter delectationem; non enim unus amat alium propter hoc quod est taliter dispositus, puta quod est eutrapelus, id est virtuose se habens circa ludos, sed solum in quantum est sibi delectabilis. Et sic patet quod tam illi qui amant propter utile amant propter bonum quod eis provenit, quam etiam illi qui amant propter delectationem amant propter delectabile quod percipiunt, et ita non amant amicum secundum quod ipse in se est, sed secundum quod accidit ei, scilicet secundum quod est utilis vel delectabilis. Unde patet quod huiusmodi amicitiae non sunt per se amicitiae, sed per accidens, quia non amatur homo secundum id quod ipse est, sed secundum quod aliquid exhibet, scilicet utilitatem vel delectationem.

Deinde cum dicit: *Facile solubiles* etc., ostendit 1156 a 19 huiusmodi amicitias facile esse dissolubiles; sunt enim propter aliquid quod accidit hominibus qui amantur, in quo homines non permanent semper sibi similes, sicut non semper idem homo est delectabilis vel utilis; quando igitur illi qui amabantur desinunt esse delectabiles vel utiles, amici eorum quiescunt ab amando. Et hoc maxime manifestum est in amicitia utilis; non enim semper est idem utile homini, sed aliud et aliud secundum diversa tempora et loca, sicut in aegritudine est utilis medicus, in navigando nauta et sic de aliis; quia ergo amicitia non habebatur ad ipsum hominem secundum se, sed ad utilitatem quae ab ipso erat, consequens est quod dissoluta amicitiae causa, etiam amicitia dissolvatur. Et simile contingit circa amicitiam delectationis.

Deinde cum dicit: *Maxime autem in senibus* etc., 1156 a 24 ostendit quibus huiusmodi amicitiae competant. Et primo ostendit quibus competat amicitia utilis; secundo quibus competat amicitia delectabilis, ibi: *Iuvenum autem amicitia* etc. Ponit autem primo tria genera hominum quibus competit amicitia utilis. Et primo dicit quod maxime talis amicitia videtur fieri in senibus, qui non quaerunt delectabile propter debilitatem caloris et sensuum, sed quaerunt utile, in quantum scilicet indigent ut subveniatur naturae iam deficienti.

Secundo ibi: *Et eorum qui in adolescentia* etc., 1156 a 26 dicit quod haec amicitia competit etiam adolescentibus et iuvenibus qui quaerunt utile. Et hi quidem non omnino sunt tales ut se mutuo ament neque etiam convivunt ad invicem, quia quandoque non

22 haec] hic Φ hec tria Ψ *Sed cf. Arist.* 1156 a 6 36 posita *coni, cum* Ed11] posite Θ 74 quod] id *proem.* T(-Za) 81 facile esse *inv.* ψ 85 igitur] ergo Ψ 94-95 amicitia dissolvatur] amicitie dissolvantur Ψ 105 sensuum *coni, cum* Kr Ve Ed3 *pr.m.* P1 *sec.m.* EriEr2] sensum Θ *(unde pio et ante* sensum *hab.* secundum Bg^xPÇ'V'W et sensuum *om.* Fl)

20 Lin. 1156 a 10. 21 Cap. 2, 1155 b 17-21. 36 Cap. 2, 1156 a 3-5. 52 Lin. 1156 b 7. 54 Cap. 4, 1156 b 35. 57 Lin. 1156 a 24. 60 Lin. 1156 a 19. 67-68 Cf. supra II c. 9 lin. 118-119 cum adn. 101 Lin. 1156 a 31. 104-105 Albertus *Lect.* f. I55ra: «senibus deficiunt sensus et vigor naturae et ideo multum non afficiuntur a delectationibus». Cf. ipse Thomas *Super IV Sent,* d.34 q.i a.2 arg.3 et ad 3.

sunt sibi invicem delectabiles nec unus indiget societate alterius nisi solum propter utilitatem; in tantum enim mutua societas est eis delectabilis in quantum per hoc habent aliquam spem boni ad quod sit eis utilis talis societas.

1156 a 30 Tertio ibi: *In has autem* etc., dicit quod ad amicitias quae sunt propter utilitatem quidam reducunt etiam amicitiam peregrinorum, qui se invicem amare videntur propter utilitatem quam unus ab alio habet in sua peregrinatione.

1156 a 31 Deinde cum dicit: *Iuvenum autem* etc., ostendit quibus competat amicitia delectabilis. Et circa hoc duo facit. Primo ostendit quibus competat huiusmodi amicitia. Et dicit quod amicitia quae est propter delectationem maxime videtur esse iuvenum, quia vivunt secundum quod feruntur a passionibus, nondum roborato in eis iudicio rationis quo passiones ordinentur; et quia passiones omnes terminantur ad delectationem et tristitiam, ut in II habitum est, consequens est quod ipsi maxime persequuntur id quod est eis delectabile secundum praesens tempus; passiones enim pertinent ad partem sensitivam, quae maxime respicit praesens. Amare autem aliquid propter hoc quod est factivum delectationis in futurum, iam accedit ad rationem utilis.

1156 a 33 Secundo ibi: *Aetate autem* etc., ostendit horum amicitias esse facile mutabiles dupliciter. Primo quidem ex parte delectabilium, quia scilicet transeunte aetate fiunt eis alia delectabilia; non enim eadem sunt in quibus delectantur pueri, adolescentes et iuvenes. Et ideo tales de facili fiunt amici et de facili cessant, quia simul transmutato delectabili transit amicitia, iuvenilis autem delectationis est velox transmutatio (eo quod tota eius natura in quadam transmutatione consistit).

1156 b 1 Secundo ibi: *Et amativi autem* etc., ostendit idem ex parte amantium. Et dicit quod iuvenes sunt amativi, id est prompti et vehementes in amore, quia scilicet amant non ex electione, sed secundum passionem et in quantum concupiscunt delectationem, et ideo vehementer et intense amant. Et quia passio facile transit sicut et facile advenit, inde est quod tales sicut de facili amare incipiunt, ita cito quiescunt ab amando et multotiens eadem die amicitiam ineunt et dissolvunt. Sed quandiu amicitia durat, volunt tales per totum diem sibi invicem commanere et convivere sibi ipsis, in quantum sunt sibi mutuo delectabiles; isto enim modo disponitur in eis amicitia.

Deinde cum dicit: *Perfecta autem est* etc., determinat de amicitia principali, quae est propter bonum virtutis. Et primo proponit huiusmodi amicitiam esse perfectam. Et dicit quod tertia amicitia, quae est bonorum et sibi invicem similium secundum virtutem, est perfecta amicitia. 1156 b 7

Secundo ibi: *Isti enim bona* etc., probat quod dixerat, ostendendo condiciones huius amicitiae. Et primo ostendit quod huiusmodi amicitia est per se et non per accidens; secundo ostendit quod nihil ei deest, ibi: *Et est uterque simpliciter bonus* etc.; tertio quod est rara, ibi: *Raras autem verisimile* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit praedictam amicitiam esse per se et non per accidens. Illi enim qui sunt sibi similes in virtute volunt sibi invicem bona in quantum sunt boni; sunt autem boni secundum se ipsos, nam virtus est quaedam perfectio faciens hominem bonum et opus ipsius; ergo patet quod tales volunt sibi bona secundum se ipsos. Unde eorum amicitia est per se. 1156 b 8

Secundo ibi: *Volentes autem bona* etc., ex hoc concludit quod talis amicitia sit maxima. Semper enim illud quod est per se est potius eo quod est per accidens. Cum igitur haec amicitia sit per se, aliae autem per accidens, consequens est quod virtuosi qui volunt bona amicis propter eos et non propter aliquid quod sibi ex eis proveniat, sunt maxime amici. 1156 b 9

Tertio ibi: *Permanet igitur* etc., concludit ulterius quod, ex quo tales amant se ipsos propter hoc quod boni sunt, consequens est quod eorum amicitia permaneat quousque sunt boni secundum virtutem. Virtus autem est habitus permanens et non de facili transiens, ut patet ex his quae in II dicta sunt. Ergo talis amicitia est diuturna. 1156 b 11

Deinde cum dicit: *Et est uterque simpliciter* etc., ostendit quod huic amicitiae nihil deest, quod pertinet ad rationem perfecti, ut patet in III Physicorum. Et circa hoc tria facit. Primo ostendit quod haec amicitia comprehendit in se ea quae sunt in aliis amicitiis. Et dicit quod in ista amicitia uter- 1156 b 12

125 ostendit] dicit Φ *Cf. infra c.* 13 *lin.* 63-64 *cum adn.* 146 eius] eorum Ψ 148 Et PSWi Za] *om.* Φ F1 V* *Sed cf. Arist.* 160 sibi mutuo] *inv.* T(mutuo *om.* V6) 162 autem est *coni, ex Arist. (cf. supra lin.* 52) *cum* P3V3 F1] *inv.* Θ (est *om.* V6) 188 sunt] sicut Y(sint Za *sec.m.* Ve *forsitan recte)* 201 se] ipsa *add.* TÇ-F1 V6)

118-122 Cf. infra c. 12 lin. 30-32 cum adn. ; IX c. 12 lin. 11-17 cum adn. ' 131 Cap. 3, 1104 b 13-16; 5, 1105 b 21-24. 134-135 Cf. Aristoteles *De mem.* 1, 449 b 27 ; *Rhet.* I 11, 1370 a 34 (ed. Spengel, p. 220) ; ipse Thomas Ia q.79 a.6 ad 2 ; Ia-IIae q.15 a.i ; q.35 a.2 ad 2 ; q.41 a.i ad 3. 146-147 Cf. supra VII c. 14 lin. 200-201 cum adn. 172 Lin. 1156 b 12. 173 Lin. 1156 b 24. 178-179 Cf. supra II 6, 1106 a 15-24, et comm. Thomae lin. 22-33 cum adn. 183-185 Cf. supra I c. 14 lin. 113-114 cum adn. - Aspasius, p. 167, 11 ; O8, f. 177th : «Posterius enim quod secundum accidens eo quod secundum se ipsum ». 194-195 Ps.-Aristoteles *Cat.* 8, 8 b 27-28 et 9 a 4-10 a Boethio transi. (PL 64, 240 D ; ed. Minio-Paluello, p. 23-24) ; cf. ed. comp. et transi. Guillelmi de Moerbeke (ed. Minio-Paluello, p. 63-64 et p. 102). 196 Cap. 5, 1105 b 19 - 1106 a 13. 200 Cap. 11, 207 a 8-15.

que amicus est bonus non solum simpliciter, scilicet secundum se ipsum, sed etiam per comparationem ad suum amicum, quia illi qui sunt virtuosi sunt et simpliciter boni et utiles sibi invicem. Et similiter sunt simpliciter delectabiles et etiam ad invicem; et hoc ideo quia unicuique sunt delectabiles propriae actiones et tales, id est actiones similes propriis, actiones autem virtuosorum sunt quidem quae unius, propriae sibi, et quae alterius, similes propriis (non enim contrariantur sibi operationes quae sunt secundum virtutem, sed omnes sunt secundum rationem rectam). Sic ergo manifestum est quod amicitia virtuosorum non solum habet bonum simpliciter, sed etiam delectationem et utilitatem.

1156 b 17 Secundo ibi: *Talis autem amicitia* etc., concludit iterum quod talis amicitia rationabiliter est diu permansiva et non facile transiens, quia in ea coniunguntur omnia quaecumque requiruntur ad amicos. Omnis enim amicitia est propter bonum vel propter delectationem, et hoc vel simpliciter, puta quia id quod amatur est simpliciter bonum et delectabile, vel quia est bonum et delectabile amanti, et hoc est esse bonum et delectabile non simpliciter et proprie, sed secundum quandam similitudinem ad id quod est vere et proprie bonum et delectabile. In hac autem amicitia omnia praedicta existunt non per accidens, sed per se; illi enim qui sunt similes secundum hanc amicitiam virtutis et reliqua bona habent, quia quod est simpliciter bonum est etiam delectabile. Et sic, quia huiusmodi amicitia habet omnia quae ad amicitiam requiruntur, non de facili dissolvitur; illud enim praetermitti consuevit in quo defectus aliquis invenitur.

1156 b 23 Tertio ibi: *Maxime itaque* etc., concludit iterum hanc amicitiam esse maximam, quia scilicet illa in quibus coniunguntur omnes rationes amandi sunt maxime amabilia et talia sunt bona honesta, quia et sunt bona simpliciter et sunt delectabilia et utilia, unde per consequens oportet quod etiam amare in his maxime accidat et amicitia horum sit maxima.

1156 b 24 Deinde cum dicit: *Raras autem* etc., ostendit praedictam amicitiam esse raram, quod est signum perfectionis, nam perfecta in quolibet genere rarius inveniuntur. Circa hoc autem tria facit. Primo ostendit propositum duabus rationibus. Quarum prima est quia haec amicitia est virtuosorum, pauci autem sunt tales propter difficultatem attingendi medium, ut dictum est in II. Unde verisimile est quod tales amicitiae sint rarae.

1156 b 25 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. Quia scilicet amicitia talium indiget longo tempore et mutua assuetudine ut se invicem possint cognoscere et virtuosos et amicos, quia secundum quod dicitur in proverbio, non contingit quod aliqui se invicem cognoscant ante quam simul comedant mensuram salis, non oportet autem quod unus acceptet alium ad hoc quod sit eius amicus ante quam unus appareat alteri amandus et credatur ita esse, et hoc raro contingit. Unde tales amicitiae sunt rarae.

1156 b 29 Secundo ibi: *Qui autem cito* etc., excludit obiectionem de illis qui videntur cito fieri amici. Et dicit quod illi qui cito sibi invicem exhibent opera amicitiae, manifestant quod volunt esse amici, non tamen adhuc sunt quousque sciant quod sint amabiles invicem. Et sic patet quod cito fit in homine voluntas amicitiae, sed non ita est de ipsa amicitia.

1156 b 33 Tertio ibi: *Haec quidem igitur* etc., epilogando concludit quod praedicta amicitia est perfecta et secundum tempus, quia est diuturna, et secundum reliqua quae dicta sunt et perficitur secundum omnia quae sunt in aliis amicitiis et similis sit uterque amicorum ab altero, quod requiritur ad amicitiam, propter hoc scilicet quod sunt similes in virtute.

203-204 scilicet *coni, cum* Kr *sec.m.* Er2] sed Φ(-Ky P*) *om.* P· ψ 235 dissolvitur ψ(-8 V·)] desolvuntur O'(solvuntur *pr.m.* O1 dessolvuntur As disolvuntur *sec.m.* Er2V4 dissolvuntur *sec.m.* AoOPd) dissolvuntur Φ2 S Ve 250 sunt tales] *inv.* Ψ (sunt *om.* Er2) 252 sint] sunt Φ Za 255 possint *coni, cum* Fl Za Eds *sec.m.* Wi V*] possent Θ 258 cognoscant] agnoscant Φ(-P7) 258 comedant] comedunt Φ(-P') 259 unus *Inc.* 29s *peda* 261 unus appareat *inv.* Ψ 276 similis] sil' (=simul?) Θ (simi 'AoDb Bgl simile Ve Ed1 Ed8) *Cf. Arist.* 1156 b 34 *cum adn. et infra adn. ad lin.* 277 276 sit] fit VeZa Ed1 Ed8 scit Ed2 276 uterque] ut'que Θ *(aeque* uterque *ac* utrique *in plerisque mss. legi potest;* utrique *perscriptum hab.* O'P'P''Y Ve Ed1 Ed3 uterque Ed2) *Cf. Arist.* 1156 b 34 *cum adn. et infra adn. ad lin.* 277 277 ab altero Θ *Auctore Arist.* 1156 b 35 (ab utroque) *Thomas* ab altero *scripsisse videtur pro* alteri *(locum hunc fere desperatum alii aliter emendare conati sunt; ne tamen* simile fit utrique ab altero *cum* V* Ed1 Ed3 *coniciamur eo prohibemur quod e mss. graecorum falsa lectione* ὁμοία (=similis) *pro* ὅμοια (=similia) *difficultas orta est; facilior igitur lectio* simile *difficultatem non solvit, sed nescit)*

227-228 Aspasius, p. 167, 24-27 ; O8, f. 177va : « Quod existit in bonorum amicitia vel propter amanti bonum vel delectabile secundum similitudinem quandam ; qui enim non propter simpliciter bonum vel simpliciter delectabile amant, sed propter eam quae ipsis secundum similitudinem dictam amicitiam habent utique, non eam quae principaliter». 246-247 Cf. infra IX c. 12 lin. 105-108. 251 Cap. 7, 1106 b 28-36 ; 11, 1109 a 24-30. 275 Lin. 1156 b 8-24.

4

use b 35 Quae autem propter

1157 a i delectabile similitudinem huius habet; et enim boni delectabiles ad invicem. Similiter autem et qui propter utile; et enim tales ad invicem boni. § Maxime autem et in his amicitiae permanent cum aequale fiat ab invicem, puta delectatio. Et non solum sic, sed et ab eodem, quale eutrapelis. Et non ut amatori et amato: non enim in eisdem delectantur isti, sed hic quidem videns illum, hic autem famulatum recipiens ab amatore; finiente autem hoc, quandoque et amicitia finit, huic quidem enim non est visio delectabilis, huic autem non fit famulatus. § Multi autem rursus permanent, si ex consuetudine mores diligant, similis consuetudinis existentes. § Qui autem non delectabile commutant, sed utile, in amabilibus, et sunt minus amici et permanent. § Qui autem propter utile existentes amici, simul cum conferente dissolvuntur; non enim ad invicem erant amici, sed utilis. § Propter delectationem quidem igitur et propter utile, et pravos contingit amicos ad invicem esse, et epiikes pravis, et neutrum qualicumque. Propter se ipsos autem palam quia solos bonos; mali enim non gaudent se ipsis, si non aliqua utilitas fiat. § Et sola autem bonorum amicitia intransmutabilis est. Non enim facile nulli credere de eo qui in multo tempore ab ipso probatus est et credere in his et numquam utique iniustum facere et quaecumque aha in ea quae ut vere amicitia dignificantur. In aliis autem nihil prohibet talia fieri. Quia enim homines dicunt amicos et propter utile, quemadmodum civitates, videntur enim compugnationes civitatibus fieri gratia conferentis, et eos qui propter delectationem ad invicem diligunt, quemadmodum pueri, forte quidem oportet dicere et nos amicos tales. § Species autem amicitiae plures. Et primo quidem et principaliter bonorum secundum quod boni. Reliquas autem secundum similitudinem; secundum quod enim bonum aliquid et simile aliquid, sic amici.

1157 a 4 permanent ALRtT *(lin.* 28-29) : permanet Rp *(corr. sec.m.* BaxV13) 5 et2 AL'RpT *(lin.* 34 etiam) : *om.* L2Rt 8 hoc T (? *cf. lin.* 41) : hora R pulcritudine L forma *Ant. transi. (Borghes.)* 11-12 similis consuetudinis LRtT *(lin.* 52) : similis consuetudines Rp1'4 similes consuetudines Rp2'3 15 erant ALRtT *(lin.* 68) : erunt Rp *(corr. sec.m.* Ba1) 17 epiikes *Ant. transl.(Ha ;* modestos *Borghes. ; cf. supra* 1154 b 31 *cum adn.)* T (? *cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* . epieikees (epy) LRt epieikes (epy- epyey-) Rp 18 qualicumque A *Ant. transl.(Borghes.)* LT *(lin.* 78) : quaecumque Rt quodcumque Rp 18 ipsos : *Inc.* 13a *peda in* Rp1-2·3-4 18 palam quia (=δῆλον δτι) Rp1'2'3 : manifestum quoniam *Ant. transl.(Borghes.)* videlicet (=δηλονότι) LRtRp4 *Cf. supra* 1102 a 14 *cum adn.* 22 *Post* est *non interp.* T *(lin.* 91) : *puncto interp.* A 22-23 et credere in his ALR : *an om.* T *(cf. lin.* 91) ? 24 dignificantur RtRp1'2'3 T *(lin.* 93) : dignificatur LRp4 digna existimantur *Ant. transl.(Borghes.)* 24-25 In aliis autem A(=ἐν δὲ ταῖ ἄλλαι Lb) R : In aliis autem alteris (=ἐν δὲ ταῖ ἄλλαι ἑτέραι) L In aliis autem amicitiis A(=ἐν δὲ ταῖ ἄλλαι εταιρίαι Aid.) *Ant. transi.(Borghes.)*

Et enim delectabile bonum aliquod amatoribus delectationum. Non omnino autem hae copulantur neque fiunt idem amici propter utile et delectabile; non enim omnino coniunguntur quae secundum accidens.

1157 b 1 In has autem species amicitia distributa, pravi quidem erunt amici propter delectationem vel utile, sic similes existentes, boni autem propter se ipsos amici, secundum quod enim boni. Isti quidem igitur simpliciter amici, illi autem secundum accidens et in assimulari his.

34 copulantur **R** : copulant **L** coniunguntur *Ant. transl.(Borghes.)* *an etiam* **T** *(cf. lin.* 124, 130) *Cf. supra* 1156 b 18 *cum adn.* 34 idem (=ot αὐτο'ι) **ARtT** *(lin.* 124) : idem ipsi *Ant. transl.(Borghes.)* ipsi **L** *om.* **Rp**

1156 b 35 *Quae autem propter delectabile* etc. Postquam Philosophus determinavit de tribus amicitiae speciebus, hic comparat eas ad invicem. Et circa hoc tria facit: primo ostendit in quo aliae amicitiae sint similes perfectae; secundo in quo ab ea differant, ibi: *Propter delectationem quidem igitur* etc.; tertio epilogat quae dicta sunt, ibi: *Species autem amicitiae* etc. Circa primum duo facit. Primo ostendit similitudinem aliarum amicitiarum ad perfectam quantum ad causam amandi. Et dicit quod illa amicitia quae est propter delectabile habet similitudinem perfectae amicitiae, in quantum virtuosi sunt sibi invicem delectabiles. Et similiter amicitia quae est propter utile est similis perfectae amicitiae, in quantum virtuosi sunt sibi invicem utiles.

1157 a 3 Secundo ibi: *Maxime autem* etc., ostendit similitudinem quantum ad permanentiam amicitiae. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quomodo etiam amicitiae utilis et delectabilis sint permansivae; secundo quae earum sit permanentior, ibi: *Qui autem propter utile* etc. Circa primum duo facit: primo ponit duos modos quibus praedictae duae amicitiae sunt permanentes et in hoc habent similitudinem perfectae amicitiae; secundo ponit modum in quo deficiunt a permanentia, ibi: *Qui autem non delectabile* etc. Primo ergo ponit primum modum permanentiae, dicens quod etiam in his qui sunt amici propter utile et delectabile maxime sunt amicitiae permanentes cum idem et aequale sibi invicem rependant, puta delectationem pro delectatione. Et quia secundum diversa delectabilia sunt diversae delectationes specie et quantitate differentes, oportet quod ad permanentiam amicitiae non solum rependatur delectatio, sed etiam ab eodem delectabili, sicut accidit in eutrapelis quorum unus delectatur in ludo alterius. Non autem oportet sic esse sicut accidit inter duas personas se amantes amore venereo, quia quandoque tales non delectantur in eisdem, sed amator delectatur in hoc quod videt personam amatam quae delectatur in hoc quod recipit servitium ab amatore; quibus cessantibus, quandoque cessat amicitia, dum scilicet ab una parte cessat visio et ex alia parte cessat servitium.

Secundum modum permanentiae ponit ibi: *Multi autem rursus* etc. 1157 a 10 Et dicit quod etiam in amicitia utilis et delectabilis, multi permanent in amicitia, si unus diligat mores alterius, sicut luxuriosus diligit mores alterius luxuriosi vel unus cupidus lucri mores alterius, non quod tales mores sint secundum se diligibiles sicut mores virtuosi, sed sunt diligibiles ex consuetudine, in quantum scilicet ambo sunt similis consuetudinis. Similitudo autem est per se causa amicitiae, nisi per accidens impediat privatum bonum, ut supra dictum est; unde, cum mores etiam mali ex consuetudine acquisiti sint permanentes, sequitur quod talis amicitia sit permansiva.

Deinde cum dicit: *Qui autem non delectabile* etc., 1157 a 12 ponit modum quo amicitia deficit in permanendo. Et dicit quod illi qui in amabilibus non recompensant delectabile pro delectabili, sed utile pro delectabili, sunt minus amici propter minorem similitudinem, unde et minus permanent in amicitia.

Deinde cum dicit: *Qui autem propter utile* etc., 1157 a 14 comparat permanentiam utriusque amicitiae. Et dicit quod illi qui sunt amici propter utile simul separantur ab amicitia cessante utilitate, quia non erant ad invicem amici sui ipsorum, sed utilitatis.

22 ponit] proponit O(ponit *sed pro* 21 primo *hab.* primos V) ostendit PP2 28 sunt] sint T(-Za)

6 Lin. 1157 a 16. 7 Lin. 1157 a 30. 20 Lin. 1157 a 14. 25 Lin. 1157 a 12. 32 Averroes, **VIII** c. 4 (ed. 1562, f. ii4rb) :« Intendo, in specie et quantitate». 41 Albertus *Lect.* f. i56rb . «et tunc, quando finit pulcritudo in uno vel famulatus in altero, terminatur talis amor» ; *Comm.* p. 524 b : «et, si finiatur pulcritudo, mox etiam finitur amicitia talis». Cf. adn. ad Arist. 115738. 54 Cap. 1 lin. 133-136.

Delectatio autem magis provenit ab ipso amico secundum se ipsum quam utilitas, quae est quandoque secundum aliquam rem exteriorem.

1157 a 16 Deinde cum dicit: *Propter delectationem quidem* etc., ponit duas differentias duarum amicitiarum ad perfectam. Primo ergo concludit ex praemissis quod propter delectationem et utilitatem possunt sibi invicem fieri amici homines cuiuscumque condicionis, scilicet et mali malis et boni malis et etiam illi qui nec sunt virtuosi nec vitiosi et ad utroslibet et ad invicem. Sed secundum perfectam amicitiam, qua homines propter se ipsos amantur, non possunt fieri amici nisi boni, quia in malis non invenitur aliquid unde possint se invicem amare aut in se delectari nisi propter aliquam utilitatem.

1157 a 20 Secundam differentiam ponit ibi: *Et sola autem* etc. Et dicit quod sola amicitia bonorum, quae est perfecta, est de se intransmutabilis. Transmutatur enim amicitia maxime per hoc quod unus amicorum invenit in alio id quod amicitiae contrariatur; sed hoc non potest contingere in amicitia bonorum, quia homo non de facili credit alicui malum de illo quem multo tempore probavit et numquam invenit eum aliquid iniustum facientem et in quo invenit omnia quaecumque reputantur digna ad veram amicitiam. Unde talis amicitia non dissolvitur, tum quia est per se et non per accidens, tum quia est perfecta omnia in se continens quae ad amicitiam requiruntur, quae rationes supra sunt positae, tum etiam quia non compatitur impedimentum amicitiae, quod nunc pro ratione inducitur. Sed in aliis amicitiis nihil prohibet quod unus credat malum de alio et quod unus iniustum faciat alii, unde non essent secundum has amicitias dicendi aliqui amici. Sed quia homines consueverunt tales vocare amicos, tam illos qui propter utile amant, sicut dicitur esse amicitia inter civitates propter utilitatem compugnationis contra inimicos, quam etiam eos qui diligunt se invicem propter delectationem, sicut patet de pueris, ideo oportet quod etiam nos, sequendo consuetudinem communiter loquentium, tales nominemus amicos.

Deinde cum dicit: *Species autem amicitiae* etc., epilogat quae dicta sunt de speciebus amicitiae. Et dicit quod plures sunt amicitiae species. Et primo quidem et principaliter est amicitia bonorum secundum quod sunt boni. Reliquae autem amicitiae dicuntur secundum similitudinem huius; in tantum enim dicuntur secundum illas amicitias aliqui amici in quantum est ibi aliqua similitudo verae amicitiae. Manifestum est enim quod delectabile videtur esse quoddam bonum amatoribus delectationum et ita huius amicitia habet aliquam similitudinem eius quae est propter simpliciter bonum; et eadem ratio est de amicitia utilis. Non tamen hae duae amicitiae semper coniunguntur, ut scilicet sint idem amici propter utile et delectabile; quia ea quae sunt secundum accidens non coniunguntur universaliter, sicut musicum et album, quae per accidens coniunguntur in Sorte, non in omnibus coniunguntur; praedictae autem amicitiae sunt per accidens, sicut supra dictum est, unde non semper coniunguntur. Sic igitur, cum in praedictas species amicitia dividatur, mali possunt sibi invicem esse amici propter delectationem vel utilitatem, in quantum scilicet sunt sibi invicem similes in altero horum, sed boni sunt < amici propter se ipsos, in quantum scilicet sunt amici secundum quod boni sunt >. Unde soli boni sunt simpliciter amici, alii autem sunt amici secundum similitudinem, in quantum scilicet assimulantur bonis. 1157 a 30

69 amico] amato Φ *Cf. infra c.* 6 *lin.* 21, 107 *cum adn.* 117 illas] alias Ψ 123 utilis *coni, cum* F1 *sec.m.* V3V10 BxKrOPd SWi] delectabilis Θ (delectabili Bx P delectationum *pr.m.* Ao) 132-133 propter... utilitatem] *om.* Φ *Cf. Praef., p.* 64* 133 scilicet *om.* ψ 134 sibi... sed *om.* Φ *Cf. Praef., p.* 64* 135 sunt *om.* Φ Za 135-136 amici... sunt2 *coni, ex Arist.* 1157 b 3-4] *hom.om.* Θ 137 soli boni *inv.* Ψ

90-94 Albertus *Lect.* f. 156ra-rb : « Ad 2 dicendum quod dissolvens amicitiam veram aut dissolvit per se, et secundum hoc est oppositum fundamento ipsius, scilicet vitium, et hoc removet cum dicit : 'et numquam utique est iniustum facere' ; aut per accidens, et hoc est aut relatio detractionis simpliciter, et hoc removet cum dicit : 'non enim facile credere', aut in his in quibus specialiter probavit eum, et hoc removet cum dicit : 'et credere in his' ; et addit 'quaecumque alia', propter quaedam quae sunt de essentia verae amicitiae, quae faciunt ad dissolutionem, ut animam unam [IX 8, 1168 b 7] in duobus corporibus [Ovidius *Trist.* IV iv 72; Augustinus *Conf.* IV vi 11 (PL 32, 698); *Retract.* II vi 2 (PL 32, 632)] habere»; f. 156va: «Et dicit quod, quia illi qui sunt vere amici sunt se ipsos diu experti, non est facile quod unus credat cuicumque detrahenti malum de illo qui multo tempore probatus est ab ipso, et maxime in illis in quibus probavit eum; neque est facile quod faciat iniustum unus alteri, et quaedam alia insunt in vera amicitia quae faciunt ad permanentiam, ut habere animam unam etc. ». - Rectius Aspasius, p. 169, 5-8 ; O8, f. 177vb : « Propter experientiam enim assumpsisse ad invicem sufficientem, non credent temptantibus detrahere neque sustinent dicentes. Ad invicem autem valde credunt et nequaquam utique laedentur ad invicem ; haec autem omnia inesse quidem oportet amicitiae, in sola autem sunt ea quae bonorum» ; Averroes, VIII c. 4 (ed. 1562, f. 114va) . «Et dilectio bonorum sola non irascitur, neque admittit turbationes detractorias, eo quod non est leve ut admittatur dictio aut detractio contra eum, qui iam probatus est tempore multo. Et hoc, quoniam amicus in hac dilectione non infert iniuriam amico suo in aliqua horarum, neque quod videatur iniuria. Et ex quo non fit iniuria in hac dilectione, non est dubium quin ipsa sit perseverantissima ». 97 Cap. 3, 1156 a 10-19 ; b 17-23. 127-128 Cf. Aristoteles *Met. N*, 9, 1017 a 15 ; 11, 1017 b 28 - 1018 a 4 ; 22, 1025 a 19-21 ; VI 2, 1027 a 11-12. 130 Cap. 3, 1156 a 10-19. 125-130 Aliter sed perperam Aspasius, p. 169, 14-22 ; O8, f. 177vb : «Non omnino autem hae contingunt ad invicem, quae propter delectationem ei quae propter utile ; quoniam enim secundum accidens non omnino coniunguntur. Videbitur autem hoc non verum, idem enim erit utique et albus et musicus et uterque secundum accidens. Sed videtur non talia dicere, sed cum primo quidem aliquid dicatur et proprie [seu principaliter], ab illo autem alia primus quidem homo medicativus, secundum accidens autem instrumentum et farmacum ; non enim coniunguntur talia accidentium. Et hic amici quidem < proprie > boni, secundum accidens autem et a prima amicitia reliquae, unde non facile copulantur ».

1157 b Quemadmodum autem in virtutibus hi quidem secundum habitum, hi autem secundum operationem boni dicuntur, sic et in amicitia: hi quidem enim conviventes gaudent ad invicem et tribuunt bona, hi autem dormientes vel separati locis non operantur quidem, sic autem habent ut operari amicabiliter. Loca enim non dissolvunt amicitiam simpliciter, sed operationem. § Si autem diuturna absentia fiat, et amicitiae videtur oblivionem facere. Unde dictum est: « Multas utique amicitias non appellatio dissolvit ». § Non videntur autem neque senes neque severi amativi esse; parum enim in ipsis quod delectationis, nullus autem potest per diem commorari cum tristi neque cum non delectabili. Maxime enim natura videtur triste quidem fugere, appetere autem delectabile. § Qui autem recipiunt ad invicem, non conviventes autem, benivolis assimulantur magis quam amicis. § Nihil enim sic est amicorum ut convivere. Utilitatem quidem enim indigentes appetunt, commorari autem simul per diem et beati, solitariis quidem enim esse his nequaquam convenit. Conversari autem ad invicem non est non delectabiles existentes neque gaudentes eisdem, quodzconnutritiva videtur habere.

§ Maxime quidem igitur est amicitia quae bonorum, quemadmodum multotiens dictum est. Videtur enim amabile quidem et eligibile quod simpliciter bonum vel delectabile, unicuique autem quod ipsi tale. Bonus autem bono propter ambo haec. § Assimulatur autem amatio quidem passioni, amicitia autem habitui. § Amatio enim non minus ad inanimata est, redamant autem cum electione, electio autem ab habitu. § Et bona volunt amicis illorum gratia non secundum passionem, sed secundum habitum. § Et amantes amicum quod ipsis bonum amant. Bonus enim amicus factus bonum fit cui amicus, uterque igitur amat et quod ipsi bonum et aequale retribuit voluntati et speciei; dicitur enim amicitia aequalitas.

1158 a Maxime autem ei quae bonorum haec existunt.

1157 b 13-14 videntur ALRtT *(lin.* 47) : videtur Rp *(corr. sec.m.* Rp3) 14 senes ALRtT *(lin.* 49) : senex Rp 14 severi ALRtT *(lin.* 49) : servi Rp *(corr. sec.m.* BaIV13Vd) austeri *Ant. transl. (Borghes.) Cf. Thomae comm. lin.* 49 14 parum *Ant. transl.(Borghes.)* T *(lin.* 53) : breve LR 16 natura : *no. ca. Roberti Grosseteste notula in* Sk2 ; *an ab. ca.* T *(cf. lin.* 57) ? 18 recipiunt T *(lin.* 61, 62-63) : recipiuntur ALR 28 bono ALRtT *(lin.* 94) : homo Rp 31 amicis RtT *(lin.* 116) : amatis ALRp 36 speciei A(=τω εἴδει *pr.m.* Lb) RT *(lin.* 134) delectabili A(=τῷ ἡδεῖ KbMbOb) L 1158 a i autem A(=δὲ Aspasius) LT *(lin.* 144) : itaque A(=δὴ KbLbMbOb) R

1157 b 5 *Quemadmodum autem in virtutibus* etc. Postquam Philosophus distinxit species amicitiae, hic determinat de eis per comparationem ad actum proprium amicitiae. Et circa hoc duo facit: primo distinguit amicitiam per habitum et actum; secundo probat quod supposuerat, ibi: *Assimulatur autem amatio* etc. Circa primum tria facit: primo distinguit amicitiam per habitum et actum; secundo ostendit quomodo quidam privantur amicitia propter defectum actus, ibi: *Si autem diuturna* etc.; tertio ostendit amicitiam bonorum esse maximam ex ratione ipsius actus amicitiae, ibi: *Maxime quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod, sicut est in aliis virtutibus quod quidam dicuntur boni, id est virtuosi, secundum habitum, puta fortes vel liberales, etiam quando actum virtutis non exercent, quidam vero dicuntur virtuosi secundum hoc quod actu exercent operationem virtutis, ita etiam est et in amicitia quod quidam dicuntur actu amici in quantum convivunt cum delectatione ad invicem et sibi invicem bene faciunt, quae duo videntur pertinere ad actum amicitiae, quidam vero non operantur actu opera amicitiae, sed tamen sic sunt dispositi secundum habitum ut inclinentur ad operandum huiusmodi opera, sicut patet de amicis quando dormiunt vel quando ab invicem loco separantur. Non enim ipsa amicitia simpliciter dissolvitur per distantiam locorum, sed sola amicitiae operatio. Et sic patet quod amicitia remanet habitu etiam operatione cessante.

1157 b 11 Deinde cum dicit: *Si autem diuturna* etc., ostendit quomodo in quibusdam deficit amicitia propter defectum actus. Et primo ostendit propositum; secundo probat quod supposuerat, ibi: *Nihil enim sic est* etc. Ostendit autem propositum circa tria genera hominum. Primo quidem circa eos qui diu ab invicem separantur. Unde dicit quod, si absentia amicorum ab invicem sit diuturna, videtur facere oblivionem amicitiae praecedentis, sicut et alii habitus per dissuetudinem operandi debilitantur et tandem destruuntur; oportet enim quod sicut habitus per consuetudinem operum acquiruntur ita etiam per idem conserventur, nam unumquodque conservatur per suam causam. Et ideo dictum est in proverbio quod multae amicitiae dissolvuntur per hoc quod unus alium non appellat, id est non colloquitur et convivit alteri.

Secundo ibi: *Non videntur autem* etc., ostendit idem circa senes et severos. Et dicit quod neque etiam senes neque severi, id est homines austeri in verbis et convictu, videntur esse amativi, id est apti ad amicitiam, propter hoc scilicet quod non sunt apti ad amicitiae actum, qui est convivere; parum enim invenitur in eis de delectatione et ideo non possunt de facili convivere aliis, quia nullus potest per diem, id est per aliquod longum tempus, morari cum homine qui contristat vel qui etiam non delectat. Maxime enim videtur secundum naturam hominibus et aliis animalibus quod fugiant tristitiam et appetant delectationem, quae nihil aliud esse videtur quam quies appetitus in bono desiderato. 1157 b 13

Tertio ibi: *Qui autem recipiunt* etc., ostendit idem circa tertium genus hominum, qui scilicet recipiunt se ad invicem, in hoc scilicet quod unus acceptat mores et conversationem alterius et tamen propter aliquam causam numquam convivunt ad invicem. Et dicit quod tales magis sunt similes benivolis quam amicis, quia amicitia convictum per aliquod tempus requirit. 1157 b 17

Deinde cum dicit: *Nihil enim* etc., probat quod supposuerat, scilicet quod convivere requiratur ad amicitiam sicut proprius actus eius. Et dicit quod nihil sic est proprium amicorum sicut convivere. Posuit enim duo supra ad actum amicitiae pertinere, scilicet convivere et tribuere invicem bona, quod est utilitatem afferre amico. Quam quidem utilitatem non omnes in amicis quaerunt, sed soli indigentes; sed commorari simul per diem, id est per aliquod longum tempus, cum amicis appetunt etiam beati, id est homines in bonis abundantes, quibus non convenit quod sint solitarii. Nec possunt homines 1157 b 19

37 sit *coni, cum* P' F. V6Za *sec.m.* AoV10 C'ErEr2OPd SWi] sicut Θ (si est Bx) 49 austeri] iniusti Φ austius PWi 68 requirit *coni, cum* F1 V6 Ed3 *sec.m.* Wi] requiritur Ψ *om.* $*(add. post* 67 convictum *sec.m.* Ao)

6 Lin. 1157 b 28. 10 Lin. 1157 b 11. 12 Lin. 1157 b 25. 33 Lin. 1157 b 19. 38-43 Cf. supra I c. 16 lin. 69-74 cum adn. 43-46 *Ani. transl. (Borghes.)* . «Multas utique amicicias aprosigoria *[sup. lin.* . irresalutatio] dissolvit» ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et P11 Sk2) : « In graeco ἀπροσηγορία, quod si latine diceretur posset dici 'inappellatio', privative opposita appellationi ; quando autem amici separantur locis, neuter alterum alloquendo proprio eum appellat nomine, qualis mutuae appellationis privatio videtur oblivionem inducere et sic amicitiam dissolvere» ; Albertus *Lect.* f. 156vb « proverbium, quod inappellatio multos amicos dissolvit» ; f. i57vb : «Sicut dicitur in proverbio quod non appellatio, id est inappellatio, quia non salutat unus alium et vocat alium ex nomine, dissolvit amicitias » ; *Comm.* p. 526 a, ubi legendum videtur : « Propter quod in proverbio dictum est quod multas amicitias aprosigoria dissolvit ; aprosigoria autem dicitur irresalutatio et inappellatio, quando scilicet amici se invicem ex nomine appellare non possunt vel mutuo salutare» ; cf. ipse Thomas /a-ZZae q a 3 s.c. . /ja_//ae q.24 a.xo. 50-51 Albertus *Lect.* f. i57vb « amativi, id est apti ad amandum active vel passive». 55 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in Et O8 *V12 Sk2) «*Episcopus.* Diem forte vocat simpliciter tempus, non hunc vel illum diem» ; Albertus *Lect.* f. 157rb « Ad 3 dicendum quod per diem non tantum intelligit unam diem, sed longum tempus quo oportet convivere alii» ; f. 157vb : «per diem, id est diu». 59-60 Cf. supra II c. 5 lin. 85-86 cum adn. ' 72 Albertus *Comm.* p. 526 b «nihil enim ita proprium est amicorum ut continue convivere». 73 Lin. 1157 b 7-8. 78-79 Cf. infra c. 6 lin. 110-111. - Aliter Aspasius, p. 171, 24-25 ; O8, f. i7gva : « Qui autem felices, isti autem sunt boni... » ; p. 173, 31-32 ; O8, f. i8ora « beati et felices, isti autem sunt qui secundum virtutem operantur, ut in praecedentibus dictum est... ».

simul ad invicem conversari si non sint sibi mutuo delectabiles et non gaudeant in eisdem; quae duo inveniuntur in amicitia eorum qui sunt simul nutriti. Sic ergo patet quod praecipuus actus amicitiae est convivere amico.

1157 b 25 Deinde cum dicit: *Maxime quidem igitur* etc., concludit ex praemissis quod sit maxima amicitia illa quae est bonorum, sicut iam pluries dictum est. Hoc enim videtur esse amabile et eligibile secundum se et simpliciter quod est simpliciter bonum vel delectabile, sed unicuique est amabile et eligibile quod est tale, < id est > bonum vel delectabile, quantum ad ipsum. Sed unus virtuosus est amabilis et eligibilis alteri propter ambo haec, quia scilicet uterque est bonus et delectabilis simpliciter et uterque est bonus et delectabilis alteri. Unde maxime possunt virtuosi delectabiliter ad invicem convivere.

1157 b 28 Deinde cum dicit: *Assimulatur autem* etc., probat quod supposuerat, scilicet quod amicitia non solum dicatur secundum actum, sed etiam secundum habitum. Et circa hoc tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod amatio videtur importare passionem, sed amicitia videtur importare habitum et esse similis aliis habitibus.

1157 b 29 Secundo ibi: *Amatio enim* etc., probat propositum duabus rationibus. Quarum prima est quia amatio simplex potest etiam ad inanimata esse, sicut dicimus amare vinum vel aurum, sed redamare, quod pertinet ad rationem amicitiae, ut supra dictum est, est cum electione; non enim est nisi rationabilium ad invicem. Quod autem fit ex electione non fit ex passione, sed magis ab habitu. Ergo amicitia est habitus.

Secundam rationem ponit ibi: *Et bona volunt* etc. 1157 b 31 Et dicit quod homines secundum amicitiam volunt bona amicis propter ipsos amicos; nam, si eis vellent bona propter se ipsos, hoc magis esset diligere se quam alios. Amare autem alios eorum gratia non est secundum passionem, quia passio, cum pertineat ad appetitum sensitivum, non excedit proprium bonum amantis. Unde relinquitur quod hoc sit secundum habitum et sic amicitia est habitus.

Tertio ibi: *Et amantes amicum* etc., respondet 1157 b 33 cuidam tacitae obiectioni. Dictum est enim supra quod unicuique est amabile quod est ei bonum, contra quod videtur esse quod homo amet amicum illius gratia. Sed ipse respondet quod illi qui amant amicum amant id quod est bonum sibi ipsis. Nam, quando ille qui est bonus in se est factus amicus alicui, fit etiam bonum amico suo et sic uterque, dum amat amicum, amat quod sibi bonum est et uterque retribuit aequale suo amico et quantum ad voluntatem, in quantum scilicet vult ei bonum, et quantum ad speciem voluntatis, in quantum scilicet vult ei bonum non sui, sed illius gratia; quia amicitia quaedam aequalitas est, in quantum scilicet requirit mutuam amationem. Et hoc videtur addere super modum virtutis; nam in qualibet virtute sufficit actus virtuosi, sed in amicitia non sufficit actus unius, sed oportet quod concurrant actus duorum mutuo se amantium; et ideo Philosophus supra non dixit absolute quod esset virtus, sed addidit: «vel cum virtute», quia videtur aliquid addere supra rationem virtutis. Haec autem quae nunc dicta sunt de amicitia maxime videntur inveniri in amicitia bonorum.

82 et] si *add.* ψ 90-92 vel... bonum *hom.om.* Ψ) 91-92 et... delectabile *om.* Ol Pd 92 id est *coni.} om.* O(scilicet *coni.* Ed2 106 quia} quod AoF Φ2(-v2) P *sec.rn.* S 108 redamare] readamare P' As redundare C. reamare Ol 'F(corr. *sec.rn.* PS) *Cf. Arist.* 1157 b 30; *scriptum legimus* redamare *infra* IX *c.* 1 *lin.* 63; *Super III Seni,* d.27 q.2 a.i s.c.i; ad 8 *(in codice autographo Vat. lat. 9851,* f. 701b 40Γ vb 8); Za-ZZaa q.40 a.7; *sed* reamare *infra c.* 8 *lin.* 79; ZZa-ZZa q.25 a.2 arg.3; a.5 arg.3; q.27 a.i; ZZZa q.i a.2 *(in loco S. Augustini laud.) Cf. supra c.* 2 *lin.* 74 *cum adn.* 142 esset] est φ

88 Cap. 3, 1156 b 7, 33-34 ; 4, 1157 a 30-31. 99 Lin. 1157 b 5-6. 109 Cap. 2, 11.55 b 27-34 ; 3, 1156 a 8. 124 Lin. 1157 b 27-28. 142 Cap. i, 1155 a 3-4.

1158 a In severis autem et senibus minus fit amicitia quanto magis discoli sunt et minus colloquiis gaudent; haec enim maxime videntur esse amicabilia et factiva amicitiae. Propter quod iuvenes quidem fiunt amici cito, senes autem non; non enim fiunt amici quibus utique non gaudent, similiter autem neque severi. Sed tales benivoli quidem sunt ad invicem, volunt enim bona et obviant ad necessitates; amici autem non omnino sunt, propter non commorari neque gaudere ad invicem, quae utique maxime esse videntur amicabilia. § Multis autem esse amicum secundum perfectam amicitiam non contingit, quemadmodum neque amare multas simul; assimulatur enim superabundantiae, tale autem ad unum natum est fieri. § Multos autem simul eidem placere valde, non facile; forte autem neque bonum esset. § Oportet autem et experientiam accipere et in consuetudine fieri, quod omnino difficile. § Propter utile autem et delectabile multis placere contingit; multi enim tales et in pauco tempore ministrationes. § Horum autem magis videtur amicitia quae propter delectabile, cum eadem ab ambobus fiant et gaudeant ad invicem vel eisdem, quales iuvenum sunt amicitiae. § Magis enim in his liberale, quae autem propter utile, negotiatorum. § Et beati autem utilibus quidem nihil indigent, delectabilibus autem, convivere enim volunt aliquibus; triste autem paucum quidem tempus ferunt, continue autem nullus utique sustineret, neque ipsum bonum, si triste ipsi erit. § Propter quod amicos delectabiles quaerunt. Oportet autem forte et bonos tales existentes et adhuc sibi ipsis, sic enim ipsis existent quaecumque oportet amicis. § Qui autem in potestatibus divisis videntur uti amicis; alii enim ipsis sunt utiles et alteri delectabiles, ambo autem idem non omnino. § Neque enim delectabiles cum virtute quaerunt neque utiles in bona, sed hos quidem eutrapelos delectabile appetentes, hos autem dinos operari quod praeceptum est, haec autem non omnino fiunt in eodem. § Delectabilis autem et utilis simul dictum est quoniam studiosus. Sed superexcellenti non fit talis amicus, si non et virtute superexcellatur. Si autem non, non adaequat secundum analogum superexcessus. Non omnino autem consueverunt tales fieri.

2 senibus Ha *sec.m.* Rp3 T *(lin.* i, io ; *cf. supra c.* 3 *lin.* 17) : senilibus ALR   4 maxime videntur RpT *(lin.* 16) : videntur maxime ALRt   6 fiunt ALRtT *(lin.* 21) : *om.* Rp   13 Multos ALRtT *(lin.* 56) : Multas Rp (&v 1158 a 12 ; *corr. sec.m.* Rp3)   14 esset T *(lin.* 64) : esse ALR   18 quae A(=ἡ LbMbOb) LRp1'4 Tu1 : *om.* A(Kb) RtRp2'3(-Tu4)   20 enim ART *(lin.* 99) : quidem enim L (enim *om.* V12)   21 liberale LRtT *(lin.* 101 ; *an adv.* [=liberaliter] ?) : quod (=τo) *praem.* Rp2'3 quidem *praem.* Rp1-4   22 delectabilibus ALRtT *(lin.* 112-113) : delectabilis Rp (delectabili C4S1 delectabilium V13)   25 erit LR . esset P13 *an etiam* T *(cf. lin.* 118) erat P14   27 ipsis2 R : sibi ipsis L   27 existent LRt : existant Rp   32 dinos *Ant. iranslfHa)* T *(lin.* 147) : deinos ALR (divinos Rt) *Cf. supra* 1144 a 27 *cum adn.*   32 autem non A(δ' oὐ) RT *(lin.* 149) : neque (=oὐδὲ) L4(-Re) P13 enim N1 autem Re RnHa   35 superexcellatur P13 Rt *pr.m.* P14 *sec.m.* Ba1 T *(lin.* 160) superexcelleatur L1 superexcelleant N1 superexcelletur Ha Rp(-As4C4P14) superextollatur Rn superextolletur As4C4

1158 b i § Sunt autem igitur dictae amicitiae in aequalitate. Eadem enim fiunt in ambobus et volunt ad invicem vel alterum pro altero commutant, puta delectationem pro utilitate.

§ Quoniam autem et minus sunt hae amicitiae et manent, dictum est, videntur autem et propter similitudinem et dissimilitudinem eiusdem et esse et non esse amicitiae. Secundum similitudinem enim eius quae secundum virtutem videntur amicitiae; haec quidem enim delectabile habet, haec autem utile, haec autem existunt et illi. In eo autem quod est hanc quidem impermutabilem et mansivam esse, has autem velociter transcidere aliisque differre multis, non videntur amicitiae propter dissimilitudinem illius.

1158 b i dictae ALRpT (*lin.* 172) : tales vel dictae Rt   2 in A(=ἐπ' Lb) LRt Vl3(in *textu*) ab A(=ἀπ' K^M^Ol») Rp(Vl3 *in rnarg.*)

1158 a 1 *In severis autem et senibus* etc. Postquam Philosophus distinxit diversas amicitiae species, hic determinat de huiusmodi amicitiis per comparationem ad subiectum quod sunt ipsi amici. Et circa hoc tria facit: primo enim agit de aptitudine et ineptitudine quorundam ad amicitiam: secundo agit de multitudine amicorum, ibi: *Multis autem esse* etc.; tertio de distinctione eorum, ibi: *Qui autem in potestatibus* etc. Dicit ergo primo quod in hominibus severis et senibus tanto minus fit amicitia quanto magis sunt discoli, quia scilicet de se ipsis praesumentes sensum suum sequuntur et ideo cum aliis concordare non possunt: minus etiam gaudent colloquiis aliorum, tum quia sibi ipsis intendunt, tum propter suspicionem quam de aliis habent; ista autem maxime videntur esse amicitiae opera *et* causativa ipsius, scilicet concordia et colloquium amicorum. Et inde est quod iuvenes, qui multum in colloquiis gaudent et de facili aliis assentiunt, cito fiunt amici, quod non contingit de senibus; non enim possunt fieri amici illis de quorum convictu et colloquio non gaudent, et eadem ratio est de severis, qui scilicet sunt litigiosi et mordaces eorum quae ab aliis aguntur. Tales autem, scilicet senes et severi, possunt esse benivoli, in quantum aliis bona volunt in affectu et etiam in effectu subveniunt in necessitatibus; non tamen fiunt vere amici, propter hoc quod non convivunt neque gaudent in societate amicorum, quae maxime videntur esse amicitiae opera.

Deinde cum dicit: *Multis autem esse amicum* etc., 1158 a 10
agit de multitudine amicorum. Et circa hoc tria facit: primo enim ostendit quod secundum perfectam amicitiam, quae est bonorum, non contingit habere multos amicos; secundo ostendit quod hoc contingit in aliis duabus amicitiis, quae scilicet sunt propter utile et delectabile, ibi: *Propter utile autem* etc.; tertio comparat utrosque amicos ad invicem, ibi: *Horum autem magis* etc. Ostendit ergo primo quod secundum perfectam amicitiam, quae est propter bonum virtutis, non contingit aliquem esse multis amicum, tribus rationibus. Quarum prima est quia, cum talis amicitia sit perfecta et maxima, habet similitudinem cuiusdam superabundantiae in amando, si scilicet consideretur quantitas amoris; sed si consideretur ratio amandi, non potest ibi esse superabundantia, non enim contingit virtutem et virtuosum ab alio virtuoso, qui ratione ordinat suos affectus, nimis amari. Superabundans autem amor non est natus fieri ad multos, sed ad unum tantum, sicut patet in amore venereo, secundum quem non contingit quod unus homo simul multas mulieres superabundanter amet. Ergo perfecta amicitia bonorum non potest haberi ad multos.

Secundam rationem ponit ibi: *Mullos autem* etc. 1158 a 13

13 etiam] autem Φ   15 suspicionem] suppositionem Er2 susceptionem *pr.m.* V2 suspicationem Bx Ψ(-v6)   *xg in om.* Ψ   21 amici] amati Φ(-EγP3 amici *primo* amati *corr. pr.m.* P3) *om.* Za *Cf. infra lin.* 107   53 amet] amat Φ (-P6 *corr. sec.m.* Pd)

7 Lin. 1158 a 10.   8 Lin. 1158 a 27.   11, 23 discoli, litigiosi : cf. supra II 9, 1108 a 30 cum Thomae comm. lin. 142.   37 Lin. 1158 a 16.   39 Lin. 1158 a 18.   39-55 Aspasius, p. 173, 6-9 ; O𝔊, f. 179vb «Multis autem esse amicum non aiunt facile secundum perfectam amicitiam, quemadmodum neque amare multas ; superabundantia enim quaedam in amare, hoc autem non facile ad multos, superabundantiae enim ad paucos. Dicendum autem superabundantiam eam quae secundum bene » ; Albertus *Lect.* f. 158va : « Primo ostendit quod secundum veram amicitiam non contingit habere multos veros amicos... Circa primum ponit tres rationes. Quarum prima est : amicitia perfecta est secundum superabundantiam qua vehementissime unus adhaeret alteri ; sed superabundantia non potest esse ad multos ; ergo nec perfecta amicitia. Et ponit exemplum de amore mulierum, qui vehemens est, quod non contingit simul multas fortiter amare » ; *Comm.* p. 527 b « vera amicitia < as > simulatur superabundantiae».   56-68 Albertus *Lect. f. is8va* . «Secundum ponit ibi: *Multos autem*. Quae talis est : amici valde sibi placent ad invicem ; sed quod eidem multi valde placeant difficile est propter dissimilitudinem morum, et forte non bonum propter impedimentum cooperationis ad alios et propter periculum ; ergo, cum in amicitia perfecta nihil malum sit, ipsa non erit ad multos» ; *Comm.* p. 527 b.

Quae talis est. Secundum perfectam amicitiam amici valde invicem sibi placent. Sed non est facile quod simul eidem multi valde placeant, quia non multi inveniuntur in quibus non inveniatur aliquid quod displiceat homini aliqualiter affecto, propter multos defectus hominum et contrarietates eorum ad invicem ex quo fit ut dum unus multum placet, alius multum placere non possit; forte etiam non esset bonum et expediens ut uni homini multi valde placerent, quia dum multis conviveret non posset sibi ipsi intendere. Non ergo secundum perfectam amicitiam sunt multi amici.

1158 a 14 Tertiam rationem ponit ibi: *Oportet autem* etc. Quae talis est. In amicitia perfecta oportet ex assuetudine experientiam accipere de amico. Hoc autem est valde difficile et sic non potest in multis contingere. Non ergo secundum perfectam amicitiam sunt plures amici.

1158 a 16 Deinde cum dicit: *Propter utile autem* etc., ostendit quod in aliis duabus amicitiis, quae scilicet sunt propter utile et delectabile, contingit quod homo habeat multos amicos quibus placeat, et hoc propter duo: primo quidem quia multi inveniuntur tales qui possunt esse utiles et delectabiles, secundo quia non requiritur experientia longi temporis, sed sufficit ad tales amicitias ut etiam in pauco tempore sibi invicem subministrent delectationem vel etiam aliquam utilitatem.

1158 a 18 Deinde cum dicit: *Horum autem* etc., comparat amicos duarum amicitiarum ad invicem. Et primo proponit quod intendit. Et dicit quod inter amicos praedictos, qui possunt esse multi, magis videtur esse amicitia < amicitia > eorum qui propter delectabile sunt amici, si tamen idem fiat ab ambobus, ut scilicet uterque alteri exhibeat delectationem; sic enim in eisdem ad invicem gaudent, quod est proprium amicitiae, est enim signum quod sit eorum una < anima > qui in eisdem gaudent; sed hoc non contingit quando ex una parte exhibetur delectabile et ex alia parte utile. Sunt autem tales amicitiae iuvenum, qui scilicet utrimque propter delectabile se amant.

1158 a 20 Secundo ibi: *Magis enim in his* etc., probat propositum duabus rationibus. Quarum prima est quia in amicitia delectabilis amici magis se liberaliter amant quam in amicitia utilis, in qua requiritur recompensatio lucri et sic huiusmodi amicitia videtur esse quasi negotiatio quaedam. Et ita amicitia quae est propter delectabile est potior, utpote similior perfectae amicitiae, quae est maxime liberalis in quantum secundum ipsam propter se amici amantur.

Secundam rationem ponit ibi: *Et beati autem* etc. 1158 a 22 Quae talis est. Homines beati, id est bonis abundantes, non indigent utilibus amicis, quia beati sunt sibi sufficientes, indigent autem amicis delectabilibus, quia oportet quod aliquibus convivant, quod non potest fieri sine delectatione; sustinent enim homines aliquid triste per modicum tempus, sed continue nullus posset aliquid cum tristitia sustinere, neque etiam ipsum bonum honestum, si esset ei triste (et inde est quod homines qui non delectantur in operibus virtutis non possunt in eis perseverare). Sic ergo patet quod amicitia delectabilis potior est quam amicitia utilis, utpote pluribus et melioribus necessaria.

Tertio ibi: *Propter quod amicos* etc., infert quod- 1158 a 25 dam correlarium ex dictis. Quia enim etiam bonum honestum, si sit triste, non potest aliquis continue sustinere, inde etiam est quod amicos propter virtutem oportet esse delectabiles invicem. Oportet etiam insuper quod, sicut sunt boni in se, ita etiam sint boni sibi invicem, sic enim habebunt quaecumque requiruntur in amicitia.

Deinde cum dicit: *Qui autem in potestatibus* etc., 1158 a 27 agit de divisione amicorum. Et circa hoc tria facit. Primo proponit quod intendit, scilicet quod homines qui sunt in potestatibus constituti utuntur divisis amicis, ita scilicet quod alii amicorum sunt eis utiles et alii delectabiles, non autem contingit de facili quod idem homines sint eis amici utroque modo.

Secundo ibi: *Neque enim delectabiles* etc., probat 1158 a 30 propositum, quia scilicet huiusmodi potentes non quaerunt delectabiles secundum virtutem (haec enim delectatio habet utilitatem annexam) neque etiam quaerunt utiles ad bona honesta (quae quidem utilitas habet delectationem adiunctam), sed ad delectationem appetunt quosdam eutrapelos, id est lusivos, puta histriones, causa vero utilitatis appe-

63 quo *coni, cum* F1 V6Za Ed3 *sec.rn.* V10Pd] qua Θ (causa *add. sec.rn.* O) 80 tales] *om.* Ψ *Sed cf. Arist.* 1158 a 17 89 amicitia2 *coni.} om.* Θ 94 anima *coni.} om.* Θ (dilectio *add.* V6 delectatio *add.* F1 Ed3) 102 requiritur] queritur ψ io7 amici] amati Φ *Cf. supra lin.* 21; *c.* 4 *lin.* 69 *cum adn.* 116 aliquid *coni, cum* P7 AsBg^1 V6Za *sec.rn.* ErOV4 PSWi] aliquis Θ (aliquis *exp.* aliquid P7 aliquem P6)

94 Cf. infra IX 8, 1168 b 7 ; supra adn. ad c. 4 lin. 90-94. 110-111 Cf. supra c. 5 lin. 78-79 cum adn. ; infra IX 10, 1169 b 4-6. 140-144 Aspasius, p. 174, 21-23 › Θ8, f· iSora «Causa autem quoniam neque delectabiles quaerunt cum virtute (iidem enim essent utique et utiles) neque utiles in bona (iidem enim utique essent et delectabiles) ; utiles enim in bona virtuosi» ; Averroes, VIII c. 6 (ed. 1562, f. n6vb) « ...isti non requirunt delectabiles cum virtute, neque utiles cum virtute. Si enim requirerent delectationem cum virtute, coniugerent cum delectatione utilitatem ; et similiter, si requirerent utile cura virtute, coniugerent cum utili delectationem». 145 Cf. supra II c. 9 lin. 118-119 cum adn.

tunt amicos quosdam dynos, id est industrios, ad exequendum quodcumque praeceperint sive sit bonum sive malum, ista autem duo non fiunt in eodem, scilicet industria et iocularitas, quia homines industrii non dant se iocis, sed seriis. Unde patet quod potentes habent amicos divisos.

1158 a 33 Tertio ibi: *Delectabilis autem* etc., respondet cuidam obiectioni. Posset enim aliquis dicere quod potentibus sunt amici idem et delectabiles et utiles, quia, sicut supra dictum est, studiosus, id est virtuosus, est simul et delectabilis et utilis. Sed ipse respondet quod virtuosus non fit amicus homini superexcellenti in potentia vel divitiis, nisi [etiam] virtuosus superexcellatur a potentiori etiam in virtute. Sed si hoc non contingat, ille potentior qui est superexcessus in virtute non adaequat secundum analogum, id est non récompensât virtuoso secundum proportionem, ut scilicet sicut virtuosus defert ei ut potentiori ita ipse deferat virtuoso ut meliori; plerumque enim homines, quantum excellunt in potentia et divitiis, tantum aestimant se meliores. Non autem consueverunt inveniri tales potentes qui etiam in virtute excedant aut virtuosis deferant tamquam melioribus.

1158 b 1 Deinde cum dicit: *Sunt autem* etc., ostendit quod praedictae amicitiae species in aequalitate consistunt. Et circa hoc duo facit. Primo ostendit propositum, concludens ex praemissis quod praedictae amicitiae in aequalitate consistunt. Et quia de amicitia quae est propter bonum hoc est manifestum, probat propositum in amicitia utilis et delectabilis, quia scilicet vel eadem volunt et faciunt sibi invicem, scilicet recompensantes delectationem delectationi aut utilitatem utilitati, vel commutant alterum pro altero, scilicet utilitatem pro delectatione aut e converso.

Secundo ibi: *Quoniam autem* etc., ostendit quomodo duae species se habeant ad rationem amicitiae. 1158 b 4
Et dicit manifestum esse ex praedictis quod sunt minus amicitiae et minus permanent quam perfecta amicitia, quae est bonorum, secundum cuius similitudinem et dissimilitudinem videntur esse amicitiae et non esse. In quantum enim habent similitudinem ad perfectam amicitiam, videntur esse amicitiae, prout scilicet una earum habet delectabile et alia utile, perfecta autem amicitia habet utrumque. Sed quantum ad alia sunt dissimiles, prout scilicet perfecta amicitia est immutabilis et permansiva, aliae autem velociter transmutantur, differunt etiam in multis aliis, ut ex praedictis patet; et propter hanc dissimilitudinem non videntur esse verae amicitiae.

147 dynos] dinos AoDb Er2P6 *pt.m.* P dignos *sec.m.* P P2 dyonos W deynos Wi Ve *Cf. supra* VI c. 10 *lin.* 223 *cum adn.* 158 fit *coni, ex Arist.* 1158 a 34 *cum* Za *sec.m.* Pd] sit Θ *(pbsc. nonnulli mss.)* 159 etiam Θ] *secl.* 162 superexcessus *coni, cum* F P5W *sec.m.* Pd] superexcelsus Θ (superexcellat O [est *ante* superexcellat *exp.])* *Cf. Arist.* 1158 a 36 *cum adn.* 194 est] etiam *add.* Ψ 197 verae] *vel* vere

147 Cf. supra VI c. 10 lin. 212-213, 223 cum adn. 156 Cap. 3, 1156 b 12-17 ; 4, 1156 b 35 - 1157 a 3. 157-167 Aspasius, p. 174, 31 - 175, 5 ; O8, f. i8ora-rb : « Sed superexcellentis non fit amicus studiosus, si non et virtute superexcedatur qui superexcedit secundum potentiam. Oportet autem sic audire superexcedi potentem, ut et sciat et habeat ad studiosum ut ad meliorem ; sic enim erit secundum analogiam aequalitas, si existimetur quidem divitiis et potentia superexcellere, admiretur autem bonum ut secundum virtutem ab ipso differentem » . Albertus *Lect.* f. i58vb : « Talis autem non fit amicus superexcellenti in potestate nisi excellens in potestate superexcellatur ab ipso in virtute secundum reputationem eius qui est in potestate. Quod si non contingit, non erit adaequatio, ut scilicet superexcessus in potestate exaequet secundum analogum excedentem qui exceditur ab ipso in virtute». - Aliter et rectius Averroes, VIII c.6 (ed. 1562, f. 116 vb - ii7ra) : «Verum tamen virtuosus virtute perfecta non fit amicus neque uni istorum : intendo viros potestatum et regnorum, nisi fuerint excellentis virtutis, intendo virtutem perfectam. Et si non, tunc non aequabitur (coaequabitur *ed.)* virtuoso in virtute, et quando non aequatur ei, non assimulatur ei».

use b ii Altera autem est amicitiae species quae secundum superabundantiam, puta patri ad filium et totaliter seniori ad iuniorem viroque ad uxorem et omni imperanti ad imperatum. § Differunt autem hae ad invicem; non enim eadem parentibus ad filios et imperantibus ad imperatos, sed neque patri ad filium et filio ad patrem neque viro ad uxorem et uxori ad virum. § Altera enim unicuique horum virtus et opus. § Altera autem et propter quae amant, alterae igitur et amationes et amicitiae. § Eadem quidem utique neque fiunt utrique ab utroque neque oportet quaerere. Cum autem parentibus quidem filii retribuunt quae oportet generantibus, parentes autem filiis quae oportet filiis, mansiva talium et epiikes erit amicitia. § Analogon autem in omnibus secundum superabundantiam existentibus amicitiis et amationem oportet fieri, puta meliorem magis amari quam amare et utiliorem et aliorum unumquemque similiter. Cum enim secundum dignitatem amatio fiat, tunc fit aliqualiter aequalitas, quod utique amicitiae esse videtur. § Non similiter autem aequale et in iustis et in amicitia videtur habere. Est enim in iustis quidem aequale primo quod secundum dignitatem, quod autem secundum quantum secundo; in amicitia autem quod quidem secundum quantum primo, quod autem secundum dignitatem secundo. § Manifestum autem si multa distantia fiat virtutis vel malitiae vel alicuius alterius; non enim adhuc amici sunt, sed neque dignificant. § Manifestissimum autem hoc in diis; plurimum enim isti omnibus bonis superexcellunt. Manifestum
U59 a i autem et in regibus; non enim his dignificant esse amici qui multum defectiores. Neque optimis vel sapientissimis qui nullo digni. § Certa quidem igitur in talibus non est diffinitio usquequo amici; multis enim ablatis, adhuc manet, multum autem separati, puta a Deo, non adhuc. § Unde et dubitatur ne forte non volunt amici amicis maxima bonorum, puta deos esse? Non enim adhuc amici erunt ipsis neque utique bona, amici enim bona. § Si itaque bene dictum est quoniam amicus amico vult bona

ii est ALRtT *(lin.* i ; *ante* autem *supra c.* 3 *lin.* 9) : *post* amicitiae Rp (om. Tu1) 12 patri ALRt pater Rp 18 horum ALRtT *(lin.* 48) : bonorum Rp 23 epiikes *Ant. translfila.)* T *(lin.* 81) : epieikes (epy- epyey-) LR 23 Analogon RpT *(lin.* 69, 82) : Analogam LRt 26 unumquemque L1 L2(N*Rn) : unumquodque L2(P13Ha) R 29 in2 ALRt : *om.* Rp 34 malitiae T *(lin.* 122) : vel abundantiae *add.* A(=η ευπορία KbLbMbOb) RtRp2-3 vel egestatis *add.* LRp1-4 (=ἡ ἀπορία) 1159 a 5 separati A(=χωρισθέντε MbNb) RT *(lin.* 143) diviso A(=χωρισθέντο KbLbOb) L (divisio PnP12 *nec non ante* separati Rp1'4 divisi Ha *sec.m.* C4 *sed cf. Roberti Grosseteste notula in app. font, ad Thomae comm. lin.* 141-145 *laud.)* 5 a Deo RT *(lin.* 144) : Deo L 8 bona2 A(=ἀγαθά Kb) R : per se bona A(=τἀγαθά LbMbOb) L 9 itaque Rt *sec.m.* Ba*Rp3 T *(lin.* 153) : utique LRp1'4 *om.* Rp2'3

1159 a 10 illius gratia, manere utique oportet qualiscumque est ille; homini autem enti volet maxima esse bona. § Forte autem non prae omnibus; sibi ipsi enim maxime unusquisque vult bona.

10 oportet LRpT *(lin.* 156) : oportebit Rt 10 qualiscumque (=οἱό περ ?) RtRp2-3 T (/ÏM.157) qualis aliquando (=οἱό ποτ') ALRp1'4 *Cf. supra* 1156 a 18 *cum adn.* 11 enti ALRtRp4T *(lin.* 158) : *om.* Rpli2'3(-Sl) 11 maxima ALl L2(Pl3Ha) T *(lin.* 158) : maxime L2(N*Rn) R 11 prae omnibus A(=πάντων Lb) RT *(lin.* 161-162) : omnia A(=πάντα KbMbOb) L

1158 b 11 *Altera autem est amicitiae species* etc. Postquam Philosophus distinxit amicitiae species quae in aequalitate consistunt, hic distinguit species amicitiae quae est inter inaequales personas. Et circa hoc duo facit: primo determinat ea quae in communi pertinent ad talium amicitiarum distinctionem; secundo determinat de distinctione harum amicitiarum secundum speciales earum rationes, ibi: *Videtur autem, quemadmodum* etc. Circa primum duo facit primo agit de amicitiis superexcedentis ad superexcessum, sicut patris ad filium, viri ad uxorem et huiusmodi; secundo agit de amicitiis quae videntur esse inter contrarios, puta inter pauperem et divitem et huiusmodi, ibi: *Ex contrariis autem* etc. Circa primum tria facit: primo distinguit huiusmodi amicitiae genus a praecedentibus amicitiis; secundo distinguit huiusmodi amicitias ab invicem, ibi: *Differunt autem* etc.; tertio ostendit quomodo huiusmodi amicitiae conservantur, ibi: *Eadem quidem utique* etc. Dicit ergo primo quod, praeter praedictas amicitias quas diximus in aequalitate consistere eo quod sunt similium secundum virtutem vel utilitatem vel delectationem, est quaedam alia species amicitiae quae est secundum superabundantiam, in quantum scilicet una persona excedit aliam, sicut amicitia quae est patris ad filium et universaliter senioris ad iuniorem et viri ad uxorem et universaliter omnis eius qui habet imperium super aliquem ad eum super quem habet imperium.

1158 b 14 Deinde cum dicit: *Differunt autem* etc., ostendit differentiam harum amicitiarum ad invicem. Et primo proponit quod intendit. Et dicit quod huiusmodi amicitiae differunt specie ab invicem, et assignat duas differentias: unam quidem secundum diversas relationes superabundantiae, alia est enim amicitiae species patris ad filios et alia imperantis ad subditos quibus imperat; alia vero differentia est secundum diversam relationem excedentis et excessi, non enim eadem est amicitia patris ad filium et filii ad patrem neque etiam eadem est viri ad uxorem et uxoris ad virum.

1158 b 17 Secundo ibi: *Altera enim* etc., ostendit propositum duabus rationibus. Quarum prima est quia, cum amicitia dicatur secundum habitum et secundum actum, necesse est quod cuilibet amico insit aliqua habitualis virtus ad exeqnendum ea quae sunt amicitiae et etiam ipsum opus amicitiae; manifestum est autem in singulis praedictorum quod non est idem opus, puta patris ad filium et viri ad uxorem aut etiam filii ad patrem, et per consequens non est eadem virtus; ergo etiam sunt diversae amicitiae.

1158 b 18 Secundam rationem ponit ibi: *Altera autem* etc. Quae talis est: in praedictis amicitiis inveniuntur diversae rationes propter quas amant, alia enim ratione pater amat filium et filius patrem et vir uxorem; sed secundum diversas rationes amandi sunt diversae amationes et per consequens diversae amicitiae.

1158 b 20 Deinde cum dicit: *Eadem quidem* etc., ostendit quomodo praedictae amicitiae conservantur. Et primo ostendit quod conservantur per hoc quod invicem sibi exhibent quae oportet secundum amare et amari; secundo ostendit quomodo amare et amari se habeant ad amicitiam, ibi: *Multi autem videntur* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quomodo praedictae amicitiae conservantur per hoc quod sibi invicem exhibent quae oportet; secundo ostendit quod ista considerantur secundum analogiam, ibi: *Analogon autem* etc.; tertio ostendit quomodo hoc diversimode competat iustitiae et amicitiae, ibi: *Non similiter autem* etc. Dicit ergo primo quod in his amicitiis non fiunt eadem ab utraque parte amicorum neque etiam oportet eadem requirere quae quis facit. Sicut filius non debet requirere a patre reverentiam quam ei exhibet, sicut in praedictis amicitiis pro delectatione requirebatur delec-

i est] *om.* T(-F') *Sed cf. Atist.* 1158 b 11 *cum adn. et supra c.* 3 *lin.* 9 4 inaequales *coni, cum* VeZa Ed3 *sec.m.* AoP'V3 BxErEr2KrPd SWi] equates Θ 19 conservantur] concernantur V3 O2(-AsBglBxEr1OV2) conserventur ^*(hom.om.* S) *Sed cf. infra lin.* 60, 66 35 est] *om.* &*(add. post* enim P6 *sec.m.* C'Er2) *post* enim Ve 70 hoc... competat] hec... competant T(-V6Za) *Sed cf. infra lin.* 94

8 Cap. 9, 1159 b 25. 14 Cap. 8, 1159 b 12. 17 Lin. 1158 b 14. 19 Lin. 1158 b 20. 21 Cap. 6, 1158 b i ; 3, 1156 b 7-8 ; *4, 1157* a 3· 43"45 Cf. supra c. 5, 1157 b 5-7. 64 Cap. 8, 1159 a 12. 69 Lin. 1158 b 23. 71 Lin. 1158 b 29.

tatio et pro utilitate utilitas, sed quando filii exhibent parentibus quae oportet exhibere principiis suae generationis et parentes exhibent filiis quae oportet exhibere a se genitis, tunc talium amicitia erit permansiva et epiikes, id est virtuosa.

1158 b 23 Deinde cum dicit: *Analogon autem* etc., ostendit qualiter exhibeatur quod oportet in his amicitiis. Et dicit quod in omnibus amicitiis quae sunt secundum superabundantiam unius personae ad aliam, oportet fieri amationem secundum proportionem, ut scilicet melior plus ametur quam amet, et similis ratio est de utiliori et de delectabiliori vel qualitercumque aliter excellentiori. Cum enim uterque ametur secundum dignitatem, tunc fiet quaedam aequalitas, scilicet proportionis, quae videtur ad amicitiam pertinere.

1158 b 29 Deinde cum dicit: *Non similiter autem* etc., ostendit quomodo hoc diversimode conveniat iustitiae et amicitiae. Et primo ponit differentiam; secundo manifestat per signum, ibi: *Manifestum autem* etc.; tertio solvit quandam dubitationem, ibi: *Unde et dubitatur* etc. Dicit ergo primo quod aequalitas et proportio quae secundum dignitatem attenditur non similiter se habet in iustitia et amicitia. Nam, sicut supra in V dictum est, circa iustitiam oportet quod primo attendatur vel aestimetur dignitas secundum proportionem et tunc fiet commutatio secundum aequalitatem; sed in amicitia oportet e converso quod primo attendatur aliqua aequalitas inter personas mutuo se amantes et secundo exhibeatur utrique quod est secundum dignitatem. Et huius diversitatis ratio est quia amicitia est quaedam unio sive societas amicorum, quae non potest esse inter multum distantes, sed oportet quod ad aequalitatem accedant, unde ad amicitiam pertinet aequalitate iam constituta ea aliqualiter uti; sed ad iustitiam pertinet inaequalia ad aequalitatem reducere, aequalitate autem existente cessat iustitiae opus; et ideo aequalitas est ultimum in iustitia, sed primum in amicitia.

Deinde cum dicit: *Manifestum autem* etc., manifestât quod dixerat per signum. Et circa hoc tria facit. Primo proponit signum et dicit quod hoc quod dictum est, scilicet quod aequalitas requiratur primo in amicitia, manifestum est per hoc quod, si sit multa distantia vel virtutis vel malitiae vel cuiuscumque alterius, non remanent homines amici neque etiam dignum reputatur quod aliqui habeant amicitiam cum his qui multum a se distant. 1158 b 33

Secundo ibi: *Manifestissimum autem* etc., ponit triplex exemplum. Primum quidem de diis, qui plurimum superexcellunt homines in omnibus bonis, unde non habent amicitiam cum hominibus, ut scilicet conversentur et convivant cum eis; vocat autem deos more Gentilium substantias separatas. Secundum autem exemplum ponit de regibus, quorum amicitia non se reputant dignos illi qui multum ab eis deficiunt. Tertium exemplum ponit de optimis et sapientissimis viris, quibus non fiunt amici illi qui sunt omnino indigni. 1158 b 35

Tertio ibi: *Certa quidem* etc., respondet tacitae quaestioni. Posset enim aliquis quaerere in quanta distantia possit amicitia salvari et in quanta non. Sed ipse respondet quod in talibus non potest dari certa determinatio, sed hoc in generali sufficit scire quod multis ablatis ab uno quae insunt alii adhuc remanet amicitia, et si multum distent, puta sicut homines a Deo, non adhuc remanet talis amicitia de qua loquimur. 1159 a 3

Deinde cum dicit: *Unde et dubitatur* etc., solvit quandam dubitationem incidentem. Et primo movet eam. Et dicit quod ex praedictis dubitatur utrum amici velint suis amicis maxima bona, puta esse deos vel reges aut virtuosissimos? Et videtur quod non, quia iam non remanebunt eis amici et ita perdent ipsi magna bona, scilicet ipsos amicos. 1159 a 5

106 et *om.* Ψ   ii2 aliqualiter] equaliter Φ *sec.m.* S *(hom.om. pr.m.* S)   127 Primum] Primo Φ   127 diis *coni, ex Arist.* 1158 b 36 *cum sec.m.* Wi] hiis Θ   131 Gentilium] gentium Φ   135 fiunt] sunt Ψ

96 Lin. 1158 b 33.   97 Lin. 1159 a 5.   101 Cap. 8, 1133 a 5-14 ; 9, 1133 a 31 - b 6.   108-109 Cf. supra I c. 17 lin. 20-21 cum adn.   109-110 Cf. infra lin. 1158 b 33-35.   127-130 et 141-145 Aspasius, p. 178,30 - 179,6 ; O8, f. i82rb : « Sed neque diis principaliter amicis sunt amici studiosi et vocati theophili [id est amatores dei], dico autem secundum eam quae secundum aequalitatem (multa enim intermedia distantia), sed dilecti, si mites et propitiabiliter illis ipsis habeamus, nobis autem sunt venerabiles. Manifestum igitur quod et nomina differunt haec, rebus differentibus : non enim dicimus quoniam veneratur amicus amicum neque quod propitius est et exaudiens ipsius orationes, sed venerari quidem defectioris [seu minoris] multum, propitium autem esse multum superexcellentis » ; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. in Et O8 Pn Sk2) : «*Multis etiam ablatis* [1159 a 4], id est aliquibus ablatis ab altero ita quod distet a reliquo, non tamen secundum plurimum, adhuc remanere potest et remanet plerumque amicitia. Sed altero distante et diviso a reliquo secundum plurimum, ut Deo ab homine, non adhuc remanet amicitia, non quin Deus amet hominem et homo Deum, sed quia tam superexcellens est distantia ut non possit omnino salvari aequalitas secundum quantitatem vel analogiam, quae significatur per nomen amicitiae. - *Non adhuc* [1159 a 5], supple erit studiosus et theophilus amicus secundum proprie dictam amicitiam, quae est secundum aequalitatem. Quod enim dicuntur sancti amici Dei, hoc non est secundum huiusmodi amicitiam ; neque enim sancti e converso vocant Deum amicum suum» ; Albertus *Lect. f.* i5qvb : «Sexto videtur quod distantia non solvit amicitiam. Nihil enim tantum distat in hominibus sicut Deus ab homine ; sed Sapientiae vn27 : 'Amicos Dei constituit' ; ergo inter quantumlibet distantes in hominibus potest esse amicitia. - Ad 1 ergo dicendum quod Deus non habet amicitiam civilem ad nos, de qua hic loquimur, quia non communicat nobis in operationibus nostris, sed diligit amicitia benivolentiae vel caritatis, de qua non est hic quaestio» ; *Comm.* p. 532-533. Cf. ipse Thomas *Super III Sent,* d.32 a.i arg.2 et ad 2 ; *Contra Gent.* IV 54.   130-131 Cf. supra I c. 14 lin. 41-42 cum adn.

1159 a 8 Secundo ibi: *Si itaque* etc., solvit praedictam dubitationem dupliciter. Primo quidem quia, cum dictum est supra quod amicus vult bona amico eius gratia, oportet supponere quod habitis illis bonis, ille ipse remaneat qualiscumque est; vult enim maxima bona amicus amico tamquam existent! homini, non tamquam translato ad deos.

Secundam solutionem ponit ibi: *Forte autem* etc. 1159 a 11
Et dicit quod amicus vult bona amico non magis quam omnibus aliis, quia unusquisque vult maxime sibi ipsi bona, unde non oportet quod velit amico illa bona per quae ipse perdet amicum, quod est magnum bonum.

163 ipsi) *cm.* Db T *(Pcsl* bona *ρ,.η. El.)* *16<* *As* *T(perda(ppl)*

155 Cap. 2. *IISS* b 3I ; 3, „56 b 9.10 . 5› I1J7 b 3I_32

1159 a 12 Multi autem videntur propter amorem honoris velle amari magis quam amare. § Propter quod amatores adulationis multi; superexcessus enim amicus adulator, vel fingitur talis et magis amare quam amari. § Amari autem prope esse videtur ei quod est honorari, quod utique multi appetunt. § Non propter se ipsum autem videntur desiderare honorem, sed secundum accidens. Gaudent enim multi ab his qui in potestatibus honorati propter spem: existimant enim adipisci ab ipsis quo indigent; ut itaque signo bonae passionis gaudent honore. Ab epiikibus autem et scientibus appetentes honorem, firmare propriam opinionem de ipsis appetunt; gaudent utique quod sunt boni, credentes dicentium iudicio. § In amari autem secundum se ipsum gaudent. § Propter quod videbitur utique melius esse eo quod est honorari et amicitia secundum se ipsam eligibilis esse. § Videtur autem in amare magis quam in amari esse. Signum autem. Matres eo quod est amare gaudentes; quaedam enim dant filios suos nutriri et amant quidem scientes, reamari autem non quaerunt, si utraque non contingant, sed sufficiens ipsis videtur esse si videant bene operantes; et ipsae amant ipsos, etsi ipsi non possint matri quae conveniunt tribuere propter ignorantiam. § Magis autem amicitia existente in amare et amatoribus amicorum laudatis, amicorum virtus amare videtur. Quare in quibus hoc fit secundum dignitatem,
1159 b listi mansivi amici et talium amicitia. Sic autem utique et inaequales maxime erunt amici; aequabuntur enim utique, aequalitas autem et similitudo amicitia. § Et maxime quidem eorum quae secundum virtutem similitudo; mansivi enim existentes secundum se ipsos et ad invicem manent. Et neque indigent pravis neque ministrant talia, sed ut dicere et prohibent; bonorum enim neque ipsos peccare neque amicis concedere ministrare. § Mali autem firmum quid non habent; neque enim sibi ipsis permanent similes existentes. In paucum enim tempus fiunt amici, gaudentes ad invicem malitia. § Utiles autem et delectabiles in plus permanent, usque enim utique tribuant delectationes vel

14-15 superexcessus ART *(lin.* 26) : superexcellens L 16 amare ART *(lin.* 28) : *om.* L 16 Amari2 ALRtT *(lin.* 29) . Amare Rp *(corr.* Tu1 *sec.m.* BaW^Rp3) 20 ab ipsis LR ab his *Ant. transi.(Ha) an etiam* T *(cf. lin.* 46) ? 21 itaque R : utique L 22 Ab epiikibus autem T *(lin.* 50-51) : Ab epieikıbus autem (epyeyky-) LR Qui vero < ab > epükis *Ant. transl.(Ha om.* ab) 23 utique LRp : itaque Rt 24 quod sunt *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 53) : quod sint R quoniam sunt L 29 nutriri ALRT *(lin.* 77) : nutrici P12 Pu Rp3 *(cf.* IIa-IIae q.27 a.i) 30 reamari T *(lin.* 79; *cf.* IIa-IIae q.27 a.i) : redamari LR 31 si ALRtT *(lin.* 80) : sed Rp *(corr.* Tu1 *sec.m.* Ba1V13) 32 ipsi Rp3T *(lin.* 82) : illi ALRtRp1'2'4 33 tribuere A(LbMb) *Ant. transl.(Ha)* RT *(lin.* 82) : *om.* L 1159 b 8 quid T *(lin.* 129) : quidem ALR 9 enim R : autem AL

utilitates ad invicem. § Ex contrariis autem maxime quidem videtur propter utile fieri amicitia, puta pauper diviti, indisciplinatus scienti; quo enim existit aliquis indigens ens, hoc appetens re-
1159 b is donat aliud. § Hic autem utique aliquis attrahat et amatorem et amatum, ut pulcrum et turpe. § Propter quod videntur amatores ridiculi quandoque dignificantes amari ut amant; sed tamen amabiles existentes aequaliter dignificandum, nihil autem tale habentes, ridiculum. § Forte autem neque appetit contrarium contrarium secundum se ipsum, sed secundum accidens. Appetitus autem medii est, hoc enim bonum; puta sicco non humidum fieri, sed ad medium venire, et calido et aliis similiter. Haec quidem igitur dimittantur, et enim est magis alienum.

14 ens ALRt : est Rp 15 attrahat ALRtT (*lin.* 165) : attrahit Rp 16 ut T (*lin.* ı&ȝ, 174) : et ALR 16 turpe T (*lin.* 167, 174) : turpem LR (turpe Ha *an ex Ant. transi.* ?) 18 aequaliter RT (*lin.* : forte L (*nec non post* aequaliter Rp) *Cf. supra adn. ad* 1134 b 28

H59 a 12 *Multi autem videntur* etc. Postquam Philosophus posuit quod amicitia inaequalium personarum salvatur secundum hoc quod est amare et amari proportionaliter, hic ostendit qualiter amari et amare se habeant ad amicitiam. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod amare magis est proprium amicitiae quam amari: secundo ostendit quod per hoc quod est amare secundum dignitatem sive proportionaliter amicitia conservatur, ibi: *Magis autem amicitia* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quare aliqui magis volunt amari quam amare; secundo comparat id quod est amari ei quod est honorari, ibi: *Non propter se ipsum autem* etc.; tertio ostendit quod amare magis proprium est amicitiae quam amari, ibi: *Videtur autem in amare magis* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod multi videntur magis velle amari quam amare et hoc quia sunt amatores honoris. Pertinet enim ad excellentiores quibus debetur honor quod magis amentur quam ament.

1159 a 14 Secundo ibi: *Propter quod amatores* etc., probat quod dixerat per signum. Ex hoc enim quod multi volunt magis amari quam ament, procedit quod multi sunt amatores adulationis, qui scilicet delectantur in hoc quod aliquis eis adulatur; adulator enim vel in rei veritate est amicus superexcessus, quia minorum est adulari, vel adulando aliquis fingit se talem et quod magis amat quam ametur.

Tertio ibi: *Amari autem* etc., exponit quiddam 1159 a 16 quod dixerat, quod scilicet propter amorem honoris contingat quod homo velit magis amari quam amet. Et dicit quod amari videtur esse propinquum ei quod est honorari, quod desideratur a multis. Honor enim est quoddam signum bonitatis eius qui honoratur; amatur autem unumquodque quia est bonum vel apparens bonum.

Deinde cum dicit: *Non propter se ipsum autem* 1159 a 17 etc., comparat id quod est amari ei quod est honorari. Et circa hoc tria facit. Primo ostendit quare aliqui volunt honorari. Et dicit quod homines videntur desiderare honorem non propter ipsum honorem, sed per accidens. A duobus enim generibus hominum maxime quaerunt homines honorari. Multi enim gaudent, si honorentur a potentibus, non propter ipsum honorem, sed propter spem quam inde concipiunt; existimant enim ab his < a > quibus honorantur se adepturos aliquid quo indigent et ita gaudent de honore quasi de quodam signo bonae passionis, id est bonae affectionis honorantium ad eos. Alii autem sunt qui appetunt honorari ab epiikibus, id est a virtuosis, et scientibus, quia per hoc appetunt firmare propriam opinionem de sua

12 amari] amare Ao *pr.m.* P7 ψ (amari *sec.m.* P7 P) 13 honorari *coni, cum* Ed3 *sec.m.* P] honorare Θ (= Φ1 Ψ honorabile Φ2) 15 amare *coni, ex Arist.* 1159 a 27 *cum* Za] amari Θ 28 amat] amet V3 KrO Ψ 35 autem *coni.)* enim Θ (*hom.om.* V3) 46 a *coni, cum* V3 Ve *sec.m.* P] *om.* Θ 51 a *om.* ψ ji et scientibus *coni, ex Arist.* 1159 a 22 *cum* AsP5 *sec.m.* ErKrP7] et sitentibus Φ(βİ utentibus Er1 *sec.m.* V2 et nitentibus Er2 *om.* P'Pd) et sistentibus T(existentibus S F1 Za *hom. om. pr.m.* et scienbus [!] *sec.m.* Ve)

9 Lin. 1159 a 33. 13 Lin. 1159 a 17. 15 Lin. 1159 a 27. 30 Lin. 1159 a 12-14. 33-35 Cf. supra I c. 18 lin. 18-20 cum adn. 35'36 Cf. supra c. 2, 1155 b 18-19, 21-26. 48-50 Albertus *Comm.* p. 533 b : «Gaudent itaque tales honore propter hoc quod talıs honor signum est quod bene afficıantur ad eos et dulciter hi qui in sublımitatibus sunt constituti». - Aliter et recte Albertus *Lect.* f. i6ovb : «signum bonae passionis, id est quod bene sint passuri, id est recepturi ab eis».

bonitate et ita per se gaudent de eo quod sunt boni, quasi hoc credentes iudicio proborum qui hoc ipso quod eos honorant videntur dicere eos esse bonos.

1159 a 24 Secundo ibi: *In amari autem* etc., dicit quod homines gaudent de hoc quod amantur etiam secundum se ipsum, quia hoc ipsum quod est habere amicos videtur esse praecipuum inter exteriora bona.

1159 a 25 Tertio ibi: *Propter quod videbitur* etc., concludit propositum. Quia enim id quod est per se potius est eo quod est per accidens, sequitur ex praemissis quod amari sit melius eo quod est honorari, in quantum amicitia est secundum se eligibilis.

1159 a 27 Deinde cum dicit: *Videtur autem* etc., ostendit in quo consistat magis amicitiae virtus, utrum in amare vel in amari. Et dicit quod magis consistat in amare. Amicitia enim dicitur per modum cuiusdam habitus, ut supra ostensum est; habitus autem determinantur ad operationes; amare autem est bene operari, amari autem potius est quasi bene pati; unde magis est proprium amicitiae amare quam amari. Et hoc manifestat per quoddam signum. Matres enim, quarum est vehemens amicitia ad filios, delectantur magis in hoc quod ament filios quam quod amentur ab eis; quaedam enim matres dant filios suos aliis ad nutriendum et scientes eos esse filios amant eos; non tamen multum quaerunt quod ab eis reamentur, si hoc fieri non potest, sed videtur eis sufficere si videant quod bene agant et bene se habeant; et ita ipsae amant filios, quamvis ipsi non possint attribuere matri convenientem amorem propter ignorantiam, qua scilicet ignorant eas esse matres.

1159 a 33 Deinde cum dicit: *Magis autem* etc., ostendit quomodo < per hoc quod est amare secundum dignitatem sive proportionaliter amicitia conservetur. Et primo ostendit quomodo > amicitia sit permansiva secundum hoc quod est amare proportionaliter; secundo comparat quantum ad praedicta diversas amicitiae species, ibi: *Et maxime quidem eorum* etc. Dicit ergo primo quod, cum amicitia magis consistat in amare quam in amari, amici laudantur ex hoc quod amant, non ex eo quod amantur (haec enim est laus amantium); et quia unusquisque laudatur secundum propriam virtutem, consequens est quod amicorum virtus attendatur secundum hoc quod est amare. Et ideo in quibuscumque hoc contingit quod ament amicos secundum proportionem dignitatis eorum, tales permanent amici et eorum amicitia est perseverans. Sic enim, dum se invicem amant secundum suam dignitatem, etiam illi qui sunt inaequalis condicionis poterunt esse amici, quia per hoc aequabuntur, dum unus eorum, quo magis deficit in bonitate aut in quacumque excellentia, eo plus amat et ita abundantia amoris récompensât defectum condicionis, et sic per quandam aequalitatem et similitudinem, quae proprie pertinet ad amicitiam, fiunt et perseverant amici.

1159 b 3 Deinde cum dicit: *Et maxime quidem* etc., comparat diversas amicitiae species secundum praedicta. Et primo ostendit quae amicitia sit maxime permansiva. Et dicit quod similitudo, quae est amicitiae factiva et conservativa, maxime videtur esse inter virtuosos; ipsi enim et permanent similes in se ipsis, quia non de facili mutantur ab uno in aliud, et permanent etiam in amicitia ad invicem. Et hoc ideo quia unus eorum non indiget quod alius pro eo faciat aliquid pravum, quod esset contra facientis virtutem, et neuter eorum servit alteri de aliquo pravo, sed, si potest dici quod inter virtuosos sit aliquid pravum, magis unus eorum prohibet alterum prave operari; ad bonos enim pertinet quod neque ipsi peccent neque sustineant quod amici eorum peccata exhibeant.

1159 b 7 Secundo ibi: *Mali autem* etc., ostendit quae amicitia sit minime permansiva. Et dicit quod homines mali non habent aliquid firmum et stabile in se ipsis; quia enim malitia cui insistunt est secundum se ipsam odibilis, oportet quod per diversa eorum affectus varietur, dum nihil inveniunt in quo voluntas eorum quiescere possit, et ita neque sibi ipsis diu permanent similes, sed volunt contraria eorum quae prius voluerunt. Et sic ad paucum tempus fiunt amici, quandiu scilicet gaudent malitia in qua concordent.

1159 b 10 Tertio ibi: *Utiles autem* etc., ostendit quae ami-

54 hoc] se Ψ 55 dicere eos *inv.* Ψ 56 dicit] docet Φ 70 determinantur] determinatur W 'PX-Za) *obsc.* Er2Kr 79 reamentur] reamantur W remanentur P3 redamentur *sec.m.* Er1 *Cf. Arist.* 1159 a 30 *cum adn.; supra c.* 5 *lin.* 108 *cum adn.* 82 possint] possunt Φ(-Oχ OP5) 86-88 per hoc... quomodo *coni, ex lin.* 7-9 *cum* Ed3] *om.* Θ 97 amicorum virtus *inv.* Ψ 113 ostendit quae amicitia *Inc.* 30» *pecia* 119 alius *coni, cum* Ed3] aliquis Θ 120 esset] est Φ

58-59 Cf. infra IX 10, 1169 b 9-11. 61-62 Cf. supra I c. 14 lin. 113-114 cum adn. 62 Lin. 1159 a 17-25. 69 Cap. 5» 1157 b 28-29. 71 Cf. infra IX 7, 1168 a 20. 68-73 Aspasius, p. 179, 27-31 ; O8, f. i82va : «Est quidem igitur amicitia in amare et amari ; magis autem videtur in amare esse quam in amari. *Operatio* enim utrorumque amicorum in amare ; amari autem non est ipsorum operatio. Unusquisque autem circa illud est circa quod habet operationem». 91 Lin. 1159 b 3. 128-137 Ps.-Aspasius [deest in graeco; cf. lac. p. 180, 8] ; O8, f. i82vb: « Ex opposito autem malorum amicitia non est mansiva, quia mali nihil habent simpliciter firmum *et stabile.* Quia enim sibi ipsis non permanent similes, sed secundum se ipsos sunt instabiles, neque ad alios possunt constantiam observare. Et ideo in paucum tempus fiunt amici, *hoc est concordes ;* non enim est in talibus vero nomine dicta amicitia, qui forte ad horam gaudebant ad invicem *concorditer* aliqua malitia » ; Albertus *Lect.* f. i6ova : « De amicitia malorum... sicut dicit Commentator, ipse sumit hic amicitiam large pro *concordia ;* proprie enim non est amicitia malorum, sed concordia aliqualiter ad malum faciendum ».

citiae circa hoc medio modo se habeant. Et dicit quod amici utiles et delectabiles sibi invicem magis permanent in amicitia quam mali; utilitas enim et delectatio in se habent unde amentur, unde tantum durat talium amicitia quandiu mutuo sibi tribuunt delectationes vel utilitates. Secus autem est de his qui sunt amici propter malitiam, quae secundum se nihil amabilitatis habet.

1159 b 12 Deinde cum dicit: *Ex contrariis autem* etc., determinat de amicitia contrariorum ad invicem. Et primo ostendit in qua specie amicitiae hoc contingat quod videatur esse amicitia inter contraria; secundo ostendit quomodo contrarium appetat suum contrarium, ibi: *Forte autem* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quod huiusmodi contrarietas amicorum maxime videtur esse in amicitia utilis, Et dicit quod amicitia quae est ex contrariis, puta quod pauper amet divitem et indoctus scientem, maxime videtur esse propter utilitatem, in quantum scilicet unus amicorum appetens ab alio id quo ipse indiget redonat ei aliquid aliud, sicut pauper appetit consequi divitias a divite pro quibus impendit ei obsequium.

1159 b 15 Secundo ibi: *Hic autem utique* etc., ostendit quomodo hoc etiam possit pertinere ad amicitiam delectabilis. Et dicit quod ad hunc modum amicitiae potest etiam aliquis attrahere amorem venereum, quo amator amat amatum; est enim ibi quandoque contrarietas, sicut inter pulcrum et turpe. In amicitia autem quae est propter virtutem nullo modo habet locum contrarietas, quia in tali amicitia est maxima similitudo, ut supra dictum est.

Tertio ibi: *Propter quod videntur* etc., infert 1159 b 16
quoddam correlarium ex dictis. Et dicit quod, quia inter amatorem et amatum est quandoque contrarietas, sicut inter turpe et pulcrum, inde est quod quandoque videntur deridendi amatores qui reputant se dignos ut tantum amentur quantum ament; quod quidem dignum est, si aequaliter sint amabiles, sed si nihil habeant tale, quo scilicet sint digni tantum amari, ridiculum est si hoc quaerunt.

Deinde cum dicit: *Forte autem* etc., ostendit quo- 1159 b 19
modo contrarium appetat suum contrarium. Et dicit quod hoc non est secundum se, sed secundum accidens. Per se enim appetitur medium, quod est bonum subiecto quod afficitur per unum contrarium in excessu; puta, si corpus alicuius hominis sit valde siccum, non est ei bonum et appetibile fieri humidum per se loquendo, sed venire ad medium, quod accidit superveniente humido; et eadem ratio est de calido et aliis huiusmodi contrariis. Et quia haec magis pertinent ad physicam considerationem, ideo dicit hic ea esse praetermittenda.

139 habeant] habent Ψ 181 appetat] appetit Φ 191 ea *om.* Φ

152 Lin. 1159 b 19. 164-165 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 180], O8, f. 183r3 (Roberti Grosseteste notulae esse videntur verba quae uncis inclusimus) : « *Hic autem utique aliquis attrahat et amatorem.* Hic, id est huc, id est *ad hunc modum amicitiae* quae ex contrariis videtur esse, reducet forte aliquis amatorem et amatum [seu amatam] amore qui 'eros' dicitur: amatorem quidem turpem si contingit, amatum autem pulcrum... [Est autem amor qui eros dicitur non ex nominis significatione libido commiscendi, sed intensus amor qui aegrotare facit amantem]... » ; Albertus *Lect.* f. 161ra : « Secundo ibi : *Hic autem utique,* dicit quod ad hunc modum amoris trahitur amor ereos quo aliquis turpis amat pulcram mulierem, quia ipse quaerit in illa pulcritudinem, cum sit ipse turpis» ; *Comm.* p. 535 a-b. Cf. infra IX c. 1 lin. 49 cum adn. ; *c. 12* lin. 100-102 cum adn. 170 Lin. 1159 b 3-4.

Videtur autem, quemadmodum in principiis dictum est, circa eadem et in eisdem esse et amicitia et iustum; in omni enim communicatione videtur aliquod iustum esse; et amicitia autem. § Appellant igitur ut amicos connavigatores et commilitones, similiter autem et eos qui in aliis communicationibus. Secundum quantum autem communicant, in tantum est amicitia. Et enim iustum. § Et proverbium: « Communia quae amicorum », recte; in communicatione enim amicitia. § Sunt autem fratribus quidem et connutritis omnia communia, aliis autem discreta, et his quidem plura, his autem minora. Et enim amicitiarum hae quidem magis, hae autem minus. § Differunt autem et iusta. Non enim eadem parentibus ad filios et fratribus ad invicem neque etayris et civibus; similiter autem et in aliis amicitiis. Altera itaque et iusta ad singulos horum. § Et augmentationem accipiunt in magis ad amicos esse, puta pecuniis privare etayrum durius quam civem, et non iuvare fratri quam extraneo, et percutere patrem quam quemcumque alium. Augmentai! autem natum est simul amicitiae et iustum, ut in eisdem entia et ad aequale pertinentia. § Communicationes autem omnes particulis assimulantur politicae. Conveniunt enim in aliquo conferente et acquirentes aliquid eorum quae ad vitam. Sed et politica communicatio conferentis gratia videtur et ex principio convenire et permanere. Hoc enim et legispositores coniectant, et iustum aiunt esse quod communiter conferens. § Aliae quidem igitur communicationes secundum partes conferens appetunt, puta navigatores quidem quod secundum navigium ad operationem pecuniarum. vel aliquid talium, commilitones autem quod secundum bellum sive pecunias sive victoriam sive civitatem appetentes; similiter autem et contribules et plebegii. § Quaedam autem communicationum propter delectationem videntur

25 principiis RT *(lin.* i) : principio AL 26 enim ALR : *an* autem T (*cf. lin.* 24) ? 27 aliquod ALR : *an om.* T *(cf. lin.* 24) ? 28 connavigatores ALRtT *(lin.* 31) : coniugatores Ha *(ex Ant. transl.* [=συναπτοῦ ?] *vel potius ex scriptoris negl.1)* Rp(-C4) *Cf.* Oresme : «ceuls qui communiquent ensemble par mariage» (ed. Menut, *p.* 432) 32 quidem ALRt : *om.* Rp 1160 a 2 etayris Rt C4 T *(lin.* 62) : eteris *Ant. transl.(Ha.)* etairis L1 *obsc.* L2 (coetaneis vel etareis P13 et aliis Rn *deest* N1) ethayris Rp1-4 (-C4) *om.* Rp2-3 (etaycos *add. ex* T [Φ] *sec.m.* Ba1) 3 amicitiis AL (-Vl2Re amiciis *pr.m.* P11) RtT *(lin.* 64) : amicis Vl2Re Rp 3 itaque (=δή) AR : autem (=δέ) L 4 ad ALRtT *(lin.* 70) : *om.* Rp 5 etayrum RtT (? *cf. supra* 1160 a 2 *cum adn.)* : eterum *Ant. transl.(ÎLa.)* etairum L^^Rp3 *obsc.* L2 (etarium P13 *[nec non pr.m.* Re *sec.m.* C4] et aurum Rn *deest* N1) ethayrum Rp1'4 *(obsc.* SI et haiere *pr.m.* C4) et hairum Rp2 (? Vd et harum P14 et patrem Ba1) 8 ad aequale A (= επ' loovMbOb) RT *(lin.* 80) : in aequalibus A (= ἐπ' ἴσων Lb) L 8 pertinentia T *(lin.* 80) : pertingentia R advenientia L(= διήκοντα LbMbOb) audientia Ha *(ex Ant. transl.* [= διακούοντα?] *vel potius ex scriptoris negl.)* 10 acquirentes RtRp2'3T *(lin.* 94) : tribuentes LRp4 *om.* Rp1 *Cf. supra* 1121 b 1 *cum adn.* 11 ad R in L 18 contribules AL1(-Sk2) Rt : tribules Sk2 L2(P13Ha) tribulos Rn Rp 18 plebegii R : plebei L

1160 a 20 fieri, conchoreantium et aeranistarum. Hae enim gratia sacrificii et connubii. § Omnes autem hae sub politica consueverunt esse. Non enim praesens conferens politica appetit, sed in omnem vitam. Et sacrificia facientes et circa has congregationes, honoresque tribuentes diis et sibi ipsis requiem acquirentes cum delectatione. Antiqua enim sacrificia et congregationes videntur fieri post fructuum collectiones, puta primitiae; maxime enim in his vacabant temporibus. § Omnes itaque communicationes videntur particulae politicae esse. Consequuntur autem tales amicitiae talibus communicationibus.

20 conchoreantium LXT (*lin.* 122) . *obsc.* L2 (conchorancium Rn concreandum P13 concordandum Ha) concorehancium Rp1'4 concorchancium Rp^-Tu1) conchortancium TuxRp3 saltatorum *pr.m.* Sk2 *(ex Ant. transl.1)* 20 aeranistarum T (*lin.* 124) : eranistarum L(-Sk2 P12) eranistrarum P'2 RtTidRp3 eranistrorum Rp^^f-Tu1) histrionum *pr.m.* Sk2 *(ex Ant. transl.1)* 20 gratia sacrificii L2R (connubii et sacrificii Rt) T (*lin.* 127-128) sacrificii gratia AL1 21 politica RpT (*lin.* 134) . politicam AL'Rt *obsc.* L2(polita P13 politica et Rn politicam Ha) 23 circa has A(=περι ταῦτα τὰ KbLb) RtRp2'3 T (*lin.* 143-144) : eas quae circa haec A(=< τὰ > περὶ ταῦτα *[scii,* θυσία]) L(-Sk2Tx) eas quae circa has Sk2Tx Rp1-4 25 acquirentes RT (*lin.* 145) : tribuentes L *Cf.* 1121 b i, 1160 a 10 *cum adn.* 28 temporibus R : illis temporibus L 28 itaque RtT (*lin.* 17, 155) : utique LRp 29 Consequuntui' ALRt : Consequenter Rp

1159 b 25 *Videtur autem, quemadmodum in principiis* etc. Postquam Philosophus in communi tetigit diversas species amicitiarum quae sunt inaequalium personarum, hic distinguit huiusmodi species secundum proprias rationes earum. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod huiusmodi amicitiarum species consequuntur politicas communicationes; secundo distinguit amicitiarum species secundum distinctiones politicarum, ibi: *Politicae autem sunt tres species* etc. Circa primum ponit talem rationem: omnis amicitia in communicatione quadam consistit; omnis autem communicatio reducitur ad politicam; ergo omnes amicitiae species secundum politicas communicationes sunt accipiendae. Circa hoc ergo tria facit: primo probat primum; secundo secundum, ibi: *Communicationes autem omnes* etc.; tertio infert conclusionem, ibi: *Omnes itaque communicationes* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod amicitia omnis in communicatione consistit; secundo ostendit quod amicitia secundum diversitatem communicationis diversificatur, ibi: *Sunt autem fratribus* etc. Primum ostendit tripliciter. Primo quidem, per rationem, quae talis est: sicut supra dictum est, circa eadem est iustitia et amicitia; sed iustitia consistit in communicatione qualibet, est enim iustitia ad alterum, ut in V dictum est; ergo et amicitia in communicatione consistit.

Secundo ibi: *Appellant igitur* etc., ostendit idem ex usu loquendi. 1159 b 27
Homines enim consueverunt appellare amicos eos qui secundum aliquam communicationem sibi communicant, puta connavigatores, qui communicant in navigando, commilitones, qui communicant in militia, et eadem ratio est in aliis communicationibus, quia tantum videtur esse amicitia inter aliquos quantum sibi communicant. Et secundum hoc est etiam inter eos iustitia.

Tertio ibi: *Et proverbium* etc., probat idem per commune proverbium. 1159 b 31
Vulgo enim dicitur in proverbio quod ea quae sunt amicorum sunt communia, et hoc recte dicitur, quia amicitia in communicatione consistit.

Deinde cum dicit: *Sunt autem fratribus* etc., ostendit quod secundum diversas communicationes differunt amicitiae. 1159 b 32
Et circa hoc tria facit. Primo ostendit diversitatem amicitiarum secundum diversitatem communicationis. Videmus enim quod fratribus et personis ita coniunctis sunt omnia communia, puta domus, mensa et alia huiusmodi, aliis autem amicis sunt quaedam discreta et quibusdam plura et quibusdam pauciora. Et secundum hoc

2 in communi *om.* Φ 9 politicarum] politiarum F1 *sec.m.* Wi 25 in communicatione qualibet] in communicatione. Quelibet *coni.* Ed3 *(nec non* S *an sec.m. ?) Sed cf. Arist.* 1159 b 26-27 omni... communicatione; *infra lin.* 58-59 34-35 amicitia] amicitie Φ *Sed cf. Arist.* 1159 b 30; *supta* I c. 3 *lin.* 77-78 *cum adn.* 35 quantum] in *praem.* Φ 35 Et] Quia *praem.* Φ *Sed cf. lin.* 50 50 et1] *om.* T(-V" *add. sec.m.* P)

9 Cap. 10, 1160 a 31. 15 Lin. 1160 a 8. 17 Lin. 1160 a 28. 21 Lin. 1159 b 32. 23 Cap. 1, 1155 a 22-28. 26 Cap. 2, 1129 b 25-1130 a 8, 12-13 ; cf. 4, 1131 a i8bis. 50-54 Ps.-Aspasius [cf. Aspasius, p. 181, 8-9], O8, f. i85va : « Et his quidem sunt plura communia, his autem pauciora, quia amicitiarum hae quidem magis, utpote fratrum, hae autem minus, ut commilitonum et paucioribus communicantium » ; Albertus *Comm.* p. 538 a « et si quidem communicantibus quibusdam plura sunt communia, quibusdam autem pauciora, secundum quod in pluribus vel *in paucioribus communicant* negotiis ».

etiam amicitiarum quaedam sunt maiores, scilicet inter illos qui habent plura communia, quaedam vero minores, scilicet inter illos qui in paucioribus communicant. Et ex hoc manifeste apparet quod, si nulla esset communicatio, non posset esse amicitia.

1159 b 35 Secundo ibi: *Differunt autem* etc., ostendit quod etiam iustitia diversificatur secundum diversas communicationes. Non enim idem est iustum in qualibet communicatione, sed differens, sicut patet quod non idem est iustum inter patres et filios et inter fratres ad invicem; et similiter aliud est iustum inter etayros, id est coaetaneos et connutritos, et inter cives, quia alia sibi mutuo tamquam debita exhibent, et eadem ratio est in aliis amicitiis. Et sic patet quod altera iusta sunt inter singulos praedictorum.

1160 a 3 Tertio ibi: *Et augmentationem* etc., ostendit quomodo iustitia diversificatur secundum differentiam amicitiae. Et dicit quod iustitia et iniustitia accipiunt augmentum ex hoc quod sunt ad magis amicos, quia scilicet magis amico benefacere quidem est iustius, nocere autem iniustius; sicut quod aliquis privet pecuniis per furtum aut rapinam hominem sibi familiarem et connutritum est durius et iniustius quam si privaret civem, et similiter si subtrahat auxilium fratri quam si subtraheret extraneo, et si percutiat patrem quam si percutiat quemcumque alium. Quod autem simul augetur amicitia et iustum, procedit ex hoc quod in eisdem existunt et utrumque pertinet ad quandam aequalitatem communicationis. Et per hoc signum confirmatur quod supra dictum est.

1160 a 8 Deinde cum dicit: *Communicationes autem omnes* etc., ostendit quod omnes communicationes ad politicam communicationem reducuntur. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod omnes communicationes similitudinem habent cum communicatione politica; secundo ostendit quod omnes aliae continentur sub politica, ibi: *Aliae quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod omnes communicationes habent aliquam similitudinem cum partibus politicae communicationis. Videmus enim quod omnes communicantes conveniunt in aliquo utili, ad hoc scilicet quod acquirant aliquid eorum quae sunt necessaria vitae. Et hoc etiam videtur habere politica communicatio, quia propter utilitatem communem videntur cives et a principio simul convenisse et in hoc etiam perseverare. Quod patet ex duobus: primo quidem quia legislatores ad hoc maxime tendere videntur ut procurent utilitatem communem; secundo quia homines hoc dicunt esse iustum in civitate quod communiter civibus confert.

1160 a 11 Deinde cum dicit: *Aliae quidem igitur* etc., ostendit quod aliae communicationes sub politica continentur. Et circa hoc tria facit. Primo ostendit quomodo quaedam aliarum communicationum ordinantur ad aliquam particularem utilitatem. Et dicit quod communicationes aliae praeter politicam intendunt aliquod particulare conferens, puta connavigantes intendunt acquirere pecuniam si sint mercatores, vel aliquid aliud huiusmodi sicut civitatem aliquam si sint bellatores; commilitones autem intendunt acquirere illud propter quod est bellum, sive hoc sit pecunia sive sola victoria sive dominium alicuius civitatis; et similiter etiam illi qui sunt unius tribus vel unius plebis ad aliquod particulare commodum conveniunt.

1160 a 19 Secundo ibi: *Quaedam autem* etc., ostendit quod etiam communicationes quae videntur fieri propter delectationem fiunt propter aliquid utile. Et dicit quod quaedam communicationes videntur fieri propter delectationem, sicut conchoreantium, id est eorum qui simul cantant in choro vel chorea, et aeranistarum, id est eorum qui utuntur sonis aereorum instrumentorum, puta tubis vel cimbalis. Huiusmodi autem communicationes consueverunt fieri

62 etayros *coni.]* etaycosO etaprosTfetapios Za etariosV6) *Cf. infra c.* 12 *lin* 19, 157; *nec non c.* 12 *lin. T.q cum adn.* 62 coaetaneos *coni, cum* F1 *sec.rn.* KrP10 Er Wi] conetantes (?) Θ (convenientes V10 concertantes P5 communicantes P6 contentantes O1 communicantes vel comites Za coetaneos comites V6) 94 quae *coni, cum* ClEr2V3 **BgOT**7 **SFW**'Za *sec.rn.* PdV10 Bx] qui Θ 109-110 connavigantes] quod navigantes Φ (si navigantes Bo) *Cf. supra* I c. 3 *lin.* 150 *cum adn.* 115 similiter] sic Φ1 sicut ‹&2*[nec non sec.rn.* AoV4) in hoc Za *Sed cf. Arist.* 1160 a 18 123 vel] in *add.* **T** 125 vel] aut Ψ

62 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i85va (Roberti Grosseteste notula esse videntur verba quae uncis inclusimus) : « Similiter neque etairis est idem iustum et simpliciter civibus [sunt autem etairi coaetanei et connutriti et condisciupuli] » ; Albertus *Lect.* f. i6ivb : «et etayris, id est connutritis» ; *Comm.* p. 538 a : «Nec eadem sunt iusta etayris sive coaetaneis et collegis ad invicem et civibus ad invicem». - *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : « Etayrica : sodalis amicitia. - Ethayrum : sodalis». Cf. infra c. 11 lin. 94-95 ; c. 12 lin. 17-19, 157, 159-160, 193 ; IX c. 12 lin. 113-114. 78-81 Aliter (cf. adn. ad Arist. 1160 a 8) Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181), O8, f. i85va : « Non solum autem ex contrario hoc probat, sed ex eo quod in eisdem sunt entia amicitia et iustum, et *advenientia* magis *in aequalibus* secundum communicationem in eisdem » ; Albertus *Comm.* p. 538 b : « ex *aequalibus* dignitate nata sunt *advenire* ». 82 Lin. 1159 b 25-26. 89 Lin. 1160 a 14. 96 De vocis « utilitas communis » origine et historia cf. Congar *Utilitas...,* p. 106-123. Cf. etiam supra V c. 2 lin. 36 cum adn.; infra X c. 9 lin. 112. 123-125 *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : « Aeranistrarum sonantium aere» (« aeranistrarum » et «aere» ex conventione scripsimus, sed memento medii aevi scriptores « eranistrarum » et « ere » scribere). - Aliter et recte Robertas Grosseteste *Notula* (in Ps.-Aspasii comm. inserta), O8, f. i85vb « Sunt autem erana dona ex collectione amicorum ut ex collectis fiant convivia ; eranista vero est qui participat eranis» ; Albertus *Lect.* f. i62ra : «Et dicit quod communicationes quae <dam> fiunt propter delectabile, sicut conchoreantium, id est simul choros ducentium, et eranistarum, id est eorum qui sibi in convivium exenia mittunt ; eranum enim est donum quod dant sibi invicem conviviantes, neutri generis» ; *Comm.* p. 539 a : «sicut delectatio conchoreantium, hoc est choreas simul ducentium, et communicationes eranistarum ; eranistas autem dicimus qui aera *[legend,* erana] conferunt ad conviviorum celebrationem ».

causa sacrificii, ut ibi delectabiliter homines detineantur, et causa connubii, id est nuptiarum, ut vir et uxor magis se ament, cum in tanta iocunditate conveniant.

1160 a 21 Tertio ibi: *Omnes autem* etc., ostendit ex praemissis quod omnes praedictae communicationes sub politica continentur. Et dicit quod omnes consueverunt esse sub politica, in quantum scilicet consuetum est quod omnes per politicam ordinantur. Et huius rationem assignat, quia aliae communicationes, sicut dictum est, ordinantur ad aliquam particularem utilitatem, politica autem non intendit aliquod particulare et praesens commodum, sed intendit ad id quod est utile per totam vitam. Et hoc specialiter ostendit circa communicationes delectantium et maxime in sacrificiis, de quibus minus videtur. Et dicit quod illi qui faciunt sacrificia in huiusmodi congregationibus intendunt honorem tribuere Deo et sibi ipsis acquirere requiem cum aliqua delectatione, quod ordinatur ad utilitatem vitae. Unde et apud antiquos post collectionem fructuum, scilicet in autumno, fiebant sacrificia et congregationes hominum, puta ad solvendum primitias; hoc enim erat tempus aptum ad hoc quod homines vacarent, tum ut requiescerent a praecedentibus laboribus, tum quia suppetebat eis copia victualium. Et sic patet quod omnia ista subduntur ordinationi politicae, quasi pertinentia ad utilitatem vitae.

Deinde cum dicit: *Omnes itaque communicationes* 1160 a 28
etc., inducit conclusionem intentam, videlicet quod omnes communicationes continentur sub politica sicut quaedam partes eius, in quantum aliae ordinantur ad quaedam particularia commoda, politica autem ad communem utilitatem. Et quia amicitiae consequenter se habent ad tales communicationes, consequens est etiam quod amicitiarum distinctio secundum politicam attendatur.

130 conveniant ErP7] c^ant Φ(= conveniant *vel* communiant) communicant *pr.m.* VV2T(communiant *sec.m.* S) 132 praedictae communicationes] alie communicationes predicte Φ (alie *primo pro* predicte?) 162 etiam quod] *inv.* ψ (est etiam *om.* O1)

128-130 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i85vb : « In connubiis vero gratia mutuae dilectionis excitandae inter sponsum et sponsam a iocunditate ex talibus ministeriis» ; Albertus *Led.* f. i6iva : «Similiter etiam usus musicae est in duobus ordinatus secundum civilitatem, scilicet in nuptiis ad provocandum amorem sponsi et sponsae, et in sacrificiis ad excitandum devotionem». 137 Lin. 1160 a 14-18.

10

1160 a 31 Politicae autem sunt species tres, aequales autem et transgressiones, puta corruptiones harum. Sunt autem politicae quidem regnum et aristocratia, tertia autem quae a pretiis, quam timocratiam dicere conveniens videtur, politicam autem consueverunt ipsam plures vocare. § Harum autem optima quidem regnum, pessima autem timocratia. § Transgressio autem regni
1160 b 1 quidem tyrannus. Ambo enim monarchiae. Differunt autem plurimum; tyrannus quidem enim sibi ipsi conferens intendit, rex autem quod subditorum. Non enim est rex qui non per se sufficiens et omnibus bonis superexcellens; stalls autem nullo indiget; utilia igitur sibi ipsi quidem non utique intendet, subditis autem; qui enim non talis clerotes utique quidem erit quam rex. Tyrannus autem ex contrarietate huic; sibi enim bonum persequitur. Et manifestius in hac quoniam pessima; et pessimum autem contrarium optimo, transgreditur autem ex regno in tyrannidem, pravitas enim monarchiae tyrannis, malus autem rex tyrannus fit. § Ex aristocratia autem in oligarchiam malitia principum, qui tribuunt quae civitatis praeter dignitatem, et omnia vel plurima bonorum sibi ipsis et principatus semper eisdem, de plurimo facientes ditari; pauci igitur principantur et mali pro his qui maxime epiikes. § Ex timocratia autem utique in democratiam; conterminales enim sunt hae. Multitudinis enim vult et timocratia esse, et aequales omnes qui in honoratione. Minimum autem perversum est democratia; in parvum enim transgreditur politicae speciem. Transmutant quidem igitur maxime sic politicae, minimum enim sic et faciliter transgrediuntur. § Similitudines autem ipsarum et velut exemplum accipiet aliquis utique et in domibus. § Patris quidem enim ad filios communicatio regni

3i Politicae LRT *(lin.* i, 21; *cf. supra c.* 9 *lin.* 9) : Politiae A Et *pr.m.* P13 *sec.m.* O8 Sk2 31 species tres ALRT *(lin.* 1) : *inv.* T *supra c.* 9 *lin.* 9 32 politicae L^ V12 T1 P12) L2(P13 Rn) RT *(lin.* 23) : politiae A L^ EtO8?11 Sk2 Re) Ha 33 a pretiis (=ἀπο τιμημάτων) LRT *(lin.* 29) : ab honoribus *pr.m.* Sk2 *(ex Ant. transl. I) Cf. supra* 1123 a 15 *cum adn. ; infra* 1160 b 19 *cum adn.* 34 timocratiam L2RT *(lin.* 29) : timocraticam AL1 34 politicam L1(EtPu Sk2 !1 *primo* Re *(exp.))* L2(P13Rn) RT *(lin.* 34) : politiam A L»(O8V12 P12 *secundo* Re *sec.m.* Sk2) Ha 36 timocratia AL^-Sk2) T *(lin.* 40) : democratia Sk2 L2(P13Rn dimocratia Ha) R 1160 b 1 tyrannus R *(corr. sec.m.* Ba1 V13) T *(lin.* 53) : tirannis AL 1 Ambo L3T *(lin.* 55) : Ambae L2R 7 quidem R : quidam AL 7 Tyrannus (Ti~) LaRT *(lin.* 75) Tirannis AL1 11 monarchiae V12 Sk2 !. *pr.m.* O8 L2R : est *praem.* A L1(EtPn P12 Re *sec.m.* O8) 13 principum, qui ALRtT *(lin.* 87) partium, quae Rp 16 igitur (=δή) ART *(lin.* 91-92) : autem (=δέ) L 16 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T (? *cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees (epy-epyey-) LR 19 in honoratione (=ἐν τω τιμήματι) L *(in textu ; ex Ant. transl. 7* in honoratione seu in pretiositate *hab. in comm.* L) R *(etiam* Rp) T *(lin.* 102) : enim *(legend,* seu in) pretio (pretio *om.* As1Rp4) *post* Minimum *perperam ins.* Rp *Cf. supra* 1160 a 33 *cum adn.* ig perversum RtT *(lin.* 106) : malum LRp 20 in parvum ALRtT *(lin.* 106) : imperium Rp 20 politicae L2RT *(lin.* 107) : politiae AL1 21 politicae L2RT *(lin.* 108) : politiae AL1 22 minimum ALRt . manifestum Rp *an om.* T *(cf. lin.* 109) ?

1160 b 25 habet figuram; filiorum enim patri est cura. Hinc autem et Homerus Iovem patrem appellat; paternus enim principatus vult regnum esse. § In Persis autem qui patris tyrannicus, utuntur enim ut servis filiis. Tyrannicus autem et qui domini ad servos, domini enim conferens in ipso operatur. Hic quidem igitur rectus videtur, persicus autem qui peccat; differentium enim principatus differentes. § Viri autem et uxoris aristocraticus videtur; secundum dignitatem enim vir habet et circa haec quae oportet virum, quaecumque autem uxori congruunt, illi reddit. § Omnium autem dominans vir, in oligarchiam transponitur; praeter dignitatem enim ipsum facit et non

1161 a 1 secundum quod melius. Quando autem principantur uxores heredes existentes, non itaque fiunt secundum virtutem principatus, sed propter divitias et potentiam, quemadmodum in oligarchiis. § Timocraticus autem videtur qui fratrum; aequales enim, nisi in quantum aetatibus differunt, propter quod, si multum aetatibus differunt, non adhuc fraterna fit amicitia. § Democratia autem maxime quidem in his quae sine dominatione habitationum. Hic enim omnes ex aequali et in quibus debilis qui principatur et unicuique potestas.

30 Hic (=αὕτη) AR (Et *praem.* Rp) : Ipse (=αὕτη) L 31 qui peccat Sk2TJ L2R (qui *om.* Rp) . peccans L^-Sk*Tl) 33 habet (=ἔχεθ RT (*lin.* 149) . principatur (—ἄρχει) AL 1161 a 1 Quando Ll(-SkaTl) T (*lin.* 158) Quandoque A Sk2!1 (que *exp. sec.m.* Sk2) L2Rt quoniam Rp 2 itaque R : utique L 3-4 Timocraticus (=τιμοκρατική) R (Ty- Rp Tymotheus Rt) T (*lin.* 117, 162, 166) : Timocratico (=τιμοκρατικη) AL 4 videtur RpT (*lin.* 166) : assimulatur LRt 4 nisi Rn (*fortasse corr. sec.m. ex* T?) T (*lin.* 167) : praeter Ll P13 tamen S^Tl R tantum Ha (=πλήν A) *Cf. supra* 1121 a 15 *cum adn.* 6 differunt ALRt . *om.* Rp 6 Democratia ALRtT (*lin.* 170) : Democraticia Rp 8 *Post* aequali *non interp.* T (*lin.* 174-177) : *virg. interp.* A 8 in quibus ALR : *an om.* T *vel* si quidem *legit* (*cf. lin.* 174-175) ? 9 potestas (=ἐξουσία) ARtRp2'3 T (*lin.* 177) : potestati (=ἐξουσία) L potestatis Rp1'4

1160 a 31 *Politicae autem sunt species tres* etc. Postquam Philosophus ostendit quod amicitiae species reducuntur ad politicam communicationem, hic distinguit eas secundum distinctionem politicae communicationis. Et circa hoc duo facit: primo distinguit amicitiarum species secundum distinctionem politicae communicationis; secundo subdividit huiusmodi amicitiae species, ibi: *In communicatione quidem igitur* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit politicas communicationes ad invicem; secundo distinguit secundum eas amicitiarum species, ibi: *Secundum unamquamque autem* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit species communicationis politicae; secundo ad earum similitudinem assignat species communicationis yconomicae, ibi: *Similitudines autem* etc. Circa primum tria facit: primo assignat species politicarum; secundo comparat eas ad invicem, ibi: *Harum autem* etc.; tertio ostendit quomodo corrumpantur, ibi: *Transgressio autem regni* etc. Dicit ergo primo quod tres sunt species politicae communicationis et totidem sunt corruptiones sive transgressiones earum. Rectae quidem politicae sunt tres, scilicet regnum, quod est principatus unius, et aristocratia, quae est potestas optimorum eo quod huiusmodi civilitas per virtuosos gubernatur; videtur autem conveniens quod sit quaedam alia species, licet quidam eam non ponant ut patet in IV Politicae, quae convenienter nomi-

17 politicarum] ypoliticarum P *pr.m.* Wi ypolicarum S policiarum Fl *sec.m.* Wi politice Za 23 politicae] policie Wi Fl

8 Cap. *12,* 1161 b ii. 12 Cap. 11, 1161 a 10. 16 Lin. 1160 b 22. 18 Lin. 1160 a 35. 19 Lin. 1160 a 36. 23-26 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i86ra « Est autem regnum unius solius principatus, aristocratia vero principatus optimorum... » ; Albertus *Lect.* f. i62va et i62rb « regnum, quod est potestas unius... aristocratia, secundum quam plures ob virtutis meritum praeficiuntur ad regimen rei publicae in diversis officiis, sicut antiquitus fuit ante imperatores in Romana re publica ; dicitur enim ab aris, quod est virtus, et cratos, quod est potestas» (cf. f. 85ra); *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262*: «Aristocratia : principatus virtutis». - Cf. supra V c. 2 lin. 45-46 ; c. 4 lin. 178-180 ; infra lin. 39-40 et 42-43 etc. ; *Sent, libri Pol.* II 9, cuius vera verba invenies apud Martin *The Vulgate Texi...*, p. 52. 28 Cap. 7, 1293 a 39 - b 1.

natur timocratia a pretiis (timos enim pretium dicifur), quia videlicet in hac politia pretia dantur pauperibus, et damna inferuntur divitibus si non conveniant ad publicas congregationes, ut patet in IV Politicae; quidam autem consueverunt eam vocare communi nomine politicam, eo quod est communis et divitibus et pauperibus, ut patet in IV Politicae.

1160 a 35 Deinde cum dicit: *Harum autem* etc., comparat huiusmodi politias ad invicem. Et dicit quod inter eas optima est regnum, in quo unus optimus principatur, pessima autem, id est minus bona, est timocratia, in qua plures mediocres principantur; media autem est aristocratia, qua pauci optimi principantur, quorum tamen non est tanta potestas ad bene agendum sicut unius optimi habentis plenitudinem potestatis.

1160 a 36 Deinde cum dicit: *Transgressio autem* etc., agit de corruptione sive transgressione praedictarum politicarum. Et primo de corruptione regni; secundo de corruptione aristocratiae, ibi: *Ex aristocratia cautem* etc.; tertio de corruptione timocratiae, ibi: *Ex timocratia autem* etc. Circa primum duo facit, Primo quidem proponit quod intendit. Et dicit quod transgressio sive corruptio regni vocatur tyrannus. Et hoc manifestat primo quidem per hoc quod genere conveniunt: ambo enim sunt monarchiae, id est principatus unius; sicut enim in regno principatur unus, ita et in tyrannide. Secundo assignat differentiam eorum ad invicem et dicit quod plurimum differunt (et ex hoc apparet quod sunt contraria, contraria enim sunt quae plurimum differunt in eodem genere); hanc autem differentiam manifestat dicens quod tyrannus intendit in suo regimine quod est utile sibi ipsi, rex autem intendit id quod est utile subditorum. Et hoc probat quia non potest vere dici rex qui non est per se sufficiens ad regendum, ut scilicet sit superexcellens in omnibus bonis et animae et corporis et exteriorum rerum ut sit dignus et potens ad principandum; cum autem talis sit, non indiget aliquo et ideo non intendet ad utilitatem suam, quod est indigentium, sed ad hoc quod bene faciat subditis, quod est superabundantium: ille enim qui non est talis, scilicet superexcellens in omnibus bonis, magis potest dici clerotes, quasi sorte assumptus ad principandum, quam rex. Sed tyrannus se habet per contrarium ad regem, quia quaerit bonum sibi. Unde patet quod ipsa corruptio est pessima; pessimum enim est contrarium optimo, transgreditur autem aliquis ex regno, quod est optimum sicut dictum est, in tyrannidem, quae nihil est aliud quam pravitas monarchiae, id est principatus unius, et rex quando fit mallis dicitur tyrannus; unde patet quod tyrannus est pessima.

Deinde cum dicit: *Ex aristocratia autem* etc., agit de corruptione aristocratiae. Et dicit quod ex 1160 b 12

30 politia] politica ErWV1 Bg1BxErP6T(polica S) *corr. sec.m.* Bg1 Wi 34 politicam] policiam F1 (?) *hom.om.* Kr 37 Harum *coni, ex Arist. (cf. lin.* 18) *cum* F1 V6Za *sec.m.* Cl] Horum Θ 38 politias] politicas V3V10 ErP6W Ψ(-E1 Za politicias Ed2) 39 in] scilicet Φ *sec.m.* S 47-48 politicarum] policiarum Kr F1 V6Za *sec.m.* Wi politiciarum Ed2 53 tyrannus] orannus *pr.m.* PSWi (tirannus *sec.m.* PS tirannis *sec.m.* Wi) tyrannis F1Ed2 tyranis V6 tirampnicus Za *Sed cf. Arist.* 1160 b 1 *cum adn.; infra lin.* 82 *cum adn.* 55 enim *om.* φ 6i in] et *praem.* Φ 69 intendet] intendit BoEr1 *primo* V *(corr. pr.m.)* BgU'sp'W *pr.m.* Bx *(corr. sec.m.)^ Sed cf. Arist.* 1160 b 6 82 tyrannus] tyrannis V6 Ed2 *sec.m.* Kr S tyrampnis F1 tirampnis Za *Sed cf. supra lin.* 53 *cum adn.*

29-30 Ps.-Aspasius [cf. Aspasius, p. 181, 20-22), O8, f. x86rb « Tertia vero quae a timimatibus [id est pretiis] dicitur timocratia, in qua quicumque habebant aequaliter divitias, illi minus divitibus principabantur» ; Albertus *Lect.* f. i62va . « tymocratia, quae dicitur a pretiis, quia propter divitias ponuntur aliqui in dignitate ». - Aliter sed non recte *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : « Dimocratia : principatus honoris». Cf. adn. ad Arist. 1160 a 33. 30 Robertas Grosseteste *Notula* (adn. in O8, f. lovb in marg. inf. ; P11, f. irb in marg. sup. ; Sk2, f. ir in marg. inf.) « Politeia dicitur a polis, quod est civitas. Pro quo nomine translatores ponunt hoc nomen 'urbanitas' vel 'civilitas'. Et secundum proprietatem graecae scripturae scribitur penultima sillaba per ei diptongon, pronuntiatur autem per i longam. Unde quandoque scribitur per ei diptongon, quandoque autem per i longam, semper autem et apud Graecos et apud Latinos pronuntiatur per sonum i litterae longae. Similiter 'Iconomica' pronunciatur per i longam, in graeco autem scribitur per oi diptongon ; dicitur enim ab oikos, quod est domus, et nomos, quod est lex, seu ηοπιη, quod est distributio. Et sciendum quod ai diptongus pronuntiatur per sonum e litterae, ei autem et oi diptongi pronuntiantur per sonum i litterae. Unde nomina graeca vel a graecis sumpta habentia dictas diptongos, in latina scriptione quandoque scribuntur secundum proprietatem graecae scriptionis, quandoque autem secundum proprietatem pronuntiationis, ut iconomica quandoque scribitur per i, quandoque per oi, et politia quandoque penultima per ei, quandoque per i, et demon seu demonium quandoque scribitur per e, quandoque per ai diptongon, et similiter in consimilibus». 33 Cap. 13, 1297 a 40 ; cf. 17-19, 36-37. 36 Cap. 3, 1290 a io-n ; 8, 1294 a 22-23. 40 Albertus *Comm.* p. 540 b : «pessima autem, hoc est minima in boni ratione». 49 Lin. 1160 b 12. 51 Lin. 1160 b 16. 55-56 *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : «Monarchiae : unius principatus» ; Albertus *Lect.* f. i62va : «monarchiam, id est principatum unius». Cf. Thomas supra III c. 14 lin. 164-165 cum adn. ; *Sent, 'libri Pol.* III 6, cuius vera verba invenies apud Martin *The Vulgate Text...,* p. 54. 60-61 Ps.-Aristoteles *Cat.* 6, 6 a 17-18, a Guillelmo de Moerbeke transi, (ed. Minio-Paluello, p. 96 ; (cf. transi. Boethii, p. 17 [PL 64, 212 D], et ed. comp., p. 58) cf. Aristoteles supra II 10, 1108 b 33-34. 72-74 Robertus Grosseteste *Notula* (in Ps.-Aspasii comm. inserta), O8, f. i86rb : « Clerotes autem dicitur a cleros, quod est sors vel possessio vel locus vel substantia. Unde clerotes dici potest qui, praedicta regis propria non habens, quasi sorte et fortuito casu locum tenet regis et potestatem» ; Albertus *Lect.* f. i62rb : «Dicitur enim clerotes eo quod privatur divitiis et aliis quibus debet esse exornatus, quasi sorte et praeter dignitatem in regno positus ; a cleros, quod est sors» ; *Comm.* p. 541 a ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* « Clerotes : sorte factus ». 75 Albertus *Lect.* f. i62va . « Dicitur magis clerotes quam rex, unde se habet *ad regem* sicut privatio, sed *tyrannis* sicut contrarium» ; *Comm.* p. 541 a «Tyrannus autem contrario modo se habet *ad regem*». - Aliter et recte Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i86rb : « *Tyrannis* autem est ex contrarietate huic, *id est regno* et regi». Cf. adn. ad Arist. 1160 b 7. 79 Lin. 1160 a 35. 80-81 Cf. supra lin. 55-56 cum adn.

aristocratia fit transgressio in oligarchiam, quae est principatus paucorum, et hoc propter malitiam eorum qui principantur, qui bona civitatis non distribuunt secundum dignitatem, sed omnia bona civitatis vel plurima eorum usurpant sibi ipsis et semper principatus eisdem conferunt, hoc plurimum intendentes ut ditentur ipsi et amici eorum; et ex hoc contingit quod loco maxime virtuosorum, qui praesunt aristocratiae, principantur pauci et mali.

1160 b 16 Deinde cum dicit: *Ex timocratia autem* etc., agit de corruptione timocratiae. Et dicit quod corrumpitur in democratiam, quae est potestas populi; ambae enim hae politicae sunt conterminales, id est vicinae. Assimulantur enim in duobus: primo quidem quia etiam timocratia, quae est potestas pretiorum, est principatus multitudinis sicut et democratia; secundo quia in utraque politica omnes qui sunt in honoribus constituti sunt aequales. Differunt autem quia in timocratia intenditur commune bonum divitum et pauperum, in democratia autem intenditur solum bonum pauperum; unde minima perversitas est democratiae, parum enim recedit a timocratia, quae est rectae politicae species. Concludit igitur quod politicae maxime sic transmutantur invicem et ita de facili corrumpuntur sicut praedictum est.

1160 b 22 Deinde cum dicit: *Similitudines autem* etc., distinguit secundum praedictorum similitudinem communicationes yconomicas. Et primo ostendit quid in his respondeat regno et tyrannidi; secundo quid aristocratiae et oligarchiae, ibi: *Viri autem et uxoris* etc.; tertio quid timocratiae et democratiae, ibi: *Timocraticus autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod similitudo et exemplum praedictarum politicarum potest accipi in rebus domesticis.

1160 b 24 Secundo ibi: *Patris quidem enim* etc., ostendit quid in huiusmodi respondeat regno < et eius opposito. Et primo quid respondeat regno >. Et dicit quod communicatio quae est inter patrem et filios habet similitudinem regni, quia pater habet curam filiorum sicut rex subditorum. Et inde est quod Homerus Iovem propter regiam potestatem appellavit patrem; principatus enim patris in domo est quasi quoddam regnum.

1160 b 27 Secundo ibi: *In Persis autem* etc., ostendit quid respondeat in domibus tyrannidi et ponit duos modos. Quorum unus est secundum quod apud Persas patres se habent ad filios, qui utuntur filiis quasi servis. Secundus autem modus est quo domini se habent ad servos, quia domini utuntur servis intendendo ad sui ipsorum utilitatem. Hi autem duo modi differunt, nam unus videtur esse rectus, quo scilicet domini utuntur servis ad suam utilitatem, alius autem est perversus, quo scilicet Persae utuntur filiis quasi servis; oportet enim quod diversis aliquis diversimode principetur, unde perversum est quod aliquis principetur similiter liberis et servis.

1160 b 32 Deinde cum dicit: *Viri autem et uxoris* etc., ostendit quid in domibus respondeat aristocratiae et eius opposito. Et circa hoc duo facit. Primo ostendit quid respondeat aristocratiae. Et dicit quod principatus quo vir et uxor dominantur in domo est aristocraticus, quia vir habet dominium et curam circa ea quae pertinent ad virum secundum suam dignitatem et dimittit uxori illa quae pertinent ad eam.

1160 b 35 Secundo ibi: *Omnium autem* etc., ponit duos modos respondentes oligarchiae. Quorum unus est quando vir vult omnia disponere et nullius rei dominium relinquit uxori; hoc enim non est secundum dignitatem nec secundum quod melius est. Alius autem modus est quando uxores totaliter principantur eo quod ipsae sunt heredes, et tunc principatus non fit secundum virtutem, sed propter divitias et potentiam sicut accidit in oligarchiis.

1161 a 3 Deinde cum dicit: *Timocraticus autem* etc., ostendit quid respondeat timocratiae et eius opposito. Et primo quid respondeat timocratiae. Et dicit quod principatus quo fratres dominantur in domo videtur esse timocraticus eo quod fratres sunt aequales nisi in quantum differunt secundum aetatem, in qua si multum differant, non videtur fraterna amicitia, sed quasi paterna.

1161 a 6 Secundo ibi: *Democratia autem* etc., ostendit quid

97 politicae] policie P' Wi F'Ed2 Za 101 politica] policia P7 Wi F1 V«Za *sec.m.* AoPd politicia Ed2 107 politicae] policie Za 108 politicae] policie F1 V6Za 114 tyrannidi] tyranni Er2 Ψ(-Yβ tirampni F1 tirampno Za) *Cf. lin.* 131 *cum adn.* 119 politicarum] policiarum P7 Wi F1 Za *pr.m.* C1 politheiarum Ve 122-123 et eius... regno *coni, ex lin.* 163-164] *om.* Θ 131 tyrannidi] tyranni ψ(-ν6 tyrampnidi F1 tirampno Za) *Cf. lin.* 114 *cum adn.* 139 est] esse Ψ

85-86 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i86va (Roberti Grosseteste notula esse videntur verba quae uncis inclusimus) « In hac autem depravata politia, scilicet oligarchia, pauci et mali principantur, quemadmodum innuit et nominis interpretatio [quod dicitur ab oligon, quod est paucum, et arche, quod est principatus] » ; Albertus *Lect.* f. i62va : « Quae dicitur oligarchia ab oligon, quod est paucum, et archos, quod est princeps» ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «In oligarchia paucorum principatus». - Cf. Thomas supra V c. 2 lin. 47-48 ; c. 4 lin. 174-175 ; *Sent, libri Pol.* III 6, cuius vera verba invenies apud Martin *The Vulgate Text...*, p. 54. 96 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 181], O8, f. i86va (Roberti Grosseteste notula esse videntur verba quae uncis inclusimus) : « Est autem democratia cum plebs principatur [dicta a demos, quod est plebs, et cratos, quod est potestas vel dominatio] » ; Albertus *Lect.* f. i62va : « Quae dicitur democratia a demos, quod est multitudo, quia *tota plebs vult dominari» ; Comm.* p. 541 b. - Cf. Thomas supra V c. 2 lin. 17-18 (in qua *populus totus vult dominari)* ; c. 4 lin. 170-171 ; *Sent, libri Pol.* III 6, apud Martin, *loc. laud.*, p. 54. 97-98 Albertus *Lect.* f. i62va : « Et dicit quod sunt conterminales, id est vicinae ». 99-100 Cf. supra lin. 29-30 cum adn. 110 Lin. 1160 a 36 - b 22. 115 Lin. 1160 b 32. 117 Lin. 1161 a 3.

respondeat democratiae. Et dicit quod quaedam similitudo democratiae est in habitationibus quae non habent dominium, sicut cum socii morantur in hospitio. Ibi enim omnes sunt aequales et, si aliquis principetur, habet debilem principatum, sicut qui praeficitur ad expensas faciendas, et unusquisque sociorum habet potestatem in domo, sicut in democratiis quilibet de populo habet potestatem quasi ex aequali et principes parum possunt.

171-177 Aliter et recte (cf. adn. ad Arist. 1161 a 8) Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 182], O8, f. 187ra : «Democratia autem maxime habet similitudinem et figuram in his habitationum, id est in his familiis, quae sunt sine dominatione... Et non solum est similitudo democratiae in talibus familiis, sed et in illis in quibus qui principatur est debilis et impotens familiam gubernare » ; Albertus *Led.* f. 102vb : « Et dicit quod in habitationibus in quibus non est dominium, sed multi coniunguntur ad easdem expensas ut minus expendant, videtur esse democratia, cum omnes ex aequo principantur. Et similiter dicit quod in omnibus potestatibus in quibus est principatus debilis est similitudo democratiae »; *Comm.* p. 543 a-b.

1161 a Secundum unamquamque autem urbanitatem amicitia videtur, in quantum et iustum. § Regi quidem ad subditos in superabundantia beneficii. Benefacit enim subditis, si quidem bonus ens curam habet ipsorum ut bene operentur, quemadmodum pastor ovium. Unde et Homerus Agamenona pastorem populorum dixit. § Talis autem et paterna. § Differt autem magnitudine beneficiorum. Causa enim essendi, quod putatur maximum esse, et nutrimenti et disciplinae. Sed et progenitoribus haec attribuuntur. § Et natura enim principativum pater filiorum et progenitores nepotum et rex subditorum. § In superexcessu autem amicitiae hae; propter quod et honorantur parentes. Et iustum utique in his non idem, sed secundum dignitatem; sic enim utique et amicitia. § Sed et viri ad uxorem eadem amicitia et in aristocratia; secundum virtutem enim et meliori plus bonum et congruens unicuique; sic autem et iustum. § Quod autem fratrum, etairikae assimulatur; aequales enim et coaetanei, tales autem unius disciplinae et unius moris ut in multum. Assimulatur utique huic et quae secundum timocratiam; aequales enim cives volunt et epiikes esse. In parte itaque principari et ex aequali; sic utique et amicitia. § In transgressionibus autem quemadmodum et iustum in parvum est, sic et amicitia est. § Et minime in pessima. In tyrannide enim nihil aut parvum amicitiae. § In quibus enim nihil commune est imperanti et imperato, neque amicitia, neque enim iustum, sed velut artifici ad organum et animae ad corpus et domino ad servum. Iuvantur
1161 b quidem enim haec ab utentibus, amicitia autem non est ad inanimata neque iustum, sed neque ad equum vel bovem neque ad servum secundum quod servus, nihil enim commune est; servus enim animatum organum, organum autem inanimatus servus. § Secundum quod quidem igitur servus non est amicitia ad ipsum,

io urbanitatem L2RT *(lin.* 6) : urbanitatum ALX(-Et) ii subditos *Ant. transi.(Ha)* T *(lin.* 24) : subiectos LR *(sed cf.* 1161 a 12, 19) 14 Agamenona Pu L2RtT *(lin.* 31) : Agamemnona AL1(-P11) Agamemiona (-meiona -mennona) Rp 17 quod putatur maximum Rt *(ante* essendi) Rp2-3 T *(lin.* 46-47) : existimati maximi (maxime *pr.m.* Et L2) LRtRp4 (quod existimari m. V13 existimari maximi *hab. etiam post* maximum Rp2'3) maximi (-me As1) Rp1 (16-17 Differt... putatur *hom.om.* Rp1) 18-19 principativum ALRt . principatuum Rp principatur *sec.m.* P11 *an etiam* T *(cf. lin.* 55) ? 21 iustum ALRtT *(lin.* 69) : iterum Rp 24 enim et meliori ALRt : et melior Rp (meliori Tu1) 25 Quod Sk'H1 L2RT *(lin.* 19, 91) : Quae AL*(- Sk2TJ) *Cf.* 1161 b 9 *cum adn.* 25 etairikae L : etayrikae (ethay-) R etericae *Ant. transl.(Ha) obsc.* T *(lin.* 94 *cum adn.)* 28 timocratiam LRtT *(lin.* 100) : timocraticam (-critam As1) ARp1'2'4 timocraticiam Tu4Rp3 29 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 101) : epieikees (epy- epyey-) LR 29 itaque R utique L 31 in1 ALRt . et Rp 31 minime RtT *(lin.* 113, 119, 127) : nequaquam LRp1'4 Tu1 *om.* Rp2'3 *Cf. supra* 1120 a 27 *cum adn.* 32 aut *Ant. transl.(Ha)* Rp3T *(lin.* 129) : vel L As*V13 autem Rp2 C4S1 vel autem Rt 32 parvum LR : parum Ha *(ex Ant. transi. ?) sec.m.* Rp3 *(cf.* alia : parum *in marg.* V13) *an etiam* T *(cf. lin.* 129) ? 1161 b 1 ab utentibus R (ad utilitatem *add.* Rp) : ab his quibus *(legend,* qui hiis?) utuntur L 4 est *add. post* servus1 EtO*V'2 *sec.m.* Re *ante* animatum P'2 *post* animatum As'V13 *sec.m.* Rp3

sed secundum quod homo; videtur enim quoddam esse iustum omni homini ad omnem potentem communicare lege et compositione, et amicitia utique secundum quantum homo. In parvum utique et in tyrannidibus amicitiae et iustum. § Quae autem in democratiis loin plurimum; multa enim communia aequalibus existentibus inferent.

6 quoddam (quiddam Rp) esse R : esse quoddam AL 9 Quae A(Nb)L*(- Sk2!1) RT *(lin.* 114, 174) . Quod Sk2!1 L2 *Cf. supra* 1161 a 25 *cum adn.* 9 democratiis LRtT *(lin,* 114, 174) : democraticns Rp dimocratiis *Ant. transl.(H&)* 10 aequalibus existentibus inferent T (? *lin.* 177-179) : aequalibus existentibus A(=ἴσοι οὖσιν KbMb) LRp1'4 inferent A(=εισοiσουσιν LbOb) RtRp2'3 *(corr. sec.m.* Rp3)

1161 a 10 *Secundum unamquamque autem* etc. Postquam Philosophus distinxit diversas species politicae et yconomicae communicationis, hic distinguit amicitiarum species secundum praedicta. Et circa hoc duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod secundum unamquamque urbanitatem, id est politicae ordinem, videtur esse quaedam amicitiae species accipienda eo quod in unaquaque politia invenitur aliquid iustum. Amicitia autem et iustitia quodam modo circa idem sunt, ut supra dictum est.

1161 a 11 Secundo ibi: *Regi quidem* etc., manifestat propositum. Et primo quidem quantum ad politias rectas; secundo quantum ad politias perversas, ibi: *In transgressionibus autem* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit qualiter sit amicitia secundum regnum; secundo qualiter secundum aristocratiam, ibi: *Sed et viri ad uxorem* etc.; tertio qualiter secundum timocratiam, ibi: *Quod autem fratrum* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit qualfter sit amicitia inter regem et subditos; secundo comparat amicitiam paternam amicitiae regali, ibi: *Talis autem et paterna* etc. Dicit ergo primo quod inter regem et subditos est amicitia superabundantiae secundum rationem beneficii sicut est beneficiantis ad beneficiatum. Pertinet enim ad regem ut benefaciat subditis; si enim sit bonus, habet curam subditorum ut bene operentur, intendit enim subditos facere virtuosos; unde et nominatur ex hoc quod dirigit subditos sicut pastor oves. Propter quod Homerus regem Agamenonem nominavit pastorem populorum.

1161 a 15 Deinde cum dicit: *Talis autem et paterna* etc., comparat paternam amicitiam regali. Et circa hoc quatuor facit. Primo comparat amicitiam paternam regali. Et dicit quod amicitia paterna est talis, scilicet similis regali.

1161 a 16 Secundo ibi: *Differt autem* etc., ostendit differentiam utriusque amicitiae. Et dicit quod praedictae duae amicitiae differunt secundum magnitudinem beneficiorum. Quamvis enim beneficium regis simpliciter sit maximum in quantum respicit totam multitudinem, tamen per comparationem ad unam personam beneficium patris est maius. Est enim pater filio causa trium maximorum bonorum: primo enim generando est sibi causa essendi, quod reputatur esse maximum; secundo educando est sibi causa nutrimenti; tertio instruendo est sibi causa disciplinae. Haec autem tria non solum attribuuntur patribus respectu filiorum, sed etiam progenitoribus, id est avis et proavis, respectu nepotum et pronepotum.

1161 a 18 Tertio ibi: *Et natura enim* etc., probat quod dixerat, scilicet quod talis sit amicitia paterna sicut et regalis. Naturaliter enim pater principatur filiis et progenitores nepotibus sicut et rex subditis. Unde et filii sunt in potestate patris et nepotes in potestate avi, sicut et subditi in potestate regis.

1161 a 20 Quarto ibi: *In superexcessu autem* etc., ostendit in quo conveniant omnes huiusmodi amicitiae. Et ponit duo. Quorum unum est quod omnes huiusmodi amicitiae consistunt in quodam superexcessu unius ad alterum; et quia in rege et subditis hoc est manifestum, manifestat hoc circa patres et filios: quia enim pater est superexcedens, inde est quod parentes honorantur a filiis; honor enim superexcellenti debetur, ut in I habitum est; et idem dicendum est circa progenitores. Aliud autem est quod

7 politicae] policie Er Wi F1 8 politia] politica BoErWV4 BglP6W S politicia Ed2 *(corr. sec.m.* Bg1) 13 politias] politicas ErW PS F1 politicias P1 Ed2 14 politias] politicas BxErW PS F1 politicias Ed2 pocias AoDbEr1P10PdVV2V3V4V10 19 Quod autem fratrum *coni, ex lin.* 91 *cum sec.m.* AoPdV10 PWi] In transgressionibus autem Θ *Cf. lin.* 15, 108 25 beneficiantis] beneficientis Db benefacientis Er *Sed cf. infra lin.* 26; *c.* 13 *lin.* 183-184; J.F. Niermeyer *Mediae Latinitatis Lexicon minus, s.v.* beneficiare 26 beneficiatum] beneficium T(-Za) *Cf. lin.* 25 *cum adn.; infra* IX *c.* 7 *lin.* 10, 18, 56, 68, 101, 109, 121, 124, 149, 151, 172, 180; q.26 pr.; a.12; q.ioo a.6 ad 7; q.106 a.3 26-27 bénéficiât ErŒ^OPd BxW beneficiet P7 *(qui* subditis *in* subditos *etiam corr.)* bene facia (!) Ao *obsc.* P3

10 Cap. 9, 1159 b 25-26. 15 Lin. 1161 a 30. 18 Lin. 1161 a 22. 19 Lin. 1161 a 25. 22 Lin. 1161 a 15. 67 Cf. supra I c. 18 lin. 18-20 cum adn. (nec non IV 9, 1124 a 23).

in huiusmodi amicitiis non est idem iustum ex utraque parte, ut scilicet rex idem faciat subdito quod subditus regi vel pater filio quod filius patri, sed attenditur utrimque iustum secundum dignitatem, ut scilicet uterque faciat alteri quod dignum est, quia sic etiam amicitia inter eos consideratur ut unus alterum amet secundum quod dignum est.

1161 a 22 Deinde cum dicit: *Sed et viri* etc., ostendit qualiter sit amicitia secundum aristocratiam. Et dicit quod amicitia quae est inter virum et uxorem est talis sicut ea quae est in aristocratia, in qua praeficiuntur aliqui secundum virtutem et propter eam amantur et, quia illi qui praeficiuntur sunt meliores, ideo attribuitur eis plus de bono, in quantum scilicet aliis praeferuntur, et unicuique tamen attribuitur id quod ei convenit (virtuosi enim in principatu constituti non subtrahunt subditis bonum quod eis congruit); et per hunc etiam modum conservatur iustitia secundum aristocratiam. Et ita est etiam in amicitia viri et uxoris; vir enim quia melior est praeficitur uxori, tamen vir non praeripit ea quae sunt uxoris.

1161 a 25 Deinde cum dicit: *Quod autem fratrum* etc., ostendit qualiter amicitia accipiatur secundum timocratiam. Et dicit quod amicitia quae est inter fratres assimulatur etairikae, id est amicitiae coaetaneorum; fratres enim sunt aequales et coaetanei et tales videntur esse unius disciplinae et unius moris ut plurimum, eo quod mores sequuntur consuetudinem vitae, ut in II habitum est. Et ex hoc patet quod tali amicitiae assimulatur amicitia quae est secundum timocratiam, in qua cives qui praeficiuntur sunt aequales et epiikes, id est virtuosi. Unde iustum est quod in parte principentur, ita scilicet quod unus non habeat totum principatum sed particularem, ita quod in principatu aequentur; et sic etiam est amicitia inter eos. Et hoc etiam manifeste observatur in amicitia fratrum et coaetaneorum sive connutritorum.

1161 a 30 Deinde cum dicit: *In transgressionibus autem* etc., ostendit qualiter sit amicitia secundum politias corruptas. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quod in huiusmodi politiis est parum de amicitia; secundo ostendit in qua earum sit minimum de amicitia, ibi: *Et minime in pessima* etc.; tertio in qua earum sit plurimum, ibi: *Quae autem in democratiis* etc. Dicit ergo primo quod in transgressionibus, id est in politiis corruptis, sicut parum est de iustitia, ita etiam parum est de amicitia, quae est quodam modo circa idem iustitiae.

Deinde cum dicit: *Et minime in pessima* etc., 1161 a 31 ostendit in qua corruptarum politiarum sit minimum de amicitia. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *In quibus enim nihil* etc.; tertio ostendit qualiter debeat intelligi quod dictum est, ibi: *Secundum quod quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod, cum in corruptis politiis sit parum de amicitia, consequens est quod minimum sit de amicitia in pessima politiarum corruptarum, scilicet in tyrannide in qua aut nihil aut valde parum est de amicitia.

Deinde cum dicit: *In quibus enim* etc., probat 1161 a 32 propositum. Quia enim amicitia in communicatione consistit, ut supra ostensum est, manifestum est quod, si inter imperantem et imperatum nihil sit commune, puta cum imperans suum proprium bonum intendit, neque amicitia inter eos esse poterit, sicut neque iustitia est inter eos, in quantum scilicet imperans usurpat sibi totum bonum quod debetur imperato; hoc autem accidit in tyrannide, quia tyrannus non intendit bonum commune sed proprium, et sic ita se habet ad subditos sicut artifex ad instrumentum et anima ad corpus et dominus ad servum; utitur enim tyrannus subditis ut servis. Haec enim tria quae dicta sunt iuvantur ab his quae utuntur eis in quantum moventur ab eis, scilicet servus a domino, corpus ab anima, instrumentum ab artifice, non tamen est amicitia utentium ad ea quibus utuntur, quia et si in aliquo prosunt eis, non intendunt per hoc bonum eorum nisi secundum quod refertur ad proprium bonum et hoc praecipue manifestum est de artifice in comparatione ad instrumenta inanimata ad quae non est amicitia neque iustitia, quia non communicant in operatione humanae vitae; et similiter non est amicitia ad equum vel bovem, quamvis sint animata, et ita etiam non est amicitia domini ad servum in quantum est servus, quia non habent aliquid commune sed totum bonum servi est domini, sicut totum bonum instrumenti est artificis; servus enim est quasi instrumentum animatum, sicut et e converso instrumentum est quasi servus inanimatus.

Deinde cum dicit: *Secundum quod quidem igitur* 1161 b5 etc., ostendit qualiter sit intelligendum quod dictum

94 etairikae *coni.)* etaitibe (etattibe, etatribe, etartibe) O(era- Er1 eai- P1 etaribe O1 eancibe W *om. spatio vacuo relicto* AsBgJEr) etairice SWi ettalie P etayrike F^d2 etairie Ve etailee Za *Cf. infra c.* 12 *lin.* 17 *cum adn.* 109 politias] politicas ErW* WT(-FXV* politicias Ed2 *corr.sec.m.* Wi) 111 politiis] politicis V* WS Za *sec.m.* P polioiis Ve politiciis Ed2 116 politiis] politiciis W S Ed2 *hom.om.* Ve 120 politiarum] politicarum Er1 W S politiciarum Ed2 126 politiis] polyciis Kr politicis S politiciis Ve Ed2 128 politiarum] politicarum S politiciarum Ed2 140 sic *om.* Φ

79-80 Cf. supra c. 10 lin. 23-26 cum adn. 94-95 Cf. supra c. 9 lin. 62 cum adn. 97-98 Cap. 1, 1103 a 14 - b 25. 113 Lin. 1161 a 31. 114 Lin. 1161 b 9. 123 Lin. 1161 a 32. 124 Lin. 1161 b 5. 132 Cap. 9, 1159 b 31-32. 137 Aspasius, p. 183, 13-14 : Θ8 f. 187va : «sed omnia *usurpat sibi* et rapit princeps». 139 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn.

est. Et dicit quod secundum praemissa non est amicitia domini ad servum in quantum est servus, est tamen amicitia ad ipsum in quantum est homo: potest enim esse aliqua iustitia cuiuslibet hominis ad omnem hominem, in quantum possunt communicare in aliqua lege et in aliqua compositione, id est in aliquo pacto vel promisso, et per hunc etiam modum potest esse amicitia domini ad servum in quantum est homo. Et sic patet quod in tyrannide, in qua principes utuntur subditis ut servis, parum est de amicitia et iustitia.

Deinde cum dicit: *Quae autem in democratiis* etc., 1161 b 9
ostendit in qua corruptarum politiarum sit plurimum de amicitia. Et dicit quod in democratia, quia in hac politia illi qui principantur in multis intendunt ad commune bonum, in quantum volunt aequari populares insignibus, intendentes principaliter ad bonum'popularium. Oligarchia autem medio modo se habet, quia neque intendit ad bonum multitudinis sicut democratia, neque ad bonum unius tantum sicut tyrannis, sed ad bonum paucorum.

166 cuiuslibet] alicuius Φ 169 promisso] permisso Φ(-P5) 175 corruptarum politiarum] *inv.* ψ (politicarum Er1 S politiciarum P5) 177 politia] polycia **Kr** politica V4 PS Ed2

166 Albertus *Lect.* f. i64ra «quae est *cuiuslibet hominis* ad quemlibet». 168-169 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 183], O8, f. i87vb : «compositione, seu conventione» ; Albertus *Lect.* f. i64ra . «compositionis, id est condicionis» ; *Comm.* p. 545 b' «compositione sive conventione contractuum humanorum». 178 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn.

12

1161 b 11 In communicatione quidem igitur omnis amicitia est, quemadmodum
dictum est. § Dividet autem utique aliquis cognatam et ethairicam.
§ Politicae autem et quae contribulium et quae connavigantium et
quaecumque tales communicativis assimulantur magis; quasi enim
secundum confessionem quandam videntur esse. In has autem or-
dinabit utique aliquis et peregrinam. § Sed et cognata vide-
tur multifaria esse, dependet autem omnis ex paterna.
§ Parentes quidem enim diligunt filios ut sui ipsorum aliquid exi-
stentes, filii autem parentes ut ab illis aliquid existentes. § Ma-
gis autem sciunt parentes qui ex ipsis quam geniti quoniam ex
his. § Et magis quo approximatur quod a quo genito quam
factum facienti; quod enim ex ipso propinquum ei a quo,
puta dens vel capillus vel quodcumque habenti, illi autem nihil
quod a quo vel minus. § Sed cum multitudine temporis; hi quidem
enim confestim natos diligunt, hi autem procedentes temporibus
parentes, intellectum vel sensum accipientes. § Ex his autem mani-
festum propter quae amant magis matres. § Parentes quidem enim
filios diligunt ut se ipsos (qui enim ex ipsis velut alteri
ipsi in separari), filii autem parentes ut ab illis nati.
§ Fratres autem ad invicem in ex eisdem nasci;
ad illa enim identitas ad invicem idem facit.
Propter quod aiunt idem sanguinem et radicem et talia. Sunt au-
tem idem aliqualiter et in divisis. § Magnum autem ad amicitiam
et connutritum et quod secundum aetatem, coaetaneus enim coaeta-
neum et qui unius moris etairi; propter quod et fraterna etay-
1162 a 1 ricae assimulatur. § Nepotes autem et reliqui cognati ex his
quo approximantur, in ab eisdem enim esse. Fiunt autem hi qui-
dem proximiores, hi autem magis alieni in prope vel longe prae-
ducem esse. § Est autem ad parentes quidem amicitia filiis
et hominibus ad deos ut ad bonum et superexcellens;
bene enim fecerunt maxime, essendi enim et nutriendi
causae et natis eius quod est disciplinari. § Habet autem
et delectabile et utile talis amicitia magis alienorum,
quanto et communior vita ipsis est. § Sunt autem et in
fraterna quae quidem et in etayrica et magis in his qui

12 ethairicam T *(lin.* 17) . etairicam L etayricam R etericam *Ant. transl.(Ha)* 17 dependet autem A(=ἠρτῆσθαι δὲ LbOb) *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 51) : et dependere A(=καὶ ἠρτῆσθαι KbMb) LR 21 quo approximatur IVRp3 *sec.m.* BaW12 T *(lin.* 82-83) : quo approximantur Rp1,23(-Tu1) coapproximatur ALRt 24 cum T *(lin.* 100) : et ALR 27 enim A(Mb) LRtT *(lin.* 70, 126) : *om.* Rp 29 in separari ALRtT *(lin.* 132) : inseparati Rp 32-33 autem RpT *(lin.* 149 tamen) : utique ALRt 33 aliqualiter ALRt Tu4Rp3 T *(lin.* 149) : aequaliter RpbMf-Tu1) 35 etairi LT *(lin.* 157 ; *cf. lin.* 19) : etayri Rt Tu*Rp3 ethairi (ethay- AsW13) Rp1'2'4 eteri *Ant. transl.(Ha)* 35-1162 a 1 etayricae T *(lin.* 159-160) : etairike L etairique Rt ethayrike Rp 2 quo approximantur RpT *(? lin.* 163 ; *cf. supra* 1161 b 21 *cum adn.)* coapproximantur ALRt 8 et utile : *Inc.* 14a *peda in* Rp1'2'3'4 9 communior ALRp'C4 T *(lin.* 188) : communiorum RtRp2'3'4(-C4) 10 etayrica Rt Tu1 : etairica L SI ethayrica Rp1'2'3 (- SITu1) ethaerica Rp4 *obsc.* T *(cf. lin.* 193 *cum adn.)*

epiikes et totaliter similibus quanto proximiores, et ex nativitate existentes diligunt ad invicem, et ut magis unius moris qui ex eisdem et connutriti et disciplinati similiter, et secundum tempus probatio plurima et firinissima. § Analogum autem et in reliquis cognatorum amicabilia. § Viro autem et uxori amicitia videtur secundum naturam existere. Homo enim in natura coniugale magis quam politicum. Et quanto prius et necessarium magis domus civitate. Et filiorum procreatio communis animalibus. § Aliis quidem igitur in tantum communicatio est; homines autem non solum procreationis filiorum gratia cohabitant, sed et eorum quae in vitam; confestim enim divisa sunt opera et sunt altera viri et uxoris; sufficiunt igitur ad invicem ad commune ponentes propria. § Propter haec autem et utile esse videtur et delectabile in hac amicitia; erit autem utique et propter virtutem, si epiikes sint. Est enim utriusque virtus et gaudebunt utique tali. § Coniunctio autem filii videntur esse. Propter quod et citius steriles dissolvuntur. Filii enim commune bonum ambobus, continet autem commune. § Qualiter autem convivendum viro ad uxorem et totaliter amico ad amicum, nihil alterum videtur quaeri quam qualiter iustum. Non enim idem videtur amico ad amicum neque ad extraneum et etayrum et condiscipulum.

ii epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 194) : epieikees (epy- epyey-) LR 11 proximiores L(-Pn) RT *(lin.* 196) familiariores P11 19 communis Vd T *(lin.* 244 ; *cf. Super IV Sent,* d.26 q.i a.i ad 1; d.33 q.i a.i) : communius ALR *(obsc. nonnulli mss.)* 19 animalibus ALR : aliis *add.* Ha *an etiam* T *(cf. lin.* 245) ? 26 epiikes *Ant. transi.(Ha)* T *(lin.* 275) : epieikees (epy- epyey-) LR 26 enim A(=γάρ KbLbOb) LRtT *(lin.* 276) : autem A(=δέ Mb) Rp 32 etayrum Rt Rp4(-V13) Rp3 : ethayrum V13 Rp2-4 etairum L eterum *Ant. transl.(Ha)*

1161 b 11 *In communicatione quidem igitur* etc. Postquam Philosophus distinxit species amicitiae secundum species politicae et yconomicae communicationis, hic subdividit praedictas amicitiarum species. Et circa hoc duo facit: primo ponit commune principium dividendi amicitias; secundo specialiter agit de quibusdam amicitiis, ibi: *Sed et cognata videtur* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit commune principium distinguendi amicitias, concludens ex praemissis quod, sicut supra dictum est, omnis amicitia in communicatione consistit.

1161 b 12 Secundo ibi: *Dividet autem utique* etc., distinguit secundum communicationem species amicitiae de quibus minus videtur. Et dicit quod secundum diversitatem communicationis potest aliquis distinguere ab invicem et ab aliis amicitiam cognatam, id est quae est inter consanguineos, et ethairicam, id est quae est inter connutritos; cognati enim communicant in origine, etairi autem in nutritione.

Tertio ibi: *Politicae autem* etc., distinguit secundum hoc amicitias de quibus magis videtur. Et dicit quod amicitiae politicae, id est quae sunt inter concives, et quae sunt contribulium, id est inter homines eiusdem tribus, et quae sunt connavigantium, id est inter eos qui simul navigant, et quaecumque aliae tales, puta commilitantium vel constudentium, magis habent similitudinem communicationis quam cognata et etayrica; in his enim H61 b 13

6 dividendi] et subdividendi *add.* Ψ 17 ethairicam] etairicam Kr Za ethayricam F1 etayricam Ed2 ecairicham Bg1 ecaricam Db echaricam P6 thuirchum S chaincham PP2 thairicham *pr.m.* ethairicham *sec.m.* Wi ytariacham Ve *Cf. supra c.* 11 *lin.* 94 *cum adn.; infra lin.* 28, 32, 159-160, 193; IX *c.* 12 *lin.* 113 *cum adn.; nec non supra* VIII *c.* 9 *lin.* 62 *cum adn.* 19 etairi] ethairi C'PW AsP6P6P' etayri Er2 F4Ed2 *sec.m.* P etairici O1 etari *pr.m.* P etariaci Ve eteraici *pr.m.* etaici *sec.m.* Wi *Cf. supra c.* 9 *lin.* 62 *cum adn.* 28 etayrica] etairica KrV3 Bg*O1 Za eutairica Ao ethayrica PW AsP7 ecarica Bx eteyrica P ytairicha V6 *Cf. supra lin.* 17 *cum adn.*

7 Lin. 1161 b 16. 10 Cap. 9, 1159 b 31-32. 17-18 Cf. supra c. 9 lin. 62 cum adn. 28-30 Aliter et rectius Albertus *Lect. (ms.* Cambridge Gonville and Caius Coll. 510/388, f. 128rb) . «Et dicit quod contra politicam, quae fundatur super confessionem communicationis operationum, sicut est connavigantium et comperegrinantium et huiusmodi, dividitur cognata, quae est naturalis, in quam reducitur etayrica » ; *Comm.* p. 546 b : «...et sic politicae esse videantur, eo quod tales videntur esse secundum quandam confessionem quae fit inter amicos (confessionem autem vocamus quod *pacti* quandam habet virtutem...) ».

amicitiis manifeste confiteri oportet quod ratio amicitiae sit communicatio. Inter quas et potest ordinari amicitia quae est inter eos qui simul peregrinantur. Sed in amicitia cognata et ethayrica non est aliquid praesens et permanens id in quo communicatur, unde magis latet.

1161 b 16 Deinde cum dicit: *Sed et cognata* etc., determinat specialiter de quibusdam amicitiis. Et primo de amicitia cognata; secundo de amicitia quae est inter virum et uxorem, ibi: *Viro autem et uxori* etc. Circa primum duo facit: primo distinguit cognatam amicitiam; secundo proprietates partium singularium assignat, ibi: *Est autem ad parentes quidem* etc. Circa primum tria facit: primo agit de amicitia patris ad filium; secundo de amicitia fratrum ad invicem, ibi: *Fratres autem ad invicem* etc.; tertio de amicitia aliorum consanguineorum, ibi: *Nepotes autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quomodo se habeat paterna amicitia ad alias consanguineorum amicitias. Et dicit quod, cum amicitia cognatorum videatur esse multifaria, id est in multas species divisa propter diversos consanguinitatis gradus, omnes tamen huiusmodi amicitiae dependent ex paterna sicut ex principio, ut ex sequentibus patebit.

1161 b 18 Secundo ibi: *Parentes quidem enim* etc., assignat rationem huius amicitiae. Et dicit quod parentes diligunt filios eo quod sunt aliquid ipsorum; ex semine enim parentum filii procreantur, unde filius est quodam modo pars patris ab eo separata; unde haec amicitia propinquissima est dilectioni qua quis amat se ipsum, a qua omnis amicitia derivatur ut in IX dicetur, unde rationabiliter paterna amicitia ponitur esse principium. Filii autem diligunt parentes in quantum habent esse ab eis, sicut si pars separata diligeret totum a quo separatur.

1161 b 19 Tertio ibi: *Magis autem sciunt* etc., comparat amicitiam paternam ad filialem. Et circa hoc tria facit: primo praefert amicitiam paternam filiali; secundo praefert amicitiam maternam paternae, ibi: *Ex his autem manifestum* etc.; tertio manifestat quiddam quod dixerat, ibi: *Parentes quidem enim* etc. Circa primum ponit tres rationes. Quarum prima talis est. Tanto aliquem rationabile est magis amare quanto magis cognoscit dilectionis causam. Sicut autem dictum est, causa quare parentes amant filios est quia sunt aliquid ipsorum, causa autem quare filii diligunt est quia sunt a parentibus; magis autem possunt scire patres qui sint ex eis nati quam filii ex quibus parentibus sint orti, parentibus enim nota fuit generatio, non autem filiis, qui nondum erant. Unde rationabile est quod parentes magis ament filios quam e converso.

Secundam rationem ponit ibi: *Et magis quo approximatur* etc. 1161 b 21 Quae talis est. Ratio dilectionis in omni amicitia cognata est propinquitas unius ad alterum. Sed ille a quo, scilicet generans, propinquior est genito quam factum facienti, id est quam genitum generanti; genitum enim, sicut dictum est, est quasi quaedam pars generantis separata, unde videtur comparari ad generantem sicut partes separabiles ad totum, puta dens vel capillus vel si quid est aliud huiusmodi; huiusmodi autem partes quae separantur a toto magnam propinquitatem habent ad totum, quia totum in se continet ipsas, non autem e converso et ideo ad partes vel nihil videtur attinere totum vel minus quam e converso; pars enim, etsi sit aliquid totius, non tamen est idem ipsi toti sicut tota pars concluditur in toto. Unde rationabile est quod parentes magis diligant filios quam e converso.

Tertiam rationem ponit ibi: *Sed cum multitudine* 1161 b 24 etc. Manifestum est enim quod amicitia per diuturnitatem temporis confirmatur. Manifestum est autem quod in maiori multitudine temporis parentes diligunt filios quam e converso; parentes enim diligunt filios statim natos, sed filii diligunt parentes processu temporis quando accipiunt intellectum, id est intellectus usum, vel ad minus sensum, ad discernendum parentes ab aliis; nam a principio omnes viros appellant patres et feminas matres, ut dicitur in I Physicorum. Unde rationabile est quod parentes plus diligant filios quam e converso.

Deinde cum dicit: *Ex his autem* etc.,, comparat 1161 b 26 maternam dilectionem paternae. Et dicit quod ex praedictis rationibus potest esse manifestum quare matres magis ament filios quam etiam patres. Et hoc quidem manifestum est quantum ad primam rationem; magis enim possunt scire matres qui sint eorum filii quam patres. Similiter etiam quantum

30 et *om.* Φ 32 ethayrica] echiyrica (echii- echyi-) O(ethyrica P10 echirica ErO1?8 acayrica Er2Kr ethayrica V AsP8 ethairica Bg1) etayrica F1 etairica Za *Cf. supra lin.* *TJ cum adn.* 33 id] illud P7 *om.* Ψ 81 magis] *om.* Er2 q?(*add. sec.m.* P3P7) T(-V' *add. sec.m.* Wi *nec non ante* parentes S *post* ament FŒd2 *post* filios Za) 91 est aliud *inv.* Ψ 96 est idem] *inv.* T^ Ed2 V6)

30-32 Averroes, VIII c. 12 (ed. 1562, f. 123vb) : «ut illae, quae sunt inter homines connavigantes in eadem nave, aut *coitinerantes* in eodem itinere» ; Ps.-Aspasius (cf. Aspasius, p. 184, 13), Et, f. 16yva (deest in O8. - Roberti Grosseteste notula esse videntur quae uncis inclusimus) : « In communicativas autem ordinabit utique aliquis et peregrinam [id est *comperegrinantium* amicitiam]» ; Albertus *Lect.* (*cf.* adn. ad lin. 28-30) : « comperegrinantium » ; *Comm. p.* 546 b. *Cf.* supra c. 3 lin. 118-122 ; infra IX c. 12 lin. 11-17 cum adn. 38 Lin. 1162 a 16. 41 Lin. 1162 a 4. 44 Lin. 1161 b 30. 45 Lin. 1162 a 1. 53 Lin. 1161 b 18 - 1162 a 4. 58 Cf. supra V 11, 1134 b 11. 61 Cap. 4, 1166 a 1-2. 69 Lin. 1161 b 26. 70 Lin. 1161 b 27. 74 Lin. 1161 b 18-19. 87 Lin. 1161 b 19. 110 Cap. 1, 184 b 12-14.

ad tertiam; prius enim tempore matres ex convictu concipiunt amoris affectum ad filios quam patres. Sed quantum ad secundam rationem, partim quidem sic, partim autem aliter se habet; nam pater dat filio principaliorem partem scilicet formam, mater vero materiam, ut dicitur in libro De generatione animalium.

1161 b 27 Deinde cum dicit: *Parentes quidem enim* etc., manifestat id quod dixerat in secunda ratione, quod scilicet filii magis sint proximi parentibus quam e converso. Hoc enim contingit quia parentes diligunt filios quasi se ipsos (filii enim qui ex parentibus generantur sunt quasi ipsi parentes, alteri ab eis existentes in hoc solum quod ab eis separantur), sed filii diligunt parentes non quasi aliquid ipsorum existentes, sed in quantum sunt ab eis nati.

1161 b 30 Deinde cum dicit: *Fratres autem* etc., determinat de amicitia fraterna. Et primo ponit rationem huius amicitiae; secundo ostendit per quid huiusmodi amicitia confirmetur, ibi: *Magnum autem* etc. Dicit ergo primo quod fratres se amant ad invicem ex eo quod ab eisdem nascuntur; quae enim uni et eidem sunt eadem, sibi invicem sunt quodam modo eadem; unde, cum filii sint quodam modo idem parentibus, sicut dictum est, identitas filiorum ad illa, id est ad parentes, facit ipsos filios quodam modo esse idem. Et inde est quod fratres dicimus esse idem secundum sanguinem et secundum radicem et secundum alia huiusmodi. Et quamvis sanguis parentum, qui est radix communis, sit idem simpliciter, remanet tamen aliqualiter ista identitas etiam in filiis qui dividuntur a parentibus et ab invicem.

1161 b 33 Deinde cum dicit: *Magnum autem* etc., ostendit per quid huiusmodi amicitia confirmetur. Et dicit quod multum confert ad fraternam amicitiam quod fratres sint connutriti et propinqui secundum aetatem, quia naturaliter coaetanei se invicem diligunt et homines etairi, id est simul nutriti, consueverunt esse unius moris, quod est causa mutuae dilectionis; et inde est quod amicitia fraterna similis est etayricae, id est connutritivae.

1162 a 1 Deinde cum dicit: *Nepotes autem* etc., determinat de amicitia aliorum consanguineorum. Et dicit quod nepotes *et* alii consanguinei appropinquant sibi invicem propinquitate generis et amicitiae in quantum sunt ex his, id est in quantum procedunt ex fratribus qui sunt filii eorundem parentum; ex hoc enim dicuntur consanguinei quod ab eisdem procedunt. Dicuntur autem huiusmodi magis vel minus propinqui in quantum sunt propinquiores vel remotiores a praeduce, id est a prima radice consanguinitatis; primum enim oportet accipere mensuram in omnibus.

1162 a 4 Deinde cum dicit: *Est autem ad parentes* etc., ponit proprietates praedictarum amicitiarum. Et primo paternae; secundo fraternae, ibi: *Sunt autem et in fraterna* etc.; tertio eius quae est inter alios consanguineos, ibi: *Analogum autem* etc. Circa primum ponit duas proprietates. Quarum prima est quod filii habent amicitiam ad parentes sicut ad quoddam bonum superexcellens, quia ipsi sunt maxime benefactores in quantum ipsi sunt filiis causa essendi et nutriendi et disciplinae; et talis est etiam amicitia hominis ad Deum.

1162 a 7 Secundam proprietatem ponit ibi: *Habet autem* etc. Et dicit quod amicitia quae est inter filios et parentes habet etiam delectationem et utilitatem tanto magis quam amicitia extraneorum quanto magis communem vitam gerunt, ex quo provenit quod sunt sibi invicem maxime utiles et delectabiles.

1162 a 9 Deinde cum dicit: *Sunt autem* etc., ponit proprietatem fraternae amicitiae. Et dicit quod in fraterna amicitia inveniuntur eadem quae inveniuntur in amicitia etayrica, id est connutritorum, et, si fratres sint epiikes, id est virtuosi, et totaliter sibi similes in moribus, tanto magis ex connutritione est inter eos amicitia quanto sibi invicem sunt proximiores, et hoc quidem secundum tria: primo quidem secundum diuturnitatem temporis, quia statim nati se invicem dilexerunt; secundo vero secundum perfectiorem similitudinem, magis enim videntur esse unius moris fratres qui sunt ex eisdem geniti (et sic videntur habere eandem naturalem

121 partım *coni, cum sec.rn.* Ao SWi] pertinet Θ (*om.* Za) 157 etairi] etayri Er2 S V6 ethairi PV ethayri AsP5 F1 etari PlePd etarici Wi *Cf. supra c. 9 lin. 62 cum adn.* 159-160 etayricae] etairice O PS ethayrice As F1 ethyrice P1 etaryce Pd echiyrice V3 *Cf. supra lin. 17 cum adn.* 176 et in fraterna etc. *Inc.* 3ia *peda.* 193 etayrica *coni, cum* Ed2] ecaichica <b(etay- Ao P5V10 echai- DbEı^KrPW* ErOPeV etaıchıa W ecarchia Er1 ethayria As echaırica Bg1) etaychica PS etayricha Wi etayrhica F1 ethaırıca Za etayricam V6 *Cf. supra lin. 17 cum adn.*

125 Lib. I 20, 729 a 9-11. 138 Lin. 1161 b 33. 139-145 Ps.-Aspasius (cf. Aspasius, p. 184, 17-19), Et, f. i68ra : «Vel sic . identitas quam habent filii ad illa ex quibus nascuntur, id est ad patrem et matrem, facit eos ad invicem idem propter quae eidem eadem et ad invicem esse eadem» ; Albertus *Comm.* p. 548 b : «Identitas enim fratrum ad illa parentalia ex quibus sunt fratres, <facit eos> unum et idem esse ad ınvicem : quae enim uni et eidem sunt quodam modo < eadem >, haec etiam ad invicem sunt eadem per aliquem modum». - Cf. Aristoteles *De soph, elench.* 6, 168 b 31-32 (PL 64, 1015 A; cuius verba emendavimus ad normam cod. Parıs B. N. lat. 6293, f. 5v; 6294, f. gv): «Nam quae uni et eidem [sunt] eadem, et sibı invicem probamus esse eadem», cuius verba profert ipse Thomas *Super IV Seni,* d.44 q.2 a.2 qla 3 arg.i; Za q.28 a.3 arg.i et ad 1. 143 Lin. 1161 b 28-29 157, 159-160 Cf. supra c. 9 lin. 62 cum adn. 171-172 Aristoteles *Met.* X [2, 1052 b 18, 24-26] see. Thomam *Super I Sent.* d. 84.4 a.2 arg.3; d.24 q.i a.i s.c.2 et c.; *De ver.* q.io a.i; *Contra Gént.* I 62; *De pot.* q.i a.4 arg.2; q.7 a.3 arg.7; Za-ZZae q.34 a.4 arg.i; q.96 a.i ad 2. 175 Lin. 1162 a 9. 177 Lin. 1162 a 15. 193 Cf. supra c. 9 lin. 62 cum adn.

dispositionem) et sunt simul nutriti et similiter disciplinati a parentibus; tertio secundum experientiam amicitiae, quia secundum multum tempus unus probavit alium et ideo horum amicitia est maxima et firmissima.

1162 a 15 Deinde cum dicit: *Analogum autem* etc., ponit proprietatem amicitiae quae est inter alios consanguineos. Et dicit quod ea quae pertinent ad amicitiam consanguineorum aliorum oportet accipere secundum proportionem amicitiae fraternae, quia alii consanguinei derivantur a fratribus, ut supra dictum est.

1162 a 16 Deinde cum dicit: *Viro autem et uxori* etc., determinat de amicitia viri et uxoris. Et circa hoc tria facit: primo assignat rationes huius amicitiae; secundo ostendit per quid huiusmodi amicitia confirmetur, ibi: *Coniunctio autem* etc.; tertio respondet cuidam quaestioni, ibi: *Qualiter autem convivendum* etc. Circa primum duo facit: primo ponit proprias rationes huius amicitiae; secundo ostendit quomodo haec amicitia se habeat ad communes rationes amicitiae, ibi: *Propter haec autem* etc. Circa primum duo facit: primo ponit propriam rationem huius amicitiae quae communiter competit tam hominibus quam aliis animalibus; secundo ponit rationem quae proprie se habet ad homines, ibi: *Aliis quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod inter virum et uxorem videtur esse quaedam amicitia naturalis. Et hoc probat per locum a minori: homo enim est animal naturaliter politicum et multo magis est in natura hominis quod sit animal coniugale. Et hoc probat duabus rationibus. Quarum prima est quia ea quae sunt priora et necessariora magis videntur ad naturam pertinere; societas autem domestica, ad quam pertinet coniunctio viri et uxoris, est prior quam societas civilis sicut pars est prior toto; est etiam magis necessaria, quia societas domestica ordinatur ad actus necessarios vitae, scilicet generationem et nutritionem; unde patet quod homo naturalius est animal coniugale quam politicum. Secunda ratio est quia procreatio filiorum ad quam ordinatur coniunctio viri et uxoris est communis aliis animalibus et ita sequitur naturam generis, et sic patet quod homo magis est secundum naturam animal coniugale quam politicum.

1162 a 19 Deinde cum dicit: *Aliis quidem igitur* etc., assignat propriam rationem amicitiae coniugalis quae convenit tantum hominibus, concludens ex praemissis quod in aliis animalibus est communicatio inter marem et feminam in tantum sicut dictum est, id est solum ad procreationem filiorum, sed in hominibus mas et femina cohabitant non solum causa procreationis filiorum, sed etiam propter ea quae sunt necessaria ad humanam vitam; statim enim apparet quod opera humana quae sunt necessaria ad vitam sunt distincta inter marem et feminam ita quod quaedam conveniunt viro, puta ea quae sunt exterius agenda, et quaedam uxori, sicut nere et alia quae sunt domi agenda; sic igitur sibi invicem sufficiunt dum uterque propria opera redigit in commune. Unde patet quod amicitia coniugalis in hominibus non solum est naturalis sicut in aliis animalibus, utpote ordinata ad opus naturae quod est generatio, sed etiam est yconomica utpote ordinata ad sufficientiam vitae domesticae.

1162 a 24 Deinde cum dicit: *Propter haec autem* etc., ostendit qualiter haec amicitia se habeat ad communes amicitiae rationes. Et dicit quod ex praedictis apparet quod amicitia coniugalis habet utilitatem, in quantum scilicet per eam fit sufficientia vitae domesticae; habet etiam delectationem in actu generationis sicut et in ceteris animalibus; et, si vir et uxor sint epiikes, id est virtuosi, poterit eorum amicitia esse propter virtutem. Est enim aliqua virtus propria utriusque, scilicet viri et uxoris, propter quam amicitia redditur iocunda utrique. Et sic patet quod huiusmodi amicitia potest esse et propter virtutem et propter utile et propter delectabile.

1162 a 27 Deinde cum dicit: *Coniunctio autem* etc., ostendit per quid firmetur huiusmodi amicitia. Et dicit quod causa stabilis et firmae coniunctionis videntur esse filii. Et inde est quod steriles, qui scilicet carent prole, citius ab invicem separantur. Fiebat enim apud antiquos separatio matrimonii sterilitatis causa. Et huius ratio est quia filii sunt commune bonum amborum, scilicet viri et uxoris quorum coniunctio est propter prolem; illud autem quod est commune continet et conservat amicitiam

211 consanguineorum aliorum *inv.* Ψ 231 minori] maiori Ψ 265 animalibus *coni, cum* Ps FŒd2 VeZa *sec.rn.* S] hominibus © (hominibus *exp.* animalibus F1) 277 virtus] *om.* $(*pro* utriusque *hab.* virtusque Bg3 *sec.rn.* AoP')

213 Lin. 1162 a 1-4 219 Lin. 1162 a 27. 220 Lin. 1162 a 29. 224 Lin. 1162 a 24. 228 Lin. 1162 a 19. 231-232 Cf. supra I c. 1 lin. 55-56 cum adn. 286-288 «Antiquos» (de cuius vocabuli vi cf. Gauthier *Saint Thomas d'Aquin. Contra Gentiles,* t. 1, Intr., p. 76, adn. 204) hic vocat Thomas Romanos recentiores, cum ei constet apud « antiquos Romanos » divortium non fuisse, cf. *Contra Gent.* III 124 : « Fuit etiam hoc inconveniens reputatum apud antiquos Romanos, de quibus refert Maximus Valerius *[Factorum ac diet, memor.* II 1 4 ; ed. Kempf, p. 58] quod credebant nec propter sterilitatem coniugalem fidem debere dissolvi», quorum verborum priorem scriptionem invenies in ed. Leonina, t. 14, p. 46* b 64-67 : « Refert enim Maximus Valerius quod longo tempore apud antiquos Romanos non fuit uxoris [div] repudium, quia estimabant nec etiam propter sterilitatem fidem coniugalem oportere dissolvi» ; progrediente vero tempore divortium per leges licuit ; cf. Albertus *Comm.* p. 550 b - 551 a : « Et lege Romana ferunt ab antiquo sancitum quod ex sola sterilitatis causa in altero coniugum coniugium solvetur. Sic Marcia e Catone soluta esse dicitur propter sterilitatem». 288-289 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn.

quae, ut supra dictum est, in communicatione consistit.

1162 a 29 Deinde cum dicit: *Qualiter autem* etc., respondet cuidam quaestioni, scilicet qualiter debeant convivere vir et uxor. Sed ipse respondet quod quaerere hoc nihil est aliud quam quaerere qualiter se habeat id quod iustum est inter virum et uxorem; sic enim debent ad invicem convivere ut uterque servet alteri quod iustum est. Quod quidem diversificatur secundum diversos; non enim idem iustum videtur esse observandum ad amicum et extraneum et connutritum et discipulum. Et ideo huiusmodi consideratio pertinet ad yconomicam seu politicam.

292 Lin. 1161 b 11; c. 9, 1159 b 31.

13

1162 a 34 Trinis itaque existentibus amicitiis, quemadmodum in principio dictum est, et secundum unamquamque his quidem in aequalitate amicis existentibus, his autem secundum superexcellentiam, et enim similiter

1162 b i boni fiunt amici et melior deteriori, similiter autem et delectabiles, et propter utile aequantes utilitatibus et differentes, aequales quidem secundum aequalitatem oportet in amare et reliquis aequare, inaequales autem secundum analogum superexcellentiis assignare. § Fiunt autem accusationes et querelae in ea quae secundum utile amicitia vel sola vel maxime rationabiliter. § Qui quidem enim propter virtutem amici existunt, bene operari ad invicem prompti sunt; hoc enim virtutis et amicitiae. Ad hoc autem contendentium non sunt accusationes neque pugnae; amantem enim et benefacientem nullus contristat, sed, si sit gratus, retribuit bene operans; superexcellens autem, sortiens quod appetit, non utique accusabit amicum, uterque enim bonum appetit. § Non omnino autem neque in his quae propter delectationem. Simul enim ambobus fit quod appetunt, si in commorari gaudent; ridiculus autem utique videbitur et accusans non delectantem, cum possit non commorari. § Quae autem propter utile accusativa. In utilitate enim utentes ad invicem semper pluri indigent et minus habere existimant conveniente et conqueruntur quoniam non quantis indigent tantis sortiuntur digni existentes. Benefacientes autem non possunt sufficere ad tanta quantis patientes indigent. § Videtur autem, quemadmodum iustum est duplex, hoc quidem non scriptum, hoc autem secundum legem, et eius quae secundum oportunum utilitatis haec quidem moralis, haec autem legalis esse. Fiunt igitur accusationes maxime cum non secundum eandem commutabunt et dissolvuntur. § Est autem legalis quidem in dictis, haec quidem omnino foralis ex manu in manum, haec autem liberalior in tempus, secundum confessionem autem quid pro quo; manifestum autem in hac debitum et non ambiguum, amicativam autem dilationem habet. Propter quod apud quosdam horum non sunt iusta, sed existimant oportere diligere eos qui secundum fidem commutant. § Moralis autem non in dictis, sed ut amico donat vel cuicumque alii, reportare autem dignificat aequale vel plus,

34 itaque RT *(lin.* i ; *cf. supra c.* 3 *lin.* 5) : utique L 36 secundum ALRp1T *(lin.* 14) *om.* RtRp3'3'4 1162 b 2 utilitatibus (=ταῖ ὠφελείαι) ARtRp1'3'8 T *(lin.* 21) : amicitiis (=ταῖ φιλίαι) LRp4 4 inaequales (=του ... ἀνίσου) AR (-lis Rt) T *(lin.* 28) : inaequalibus (τοῖ ... ἀνίσοι ?) L 4 secundum analogum A(=τω ἀνάλογον KbLbMb) Rp3T *(lin.* 29) : analogum A (=τὸ ἀνάλογον Ob) LRtRp1'3'4 5 querelae RT *(lin.* 36) : vituperationes L 5 secundum ALRtT *(lin.* 38) : sunt Rp 8 hoc1 ALRtT *(lin.* 49) : hii Rp 13 autem A(=S') RT *(lin.* 44, 63) : utique (=δή) L 13 his quae A(=ταῖ Ob) LT *(lin.* 65) : his qui A(=τοῖ KbLbMb) R 18 conqueruntur RT *(lin.* 80) : vituperant L 23 oportunum RT *(lin.* 103 oportet) : utile L 23 utilitatis A(=ὠφελεία L^M^h) RT *(lin.* 103) : amicitiae A(= φιλία Kb) L 26 foralis Rp3·3·4 *(sed post* 25 quidem *perperam ins.)* T *(lin.* 121) : venalis LR *(etiam* Rp3'3'4) 26-27 haec autem liberalior RT *(lin.* 124-125) : liberalior autem L 32 reportare RtRp1'3'3 T *(lin.* 139) : conferri LRp4 (ferri *hab. etiam post* autem Rp1·3·3) *Cf.* 1163 a 18 *cum adn.* 32 autem A P11 Rp *(bis hab. scii, post* reportare *et post* ferri Rp1'3·3) T *(lin.* 138) : *om.* L(-Pu) Rt

ut non dans sed accommodans. Non similiter autem commutans et dissolvens accusabit. § Hoc autem accidit propter velle quidem omnes vel plures bona, eligere autem utilia; bonum autem benefacere non ut
1163 a contrapatiatur, utile autem beneficiatum esse. § Potenti autem retribuendum secundum dignitatem eorum quae passus est et sponte; nolentem enim amicum non faciendum. Ut utique peccantem in principio et bene patientem a quo non oportuit, non enim ab amico neque propter ipsum hoc operante. Quemadmodum igitur in dictis beneficiatum dissolvendum, sed et confiteri, si potens, reddere, impotentem autem neque dans dignificabit utique. Quare, si potens, reddendum, in principio autem intendendum a quo beneficiatur et in quo, ut in his sustineat vel non. § Dubitationem autem habet utrum oportet patientis utilitate mensurare et ad hanc facere redditionem vel operantis beneficio. § Patientes quidem enim talia aiunt accipere a beneficis quae parva erant illis et erat ab alteris accipere, parvificantes. Hi autem e converso maxima eorum quae apud ipsos et quae ab aliis non erat et in periculis vel talibus necessitatibus. § Igitur propter utile quidem amicitia existente, patientis utilitas mensura est: iste enim indigens et sufficit ipsi ut reportaturus aequalem; tantum igitur factum fuit adiutorium quantum iste iuvatur, et reddendum autem ipsi quantum accepit, et plus, melius enim. In his autem quae secundum virtutem, accusationes quidem non sunt, mensurae autem assimulatur operantis electio; virtutis enim et moris in electione principale.

33 dans ALRtRp4T *(lin.* 141) : dictas Rp1'8'3 34 autem ALRt *om.* Rp 35 quidem ALRt quod Rp 1163 a 6 si RtRp1'2'3 T *(lin.* 171) : utique LRp4 *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 7 dignificabit LRp14 : dignificaverit RtRp2'3 13 beneficis ALRtT *(lin.* 194) : beneficiis Rp 13 erat ALRt : erant Rp 15 quae2 R : *om.* L 18 reportaturus Rt : assumens I, *om.* Rp *Cf. supra* 1162 b 32 *cum adn.* 19 factum fuit Rt . fiet LRp1'4 *om.* Rp2'3 *an* fuit T *(cf. lin.* 207) ? 20 accepit LT *(lin.* 209)*: acceperit Rp acceperat Rt 20 et2 R : vel et AL 22 sunt ALR *Pfan* fiunt T *(lin.* 211) ?

1162 a 34 *Trinis itaque existentibus* etc. Postquam Philosophus distinxit amicitiae species, hic ostendit qualiter in eis fiant accusationes seu conquestiones. Et circa hoc tria facit: primo ostendit quid oporteat in amicitiis observari ad querimonias vitandas; secundo ostendit in quibus amicitiis fiunt querimoniae, ibi: *Fiunt autem accusationes* etc.; tertio ostendit quae sit ratio querimoniae, ibi: *Videtur autem, quemadmodum iustum* etc. Dicit ergo primo quod sunt tres species amicitiae, sicut supra dictum est, scilicet propter virtutem, propter delectabile et propter utile, et secundum unamquamque earum possunt amici se habere vel secundum aequalitatem vel secundum superexcellentiam, et hoc manifestat per singulas species: in amicitia enim quae est secundum virtutem possunt amici fieri et illi qui sunt aequaliter boni et etiam melior peiori, et similiter in amicitia delectabilis possunt esse aequaliter delectabiles vel in hoc secundum excellentiam et defectum se habere, et iterum in amicitia quae est propter utile possunt secundum utilitates adaequari et etiam differre secundum magis et minus; si igitur sint aequales amici secundum quamcumque speciem amicitiae, oportet quod adaequentur et quantum ad hoc quod est amare, ut scilicet aequaliter uterque ab altero diligatur, et quantum ad reliqua, sicut sunt obsequia amicorum; si autem fuerint inaequales, oportet quod utrique eorum assignetur aliquid secundum proportionem excessus et defectus.

Deinde cum dicit: *Fiunt autem accusationes* etc., 1162 b 5
ostendit in quibus amicitiis fiant querelae. Et pri-

6 fiunt *Cf. Praef. p.* 199*

7 Lin. 1162 b 5. 8 Lin. 1162 b 21. 10 Cap. 3, 1156 a 6-8.

mo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Qui quidem enim* etc. Dicit ergo primo rationabiliter contingere quod accusationes et querelae, prout scilicet unus amicus accusat alterum vel conqueritur de altero, fiunt vel in sola amicitia quae est propter utile vel maxime in ea.

1162 b 6 Deinde cum dicit: *Qui quidem enim* etc., manifestât propositum. Et primo ostendit quod in amicitia quae est propter virtutem non fit accusatio vel querela; secundo quod nec etiam multum fit in amicitia quae est propter delectabile, ibi: *Non omnino autem* etc.; tertio ostendit quod maxime fit accusatio et querela in amicitia quae est propter utile, ibi: *Quae autem propter utile* etc. Dicit ergo primo quod illi qui sunt amici propter virtutem prompti sunt ad hoc quod sibi invicem benefaciant; haec enim est propria operatio et virtutis et amicitiae, scilicet bene operari ad amicum. Et cum ita sit quod uterque ad hoc intendat ut obsequatur amico, non potest contingere quod exinde proveniant accusationes et pugnae: nullus enim vult contristare eum qui se amat et sibi benefacit, sed, si sit gratus, ille qui recipit beneficium studet ad retribuendum per aliud beneficium; et si detur quod unus eorum sit superexcellens, quamvis non tantum recipiat quantum impendit, tamen si sortitur illud quod appetit non accusabit amicum suum, hoc autem quod ab utroque appetitur est bonum, id est conveniens et honestum, et hoc est illud quod non excedit facultatem amici.

1162 b 13 Deinde cum dicit: *Non omnino autem* etc., ostendit qualiter se habeat circa amicitiam delectabilis. Et dicit quod neque etiam in amicitiis quae sunt propter delectationem passim fiunt accusationes et querelae, etsi aliquando contingant fieri. Si enim in mutua societate gaudent, uterque habet quod quaerit, scilicet delectationem, et ideo nullus est locus querelae; si autem unus ab altero delectationem non recipiat, ridiculum est quod ille alter eorum accuset illum qui delectationem non exhibet, cum in sua potestate habeat cum illo non morari.

1162 b 16 Deinde cum dicit: *Quae autem propter utile* etc., ostendit qualiter se habeat in amicitia utilis. Et dicit quod illa amicitia quae est propter utile maxime patitur accusationes et querelas. Illi enim qui utuntur se invicem ad utilitatem semper pluri indigent quam eis detur et existimant quod minus recipiant quam eis conveniat et ideo conqueruntur quod non tanta recipiant quantis indigent, praesertim cum sint tantorum digni. E contrario autem benefactores dicunt quod non possunt ad tanta danda sufficere quantis indigent illi qui ab eis bene patiuntur.

Deinde cum dicit: *Videtur autem, quemadmodum* etc., assignat rationem quare contingit querela in amicitia utilis. Et primo quantum ad aequales; secundo quantum ad inaequales, ibi: *Differunt autem et in his* etc., Circa primum duo facit: primo assignat rationem; secundo movet dubitationem, ibi: *Dubitationem autem habet* etc. Circa primum duo facit: primo assignat rationem querelarum quae sunt in amicitia utilis; secundo docet huiusmodi querelas vitare, ibi: *Potenti autem* etc. Circa primum duo facit: primo proponit rationem; secundo exponit quod dixerat, ibi: *Est autem legalis quidem* etc. Dicit ergo primo quod duplex est iustum: unum quidem quod non est scriptum sed rationi inditum, quod supra nominavit iustum naturale, aliud autem est iustum secundum legem scriptam, quod supra in V nominavit iustum legale; et similiter est duplex utilitas quam oportet in amicitiis consequi, quarum una est moralis, quando scilicet unus exhibet utilitatem alteri secundum quod pertinet ad bonos mores, et haec utilitas respondet iusto non scripto, alia autem est utilitas legalis, prout scilicet unus exhibet utilitatem alteri secundum quod est lege statutum. Maxime igitur fiunt accusationes in amicitia utilis quando non secundum idem fit commutatio utilitatis, puta cum unus exhibet utilitatem secundum exigentiam legis, alter vero requirit eam secundum convenientiam bonorum morum, et sic fit dissolutio amicitiae. 1162 b 21

Deinde cum dicit: *Est autem legalis* etc., manifestat quod dixerat. Et primo quantum ad utilitatem legalem; secundo quantum ad moralem, ibi: *Moralis autem* etc. Dicit ergo primo quod legalis utilitas consistit in dictis, id est in conventionibus quae fiunt ex condicto utriusque, et haec est duplex: quaedam enim est omnino foralis, id est per modum emptionis et venditionis, quae scilicet est ex manu in manum, scilicet cum aliquis statim accipit quod ei promittitur pro obsequio impenso; alia autem est liberalior, quae habet temporis dilationem, sed tamen determinatum est quid pro quo debeat dari; et sic non est dubium sed manifestum quid sit debitum, est tamen hic quaedam amicabilis dilatio 1162 b 25

63-64 ostendit] dicit Φ *Cf. supra c.* 3 *lin.* 125 *cum adn.* PSWi) 67 enim *coni, cum* F'Ed2] *om.* Θ (et quia *add. sec.m.* S) *pr.m.* S mutua FlEd2 *sec.m.* S) 71 ille] *om.* AoBgl Ψ *coni, cum* F*Ed2] sunt Θ *Sed cf. infra lin.* 136, 171 67 fieri *om.* Ψ 67 Si] *om.* φ (si *corr. in* fieri *sec.m.* 67-68 in mutua] commutua *(vel* cum mutua ?) TXcontinua 99 quod] *om.* F Ψi-Fl Za *add. sec.m.* PSWi) 120 fiunt

34 Lin. 1162 b 6. 43 Lin. 1162 b 13. 46 Lin. 1162 b 16. 1163 a i. 97 Lin. 1162 b 25. 100 Lib. V 12, 1134 b 18. 89 Cap. 14, 1163 a 24. 92 Lin. 1163 a 9. 95 Lin. 102 Cap. 12, 1134 b 18-19. 118 Lin. 1162 b 31.

eius quod debetur. Et ideo apud quosdam talium non oportet per aliquem iudicem iustitiam exhibere, sed fidelitatem servant in commutationibus et aestimatur quod propter hoc sint diligendi.

1162 b 31 Deinde cum dicit: *Moralis autem* etc., exponit quae sit moralis utilitas. Et dicit quod moralis utilitas non consistit in dictis, id est in conventionibus quae fiunt ex condicto, sed sicut consuevit aliquid gratis dari amico, ita unus dat cuicumque alii sine pacto foris expresso, sed tamen quantum ad intentionem ille qui dat dignum reputat ut reportet aliquid aequale vel etiam maius, ac si non esset gratis dans, sed accommodans. Si autem non hoc modo fiat commutatio, ut scilicet ille qui accepit restituat et solvat aequale aut maius, ille qui dedit accusabit recipientem et conqueretur de eo.

1162 b 34 Consequenter autem assignat praedictorum causam. Et dicit quod hoc quod dictum est, scilicet quod ille qui gratis dat retributionem quaerit, ideo accidit quia omnes vel plures volunt, id est approbant, honesta, sed tamen in suis actibus eligunt ea quae sibi sunt utilia; quod autem aliquis benefaciat alteri non ea intentione ut contrapatiatur restitutionem beneficii est honestum et ideo ut homines sint aliis accepti volunt videri hoc modo benefacere, sed quod aliquis beneficia recipiat est utile et ideo homines < hoc > eligunt, quantumcumque aliud praetendant.

1163 a 1 Deinde cum dicit: *Potenti autem* etc., ostendit quomodo huiusmodi querimonia sit vitanda. Et dicit quod ille qui recipit beneficium, si potest, debet retribuere secundum dignitatem eorum quae recepit et hoc propria sponte, quia non debet aliquis facere amicum involuntarium, ut scilicet velit gratis accipere ab eo qui noluit gratis dare. Sed in hoc peccavit a principio ille qui beneficium accepit quod hoc passus est ab eo a quo non oportuit; non enim recepit beneficium a vero amico neque ab homine qui beneficium contulit propter ipsum cui datum est, sed propter utilitatem inde speratam. Ille igitur qui beneficium recepit debet solvere danti sicut fit in dictis, id est in conventionibus quae fiunt ex condicto, et, si potest reddere aequivalens ei quod recepit, debet confiteri, scilicet protestando se totum restituisse; si vero non possit reddere, neque etiam ille qui dedit beneficium dignum reputat ut sit ab eo exigendum. Est ergo hoc observandum quod tali benefactori qui retributionem intendit sit retribuendum si recipiens possit, sed a principio, quando homo beneficium recipit, debet attendere a quo recipiat, utrum scilicet ab amico gratis dante vel ab eo qui retributionem quaerit, et similiter debet homo attendere in qua re beneficium recipiat, utrum scilicet possit recompensare vel non, ut sic sustineat se beneficiari vel non.

Deinde cum dicit: *Dubitationem autem habet* etc., movet dubitationem circa praedicta. Et primo proponit dubitationem. Et dicit quod dubitatio est utrum retributionem faciendam oporteat mensurare secundum utilitatem eius qui recepit beneficium vel secundum operationem eius qui dedit beneficium. 1163 a 9

Secundo ibi: *Patientes quidem enim* etc., assignat rationem dubitationis. Illi enim qui recipiunt beneficia, intendentes attenuare suscepta beneficia, dicunt se talia recepisse a beneficis quae parva erant illis ad dandum et quae illi poterant de facili ab aliis recipere. E converso autem benefactores volentes magnificare sua beneficia dicunt se contulisse maxima eorum quae habebant et qualia non poterant ab aliis recipere et quod ea contulerunt in periculis et in magnis necessitatibus. 1163 a 12

Tertio ibi: *Igitur propter utile* etc., solvit dubitationem. Et dicit quod, si amicitia sit propter utile, mensura retributionis debet accipi secundum utilitatem quam percepit ille qui passus est bene- 1163 a 16

130 iustitiam exhibere *inv.* Ψ 132 quod] et T(-V'Za *corr. sec.m.* PSWi) 132 sint] sunt E14Er2 P6W Ψ 137 cuicumque] cuilibet Φ *Sed cf. Arist.* 1162 b 32 140-141 gratis dans *inv.* Ψ 141 non] *post* hoc modo Yf-F'Ed2) 147 quaerit] querat Ψ 148 id est *coni, cum* F'Ed2] et Φ Za *om.* Ti-F'Ed2 et *add.* Za *sec.m.* PWi volunt *etiam om.* S Ve) 150 autem aliquis] *inv.* T(aliquis *om.* Za accidit cum aliquis V6) 155 hoc *coni, cum sec.m.* Er2] *om.* Θ (*add. loco* homines Bg1 *post* eligunt Za) 161 recepit] recipit DbV3 Bg3ErOP«VW PS F1 V6 (*cort. sec.m.* V) 162 involuntarium *coni, ex Arist.* 1163 a 2-3] sibi voluntarium T(sibi involuntarium Ve Ed2 *sec.m.* Wi) voluntarium ®(noluntarium *sec.m.* Pd non voluntarium *sec.m.* P3) 166 recepit] recipit Φ(-P7 OW") S 169 recepit O1 P F*Ed2 Za] recipit Φ S Wi V6 174 reddere] neque ille qui dedit *add.* F1Ed2 174 dedit *coni.]* accepit Θ 183-184 bénéficiai! *Cf. supra c.* 11 *lin.* 25 *cum adn.* 189 recepit] recipit Φ(-Y4) 194 beneficis *coni, ex Arist.* 1163 a 13 *cum* F1 *sec.m.* PdV10] beneficio ®(benefico Bg1) beneficia T(-Fx beneficiis Ed2 beneficio *sec.m.* P)

129-132 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 185], Et, f. 1ôpvb «Propter hoc apud quosdam sic commutantium non sunt iusta, scilicet legalia, eo quod tales multotiens non firmant scripto suam conventionem, sed existimant solum oportere diligere eos qui commutant secundum fidem commutantium, bonae fidei ipsorum se committentes, non scripto firmantes ; maioris enim videtur amicitiae si quis fidei soli alterius se commitit quam si non hoc faciat sine scripti corroboratione, et hoc amicitiam magis fovet et auget » ; Albertus *Lect.* f. i66ra : « Unde et apud quosdam inter tales qui se sic expectant non sunt iusta, id est pacta secundum formam iuris, sed aestimant quod unus debeat operari ad alterum tamquam ad amicum si fideles sunt in commutationibus» ; *Comm.* p. 554 a. 146 Lin. 1162 b 32-33. 152-154 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 185], Et, f. i7ora : « ...omnes vel plures volunt bona vera vel apparentia et sic volunt videri boni quasi benivole dantes a principio » ; Albertus *Lect.* f. i66ra . «...volunt bona, id est honesta, id est volunt apparere illa volentes... et quia benefacere gratis est bonum, id est honestum..., ideo volunt videri gratis dantes». 196-200 Ps.-Aspasius [deest in graeco, p. 186], Et, f. I7orb « Et addunt adhuc quod dederunt beneficiatis in eorum periculis vel magnis et periculosis necessitatibus, sic *volentes* donum suum *magnificare* » ; Albertus *Lect.* f. i66rb : «Et dantes dicunt e converso *volentes* extollere *sua beneficia* quod dederunt maxima quae apud ipsos... ».

ficium; iste enim est qui indiguit beneficio et sufficit ei quod tentet reddere aequalem retributionem; tantum ergo fuit adiutorium benefactoris quantum recipiens fuit adiutus, et ideo tantum debet reddere quantum accepit de adiutorio, et si plus faciat, melius est. In amicitiis autem quae sunt secundum virtutem, non fiunt quidem accusationes, sicut supra dictum est, est tamen in eis facienda recompensatio et hic electio vel voluntas conferentis beneficium habet similitudinem mensurae, quia mensura uniuscuiusque generis est id quod est principale in genere illo, principalitas autem virtutis et moris consistit in electione; et ideo in amicitia quae est secundum virtutem debet fieri recompensatio secundum voluntatem eius qui beneficium contulit, etiam si parvum aut nullum auxilium ex hoc est aliquis consecutus.

213 hic *coni.]* hec Θ (in hoc F'Ed2) 221 consecutus *coni, cum* Kr Bg1?5 F1Ed2 VeZa *sec.m.* Pd SWi] consuetus Φ constitutus *pr.m.* SWi constititutus P

212 Lin. 1162 b 6-12. 214-216 Cf. supra c. 12 lin. 171-172 cum adn.

1163 a 24 Differunt autem et in his quae secundum superexcellentiam amicitiis; dignificat enim uterque plus habere, cum autem non hoc fiat, dissolvitur amicitia. § Existimat enim melior convenire ipsi plus habere; bono enim tribui plus. Similiter autem et utilior: inutilem enim existentem non aiunt oportere aequale habere, ministrationem enim fieri et non amicitiam si non secundum dignitatem operum erunt quae ex amicitia; existimant enim, quemadmodum in pecuniarum communicatione plura accipiunt conferentes plura, sic oportere et in amicitia. § Indigens autem et deterior e converso: amici enim boni esse sufficere indigentibus. Quid enim, aiunt, utile studioso vel potenti amicum esse nihil recepturum ?

1163 b 1 § Videtur autem uterque recte dignificare et oportere utrique plus tribuere ex amicitia, non ex eodem, sed superexcellenti quidem honoris, indigenti autem lucri. § Virtutis quidem enim et beneficii honor retributio, indigentiae autem auxilium lucrum. § Sic autem habere hoc et in urbanitatibus videtur; non enim honoratur qui nullum bonum communi tribuit; commune enim datur ei qui commune bénéficiât, honor autem commune. Non enim est simul ditari a communibus et honorari; in omnibus enim minus nullus sustinet, ei autem qui circa pecunias minoratur honorem tribuunt et dona expectant! pecunias; quod secundum dignitatem enim adaequat et salvat amicitiam, quemadmodum dictum est. Sic itaque et inaequalibus associandum et ei qui in pecunias utilis est vel in virtutem honorem reddendum retribuentem quod contingit. § Possibile enim amicitia requirit, non quod secundum dignitatem. Neque enim est in omnibus, quemadmodum in his qui ad deos honoribus et parentes; nullus enim secundum dignitatem aliquando utique retribuet, in potentiam autem famulans epiikes esse videtur. § Propter quod et utique videbitur non licere filio patrem abnegare, patri autem filium. § Debentem enim reddendum, nihil autem faciens dignum eorum quae subfuerunt operatus est, quare semper debet. Quibus autem debetur potestas dimittere, et patri utique. § Simul autem forte nullus aliquando utique recedere videtur non superexcellente in malitia; sine enim naturali amicitia, auxiliatorem humanum non

24 et **ALRtT** *(lin. 1; cf. supra c.* 13 *lin.* 90) : *om.* **Rp** 25 amicitiis **ALRtT** *(lin. 4,* 11) : amicus **Rp**1'2'3 *(corr. sec.m.* **Ba**4**V**13) *om.* **Rp**4 (amicitiis *add. post* 1163 a 23 principale **As**1) 25 enim **ALRt** : autem **Rp** 25 non **L** *(post* 26 hoc **P**13) **RtT** *(lin.* 14) : *om.* **ARp** 32 plura **A**(=πλειω **Ob**) **RtRp**1'2'3 **T** *(lin.* 34 plus) : *om.* **A**(**Mb**) **LRp**4 *(exp. sec.m.* **Rp**3) 33 amici **ALRtRp**4 : *bis* **Rp**1-2'3 *(corr. sec.m.* **V**13**Rp**3) 1163 b 9 sustinet **RtRp**1-2'3 **T** *(lin.* 74) : expectat **LRp**4 *sec.m.* **Rp**3 12 itaque **R** : utique **L** 16 qui **LRtRp**3 **T** *(lin. gj ; cf. Super III Sent,* d.9 q.i a.i qla 4 ad 3, *in cod. autographo Vat. lat. 9851, f.* 2ira ; *Super IV Sent,* d.15 q.i a.2 ; IIa-IIae q. 62 a.2 ad 1) quae **Rp**1-2'4 18 epiikes *Ant. transi.(Ha)* **T** *(lin.* 100) : epieikes (epy- epyey-) **LR** 19 utique **RT** *(lin.* 50, 101) : si **L** *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 19 licere **RT** *(lin.* 103, 104) : possibile esse **L** 24 auxiliatorem *sec.m.* **Ba**1 *(ex* **T**?) **T** *(lin.* 119) : auxiliationem **ALRt** auxiliatione **Rp**

1163 b 25 expelli. Huic autem fugiendum vel non festinandum sufficere malo existent! ; bene pati enim multi volunt, facere autem fugiunt ut inutile. De his autem in tantum dictum sit.

27 autem2 R(<wi.PM) T (? *lin.* 125) quidem2 AL

1163 a 24 *Differunt autem et in his* etc. Postquam Philosophus ostendit qualiter fiant accusationes in amicitia utilis quae est secundum aequalitatem, hic ostendit quomodo fiant accusationes in amicitiis quae sunt secundum superexcellentiam. Et circa hoc tria facit: primo proponit controversiam quae in talibus amicitiis fieri consuevit; secundo assignat controversiae rationem, ibi: *Existimat enim melior* etc.; tertio determinat veritatem, ibi: *Videtur autem uterque* etc. Dicit ergo primo quod etiam in amicitiis quae sunt secundum superexcellentiam est quaedam differentia et discordia inter amicos dum uterque, scilicet et maior et minor, dignum reputat quod ipse plus habeat et, si hoc non fiat, dissolvitur propter hoc amicitia.

1163 a 26 Deinde cum dicit: *Existimat enim* etc., assignat rationem praedictae discordiae. Et primo ponit rationem quae movet maiores; secundo rationem quam inducunt minores, ibi: *Indigens autem* etc. Dicit ergo primo quod, quantum ad amicitiam quae est secundum virtutem, ille qui est melior existimat conveniens esse sibi quod plus habeat: si enim bono debetur bonum, conveniens est quod meliori plus de bono attribuatur. Et similiter in amicitia quae est secundum utile, ille qui est utilior aestimat quod ipse debeat plus habere: non enim oportet, sicut dicunt, quod ille qui est inutilis aequalia recipiat ei qui utilior est; esset enim quaedam ministratio,, id est servitus, et non amicitia, si commoda quae ex amicitia proveniunt non distribuerentur secundum dignitatem operum, ut scilicet ille qui melius operatur plus habeat; existimatur enim quod, sicut in mercationibus ex communi pecunia plura recipiunt illi qui plus posuerunt, ita etiam debeat fieri in amicitia quod qui plura apposuit ad amicitiam plura recipiat.

1163 a 32 Deinde cum dicit: *Indigens autem* etc., ponit rationem quam inducunt inferiores. E converso enim loquuntur indigens, in amicitia utilis, et deterior, in amicitia virtutis; dicunt enim quod ad amicum excellentem in bono pertinet quod ipse sufficienter provideat amicis indigentibus. Nulla enim videretur esse utilitas quod aliquis inferior esset amicus alicui virtuoso vel potenti, si nihil ab eo recipere debeat.

1163 b 1 Deinde cum dicit: *Videtur autem* etc., determinat veritatem. Et primo proponit veritatem; secundo manifestat eam, ibi: *Virtutis quidem enim* etc.; tertio infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Propter quod et utique* etc. Dicit ergo primo quod uterque, scilicet et superior et inferior, recte videtur aestimare id quod dignum est, quia utrique oportet aliquid plus dare, non tamen de eodem; sed ei qui superexcellit debet plus dari de honore, ei autem qui indiget debet plus dari de lucro.

1163 b 3 Deinde cum dicit: *Virtutis quidem enim* etc., manifestat quod dictum est. Et primo per rationem; secundo per exemplum, ibi: *Sic autem habere* etc.; tertio probat quiddam quod dixerat, ibi: *Possibile enim* etc. Dicit ergo primo quod ideo superexcellenti debet dari plus de honore quia honor est propria retributio pro operibus virtutis et pro beneficiis praestitis, in quibus excedunt maiores, sed per lucrum praestatur auxilium contra indigentiam, quam patiuntur inferiores.

1163 b 5 Deinde cum dicit: *Sic autem habere hoc* etc., manifestat idem per exemplum. Sic enim videmus accidere in urbanitatibus, id est in dispositionibus civitatum; non enim in civitatibus honoratur ille qui nullum bonum tribuit communitati, sed ei qui aliquod beneficium communitati contulit datur commune bonum quod est honor. Non enim de facili

6 proponit] ponıt Er7Kr Ψ 27 inutilis] utilis P7 OO*PdV T(minus utilis F*Ed2) *Sed cf. Arist.* 1163 a 28 33 mercationibus] mercatoribus *pr.m.* *Ol* ministrationibus *Wtcorr. sec.m.* S) 41 ipse] ille Er1 ^*(corr. sec.m.* S) 51 et1] *om.* P8 BglOlPs Ψ

8 Lin. 1163 a 26. 9 Lin. 1163 b 1. 19 Lin. 1163 a 32. 28-29 Ps.-Aspasıus [deest in graeco, p. 186], Et, f. i7ova . « Unıcuıque namque tribuendum secundum dignitatem suorum operum ; alioquin enim non amicitia sed *servilis* quaedam ministratio, si ea quae ex amıcitıa erunt non secundum dignitatem operum» ; Averroes, VIII c. 14 (ed. 1562, f. 127th) «eo quod ipsi existimant quod actiones dilectıonis, quando non sunt ex coamantibus secundum mensuram proportıonis suae ad unumquemque ex ipsis, intendo secundum mensuram quam oportet per se, dignius est ut sit obsequium et *servitus* quam dilectio » ; Albertus *Lect.* f. i67va . «Secundam ponit ibi ; *Ministrationem.* Quae talis est : si non reddatur utrique amicorum secundum dignitatem suorum operum, esset *servitus* ex parte eius qui plus impenderet et non amicitia ; sed superexcellens plus impendit, quia eıus opera digniora; ergo plus debet sibı attribui, alias sequitur quod sit mınister alterius et non amicus» ; *Comm.* p. 556 b. 48 Lin. 1163 b 3. 50 Lin. 1163 b 18. 57 Lin. 1163 b 3-5. 58 Lin. 1163 b 5. 59 Lin. 1163 b 15. 66-67 Albertus *Lect.* f. i67va : «Secundo ibi : *Si autem habere,* manifestat solutionem per exemplum urbanitatis».

contingit quod aliquis a communitate simul et divitias et honores recipiat; non enim aliquis sustineret quod haberet minus quantum ad omnia, scilicet et quantum ad divitias et quantum ad honores, sed ei qui diminutus est in pecuniis propter expensas quas in servitium communitatis fecit, tribuunt civitates honorem, ei vero qui propter sua servitia expectat dona, tribuunt pecunias; dictum est enim supra quod illud quod est secundum dignitatem observatum et exhibitum facit aequalitatem proportionalem in amicitiis et sic amicitias conservat. Sicut igitur civitates quibusdam exhibent honores, quibusdam pecuniam secundum eorum dignitatem, sic faciendum est quando sunt amici inaequales, ut scilicet ei qui suo beneficio in pecuniarum exhibitione utilis fuit vel qui opera virtuosa peregit reddatur honor, ita quod retributio fiat, etsi non de aequivalenti, tamen de eo quod fieri potest.

1163 b 15 Deinde cum dicit: *Possibile enim* etc., probat quod sufficiat reddere quod contingit, quia amicitia requirit id quod est possibile amico, non autem semper id quod esset dignum, quia quandoque non esset possibile. Non enim potest in omnibus beneficiis retribui condignus honor, sicut patet in honoribus qui exhibentur Deo et parentibus, quibus nullus potest aliquando retribuere condignum; si tamen aliquis famuletur Deo et parentibus secundum suam potentiam videtur esse epiikes, id est virtuosus.

1163 b 18 Deinde cum dicit: *Propter quod et utique* etc., infert quoddam correlarium ex dictis. Et primo concludit ex dictis quod non licet filio abnegare patrem, sed patri licet quandoque abnegare filium.

1163 b 20 Secundo ibi: *Debentem enim* etc., manifestat quod dictum est duabus rationibus. Quarum prima est quia filius, cum sit constitutus debitor patri propter suscepta beneficia, debet ei retribuere nec potest aliquid dignum facere beneficiis receptis, unde semper remanet debitor et ideo non licet ei abnegare patrem. Sed illi quibus debetur aliquid, habent potestatem dimittendi eos qui sibi debent et ita pater habet potestatem dimittendi filium.

1163 b 22 Secundam rationem ponit ibi: *Simul autem forte* etc. Et dicit quod nullus filius videtur recedere a patre abnegando ipsum nisi forte per excellentem malitiam, quia, praeter amicitiam naturalem quae est inter filium et patrem, humanum est quod aliquis non expellat eum qui sibi auxiliatus est et ita iniquissimum est quod filius expellat patrem. Sed, si filius sit malus, pater debet fugere eum vel ad minus non dare magnam operam ad providendum ei sufficienter, quia per hoc in malitia cresceret; multi enim sunt qui volunt bene pati ab aliis, sed fugiunt benefacere ac si hoc esset inutile. Ultimo autem epilogando concludit quod de his quae ad species amicitiae pertinent in tantum dictum est. Et sic terminatur sententia octavi libri.

73 et *om.* Φ 87 scilicet *om.* ψ go tamen de] tum de Db cum de P6 tantumdem PP2 *pr.m.* SWi (tamen de *sec.m.*) 104 quandoque abnegare] *inv.* T (-S V6 aliquando P5 quando W *hom.om.* O1) 116 per] propter Φ *sec.m.* S *Sed cf. lin.* 119-120 127 in] *om.* Ψ *Sed cf. Arist.* 1163 b 27

81 Cap. 7, 1158 b 23-29. 115-120 Aliter et rectius Ps.-Aspasius [cf. Aspasius, p. 186, 27-28], Et, f. i7irb : « Simnl autem cum his *nullus* forte *pater videtur recedere a filio,* hoc est longe esse ab eo per affectum, ut videlicet ipsum praedicto modo abneget et repellat, *ipso filio non superexcellente in malitia.* Sine enim naturali amicitia, hoc est ubi etiam non est naturalis amicitia sicut est naturalis amicitia inter patrem et filium, humanum est etiam ibi *auxiliationem* non expelli ; multo fortius igitur ubi est naturalis amicitia ut inter patrem et filium non expelletur auxiliatio nisi ad hoc compellat malitiae superexcellentia nimia ; propter nimium igitur superexcellentem malitiam potest pater denegare filio auxiliationem, non autem filius patri » ; Albertus *Lect.* f. x67vb : « Et ideo subiungit quod simul cum hoc sciendum est quod *pater nullus recedit a filio nisi superexcellat malitia in filio* aut etiam in ipso patre. Et hoc probat per locum a minori, quia, si non esset inter eos amicitia naturalis sed tantum beneficia humana, non videtur quod expellat *auxiliationem* ab eo cui benefecit sine causa, multo minus si simul sit beneficium et natura » ; *Comm.* P· 557 b - 558 a. 120-125 Ps.-Aspasius [aliter et recte Aspasius, p. 186, 28-29], Et, f. i7irb « Sed huic, id est filio, malo existenti, fugiendum vel saltem non festinandum est a patre sufficere, id est sufficienter necessaria invenire, ut per subtractionem necessariorum castigetur et a malitia revocetur. Multi enim, id est mali, volunt bene pati, hoc est quae appetunt ad expletionem suae voluptatis recipere, et per hoc fiunt peiores , facere autem, bene videlicet, fugiunt tales velut inutile, per quod fierent boni. Ne igitur filius deterioretur per bene pati a patre, non festinandum ei sufficere malo existenti, sed, ut dictum est, per subtractionem magis festinandum est eum corrigere» ; Albertus *Lect.* f. i67vb : «Sed huic, id est patri qui habet malum filium, fugiendum est ab ipso si sit perfecte malus, vel non festinandum dare sibi sufficientia si appareant in eo quaedam signa malitiae quamvis non sit perfecte malus. Quia, etiamsi sint mali, volunt bene pati, sed fugiunt facere bene, id est retribuere pro beneficiis susceptis, quasi inutile ipsis » ; *Comm.* p. 558 b.

LIBER NONUS

1

1163 b 32 In omnibus autem dissimilium specierum amicitiis analogum utique aequat et salvat amicitiam, quemadmodum dictum est. Puta et in politica coriario pro calciamentis retributio fit secundum dignitatem et textori et reliquis.

1164 a 1 § Hic quidem igitur inventa est communis mensura, nummisma, et ad hoc utique omnia referuntur et hoc mensurantur. § In amicitia autem quandoque quidem amator accusat quoniam superamans non redamatur, nihil habens amabile, si sic contingat. Multotiens autem amatus quoniam prius repromittens omnia, nunc nihil perficit. § Accidunt autem talia cum hic quidem propter delectationem amatum amet, hic autem propter utile amatorem. Haec autem non ambobus existunt; propter haec enim amicitia existente, dissolutio fit cum non fiant quorum gratia amabant; non enim ipsos amabant, sed existentia non manentia entia, propter quod tales et amicitiae. Quae autem morum secundum se ipsam existens manet, quemadmodum dictum est. § Contendunt autem et cum altera fiant ipsis et non quae appetunt; simile enim ei quod est nihil fieri cum eo quod appetit non potitur. Puta et citharoedo repromittens et quanto melius caneret, tanto plus; in mane autem expetenti promissiones, pro delectatione delectationem reddidisse dixit. Si quidem igitur uterque hoc volebat, sufficienter utique habuit, si autem hic quidem delectationem, hic autem lucrum, et hic quidem habet, hic autem non, non utique erit quod secundum communicationem bene; quibus enim indigens existit, his et attendit et illius quidem gratia haec dabit. § Dignitatem autem utriusque ordinare est, antedantis vel praeaccipientis. Qui enim antedat videtur concedere illi, quod aiunt et Protagoram facere: cum enim doceret quaecumque, honorare discentem iussit

32 specierum **ALRtRp4T** *(supra* **VIII** c. 2 *lin.* 8) : *om.* **Rp1'2'3** 1164 a 1 inventa est **RT** *(lin.* 41) : tributa est **L** 1 nummisma **ALRt** . *om.* **Rp** 3 amicitia **RpT** *(lin.* 49) : amativa **ALRt** 4-5 contingat **RpT** *(lin.* 65) : contigit **AL1** (O8V12Sk2) contingit **L1** (EtP** Tx P12 Re) **LaRt** (convenit) 5 prius **ALRtT** *(lin.* 69) : plus **Rp** 6 nunc **ALRt** : tunc **Rp** 16 caneret **ALxRtT** *(lin.* 96) : canent **L2** (P13 cadunt *pr.m.* Rn canaret N1 *sed corr. l]* **Rp** 16 in **ALRtT** *(lin.* 97) : vel **Rp** 18 volebat **ALRt** : volebant **Rp** 21 existit **RtRp1'2'3 T** *(lin.* 107) : potitur **LRp4** (petit As1) 22 haec **A**(=ταῦτα KbLbMb) **LRT** *(lin.* 107) : seu eadem *Roberti Grosseteste notula in* **EtV12** *cf.* **A**(=τὰ αὐτὰ Ob) 22-23 utriusque **RpT** *(lin.* 123) : utrius **AL** virtus **Rt** 23 enim **ALR** : autem *sec.rn.* **Ba1** *an ex* **T** *(cf. lin.* 125)? 24 quod **ALRt** . qui **Rp** 25 quaecumque **ALR** : quemcumque *sec.rn.* **Ba1** *an ex* **T** *(cf. lin.* 128 discipulos)

quanto videtur digna scire et accipiebat tantum. In talibus autem quibusdam sufficit, merces autem viro. § Praeaccipientes autem argentum, deinde nihil facientes eorum quae dixerunt propter superabundantias repromissionum, convenienter in accusationibus fiunt; non enim perficiunt quae confessi sunt. Hoc autem forte facere Sophistae coguntur propter nullum utique dare argentum pro quibus sciunt. Isti quidem igitur quorum accipiebant mercedem non facientes, convenienter in accusationibus sunt. § In quibus autem non fit propter confessionem ministrationis, hi quidem propter se ipsos antedantes dictum est quoniam inaccusabiles. Talis
1164 b enim secundum virtutem amicitia et retributionem faciendum secundum electionem; haec enim amici et virtutis. Sic autem videtur et philosophia communicantibus; non enim ad pecunias dignitas mensuratur pretiumque aequiponderans non utique fiet, sed forte quod sufficiens, quemadmodum ad deos et parentes, contingens. § Non tali autem existente datione, sed in aliquo, maxime quidem forte oportet retributionem fieri visam ambobus secundum dignitatem esse. Si autem hoc non accidat, non solum necessarium esse videbitur utique praehabentem ordinare, sed etiam iustum. § Quantum enim utique iste adiutus est vel pro quanto delectationem vellet utique, tantum recipiens habebit ab hoc dignitatem; et enim in emptionibus sic videtur factum. § Alicubi autem sunt leges voluntariarum conventionum vindictas non esse, ut oportunum cui credidit dissolvi ad hunc quemadmodum communicavit. Cui enim concessum est, hunc existimant iustius esse ordinare concedente. Multa enim non aequali appretiantur habentes et volentes accipere: propria enim et quae dant singulis videntur multo digna. Sed tamen retributio fit ad tantum quantum utique ordinant accipientes. § Oportet autem forte non tanto appretiari quanto habenti videtur dignum, sed quanto ante habere appretiatus est.

27 autem1 ALR . *an* enim T *(cf. lin.* 132) 27 sufficit A(=àpxeiMb) LRT *(lin.* 132-137) : seu placet *Roberti Grosseteste notula in* EtVl2 Sk2 *cf.* A(=ἀρέσκει KbLbOb) 27 merces R : hoc (=τo) *praem.* AL 1164 b 8 hoc non AT *(lin.* 187) : non hoc Rp non hoc non LRt (superfluit una negatio *Roberti Grosseteste notula in* EtVl2 Sk2) 10 etiam Rp(-P14) T *(lin.* 190) : et ALRt P14 10 pro ALRt : *om.* Rp 13 Alicubi RT *(lin.* 193, 205) : Ubique L 13-14 vindictas LR : seu iudicia *Roberti Grosseteste notula in* Vl2Sk2 15-16 existimant RpT *(lin.* 213) : existimat ALRt 20 non ALRtT *(lin.* 224) : in Rp

1163 b 32 *In omnibus autem dissimilium* etc. Postquam Philosophus ostendit quid est amicitia et determinavit de amicitiae speciebus, hic in IX libro determinat de amicitiae proprietatibus. Et primo ponit proprietates amicitiae; secundo movet quasdam dubitationes circa praedeterminata, ibi: *Dubitatur autem utrum oportet* etc. Circa primum duo facit: primo determinat ea quae pertinent ad conservationem et dissolutionem amicitiae; secundo determinat de amicitiae effectibus, ibi: *Amicabilia autem quae ad amicos* etc. Circa primum duo facit: primo determinat ea quae pertinent ad conservationem amicitiae; secundo determinat quaedam quae pertinent ad dissolutionem ipsius, ibi: *Habet autem dubitationem et de eo* etc. Circa primum tria facit: primo proponit id quod est amicitiae conservativum; secundo ostendit quomodo per huius defectum amicitia turbatur, ibi: *Hic quidem igitur inventa est* etc.; tertio docet remedia contra huiusmodi periculum, ibi: *Dignitatem autem* etc. Et quia in amicitiis ae-

i dissimilium *coni, ex Arist. (cf. supra* VIII *c.* 2 *lin.* 8) *cum* FlEd2 VeZa *sec.rn.* P^Cl] similium Φ (sumendum Ol) dissolutionem (? dissolum) PWi dissolvunt S 19 periculum] pericula Db perturbationem F*Ed2 V® amicicie turbativum Za *obsc.pr.m.* PSWi (periculum *sec.rn.)*

6 Cap. 8, 1168 a 28. 10 Cap. 4, 1166 a 1. 14 Cap. 3, 1165 a 36. 18 Lin. 1164 a 1. 20 Lin. 1164 a 22.

qualium manifestum est quod amicitia conservatur per hoc quod aequivalens redditur, manifestat primo qualiter possit conservari amicitia quae est dissimilium personarum ad invicem, quod magis dubium esse videbatur. Et dicit quod in omnibus talibus amicitiis dissimilium personarum, puta patris ad filium, regis ad subditum et sic de aliis, adaequat et conservat amicitiam hoc quod exhibetur analogum, id est id quod est proportionale utrique. Et hoc manifestat per exemplum eius quod accidit in politica iustitia, secundum quam, ut dictum est in V, coriario pro calciamentis quae dedit fit retributio secundum dignitatem, quod est secundum proportionem; et idem est de textore et de reliquis artificibus.

1164 a 1 Deinde cum dicit: *Hic quidem igitur* etc., ostendit quomodo propter defectum analogi turbatur amicitia. Et circa hoc duo facit. Primo proponit causam quare huiusmodi perturbatio contingere non potest circa iustitiae commutationem. Et dicit quod hic, scilicet in commutationibus politicis, inventa est quaedam communis mensura, scilicet denarius, ad quem sicut ad mensuram omnia commutabilia referuntur et eorum pretium per denarios mensuratur, et ideo certum esse potest quid pro quo reddendum sit. Sed ea quae secundum amicitiam commutantur, puta affectus et obsequia amicorum, appretiari pecunia non possunt.

1164 a 3 Et ideo secundo, ibi: *In amicitia autem* etc., ostendit quomodo propter defectum analogi amicitia perturbatur. Et primo ostendit ex eo quod non fit recompensatio ab uno amico alteri; secundo ex eo quod non recompensatur id quod quaerebatur, ibi: *Contendunt autem* etc. Circa primum duo facit: primo ponit causam perturbationis amicitiae; secundo ostendit in quibus amicitiis hoc contingat, ibi: *Accidunt autem talia* etc. Circa primum considerandum est quod recompensatio amicitiae attenditur secundum duo. Primo quidem quantum ad interiorem affectum amoris, et quantum ad hoc dicit quod quandoque in amicitia contingit quod amator accusat eum quem amat quoniam, cum ipse superabundanter amet, non redamatur ab eo quem amat, et quandoque sua accusatio est iniusta, puta si contingat quod nihil habeat in se unde sit dignus amari. Secundo fit recompensatio amicitiae quantum ad exteriora dona vel obsequia, et quantum ad hoc dicit quod multotiens ille qui amatur accusat amatorem quia, cum prius repromiserit sibi omnia, tandem nihil perficit.

1164 a 6 Deinde cum dicit: *Accidunt autem* etc., ostendit in quibus amicitiis haec contingant. Et dicit quod praedictae mutuae accusationes inter amatorem et amatum accidunt quando amator amat amatum propter delectationem, amatus autem amat amatorem propter utile. Contingit autem quandoque quod ista non existunt, quia scilicet nec amatus exhibet amatori delectationem nec amator amato utilitatem, et ideo fit dissolutio amicitiae, cum non permaneant illa propter quae sola amicitia erat; non enim se invicem propter se ipsos amabant, sed propter praedicta, scilicet utilitatem et delectationem, quae non sunt permanentia, et ideo nec tales amicitiae sunt permanentes. Sed, sicut supra dictum est, amicitia quae est propter bonos mores est permanens, quia secundum eam amant se invicem amici propter se ipsos.

1164 a 13 Deinde cum dicit: *Contendunt autem* etc., ostendit quomodo amicitia turbatur per hoc quod non recompensatur id quod quaerebatur, sed aliud. Et dicit quod multotiens amici contendunt ad invicem cum non recompensentur eis illa quae appetunt, sed quaedam alia; cum enim aliquis non potitur eo quod desiderat, simile est ac si nihil ei fieret. Et ponit exemplum de quodam citharoedo cui quidam repromisit quod, quanto melius cantaret, tanto plus ei daret; cum autem in mane post cantum petiisset repromissiones sibi adimpleri, respondit promissor quod ipse pro delectatione reddiderat ei delectationem, quia versa vice in aliquo eum delectaverat. Et si quidem citharoedus quaerebat delectationem, sufficienter se habet recompensatio facta, si vero

21 conservatur] servatur Φ(-P6) 28 quod *coni, cum* FxEd2 V6 *sec.m.* Er2 PdV10 Wi] quidem Tf-F^d2 Ve) enim Φ(βηΐηι quod P6 si *sec.m.* Ao) 31 ut *om.* Ψ 31-32 dictum est in V] in V dictum est Ψ (quod *add.* FxEd2 V6) 38 proponit] ponit Kr ψ *Cf. lin.* 55 40 commutationem] communicationem Φ 41 commutationibus] communicationibus Φ 43 commutabilia] communicabilia Φ 54 contendunt *coni, ex Arist.* 1164 a 13 (*cf. infra lin.* 88) *cum* VeZa *sec.m.* Ao P] contempnunt Θ 61 contingit *coni, cum* BglBg3 FlEd2 V6Za *sec.m.* Er2 PSWi] convenit ®(conveniunt A0P1) contingunt *pr.m.* PSWi 63 redamatur FOOPdV2 Wi F'Ed2 *pr.m.* P] redimatur Φχ(-P7) P5 *sec.m.* P reamatur ®2(-BxFOOxP5PdV2) *sec.m.* S readamatur P7 Za redematur Bx reametur *pr.m.* S *hom.om* Ve *Cf. supra* VIII *c.* 5 *lin.* 108 *cum adn.* *qq* nec FxEd2 VeZa *sec.m.* SWi] non Φ *sec.m.* P *obsc. pr.m.* PSWi (*an* nua = natura ?) 92 sed *coni, cum* FxEd2 V6 *sec.m.* Er2P7 PdV2V10 S] et Θ (*om. pr.m.* Pd) 100 versa *coni, cum* FxEd2 V6 *sec.m.* Er2Kr Pd S] vera Φ (una Er1 P7 BgxBg3OOxP6V2 *sec.m.* P10 *om. spatio vac. relicto pr.m.* P10 Bo) una Za *obsc. pr.m.* PSWi (una *sec.m.* PWi)

26 Albertus *Lect.* f. i68va : «in omnibus amicitiis quae sunt inter *personas* dissimiles». 32 Cap. 8, 1133 a 5-14 ; 9, 1133 a 21 - b 6. 40-41 Albertus *Lect.* f. x68va : «hic, id est in politicis commutationibus». 49 Cf. adn. ad Arist. 1164 a 3. - Robertas Grosseteste *Notula* (adn. marg. ad 1164 a 3 : «In amativa» in Et P11 V12 Sk2) : «scilicet illa quae dicitur ab amore qui et eros dicitur» ; Albertus *Lect.* f. i68va : «Secundo ibi : *In amativa,* ponit impedimentum in amicitia delectabilis, quam vocat amativa ab amore libidinoso. Et dicit quod vir qui quaerit delectationes in muliere accusat si ipse superamans non ametur... ». Cf. supra adn. ad VIII c. 8 lin. 164-165. 54 Lin. 1164 a 13. 57 Lin. 1164 a 6. 61 Cf. supra lin. 49 cum adn. 84 Lib. VIII 3, 1156 b 11-12 ; cf. 4, 1157 a 20-21.

promissor quaerebat delectationem, citharoedus autem lucrum, non est bene facta communicatio, quia unus eorum habet quod quaerebat, alius autem non; ille enim qui exhibet aliquid ad illa attendit quibus indiget et horum gratia dat illa quae dat.

1164 a 22 Deinde cum dicit: *Dignitatem autem* etc., docet remedia contra praedictas amicitiae turbationes. Et circa hoc duo facit: primo docet quae sint observanda ad hoc quod pax amicitiae conservetur; secundo determinat quandam dubitationem, ibi: *Dubitationem autem habent* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit ad quem pertineat aestimare dignam recompensationem in amicitiis; secundo ostendit qualiter huiusmodi recompensatio fiat, ibi: *In quibus autem non fit* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod aestimatio dignae recompensationis pertinet ad eum qui primo accepit bénéficium; secundo ostendit quomodo ex eius defectu sequitur accusatio in amicitiis, ibi: *Praeaccipientes autem* etc. Dicit ergo primo quod ordinare dignitatem recompensationis pertinet ad utrumque, scilicet ad eum qui ante dedit et ad eum qui ante accepit beneficium. Sed tamen ille qui ante dedit videtur concedere iudicium recompensationis illi qui accepit, sicut dicitur de Protagora philosopho quod, cum doceret discipulos, iubebat quod discipulus honoraret eum muneribus quantum dignum sibi videbatur dare pro his quae eo docente sciebat < et > tantum accipiebat ab unoquoque eorum. In talibus enim amicitiae obsequiis sufficit quibusdam quod eis redditur secundum aestimationem recipientium beneficia et sic videntur sufficienter mercedem recipere, quia merces datur viro, scilicet benefico, non autem rei exhibitae, et ideo sufficiens videtur esse merces quae sufficit viro, etiam si non aequiparet beneficium.

1164 a 27 Deinde cum dicit: *Praeaccipientes autem* etc., ostendit quomodo perturbatio amicitiae provenit ex defectu eorum qui primo accipiunt. Et dicit quod illi qui primo accipiunt pecuniam, ante scilicet quam serviant, deinde nihil faciunt eorum quae promiserunt, quia forte promissiones fuerunt superfluae, convenienter accusantur, quia non perficiunt ea quae promiserunt. Et hoc coguntur facere Sophistae, quia pro omnibus quae sciunt nihil daretur eis, si committerent arbitrio discentium sicut Protagoras faciebat, eo quod tota eorum scientia in quibusdam apparentibus et frivolis consistit. Sic igitur isti convenienter accusantur, dum non faciebant illa pro quibus mercedem accipiebant.

1164 a 33 Deinde cum dicit: *In quibus autem* etc., ostendit quomodo debeat fieri recompensatio in amicitiis. Et primo < quantum ad amicitias > quae sunt secundum virtutem; secundo quantum ad alias amicitias, ibi: *Non tali autem existente* etc. Dicit ergo primo quod, si non fiat collatio beneficii propter confessionem, id est promissionem alicuius certi ministerii, sicut in praedictis fiebat, [contingit quandoque] quod illi qui ante dant beneficia aliquibus propter ipsos accipientes et non intuitu alicuius recompensationis, manifestum est ex praedictis in VIII quod tales sunt inaccusabiles. Hoc enim pertinet ad amicitiam quae est secundum virtutem, in qua facienda est retributio respiciendo ad electionem sive affectum facientis; electio enim maxime pertinet ad amicitiam et virtutem, sicut supra dictum est. Et sicut hoc observatur in amicitia quae consistit in communicatione virtutis, sic etiam observandum est in communicatione philosophiae, puta inter magistrum et discipulum; non enim dignitas philosophiae quam quis addiscit potest mensurari secundum pecuniam nec potest discipulus aequivalens pretium magistro reddere, sed forte reddendum est illud quod sufficit, sicut etiam Deo et parentibus.

1164 b 6 Deinde cum dicit: *Non tali autem* etc., ostendit qualiter fiat recompensatio in aliis amicitiis. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *Quantum enim* etc.; tertio respondet tacitae quaestioni, ibi: *Oportet autem forte* etc. Dicit ergo primo quod, si non sit talis datio, quod scilicet aliquis det amico propter se

104 communicatio] commutatio F7Ed2 *Sed cf. Arist.* 1164 a 21 127 Protagora T(-V8Za Ed2)] Pitagora <D(Pictagora AsDbP7 BgOOP'P'PdVW4) Pytagora Ao Ed2 pithagora Za Pitatagora (!) V8 *Cf. infra lin.* 148-149 128 iubebat *coni, ex Arist.* 1164 a 25 *cum sec.m.* AOP7 P5] videbat Θ (volebat *sec.m.* P10 et *praem.* FŒd2) 129 muneribus] in *praem.* Ao ψ 129-130 dignum sibi videbatur] sibi dignum videbatur Bg1 sibi videbatur dignum Ψ 130 et *coni, cum sec.m.* AOP5] *om.* Θ 143 faciunt *coni, cum* F*Ed2 V8Za] faciant Θ 148 committerent *coni, cum* Kr *sec.m.* SWi] committerentur Φ(-Kγ se commiterent *sec.m.* Ao) committeretur 'F(commiteret *pr.m.* S V8 se committunt Za) 148-149 Protagoras] Pitagoras Φ (Pictagoras DbEr2P7 Bg1BoOO1P3P5P8PdV2V10) *hom.om.* Za Ed2 *Cf. supra lin.* 127 *cum adn.* 155 Et primo] *om.* Ti-FŒd2 *add. ante* 154 in amicitiis Za *sec.m.* V8) 155 quantum ad amicitias *coni, cum* F7Ed2 *sec.m.* P] *om.* Θ 155-156 quae... secundo] *om.* Φ 160-161 contingit quandoque Θ] *secl.* 164 inaccusabiles *coni, ex Arist.* 1164 a 35 *cum* V8Za *sec.m.* Er1Er2 Bx] in accusatione Θ

113 Cap. 2, 1164 b 22. 117 Lin. 1164 a 33. 121 Lin. 1164 a 27. 135-138 Albertus *Lect.* f. 168vb : «Merces autem viro, hoc sumptum est ex verbis Ysiodi, et sensus est quod viro reddenda est merces secundum utilitatem quam consequitur recipiens» ; *Comm.* p. 561 b : «Homerus dicit etiam quod viro cuilibet hoc modo merces debetur, et tanta quantam eam aestimat ille qui ministerium viri accipit». - Aliter nec ipse recte Michael Ephesinus, p. 466, 16-22 ; O8, f. 193ra : «In talibus placet hoc, scilicet 'Merces autem viro' ...Est autem hoc 'Merces autem viro', ab Esiodo : 'Merces autem viro sufficiens erit', ait ille. Quod autem dicit tale quid est : Oportet virum mercedem accipere convenientem et analogam *operi* quod operatus est, vel operatae ab ipso *actioni*». 157 Lin. 1164 b 6. 164 Cap. 13, 1163 a 21-23. 169 Lib. VIII 13, 1163 a 22-23 ; cf. III 5, 1113 b 5-6. 181 Lin. 1164 b 10. 182 Lin. 1164 b 20.

ipsum, sed in aliquo recipiendo sit dantis intentio, oportet quod fiat retributio quae videatur ambobus digna, scilicet et danti *et* accipienti. Et, si hoc non contingat, debet aestimare dignam recompensationem ille qui prius habuit beneficium; et hoc non solum est necessarium, sed etiam iustum.

1164 b 10 Deinde cum dicit: *Quantum enim utique* etc., probat propositum. Et primo per rationem; secundo per auctoritatem legis, ibi: *Alicubi autem* etc. Dicit ergo primo quod, quantum aliquis est adiutus per beneficium amici in amicitia utilis, aut quantum acceptat delectationem in amicitia delectabilis, tantum dignum est quod recompenset, quia sic etiam videtur fieri in emptionibus, quod scilicet quantum aliquis aestimat rem, pro tanto emat eam. Quantum autem aliquis sit adiutus ex beneficio vel quantum acceptet delectationem, ipse maxime scire potest qui est adiutus vel delectatus et ideo necessarium et iustum est quod eius existimationi committatur recompensatio.

U64 b 13 Deinde cum dicit: *Alicubi autem* etc., ostendit idem ex auctoritate legis. Et dicit quod in aliquibus civitatibus lege statuitur quod non fiat aliqua vindicta circa voluntarias conventiones, si postea aliquis eorum se deceptum reputet, quasi oporteat ut, si aliquis voluntarie credidit alicui beneficium suum vel obsequium, quod solvatur secundum eius indicium cui credidit secundum modum primae communicationis. Existimant enim legislatores quod ille cui a principio concessum est, magis iuste debet ordinare recompensationem quam ille qui ei concessit. Et hoc ideo quia multa sunt quae non aequaliter appretiantur illi qui iam habent ea et illi qui de novo volunt ea accipere; videtur enim singulis quod propria bona quae dant sint digna multo pretio. Sed tamen retributio debet fieri in tantum quantum aestimant recipientes.

1164 b 20 Deinde cum dicit: *Oportet autem* etc., respondet tacitae quaestioni dicens quod ille qui recepit beneficium debet appretiare ipsum non secundum hoc quod ei videtur dignum postquam iam habet, sed quantum appretiabatur ante quam haberet. Solent enim homines appretiari bona temporalia adepta minus quam quando ea non habita cupiebant et praecipue in necessitate existentes.

186 videatur] videtur Er2 ψ (*om.* Bgl) 199 emat] amat Er1 emit Ψ 201 acceptet *coni, cum* P7] acceptat Θ (*hom. om.* Wi) 223 recepit] recipit Φ V6

193 Lin. 1164 b 13. 226-229 Cf. Gregorius *Hom. in Ev.* II XXXVI 1 (PL 76, 1266 A-B) ; ipse Thomas Za-Z/ae q<2 a Σ ad 3 ; q-33 a.2 ; *Lect. super Ioan,* c.4 lect.2 in v.13 ; *Coll, de X praec.* (ed. Mandonnet t. 4, p. 417) ; infra c. 7 lin. 136-148.

2

1164 b 22 Dubitationem autem habent et talia. Puta utrum oportet omnia patri attribuere et oboedire, vel laborantem quidem medico oboediendum, ducem exercitus autem ordinandum bellicosum? Similiter autem amico magis vel studioso ministrandum? Et benefactori reddendum gratiam magis vel amico dandum, si ambobus non contingit? § Igitur omnia talia certe quidem determinare non facile; multas enim et omnimodas habent differentias et magnitudine et parvitate et bono et necessario. Quoniam autem non omnia eidem reddendum, non immanifestum. § Et beneficia quidem retribuendum ut in multum magis quam donandum amicis, et quemadmodum mutuum cui debet reddendum magis quam amico dandum. § Forte autem neque hoc semper. Puta liberando a latronibus, utrum solventem contraliberandum et utique quicumque sit? Vel non capto, ex-
1165 a petenti autem, reddendum? Vel patrem liberandum? Videbitur enim utique et se ipso magis patrem. § Quod igitur dictum est, universaliter quidem debitum reddendum, si autem superexcedat datio bono vel necessario, ad hoc declinandum. Quandoque enim neque est aequale praeexistentiam retribuere, cum hic quidem studiosum sciens benefaciat, huic autem redditio fiat quem existimat malum esse. Neque enim accommodanti quandoque reaccommodandum; existimans quidem enim lucrari accommodavit epiikei existenti, hic autem non sperat lucrari a malo; sive igitur veritate sic habet, non aequalis dignitas, sive habet quidem non sic, existimant autem, non utique videbitur inconvenientia facere. § Quod quidem igitur multotiens dictum est circa passiones et actiones rationes similiter habent determinatum his circa quae sunt. § Quoniam quidem igitur non eadem omnibus reddendum neque patri omnia, quemadmodum neque Iovi sacrificantur, non immanifestum. Quia autem altera parentibus et fratribus et amicis et benefactoribus, singulis propria et congruentia attribuendum. Sic autem et facere videntur: ad nuptias quidem enim vocant cognatos (his enim commune genus),

28 determinare **ALRtT** *(lin.* 24) : delectare Rp1·2'3 *(corr. sec.m.* Ba'SlT^ Rp3) *om.* Rp4 31 in multum **ALRtT** *(lin.* 43) : iniustum Rp *(corr. sec.m.* Ba^lVl3 *om.* Pl4) 34 Puta liberando a T *(? lin.* 53-54) : Puta liberanti a **LRt** Putanda liberanda Rp1'2·3 Putanda liberanti Rp4 35 utique **R** : si **L** *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.* 35 capto ALRp4T *(lin.* 59) : *om.* R(-Rp4) 1165 a 2 se ipso R(-Rp4) : sui ipsius LRp4 *(nec non sec.m.* Rp3) 3 superexcedat RtRp2'3'4 (-dit As1) T *(lin.* 72, 73-74) : superextendat LRp1 4 hoc Rp3T *(lin.* 75) : haec AL^ Pl1 Sk2) h' *cett.* 5 praeexistentiam A(KbLbOb) R(-Rp*) : amici *praem.* LRp4 *(nec non sec.m.* Vl3Rp*) (Cum dicit: «amici praeexistentiam», non proprie et principaliter sumit amıcum. Neque enim est in graeco *filu,* sed *etairu* [=ἑταίρου]. Sed amicum dicit quia sociale et amicabile opus praeoperatus est praebeneficiando *Roberti Grosseteste notula in* EtPl1 Sk2Tx) alterius A (=ἑτέρου Mb) *corr. marg. hic loco* amici *ponend., lin.* 1165 b 12, *unius coi. errore, perperam ins.* R(-Rp4) *Cf. adn. ad* 1165 b 12. 7 quem **ALRtT** *(lin.* 80) : quoniam Rp1'4 quidem (-dam Pl4) Rp2'3 7 existimat **ALRtRp4T** *(lin.* 80) : existimant Rp1'2'3 9 epiikei *Ant. transl.ÇRa,)* **T** (? *cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikei (epy- epyey-) **LR** 12 Quod quidem igitur **T** *(lin.* 68, 94) : Quod igitur **LRt** Quod quidem Rp

et quae circa hoc utique actiones, et in kedea autem maxime existimant cognatos obviare, propter idem. § Videbitur autem utique nutrimento quidem parentibus oportere maxime sufficere, ut debentes et causis essendi melius quam sibi ipsis in haec sufficere. Et honorem autem, quemadmodum diis. Non omnem autem parentibus; neque enim eundem patri et matri neque rursus eum qui sapientis vel eum qui ducis exercitus, sed paternum, similiter autem et maternum. Sed et omni seni honorem eum qui secundum aetatem, assurrectione et inclinatione et talibus. Ad amicos autem rursus et fratres, confidentiam et omnium communicationem. Sed et cognatis et contribulibus et civibus et reliquis omnibus semper tentandum proprium attribuere, et comparare quae singulis existentia secundum proprietatem et virtutem vel usum. § Eorum quidem igitur quae unius generis facile iudicium, differentium autem difficilius. Non tamen propter hoc quidem recedendum, sed ut utique continget, sic determinandum.

33 quae **T** *(lin.* 151) : qui **LR**

1164 b 22 *Dubitationem autem habent* etc. Postquam Philosophus ostendit quod amicitia conservatur per recompensationem proportionalem, hic movet quasdam dubitationes circa beneficia amicorum et recompensationes eorundem. Et primo movet dubitationes; secundo solvit eas, ibi: *Igitur omnia talia* etc. Circa primum movet tres dubitationes. Quarum prima est utrum circa omnia oportet magis beneficia patri < attribuere > et oboedire ei quam quibuscumque personis aliis, vel circa quaedam sit magis oboediendum aliis, puta quod laborans, id est infirmus, magis debet oboedire medico quam patri, et homo bellicosus magis debet ordinari praecepto ducis exercitus quam praecepto patris. Secunda dubitatio est utrum aliquis magis debeat ministerium exhibere amico suo vel homini virtuoso. Tertia dubitatio est utrum homo debeat magis retribuere benefactori pro gratia suscepta quam dare amico, si ita contingat quod homo non possit utrique satisfacere.

1164 b 27 Deinde cum dicit: *Igitur omnia talia* etc., solvit praedictas quaestiones. Et primo solvit in generali; secundo solvit in speciali, ibi: *Et beneficia quidem* etc. Dicit ergo primo quod omnia huiusmodi determinare per certitudinem non est facile, quia circa praedicta potest attendi differentia multipliciter et secundum omnem modum, scilicet secundum magnitudinem et parvitatem, puta quod aliquis est virtuosus vel amicus vel benefactor vel multum vel parum, et similiter quandoque est differentia secundum bonum et necessarium, puta ministrare virtuoso seu amico videtur esse melius, sed ministrare benefactori videtur esse magis necessarium. Hoc tamen in talibus est manifestum quod non omnia sunt eidem exhibenda, sed quaedam eis, quaedam aliis.

Deinde cum dicit: *Et bénéficia quidem* etc., solvit praemissas quaestiones in speciali. Et primo solvit tertiam dubitationem; secundo solvit primam, per quam etiam datur intelligi solutio secundae, ibi: *Quoniam quidem igitur non eadem* etc. Circa primum tria facit. Primo docet quid sit communiter observandum. Et dicit quod ut in pluribus magis debet homo retribuere benefactori quam dare gratis amico, si utrumque fieri non possit, sicut etiam magis debet reddi mutuum quam gratis dari amico. Eodem enim modo homo tenetur secundum moralem honestatem ad retribuendum beneficia sicut secundum legalem iustitiam ad mutuum reddendum. 1164 b 31

Secundo ibi: *Forte autem neque hoc* etc., ponit casum in quo fallit hoc quod dicitur. Et dicit quod forte hoc quod dictum est non est semper observandum. Puta in casu in quo aliquis potest liberari a latronibus, potest esse dubitatio quid horum trium 1164 b 33

4 beneficia amicorum *inv.* Ψ 9 patri *om.* Φ 9 attribuere *coni, ex Arist.* 1164 b 23 *cum* Za] *om.* Θ (exhibere *post* 8 magis *add.* FlEd2) 10 personis aliis] *inv.* V3 V4 Ψ 17 magis] *ante* debeat **Kr** BglCl Ψ *ante* homo **P1** *om.* BoO1 25 facile *coni, cum* As BgiErP6 F'Ed2 V6Za *sec.m.* AoEriEriKrP7 CU^PdV10 SWi] facere Θ *cf. supra* V c. 15 *lin.* 142 *cum adn.* 33-34 necessarium. Hoc tamen in talibus *Inc.* 32®· *peda* 43 ut] *om.* BxEr1 ^*(add. sec.m.* S)

6 Lin. 1164 b 27. 13-14 Albertus *Lect.* f. i6çvb : «Et in bellis virum bellicosum ordinari secundum praeceptum ducis exercitus et non patris ». ‖ Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 470, 21-22 ; O8,*f. 194Tb « Similiter et, si potestatem habeamus et potentatum eligere duces exercitus, quem pater praeceperit eligemus, repellentes potentem exercitum ducere » ; Albertus *Comm.* p. 563 b. 23 Lin. 1164 b 31. 41 Lin. 1165 a 14.

sit potius faciendum, quorum primum est utrum scilicet homo debeat liberare de manu latronum eum qui quandoque ipsum solvit a vinculis, quicumque ille sit? Secundum est, si benefactor non sit captus et petat sibi in aliquo alio satisfieri, an sit ei retribuendum? Tertium est utrum homo debeat liberare patrem a latronibus? Et hoc tertium est prae omnibus magis eligendum; videtur enim quod homo debeat magis liberare patrem etiam quam se ipsum.

1165 a 2 Tertio ibi: *Quod igitur dictum est* etc., ostendit qualiter sit observandum quod prius dictum est. Et primo ostendit propositum; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Quod quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod illud quod dictum est, scilicet quod debitum sit reddendum magis quam gratis dandum, est universaliter observandum, sed si gratuita donatio excedat in bono virtutis, puta si sit alicui multum virtuoso ministrandum, vel si excedat in necessario, puta cum imminet alicui liberare patrem, debet magis ad hoc declinare. Quandoque enim contingit quod non potest aequiparari hoc quod aliquis retribuit beneficiis praeexistentibus alicui gratuitae dationi, puta cum ex una parte aliquis beneficium confert ei quem scit esse virtuosum, ex alia parte fit retributio ei quem aliquis aestimat malum esse. Nec est mirum si benefactori quandoque non est retribuendum, quia neque etiam accommodanti quandoque debet homo reaccommodare: contingit enim quandoque quod aliquis malus accommodet alicui virtuoso, aestimans se acquirere aliquod lucrum ex eo, virtuosus autem non sperat lucrum si mutuet malo; si igitur secundum veritatem ita se habet quod ille sit malus, manifestum est quod non est aequalis dignitas quod retribuatur ei et quod detur bono, si autem non ita se habet quod benefactor sit malus, sed ita existimat ille qui recepit beneficium, non videtur inconveniens facere, si magis det gratis studioso.

1165 a 12 Deinde cum dicit: *Quod quidem igitur* etc., infert quoddam correlarium ex dictis. Patet enim ex his quae nunc dicta sunt verum esse id quod multotiens dictum est, scilicet quod rationes quae sunt circa actiones et passiones humanas non possunt habere aliquid determinatum secundum certitudinem sicut nec ea circa quae sunt.

Deinde cum dicit: *Quoniam quidem igitur* etc., 1165 a 14 solvit primam dubitationem. Et primo ostendit quod non omnia sunt patri exhibenda; secundo determinat quae quibus exhibenda sint, ibi: *Videbitur autem utique* etc. Dicit ergo primo non esse immanifestum quod non sunt eadem omnibus reddenda, unde nec patri sunt reddenda omnia, sicut nec apud Gentiles omnia sacrificantur Iovi, sed quaedam aliis diis. Quia ergo alia debentur parentibus et fratribus et amicis et benefactoribus, singulis eorum sunt attribuenda ea quae sunt eis propria et quae ad eos pertinent; et eadem ratio est de virtuosis. Et hoc etiam homines observare videntur, quia ad nuptias, secundum quas fit propagatio generis, vocant homines cognatos, quibus est commune genus, et similiter ad actiones quae sunt circa nuptias vocantur consanguinei, et propter eandem rationem aestimant homines quod consanguinei debeant occurrere in kedea, id est in conventione in qua tractatur de nuptiis agendis.

Deinde cum dicit: *Videbitur autem* etc., ostendit 1165 a 21 quae quibus sint attribuenda. Et primo manifestat propositum; secundo ostendit in quibus hoc sit facile et in quibus difficile, ibi: *Eorum quidem igitur* etc. Dicit ergo quod in his quae pertinent ad sustentationem quae est per nutrimentum, videtur quod filii maxime debeant sufficientiam praebere parentibus, sunt enim in hoc debitores eis sicut causis essendi per generationem, unde et circa haec quae pertinent ad conservationem ipsius esse magis debent subvenire parentibus quam sibi ipsis. Similiter etiam parentibus debent homines honorem tamquam causis essendi, sicut et diis. Non tamen omnem honorem debent homines parentibus, quia neque eundem honorem debent patri et matri, neque iterum patri debet homo honorem qui debetur sapienti vel qui debetur duci exercitus, sed patri debet homo honorem paternum et matri maternum. Similiter etiam et cuilibet seni debetur honor propter aetatem in assurgendo et inclinando eis et in huius-

75 hoc BxPdVW E^KOΦ'Y4 F*Ed2 V*] h' *celt. Cf. Arist.* 1165 a 4 *cum adn.* 82 retribuendum] reddendum Ψ 91-92 recepit] recipit O(-V4) P Ve 107 patri *coni, ex Arist.* 1165 a 15 *cum* ZaHr] fieri P fratri Wi FJEd2 *om.* SP2V8 (unde... reddenda *hom.om.* Φ) 113 etiam] et «I^-Bg^dV10 in Er1 *om.* P6 Er2Kr) 119 in2] *om.* Ci^-AsBg1?1?6 *pr.m.* V10 O'P5V3) Wi Za (id est *ante* in2 *om.* P1?* *pr.m.* V10 in2 *corr. in* id est *sec.m.* N™) 119 in3] *om.* ψ (*add. sec.m.* PS) 139 et cuilibet] in ciuilibus Ψ (in *etiam* Er1 et quilibet Ao) *Sed cf. Arist.* 1165 a 27 140 eis] ei S F1 *perperam*

68 Lin. 1165 a 12. 69 Lin. 1164 b 31-32. 97 Lib. I 3, 1094 b 11-22 ; 11, 1098 a 26-29 ; II 2, 1103 b 34 - 1104 a ii. 104 Lin. 1165 a 21. 108-109 Aliter Michael Ephesinus, p. 473, 7-10 ; O8, f. ip5vb : « Quemadmodum, ait, non omnia sacrificantur Iovi. Erant enim quaedam quae non fas videbatur Gentilibus sacrificare Iovi : canes enim et serpentes et alia quaedam multa non sanctum videbatur sacrificium offerre Iovi, patri secundum Gentiles existent! et virorum et deorum » ; Albertus *Comm.* p. 565 a. 119-120 Michael Ephesinus, p. 473, 19-20 ; O8, f. 195 vb . «Tales autem et ad kedea ducendum ; kedea autem sunt ante nuptias conventiones [seu commutationes]» ; Albertus *Lect.* f. i7ora : «Et hoc patet ex consuetudinibus hominum, qui ad nuptias et kedea, id est conventiones quae fiunt ante nuptias, vocant illos qui sunt unius generis, cum huiusmodi actiones sint ad conservationem generis» ; *Comm. p.* 564 a. - Aliter nec ipsum recte *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «In kedea proprium nomen loci» (!). 124 Lin. 1165 a 33.

modi. Amicis autem et fratribus debet homo fiduciam et communicationem omnium. Et similiter consanguineis et his qui sunt unius tribus et concivibus et reliquis huiusmodi semper tentandum est attribuere id quod est proprium unicuique et adaptare singulis ea quae eis competunt secundum proprietatem, puta aetatis, et virtutem, puta sapientiae, et usum officii, sicut duci exercitus.

1165 a 33 Deinde cum dicit: *Eorum quidem igitur* etc., ostendit in quibus hoc sit facile et difficile. Et dicit quod iudicium de talibus est facile in his quae sunt unius generis, puta quod magis est subveniendum magis consanguineo inter duos consanguineos vel magis sapienti inter duos sapientes, sed difficilius est iudicare de differentibus, puta utrum magis sit subveniendum sapientiori vel magis consanguineo. Et quamvis hoc sit difficile determinare, non tamen oportet recedere ab huiusmodi consideratione, sed determinare id quod dictum est sicut fieri potest.

151 quae] qui *coni, ex Arist.* Plo(?) Ed3 *Cf. Arist.* 1165 a 33 *cum adn.*

146-148 Aliter Michael Ephesinus, p. 474, 13-15 ; O8, f. ipôra : «et aliorum unumquemque moribus digne adinventione, vita, operibus, operationibus ». - Albertus *Lect.* f. xyora : « secundum proprietatem, id est officium vel statum, et secundum virtutem, id est habitum regentem in actu, et secundum usum illorum in operatione *[legend,* comparatione ?] ad nos maxime » ; *Comm.* p. 565 b « secundum propriam dignitatem et secundum propriam virtutem et secundum proprium usum quo nobis coutuntur ».

1165 a 36 Habet autem dubitationem et de eo quod est dissolvi amicitias
1165 b 1 vel non ad non permanentes. § Vel ad eos quidem qui propter utile vel propter delectabile amici existunt, cum non adhuc haec habeant, nihil inconveniens dissolvitur: illorum enim erant amici, quibus deficientibus, rationabile non amare. § Accusabit autem utique aliquis si propter utile vel propter delectabile amans simulet propter morem. Quod enim in principio diximus, plures differentiae fiunt amicis cum non similiter existimant et sint amici. Cum quidem igitur decipiatur quis et suspicetur amari propter morem, nihil illo tale operante, se ipsum causetur utique; cum autem ab illius simulatione decipiatur, iustum accusare decipientem et magis quam eos qui nummisma violant, quanto alterius malignitas circa honorabilius mala operatio. § Si autem acceptet ut bonum, fiat autem malus et videatur, utrum adhuc amandum? § Vel non possibile, si quidem non omne amabile, sed bonum. Neque oportet; amatorem mali enim non oportet esse neque assimulari pravo. Dictum est autem quoniam simile simili amicum. § Utrum igitur confestim dissolvendum? § Vel non omnibus, sed insanabilibus propter malitiam. Directionem autem habentibus magis adiuvandum ad morem quam substantiam, quanto melius et amicitiae magis proprium. Videbitur autem utique dissolvens nihil inconveniens facere; non enim huic vel tali amicus erat, alteratum igitur impotens resalvare recedit. § Si autem hic quidem permaneat, hic autem epiikes magis fiat et multum differat virtute, utrum utendum amico? § Vel non contingit. In magna autem distantia maxime manifestum fit, puta in his quae ex pueritia amicitiis; si enim hic quidem permaneat puer secundum mentem, hic autem vir sit qualis optimus, qualiter utique erunt amici, neque placentes eisdem neque gaudentes et tristati? Neque enim circa ad invicem haec existent ipsis, sine his autem non erat amicos esse; convivere enim non possibile. Dictum est autem de his. § Utrum igitur nihil alienius ad ipsum habendum quam si non factus esset amicus numquam? § Si autem memoriam habere factae consuetudinis et quemadmodum amicis magis quam extraneis existimamus oportere largiri, sic et factis attribuendum aliquid propter antefactam amicitiam, cum non propter superabundantiam malitiae dissolutio fiat.

1165 b 3 dissolvitur **RT** (? *lin.* 27) : dissolvi **AL** *sec.m.* **Rt** 10 illius **LRt** : istius **Rp** 12 alterius malignitas **R**(-**Rp**4 *post* circa **Rt**) **T** *(lin.* 51) : *om.* **LRp**4 (alterius *ante* 1165 a 5 praeexistentiam *[cf. adn. ad loc.) legend.;* malignitas *loco* mala operatio [=κακουργία] *legend.)* 12 mala **ALR** : *an om.* **T** *(cf. lin.* 52) ? 13 malus **ALT** *(lin.* 64) : malum **R** 14 utrum adhuc **A**(=ἀρ'ἔτι LbMbOb) **LT** *(lin.* 66) : virtus **A**(=ἀρετη Kb) **R** 23 epiikes *Ant. transl.(Ha)* **T** *(cf. supra* 1137 a 31 *cum. adn.)* : epieikes (epy- epyey-) **LR** 29 existent **AL**1 **L**2(NxRn) **Rt** : existunt **L**2(P13Ha) **Rp** 30 convivere **AL**1 **L**2(RnHa) **RtRp**4**T** *(lin.* 120) : commune L^N1?13) **Rp**1-2-3 31 alienius **R**(-**Rp**4 alieni **RtSl** alienus **Rp**2b *pr.m.* **Rp**3) **T** *(lin.* 8, 128) : magis alienum **LRp**4 32 quam (=ἤ) **ART** *(lin.* 129) : secundum quod (=ij) **L** 32 Si autem(=ei δέ) **RtRp**1'2'3 **T** *(lin.* 131) : Vel oportet(=TQ δει) **AL** Si autem oportet **Rp**4

1165 a 36 *Habet autem dubitationem* etc. Postquam Philosophus determinavit de his quae pertinent ad conservationem amicitiae, hic determinat ea quae spectant ad eius dissolutionem. Et circa hoc duo facit: primo inquirit quando debeat dissolvi amicitia; secundo ostendit qualiter homo se debeat habere ad amicum post amicitiae dissolutionem, ibi: *Utrum igitur nihil alienius* etc. Circa primum duo facit: primo inquirit de dissolutione amicitiae ad eos qui mutantur a pristina condicione; secundo de dissolutione amicitiae ad eos qui in eodem statu permanent, ibi: *Si autem hic quidem permaneat* etc. Circa primum tria facit: primo proponit dubitationem; secundo ponit solutionem quantum ad amicitiam utilis et delectabilis, ibi: *Vel ad eos quidem* etc.; tertio quantum ad amicitiam quae est propter virtutem, ibi: *Si autem acceptet* etc. Dicit ergo primo quod dubitatio est utrum debeat dissolvi amicitia vel non debeat ad eos qui non permanent in eadem condicione secundum quam amici erant.

1165 b 1 Deinde cum dicit: *Vel ad eos quidem* etc., solvit dubitationem quantum ad amicitiam utilis vel delectabilis. Et primo ostendit qualiter huiusmodi amicitiae dissolvantur; secundo ostendit quomodo circa eas fiant iuste accusationes, ibi: *Accusabit autem* etc. Dicit ergo primo quod non est inconveniens si dissolvatur amicitia ad eos qui sunt amici propter utile vel propter delectabile, cessante utilitate vel delectatione; quia secundum has amicitias homines amant delectationem et utilitatem, non personas hominum propter se ipsas, unde, deficiente utilitate vel delectatione, rationabile est quod desinat amicitia.

1165 b 4 Deinde cum dicit: *Accusabit autem* etc., ostendit quomodo circa huiusmodi amicitias oriantur iuste accusationes. Et dicit quod iuste aliquis accusabit illum qui, cum amet propter utilitatem vel delectationem, simulat se amare propter moralem virtutem. Ut enim in principio huius tractatus dictum est, plures sunt differentiae amicitiae, unde potest contingere quod non similiter, id est secundum unam amicitiae speciem, aliqui sunt amici et existimantur esse, puta si sunt amici propter utilitatem et existimantur esse propter virtutem. Et in hoc casu, si ille qui se existimat amari propter virtutem decipiatur ex se ipso, ita quod ille qui eum amat nihil operetur ad huiusmodi deceptionem, ille qui deceptus est debet causari contra se ipsum; sed quando decipitur per alterius simulationem, iustum est quod accuset decipientem multo magis quam eos qui corrumpunt nummismata, in quantum malignitas illius qui simulat virtutem consistit in operatione quae est circa rem honorabiliorem; multo enim honorabilior virtus quam pecunia, unde qui falso simulant virtutem maligniores sunt his qui fingunt falsam monetam.

1165 b 13 Deinde cum dicit: *Si autem acceptet* etc., solvit praedictam quaestionem quantum ad amicitiam quae est secundum virtutem. Et primo ostendit quod ad eos qui non permanent in virtute est amicitia dissolvenda; secundo quomodo sit dissolvenda, ibi: *Utrum igitur* etc. Circa primum duo facit. Primo iterat quaestionem. Si enim aliquis acceptet ad suam amicitiam quasi bonum et postea fiat malus, ita quod eius malitia videatur manifeste, quaestio est utrum debeat postmodum amari.

1165 b 14 Secundo ibi: *Vel non possibile* etc., solvit hanc quaestionem. Et dicit duo, quorum unum est quod non est possibile quod ille cuius malitia manifestatur ametur a virtuoso, quia virtuoso non potest esse amabile quodcumque, sed solum bonum honestum. Secundum est quod non oportet eum qui iam factus est malus amari, id est non est utile neque decens, quia non oportet quod homo amet malum neque quod assimuletur pravo viro. Et hoc sequeretur si conservaretur amicitia ad eum qui est malus: dictum est enim supra quod simile simili est amicum et ita non potest esse quod diu conservetur amicitia ad malum nisi sit aliqua similitudo malitiae.

1165 b 17 Deinde cum dicit: *Utrum igitur* etc., ostendit qualiter sit talis amicitia dissolvenda. Et primo proponit quaestionem, utrum scilicet homo statim debeat dissolvere amicitiam ad eum qui factus est malus.

1165 b 18 Secundo ibi: *Vel non omnibus* etc., solvit quaestionem. Et dicit quod hoc non est faciendum in omnibus ut statim amicitia dissolvatur, sed solum in illis qui propter magnitudinem malitiae sunt insanabiles,

8 alienius O'f-Bg^oBxErT'P^PdV10) PWi] alienus Ei4P10Pd Ed2 alienum Za alicuius BglBoBxV10 Φ2 *om.* P6 S F1 V6 17 acceptet *coni, ex Arist.* 1165 b 13 (*cf. infra lin.* 57 *cum adn.*) *cum* F1 *sec.m.* Ao P] accepte Φ attemptent PWi attempnent S attemptet Za attentet V® acciperet Ed2 25 iuste *Cf. infra lin.* 36 30 non] et *praem.* ψ 35 iuste] *om.* Φ *Cf. lin.* 36 43-44 existimantur] existimant Φ *sec.m.* P (43-44 puta... existimantur *hom.om. pr.m.* P 43-44 puta... esse *hom.om.* Za) 51 malignitas *coni, ex Arist.* 1165 b 12 *cum* FxEd2] mastiginia PWi Za maginia S operatio V® *sec.m.* Ao *om.* Φ 57 acceptet *coni, ex Arist.* (*cf. supra lin.* rj *cum adn.; infra lin.* 63)] acceptat Θ (*corr. sec.m.* C1 accipieat Ed2) 64 amicitiam] aliquem *add.* FxEd2 *Sed cf. Arist.* 1165 b 13 64 quasi] quendam P7 quarundam O1 aliquem *sec.m.* P3 q[...] V2 *om. spatio vac. relicto pr.m.* ErP3 64 bonum] vel malum *add.* Kr et virtuosum *add. sec.m.* Ps [,,.]vel *praem. pr.m.* N* *om. spatio vac. relicto pr.m.* AoErP3V2 75 sequeretur] consequeretur Φ(-OOX) *Cf. supra* III *c.* 13 *lin.* 133 *cum adn.*

7 Lin. 1165 b 31. 12 Lin. 1165 b 23. 15 Lin. 1165 b 1. 17 Lin. 1165 b 13. 25 Lin. 1165 b 4. 39 Cap. 2, 1164 b 28-30 ; aut potius VIII 3, 1156 a 6-8. 62 Lin. 1165 b 17. 77 Lib. VIII 8, 1159 a 33 - b 10 ; cf. 1, 1155 a 32-35 ; 3. 1156 b 20-21, 34-35 ; 4, 1157 b 2-3.

id est non possunt de facili reduci ad statum virtutis. Si autem aliqui sunt qui suscipiant directionem, ut scilicet possint reduci ad statum rectitudinis, magis est eis auxilium ferendum ad recuperandum bonos mores quam ad recuperandum substantiam amissam, in quantum virtus melior est et magis propria amicitiae quam pecunia. Cum autem dissolvit aliquis amicitiam ad eum qui factus est malus, non videtur aliquid inconveniens facere, quia non erat amicus huic vel tali, id est vitioso, sed virtuoso, et ideo ex quo alteratur a prima dispositione, amicus qui non potest eum reducere ad salutem convenienter recedit ab eius amicitia.

1165 b 23 Deinde cum dicit: *Si autem hic quidem* etc., agit de dissolutione amicitiae < ad eos qui in eodem statu permanent >. Et primo movet quaestionem. Si enim unus amicorum permaneat in pristino statu, alius autem fiat magis virtuosus, ita quod fiat magna differentia virtutis inter utrumque, quaestio est utrum ille qui profecit in virtute debeat uti ut amico illo qui non profecit.

1165 b 24 Secundo ibi: *Vel non contingit* etc., solvit quaestionem. Et dicit quod hoc non est possibile, ut scilicet proficiens conservet amicitiam ad non proficientem. Et hoc maxime apparet in magna distantia amicorum, puta in amicitiis quae fiunt ex pueritia; si enim unus permanet puer secundum mentem, alius autem fiat optimus vir, non poterunt remanere amici, cum non complaceant sibi in eisdem neque etiam de eisdem gaudeant et tristentur, et sine hoc non potest amicitia conservari, ad quam maxime requiritur quod amici convivant, non possunt autem sibi invicem convivere nisi eadem eis placeant et de eisdem gaudeant et tristentur. Et de his dictum est supra.

1165 b 31 Deinde cum dicit: *Utrum igitur nihil* etc., inquirit qualiter aliquis se debeat habere ad amicum post amicitiae dissolutionem. Et primo movet quaestionem, utrum scilicet post dissolutionem amicitiae nihil alienius vel familiarius se debeat homo habere ad amicum quam si numquam de praeterito fuisset amicus.

1165 b 32 Secundo ibi: *Si autem memoriam* etc., solvit quaestionem. Et dicit quod, quia oportet habere memoriam praeteritae consuetudinis, sicut existimamus quod magis debeat homo aliquid exhibere amicis quam extraneis, ita etiam et his qui in praeterito fuerunt amici debet homo se magis exhibere propter praeteritam amicitiam, nisi in uno casu, scilicet quando propter abundantem malitiam facta est dissolutio amicitiae; tunc enim nihil familiarius homo debet exhibere ei ad quem dissolvit amicitiam,

93 recuperandum] recuperandam T(-VeZa *hom.om. pr.m.* recuperandum *sec.rn.* S) *hom.om.* V2 103-104 ad eos... permanent *coni, ex lin.* 11-12] *om.* Θ (*add.* ad eos qui permanent in eodem statu *sec.rn.* Ao quantum ad eos qui in eodem statu permanent *sec.rn.* PdV10 quando amici sunt in eadem dispositione *sec.rn.* Bx) 112 conservet] conservat Φ(-P3 P5) P 115 permanet] permaneat P1 Za *Sed cf. Praef., p.* 199* 116 fiat] fit Ed2 119 quam] quod Φ *sec.rn.* S (118-122 et sine... tristentur *hom.om. pr.m.* S) 134 aliquid *coni, cum* Za] aliquis Θ (*om.* Kr)

123 Lib. VIII 5, 1157 b 14-25 ; 6, 1158 a 1-10, 22-25.

1166 a i Amicabilia autem quae ad amicos et quibus amicitiae determinantur videntur ex his quae ad se ipsum venisse. § Ponunt enim amicum volentem et operantem bona vel apparentia illius gratia. § Vel volentem esse et vivere amicum ipsius gratia. Quod matres ad filios passae sunt et amicorum offensi. § Hi autem conviventem et eadem eligentem vel condolentem et congaudentem amico. Maxime autem et hoc circa matres accidit. Horum autem aliquo et amicitiam determinant. § Ad se ipsum autem horum unumquodque epiikei existit, reliquis autem secundum quod tales existimant esse. § Videtur enim, quemadmodum dictum est, mensura unicuique virtus et studiosus esse. § Iste enim consentit sibi ipsi et eadem appetit secundum omnem animam et vult utique sibi ipsi bona et apparentia. Et operatur: boni enim bonum elaborare. Et sui ipsius gratia: intellectivi enim gratia, quod unusquisque esse videtur. § Et vivere autem vult se ipsum et salvari et maxime hoc quo sapit. Bonum enim studioso esse, unusquisque autem sibi ipsi vult bona. Factus autem alius nullus eliget omnia habere illud quod factum. Habet enim et nunc Deus bonum, sed ens quod quidem aliquando est. Videbitur autem utique intelligens unusquisque esse vel maxime. § Sed et convivere talis sibi ipsi vult. Delectabiliter enim ipsum facit: operatorum et enim delectabiles memoriae et futurorum spes bonae, tales autem delectabiles; et theorematibus autem abundat mente. § Condoletque et condelectatur maxime sibi ipsi; omni enim est idem et triste et delectabile et non aliud alii, impaenitibilis enim ut dicere. Inexistere utique ad se ipsum singula horum epiikei. § Ad amicum autem habere quemadmodum ad se ipsum; est enim amicus alius ipse. Et amicitia horum esse aliquid videtur et amici quibus haec existunt. § Ad se ipsum autem utrum est vel non est amicitia, relinquatur in praesenti. Videbitur autem utique sic esse amicitia secundum quod est duo vel plura ex dictis,
1166 b i et quoniam superabundantia amicitiae ei quae ad se ipsum assi-

1166 a i quae **ALRtT** *(supra c.* i *lin.* io) : qua **Rp** i quibus **ALRtT** *(lin.* 15) : quidem **Rp** 9 accidit **ALRt** : accusat **Rp**f-As1) 10 epiikei **T** *(cf. supra* 1137 » 31 *cum adn.)* epieikei (epy- epyey-) **LR** 13-14 consentit... animam et **ALR** : *an om.* **T** *(lin.* 94-95, *sed cf. lin.* 165) ? 13 consentit **ALRtT** (? *lin.* 165) : consistit **Rp** 16-17 intellectivi **ALRtT** *(lin.* 104) intellectuum **Rp** 20 eliget **R** : eligit **AL** 22 quod **ALRtRp**4 *(nec non post* quidem **Rp**1) **T** *(lin.* 128) . quidem **Rp**2'3 22 quidem (-dam Vd) **R** : quid **AL** 23 Sed et *sec.m.* Ba^&v **T** ?) **T** *(lin.* 93, 139) : Et **ALRt** S1V13 PM Sed **Rp**(- S1V13 P14) 29 Inexistere **T** (? *lin.* 165-167) : In existera **ALR** 30 epiikei **T** *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikei (epy- epyey) **LR** 30 *Ante* Ad *paragraphe interp.* **T** *(lin.* 64, 168) : *virg. tantum interp.* **A** 34 relinquatur **ALRtT** *(lin.* 180) relinquitur **Rp** 35 secundum quod **ALRp** : et **Rt** 35 ex **A**(=εκ LbMbOb) **LT** *(lin.* 183) aut [et] ex **A**(=ἢ ἐκ Kb) **R**(-C4 et *om.* As1 *exp. sec.m.* **Rp**3)

mulatur. § Videntur autem dicta et multis existere, quamvis existentibus pravis. Igitur secundum quod placent sibi ipsis et existimant epiikes esse, sic participant ipsis.
1166 b 5 Quia et valde pravorum et nephariorum nulli haec existunt sed neque videntur, fere autem neque pravis. § Differunt autem a se ipsis, et altera quidem concupiscunt, alia autem volunt, puta incontinentes: eligunt enim, pro eis quae videntur sibi ipsis bona esse, delectabilia nociva entia; hi autem rursus propter timiditatem et desidiam recedunt ab operari quae existimant ipsis optima esse. § Quibus autem multa et dura operata sunt et propter malitiam odiuntur, fugiunt vivere et interimunt se ipsos. § Quaeruntque mali cum quibus commorentur, se ipsos autem fugiunt. Recordantur enim multorum et difficilium et talia altera sperant secundum se ipsos entes, cum alteris autem entes obliviscuntur. Nihilque amabile habentes, nihil amicabile patiuntur ad se ipsos. § Neque gaudent neque condolent tales sibi ipsis. Contendit enim ipsorum anima et hoc quidem propter malitiam dolet recedens a quibusdam, hoc autem delectatur, et hoc quidem huc, hoc autem illuc trahit, quemadmodum discerpentia. § Si autem non possibile simul tristari et delectari, sed post parum tristatur quoniam delectatus est et non utique volebat delectabilia haec fieri ipsi; paenitudine enim pravi replentur. Non itaque videtur pravus neque ad se ipsum amicabiliter disponi propter nihil habere amabile. § Si utique sic habere valde est miserum, fugiendum malitiam intense et tentandum epiikea esse. Sic enim et ad se ipsum amicabiliter utique habebit et alteri amicus fiet.

n66 b 4 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees (epy- epyey- LR 7 Differunt ALRtT *(lin.* 198, 210, 217) : Differt Rp(- SI C4 ?) 7 autem RpT *(lin.* 198, 210) : enim ALRt 13 Quaeruntque ALRtT *(lin.* 216, 236) : Quare itaque Rp1-2-4 Quaerunt itaque Rp3 *sec.m.* Ba1 18 gaudent Rp(-C4) T *(lin.* 251) congaudent ALRt *(cf. Thomae comm. lin.* 253) 22 discerpentia LRt : discrepantia Rp *an* discerpentia vel discrepantia T *(cf. lin.* 264) ? 25 itaque R : utique L 27 utique LT *(lin.* 196, 282) : itaque R 28 epiikea T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikea (epy- epyey-) LR

1166 a 1 *Amicabilia autem* etc. Postquam Philosophus determinavit de conservatione et dissolutione amicitiae, hic agit de eius effectibus. Et primo ostendit qui sunt effectus amicitiae; secundo determinat de eis, ibi: *Benivolentia autem* etc. Circa primum tria facit: primo ponit qui sunt amicitiae effectus; secundo ostendit quomodo ad eos se habeant boni, ibi: *Ad se ipsum autem* etc.; tertio quomodo ad praedicta se habeant mali, ibi: *Videntur autem dicta* etc. Circa primum duo facit: primo ponit originem effectuum sive actuum amicitiae; secundo enumerat huiusmodi effectus vel actus, ibi: *Ponunt enim amicum* etc. Dicit ergo primo quod amicabilia, id est amicitiae opera, quibus aliquis ad amicos utitur et secundum quae determinantur amicitiae videntur processisse ex his quae sunt homini ad se ipsum; sic enim videtur esse unus homo alteri amicus, si eadem agit ad amicum quae ageret ad se ipsum.

Deinde cum dicit: *Ponunt enim amicum* etc., enumerat opera amicitiae. Et ponit tria, quorum primum consistit in voluntaria exhibitione beneficiorum. Et dicit quod homines ponunt illum esse ami- 1166 a 2

6 ponit] proponit Tf-FŒd2 *hom.om.* Za) 6 sunt] sint ^*(hom.om. Za)* 17 alteri] alterius T(-V6Za alterius *post* amicus S alteri *sec.m.* Wi) 20-21 primum] unum Ψ *(om.* V3)

5 Cap. 5, 1166 b 30. 8 Lin. 1166 a 10. 9 Lin. 1166 b 2. 12 Lin. 1166 a 2. 13-14 Albertus *Lect.* f. i7iva : «amicabilia, id est amicabiles operationes et amicabilia desideria». 19-20 Albertus *Lect.* f. i7iva «Secundo ibi : *Ponunt enim*, ponit illas conceptiones. Et sunt tres» ; *Comm.* p. 568 a. - Aliter et rectius ipse Thomas *U&-U&e* q.27 a.2 arg.3 «Philosophus in IX Ethicorum ponit *quinque* ad amicitiam pertinentia».

cum qui vult et operatur ad amicum bona vel apparentia gratia ipsius amici. Dicit autem: « volentem et operantem », quia unum sine altero non sufficit ad amicitiam; neque enim videtur esse amicabilis beneficientia si unus alteri benefaciat invitus vel si voluntatem opere explere negligat. Dicit autem: «bona vel apparentia», quia interdum aliquis ex amicitia exhibet alteri quae aestimat ei bona, etsi non sint. Dicit autem: «illius gratia», quia si homo exhiberet voluntarius alicui beneficia non quasi intenderis bonum illius, sed sui ipsius, non videretur esse vere amicus illius, sed sui ipsius, sicut cum aliquis nutrit equum propter commodum suum.

1166 a 4 Secundum pertinet ad benivolentiam. Quod ponit ibi: *Vel volentem esse* etc. Et dicit quod amicus vult suum amicum esse et vivere gratia ipsius amici et non propter se ipsum, ut scilicet quaerat ex eo solum proprium commodum. Et hoc patiuntur matres ad filios, quod scilicet volunt eos esse et vivere, et similiter amici cum intervenit aliqua amicitiae offensa: etsi enim non velint propter offensam amicabiliter amicis convivere, saltem volunt eos esse et vivere.

1166 a 6 Tertium pertinet ad concordiam. Quod ponit ibi: *Hi autem* etc. Quae quidem potest attendi quantum ad tria: primo quantum ad exteriorem convictum; secundo quantum ad electionem; tertio quantum ad passiones ad quas omnes sequitur gaudium et tristitia. Unde dicit quod quidam determinant illum esse amicum qui convivit, quantum ad primum, et qui eadem eligit, quantum ad secundum, et qui condolet et congaudet, quantum ad tertium. Et haec etiam considerantur in matribus respectu filiorum. Subdit autem quasi epilogando quod per aliquod dictorum determinatur amicitia; aestimant enim homines inter illos esse amicitiam in quibus horum aliquod invenitur.

1166 a 10 Deinde cum dicit: *Ad se ipsum autem* etc., ostendit qualiter circa haec se habeant boni. Et primo ostendit qualiter se habeat circa haec bonus ad se ipsum; secundo quomodo se habeat ad alterum, ibi: *Ad amicum autem* etc.; tertio movet quandam quaestionem, ibi: *Ad se ipsum autem* etc. Circa primum tria facit: primo proponit quod intendit; secundo assignat rationem cuiusdam quod dixerat, ibi: *Videtur enim* etc.; tertio manifestat principale propositum, ibi: *Iste enim* etc. Dicit ergo primo quod unumquodque praedictorum convenit homini virtuoso respectu sui ipsius, aliis autem qui non sunt virtuosi in tantum praedicta conveniunt respectu sui ipsorum in quantum se aestimant virtuosos esse.

Deinde cum dicit: *Videtur enim* etc., assignat 1166 a 12
rationem eius quod secundo dictum est. Ideo enim unusquisque amicabilia patitur ad se ipsum secundum quod aestimat se virtuosum, quia virtus et virtuosus videntur esse mensura unicuique homini; in unoquoque enim genere habetur pro mensura id quod est perfectum in genere illo, in quantum scilicet omnia alia iudicantur vel maiora vel minora secundum propinquitatem vel remotionem a perfectissimo; unde, cum virtus sit propria perfectio hominis et homo virtuosus sit perfectus in specie humana, consequens est ut ex hoc accipiatur mensura in toto humano genere.

Deinde cum dicit: *Iste enim* etc., manifestat prin- 1166 a 13
cipale propositum. Et primo ostendit quod virtuoso convenit respectu sui ipsius id quod pertinet ad beneficientiam; secundo id quod pertinet ad benivolentiam, ibi: *Et vivere autem vult* etc.; tertio id quod pertinet ad concordiam, ibi: *Sed et convivere* etc. Dicit ergo primo quod virtuosus maxime vult sibi ipsi bona et vera et apparentia (eadem enim sunt apud ipsum vera et apparentia bona); vult enim sibi bona virtutis, quae sunt vera hominis bona. Nec huiusmodi voluntas in eo est vana, sed huiusmodi bona etiam operatur ad se ipsum, quia boni hominis est ut laboret ad perficiendum bonum: dictum est enim in II quod virtus facit habentem bonum et opus eius etiam reddit bonum. Et hoc etiam vult et operatur gratia sui ipsius, id est gratia intellectivae partis, quae est principalis in homine; unumquodque autem videtur id maxime esse quod est principale in eo, virtuosus autem semper ad hoc tendit ut operetur id quod est conveniens rationi et sic patet quod semper vult sibi bonum secundum se ipsum.

Deinde cum dicit: *Et vivere autem* etc., ostendit 1166 a 17
quomodo virtuoso respectu sui ipsius conveniat id quod pertinet ad benivolentiam. Et dicit quod virtuosus maxime vult vivere se ipsum et conservari in esse et praecipue quantum ad illam animae par-

25 unum *coni, cum* FlEd2 *sec.m.* AoEra SWi] unus Θ 34 sed *coni, cum* Fl Za *sec.m.* Pd AoEr2P' Wi] sicut si Φ (si *om.* AsBoBxClErlVW V3) sicut sed *pr.m.* PWi (sed *dei. sec.m.* P) sicut et *pr.m.* S *hom.om.* Ed2 V6 50 ad] *om.* ψ *(add. sec.m.* S) *Sed cf. supra* II *c.* 4 *lin.* 75; *c.* 5 *lin.* 107 79 videntur] videtur T(om. *pr.m.* videntur *sec.m.* Wi) 90 respectu *coni, cum* BglBxP6 Er2 S FŒd2 V6Za *sec.m.* KrP7 Wi] respectus Θ (respectu respectus V2) 95 ipsi] *om.* Ψ *Sed cf. Arist.* 1166 a 15 102 eius etiam] *inv.* P7 ¥*(hom.om. pr.m.* eius etiam *sec.m.* S) etiam *om.* PU310 V4

50-51 Cf. supra II 5, 1105 b 23 ; 3, 1104 b 14-15. 64 Lin. 1166 a 30. 65 Lin. 1166 a 33. 68 Lin. 1166 a 12. 69 Lin. 1166 a 13. 80-81 Cf. supra VIII c. 12 lin. 171-172 cum adn. 92 Lin. 1166 a 17. 93 Lin. 1166 a 23. 95-96 Cf. supra III 10, 1113 a 25-33. 101 Cap. 6, 1106 a 15-23. 105-106 Cf. infra 1166 a 22-23 › 9· 1168 b 30-35 ; X ii, 1178 a 2-3.

tem cui inest sapientia. Si enim homo est virtuosus, oportet quod velit id quod est sibi bonum, quia unusquisque vult sibi ipsi bona; bonum autem est virtuoso suum esse, quod scilicet sit virtuosus. Si autem contingeret quod aliquis homo fieret alius, puta si secundum fabulas homo transformaretur in lapidem vel asinum, nullus curaret an illud in quod transformaretur haberet omnia bona et ideo unusquisque vult se esse in quantum conservatur id quod ipse est. Id autem quod maxime conservatur idem in suo esse est Deus, qui quidem non vult sibi aliquod bonum quod nunc non habeat, sed nunc habet in se perfectum bonum et ipse semper est quod aliquando est, quia est immutabilis. Deo autem maxime sumus similes secundum intellectum, qui est incorruptibilis et immutabilis, et ideo esse uniuscuiusque hominis maxime consideratur secundum intellectum. Unde virtuosus, qui totus vivit secundum intellectum et rationem, maxime vult se ipsum esse et vivere; vult enim se esse et vivere secundum id quod in eo permanet. Qui autem vult se esse et vivere principaliter secundum corpus, quod transmutationi subiacet, non vere se vult esse et vivere.

1166 a 23 Deinde cum dicit: *Sed et convivere* etc., ostendit quomodo virtuoso competat respectu sui ipsius id quod pertinet ad concordiam. Et primo quantum ad convictum. Et dicit quod virtuosus maxime vult convivere sibi ipsi, scilicet revertendo ad cor suum et secum meditando. Hoc enim facit delectabiliter: uno quidem modo quantum ad memoriam praeteritorum, quia memoria bonorum quae operatus est est sibi delectabilis; secundo quantum ad spem futurorum, habet enim spem bene operandi in futuro, quae est sibi delectabilis; tertio quantum ad cognitionem praesentium, abundat enim secundum mentem theorematibus, id est considerationibus veris et utilibus.

Secundo ibi: *Condoletque* etc., ostendit quod virtuosus habet concordiam ad se ipsum secundum passiones. Et dicit quod ipse maxime condolet et condelectatur sibi ipsi, quia toti sibi, id est quantum ad partem sensitivam et intellectivam, est idem triste et delectabile et non aliud alii, quia videlicet pars sensitiva in eo adeo est rationi subiecta quod sequitur motum rationis vel saltem non vehementer renititur; non enim ducitur a passionibus sensitivae partis ut postea passione cessante paeniteat de eo quod iam fecit contra rationem, sed quia semper secundum rationem agit non de facili paenitet et ita maxime consentit sibi ipsi. Ultimo autem epilogando concludit quod praedicta conveniunt virtuoso respectu sui ipsius. 1166 a 27

Deinde cum dicit: *Ad amicum autem* etc., ostendit quomodo praedicta conveniant virtuoso respectu amici. Et dicit quod virtuosus se habet ad amicum sicut ad se ipsum, quia amicus secundum affectum amici est quasi alius ipse, quia scilicet homo afficitur ad amicum sicut ad se ipsum. Videtur igitur quod amicitia in aliquo praedictorum consistat quae homines ad se ipsos patiuntur et quod illi vere sint amici quibus praedicta existunt. 1166 a 30

Deinde cum dicit: *Ad se ipsum autem* etc., movet quandam dubitationem, utrum scilicet sit amicitia hominis ad se ipsum. Et dicit quod ista quaestio relinquenda est in praesenti, quia magis pertinet ad nomen quam ad rei veritatem. Amicitia enim videtur esse inter quoscumque secundum quod eis com- 1166 a 33

122 et] *om.* ¥*(add. sec.m.* PS) 149-150 cognitionem] sensum *praem.* Ψ(-P* Za sensus Ed2 sensum cognoscentem S) *Veri simile est ipsum Thornam* sensum *primo scripsisse quod postea, ne cognitionem corporalium intellexeris, in* cognitionem *correxit; cf. De mem.*, 1, 449 b 27-28 *cum comm. Thomae (nec non Rhet.*, I, 11, 1370 a 34-35; *infra* X *c.* 3 *lin.* 189-191) 161 renititur *coni, cum* F1 *sec.m.* Pd AoEr2 Wi] remittitur Θ (renittıtur Za)

120-121 Albertus *Lect.* f. i7irb : « Quarto videtur inconvenienter loqui nominans eum quı declinat a virtute 'alium factum' [1166 a 20]. Videtur enim secundum hoc, cum 'alius' sit relativum diversitatis substantiae [Prıscianus see. Thomam *Super I Sent*, d.9 q.i a. 1 arg.i (cf. *I&* q.31 a.2 arg.i), re vera tamen apud Priscianum non invenitur], quod incidat in errorem Pytagorae, qui dicebat quod anima transit de uno corpore in aliud ». - Non tamen « Pictagoricas fabulas » commemorat hic ipse Thomas, secundum quas contingit « quamlıbet animam in quodlibet corpus ingredı » (Aristoteles *De anima I* 8, 407 b 21-23, quem laudat Thomas *Contra Gent.* II 73), cum animam hominis in corpus lapidis ingredi non liceat dicere, sed fabulas poeticas dicentes «in nova... mutatas... formas corpora» (Ovidius *Metam.* I, 1-2) ; secundum has enim homo transformatur in lapidem, velut Battus quem Mercurius «vertit in durum silicem» *(ibid.* II, 705-706) aliique plures saxei facti *(ibid.* II, 819-832 ; IV, 554"56o ; V, 230-249 ; VI, 301-313 ; XIV, 753-758), aut etiam in asinum, velut arte magica Lucius (Apuleıus *Metam.* III xxiv-xxv) ; cf. etiam Augustinus *De civ. Dei* XVIII xvi-xvii (PL 41, 573-574), quem laudat Thomas *De pot.* q.6 a.5 arg.6. 127-128 Michael Ephesinus, p. 481, 17-19 ; O8, igSra : « Hoc enim demonstravit per hoc ipsum : 'Habet enim et nunc Deus bonum, sed ens quod quıd alıquando est', id est Deus ens» ; Albertus *Lect.* f. i7ivb : « Et sic maxime accedit ad esse dıvınum, qui nunc habet bonum perfectum, sed ens quod quid aliquando, id est quicquid umquam fuit modo est quia nihil de esse suo aliqua mutatione vel tempore interrumpitur ; habet enim totum esse suum simul » ; *Comm.* p. 571 b. 143 Cf. Is. xlvi8 : « Redite praevaricatores ad cor» ; Ps. lxxxiv* : «in eos qui convertuntur ad cor» ; Eccli. xxi7 : «qui timet Deum convertetur ad cor suum»; Baruch π80 : « Et convertetur ad cor suum » ; Luc. xv17 : « In se autem reversus » ; Gregorius *Moralia* XXV vu 18 (PL 76, 330 A) : « ad corda nostra redeamus». Cf. infra lin. 239-240. 151-152 Albertus *Lect.* f. i72ra : « Delectatur etiam in praesentibus, quia mens sua plena est theorematibus, id est contemplationibus, in quibus delectatur » ; *Comm.* p. 572 a ; *Lexicon verborum graecorum*..., p. 262*: Theorema: speculatum». Cf. Thomas infra X c. 6 lin. 179-180. 158-165 Albertus *Lect.* f. i72rb : «Praeterea, theologi dicunt contrarıum, scılicet quod sensualıtas semper est corrupta et semper repugnat spırıtuı et ınde est quod nullus sine peccato... Ad 4 dicendum quod theologi loquuntur de pugna quantum ad venialia peccata quae semper manet, quae tamen non est simpliciter pugna, quia venialia non sunt directe contra rationem, sed dispositıones ad ea quae sunt contraria rationı». 181-183 Albertus *Lect.* f. i72ra : « Sed tamen in quantum aliquis habet ad se ipsum duo vel plura de dictis conceptionibus, sic videtur amicitia alicuius esse ad se ipsum... » ; *Comm.* p. 572 b. - Aliter Michael Ephesinus, p. 482, 16-19, 26-27 : Θ8»

petunt duo vel tria ex praedictis, et, cum ad aliquos superabundanter amicitiam habemus, haec assimulatur dilectioni quam habet homo ad se ipsum; unde, cum aliquis vult commendare amicitiam suam ad alterum, consuevit dicere; «Ego diligo eum sicut me ipsum». Unde non refert quantum ad rei veritatem utrum nomen amicitiae dicatur respectu sui ipsius, ex quo ipsa res amicitiae superabundanter competit homini ad se ipsum.

1166 b 2 Deinde cum dicit: *Videntur autem* etc., ostendit qualiter mali se habeant ad praedicta amicitiae opera. Et primo ostendit quod haec non possunt convenire malis; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi; *Si utique* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Differunt autem* etc. Dicit ergo primo quod praedicta amicitiae opera videntur multis convenire respectu sui ipsorum, quamvis sint pravi. Tamen considerandum est quod in tantum participant praedictis amicitiae operibus ad se ipsos in quantum placent sibi ipsis et aestimant se esse virtuosos. Sed nulli eorum qui sunt valde pravi et nepharii neque praedicta conveniunt neque convenire videntur, et fere nullis pravis videntur convenire praedicta. Raro enim inveniuntur homines pravi qui aestiment se virtuosos, suam malitiam non cognoscentes.

1166 b 7 Deinde cum dicit: *Differunt autem* etc., manifestat propositum. Et primo ostendit quod pravis non convenit respectu sui ipsorum opus amicitiae quod pertinet ad beneficientiam; secundo quod neque illud quod pertinet ad benivolentiam, *ibi: Quibus autem multa* etc.; tertio quod nec etiam illud quod pertinet ad concordiam, ibi: *Quaeruntque mali* etc. Dicit ergo primo quod mali differunt a se ipsis in quantum scilicet alia concupiscunt secundum partem sensitivam et alia volunt secundum rationem, sicut patet de incontinentibus, qui loco eorum quae secundum rationem indicant esse sibi bona appetunt delectabilia quae sunt eis nociva; alii autem propter timiditatem et pigritiam praetermittunt operari ea quae secundum rationem indicant sibi bona. Et sic dupliciter carent beneficientia ad se ipsos, uno modo in quantum operantur sibi nociva, alio modo in quantum vitant sibi proficua.

1166 b 11 Deinde cum dicit: *Quibus autem* etc., ostendit quod eis non convenit ad se ipsos opus quod competit ad benivolentiam. Et dicit quod illi a quibus facta sunt multa et gravia mala, ita quod propter se ipsos ab hominibus odiuntur, non volunt se esse et vivere; sed est eorum vita eis taediosa, cognoscentes se omnibus esse graves, et ita fugiunt vivere in tantum quod quandoque interimunt se ipsos.

Deinde cum dicit: *Quaeruntque mali* etc., ostendit 1166 b 13 quod non conveniat malis opus pertinens ad concordiam. Et primo quantum ad convictum. Non enim possunt mali sibi ipsis convivere revertendo ad cor suum, sed quaerunt alios cum quibus commorentur colloquendo et cooperando eis secundum exteriora verba et facta. Et hoc ideo quia, statim secum cogitando de se ipsis, recordantur multa et gravia mala quae in praeterito commiserunt et praesumunt se similia facturos in futurum, quod est eis dolorosum; sed, quando sunt cum aliis hominibus, diffundendo se ad exteriora, obliviscuntur suorum malorum. Et sic, cum nihil in se ipsis habeant quod sit dignum amari, nihil amicabile patiuntur ad se ipsos.

Secundo ibi: *Neque gaudent* etc., manifestat quod 1166 b 18 non habent secum concordiam quantum ad passiones. Et dicit quod tales neque congaudent neque condolent sibi ipsis. Anima enim eorum est in quadam contentione contra se ipsam, in quantum scilicet pars sensitiva repugnat rationi, et ex una parte dolet si recedat a delectabilibus, propter malitiam in eo dominantem quae causât huiusmodi tristitiam in parte sensitiva, ex alia autem parte delectatur secundum rationem quae iudicat mala esse vitanda, et sic una pars animae trahit hominem malum ad unam partem, alia autem pars trahit eum ad partem contrariam, ac si anima eius in diversas partes discerperetur et contra se ipsam discreparet.

Tertio ibi: *Si autem non possibile* etc., removet 1166 b 22 quandam dubitationem. Posset enim aliquis dicere non esse possibile quod homo pravus simul de eodem doleat et delectetur, et hoc quidem verum est quantum ad sensum utriusque, quamvis causa utriusque simul inesse possit secundum diversas animae partes. Dicit ergo quod, si non sit possibile quod homo pravus simul perfecte tristetur et delectetur, tamen parum post delectationem tristatur de hoc ipso quod delectatus est et vellet quod huiusmodi delec-

204 et] id est Φ *Sed cf. Arist.* 1166 b 5 242 statim *coni, cum* Er2] stant Θ (fiant V4 *corr.* cum stant *sec.rn.* V10 Ao SWi) 251 gaudent] gaudens Ψζ-F1 Za) *Cf. Arist.* 1166 b 18 *cum adn.* 258 eo Θ] *an* eis? *Cf. lin.* 253-254; *sed cf. lin.* 261-263 272 perfecte] partem P in partem S secundum eandem partem V6Za *om.* F*Ed2 *obsc. pr.m.* Wi (perfecte *sec.rn.* PSWi)

f. ig8vb : « Videbitur autem utique, ait, esse ad se ipsum amicitia non secundum quod unus est amans se ipsum, sed secundum quod duo, dicens duo et rationale nostrum, quod etsumus principaliter et proprie, et irrationale... Si autem non in duo, sed in tria, rationem et iram et concupiscentiam, non secundum quod duo, sed vel plura duobus, hoc est sed vel tria, erit ad se ipsum amicitia», quod rectius dixerimus, pace Alberti, *Lect.* f. i72ra : «Commentator autem dicit : secundum quod duo, id est secundum quod intelligens et sentiens ; sed primum melius est, propter illud quod addit . vel plura». 196 Lin. 1166 b 26. 198 Lin. 1166 b 7. 214 Lin. 1166 b 11. 216 Lin. 1166 b 13. 239-240 Cf. supra lin. 143 cum adn. 260 Cf. supra V c. 12 lin. 54.

tabilia non recepisset; homines enim pravi replentur paenitentia, quia videlicet, impetu malitiae vel passionis cessante quo mala faciunt, secundum rationem cognoscunt se mala egisse et dolent. Et sic patet quod pravi non disponuntur amicabiliter ad se ipsos propter hoc quod non habent in se ipsis aliquid amicitia dignum.

Deinde cum dicit: *Si utique sic habere* etc., concludit ex praemissis quod si valde miserum est sic se habere absque amicitia ad se ipsum, intense, id est vehementi studio, fugere debemus malitiam et conari ad hoc quod simus virtuosi. Per hunc enim modum se habebit aliquis amicabiliter ad se ipsum et fiet etiam aliis amicus. πββ b 26

5

1166 b 30 Benivolentia autem amicabili quidem assimulatur, non tamen est amicitia. § Fit enim benivolentia et ad ignotos et latens, amicitia autem non. Et prius autem talia dicta sunt. § Sed neque amatio est. Non enim habet distensionem neque appetitum, amationi autem haec sequuntur. § Et amatio quidem cum consuetudine, benivolentia autem et ex repentino, quemadmodum et circa agonistas
1167 a 1 accidit; benivoli enim ipsis fiunt et complacent, cooperabuntur autem utique nihil; quod enim diximus, repente benivoli fiunt et superficialiter diligunt. § Videtur utique principium amicitiae esse, quemadmodum eius quod est amare ea quae per visum delectatio. Non enim praedelectatus specie nullus amat, gaudens autem specie nihil magis amat, sed cum et absentem desideret et praesentiam concupiscit. Sic utique et amicos non possibile esse non benivolos factos, benivoli autem nihil magis amant; volunt enim solum bona quibus sunt benivoli, cooperabuntur autem utique nihil neque turbabuntur pro ipsis. Propter quod transferens dicet quis utique ipsam otiosam esse amicitiam, diuturnam autem et in consuetudinem advenientem fieri amicitiam. § Non eam quae propter utile neque eam quae propter delectabile. § Non enim benivolentia in his fit. Beneficiatus quidem pro quibus passus est retribuit benivolentiam. iusta operans; volens autem aliquem bene operari spem habens abundantiae per illum, non videtur benivolus illi esse, sed magis sibi ipsi, quemadmodum neque amicus, si curet ipsum propter quendam ipsius usum. § Totaliter autem benivolentia propter virtutem et epiikiam quandam fit, cum huic bonus quis appareat vel fortis vel aliquid talium, quemadmodum et in agonistis diximus.

30 amicabili quidem assimulatur A(=φιλικω μὲν εοικεν Kb) RtRp2'3 T *(lin.* 22) : amicitia quidem videtur (=φιλία [cf. φιλία LbMbObl μὲν εοικεν) LRp1'4 *(nec non post* assimulatur Rp2·3) 32 non : *Inc.* i5a *pecia in* Rp1·2'3·4 33 distensionem RT *(lin.* 37 ; *cf.* IIa-IIae q.27 a.2) : intensionem L 33'34 amationi ALRt : amationem Rp 1167 a 8 factos, benivoli autem ALRtT *(lin.* 75-76) : factus, benivolentia Rp 9 quibus ALRtT *(lin.* 77) : quidem Rp 9-10 utique nihil A(=αν οὐθέν KbMbOb) LRp1'3 P14 : nihil utique A(=οὐθέν αν Lb) Rp2(-P14) Rp4 utique nihil utique Rt 11 otiosam esse amicitiam (=ἀργὴν εἶναι φιλίαν) ARtRp1'2'3 T *(lin.* 81) : principium esse amicitiae (=ἀρχὴν εἶναι φιλία) LRp4 (amicitiam As1) 18 ipsius *sec.m.* Ba1 *(ex* T ?) T *(lin.* 112 sui) : ipsum RtRp1'2'3 *om.* ALRp4 19 epiikiam T *(lin.* 117) : epieikeiam (epy- epyey- epyeykeyam) LR (-keam RtV13)

1166 b 30 *Benivolentia autem* etc. Postquam Philosophus ostendit quae sunt opera amicitiae et quibus conveniant, hic determinat de singulis horum. Praedicta autem amicitiae opera reducuntur ad tria, scilicet beneficientiam, benivolentiam et concordiam, ut supra dictum est, et ideo de his tribus nunc determinat. Primo quidem de benivolentia, quae consistit in interiori affectu respectu personae; se-

1--12 Albertus *Lect.* f. 173A : « Hic ponit deficientia ab amicitia, quae sunt sicut potentia et quasi genus remotum ad amicitiam. Et sunt tria, scilicet benivolentia, quae ordinatur ad amicitiam ex parte affectus, et concordia, quae ordinatur ad amicitiam ex parte effectus qui est in multitudine, et beneficentia, quae ordinatur ad amicitiam ex parte effectus in uno. Primo determinat de prima ; secundo de secunda, ibi : *Amicdbile autem,* cap. 7 ; tertio de tertia, ibi *Benefactores,* cap. 8». 6 Cap. 4 lin. 19-59.

eundo de concordia, quae etiam in affectu consistit, sed respectu eorum quae sunt personae, ibi: *Amicdbile autem* etc.; tertio de beneficientia, quae consistit in exteriori effectu, ibi: *Benefactores autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod benivolentia non est amicitia; secundo ostendit quod est amicitiae principium, ibi: *Videtur utique* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod benivolentia non est amicitia, quae significatur per modum habitus; secundo quod non est amatio, quae significatur per modum passionis, ut in VIII dictum est, ibi: *Sed neque amatio* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod benivolentia videtur esse aliquid simile amicitiae, in quantum scilicet oportet omnes amicos esse benivolos, non tamen est idem quod amicitia.

1166 b 31 Secundo ibi: *Fit enim* etc., probat propositum per duo media. Quorum primum est quod benivolentia potest fieri ad homines ignotos, quorum scilicet experientiam aliquis non accepit cum eis familiariter conversando, sed hoc non potest esse in amicitia. Secundum medium est quod benivolentia potest esse latens eum ad quem benivolentiam habemus, quod de amicitia dici non potest. Et haec supra in principio VIII dicta sunt.

1166 b 32 Deinde cum dicit: *Sed neque amatio* etc., ostendit quod benivolentia non sit amatio, duplici ratione. Quarum prima est quod benivolentia non habet distensionem animi neque appetitum, id est passionem in appetitu sensitivo, quae animum suo impetu distendit quasi cum quadam violentia ad aliquid movens, quod quidem accidit in passione amationis, non autem in benivolentia, quae consistit in simplici motu voluntatis.

1166 b 34 Secundam rationem ponit ibi: *Et amatio quidem* etc. Et dicit quod amatio fit cum consuetudine; importat enim amatio, ut dictum est, quendam vehementem impetum animi, non autem consuevit animus statim vehementer ad aliquid moveri, sed paulatim ad maius perducitur et ideo per quandam consuetudinem amatio crescit. Sed quia benivolentia importat simplicem motum voluntatis, potest repente fieri, sicut accidit hominibus videntibus pugnas agonistarum; fiunt enim benivoli ad alterum pugnantium et placeret aspicientibus quod hic vel ille vinceret, tamen nullam operam ad hoc darent, quia, ut dictum est, homines fiunt repente benivoli et diligunt superficialiter, id est secundum solum et debilem motum voluntatis non prorumpentem in opus.

Deinde cum dicit: *Videtur utique* etc., ostendit 1167 a 3 quod benivolentia sit principium amicitiae. Et circa hoc duo facit: primo ostendit benivolentiam esse amicitiae principium; secundo ostendit cuius amicitiae principium sit, ibi: *Non eam quae propter utile* etc. Dicit ergo primo quod benivolentia videtur esse principium amicitiae, sicut delectari in aspectu alicuius mulieris est principium amationis eius. Nullus enim incipit amare aliquam mulierem nisi prius fuerit delectatus in eius pulcritudine, nec tamen statim tunc cum gaudet in aspectu formae mulieris amat eam, sed hoc est signum amationis completae quando si sit absens desiderat eam, quasi graviter ferens eius absentiam et praesentiam concupiscens. Et similiter se habet de amicitia et benivolentia; non enim possibile est aliquos esse amicos nisi prius facti fuerint benivoli, nec tamen propter hoc quod sunt benivoli possunt dici amici, quia ad benivolos pertinet hoc solum quod velint bona illis quibus sunt benivoli ita tamen quod nihil pro eis facerent neque pro eorum malis turbarentur. Unde potest aliquis translative loquendo dicere quod benivolentia est quaedam amicitia otiosa, quia scilicet non habet operationem amicabilem adiunctam; sed, quando diu durat homo in benivolentia et consuescit bene velle alicui, firmatur animus eius ad volendum bonum ita quod voluntas non erit otiosa, sed efficax, et sic fit amicitia.

Deinde cum dicit: *Non eam quae propter utile* etc., 1167 a 12 ostendit cuius amicitiae benivolentia sit principium. Et primo ostendit cuius non sit principium; secundo cuius sit principium, ibi: *Totaliter autem* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod benivolentia per diuturnitatem et consuetudinem non perducitur ad veram speciem amicitiae quae est propter utile aut delectabile.

Secundo ibi: *Non enim* etc., probat propositum. 1167 a 13 Non enim benivolentia in illam amicitiam transit

40 movens *coni, cum* F'Ed2] movet Θ   69 tunc] *om.* P6 ¥*(add. sec.m.* P)   93 veram] naturam Vc *om.* Bg3 *cancell, sec.m.* Pd *(hom.om.* Za) illam *corr. sec.m.* P' Wi *(forsitan recte)*

10 Cap. 6, 1167 a 22.   12 Cap. 7, 1167 b 17.   15 Lin. 1167 a 3.   19 Cap. 5, 1157 b 28-29.   20 Lin. 1166 b 32.   33 Cap. 2, 1155 b 34 - 1156 a 3.   36-42 Albertus *Lect.* f. i73va-vb : «Amicitia et benivolentia sunt in quiete, eo quod sunt in ratione in qua non est passio proprie dicta neque motus ; amor autem quandoque est in quiete, secundum quod sumitur amor in ratione, qui est amor amicitiae, et quandoque in motu, secundum quod amor est concupiscentiae, quia sic est passio quaedam, quia in sensitiva tantum parte sunt propriae passiones secundum quas fit alteratio, ut dicitur in VII Physicorum [5, 245 b 3] ; amatio autem semper est in motu, quia est sicut via ad amorem qui est concupiscentia [cf. Michael Ephesinus, p. 486, 32 ; O8, f. 2oora : « amatio, id est via in amicitiam »]».   45 Supra lin. 38-40.   51-54 Michael Ephesinus, p. 487, 30-31 ; O8, f. 2O0ra : « Sunt autem agonistae athletae et disco ludentes et tales » ; Albertus *Lect.* f. i74ra : « sicut patet in agonistis, id est pugilibus, quod statim aliquis aspiciens pugnam fit benivolus ad alterum».   55 Lin. 1166 b 35.   63 Lin. 1167 a 12.   65-66 Albertus *Lect.* f. i74ra : «Sicut amoris libidinosi principium est delectatio in specie mulieris visae».   90 Lin. 1167 a 18.

in qua benivolentia locum non habet; non autem habet benivolentia locum in praedictis amicitiis. Et hoc quidem manifeste apparet in amicitia delectabilis, in qua uterque amicorum vult sibi ex altero delectationem, quae quandoque est cum malo alterius et sic tollitur benivolentia. Sed in amicitia utilis potest esse benivolentia quantum ad eum qui iam recepit beneficia, qui, si iuste operetur, retribuit saltem benivolentiam pro beneficiis quae recepit; sed, si aliquis de aliquo velit quod bene se habeat et bene operetur propter spem quam habet ut per illum in bonis abundet, non videtur esse benivolus ad illum per quem sperat se abundare, sed magis ad se ipsum, sicut etiam non videtur esse amicus alicuius qui aliquam curam apponit ad bonum eius propter aliquam sui utilitatem, ut scilicet ad aliquid ipso utatur.

Deinde cum dicit *Totaliter autem* etc., ostendit H67 a 18
cuius amicitiae benivolentia sit principium. Et dicit quod universaliter benivolentia videtur esse ad aliquem propter aliquam eius virtutem et epiikiam, cum scilicet alicui videatur quod ille ad quem est benivolus sit bonus aut fortis aut aliquid huiusmodi, propter quae homines consueverunt laudari, sicut dictum est de agonistis, quibus efficimur benivoli propter fortitudinem quae apparet in eis vel propter aliquid huiusmodi.

98 locum] *ante* habet Ψ *om.* V

121 Lin. 1166 b 35 - 1167 a i

1167 a 22 Amicabile autem et concordia videtur. Propter quod non est homodoxia; hoc quidem enim et ignorantibus ad invicem existet utique. § Neque circa quodcumque consentientes concordare aiunt, puta eos qui de caelestibus; non enim amicabile de his concordare. § Sed civitates concordare aiunt cum de conferentibus consentiant et eadem eligant et operentur communiter opinata. Circa operabilia itaque concordant. § Et horum circa quae in magnitudine et contingentia ambobus existere vel omnibus. Puta civitates cum omnibus videatur principatus eligibiles esse, vel compugnare Lacedaemoniis, vel principari Putacum quando et ipse voluit. Cum autem uterque se ipsum velit, quemadmodum qui in Formistis, contendunt. Non enim est concordare sibi ipsi utrumque bene velle quodcumque, sed quod in eodem, puta cum et plebs
1167 b let epiikes optimos principari; sic enim omnibus fit quod appetunt. § Politica autem amicitia videtur concordia, quemadmodum et dicitur. Circa conferentia enim est et quae ad vitam convenientia. § Est autem talis concordia in his qui epiikes. Isti enim et sibi ipsis concordant et ad invicem, in eisdem existentes ut est dicere. Talium enim manent voluntates et non transfluunt quemadmodum Eurippus. Voluntque iusta et conferentia, haec autem et communiter appetunt. § Pravos autem non possibile concordare, tamen in parum, quemadmodum et amicos esse. Superabundantiam appetentes in utilibus, in laboribus autem et ministrationibus deficientes; sibi ipsi autem unusquisque volens haec, proximum perscrutatur et prohibet; non enim servantium commune perditur. Accidit igitur ipsis contendere, ad invicem quidem cogentes, ipsos autem non volentes iusta facere.

23 homodoxia L3RtT *(lin.* 14) : omodoxia LRp 28 itaque R : utique L 32 Putacum Rp*T *(lin.* 58) : Pictacum (-tum) LRtRp1'3 Pindarum putatum Rp* 33 Formistis T *(lin.* 62) : Fonnıssis N*Rp* Formissimis Rn Fomissis P1* Fomisis Sk2TJ Foimissıs P13 Foenissis Ha Foinissis !?(- Sk2-!1) RtRp1)3)3(-PM) 1167 b 1 epiikes T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* epieikees (epy-) LRtTu1 epieikes (epy- epyey-) Rp^Tu1) 5 qui L(-Re) RtT *(lin.* 89) : quae Re Rp 5 epiikes *Cf.* 1167 b 1 6 est T *(lin.* 95) : *om.* ALR 7 Eurippus T *(lin.* ico) : Euripus AL Rp^-Tu1) Rp3 Eurypus Rt Eucipus (Eut-) Rp2(-V13) Eucippus (Ent-) Tu1 V13 Rp* 8 autem AR : utique L 10 tamen LR . *an* nisi T *(cf. lin.* 106) ? *Cf.* 1121 a 15 *cum adn.*

1167 a 22 *Amicabile autem* etc. Postquam Philosophus determinavit de benivolentia, hic determinat de concordia. Et primo ostendit quid sit concordia; secundo ostendit quibus conveniat, ibi: *Est autem talis* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid sit concordia; secundo quomodo se habeat ad amicitiam politicam, ibi: *Politica autem amicitia* etc. Circa primum duo facit: primo determinat genus

4 Lin. 1167 b 4. 7 Lin. 1167 b 2.

concordiae; secundo materiam ipsius, ibi: *Neque circa quodcumque* etc. Dicit ergo primo quod concordia videtur ad genus amicitiae pertinere; dictum est enim supra quod ad amicos pertinet quod eadem eligant, in quo consistit ratio concordiae. Et ex hoc patet quod concordia non est homodoxia, per quod significatur unitas opinionis; potest enim contingere quod sint eiusdem opinionis etiam illi qui se invicem non cognoscunt, inter quos tamen non est concordia sicut nec amicitia.

1167 a 24 Deinde cum dicit: *Neque circa quodcumque* etc., inquirit materiam concordiae. Et primo ostendit circa quae non sit concordia. Et dicit quod non dicuntur concordare homines qui concordant circa quodcumque, sicut illi qui consentiunt sibi ipsis in speculativis, puta de his quae pertinent ad corpora caelestia; consentire enim sibi invicem in his non pertinet ad rationem amicitiae, quia amicitia ex electione est, iudicium autem de rebus speculativis est ex necessitate conclusionis et ideo nihil prohibet aliquos amicos diversa circa huiusmodi sentire et aliquos inimicos in his sibi consentire. Unde patet concordiam quae ad rationem amicitiae pertinet circa talia non esse.

1167 a 26 Secundo ibi: *Sed civitates* etc., ostendit circa quae sit concordia. Et primo ostendit in generali quod est circa operabilia. Et dicit quod civitates dicuntur concordare sibi invicem quando consentiunt circa utilia ita quod eadem eligunt et communiter operantur ea quae opinantur esse utilia. Et sic patet quod concordia est circa operabilia.

1167 a 29 Secundo ibi: *Et horum circa quae* etc., ostendit in speciali circa quae operabilia sit concordia. Et ponit duo. Quorum unum est quod concordia attenditur circa ea quae habent aliquam magnitudinem; non enim tollitur concordia aliquorum ex hoc quod in aliquibus minimis dissentiunt. Aliud autem est quod illa circa quae est concordia sint talia quae possint convenire utrique concordantium vel etiam omnibus, sive hominibus sive civibus unius civitatis; si enim aliquis consentiat alicui quod habeat id quod nullus alius potest habere, non multum pertinet ad concordiam. Et ponit exemplum de civitatibus, in quibus dicitur esse concordia quando omnibus civibus idem videtur, puta quod principes assumantur per electionem, non autem sorte vel per successionem, vel cum videtur Atheniensibus quod ineant societatem cum Lacedaemoniis ad simul pugnandum contra hostes, vel quando omnibus civibus videtur quod talis homo, puta Putacus, principetur, si tamen et ipse voluerit principari; tunc enim qui hoc volunt ei concordant. Sed, cum quilibet vult se ipsum principari, sequitur quod contendant, sicut de quibusdam recitatur in Formistis, id est in quibusdam poematibus. Non enim consistit concordia in hoc quod uterque velit sibi ipsi bonum, quamvis videatur similitudo voluntatis secundum proportionem quia uterque vult bonum sibi, quin immo hoc est contentionis causa; sed oportet ad hoc quod sit concordia quod consentiant in eodem secundum numerum, sicut cum in aliqua civitate tam plebs quam virtuosi in hoc concordent quod optimi principentur; per hunc enim modum omnibus fit illud quod desiderant quando in eodem omnes consentiunt.

Deinde cum dicit: *Politica autem* etc., ostendit qualiter se habeat concordia ad amicitiam politicam. 1167 b 2
Et dicit quod amicitia politica, sive sit civium unius civitatis ad invicem, sive sit inter diversas civitates, videtur idem esse quod concordia et ita etiam homines dicere consueverunt, scilicet quod civitates vel cives concordes habent amicitiam ad invicem, Est enim amicitia politica circa utilia et circa ea quae conveniant ad vitam humanam, circa qualia dicimus esse concordiam.

Deinde cum dicit: *Est autem talis* etc., ostendit 1167 b 4
in quibus inveniatur concordia. Et primo ostendit quod invenitur in bonis; secundo ostendit quod non invenitur in pravis, ibi: *Pravos autem* etc. Dicit ergo primo quod concordia talis qualis determi-

25.his] ipsis Ψ *(corr. sec.m.* S) 27 speculativis] non *add.* Φ1 *Cf. Praef., p.* 123* 28 conclusionis *coni, cum sec.m.* Er2] electionis Θ (argumentationis V6 *om.* P6) 30 sibi *om.* Φ 51 ponit] inducit Ψ 55 Atheniensibus *coni, cum* Bg1 KrP7 F1 Za *sec.m.* O Wi] Atthemensibus Φ (atthimensibus Db attemensibus W [de *sec.m. in spatio vac.]* mensibus Ao) Arthemensibus H-E1 Za atthe- S acteniensibus V6) 56 ineant *coni, cum* P6 FJEd2 V6Za *sec.m.* Er*Pd ErEr2V2 SWi] in eam Θ (eandem Ao) 58 Putacus] cuius Φ (= cuius *pro* eus *omisso* puta *ex haplographia* ciuis *corr. sec.m.* PdV10) puracus P purachus S furatus Wi piracus Ed2 pitacus F1 V6 pictacus Za *Cf. Arist.* 1167 a 32 *cum adn.* 58-59 principetur] principentui· Φ -V2 V4) 62 sicut de quibusdam *Inc.* 33a *peda* 62 Formistis Φ Wi Za] formisscis P formissis S F1Ed2 fornissis *(vel* foinissis) V6 *Cf Arist.* 1167 a 33 *cum adn.* 75 habeat] habet Φ (-C1) 87 pravis] malis Ψ

9 Lin. 1167 a 24. 12 Cap. 4, 1166 a 7. 14-15 Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Michaelis Ephesini, p. 490, 3, inserta), O8, f. 2Oiva : (omodoxia) « id est similis opinio seu una opinio ; dicta ab omoy, quod est simul, et doxa, quod est opinio » ; Albertus *Lect.* f. i74ra : « Dicitur enim homodoxia ab hornos, quod est unum, et doxos, quod est opinio, quasi consensus in unam opinionem ; concordia autem est unitas cordium». 55 Albertus *Lect.* f. i74va : «vel quod *Athenienses* compugnent Lacedaemoniis»., 58 Michael Ephesinus, p. 490, 16-20 ; O8, f. 2Oiva : «Et utique si videatur omni civitati imperare *Pittacum,* volente et *Pittaco,* concordat civitas *Pittaco* et iste civitati ; civitate autem non consonante imperare *Pittacum,* vel hac quidem consonante, non vult autem *Pittacus* imperare, neque sic consonantia et concordia est » ; Albertus *Lect.* f. i74va : « vel quod *Pictacus,* quidam homo discretus, in civitate, nisi ipse dissentiat, principatum accipiat». 62-63 Michael Ephesinus, p. 490, 22 ; O8, f. 2oiva «Sunt autem Foinissae poema Euripidis» ; Albertus *Led.* f. i74va . «in Foinissis, id est in illis poematibus» ; *Comm.* p. 576 b. 87 Lin. 1167 b 9.

nata est invenitur in his qui sunt virtuosi. Huiusmodi enim homines < sic > se habent quod quilibet eorum et sibi ipsi concordat et etiam concordant ad invicem, in quantum immobiliter permanent in eisdem et electionibus et operibus, quia, sicut supra dictum est, boni sunt quasi impaenitibiles; sed addit: «ut est dicere», quia non est possibile quod homines in hac vita omnimodam immutabilitatem habeant. Et ad expositionem dictorum subdit quod ideo dicuntur in eisdem existentes quia voluntates talium hominum manent fixae in bono et non transfluunt ex uno in aliud sicut Eurippus, id est quidam locus maritimus in Graecia in quo aqua fluit et refluit. Et huiusmodi homines virtuosi volunt iusta et utilia et talia communiter appetunt.

1167 b 9 Deinde cum dicit: *Pravos autem* etc., ostendit quod in pravis non est concordia. Et dicit quod pravi non possunt concordare nisi forte parum, sicut et parum possunt esse amici. Ideo autem concordare non possunt quia volunt superabundanter habere in bonis utilibus, sed volunt deficere, id est minus habere, in laboribus qui communiter imminent sustinendi vel etiam in ministrationibus, id est quibuscumque tributis vel servitiis; et, dum sibi unusquisque vult haec, scilicet superabundare in bonis et deficere in malis, inquirit de proximo suo et impedit eum ne hoc adipiscatur quod ipse cupit; et ita, dum non servant bonum commune quod est iustitia, destruitur inter eos communitas concordiae. Et sic accidit inter eos contentio, dum unus cogit alium ad hoc quod servet ei id quod est iustum, sed tamen ipse non vult alteri iustitiam facere, sed vult superabundare in bonis et deficere in malis, quod est contra aequalitatem iustitiae.

90 sic *coni, cum* Ve] *om.* Θ (ita *add.* P* *sec.m.* Wi) 100 ex) de Bgl S FlEd* V*Za *om.* PWi (in *sec.m.* P P4 ab *sec.m.* W1) 109 bonis] omnibus Ψ (bonis *pro* utilibus Ve) 110-111 imminent Φ S] fit *(exp.)* eminet P eminet P2 sibi imminent WiV* sunt eis Za fiunt et imminent F*Ed2 (-nant Ed4) 113 haec *coni, ex Arist.* 1167 b 12] hoc BxEr2O1P3P10W Er F'Ed2 V6 h' *cett.* 115 impedit *coni, cum* F'Ed2 Ve *sec.m.* Wi] impellit Θ

93 Cap. 4, 1166 a 29. 100-102 *Lexicon verborum graecorum*..., p. 262* . «Euripus : cursus aquarum mirabilis in Nigroponte». Cf. Cicero *De nat. deorum* III x 24. - Aliter sed non recte Albertus *Lect.* f. 174va : « Euripus, id est quidam ventus » ; *Comm.* P. 577 b : « quemadmodum Eurus, qui est ventus... ». 116 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn. 116-122 Albertus *Lect.* f. 174vb : « Et sic, dum non servant commune *aequalitatis iustitiae,* perditur tota *communitas,* inter eos. Et sic contendunt, *dum unus cogit alium ad id quod iustum est...* ».

7

1167 b 17 Benefactores autem bénéficiâtes videntur magis amare quam bene patientes operantes. § Et ut praeter rationem factum quaeritur. § Pluribus quidem igitur videtur quoniam hi quidem debent, his autem debetur; quemadmodum igitur in mutuis debentes quidem volunt non esse quibus debent, accommodantes autem et curant debentium salutem, sic et benefacientes velle esse patientes ut lucrantes gratias, his autem non esse curam reddere. Eppicarinus quidem igitur forte utique dicet haec dicere ipsos ex malo videntes; assimulatur enim humano, immemores enim multi et magis bene pati quam facere appetunt. § Videbitur autem utique et naturalior esse causa et non similis ei quae circa accommodantes. Non enim est amatio circa illos, sed eius quod est salvari voluntas lucri gratia; benefacientes autem amant et diligunt bene patientes, etsi nihil sint utiles neque posterius fiat utique. § Quod et in artificibus accidit; omnis enim proprium opus diligit magis quam diligatur utique ab opere animato facto;

1168 a 1 maxime autem forte hoc circa poetas accidit, superdiligunt enim isti propria poemata, diligentes quemadmodum filios. Tali utique assimulatur et quod benefactorum; bene passum enim opus est ipsorum, hoc utique diligunt magis quam opus facientem. § Huius autem causa quoniam esse omnibus eligibile et amabile. Sumus autem in actu, in vivere enim et operari; actu autem faciens opus est quodam modo; diligunt itaque opus, quia et esse. Hoc autem naturale. § Quod enim est potentia, hoc actu opus nuntiat. § Simul autem et benefactori quidem bonum quod secundum actum, quare gaudet in quo hoc; patienti autem nullum bonum in operante, sed, si quidem, conferens, hoc autem minus delectabile et amabile. § Delectabilis autem est praesentis quidem actus, futuri autem spes, facti autem memoria, delectabilissimum autem quod secundum actum et amabile similiter. Ei quidem igitur qui fecit manet opus, bonum enim diuturnum, patienti autem utile transit. § Et memoria bonorum quidem delectabilis,

25 Eppicarinus T *(lin.* 31) : Epycarinus Rp1 Epicarinus Rp' Epycarius Rp2 (S1V13 *om.* Ba4P14) Epycharinus Rt Epicarmus (-caymus C4) Rp4 Epicharmus L 26 haec ARp3 : hoc As1Ba1P14S1 h' *cett.* 27 enim1 T *(lin.* 35) : autem ALR 27 enim3 ARp(-As4) T *(lin.* 36) : autem LRt As1 32 sint ALRtT *(lin.* 51) : sunt Rp 33 fiat A(=γένοιτ' LbMb) L1 L3(N4Rn) RtRp^-Tu1) Rp3 : fiet Tu1 Rp3)4 fiant *(cf.* γένοιντ' KbOb) L2(P13Ha) 1168 a 6 in actu LRp4 Tu1 T *(lin.* 75) : actu(— ἐνεργείᾳ) ARt Rp1)3'3(-Tu1) 7 operari LRT *(lin.* 76) : agere *(ante* 6 actu *perperam ins.)* Rp1)3)3(–Tu1) ' 7 autem A(==5' LbMbOb) T *(lin.* 79) : utique A(= 8ή Kb) L itaque R *(ante* actu Rp) 7 diligunt RpT *(lin.* 81) : diligit ALRt 8 itaque RT *(lin.* 81) : utique L 12 quidem AL(-P13) Rt Tu1 Rp4 : quod P13 Rp1)2'3(-Tu1) 13 actus R *(ante* praesentis Rp) : operatio L *an* actus sive operatio T *(cf.lin.* 112-113) ? 15 actum RT *(lin.* 115) : operationem L

utilium autem non omnino vel minus; expectatio autem e converso habere videtur. § Et amatio quidem factioni assimulatur, 1168 a 20 amari autem ei quod est pati; superexcellentibus utique circa actum sequitur amare et amicabilia. § Adhuc autem quae laboriose fiunt, omnes magis diligunt, puta et pecunias possidentes accipientibus. Videtur autem bene pati quidem illaboriosum esse, benefacere autem operosum. Propter haec autem et matres amatrices magis filiorum; laboriosior enim generatio et magis sciunt quoniam ipsarum. Videbitur autem utique hoc et benefactoribus proprium esse.

20 utıque A(=δή KbLbOb) LRt autem (=δέ Mb?) utıque Rp 23 autem A(=δέ Mb) T *(lin.* 168) : utique A(=δή K^ Vl) L itaque Rp *om.* Rt 26-27 autem utıque A(= 8' &v) R : utique L (autem V12)

1167 b 17 *Benefactores autem* etc. Postquam Philosophus determinavit de benivolentia et concordia, hic determinat de beneficientia. Et primo proponit id quod circa eam accidit. Et dicit quod benefactores magis videntur amare eos quibus benefaciunt quam illi qui bene patiuntur ab eis ament operantes sibi bona.

1167 b 18 Secundo ibi: *Et ut praeter rationem* etc., movet super hoc quaestionem. Et dicit quod hoc quod dictum est habet quaestionem, quia videtur praeter rationem contingere. Bénéficiât! enim ex debito obligantur ad amandum benefactores, sed non e converso.

1167 b 19 Tertio ibi: *Pluribus quidem igitur* etc., solvit praedictam quaestionem, assignans rationem praedicti accidentis. Et primo ponit rationem apparentem; secundo assignat rationes veras, ibi: *Videbitur autem* etc. Dicit ergo primo quod pluribus videtur ratio praedicti accidentis esse quia bénéficiât! debent aliquid benefactoribus, sed benefactoribus aliquid debetur, sicut et mutuantibus; hoc autem videmus in mutuis accidere quod illi qui debent vellent non < esse > illos quibus debent, ad hoc quod essent immunes a debito, sed accommodantes quibus debetur curam gerunt de salute debentium eis, ne perdant id quod eis debetur; ita etiam videtur quod benefactores velint esse et vivere illos qui ab ipsis bene passi sunt ut acquirant ab eis gratiarum actionem; sed illi qui beneficia receperunt non curant reddere gratias, sed magis vellent absolvi ab hoc debito et ideo non multum amant benefactores. Et hanc quidem rationem Eppicarinus, id est quidam philosophus vel poeta, approbans, [hanc rationem] forte dicet quod hanc rationem dicant quidam considerantes malitiam hominum; assimulatur enim humanae consuetudini quae apud plures invenitur, multi enim sunt immemores beneficiorum et magis appetunt bene recipere ab aliis quam benefacere.

1167 b 28 Deinde cum dicit: *Videbitur autem* etc., assignat veras rationes quatuor. Circa quarum primam duo facit. Primo praefert hanc rationem ei quam supra posuit. Et dicit quod causa eius quod dictum est naturalior esse videtur ea quae nunc dicetur, quia videlicet sumitur ab ipsa natura beneficii, nec est similis rationi supra assignatae, quae sumpta est ex parte accommodantium. Accommodantes enim non amant illos quibus accommodant, sed quod volunt eos conservari in esse non est ex amore, sed propter lucrum; sed benefactores amant, secundum appetitum sensitivum, et diligunt, secundum electionem, eos qui ab eis bona recipiunt, etiam si in nullo sint eis utiles in praesenti nec expectent aliquam utilitatem in futuro.

1167 b 33 Secundo ibi: *Quod et in artificibus* etc., ponit primam rationem. Et dicit quod idem accidit de benefactoribus ad bénéficiâtes quod accidit in artificibus

10 Bénéficiât! *Cf. supra* VIII c. 11 *lin.* 26 *cum adn.* 21 accidere *coni, cum* Bgl P7 F7Ed2 V6Za *sec.m.* P3 SWi] accipere Θ 22 esse *coni, ex Arist.* 1167 b 21 *cum* ErFOP'PdVV2 FJEd2 Za *sec.m.* Bg^ xE^ ErTW10 P5 Wi] *om.* Θ *(add. post* illos Kr *sec.m.* S) 31 Eppicarinus] Eppicarius W DbV2V3 *sec.m.* P Euppycarius Ao Epy- pi«vl0 Epi- Ol S Epirannus Ed2 (-inus *vel* -mus *obsc.* AsBxErK)ip»pi® Vw BoOFKrP'Pd Fl) *Cf. Arist.* 1167 b 25 *cum adn.* 31-32 id est] scilicet Ψ 32-33 hanc rationem] *om.* FlEd2 V6Za *sed.* 33 dicant] dicit *pr.m.* PS dicunt Wi F7Ed2 V6Za *sec.m.* P10 P (dicant *sec.m.* S)

16 Lin. 1167 b 28. 31-34 Michael Ephesınus, p. 492, 12-18 ; O8, f. 2Oivb-2O2ra . «Talem autem causam eius quod est bene patientes non amare eos qui benefecerunt Epicharmus dixit, dicere multos ex malo videntes ; est autem hoc, scilicet 'videntes', idem huic scilicet 'respicientes', hoc autem, scılicet 'mali', huıc, scilicet 'ingrati', 'immemores*. Est autem quod Epicharmi tale : 'Dicunt haec multi ad solutionem quaestionis ad malıtıam respicientes bene passorum' ; ad factum enim ab ingratis respicientes, adversus omnes simpliciter sic bene passos enuntiaverunt» ; Albertus *Lect.* f. i75vb : «Et dicit quod Epycarius fuit principalis in ista sensione, qui dicit alios dicere istam solutionem 'videntes ex malo', id est informantes visionem suam vel intellectus suum ex malo poenae, quod est ipsa obligatio a qua rationem recipiunt» ; *Comm.* p. 578 b. 41 Lin. 1167 b 19-28. 42 Lin. 1167 b 17-18. 45 Lin. 1167 b 19-28. 49-50 Cf. supra IV c. 14 lin. 70-72 cum adn.

respectu suorum operum; omnis enim artifex diligit proprium opus magis quam diligatur ab eo, etiam si esset possibile quod opus illud fieret animatum; et hoc maxime videtur accidere circa poetas, qui superabundanter diligunt propria poemata sicut parentes amant filios; poemata enim magis ad rationem pertinent secundum quam homo est homo quam alia mechanica opera. Et huic assimulatur hoc quod accidit circa benefactores diligentes eos quibus benefaciunt, quia ille qui bene patitur ab aliquo est quasi opus eius et ideo magis diligunt benefactores opus suum, scilicet bénéficiâtes, quam e converso.

1168 a 5 Positis autem exemplis subiungit omnium rationem. Et dicit quod causa praedictorum est quia omnibus hominibus est eligibile et amabile suum esse, unumquodque enim in quantum est bonum est, bonum autem est eligibile et amabile. Esse autem nostrum consistit in quodam actu, esse enim nostrum est vivere et per consequens operari (non enim est vita absque vitae operatione quacumque), unde unicuique est amabile operari opera vitae; faciens autem in actu est quodam modo ipsum opus facientis, actus enim moventis et agentis est in moto et patiente; ideo itaque diligunt opus suum et artifices et poetae et benefactores, quia diligunt suum esse. Hoc autem est naturale, scilicet quod unumquodque suum esse amet.

1168 a 8 Rationem autem huius consequentiae, scilicet quod diligant opus quia diligunt esse, manifestat subdens: *Quod est potentia, hoc actu opus nuntiat.* Homo enim est in quantum habet animam rationalem, «anima» autem «est actus primus corporis physici potentia vitam habentis», id est quod est in potentia ad opera vitae; sic igitur primum esse hominis consistit in hoc quod habeat potentiam ad opera vitae. Huius autem potentiae reductionem in actu denuntiat ipsum opus quod homo facit exercendo actu opera vitae.

1168 a 9 Secundam rationem ponit ibi: *Simul autem* etc. Circa quod duo facit. Primo proponit rationem dicens quod unusquisque [enim] diligit proprium bonum, bonum autem benefactoris consistit in suo actu, quo scilicet beneficia tribuit (est enim actus virtutis), et ideo benefactor delectatur in bénéficiât© sicut in eo in quo invenitur eius bonum; sed bene patiens, qui scilicet recipit beneficium, non habet aliquod bonum honestum in operante, id est in benefactore (non enim est'virtutis actus recipere ab alio beneficia), sed, si habet aliquod bonum, hoc est bonum utile, quod est minus delectabile et amabile quam bonum honestum. Et ita patet quod minus est amabilis benefactor bénéficiât© quam e converso.

Secundo ibi: *Delectabilis autem* etc., probat quod supposuerat, dupliciter. 1168 a 13 Primo quidem quia delectabile quidem circa praesens est ipse actus sive operatio, circa futurum autem spes, circa factum autem sive praeteritum memoria; inter quae tria delectabilissimum est actus et similiter magis amabile quam spes vel memoria. Benefactori autem manet honestas proprii operis, quia bonum honestum non cito transit, sed est diuturnum, et ita delectatur in eo cui benefecit sicut in praesenti suo bono; sed utilitas quam patiens recepit de facili transit et ita beneficiariis delectatur in benefactore secundum memoriam praeteriti. Magis ergo est delectabile et amabile benefactori bonum honestum quod habet in bénéficiât© quam bénéficiât© bonum utile quod habet in benefactore.

Secundo ibi: *Et memoria* etc., probat idem dicens 1168 a 17 quod memoria bonorum, id est honestorum, quae quis in praeterito fecit est delectabilis, sed memoria bonorum utilium quae quis quandoque habuit vel omnino non est delectabilis, puta cum circa eorum amissionem est quis contristatus, vel minus est delectabilis quam memoria honestorum, puta quando aliquid ex eis remanet; sed circa expectationem futurorum videtur e converso se habere, scilicet quod magis est delectabile expectare utilia quam expectare honesta. Huius autem diversitatis ratio est quia bonum ignotum non delectat, sed solum bonum cognitum; honesta autem nemo cognoscit nisi qui habet, unde cognoscuntur si sint praeterita, non autem si solum sint futura; bona autem utilia cognoscuntur et praeterita et futura, sed auxilium praeteritorum iam pertransiit, auxilium autem quod ex eis in futurum expectatur delectat quasi remedium quoddam contra futuras necessitates; unde plus delectatur homo in spe utilium quam in memoria eorundem vel etiam quam in spe honestorum, sed in memoria honestorum plus delectatur homo quam in memoria utilium. Benefactor autem habet in bénéficiât© memoriam boni honesti, beneficiatus autem in benefactore memoriam boni utilis. Delec-

68 scilicet] id est P7 Ψ 74 est1] *om.* O^-AsP6) BoDb P *ante,* bonum Bgl P5V3 (72-74 suum... amabile *hom.om.* Wi Ed2) 75 enim *coni.]* autem Θ (75-76 consistit... nostrum *hom.om.* Ψ) 91-92 esse hominis] est hominis esse Φ^EγΓ1?6 hominis est esse O1 est *om.* Bgl) 97 proponit] ponit DbP7 Ψ 98 enim] sibi (=s1 *pro* e1) V6 *om.* F1 Za *sect.* 141 auxilium *coni, cum* P6 F1Ed2 V6Za *sec.m.* V10 P7Pd S] auxilia Θ

80-81 Cf. Aristoteles *Phys.* III 4-5, 202 a 13 - b 23. 89-90 Aristoteles *De anima* II 1, 412 a 27-28. 112-113 Robertus Grosseteste (in comm. Michaelis Ephesini ab eo transi., pro ἐνεργεία, p. 494, 2, 3, 6, 11) ; O8, f. 202rb . «actu seu operatione... actu vel operatione... actu seu operatione... operatione seu actu». Cf. adn. ad Arist. 1168 a 13. 136-148 Cf. supra c. 1 lin. 226-229 cum adn.

tabilior ergo et amabilior est benefactori beneficiatus quam e converso.

1168 a 19 Tertiam rationem ponit ibi: *Et amatio quidem* etc. Et dicit quod amare assimulatur ei quod est facere, pertinet enim ad amantem quod velit et operetur bonum ei quem amat, sed amari assimulatur ei quod est pati; faciens autem superexcellit patienti; et ideo rationabiliter his qui superexcellunt in agendo, scilicet benefactoribus et artificibus et poetis, consequitur quod ament et habeant ea quae ad amorem consequuntur.

1168 a 21 Quartam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. Illa enim quae laboriose fiunt, ab omnibus magis diliguntur, sicut illi qui proprio studio et labore possident divitias magis amant eas quam illi qui accipiunt eas ex successione parentum vel ex gratuito dono alicuius, unde sic accipientes magis sunt liberales, ut in IV dictum est. Quod autem aliquis recipiat beneficium ab aliquo est sine eius labore, sed quod aliquis alteri benefaciat est operosum, id est requirens operam et laborem. Unde rationabile est quod benefactores magis ament béneficiâtes quam e converso. Et hanc rationem confirmat per exemplum matrum quae magis amant filios quam etiam patres, tum quia magis laborant circa eorum generationem, portando et pariendo eos, quam patres, tum etiam quia matres magis possunt scire quod sint earum filii quam patres. Et hoc etiam videtur esse proprium benefactorum, ut scilicet ament béneficiâtes in quantum circa eos laborant.

164 studio] suo Φ 164 et] *ante* suo Ao *om.* Bgl P5V V6Za] operiosum PSWi (corr. *sec.m.* Wi) operatio summa Φ 164 labore] laboriose Ψ 170 operosum *coni, cum* F'Ed2

168 Cap. 2, 1x20 b 11-14·

1168 a 28 Dubitatur autem utrum oportet amare se ipsum maxime vel alium aliquem. § Increpant enim eos qui se ipsos maxime diligunt et ut in turpi amatores sui vocant. § Videturque pravus quidem sui ipsius gratia omnia agere et quanto utique deterior sit, tanto magis; accusant itaque ipsum, velut quoniam nihil a se ipso agit. Epiikes autem propter bonum et quanto utique melior sit, magis propter bonum et amici gratia, quod autem sui ipsius praeterit. § Rationibus autem his opera
1168 b 1 dissonant, non irrationabiliter. Aiunt enim oportere amare maxime maxime amicum, amicus autem maxime qui vult cui maxime vult bona illius gratia, et si nullus sciet, haec autem existunt maxime ipsi ad se ipsum. § Et reliqua utique omnia quibus amicus determinatur; dictum est enim quoniam ab ipso omnia amicabilia quae ad alios proveniunt. § Sed et proverbia omnia consentiunt, puta hoc «Una anima», et «Communia quae amicorum», et «Aequalitas amicitia», et «Genu tibiae propinquum». Haec enim omnia ad se ipsum maxime existunt; maxime enim amicus sibi ipsi. Et amandum itaque maxime se ipsum. § Dubitatur autem convenienter utris debitum sequi, ambabus habentibus credibile. § Forte igitur tales oportet sermonum dividere et determinare in quantum utrique et quo verum dicunt. Si itaque accipiamus amans sui qualiter utrique dicunt, forte utique fiet manifestum. § In opprobrium quidem igitur ducentes ipsum amatores sui vocant eos qui sibi ipsis tribuunt plus in pecuniis et honoribus et delectationibus corporalibus; haec enim multi appetunt et student circa ipsa ut optima entia, propter quod et circumpugnabilia sunt. Circa haec utique plus abundantes, largiuntur concupiscentiis et totaliter passionibus et irrationali animae. Tales autem sunt multi, propter quod et appellatio facta est a multum, pravo existente. Iuste utique sic philautus exprobratur. § Quoniam autem talia sibi ipsis tribuentes consueverunt dicere multi philautos, non immanifestum; si enim quis semper studet iusta agere ipse maxime omnium vel temperata vel qualiacumque alia eorum quae secundum virtutes et totaliter semper bonum sibi ipsi acquirit, nullus dicet philautum hunc neque vituperabit.

30 Videturque A(= δοκεῖ τε Kb) RtRp1'2'3 T *(lin.* 24) : Videtur autem A(—δοκεῖ δὲ LbMbOb) LRp4 32 itaque R : utique L 32 velut RT *(lin. 27)* : puta L(=οἷον Kb *om.* LbMbOb) *Cf. supra* 1122 b 12 *cum adn.* 33 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy-epyey-) LR 1168 b 6 quae T *(lin.* 50) : et ALR 6 proveniunt T *(lin.* 51) : perveniunt R extendit L 7 hoc AL (hec P11) Rt : hic Rp 10 itaque (=δή) AR (idemque As1 velque C4) : *om.* L 11 ambabus RtRp1-2'3 T *(lin.* 71) : ambobus LRp4 13 quo ALRt : a quo Rp 13 itaque R : utique L 16 eos AL(-P13) Rt : ipsos P13 Rp 19 plus abundantes T *(lin.* 101) : plus habentes R avari L *(Cf. Roberti Grosseteste notula supra in app. font, ad Thomae comm.* V c. 1 *lin.* 147-148 *laud.)* 20 irrationali LRtT *(lin.* 106) : irrationabili Rp» 23 philautus T (? *lin.* 110-111 *cum adn)* : philantus As4Vd *sec.rn.* C4 philautis ALRt philantis Rp (- AsWd philanti Ba1)

1168 a 28 *Dubitatur autem* etc. Postquam Philosophus determinavit de conservatione et dissolutione amicitiae et iterum de amicitiae operibus, hic movet quasdam dubitationes circa amicitiam. Et primo ex sparte amantis; secundo ex parte amatorum, ibi: *Utrum igitur quam plurimos* etc. Circa primum duo facit: primo solvit dubitationem de amore amantis quem habet ad se ipsum; secundo de amore amantis quem habet ad alterum, ibi: *Dubitatur autem et circa felicem* etc. Circa primum tria facit: primo proponit dubitationem; secundo ostendit eam esse rationabilem, ibi: *Increpant enim* etc.; tertio solvit, ibi: *Forte igitur tales* etc. Dicit ergo primo quod dubitatio est utrum oporteat quod aliquis diligat se ipsum maxime vel aliquem alium magis quam se.

1168 a 29 Deinde cum dicit: *Increpant enim* etc., ostendit dubitationem esse rationabilem. Et primo obicit pro una parte; secundo pro alia, ibi: *Rationibus autem his* etc.; tertio concludit dubitabilitatem quaestionis, ibi: *Dubitatur autem* etc. Circa primum primo inducit hoc quod homines increpant illos qui maxime amant se ipsos et hoc quod aliqui sint amatores sui reputatur quasi ad malum.

1168 a 30 Secundo ibi: *Videturque* etc., inducit quod homo pravus omnia facit propter suam utilitatem et tanto hoc magis observat quanto peior est, et quanto hoc magis facit, magis accusatur ab hominibus velut qui nihil facit extra se ipsum, id est quod sit propter bonum aliorum, sed solum propter suum. Sed homines virtuosi non agunt solum propter se ipsos, sed magis agunt propter bonum honestum et propter amicos, propter quae plerumque praetereunt suas utilitates.

1168 a 35 Deinde cum dicit: *Rationibus autem* etc., obicit pro parte contraria. Et dicit quod a praemissis rationibus dissonant opera, secundum quae homines maxime ostenduntur amare se ipsos et hoc non irrationabiliter. Primo quidem quia, sicut communiter homines dicunt, oportet hominem maxime amare eum qui maxime est nobis amicus; ille autem est alicui maxime amicus qui maxime vult ei bonum eius gratia, etiam si nullus alius sciret, quae quidem maxime existunt homini ad se ipsum (unusquisque enim maxime vult sibi bona); sic ergo patet quod homo maxime debet amare se ipsum.

1168 b 4 Secundo ibi: *Et reliqua* etc., inducit pro hac parte id quod dictum est. Et dicit quod reliqua omnia quibus determinatur et diffinitur quis sit amicus, maxime existunt homini ad se ipsum; unde supra dictum est quod omnia amicabilia quae considerantur in comparatione ad alios proveniunt ex amicabilibus quae patitur homo ad se ipsum.

1168 b 6 Tertio ibi: *Sed et proverbia* etc., inducit ad idem quaedam proverbia. Et dicit quod omnia proverbia quae vulgariter dicuntur consentiunt in hanc partem quod homo maxime diligat se ipsum, sicut quod dicitur unam esse animam duorum amicorum, et quod ea quae sunt amicorum sunt communia, et quod amicitia est quaedam aequalitas, et quod amicus se habet ad amicum sicut genu ad tibiam, quae habent maximam propinquitatem. Per haec autem omnia datur intelligi quod amicitia in quadam unitate consistit, quae maxime est alicuius ad se ipsum, et sic omnia praedicta proverbia maxime verificantur de aliquo respectu sui ipsius et hoc ideo quia homo maxime est amicus sibi ipsi. Et sic homo maxime debet se ipsum amare.

1168 b 10 Deinde cum dicit: *Dubitatur autem* etc., concludit dubitabilitatem quaestionis. Et dicit quod convenienter dubitatur quas rationes praedictorum sit debitum sequi, cum ambae habeant aliquid credibile.

1168 b 12 Deinde cum dicit: *Forte igitur* etc., solvit praemissam dubitationem. Et primo determinat modum solvendi; secundo solvit, ibi: *In opprobrium quidem igitur* etc. Dicit ergo primo quod tales sermones qui habent rationes probabiles pro utraque parte oportet distinguere et determinare quantum ex utraque parte verum dicatur et in quo. Et sic, si accipiamus qualiter aliquis dicatur amator sui secundum utramque partem obiectionum, fiet manifestum illud quod quaeritur.

1168 b 15 Deinde cum dicit: *In opprobrium quidem igitur* etc., solvit distinguendo praedictam dubitationem. Et primo ostendit qualiter dicatur amator sui secundum quod vituperatur; secundo qualiter dicatur secundum quod laudatur, ibi: *Videbitur autem utique* etc. Circa primum duo facit: primo manifestat propositum; secundo probat quod dixerat, ibi: *Quoniam autem talia* etc. Dicit ergo primo quod illi qui in opprobrium reputant esse amatorem sui, illos vocant sui amatores qui tribuunt sibi ipsis plus in bonis corporalibus, scilicet in pecuniis et honoribus et in delectationibus corporalibus, quales sunt cibo-

23 ad] aliquod Ve *om. -pr.m.* Wi *Sed cf.* A. Blaise *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens,* Strasbourg 1954, *s.v.* Reputo 26 hoc magis *inv.* Tf-F'Ed2) 26 hoc2] *om.* ψ*(add. sec.m.* S) 32 quae] quos P6* quod T" 51 proveniunt] provenerunt Φ (pervenerunt Er'P10 perveniunt Ao) 56 maxime diligat *inv.* V4 Ψ 69 dubitabilitatem *coni, ex lin.* 19] dubitationem Θ (om. Ed2 *sed pro* quaestionis *hdb.* questiones) 80 aliquis dicatur] quis dicatur Bgl aliquis dicat Db *inv.* ψ *[hom.om.* Ed2)

6 Cap. 12, 1170 b 20. 9 Cap. 10, 1169 b 3. 12 Lin. 1168 a 29. 13 Lin. 1168 b 12. 18 Lin. 1168 a 35. 20 Lin. 1168 b 10. 50 Cap. 4, 1166 a 1-2. 62-63 Cf. supra I c. 17 lin. 20-21 cum adn. 75 Lin. 1168 b 15. 87 Cap. 9, 1168 b 28. 90 Lin. 1168 b 23.

rum et venereorum; huiusmodi enim bona multitudo hominum appetit et attendunt ad ipsa homines ac si essent optima et, quia multi quaerunt in his superabundantiam quam non possunt omnes simul habere, sequitur quod circa huiusmodi bona fiant pugnae et contentiones. Illi autem qui circa talia plus abundant, horum abundantiam convertunt ad satisfaciendum concupiscentiis et universaliter aliis passionibus et per consequens irrationali parti animae, ad quam pertinent passiones, et sic illi qui talia bona appetunt amant se ipsos secundum partem animae irrationalem, scilicet sensitivam. Multitudo autem hominum talis est quod magis sequitur sensum quam intellectum, et ideo ipsa appellatio amantis se ipsum sumpta est ab eo quod est pravum, quod multis convenit. Et sic patet quod philautus, id est amator sui ipsius, secundum hanc acceptionem prout in pluribus invenitur, iuste exprobratur.

Deinde cum dicit: *Quoniam autem* etc., probat 1168 b 23
quod dixerat. Et dicit manifestum esse quod multi consueverunt illos dicere philautos, id est amatores sui ipsorum, qui plus tribuunt sibi de bonis praedictis quae pertinent ad partem irrationalem, quia, si aliquis velit superabundare in bonis rationis quae sunt opera virtutum, puta si velit inter alios maxime agere opera iustitiae vel temperantiae vel quaecumque alia virtutis opera, ita quod semper velit sibi bonum honestum acquirere, nullus de praedicta multitudine vocabit eum philautum, id est amatorem sui, vel, si aliquis sapiens vocet eum philautum, hoc non dicet in eius vituperium.

110-111 philautus *coni.]* philautus *vel* philantus *(vel etiam* -eus) Φ philantus Ψ *(obsc.* Wi *pr.m.* P phylautus *sec.m.* P philanchus S philantos Za) *Cf. Arist.* 1168 b 23 *cum adn.* 112-113 exprobratur Fl Za] exprobatur T(-F* Za) reprobatur Φ *Sed cf. Arist.* 1168 b 23 116 philautos *coni.]* philautos *vel* philantos *(vel etiam* -cos) Φ (philantes AoAsEr2Pe philancens Db) philantos Ψ *(obsc.* PWi philantes S philantros Za) *Quas varias lectiones postea non adnotabimus, saepius tamen in codicibus aeque* philautus *ac* philantus *vel* philancus *legi potest* 120-121 maxime] *ante* inter alios Ψ

110-111,116-117, 124-125 Robertus Grosseteste *Notulae* (in comm. Michaelis Ephesini, p. 503, 19, 26, 29, insertae) ; O8, f. 205rb-va : « philautus [id est amator sui]... philautus [id est amator sui]... philautos [id est amatores sui] » ; Albertus *Lect.* f. 177ra : « Nullus vulgarium dicet eum philautum, id est sui amatorem secundum se, a philos, quod est amor, et autos, quod est per se » ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «Phylautus . amator sui».

9

1168 b 28 Videbitur autem utique talis magis esse philautus. § Tribuit enim sibi ipsi optima et maxime bona. § Et largitur sui ipsius principalissimo et omnia huic oboediunt. § Quemadmodum autem et civitas principalissimum maxime esse videtur et omnis alia constitutio, sic et homo; et philautus utique maxime hoc diligens et huic largiens. § Et continens utique et incontinens dicitur in tenere intellectum vel non, ut hoc unoquoque ente. § Et
neo a i egisse videntur ipsi et voluntarie quae cum ratione maxime. § Quoniam quidem igitur hoc unusquisque est vel maxime, non immanifestum, et quoniam epiikes maxime hoc diligit; propter quod philautus maxime utique erit. § Secundum alteram speciem exprobrati et differens tantum quantum secundum rationem vivere a secundum passionem, et appetere vel simpliciter bonum vel visum conferre. § Circa bonas quidem igitur actiones differenter studentes omnes recipiunt et laudant. § Omnibus autem contendentibus ad bonum et intendentibus optima agere, et communiter utique omni erunt quibus indigetur et propria unicuique maxima bonorum, si quidem virtus tale est. § Quare bonum quidem oportet philautum esse, et enim ipse iuvabitur bona agens et alios iuvabit; malum autem non oportet, laedet enim et se ipsum et proximos pravis passionibus sequens. § Malo quidem igitur dissonant quae oportet agere et quae agit; < .... > omnis enim intellectus eligit optimum sibi ipsi, epiikes autem oboedit intellectui. § Verum enim quod de studioso et amicorum gratia multa agere et prime, etsi oporteat mori; proiciet enim et pecunias et honores et totaliter circumpugnabilia bona, procurans sibi ipsi bonum. § Paucum enim tempus delectari valde, magis eliget utique quam multum quiete, et vivere bene annum quam multos annos qualitercumque, et unam actionem bonam et magnam quam multas et parvas. Morientibus autem hoc forte accidit, eligunt utique magnum bonum sibi ipsis. § Et pecunias proiciunt utique, in quo plura recipient amici; fiunt enim amico quidem pecuniae, ipsi autem bonum; maius autem bonum sibi ipsi tribuit. § Et circa honores autem et principatus idem modus; omnia enim amico haec proiciet, bonum

32 constitutio **RtRp1'2'3 T** *(lin.* 44 ; *cf. De unit, intell.* ed. Perrier, p. 101) : congregatio **LRp4** 34 largiens **ALRp*** : et largiens **RtRp1'2's**(-Vls *pr.m.* Tu1) 1169 a 3 epiikes **T** *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy- epyey-) **LR** 6 vell **A**(=5) KbMb) Rp1·2·8 : *om.* AfLhQh) **LRtRp*** 6 simpliciter (=ἁπλῶ ? *cf.* αληθῶ Michael Eph., *p.* 504, 32) Rp1·2·' **T** *(lin.* 90-91) : *om.* **ALRtRp4** 10 omni **A**(= παντι LbOb) **L** : omnium **Rt**(?) Rp1'2·2 omnibus **Rp*** 10 propria **RT** *(lin.* 116) : proprie **AL** 16 agit **LRT** *(lin.* 126-127) : ὁ δ' επιεική , & δεῖ, ταῦτα και πράττει *add.* **A** 17 epiikes *Ant. transl.(Ha)* **T** *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy- epyey-) **LR** 19 prime **T** *(lin.* 141) : patriae **ALR** (patere As1)

enim ipsi hoc et laudabile. Convenienter utique videtur studiosus esse pro omnibus eligens bonum. § Contingit autem et actiones amico proicere. Et esse melius eo quod est ipsum operari, causam amico fieri. In omnibus igitur laudabilibus studiosus videtur sibi ipsi boni plus tribuens.

1169 b 1 § Sic quidem igitur oportet philautum esse quemadmodum dictum est, ut autem multi, non oportet.

33 autem ART *(lin.* 155, 193) : *om.* L 34 causam ALRtT *(lin.* 201) tamen Rp *(del. sec.rn.* Rp3) 34 igitur (=δή) ARtT *(lin.* 204) : itaque Rp *om.* L

1168 b 28 *Videbitur autem utique talis* etc. Postquam Philosophus ostendit qualiter dicatur aliquis amator sui secundum quod est exprobrabile, hic ostendit qualiter aliquis dicatur amator sui secundum quod est laudabile. Et circa hoc duo facit: primo ostendit esse quendam modum quo aliquis est amator sui alium a praedicto; secundo ostendit quod secundum hunc modum esse amatorem sui est laudabile, ibi: *Circa bonas quidem igitur* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit illum esse amatorem sui qui sibi tribuit abundantiam bonorum rationis; secundo ostendit quod virtuosus est talis, ibi: *Quoniam quidem igitur* etc.; tertio ostendit hunc modum amandi se esse differentem a praemisso, ibi: *Secundum alteram speciem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod talis, qui scilicet studet excellere in operibus virtutis, magis videtur esse philautus, id est amator sui, quam ille qui tribuit sibi superabundantiam bonorum sensibilium.

1168 b 29 Secundo ibi: *Tribuit enim* etc., probat propositum duabus rationibus. Quarum prima est quia tanto aliquis magis amat se ipsum quanto maiora bona sibi attribuit; sed ille qui studet superexcedere in operibus virtutis tribuit sibi optima, quae scilicet sunt maxime bona, scilicet bona honesta; ergo talis maxime diligit se ipsum.

1168 b 30 Secundam rationem ponit ibi: *Et largitur* etc. Quia scilicet talis largitur bona ei quod est principalissimum in ipso, scilicet intellectui, et facit quod omnes partes animae intellectui oboediunt; tanto autem aliquis magis amat se ipsum quanto magis amat id quod est principalius in eo; et ita patet quod ille qui vult superexcellere in operibus virtutis maxime amat se ipsum.

Tertio ibi: *Quemadmodum autem* etc., probat quod supposuerat, scilicet quod ille qui amat id quod est principalissimum in ipso, scilicet intellectum vel rationem, maxime amat se ipsum. Et hoc ostendit tribus rationibus. Quarum prima est quod civitas maxime videtur esse id quod est principalissimum in ea, unde illud quod faciunt in ea rectores civitatis dicitur tota civitas facere, et eadem ratio est de omni alia re ex pluribus constituta; unde et homo maxime est id quod est principale in eo, scilicet ratio vel intellectus; et sic ille qui diligit intellectum vel rationem et ei largitur bona maxime videtur esse philautus, id est amator sui. 1168 b 31

Secundam rationem ponit ibi: *Et continens* etc. Dicitur enim aliquis continens quasi se tenens et incontinens quasi se non tenens, et hoc in quantum homo retinet intellectum sedendo < ad > eius indicium per continentiam vel non retinet per incontinentiam, quasi unusquisque homo sit hoc, id est suus intellectus; et ita videtur quod ille homo vere se amet qui amat intellectum. 1168 b 34

Tertiam rationem ponit ibi: *Et egisse videntur* etc. Et dicit quod illa quae homines faciunt per rationem maxime videntur ipsimet fecisse et voluntarie facta esse, quae autem homo facit per concupiscentiam vel iram quasi non videtur ipse fecisse propria voluntate, sed extraneo motu ductus; et sic patet quod homo est praecipue id quod est secundum intellectum et rationem, unde maxime se amat quando amat intellectum et rationem. 1168 b 35

Deinde cum dicit: *Quoniam quidem igitur* etc., ostendit cui competit secundum praedictum modum esse amatorem sui. Et dicit manifestum esse ex praedictis quod unusquisque est hoc, scilicet intellectus vel ratio, vel, quia aliqua alia concurrunt 1169 a 2

23 aliquis magis *inv.* ψ 30 intellectui *coni, cum* P6 F'Ed2 V6Za *sec.rn.* Er2 SWi] intellectu Θ (intellectum OOP7) 34 vult] *om.* ^*(add. sec.rn.* PSWi studet *add.* V6Za *nec non post* superexcellere F'Ed2) 51 se] *post* non W Ψ(-Yβ) om. P6 52 sedendo] cedendo Er2 secondo W sedando P' F'Ed2 (se *praem.* Ed2) *sec.rn.* Bgl sequendo Za *sec.rn.* AoErW Pd sectando *sec.rn.* Wi V6 tenendo *sec.rn.* S 52 ad *coni.] om.* Θ

9 Lin. 1169 a 6. 12 Lin. 1169 a 2. 14 Lin. 1169 a 4. 18 Cf. supra c. 8 lin. 110-111 cum adn. 25-26 Cf. supra I c. 16 lin. 137-147 cum adn. 48 Cf. supra c. 8 lin. 110-111 cum adn. 52 Aristoteles *Phys.* VII 6, 247 a 23-24, a Iacobo Veneto transi, *(ms.* Vat. Urb. lat. 206, f. 78V) «in quiescendo namque et sedendo anima sciens fit et prudens», see. Thomam *Super II Sent,* d.20 q.2 a.2 s.c. ; *Dever,* q.io a.6 arg.9 ; *Qu. de anima* a.6 ; *De malo* q.12 a.i.

ad esse hominis, potest dici quod homo maxime est hoc, scilicet intellectus vel ratio, quia hoc est formale et completivum speciei humanae; manifestum est etiam quod virtuosus maxime diligit hoc, scilicet intellectum et rationem, quia totaliter conservat ipsum et in omnibus oboedit ei; unde manifestum est quod virtuosus maxime est philautus, id est amator sui.

1169 a 4 Deinde cum dicit: *Secundum alteram speciem* etc., ostendit hunc modum amandi se differre specie a praemisso. Et dicit quod virtuosus est amator sui secundum alteram speciem amandi se ab eo quod exprobratur, ut supra dictum est, et assignat duas differentias, quarum una est ex parte actionis: virtuosus enim amat se ipsum in quantum vivit secundum rationem, sed ille qui vituperatur vivit secundum passionem (sequitur enim passiones irrationabilis animae, ut supra dictum est); alia vero differentia est ex parte finis: nam virtuosus amat se ipsum in quantum sibi appetit id quod est simpliciter bonum, ille autem qui vituperatur amat se ipsum in quantum appetit sibi id quod apparet bonum utile, cum tamen sit nocivum.

1169 a 6 Deinde cum dicit: *Circa bonas quidem igitur actiones* etc., ostendit quod amare se ipsum hoc secundo modo est laudabile. Et primo ostendit propositum; secundo excludit ab eo qui secundo modo amat se ipsum id propter quod amator sui vituperatur, ibi: *Verum enim quod de studioso* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quod ille qui amat se ipsum secundum rationem est laudandus. Talis enim, ut dictum est, ad hoc studet ut superexcellat in operibus virtutum; manifestum est autem quod omnes acceptant et laudant illos qui student ad bonas actiones differenter ab aliis, id est superabundantius aliis; et sic patet quod ille qui amat se secundum virtutem est laudabilis.

1169 a 8 Secundo ibi: *Omnibus autem* etc., ostendit quod etiam est utilis et sibi et aliis. Dictum enim est quod ille qui amat se ipsum secundum virtutem studet superexcellenter bene agere. Si autem omnes contenderent ad bonum, ita scilicet quod unusquisque intenderet excellere alium in bonitate optime agendo, sequeretur quod omnes communiter haberent ea quibus indigent, quia unus alteri subveniret et propria uniuscuiusque fierent illa quae sunt maxima bonorum, scilicet virtutes.

Tertio ibi: *Quare bonum* etc., infert duo correlaria ex praedictis. Quorum primum est oportunum esse quod bonus amet se ipsum, quia bona agendo et se et alios iuvabit; sed non oportet quod malus amet se ipsum, quia sequendo pravas passiones et se ipsum laedet, privando se virtutibus, et proximos, privando eos bonis sensibilibus. 1169 a 11

Secundum ponit ibi: *Malo quidem igitur* etc. Dicit quod in malo homine contraria sunt ea quae agit et quae oportet ipsum agere; agit enim contra intellectum et rationem, omnis autem intellectus eligit id quod est optimum sibi ipsi, et ita malus non agit ea quae oportet ipsum agere, sed hoc convenit virtuoso, qui in omnibus oboedit intellectui. 1169 a 15

Deinde cum dicit: *Verum enim quod de studioso* etc., excludit ab eo qui amat se secundum virtutem id quod supra positum est in accusationem amantis se ipsum, scilicet quod nihil facit propter alium. Et circa hoc tria facit: primo proponit quod intendit; secundo manifestat propositum, ibi: *Paucum enim tempus* etc.; tertio epilogando concludit veritatem quaestionis, ibi: *Sic quidem igitur* etc. Dicit ergo primo verum esse quod dicitur de virtuoso quod multa faciet gratia amicorum et prime, id est maxime inter omnes alios, et, etiam si oporteat eum mori, non deseret amicum; pecunias vero et honores et omnia exteriora bona circa quae homines pugnant quasi proiciet et contemnet propter amicum, per quae omnia procurat sibi ipsi bonum, scilicet honestum, quod est eminentius, unde et in hoc etiam magis amat se ipsum quod sibi maius bonum procurat. 1169 a 18

Deinde cum dicit: *Paucum enim tempus* etc., manifestat quod dixerat. Et primo quantum ad mor- 1169 a 22

83 exprobratur F7Ed2 VeZa] exprobatur PSWi exprobrabunt <D(-babunt P7 -brabant Er2 -bant Pd) 90 sibi appétit] *inv.* P1 Kr Ψ 104 illos] eos ψ xog est utilis] *inv.* ψ(-E*Eα2 est *om.* S) 109 enim est] *inv.* Bg1 BoODbErKrP5 ψ *(om.* enim W) 119 primum] unum Φ *Cf. supra c.* 4 *lin.* 20-21 *cum adn.* 119 oportunum] optimum EriP3?8 V SWi Za *Sed cf. Arist.* 1169 a 12 120 bonus] homo *add.* Ψ(-E* homo *ante* bonus Ve) 125 Dicit] Et *praem.* Er2 Ψ 130 convenit EriP' Er FlEd2 V*Za] (=contingit) *cett.* 141 prime] primo BoP7 *(nec non sec.m.* Wi?) precipue P* persone Ed2 Za patrie *ex Arist.* 1169 a 19 *(cf. adn.) coni.* Ed® (prie) Ed5 (patrie) *Pro certo tamen habendum est Thomam* prime *legisse* (prie *pro* prie), *cum ad verbum excutiendum* «id est maxime» *addat* 144 omnia] alia *add.* Ψ *om.* Bg1 147 et in hoc etiam] etiam in hoc ®(et in hoc P8) *Sed cf. infra lin.* 177-178, 199

72-73 Cf. ipse Thomas q.76 a.3 ad 4. 77-78 Cf. supra c. 8 lin. no-in cum adn. 83 Cap. 8, 1168 b 25-28. 88 Cap. 8, 1168 b 19-21. 99 Lin. 1169 a 18. 102 Cap. 8, 1168 b 25-28. 109 Cap. 8, 1168 b 25-28. 134 Cap. 8, 1168 a 32-33, cum Thomae comm. lin. 27-29. 137 Lin. 1169 a 22. 139 Lin. 1169 b 1. 141-142 Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 506, 27-29 ; p. 507, 9, 11, 16-17, 21 ; °8» 2o6ra : «[Quod moriendum est pro patria]. Quia igitur talis est studiosus, et patriae gratia multa operabitur, et, si oportet pro patria mori, morietur et pecunias proiciet pro civium salute... in mori pro patria... periclitari pro patria vel amicis... qui moriuntur pro patria et amicis... Morientes, ait, [scilicet pro amicis vel patria] eligunt magnum bonum sibi ipsis » ; Albertus *Lect.* f. i77va : « Et ostendit quod multa bona virtuosus dat amicis et patriae » ; *Comm.* p. 586 a : « et multa agere patriae gratia... Haec autem maxime accidunt morientibus in bello optimo : hi enim eligunt magnum bonum quod salvatur per ipsos, sicut est salus rei publicae vel salus patriae... ». Cf. adn. ad Arist. 1169 a 19.

tem quam virtuosus sustinet pro amico; secundo quantum ad hoc quod propter amicum contemnit exteriora bona, ibi: *Et pecunias* etc.; tertio quantum ad actiones virtuosas quas quandoque virtuosus amico concedit, ibi: *Contingit autem* etc. Dicit ergo primo quod ideo moriens pro amico procurat sibi ipsi bonum, quia magis eligit per paucum tempus multum delectari in magno opere virtutis quam per multum tempus quiete, id est mediocriter, delectari in mediocribus operibus virtutis, et magis eliget excellenter bene vivere per unum annum quam per multos annos mediocriter, et similiter etiam magis eliget unam actionem bonam et magnam quam multas bonas et parvas. Hoc autem accidit his qui moriuntur propter virtutem, quia, licet minus vivant, in una tamen sola actione qua se pro amico exponunt maius bonum faciunt quam in aliis multis actionibus et ita, in hoc quod se exponunt morti pro amicis, virtuose agendo magnum bonum sibi ipsis eligunt. Et in hoc manifestum est quod maxime se amant.

1169 a 26 Deinde cum dicit: *Et pecunias* etc., manifestat idem quantum ad contemptum exteriorum bonorum. Et primo quantum ad pecuniam. Et dicit quod virtuosi causa amicorum proiciunt, id est contemnunt vel dispergunt, pecunias, ita scilicet quod eorum amici plura circa pecunias accipiant, et in hoc etiam magis se amant secundum veritatem; dum enim aliquis pecuniam concedit amico et sibi ipsi acquirit bonum honestum, manifestum est quod maius bonum sibi ipsi attribuit et sic magis se amat.

Secundo ibi: *Et circa honores* etc., ostendit idem circa honores et dignitates. Et dicit quod eodem modo se habet circa honores et principatus: omnia enim haec virtuosus de facili derelinquet amico, quia hoc ipsum est quoddam bonum, < id est > opus virtutis, et laudabile. Et sic patet quod virtuosus convenienter facit pro omnibus, < id est > loco omnium exteriorum bonorum, eligens bonum virtutis, quod est maximum, et sic maxime diliget se ipsum. 1169 a 29

Deinde cum dicit: *Contingit autem* etc., ostendit idem quantum ad ipsas actiones virtutis. Et dicit quod contingit quandoque quod virtuosus etiam actiones virtuosas concedat suo amico; puta si sit aliquod opus virtutis faciendum per ipsum vel per alterum, concedit quod fiat per amicum, ut ex hoc proficiat et laudetur. Et tamen in hoc etiam accipit sibi id quod est melius, melius est enim et magis virtuosum quod ipse sit causa amico suo talia faciendi quam etiam si ipse facit, praesertim cum sibi remaneat oportunitas alias talia vel maiora faciendi. Sic igitur patet quod virtuosus plus sibi tribuit de bono quantum ad omnia laudabilia et sic maxime amat se ipsum. 1169 a 32

Ultimo autem epilogando concludit quod oportet esse amatorem sui sic sicut dictum est de virtuoso, non autem sicut multi homines, qui scilicet non sunt virtuosi, amant se ipsos. 1169 b 1

166 qua *coni, cum* FŒd2 V6Za *sec.m.* AoV10 P7Pd] contra Θ (*om.* As *obsc. pr.m.* cum *sec.m.* Wi) 187 id est *coni.] om.* Θ 189 convenienter] *om.* Φ *Sed cf. Arist.* 1169 a 31 189 pro omnibus] *om.* Ψ *Sed cf. Arist.* 1169 a 32 189 id est *coni.] om.* Θ 190 eligens *coni, ex Arist.* 1169 a 32 cum FlEd2] eligit Θ (eligunt Kr *post* 189 facit *add.* eo quod V6 quia *sec.m.* S dum *sec.m.* Wi 189 facit *dei. sec.m.* P *om.* Za) 196 actiones virtuosas] actiones virtuosas actiones Φ(= Bg3BxEr2O1P3 Er actiones virtuosas BgW10 C*Kr *sec.m.* Bg3 virtuosas actiones AoAsEr1 pipspi»v«W BoDbFOP5 P7PdW2V3 *sec.m.* BxEr2) 202 facit] faceret T(facere S) 204 plus] *om.* Φ P 207 epilogando concludit *inv.* Φζ-O1)

i53 Lin. 1169 a 26. 155 Lin. 1169 a 32. 159 Cf. supra VII c. 7 lin. 114 cum adn.

10

1169 b 3 Dubitatur autem et circa felicem si indigebit amicis vel non. § Nihil enim aiunt opus esse amicis beatis et per se sufficientibus. Existunt enim ipsis bona, per se sufficientes igitur entes nullo indigere; amicum autem alterum ipsum entem tribuere quae per se ipsum non potest. § Unde: Cum daemon bene det, quid opus est amicis? § Assimulatur autem inconvenienti hoc, omnia attribuentes bona felici, amicos non assignare, quod videtur exterius bonorum maximum esse. § Sique amici magis est benefacere quam pati et est boni et virtutis benefacere, melius autem benefacere amicis quam extraneis, bene passis quibus indigebit studiosus. § Propter quod et quaeritur utrum in bonis fortunis magis opus est amicis quam in infortuniis, ut et infortunato indigente benefacturis et bene fortunatis quibus bene facient. § Inconveniens autem forte et hoc solitarium facere beatum. Nullus enim eligeret utique secundum se ipsum omnia habere bona; politicum enim homo et convivere aptus natus. Et felici itaque hoc existit; quae enim natura bona habet. Manifestum autem quod cum amicis et his qui sunt epiikes melius quam cum extraneis et quibuscumque commorari. Opus est ergo felici amicis. § Quid igitur dicunt primi et quo verum dicunt? Vel quoniam multi amicos existimant utiles esse; talibus quidem igitur non indigebit beatus, quia bona existunt ipsi. Neque utique his qui propter delectabile vel in parvum; delectabilis enim vita ens, nihil indiget superinducta delectatione. Non indigens autem talibus amicis, non videtur indigere amicis. § Hoc autem non est forte verum. In principio enim dictum est quoniam felicitas operatio quaedam est, operatio autem manifestum quoniam fit et non existit quemadmodum possessio quaedam. Si autem felix esse est in vivere et operari, boni autem operatio studiosa et delectabilis secundum se ipsam, quemadmodum in principio dictum est, est autem et proprium delectabilium. Speculari autem magis proximos possumus quam nosmet ipsos et illorum actiones quam proprias, studiosorum utique actiones amicorum entium
1170 a 1 delectabiles bonis, ambo enim habent quae natura delectabilia. Beatus utique amicis talibus indigebit, si quidem speculari eligit

1169 b 4 et ALR : *an* ut T *(lin.* 16)? 8 daemon *(sic nos ex conv. scrips,* demon *mss.) Ant. transl.* (Ha) T *(lin.* 23) : daimon L1 daymon L2(damon Rn) RtAs1 dans non Rp(-As' non *om.* Tu'C4 dans *corr.* deus *sec.rn.* Tu1) *Cf. supra* 1122 b 21 *cum adn.* 8 quid ALRtRp4 : quidem Rp1'2'3 10 Sique A(=ει τε KbMb) RtRp^Sedque Rp3) T *(lin.* 40) : Si autem A(=εἰ δὲ Lb Ob) LRp4 13 quibus A(=ὧν Kb) RT *(lin.* 50) : *om.* A(LbMtOb) L 13 quaeritur A(=ζητεῖται LbOb) RT *(lin.* 51) : rursus quaeritur E(=ἐπιζητεῖται KbMb *vel fortasse* ἔτι ζητεῖται) 14 quam RtT *(lin.* 54) : vel LRp *(nec non post* quam Rt) 14 in2 AL^EtOW12 Sk2) L2(P13Ha) Rt : *om.* L1 (Pn T1 P12 Re) L2(N*Rn) Rp 15 infortunato ALRtRp4T *(lin.* 55) : infortunacio Ha Rp1-2-3 *(corr. sec.rn.* Ba'Tu'V13) 19 itaque R : utique L 19 quae AL(-P13) RtRp4T *(lin.* 66) : Quod P13 Rp1-2-3 20 natura ALRtT *(lin.* 67) : nature Rp1-2 vere C4Rp3 vel natura (vel vera *add. post* bona) As1 21 epiikes T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees L epieikes (epyepyey-) R 26 superinducta T *(lin.* 90 ; *cf.* A επεισακτου) : superducta LR

cationes studiosas et proprias, tales autem quae boni amici entis. § Existimant autem oportere delectabiliter vivere felicem. Solitario quidem igitur difficilis vita, non facile enim secundum se ipsum operari continue, cum alteris autem et ad alios, facile. Erit igitur operatio magis continua delectabilis existens secundum se ipsam, quod oportet circa beatum esse; studiosus enim secundum quod studiosus his quae secundum virtutem actionibus gaudet, his autem quae a malitia tristatur, quemadmodum musicus bonis melodiis delectatur, in pravis autem tristatur. § Fiet autem utique et askesis quaedam virtutis ex convivere bonis, quemadmodum et Theonis ait.

1170 a ii askesis LRtAsl : ascesis (ast-) Rp *obsc.* T *(cf. lin.* 157 *cum adn.)* 12 Theonis T *(lin.* 158) Theognis ALR (Thegnis Rn *pr.m.* Ha Theogius Pl4 Theosius Asl Theologias Pl3 C4)

1169 b 3 *Dubitatur autem et circa felicem* etc. Postquam Philosophus solvit quaestionem quae movebatur ex parte amantis respectu sui ipsius, hic solvit dubitationem quae movetur ex parte amantis respectu alterius. Et primo proponit dubitationem; secundo ostendit dubitationem esse rationabilem, ibi: *Nihil enim aiunt* etc.; tertio solvit, ibi: *Quid igitur* etc. Dicit ergo primo quod dubitatio est circa felicem utrum indigeat amicis vel non.

1169 b 4 Deinde cum dicit: *Nihil enim aiunt* etc., ostendit dubitationem esse rationabilem obiciendo ad utramque partem. Et primo obicit ad partem negativam; secundo ad partem affirmativam, ibi: *Assimulatur autem* etc. Circa primum obicit dupliciter. Primo quidem per rationem. Dicunt enim quidam quod beati, cum sint sibi per se sufficientes, non indigent amicis. Cum enim omnia bona ipsis existant, habentes per se bonorum sufficientiam nullo alio videntur indigere; amicus autem videtur esse necessarius quia, cum. sit alter ipse, tribuit ea quae homo per se ipsum habere non potest; et sic videtur quod < felix > sive beatus non indigeat amicis.

Secundo ibi: *Unde: Cum daemon* etc., inducit ad 1169 b 7
idem quoddam proverbium quod tempore Gentilium dicebatur, scilicet quod cum daemon aliquid boni det, non est opus amicis. Ponebant enim Gentiles et maxime Platonici hunc esse providentiae ordinem quod res humanae mediantibus daemonibus per divinam providentiam gubernarentur, daemonum tamen dicebant quosdam esse bonos et quosdam malos; est ergo sensus proverbii quod, cum per divinam providentiam homini proveniunt bona, sicut videtur contingere felicibus, non indiget homo humano auxilio amicorum.

Deinde cum dicit: *Assimulatur autem* etc., obicit 1169 b 8
ad partem contrariam, tribus rationibus. Videtur enim esse inconveniens quod omnia exteriora bona dentur felici et amici non sibi dentur, cum tamen amicus sit aliquid maximum inter exteriora bona.

Secundam rationem ponit ibi: *Sique amici* etc. 1169 b 10
Et circa hoc duo facit. Primo ponit rationem. Ut enim supra dictum est, magis pertinet ad amicum benefacere quam bene pati, proprium autem est virtutis benefacere; felicitas autem consistit in ope-

2 solvit] ostendit Erl inquisivit *(exp.)* solvit PWi inquisivit et solvit S F4Ed2 12 obicit *om.* Φ 16 sibi] *post* per se Φ(-vl0 Db se *om..* Bx per se *om.* V3 sibi *om.* P7) *ante* sint Fl *om.* V6Za 20 alter] alius PP2 alicuius S F'Ed2 V6Za *obsc. pr.m.* Wi (alter *sec.m.* SWi) alius *hab. Arist.* 1166 a 32; *supra* IX *c.* 4 *lin.* 172; *sed* alter *hab. hic Arist.* 1169 b 6 *et infra* 1170 b 6; *cf. supra* VIII *c.* 1 *lin.* 97; *infra lin.* 131; *c.* 11 *lin.* 118; *Contra Gent.* IV, 21; Za - *IIae* q.28 a.i; q.77 a.4 ad 4 22 felix *coni.) om.* Θ (per se sufficiens *add. sec.m.* Er2) 22 sive] *post* beatus *pr.m.* P *om.* As S F'Ed2 V6Za *exp. sec.m.* P10 Wi *corr.* si *sec.m.* P7 *corr.* homo *sec.m.* PdV10 25 quod] *om.* ^*(add. sec.m.* S) *pr.m.* Ol 30 tamen] *om.* 0(enim P7 autem *pr.m.* V) 30 et] *om.* Y(-Za *add. sec.m.* S) 32 proveniunt bona *inv.* ψ

6 Lin. 1169 b 4. 7 Lin. 1169 b 22. 13 Lin. 1169 b 8. 23-26 Rectius Michael Ephesinus, p. 508, 21-25 ; O8.*f- 2O7ra « Hoc autem, scilicet : 'Cum autem daimon bene det, quid opus est amicis ?', est ex Oreste Euripidis ; dicit autem hoc Orestes ad Menelaum advocans ipsum ad adiutorium ; daimon dicit ipse divinum. Quando enim divinum adiuvat et omnia bona tribuit opus amicis non est » ; Albertus *Lect.* f. i78rb : « Secundo ibi : *Cum dayman,* probat ab auctoritate, inducens dictum Horestis qui dixit ad Menelaum : Cum daymon, id est divinum principium, benedicit homini, quid opus est amicis, quasi dicat : Nihil. Daymon quandoque idem est quod divinum, quandoque idem quod sapiens (unde et daemones sapientes dicuntur), quandoque idem quod stella» (cf. Roberti Grosseteste notula in adn. ad IV c. 7 lin. 26-28 laud.) ; *Comm.* p. 587 a-b. - *Lexicon verborum graecorum...*, . 262* : «Daimon : Deus». 26-29 Nemesius *De nat. hom.* c. 44 (PG 40, 793 C - 796 A) a Burgundione transi, c.42 (ed. Burkhard, p. [124]) : «... tertiam esse providentiam Plato enuntiat. Sed et praesistere huic quosdam ordinatos daemones circa terram custodes humanarum gestionum», see. Thomam *Contra Gent.* Ill 76 ; Za q.22 a.3 ; q.103 a.6 arg.i. - Cf Thomas supra IV . 7 lin. 24-26 cum adn. 29-31 Augustinus *De civ. Dei* IX l-π (PL 41, 255-257) sec. Thomam *De subst. sep.* c.18 (ed. Perrier, p. 193) ; X xi i (PL 41, 289) sec. Thomam Za q.63 a.7 et *De subst. sep.* c.18 (ed. Perrier, p. 194). 40-41 Albertus *Lect.* f. 178th « Secundam ponit ibi . *Si autem amici.* Et circa hoc duo facit. Primo ponit rationem... Secundo ibi : *Propter quod,* concludit ex dicta ratione quaestionem adiunctam... ». 42 Cap. 7, 1168 a 19-21 ; VIII 8, 1159 a 27-28.

ratione virtutis, ut in I dictum est; et sic necesse est felicem esse virtuosum et per consequens quod benefaciat; melius autem est quod homo benefaciat amicis quam extraneis, ceteris paribus, quia hoc homo delectabilius et promptius facit; ergo felix, cum sit virtuosus, indiget amicis quibus benefaciat.

1169 b 13 Secundo ibi: *Propter quod et quaeritur* etc., concludit ex praemissis quandam dubitationem, utrum scilicet homo magis indigeat amicis in bonis fortunis quam < in > infortuniis; in utraque enim fortuna videtur homo indigere amicis, infortunatus enim indiget amicis qui ei benefaciant, sed bene fortunatus indiget amicis quibus ipse benefaciat. Hanc autem dubitationem inferius prosequetur.

1169 b 16 Tertiam rationem ponit ibi: *Inconveniens autem* etc. Et dicit quod hoc videtur esse inconveniens quod beatus sit solitarius. Hoc enim est contra communem omnium electionem: nullus enim eligeret ut semper viveret secundum se ipsum, scilicet solus, etsi omnia alia bona haberet, quia homo naturaliter est animal politicum et aptus natus convivere aliis. Quia igitur felix habet ea quae sunt naturaliter bona homini, conveniens est quod habeat cum quibus convivat. Manifestum est autem quod melius est ipsum convivere amicis et virtuosis quam extraneis et quibuscumque. Sic ergo manifestum est quod felix indiget amicis.

1169 b 22 Deinde cum dicit: *Quid igitur dicunt* etc., solvit praedictam dubitationem. Et primo ostendit quomodo verum dicant qui negant felicem indigere amicis; secundo quomodo dicant falsum, ibi: *Hoc autem non est* etc. Dicit ergo primo quod, cum probatum sit quod felix indigeat amicis, oportet considerare quid sit quod primi dicunt negantes felicem indigere amicis et quantum ad quid verum dicant, Circa quod considerandum est quod multi existimant illos esse amicos qui sunt eis utiles in collatione exteriorum bonorum, quae sola populares homines cognoscunt; talibus ergo amicis non indiget beatus, quia sufficit sibi in bonis quae habet. Similiter etiam non indiget amicis propter delectabile, nisi parum, in quantum scilicet in conversatione humana necesse est quandoque uti ludicris ad quietem, sicut in IV dictum est; felicis enim vita, cum sit delectabilis secundum se ipsam, ut in I dictum est, non indiget superinducta delectatione propter quam sint sibi necessarii amici. Et, cum non indigeat talibus amicis, scilicet utilibus et delectabilibus, videtur non indigere amicis.

Deinde cum dicit: *Hoc autem non est forte verum* 1169 b 28
etc., ostendit non esse omnino verum quod dicunt. Et primo hoc ostendit quibusdam rationibus moralibus; secundo per quandam rationem magis naturalem, ibi: *Naturalius autem intendentibus* etc. Circa primum ponit tres rationes, primo dicens non esse verum quod dictum est, scilicet quod, si felix non indiget amicis utilibus et delectabilibus, quod propter hoc non indigeat amicis; sunt enim amici quidam propter virtutem quibus indiget. Cuius prima ratio est quia, sicut in I dictum est, felicitas est operatio quaedam, manifestum est autem quod operatio consistit in fieri et non est quiddam existens ad modum rerum permanentium sicut si esset aliqua possessio qua habita esset homo felix ita quod non oporteret eum aliquid operari. Sed esse felicem consistit in vivere et operari continue, oportet autem quod operatio boni viri sit bona et delectabilis secundum se ipsam, quia est per se bona, sicut in I libro dictum est, est autem operatio bona inter delectabilia proprium delectabile virtuosi (non enim esset virtuosus qui non delectaretur in operatione virtutis, ut in I dictum est); requiritur ergo ad felicitatem quod felix delectetur in opere virtutis. Non autem possumus delectari nisi in eo quod cognoscimus, magis autem possumus speculari proximos quam nos ipsos et actiones illorum quam nostras, quia uniuscuiusque iudicium in propriis magis deficit propter privatum affectum quem habet ad se ipsum; sic igitur patet quod bonis hominibus delectabiles sunt actiones eorum qui sunt et boni et amici, in quibus inveniuntur ambo quae sunt secundum naturam delectabilia, scilicet bonum et amatum. Sic igitur beatus indigebit talibus amicis, scilicet virtuosis, in quantum quaerit considerare bonas actiones et sibi appropriatas, quales quidem sunt actiones viri boni qui est amicus: quia enim amicus hominis est quasi alter ipse, actiones amici sunt sibi quasi propriae.

53 fortunis *coni, cum* F1 *pr.m.* V3] fortuniis Θ 54 in1 *coni, cum* Wi Za] *om.* Θ *(hom.om. N*)* 56 indiget] magis *ptaem.* Φ *(hom.om.* P1) 57 indiget] *om.* Ψ(56-57 amicis... indiget *hom.om. pr.m. add. sec.m. ex* Φ S) 67 conveniens] consequens Φ 69 amicis et] et amicis et Φ1 (cum amicis et Pe *sec.m.* Er2) et amicis Φ2 70 ergo] igitur Φ *Sed cf. Arist.* 1169 b 22 80-81 existimant] estimant Φ *Sed cf. Arist.* 1169 b 23

45 Cap. 10, 1098 a 7-17. 64-65 Cf. supra I c. 1 lin. 55-56 cum adn. 75 Lin. 1169 b 28. 88 Cap. 16, 1127 b 33 - 1128 a i. 89 Cap. 13, 1099 a 7-31· 98 Cap. 11, 1170 a 13. 104 Cap. 10, 1097 b 24 - 1098 a 7. 113 Cap. 13, 1099 a 12-15. 116 Cap. 13, 1099 a 17-22. 121-123 Albertus *Lect.* f. i78ra · «Cum quilibet feratur in opus proprium quodam amore privato, amor claudit oculum rationis ut non possit recte iudicare et de electione et de his quae interius sunt». - Cf. Thomas supra IV c. 7 lin. 136 cum adn. 123-127 Michael Ephesinus, p. 512, 7-12 ; O8, f. 207vb : «Non solum autem sunt delectabilia quae secundum virtutem, sed et propria, etsi non sint studiosa ; prava enim oratio et pravum poema, quamvis talia entia, tamen delectabilia sunt fingenti pravo poetae et scribenti pravo rhetori. Quare et felici propria opera dupliciter sunt delectabilia, et ut propria et ut studiosa».

1170 a 4 Secundam rationem ponit ibi: *Existimant autem* etc. Dicit quod communiter existimatur quod felicem oportet delectabiliter vivere; est enim delectatio unum eorum quae requiruntur ad felicitatem, ut in I dictum est. Ille autem qui solitarius vivit patitur difficilem, id est gravem, vitam; oportet enim quod interrumpatur sua delectatio, quae operationem consequitur, non enim est facile quod homo secundum se ipsum, id est solitarius existens, continue operetur; sed hoc est facile si cum alteris existât, fit enim quaedam vicissitudo operationum dum ad se invicem bona operantur, et sic continuatur delectatio. Si igitur homo cum amicis moretur, operatio eius quae est delectabilis secundum se ipsam, scilicet virtuosa, erit magis continua, et hoc oportet existere circa beatum, ut scilicet continue delectetur in operibus virtutis; virtuosus enim, in quantum huiusmodi, gaudet in actionibus virtuosis sive a se sive ab aliis factis et contristatur in operibus contrariis quae ex malitia alicuius procedunt, sicut musicus delectatur in bonis melodiis et offenditur in malis.

Tertiam rationem ponit ibi: *Fiet autem* etc. Et 1170 a 11 dicit quod, ex hoc quod virtuosus convivit amicabiliter bonis viris, < fiet > askesis, id est consociatio in virtute, sicut dixit Theonis, quidam poeta. Et talis societas oportuna est cuilibet virtuoso, sicut et alia humana opera melius perficiuntur in societate.

134 Dicit] Et *praem.* F Ψ   157 fiet *coni, cum* Za *sec.m.* AoEr2 S] *om.* Θ (fit *add.* F'Ed2 sic [?] V6)   157 askesis *coni, ex Arist.* 1170 an (*cf. adn.*)] hashaesis Φ (has haelis V hasaesis Ao has hesis P6 hashaisis V3) asaesis Ψ (a se ipsis *pr.m.* alkesis *sec.m.* S asthesis F1 ascensus Ed2)   158 Theonis] teonis W thoenis C1 thonis V2 theognis F1 theogius Ed2 *sec.m.* Wi tegnis Za *om.* PSWi V6 (theonis *sec.m.* P) *Cf. Arist.* 1170 a 12 *cum adn.; infra* X *c.* 14 *lin.* 49 *cum adn.*

137 Cap. 12, 1098 b 24-25 ; 13, 1099 a 7-31.   157-158 Albertus *Lect.* f. i78va : «askesis, id est consociatio ad opera virtutis». - Aliter et recte Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad Arist. 1170 a 11 «askesis» in P11 V12 Sk2) : «id est exercitatio» ; cf. *Notula* (in comm. Michaelis Ephesini, p. 513, 12-14, inserta), O8, f. 207vb . «Propter haec igitur utique amicis indiget et propter fieri synaskesin [id est coexercitationem] et syngignasiam et adhuc exacuitionem virtutis bonis ex convivere » ; Albertus *Comm.* p. 589-590 : «askesis, id est coexercitatio ad bonum». - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «Askesis : studium ad virtutem».   158 Albertus *Lect.* f. i78va : «ut dicit Theogenis, id est poeta». - *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* «Theognis proprium nomen».,

11

1170 a 13 Naturalius autem intendentibus videtur studiosus amicus studioso natura eligibilis esse. § Natura enim bonum dictum est quoniam studioso bonum et delectabile est secundum se ipsum. § Vivere autem determinant animalibus potentia sensus, hominibus autem sensus vel intellectus. Potentia autem ad operationem reducitur; principale autem in operatione. Videtur autem vivere esse principaliter sentire vel intelligere. § Vivere autem eorum quae secundum se ipsum bonorum et delectabilium, determinatum enim, determinatum autem eius quae boni naturae. Natura autem bonum, et epiikei. Propter quod videtur omnibus delectabile esse. § Non oportet autem accipere malam vitam et corruptam neque in tristitiis; indeterminata enim talis, quemadmodum existentia ipsi. In habitis autem de tristitia erit manifestius. § Si autem ipsum vivere bonum et delectabile (videtur autem et ex eo quod est omnes appetere ipsum), et maxime epiikeis et beatis, his enim vita eligibilior et horum beatissima vita. § Videns autem quia videt sentit et audiens quoniam audit et vadens quoniam vadit et in aliis similiter est aliquid sentiens quoniam operamur. Sentimus autem utique quoniam sentimus et intelligimus quoniam intelligimus, hoc autem quoniam sentimus vel intelligimus quoniam sumus; esse enim erat sentire vel
1170 b 1 intelligere. Sentire autem quoniam vivit delectabilium secundum se ipsum; natura enim bonum vita, bonum autem existens in se ipso sentire delectabile. Eligibile autem vivere et maxime bonis, quoniam esse bonum est ipsis et delectabile; simul sentientes enim quod secundum se ipsum bonum delectantur. § Ut autem ad se ipsum habet studiosus, et ad amicum, alter enim ipse amicus est; quemadmodum igitur se ipsum esse eligibile est unicuique, sic et amicum vel proxime. Esse autem eligibile erat propter sentire ipsum bonum entem, taiis autem sensus delectabilis secundum se ipsum. Simul sentire ergo oportet et amicum quoniam est, hoc autem fiet utique in convivere et communicare sermonibus et mente; sic enim utique videbitur convivere in hominibus dici, et non quemadmodum in pecoribus in eodem pasci. Si itaque beato esse eligibile est secundum se ipsum, bonum natura ens et delectabile, proxi-

15 studioso **ALRtT** *(lin.* 23) : studiose **Rp** 19 vel **AR** : vel et **L** 22 epiikei **T** *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikei (epy- epyey-) **LR** 23 in **ALRtRp4T** *(lin.* 73) : *om.* **Rp1'2'3** 27 *Post* ipsum *interpositioni finem imponit* **T** *(lin.* 90) : *post* 28 vita **A** 27 epiikeis et beatis **T** *(lin.* 90) . epieikees et beatos **ALR** 29 quia **RpT** *(lin.* 21) : quoniam **LRt** 30 et vadens quoniam vadit **ALR** : *an om.* **T** *(cf. lin.* 97-98) ? 31 aliquid sentiens **ALRtT** *(lin.* 98) . adsentiens **Rp** (et sentiens **C4**) 31 Sentimus autem **A**(=αἰσθανόμεθα [Kb] δ' [LbMbOb]) **LT** *(lin.* 99) : Quare sentiemus **A**(= ὥστε [Kb] αἰσθανοίμεθ' [LbMbOb]) **R** 32 intelligimus1 **A**(= νοουμεν Kb) **LT** *(lin.* 100) intelligemus **A**(= νοοῖμεν LbMbOb) **R** 1170 b 4 simul sentientes **RT** *(lin.* in) : consentientes **L** *Cf. infra* 1170 b 10, *supra* 1121 a 16 *cum adn.* 10 Simul sentire **T** *(lin.* 131) : Consentire **LR** *Cf.* 1170 b 4 *cum adn.* 14 itaque **R** : utique **L**

mum autem et quod amici est, et amicus eligibilium erit. § Quod autem est ipsi eligibile, hoc oportet existere ipsi, vel sic indigens erit. Opus ergo erit felicitanti amicis studiosis.

16 quod *(—ro)* R : *om.* L 18 ergo erit L2R : erit ergo L'f-O8*

1170 a 13 *Naturalius autem intendentibus* etc. Postquam Philosophus assignavit quasdam rationes morales ex quibus apparet quod felix indiget amicis, nunc ostendit idem per quandam rationem magis naturalem. Et primo ostendit quod felici eligibile est habere amicum; secundo concludit ulterius quod felix amico indiget, ibi: *Quod autem est ipsi eligibile* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod, si quis velit considerare per rationem magis naturalem, manifeste apparebit quod virtuoso et felici amicus virtuosus est naturaliter eligibilis, etiam magis quam alia exteriora bona.

1170 a 14 Secundo ibi: *Natura enim* etc., probat propositum. Et primo ostendit quid sit naturaliter eligibile et delectabile virtuoso respectu sui ipsius; secundo ostendit quid sit sibi eligibile et delectabile respectu amici, ibi: *Ut autem ad se ipsum* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod virtuoso naturaliter est eligibile esse et vivere; secundo ostendit quod est sibi delectabile et eligibile hoc sentire, ibi: *Videns autem quia videt* etc. Circa primum ponit talem rationem: omne quod est bonum naturaliter, est virtuoso bonum et delectabile secundum se ipsum, ut patet in his quae supra in VII dicta sunt; sed esse et vivere naturaliter bonum est et delectabile viventibus; ergo esse et vivere est bonum et delectabile virtuoso. Maior per se patet in littera.

1170 a 16 Minorem ponit ibi: *Vivere autem* etc. Circa quam tria facit. Primo enim manifestat in quo consistat vivere. Et dicit quod in omnibus animalibus communiter determinatur vivere secundum potentiam sensus, in hominibus autem determinatur secundum potentiam sensus, quantum ad id quod habet commune cum aliis animalibus, vel secundum potentiam intellectus, quantum ad id quod est proprium sibi. Omnis autem potentia reducitur ad operationem sicut ad propriam perfectionem; unde id quod est principale consistit in operatione et non in potentia nuda, actus enim est potior quam potentia, ut probatur in IX Metaphysicae. Et ex hoc patet quod principaliter vivere animalis vel hominis est sentire vel intelligere; dormiens enim, quia non actu sentit vel intelligit, non perfecte vivit, sed habet dimidium vitae, ut in I dictum est.

1170 a 19 Secundo ibi: *Vivere autem* etc., ostendit quod vivere sit naturaliter bonum et delectabile. Et dicit quod ipsum vivere est de numero eorum quae sunt secundum se bona et delectabilia, et hoc probat per hoc quod est determinatum, illud autem quod est determinatum pertinet ad naturam boni. Ad cuius evidentiam considerandum est quod potentia quantum est de se indeterminata est, quia se habet ad multa, determinatur autem per actum, sicut patet in materia et forma; potentia autem sine actu est potentia cum privatione, quae facit rationem mali, sicut perfectio quae est per actum facit rationem boni; et ideo, sicut aliquid quando est indeterminatum est malum, ita determinatum in quantum huiusmodi est bonum; vivere autem determinatum est, praesertim secundum quod principaliter in operatione consistit, ut dictum est; unde patet quod vivere est naturaliter bonum. Id autem quod est naturaliter bonum est etiam virtuoso bonum, ut dictum est, cum virtuosus sit mensura in genere humano, ut dictum est. Et ideo, quia vivere est naturaliter bonum, videmus quod omnibus est delectabile.

1170 a 22 Tertio ibi: *Non oportet autem* etc., removet dubium, dicens quod in eo quod dictum est quod vivere est naturaliter bonum et delectabile, non oportet accipere vitam malam, id est vitiosam, et corruptam, id est recedentem a naturae ordine, neque etiam vitam quae est in tristitiis; talis enim vita non est naturaliter bona, quia est indeterminata, id est debita perfectione carens, sicut et ea quae circa ipsam existunt. Quia enim unumquodque determinatur per id quod in eo existit, si illud fuerit indeterminatum et ipsum indeterminatum

7 amico] amicus *pr.m.* P amicis Wi Ed2 V6Za *sec.m.* P amicıcia F1 *om.* V2 20 quod *coni, cum* AoBg1 Wi V6Za *sec.m.* Er P7] quid Θ 23 virtuoso bonum *Inc.* 34® *peda* 25 bonum est *inv.* Ψ 29 consistat] consistit F *pr.m.* V10 φ26 ψ 32 determinatur] vivere *add.* ^*(hom.om.* Ed2) 49 est determinatum Φ1] *inv.* Ψ (est... quod *hom.om.* V Φ2 49'5° est... est *hom.om.* Ed2) 57 quando] in quantum ψ(-Y6)

7 Lin. 1170 b 17. 17 Lin. 1170 b 5. 21 Lin. 1170 a 29. 24 Cap. 12, 1152 b 26-33 ? Cf. I 13, 1099 a 13 , III 10, 1113 a 25-33. 40 Cap. 7-8, 1049 b 4 - 1050 b 6 43-44 Cap. 20, 1102 b 6 ; cf. Thomae comm. lin. 45 cum adn. 55-56 Cf. supra IV c. 13 lin. 120 cum adn. 61 Lin. 1170 a 18. 64 Lin. 1170 a 14-16. 65 Cap. 4, 1166 a 12-13 ; III 10, 1113 a 33.

erit, puta si aegritudo est indeterminatum et corpus aegrum erit indeterminatum; et sic vita quae est cum malitia seu tristitia est indeterminata et mala sicut et ipsa malitia et corruptio seu tristitia. Et hoc magis erit manifestum in habitis, id est in consequentibus, in quibus de tristitia agetur.

1170 a 25 Deinde cum dicit: *Si autem ipsum vivere* etc., infert conclusionem praedictae rationis. Et dicit quod, si ipsum vivere est naturaliter bonum et delectabile (quod non solum apparet ex ratione praedicta, sed etiam ex hoc quod omnes appetunt ipsum), sequetur quod maxime virtuosis et beatis sit bonum et delectabile vivere; quia enim horum vita est perfectissima et beatissima, ideo est ab eis magis eligenda.

1170 a 29 Deinde cum dicit: *Videns autem* etc., ostendit quod sentire se vivere est eligibile et delectabile virtuoso. Ille enim qui videt se videre sentit suam visionem et similiter est de illo qui audit se audire; et similiter contingit in aliis quod aliquis sentit se operari. In hoc autem quod nos sentimus nos sentire et intelligimus nos intelligere, sentimus et intelligimus nos esse: dictum est enim supra quod esse et vivere hominis principaliter est sentire vel intelligere. Quod autem aliquis sentiat se vivere est de numero eorum quae sunt secundum se delectabilia, quia, sicut supra probatum est, vivere est naturaliter bonum, quod autem aliquis sentiat bonum esse in se ipso est delectabile. Et sic patet quod, cum vivere sit eligibile et maxime bonis quibus est bonum esse et delectabile, quod etiam percipere se sentire et intelligere est eis delectabile, quia simul cum hoc sentiunt id quod est eis secundum se bonum, scilicet esse et vivere, et in hoc delectantur.

1170 b 5 Deinde cum dicit: *Ut autem ad se ipsum* etc., ostendit ex praemissis quid sit virtuoso et felici eligibile et delectabile respectu amici. Et dicit quod virtuosus ita se habet ad amicum sicut ad se ipsum, quia amicus quodam modo est alter ipse; sicut igitur unicuique virtuoso est eligibile et delectabile quod ipse sit, sic est ei eligibile et delectabile quod amicus sit, et si non aequaliter, tamen propinque; maior est enim unitas naturalis quae est alicuius ad se ipsum quam unitas affectus quae est ad amicum. Dictum est autem supra quod virtuoso est eligibile et delectabile suum esse et vivere propter hoc quod sentit suum esse et vivere esse bonum, talis autem sensus est delectabilis secundum se ipsum, quo scilicet aliquis sentit bonum sibi inesse. Sicut ergo aliquis delectatur in suo esse et vivere sentiendo ipsum, ita ad hoc quod delectetur in amico oportet quod simul sentiat ipsum esse, quod quidem continget convivendo sibi secundum communicationem sermonum et considerationum mentis; hoc enim modo homines dicuntur proprie sibi convivere, secundum scilicet vitam quae est homini propria, non autem secundum hoc quod simul pascantur, sicut contingit in pecoribus. Sic ergo ex omnibus praemissis concludit id quod proposuerat, dicens quod, si beato est secundum se eligibile suum esse in quantum est naturaliter bonum et delectabile, cum esse et vita amici sint quantum ad eius affectum propinqua propriae vitae, consequens est quod etiam amicus sit eligibilis virtuoso et felici.

H70 b 17 Deinde cum dicit: *Quod autem est* etc., ostendit ulterius quod felici sint necessarii amici. Quod enim est felici eligibile, oportet ei inesse, alioquin remanebit in indigentia, quod est contra rationem felicitatis, quae requirit sufficientiam. Requiritur ergo quod ille qui est in statu felicitatis opus habeat amicis virtuosis. Loquitur autem hic de felicitate qualis potest esse in hac vita, sicut in I dictum est.

83 habitis *coni, ex Arist.* 1170 a 25 *cum* DbW p1?10 FŒd2 Za *sec.m.* AoKrPT P5 C1 Wi] abidis Θ (=Φ1 Er2 ψ abitis O2[-DbEr2W P1?10] S habendis Φ3) in simul] similiter T^-F^d2 *hom.om.* Ve) *Sed cf. Arist.* 1170 b 4 127 se *om.* Φ 131 simul] similiter T(simpliciter Ed2) *Sed cf. Arist.* 1170 b 10 133 considerationum] considerationem Φ(-E1·2) F'Ed2 139 beato] bono ®(bonum Er2W) 147 in] *om.* AoErPeVV2 C1 Ψ *(add. sec.m.* ErV Wi) *obsc.* Db (146-147 oportet... in in *om.* O1 *ita ut scriptum videamus* eligibile digentia !)

84 Lib. X 3, 1173 a 15-28 ? 101 Lin. 1170 a 18-19. 105 Lin. 1170 a 19-22. 123 Cf. supra I c. 17 lin. 20-21 cum adn. 124 Lin. 1170 b 3-5. 151 Cf. supra I c. 9 lin. 162-165 cum adn.

Utrum igitur quam plurimos amicos faciendum vel quemadmodum in peregrinatione prudenter dictum esse videtur: « Neque multum peregrinus neque non peregrinus vocer », et in amicitia congruet neque non amicum esse neque rursus multum amicum secundum superabundantiam. § His quidem igitur qui ad oportunitatem et omnino videbitur congruere quod dictum est; multis enim reministrare laboriosum et non sufficiens vita ipsi hoc agere. Plures utique quam qui ad propriam vitam, nimis distractivi et impeditivi ad bene vivere. Nihil igitur opus est ipsis. § Sed et qui ad delectationem, sufficiunt pauci, quemadmodum in cibo delectamentum. § Studiosos autem utrum plures secundum numerum, vel est quaedam mensura et amicabilis multitudinis, quemadmodum civitatis; neque enim ex decem hominibus fit utique civitas neque ex decem miriadibus adhuc civitas est. Quantum autem non est forte unum aliquid, sed omne intermedium quorundam determinatum. § Et amicorum utique est quaedam multitudo determinata. Et forte quoniam plures, cum quibus utique poterit quis convivere; hoc enim videbatur amicabilius esse. Quoniam autem non possibile multis convivere et distribuere se ipsum, non immanifestum. § Adhuc autem et illos oportet amicos ad invicem esse, si debent omnes ad invicem commorari; hoc autem operosum in multis existere. § Difficile autem fit et congaudere et condolere familiariter multis, verisimile enim concidere simul huic quidem condelectari, huic autem contristari. § Forte igitur bene habet non quaerere ut multum amicissimum esse, sed tot quot in convivere sufficientes; neque enim contingere videbitur utique multis esse amicum valde (propter quod neque amare plures). Superabundantia enim quaedam esse vult amicitiae, hoc autem ad unum et valde utique ad paucos. § Sic autem videtur habere et in rebus; non fiunt enim amici multi secundum etayricam amicitiam. Ymnizare autem in duobus dicuntur. Polifili autem et omnibus familiariter potientes, nulli videntur esse amici, tamen politice, quos et vocant placidos. § Politice quidem igitur est multis esse amicum et non placidum entem, sed ut vere epiikea. Propter virtutem autem et propter se ipsos non est ad multos, amabile autem et paucos invenire tales.

so quatn plurimos ARtRp1·2·3T *(lin.* i, n ; *cf. supra c.* 8 *lin.* 6) : plures L quam plures Rp4 21 videtur A(KbLbMbOb) R : hoc (= τό) *add.* A(Nb) L 22 vocer A(=καλεοίμην LbOb) URtT *(lin.* 13) : vocet *(vel* nocet) L2(vocem N1) Rp 24 oportunitatem RtRp1-2·3 T *(lin.* 25) : utilitatem LRp4 26 quam qui RT *(lin.* 31) : eorum quae L 26 *Post* vitam *virg. interp.* T *(lin.* 32) : *nullo modo interp.* A 26 nimis (=ἱκανῶ KbLbMb) RtT *(lin.* 32) : minus Rp1·3·3 sufficienter L sufficientes *pr.m.* P11 P13 Rp4 *(ex coni. 1 cf.* ικανῶν Ob) 27 distractivi (=περίεργοι) RtRp1·2·3 T *(lin.* 32) : perscrutatores LRp4 superflui *Ant. transi.*(Ha) 32 miriadibus L2R (~Vd *corr.* miliadibus *sec.m.* SI) T *(lin.* 57-58 *cum adn.)* : myriadibus L1 Vd 33 determinatum (=ὡρισμένον) LRp4 T *(lin.* 64) : determinat Rp1·2·3 determinatorum A(=ὡρισμένων KbLbMbOb) Rt 1171 a 1 determinata ALT *(lin.* 68-69) : determinatorum R 1 quoniam LRtRp1·2·3 T *(lin.* 70 quod) : quam Rp4 6 autem AT *(lin.* 88) : *om.* LR 7 verisimile RT *(lin.* 91) : conveniens L *Cf. supra* 1156 b 25 *cum adn.* 14 fiunt ALRt : sunt Rp 14 etayricam RT *(lin.* 113) : etairicam L 15 Ymnizare T (? *cf. lin.* 115 *cum adn.)* . Ymnizatae ALR (permnizatae Rp1) 16 potientes ALRtT *(lin.* ii8) : patientes Rp 16 esse ALRt : *om.* Rp 18 est ALRtT *(lin.* 130 contingit) : in Rp1-2·3 est in Rp4 19 epiikea T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikea (epy- epyey-) LR

1170 b 20 *Utrum igitur quam plurimos amicos* etc. Postquam Philosophus prosecutus est quasdam dubitationes circa amicitiam ex parte amantium, hic prosequitur dubitationes ex parte eorum qui amantur. Ponit autem circa hoc tres dubitationes, quarum prima est de numero amicorum; secunda de necessitate ipsorum,'ibi: *Utrum autem in bonis fortunis* etc.; tertia de convictu eorum, ibi: *Utrum igitur, quemadmodum* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit dubitationem, utrum scilicet aliquis debeat sibi facere quam plurimos amicos vel non, sed sicut prudenter videtur esse dictum de peregrinatione in proverbio cuiusdam dicentis: « Non vocer multum peregrinus neque non peregrinus », id est: « Non dicatur de me quod nimis discurram per diversas terras inutiliter neque etiam quod numquam extra domum exeam causa peregrinationis », ita etiam congruit et circa amicitiam esse, ut scilicet neque aliquis nulli sit amicus neque etiam sit amicus multis secundum superabundantiam.

1170 b 23 Secundo ibi: *His quidem igitur* etc., solvit praedictam quaestionem. Et primo quantum ad amicitiam utilis. Et dicit quod id quod dictum est de vitanda superflua multitudine amicorum totaliter videtur congruere in amicis qui sunt ad oportunitatem, id est ad utilitatem, quia, si homo habeat multos tales amicos a quibus recipiat obsequia, oportet etiam quod e converso multis obsequatur et hoc est valde laboriosum ita quod non sufficit tempus vitae his qui hoc volunt agere. Si igitur sint plures amici utiles quam sint necessarii ad propriam vitam, nimis distrahunt hominem et impediunt ipsum a bona vita, quae consistit in operatione virtutis, quia, dum homo superflue intendit negotiis aliorum, consequens est quod non possit debitam curam gerere de se ipso. Et ita patet quod non est opus homini habere plurimos amicos utiles.

1170 b 28 Secundo ostendit idem in amicitia delectabilis. Et dicit quod etiam ad delectationem sufficiunt pauci amici. Delectatio enim exterior, quae per tales amicos exhibetur, quaeritur in vita humana sicut condimentum in cibo quod, etiam si parum sit, sufficit; unde et pauci amici sufficiunt homini ad delectationem, ut cum eis per aliquod tempus recreetur.

1170 b 29 Tertio ibi: *Studiosos autem* etc., solvit quaestionem quantum ad amicos secundum virtutem. Et primo ostendit propositum per rationem; secundo per experimentum, ibi: *Sic autem videtur habere* etc. Circa primum tria facit. Primo resumit quaestionem, Et dicit quod remanet considerandum utrum aliquis debeat sibi facere amicos virtuosos plures numero, ita quod quanto plures habet melius sit, vel oporteat quandam mensuram adhibere circa multitudinem amicorum, sicut patet de multitudine civitatis quae neque constat ex decem hominibus tantum et, si constat ex decem miriadibus, id est centum milibus (nam mirias idem est quod decem milia), iam prae multitudine non erit civitas, sed quaedam regio. Sed quanta multitudo sit necessaria ad civitatem, non est determinatum secundum aliquid unum, quia potest esse civitas maior et minor, sed possunt accipi duo extrema inter quae quicquid est medium potest determinari ut congruens multitudini civitatis.

1170 b 33 Secundo ibi: *Et amicorum* etc., solvit quaestionem dicens quod etiam non oportet esse immensa multitudo amicorum, sed debet esse quaedam determinata multitudo eorum. Et hoc probat tribus rationibus. Quarum prima est quod plures possunt esse amici, cum quibus tamen possit homo convivere; hoc enim inter cetera magis videtur esse amicabile, id est congruens amicitiae quae est secundum virtutem. Manifestum est autem quod non est possibile quod homo convivat immoderatae multitudini hominum et quod quodam modo distribuat se inter multos. Et sic patet quod non possunt esse multi amici secundum virtutem.

1171 a 4 Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. Manifestum est enim quod amicos oportet ad invicem convivere et ita, si aliquis habeat multos amicos, oportet quod omnes etiam illi sint amici sibi

8 tertia *coni, cum* Ed2 Za] tertio Θ 13 vocer *coni, ex Arist.* 1170 b 22 *cum* F'Ed* V6Za *sec.m.* SWi] nocet Φ1 (nocent V2 noceret ErV3 vocet *pr.m.* nocet *sec.m.* O) P *obsc. pr.m.* SWi nocent Φ2 (noceant *pr.m.* V10) 17 causa peregrinationis *inv.* ψ 24 vitanda] et *add.* Φ 24 superflua] de *praem.* & (= ΦI-AsCl *pr.m.* F P5] PWi *om.* S F*Ed2 V«Za) 28 etiam quod] *inv.* 'F(-V« etiam *om.* S) 32 distrahunt *coni, ex Arist.* 1170 b 27 *cum* PEd2 V??Za *sec.m.* Er2P5V10 SWi] differunt Θ (=φ p *obsc. pr.m.* SWi) 53-54 oporteat] oportet Ψ 57 miriadibus *coni, ex Arist.* 1170 b 32 (*cf. adn.*) *cum* FlEd2] miliaribus Θ (mulieribus BxEr1 *pr.m.* Er militaribus P3 miliadibus VeZa) 58 mirias *coni, cum* FŒd2]milias © (mylias Er2 melias Er milia Pe) 67 etiam] *om.* Pe Ψ (si Ol) 67 oportet] debet P® Ψ

7 Cap. 13, 1171 a 21. 8 Cap. 14, 1171 b 29. 11-17 Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 519, 30-32; O8, f. 2iora «Peregrinos autem vocabant antiqui extraneos recipientes in viis [seu abscessionibus] et receptos ab invicem ; quemadmodum igitur, ait, non oportet plurimos peregrinos habere, sic neque amicos» ; Albertus *Lect.* f. I7pvb : «Sicut taediosum est nullum extraneum recipere in domum suam, non est autem tutum omnem recipere, ita taediosum nullum habere amicum et periculosum quemlibet admittere ad amicitiam » ; f. i8orb : « sicut prudenter dictum est de peregrinatione . 'Neque vocer multum peregrinus', id est multos extraneos hospitio recipiens (sic enim significat apud Graecos), 'neque non peregrinus', id est nullum recipiens» ; *Comm.* p. 592 b. Cf. supra VIII c. 3 lin. 118-122 ; c. 12 lin. 30-32 cum adn. 34-36 Cf. supra VI 7, 1142 a 1-11. 49 Lin' 1171 a 13. 57-59 Michael Ephesinus, p. 520, 33 et 35 ; O8, f. 2iova « ex decem myriadibus, id est decies decem milibus... ex decem myriadibus, id est milibus centum » ; Albertus *Lect.* f. i8ova « ex decem miriadibus, id est centum milibus (mirias enim est decem milia) » ; *Comm.* p. 593 b.

invicem, aliter enim non possunt ad invicem commorari et per consequens neque convivere amico; hoc autem est difficile quod in multis servetur, scilicet ut sint amici ad invicem; et ita non videtur possibile quod unus homo habeat plures amicos.

1171 a 6 Tertiam rationem ponit ibi: *Difficile autem* etc. Dictum est enim supra quod amicus congaudet amico; difficile est autem quod aliquis familiariter congaudeat et condoleat multis, verisimiliter enim simul concidet quod oporteat cum uno delectari et cum alio tristari, quod est impossibile; et ita non est possibile habere plures amicos.

1171 a 8 Tertio ibi: *Forte igitur bene habet* etc., concludit propositum ex dictis, scilicet quod non bene se habet quod homo inquirat fieri amicissimus multis, sed tot quot potest sufficere ad convictum, quia etiam hoc non videtur esse contingens quod homo sit valde amicus multis (unde etiam nec secundum amorem libidinosum unus homo amat plures mulieres intenso amore). Quare perfecta amicitia in quadam superabundantia amoris consistit, quae non potest observari nisi ad unum vel ad valde paucos; semper enim id quod est abundans paucis competit, quia non potest in multis contingere quod ad summam perfectionem perveniatur, propter multiplices defectus et impedimenta.

1171 a 13 Deinde cum dicit: *Sic autem videtur* etc., ostendit propositum per experientiam. Ita enim videmus in rebus contingere quod unus ad paucos habet amicitiam. Non enim inveniuntur esse multi amici unius secundum amicitiam etayricam, id est sodalium vel connutritorum. Quod probat quodam proverbio quo dicuntur aliqui ymnizare in duobus; consuetum est enim ut plurimum quod iuvenes socialiter bini incedunt cantantes. Sed polifili, id est amatores multorum, qui scilicet omnibus familiariter potiuntur, non videntur esse vere amici alicui, quia nulli diu convivunt sed pertranseunter se habent familiariter ad unumquemque, sed tamen tales vocantur amici politice, id est secundum quod est consuetum in civitatibus, in quibus amicitia ex talibus applausibus et familiaritatibus iudicatur. Hos autem qui sic sunt amici multorum vocant homines placidos, quod sonat in vitium superabundantiae in condelectando, ut supra in IV dictum est.

1171 a 17 Deinde cum dicit: *Politice quidem igitur* etc., ostendit secundum quam amicitiam dicuntur aliqui esse amici multorum. Et dicit quod hoc contingit esse secundum amicitiam politicam, non solum eo modo quo aliquis placidus est amicus multorum, sed etiam hoc potest competere alicui vere virtuoso; dictum est enim supra quod politica amicitia videtur idem esse quod concordia, virtuosus autem cum multis concordat in his quae pertinent ad vitam politicam. Non tamen contingit quod virtuosus habeat amicitiam ad multos propter virtutem ita quod diligat eos propter se ipsos et non solum propter utile vel delectabile; quin immo multum debet esse homini amabile et carum si paucos tales amicos possit invenire, scilicet propter virtutem et secundum se ipsos.

93 tristari] contristari ^(-F1 *hom.om.* Ed2) 102 Quare] quia V3 P FEd2 V«Za *sec.rn.* SWi 113 etayricam] etairicam O1 ethayricam As ethairicam P' Za eucairicam Ao recaricam *pr.m.* ecaricam *sec.rn.* Db ecaycritam *pr.m.* ecayritam *sec.rn.* V2 etavericam W erayricam PSWi *Cf. supra* VIII *c.* 12 *lin.* 17 *cum adn.* 115 ymnizare *coni, ex Arist.* 1171 a 15 (*cf. adn.) cum* Za *sec.rn.* PdV10] repatrizare Φ (repatriare V3 Bg*W repatizare P3VV2 repatrisare Ao Db rebaptizare P10) mensurare PSWi communicare V6 himnizare F'Ed2 *Cf.* P.-M. Gils, *in Scriptorium,* X (1956), *p.* 115 117 polifili *coni, ex Arist.* 1171 a 15 *cum* F1 Za] polifilii ψ rolifii Φ (polifii O1 W) 119 vere] veri Bo *sec.rn.* Er1 *om.* BxV3 *hom.om.* Pd 126 sonat] consonat Φ *sec.rn.* P

89 Cap. 4, 1166 a 8. 100-102 Michael Ephesinus, p. 522, 18-22 ; O8, f. 210vb · «Quemadmodum, ait, plures amare impossibile (superabundantia enim amicitiae amor [qui eros dicitur] est [de quo amore hic dicit]), sic neque multos valde amare contingit. Quae quidem igitur dicuntur talia, secundum dictionem autem plures existentem, hoc autem 'ad unum' de eo quod est 'eran' [id est amare, amore scilicet qui eros dicitur] dixit. Eran quidem ad unum est, valde autem amare ad paucos » ; Albertus *Lect.* f. 180va : «sicut nec aliquem intense amare multas mulieres». - Cf. Thomas supra **VIII** c. 8 lin. 164-165 cum adn. 105-108 Cf. supra **VIII** c. 3 lin. 246-247. 113-114 Cf. supra **VIII** c. 9 lin. 62 cum adn. 114-117 Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 522, 27-29 ; O8, f. 210vb : « Ymnizatarum enim utique etairicarum amicitiarum unaquaeque in duobus invenitur facta, quae Achillis et Patrocli, quae Piladis et Horestis, quae Thesei et Pirithei» ; Albertus *Lect.* f. 180va « Unde amicitiae ymnizatae in comoediis et tragoediis semper sunt inter duos, sicut inter Achillem et Patroclum » ; *Comm.* p. 594 b : « In etairica amicitia... non hymnizatur in comoediis et tragoediis plures fuisse amicos nisi duos secundum etairicam amicitiam ; hymnizare enim laudes cantare est et sic amici hymnizati sunt Patrocles et Achilles et Pylades et Orestes et Theseus et Pyrithous» ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : «Ymnizatae : laudatae». 117-118 Robertus Grosseteste *Notula* (in comm. Michaelis Ephesini, p. 522,29, inserta), O8, f. 210vb : « Polyfili autem [id est multorum amici] » ; Albertus *Lect.* f. 180va . «Polifili, id est qui sunt amatores multorum» ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : «Polifili : multorum amici». - Cf. supra **VIII** c. 1 lin. 109-110 cum adn. 127 Cap. 14, 1126 b 12-14 ; 1127 a 7-8. 134 Cap. 6, 1167 b 2-3.

Utrum autem in bonis fortunis amicis opus est magis vel in infortuniis? In ambobus enim requiruntur; et enim infortunati indigent auxilio et fortunati conviventibus et quibus benefaciant; volunt enim bene operari. § Necessarium magis quidem utique in infortuniis; propter quod utilibus hic opus est. Melius autem in bonis fortunis; propter quod et epiikes quaerunt, hos enim eligibilius beneficiare et cum his conversari. § Est enim et praesentia ipsa amicorum delectabilis et in bonis fortunis et in infortuniis. § Alleviantur enim tristati condolentibus amicis. § Propter quod et si dubitabit aliquis utrum quemadmodum grave tran sumunt. Vel hoc quidem non, praesentia autem ipsorum delectabilis existens et intellectus eius quod est condolere minorem tristitiam facit. Si quidem igitur propter hoc vel propter aliud aliquid alleviantur, dimittatur; accidere autem igitur videtur quod dictum est. § Videtur autem praesentia mixta quaedam ipsorum esse. Ipsum quidem enim videre amicos delectabile aliterque et infortunato et fit quoddam auxilium ad non tristari; consolativum enim amicus et visione et sermone, si sit epidexius: novit enim morem et in quibus delectatur et tristatur. Tristatum autem sentire in ipsius infortuniis triste; omnis enim fugit tristitiae causa esse amicis. § Propter quod viriles quidem secundum naturam reverentur contristari amicos ipsis et, si non supertendat in non tristitia, eam quae illis fit tristitiam non sustinent, totaliterque in complorantibus non complacet propter neque ipse esse plorativus. Muliebriter autem et tales viri coangustatis gaudent et amant, ut amicos et condolentes. Imitari autem in omnibus oportet videlicet meliorem. § In bonis fortunis autem amicorum praesentia et conversationem delectabilem habet et intelligentiam quoniam delectantur in ipsius bonis. § Propter quod videbitur utique oportere ad bonas fortunas quidem vocare amicos prompte; benefactivum enim esse oportet bonum. Ad infortunia autem pigritantem; tradere enim ut minimum oportet malorum, unde hoc: «Sufficienter ego infortunans». Maxime autem advocandum cum debeant pauca turbati magna ipsum iuvare. § Ire autem e converso forte congruit. Ad infortunatos quidem non vocatum et prompte; amici enim benefacere, et maxime his qui in necessitate et hoc non dignificantibus; ambobus enim melius et delectabilius. Ad bonas fortunas autem cooperantem quidem prompte;

24 quidem AR : enim *add.* L 26 epiikes T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees (epy- epyey-) LR (-kes As'Tu1) 33 hoc L2(-Rn) Rt C4 T *(lin.* 66) : haec A L^O8?11 Sk2) h' *cett.* 1171 b 8 in non tristitia A(=τη ἀλυπια KbLbMbOb) RT *(lin.* 100) : intristitiam A(=τὴν ἀλυπiαν Michael Eph., *p.* 525, 13) L 8 eam quae illis fit R *(om.* Rp4) · illis factam L 8-9 sustinent RT *(lin.* 101) : sustinet AL 10 ipse esse ALRt : *inv.* Rp 16 benefactivum A L1 L2(N*Rn RtT *(lin.* 131) : beneficium L2(P13Ha) Rp 16 oportet RpT *(lin.* 130) : *om.* ALRt 19 turbati ALRtT *(lin.* 140-141) : turbari Rp4 superata Rp1'2 facta Rp3 21 et1 ALRt . *om.* Rp

et enim ad hoc necessitas amicorum. Ad bonam passionem autem quiete; non enim bonum promptum fieri iuvari. Opinionem autem in delectationis in onerosum esse forte reverendum; quandoque enim accidit. Praesentia itaque amicorum in omnibus utique eligibilis videtur.

24 hoc L2(-N4)* Rt AsIP14S1 T (*lin.* 162) : haec A I?(EiO8Pπ Sk2) h' *cett.* 26 indelectatioriis ALRtT (*lin.* 169) : delectationis T (*lin.* xjj) 26 in onerosum esse LRtRp4 (in *om.* RtRp4 honorosum Rp4 esse *om.* Rt) T (*lin.* 171) : in morari Rp1'2'3 T (*lin.* 177) 27 itaque R : utique L

1171 a 21 *Utrum autem in bonis* etc. Postquam Philosophus solvit dubitationem de multitudine amicorum, hic proponit dubitationem de necessitate eorum. Et circa hoc tria facit: primo proponit dubitationem; secundo solvit eam, ibi: *Necessarium magis quidem* etc.; tertio probat quiddam quod supposuerat, ibi: *Est enim et praesentia* etc. Dicit ergo primo quod dubitari potest utrum homo habeat opus amicis magis in bonis fortunis vel infortuniis. Manifestum est enim quod in utraque fortuna requiruntur amici; in infortuniis enim homo habet opus amicis qui ei ferant auxilia contra infortunia, in bonis autem fortunis homines habent opus amicis quibus convivant et quibus benefaciant; si enim virtuosi sint, volunt bene operari.

1171 a 24 Deinde cum dicit: *Necessarium magis* etc., ponit solutionem quaestionis, concludens ex praemissis quod habere amicos est homini magis necessarium in infortuniis, in quibus indiget auxilio quod fit per amicos, ut dictum est; et inde est quod in tali statu homo habet opus amicis utilibus qui ei auxilium ferant. Sed in bonis fortunis est melius, id est magis honestum, habere amicos; et inde est quod in hoc statu quaerunt homines amicos virtuosos, quia eligibilius est talibus benefacere et cum eis conversari.

1171 a 27 Deinde cum dicit: *Est enim et praesentia* etc., probat quod supposuerat, scilicet quod amicis in utraque fortuna sit opus. Et primo proponit quod intendit. Et dicit quod ipsa praesentia amicorum est delectabilis tam in bonis fortunis quam in infortuniis.

1171 a 29 Secundo ibi: *Alleviantur enim* etc., probat propositum. Et primo quantum ad infortunia; secundo quantum ad bonas fortunas, ibi: *In bonis fortunis* etc.; tertio infert quoddam correlarium ex dictis. Circa primum tria facit. Primo manifestat propositum. Et dicit quod homines qui sunt in tristitia alleviationem quandam sentiunt ex praesentia amicorum eis condolentium.

Secundo ibi: *Propter quod* etc., inquirit quae sit causa huius quod dictum est. Et ponit duas causas sub dubitatione quae earum potior sit. Quarum prima sumitur ex exemplo eorum qui portant aliquod pondus grave, quorum unus alleviatur ex societate alterius onus illud secum sumentis; et similiter videtur quod onus tristitiae melius ferat unus amicorum si alius secum idem onus tristitiae ferat. Sed haec similitudo non videtur congruere quantum ad ipsam tristitiam: non enim eiusdem tristitiae numero quam quis patitur alius partem sibi assumit, ut ex hoc alterius tristitia minuatur; potest tamen congruere quantum ad tristitiae causam: puta, si aliquis tristatur ex damno quod passus est, dum amicus partem damni subit, minuitur damnum alterius et per consequens tristitia. Secunda causa melior est et competit quantum ad ipsam tristitiam: manifestum est enim quod quaelibet delectatio superveniens tristitiam minuit; amicus autem praesens et condolens delectationem ingerit dupliciter, uno modo quia ipsa praesentia amici est delectabilis, alio modo quia dum intelligit eum sibi condolere delectatur in eius amicitia; et sic eius tristitia minoratur. Et quia hoc est praeter principale propositum, subiungit quod ad praesens dimittendum est inquirere utrum propter hoc quod dictum est vel propter aliquid aliud allevientur homines tristati ex praesentia amicorum condolentium, manifeste tamen apparet accidere hoc quod dictum est. 1171 a 30

Tertio ibi: *Videtur autem* etc., ostendit quod praesentia amici condolentis habet quandam tristitiam admixtam. Et primo ostendit propositum; secundo infert quoddam correlarium ex dictis, ibi: *Propter quod viriles quidem* etc. Dicit ergo primo quod praesentia amicorum condolentium videtur quandam mixtionem habere ex delectabili et tristabili. Ipsa enim visio amicorum est delectabilis, et propter aliam rationem communem et specialiter homini infortunato, qui ab amico adiuvatur ad hoc quod non contristetur, in quantum amicus conso- 1171 a 34

3 proponit] ponit Ψ (-FlEd2) 14 sint] sicut A0V2 sunt Er Ψ (*ante* virtuosi Ψ)

5 Lin. 1171 a 24. 7 Lin. 1171 a 27. 20 Lin. 1171 a 22-23. 35 Lin. 1171 b 12. 58-59 Cf. supra VII 14, 1154 a 27, b 13-14. Lin. 1171 a 30-32. 69 Lin. 1171 a 29. 74 Lin. 1171 b 6.

latur suum amicum et ex visione et etiam ex sermone, si sit epidexius, id est idoneus ad consolandum: cognoscit enim unus amicus morem alterius et in quibus amicus suus delectatur et tristatur et sic potest ei conveniens remedium adhibere contra tristitiam. Per hunc igitur modum praesentia amici condolentis est delectabilis, sed ex alia parte est tristis, in quantum homo sentit amicum suum contristari in suis infortuniis; quilibet enim homo bene dispositus refugit quantum potest esse causa tristitiae suis amicis.

1171 b 6 Deinde cum dicit: *Propter quod viriles* etc., concludit ex praemissis quod homines qui sunt viriles animi naturaliter verentur et cavent ne amici eorum propter ipsos contristentur (est enim de natura amicitiae quod amicus velit benefacere amico, non autem esse ei causa alicuius mali), et nullo modo sustinent viriles homines quod amici eorum propter eos contristentur, nisi superexcedat auxilium, quod ab amicis sibi praebetur ad non contristandum, tristitiam amicorum; sustinent enim quod per modicam amicorum tristitiam sua tristitia sublevetur, et universaliter virilibus hominibus non complacet habere comploratores, quia ipsi viriles homines < non > sunt plorativi. Sunt autem quidam viri muliebriter dispositi qui delectantur in hoc quod habeant aliquos simul secum angustiatos et amant eos qui sibi condolent quasi amicos. Sed in hac diversitate hominum oportet imitari quantum ad omnia meliores, videlicet viriles.

1171 b 12 Deinde cum dicit: *In bonis fortunis autem* etc., ostendit secundam partem propositi, scilicet quod praesentia amicorum in bonis fortunis sit laudabilis. Et dicit quod in bonis, fortunis praesentia amicorum duo delectabilia habet: primo quidem conversationem amicorum, quia delectabile est cum amicis conversari; secundo hoc quod homo intelligit amicos suos delectari in propriis bonis, quaerit enim unusquisque esse amicis suis delectationis causa.

1171 b is Deinde cum dicit: *Propter quod videbitur* etc., infert quoddam correlarium ex dictis, continens in se quaedam documenta moralia. Et primo quantum ad eos qui convocant amicos; secundo quantum ad eos qui sponte ad amicos accedunt, ibi: *Ire autem e converso* etc. Circa primum ponit tria documenta moralia. Primo quidem concludens ex praemissis quod, quia delectabile est quod homo intelligat amicos in propriis bonis delectari, oportet quod homo prompte vocet amicos ad suas bonas fortunas, ut eas scilicet amico communicet; oportet enim quod bonus homo benefaciat amico. Secundum documentum est quod homo tarde et cum quadam pigritia vocet amicum ad sua infortunia; debet enim homo tradere amico de suis malis quantum minimum potest, et ad hoc inducit proverbium cuiusdam dicentis: «Sufficienter ego infortunans», quasi dicat: « Sufficit quod ego infortunium patiar, non oportet quod etiam amici mei haec patiantur ». Tertium documentum est quod tunc maxime sunt amici ad infortunia vocandi quando cum pauca sua turbatione possunt amico magnum iuvamen praestare.

Deinde cum dicit: *Ire autem e converso* etc., ponit 1171 b 20
tria documenta ex parte sponte euntium ad amicos. Quorum primum est quod ad amicos in infortuniis existentes oportet aliquem prompte ire, etiam non vocatum, quia amici est benefacere amicis et maxime illis qui sunt in necessitate et qui non dignificant, id est qui non dignum ducunt hoc requirere ab amico; sic enim, dum auxilium praestatur non requirenti, ambobus, scilicet praestanti et recipienti, fit melius, id est honestius, quia et ille qui dat maius opus virtutis facit et etiam ille qui recipit: < ille enim qui dat > videtur magis sponte dare et ille qui recipit virtuose agit nolendo gravare amicum; est etiam ambobus delectabilius, quia et recipienti parcitur a verecundia quam quis patitur in requirendo amicum et dans magis delectatur quasi ex se ipso non provocatus faciens opus virtutis. Secundum documentum est quod ad bonas fortunas amici prompte se debet homo offerre ad cooperandum ei cum necesse fuerit, quia ad hoc indiget homo amicis, ut scilicet ei cooperentur. Tertium documentum est quod ad hoc quod homo bene patiatur ab amico bene fortunato debet homo accedere quiete, id est remisse et non de facili; non enim est bonum quod homo reddat se promptum ad suscipiendum iuvamen ab amico. Sed homo debet ve-

82 epidexius *coni, ex Arist.* 1171 b 3 *cum* O1 F'Ed2 VeZa] exepidexius Φ1 (exepadexius Ao exipedixius P« expedexius V2) (^(exepydexius Bg3 epedixius Db expediens Er3 exepideius P5) exepidicius O2b epidexus S *(nec non pr.m.* PWi?) epidexuas *sec.m.* P P2 epydexius Ve 93 viriles] virilis Er2 ψ *sec.m.* Er1 105 non *coni, cum* F1Ed2 VeZa *sec.m.* KrP7PdV3 Er2P5V10 P10 SWi] *om.* Θ 130 amico] amicos *pr.m.* PSWi (amico *sec.m.* PS) amicis F'Ed2 VeZa *sec.m.* Wi 138 quod etiam] *inv.* Φ (etiam ut Kr enim quod Pe etiam *om.* C1 Er2 P10) 146 aliquem] aliquando ψ (aliquem *sec.m.* PS alterum *sec.m.* Wi) 147 est] proprium *praem.* ψ 151 recipienti *coni.}* requirenti Θ 153 maius... recipit] *om.* ψ *(add. sec.m.* PS) 154 ille enim qui dat *coni.} om.* Θ 159 quasi] quia Φ 161 offerre *coni, cum* F1 Za *sec.m.* Er2 Wi] afferre Θ (auferre Ed2 offerere Ve)

82-83 Michael Ephesinus, p. 524, 28-29 ; O8, f. 2i2ra « si sit epidexius, dicens epidexios bene natos dicere convenientia unicuique tempori» ; Albertus *Lect.* f. i8irb : «si sit epidexius, id est sciens proferre convenientia tempori et personae» ; *Comm.* p. 596 a. - Cf. Thomas supra IV c. 16 lin. 102-103 cum adn. 124 Lin. 1171 b 20. 166 Albertus *Lect.* f. i8iva : « quiete, id est remisse». Cf. Thomas supra VII c. 7 lin. 114 cum adn.

reri et cavere opinionem indelectationis, id est ne hanc famam incurrat quod ipse non sit delectabilis amico, in hoc quod est onerosum esse, id est propter hoc quod ipse se reddit onerosum amico; quod manifestum est quandoque accidere: dum enim aliqui nimis se ingerunt beneficiis recipiendis, reddunt se onerosos et indelectabiles suis amicis. Vel, secundum aliam litteram, debet homo revereri, id est cavere, opinionem delectationis in morari, id est ne amicus eius opinetur de eo quod delectetur in morari circa ipsum propter beneficia. Ultimo autem ex praemissis concludit quod praesentia amicorum in omnibus videtur esse eligibilis.

169 indelectationis PWi F1 *sec.m.* S] delectationis Φ Ed2 Za *pr.m.* S et delectationis V6 171 in] et *praem.* Φ 174 nimis) minus ErOl Φ2 *(corr. sec.m.* V10 C1?10) T(corr. F'Ed2 V6Za *sec.m.* SW1) 177 morari *coni, cum* S V6Za] mora Φ maiori *pr.m.* P (mora *sec.m.)* minorari Wi immorari F^Zd2

1171 b 29 Utrum igitur, quemadmodum in amantibus videre dilectissimum est et magis eligunt hunc sensum quam alios ut secundum hunc maxime amore ente et facto, sic et amicis eligibilissimum est convivere? § Communicatio enim amicitia. § Et ut ad se ipsum habet, sic et ad amicum; circa se ipsum autem sensus quoniam est, eligibilis; et circa amicum utique. Operatio autem fit ipsius in convivere. Quare
1172 a 1 convenienter hoc appetunt. § Et quod aliquando est singulis esse vel cuius gratia eligunt vivere, in hoc cum amicis volunt conversari. Propter quod hi quidem compotant, hi autem colludunt ad aleas, alii autem et coexercitantur et convenantur et comphilosophantur, singuli in hoc commorantes quodcumque maxime diligunt eorum quae in vita. Convivere enim volentes cum amicis, haec faciunt et his communicant quibus existimant convivere. § Fit igitur pravorum quidem amicitia mala. Communicant enim pravis, instabiles entes et mali autem fiunt, assimulati ad invicem. § Quae autem eorum qui epiikes epiikes, coaucta colloquiis. Videntur autem et meliores fieri operantes et diligentes ad invicem; recipiunt enim ab invicem quibus complacent, unde: «Bona quidem enim a bonis». De amicitia quidem igitur in tantum dictum sit; sequens autem utique erit pertransire de delectatione.

29 Utrum A(=ap' KbLbMbOb) RtRp1'2'3 T *(lin.* 1 ; *cf. supra c.* 12 *lin.* 8) : Iam A (=ἀρ' Michae Eph., *p.* 527, 6) LRp4 T *(lin.* 23) 29 in *L(in textu)* R : *om.* A L(zn *comm.* Ut habet aliud transcriptum sine in *Roberti Grosseteste notula) an om. etiam* T *(lin.* 9)? 34 se ipsum : *Inc.* i6a *peda in* Rp1'2'3'4 1172 a 5 et P11 L2R : vel AL^-P11) 10 epiikes T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees L epyeikees Rt epyeikes (epi- epyey-) Rp 11 epiikes T : epieikes (epy- epyey-) LR 12 diligentes *sec.m.* Rp3 *(ex* T) T *(lin.* 73) : dirigentes ALR 13 complacent ALRt : et *praem.* Rp

1171 b 29 *Utrum igitur, quemadmodum* etc. Pertractatis quaestionibus de multitudine et necessitate amicorum, hic inquirit de convictu eorum. Et circa hoc tria facit: primo proponit quaestionem; secundo manifestat veritatem, ibi: *Communicatio enim* etc.; tertio infert correlarium ex dictis, ibi: *Fit igitur* etc. Quaestio igitur prima fundatur in quadam assimulatione amicitiae ad amationem libidinosam, in qua quidem videmus quod amantibus est maxime appetibile videre illas quas amant et magis eligunt hunc sensum, videlicet visus, quam alios exteriores sensus, quia, sicut supra dictum est, per visionem incipit fieri maxime passio amoris et secundum hunc sensum conservatur; provocatur enim talis amor praecipue ex pulcritudine quam visus percipit. Est ergo quaestio quid sit proportionale visioni in amicitia, utrum scilicet ipsum convivere, ut scilicet sicut amantes maxime delectantur in mutuo aspec-

18 sicut] sic Φ(ou». Ao) 18-19 aspectu... mutuo] *hom.om.* Φ Ed2 V*

5 Lin. 1171 b 32. 6 Lin. 1172 a 8. 7-10 Albertus *Lect.* f. 182lb : « Primo dicit quod sicut in amantibus, id est secundum amorem qui dicitur hereos, qui est amor libidinosus in mulieres, maxime eligunt videre › ; *Comm.* p. 597 b. - Cf. Thomas supra VIII c. 8 lin. 164-165 cum adn. 12 Cap. 5, 1167 a 3-7.

tu, < ita > amici maxime delectentur in mutuo convictu. Secundum tamen aliam litteram non inducitur hoc per modum quaestionis, sed per modum conclusionis; quae quidem littera sic habet: *Iam igitur, quemadmodum* etc.; et potest hoc concludi ex eo quod supra probatum est praesentiam amicorum in omnibus esse delectabilem.

1171 b 32 Deinde cum dicit: *Communicatio enim* etc., manifestat veritatem praemissae sive quaestionis sive conclusionis, triplici ratione. Quarum prima est quia amicitia in communicatione consistit, ut patet ex his quae dicta sunt in VIII; maxime autem se ipsos sibi invicem communicant in convictu; unde convivere videtur esse maxime proprium et delectabile in amicitia.

1171 b 33 Secundam rationem ponit ibi: *Et ut ad se ipsum* etc. Sicut enim, homo se habet ad se ipsum, ita se habet ad amicum, ut ex supra dictis patet; ad se ipsum autem ita se habet quod est sibi eligibile et delectabile quod sentiat se ipsum esse; ergo hoc etiam est ei delectabile circa amicum. Sed hoc fit in convivendo, quia per mutuas operationes quas vident se invicem esse sentiunt. Convenienter ergo amici appetunt ad invicem convivere.

1172 a 1 Tertiam rationem ponit ibi: *Et quod aliquando est* etc. Quae sumitur ab experimento. Videmus enim quod homines volunt cum suis amicis conversari secundum actionem in qua principaliter delectantur, quam reputant: suum esse et cuius gratia eligunt suum vivere, quasi ad hoc totam vitam suam ordinantes. Et inde est quod quidam cum amicis volunt simul potare, quidam autem simul ludere ad aleas, quidam autem simul exercitari, puta in torneamentis, luctationibus et aliis huiusmodi, vel etiam simul venari vel simul philosophari, ita quod singuli in illa actione volunt commorari cum amicis quam maxime diligunt inter omnia huius vitae. Quasi enim volentes convivere cum amicis, huiusmodi actiones faciunt in quibus maxime delectentur et in quibus reputant consistere totam vitam suam, et in talibus actionibus communicant amicis quarum communicationem existimant esse convivere. Et sic patet quod convivere est eligibilissimum in amicitia.

Deinde cum dicit: *Fit igitur pravorum* etc., concludit ex praemissis primo quidem circa pravos quod eorum amicitia est mala. Delectantur enim maxime in pravis operibus et in his sibi invicem communicant et, cum sint instabiles, semper de malo in peius procedunt, quia unus efficitur malus accipiendo similitudinem malitiae alterius. 1172 a 8

Secundo ibi: *Quae autem eorum* etc., concludit quantum ad bonos quod amicitia virtuosorum est bona et semper bonis colloquiis in virtute coaugetur. Et ipsi amici fiunt meliores in hoc quod simul operantur et se invicem diligunt; unus enim ab alio recipit exemplum virtuosi operis in quo sibi complacet, unde in proverbio dicitur quod bona homo sumit a bonis. Ultimo autem epilogando concludit quod de amicitia in tantum dictum est et quod consequenter dicendum est de delectatione. Et sic terminatur sententia noni libri. 1172 a 10

19 ita *coni. cum sec.m.* SWi] *om.* Ψ(*add. post* amici F'Za) 19 delectentur *coni. cum* Za *sec.m.* SWi] delectantur Fl *pr.m.* SWi delectatur P 20 convictu] victu Ψ(-V6 iunctu *pr.m.* PWi) 32 maxime] *ante* videtur Ψ(-Y6 *ante* esse S) 50 potare *coni. ex Arist.* 1172 a 3 *cum* P6P' V6 *sec.m.* Er DbEr2] poetare Θ (putare *pr.m.* Db ptare W' Er2?) cf. Suter ... d 27 q.2 a.2 58 et *om.* Φ V8 68 malitiae] *om.* T(-V8 *add.* seek P) 73 diligLt Θ] ... *Arist.* 1172 a 12 *cum adn.*

23 Cf. adn. ad Arist. 1171 b 29. 24 Cap. 13, 1171 b 27-28. 30 Cap. 9, 1159 b 31-32 · 12 1161 b 11-12 36 Cap. 11 1170 b 5-6. 47 Albertus *Lect.* f. 182rb: «Et dicit quod in illis in quibus maxime *reputant suum esse* et ad quae ordinant vitam suam...». 73 Aliter et recte (cf. adn. ad Arist. 1172 a 12) Michael Ephesinus, p. 528, 26 · O8 f 213ra · «et eius quod est *dirigi* ad invicem»; Albertus *Lect.* f. 182rb «quia unus *dirigit* se per alterius operationes»; *Comm* p. 508 b «quia amici in amicitiae operibus *diriguntur* ab invicem». 75-76 Rectius Michael Ephesinus, p. 528, 29; O8 f 211ra · «Bona quidem enim ait poesis, a bonis»; Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg. ad Michaelis comm. in Et O8 ...) «... sumptum est hoc. Ait enim Theognis: A bonis quidem enim bona addiscet»; Albertus *Comm* p. 598 b ... P ... ne°gniais

LIBER DECIMUS

1172 a 19 Post haec autem de delectatione forte sequitur pertransire. § Maxime enim videtur coappropriari generi nostro, propter quod erudiunt iuvenes oiakizontes delectatione et tristitia. § Videtur autem et ad moris virtutem maximum esse gaudere quibus oportet et odire quae oportet. Protendunt enim haec per omnem vitam inclinationem habentia et potentiam ad virtutem et felicem vitam; delectabilia quidem enim eligunt, tristia autem fugiunt. Pro talibus autem nequaquam videbitur eligendum esse. § Aliterque et multam habentibus dubitationem. Hi quidem enim bonum delectationem dicunt, hi autem e contrario valde pravum, Hi quidem forte persuasi sic et habere, hi autem existimantes melius esse ad vitam nostram enuntiare delectationem pravorum, etsi non est; inclinare enim multos ad ipsam et servire delectationibus, propter quod oportere in contrarium ducere; venire enim utique sic ad medium. § Ne forte autem non bene hoc dicitur; de his enim quae in passionibus et actionibus sermones minus sunt credibiles operibus. Cum igitur dissonent his quae secundum sensum, contempti et
1172 b 1 verum cointerimunt. Vituperans enim delectationem visus aliquando appetens, inclinare videtur ad ipsam ut talem existentem omnem; determinare enim non est multorum. Videntur igitur veri sermonum non solum ad scire utilissimi esse, sed et ad vitam; convenientes enim entes operibus creduntur, propter quod provocant intelligentes et vivere secundum ipsos. Talium quidem igitur sufficienter, dicta autem de delectatione superveniamus.

2i oiakizontes **ALRtT** *(lin.* 32) : orakyzontes **Rp** (oraki- **BaKTuW**l3 -zantes **SIRp**3) 22 moris **AL(-P**l3**N**1**) RtT** *(lin.* 43) : amoris **P**l3**Rp** mores **N**1 22 virtutem **ALRtT** *(lin.* 43) : virtutis **Rp** 23 Protendunt **RpT** *(lin.* 51) : pertendunt **L**(pretendunt **P**l3) **Rt** 24 inclinationem **LR** : influxum *Ant. transi.*(Ha) *an om.* **T** *(cf. lin.* 52) ? 25 tristia **AL(-P**l3) **Rt PuTu**1**V**l3 **T** *(lin.* 56) tristitia **P**l3 **Rp**(- **Pu Tu'V**l3 tristitiam **Rp**3) 27 habentibus **ALRt** : habentes **Rp** 33 ducere **AURpT** *(lin.* 87-88) : dicere **L**2**Rt** 1172 b 2 videtur **ALRtT** *(lin.* 107) : est **Rp** 4-5 utilissimi esse **ALRtT** *(lin.* 114) : utilissimum est **Rp'** 7 et **L**2(**N**1**Rn**) **R** : *om.* **AL**1 **L**2(**P**l3**Ha**)

1172 a 19 *Post haec autem de delectatione* etc. Postquam Philosophus determinavit de virtutibus moralibus et intellectualibus et etiam de continentia et amicitia, quae quandam affinitatem cum virtute habent, in hoc decimo libro intendit determinare de fine virtutis. Et primo quidem de fine virtutis qui est hominis in se ipso; secundo autem de fine virtutis in respectu ad bonum commune, quod est bonum

8 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn.

totius civitatis, ibi: *Utrum igitur, si et de his* etc. Circa primum duo facit: primo determinat de delectatione, quae a quibusdam esse ponitur finis virtutis; secundo determinat de felicitate, quae secundum omnes est finis virtutis, ibi: *Dictis autem his quae circa virtutes* etc. Circa primum duo facit: primo prooemialiter ostendit quod determinandum est de delectatione; secundo prosequitur suum propositum, ibi: *Eudoxus igitur delectationem* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod post praedicta consequens est ut pertranseunter, id est breviter, de delectatione tractetur. Tractaverat quidem supra in VII de delectatione in quantum est materia continentiae, unde potissime sua consideratio versabatur circa delectationes sensibiles et corporales; nunc autem intendit determinare de delectatione secundum quod adiungitur felicitati et ideo praecipue determinat de delectatione intelligibili et spirituali.

1172 a 20 Secundo ibi: *Maxime enim* etc., probat quod de delectatione sit agendum tribus rationibus. Quarum prima sumitur ex affinitate delectationis ad nos. Videtur enim delectatio maxime connaturaliter appropriai! humano generi et inde oiakizontes, id est gubernatores domorum, maxime erudiunt pueros per delectationem et tristitiam; volentes enim eos provocare ad bonum et declinare a malo, bene agentes eos student delectare, puta aliquibus munusculis, male autem agentes contristant, puta verberibus. Et quia moralis philosophia de rebus humanis considerat, pertinet ad moralem de delectatione considerare.

1172 a 21 Secundam rationem ponit ibi: *Videtur autem* etc. Quae sumitur per comparationem ad virtutem. Et dicit quod maxime videtur ad moralem virtutem pertinere quod homo gaudeat in quibus oportet et odiat ea quae oportet et contristetur in eis; praecipue enim consistit virtus moralis in ordinatione appetitus, quae cognoscitur per ordinationem delectationis et tristitiae, quae consequuntur omnes appetitivos motus, ut supra in II dictum est. Et hoc est quod subdit quod haec, scilicet delectatio et tristitia, protenduntur ad omnia quae sunt humanae vitae et habent magnam potestatem ad hoc quod homo sit virtuosus et feliciter vivens, quod non potest esse si inordinate delectetur vel tristetur; homines enim frequenter eligunt delectabilia etiam mala et fugiunt tristia etiam bona. Nequaquam autem videtur quod homo qui vult esse virtuosus et felix debeat eligere delectationem et fugam tristitiae pro talibus, scilicet pro hoc quod incurrat aliquas malas operationes vel quod careat operibus virtutis; et e converso potest dici quod non est eligendum facere mala aut vitare bona pro talibus, id est pro delectabilibus accipiendis et tristibus fugiendis. Et sic patet quod ad moralem philosophum pertinet considerare de delectatione, sicut et de virtute morali et de felicitate.

Tertiam rationem ponit ibi: *Aliterque* etc. Quae 1172 a 27 quidem sumitur ex dubitatione existente circa delectationem. Et circa hoc duo facit: primo enumerat diversas opiniones circa delectationem, ex quibus dubitatio probatur; secundo reprobat quiddam quod in opinionibus dictum est, ibi: *Ne forte autem* etc. Dicit ergo primo quod alia ratione determinandum est de delectatione et tristitia, quia habent multam dubitationem. Quod patet ex diversitate loquentium de eis: quidam enim dicunt delectationem esse

32 oiakizontes *coni, ex Arist.* 1172 a 21] oiabizontes Φ (oya- P5 oiaby- V99 oıabo- Db obiabi- P6 -zantes AoBxPeV W) omnia seizontes S *pr.m.* Wi (omnia *dei. sec.m. sed pro* inde *scrips,* ideo Wi ideo *hab. etiam* FŒd2 Za) *obsc. pr.m.* oiapirontes *sec.m.* P (=P2) est quod seizontes V6 eiarizontes Za oyakizontes F1 orakızontes Ed2 35 declınare] determinare *pr.m.* V Er1 (?) *om. pr.m.* PSWi *add. in spatio vacuo relicto sec.m.* SWi *add. in marg. primo* determinare *secundo* declinare *sec.m.* P revocare F'Ed2 retrahere V6 abstrahere Za *An* deterrere? *cf. lin.* 99; *sed cf. loci in app. fontium laud, (nec non Thesaurus linguae latinae.N,* 1, coi. 192, 18-64) 48 consequuntur] consequitur® 76 esse] *om.* *Φ* (-P* *add. ante* delectatıonem Ao)

9 Cap. 14, 1179 a 33. 13 Cap. 9, 1176 a 30. 17 Cap. 2, 1172 b 9. 21 Cap. 11-14, 1152 b 1 - 1154 b 34. 20-24 Cf. supra VII c. 11 lin. 1-5 cum adn. *; c.* 14 lin. 1-5 cum adn. 24-27 Michael Ephesinus, p. 529, 11-22 ; O8, f. 2i3va . « Et quia politica felicitas operatio est animae secundum virtutem in vita perfecta cum delectatione vel non sine delectatione, ut didicimus [I 12, 1098 b 25], quoniam oportet de ea quae secundum speculationem felicitate subıntelligere similıter quod ipsa etiam est cum delectatıone vel non sine delectatione, quaerit utrum oportet sequı quandam delectationem intellectuali huic vitae et ei quae ad semper simılıter habentia nostrae assurectioni, vel turba impleri et turbatione et plenam indelectationis existere ? Sed non fas erıt eam quae secundum intellectum vitam indelectabilem existimare : cum delectatione ergo vel non sine delectatıone. Si enim bonis nostrıs operationibus sequitur delectatio, multo magıs ei quae operationum optimae, ei scilicet quae circa intelligibilia intellectus exercitationi, consequetur et tanto magis melius quanto et speculatio actione honorabilior [seu pretiosior]. Quia igitur et haec intellectus operatio cum delectatione (et sciunt quali, ut ait Plotinns *[Ennead.* VI ix 9] quıetı [seu otiosi]), necessarium prius de delectatione intendere quid est et quale quıd... » ; Albertus *Lect.* f. i82va ; *Comm.* p. 599-600. 32-33 Aliter (nam Thomae fons legisse videtur « oikiazontes », quod verbum, cum ab oikia, hoc est domus, deductum esse credidisset, « gubernatores *domorum* » interpretavit) et recte Michael Ephesinus, p. 530, 24-27 ; O8, f. 2i3vb : « Est autem hoc scilicet oıakizontes, idem huic, scilicet dirıgentes et gubernantes ; ut enim per oiaka, id est gubernacula, navigia ad portus taliter circumacta et sic directa salvantur, sic et iuvenes quemadmodum in portu virtutibus per delectationem» ; Albertus *Lect.* f. i83rb : «okizontes, id est directores hominum» ; *Comm.* p. 600 a. - *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : « Oıakizontes : gubernantes ». 35 Ps. xxxvi27 : « Declına a malo et fac bonum » ; cf. Prov. xivl· ; xv27, χvıß ; I Petri nill : «Declinet a malo et faciat bonum», nec non ipse Thomas *IIA-IIM* q.79 a.i 49 Cap. 3, 1104 b 14-15 ; 5, 1105 b 23. 72 Lin. 1172 a 23.

quiddam bonum, quidam vero e contrario dicunt delectationem esse aliquid valde pravum. Et hoc diversimode: nam quidam hoc dicunt quia persuasum est eis quod ita se habeat et ita credunt se verum dicere, alii vero, licet non credant hoc verum esse quod delectatio sit aliquid pravum, tamen existimant melius esse ad vitam nostram enuntiare quod delectatio sit quiddam pravum, quamvis non sit, ad retrahendum homines a delectatione ad quam multi inclinantur et inserviunt delectationibus, et ideo oportet homines in contrarium ducere, ut scilicet abhorreant delectationes, enuntiando eas esse malas; sic enim pervenietur ad medium, ut scilicet homo moderate delectationibus utatur.

172 a 33 Deinde cum dicit: *Ne forte autem* etc., reprobat id quod ultimo dictum est. Non enim videtur esse bene dictum quod homines falso enuntient delcctationes esse malas ad hoc quod homines retrahantur ab eis, quia circa actiones et passiones humanas minus creditur sermonibus quam operibus; si enim aliquis operetur quod dicit esse malum, plus provocat exemplo quam deterreat verbo. Et huius ratio est quia unusquisque videtur eligere id quod sibi videtur esse bonum in particulari, circa quod sunt passiones et operationes humanae; quando ergo sermones alicuius dissonant operibus sensibiliter in ipso apparentibus, tales sermones contemnuntur et per consequens interimitur verum quod per eos dicitur. Et ita accideret in proposito: si enim aliquis vituperans omnem delectationem aliquando videretur ad aliquam delectationem inclinari, daret intelligere quod omnis delectatio esset eligenda; multitudo enim vulgaris non potest determinare distinguendo hoc esse bonum et illud malum, sed indistincte accipit esse bonum quod in uno bonum apparet. Sic igitur sermones veri non solum videntur esse utiles ad scientiam, sed etiam ad bonam vitam; creditur enim eis in quantum concordant cum operibus et ideo tales sermones provocant eos qui intelligunt veritatem ipsorum ut secundum eos vivant. Ultimo autem epilogando concludit quod de talibus sufficienter dictum est, oportet autem procedere ad ea quae dicta sunt ab aliis de delectatione.

77 vero *om.* Ψ   108 inclinari] declinari Φ(-P5 declinare O W *sec.m.* Er determinare *pr.m.* V4) *Sed cf. Arist.* 1172 b 2

78-85 Albertus *Lect.* f. 183 rb . «Quidam dicunt eam esse bonum quoddam, quidam malum. Et hi dividuntur, quia quidam dicunt eam esse malum propter hoc quod credunt ita esse, persuasi per aliquas rationes, quidam vero aestimant quod expedit dicere delectationes esse malas non quia ita sit, sed propter hoc quod multi serviunt et inclinantur ad delectationes... » ; *Comm.* p. 602 b. - Aliter et forsitan recte Michael Ephesinus, p. 531, 19-20 et 30-34 ; O8, f. 2i4ra-rb : « Et dicentes quidem ipsam idem bono enuntiaverunt talem rationibus quibusdam persuasi... Dicentes autem pravissimam delectationem non rationibus suasi persuasibilibus sic ipsam dicebant, sed videntes multos inclinantes ad ipsam neglıgentesque optima et volentes abducere ipsos ab ad ipsam immoderata irruitione et latione, pravissimorum esse delectationem enuntiaverunt ».

1172 b 9 Eudoxus igitur delectationem bonum existimabat esse propter omnia videre desiderantia ipsam, et rationalia et irrationalia, in omnibus autem esse eligibile epiikes et maxime potentissimum, omnia autem ad idem ferri ut omnibus optimum nuntiat; unumquodque enim sibi ipsi bonum invenire, quemadmodum et cibum; omnibus igitur bonum et quod omnia appetunt bonum esse. § Credebantur autem sermones propter moris virtutem magis quam propter ipsos. Differenter enim videbatur temperatus esse, non itaque ut amicus delectationis videbatur hoc dicere, sed sic habere secundum veritatem. § Non minus autem existimabat esse manifestum ex contrario. Tristitiam enim secundum se ipsum omnibus fugiendum esse, similiter igitur contrarium eligibile. § Maxime autem eligibile esse quod non propter alterum neque alterius gratia eligimus. Tale autem confessum est esse delectationem: nullum enim interrogare cuius gratia delectatur, ut secundum se ipsam existentem eligibilem delectationem. § Appositamque cuicumque bonorum eligibilius facere, puta ei quod est iuste agere et temperatum esse. Augeri utique bonum ipsi. § Videtur autem iste sermo bonorum ipsam enuntiare, et nihil magis altero; omne enim cum altero bono eligibilius quam solitarium. § Tali utique ratione et Plato interimit quoniam non est delectatio per se bonum. Eligibiliorem enim esse cum prudentia delectabilem vitam quam sine; si autem mixtum melius, non esse delectationem per se bonum, nullo enim apposito ipsi per se bonum eligibilius fieri. § Manifestum autem quod neque aliud nihil per se bonum utique erit quod cum aliquo secundum se ipsum bonorum eligibilius fit. Quid igitur est tale quo et nos communicamus? Tale enim quaeritur. § Instantes autem quod non bonum quod omnia appetunt, non nihil dicunt. Quod enim omnibus
1173 a 1 videtur, hoc esse aimus. Interimens autem hanc fidem, non omnino credibiliora dicit. Si quidem enim quae sine intellectu appetunt ipsas, erat utique aliquid quod dicitur; si autem et quae sapiunt, qualiter dicent utique aliquid? Forte autem et in pravis est aliquod naturale bonum melius quam secundum se ipsa quod appetit proprium bonum. § Non videtur autem neque de contrario bene dici. Non enim, aiunt, si tristitia malum est, delectationem bonum esse; opponi enim et malum malo et ambo ei quod neutrum. Dicentes haec

9 bonum R(-Rp3) T (*lin.* 22) : per se bonum ALRp3   11 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T (*lin.* 26) : epieikes (epy- epyey-) LR   13 ipsi LRt : *om.* Rp   14 igitur RT (*lin.* 34) : utique L   14 bonum2 RT (*lin.* 35) : per se bonum AL (per se *add. post* 15 esse Rp3)   17 itaque R utique L   17 ut amicus... dicere ART (*lin.* 43) : *om.* L   17 hoc RT (*lin.* 43) : ταῦτα (= haec) A   20 igitur (=δή) AR(-Rp3) : autem (=δέ) LRp3   20 eligibile esse RpT (*lin.* 13) : esse eligibile ALRt   26 ipsi A(=αὑτῷ KbLb *vel* αὐτῷ Michael Eph., *p.* 535,10) RT (*lin.* 73) : ipsum sibi ipsi A(=αὐτὸ αὑτῷ MbOb) L   *26 iste ALRt *om.* Rp   32 autem ART (*lin.* 93, m) *om.* L   34 et ALRt : *om.* Rp   36 non nihil : una negatio est superflua *Roberti Grosseteste notula in* Et (*cf.* Sk2V12)   1173 a 4 dicent R : dicerent L (discernerent P13)   6 Non1 ALRtT (*lin.* 129, 168) : Forte Rp

autem non male, non tamen in his quae dicta sunt verum dicentes. Ambobus enim entibus malis, et fugienda oportuit ambo esse, neutris autem neutrum vel similiter. Nunc autem videntur hanc quidem fugientes ut malum, hanc autem eligentes ut bonum. Sic utique et opponuntur.

ii neutrum A(=μηδέτερον LbMbOb) LT *(lin.* 188) : vel alterum A(=ἤ ετερον Kb) R

1172 b 9 *Eudoxus igiiur delectationem* etc. Postquam Philosophus ostendit quod determinandum est de delectatione, hic incipit de ea tractare. Et primo prosequitur opiniones aliorum; secundo determinat veritatem, ibi: *Quid autem est vel quale quid* etc. Circa primum duo facit: primo prosequitur opinionem ponentium delectationem in genere bonorum; secundo prosequitur opinionem contrariam, ibi: *Tali utique ratione* etc. Circa primum duo facit: primo ponit rationes ex quibus probabat Eudoxus delectationem esse in genere bonorum; secundo ponit rationes ex quibus probabat eam esse maximum bonum, ibi: *Maxime autem eligibile* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo Eudoxus probabat delectationem esse de genere bonorum ex parte ipsius delectationis; secundo quomodo hoc probabat ex parte contrarii, ibi: *Non minus autem* etc. Circa primum duo facit: primo ponit opinionem et rationem Eudoxi; secundo ostendit quare eius opinioni et rationi credebatur, ibi: *Credebantur autem* etc. Dicit ergo primo quod Eudoxus existimabat delectationem esse de genere bonorum quia videbat quod omnia desiderant ipsam, tam rationalia, scilicet homines, quam irrationalia, scilicet bruta animalia; illud autem quod est apud omnes eligibile videtur esse epiikes, id est bonum, et maxime potens in bonitate, ex quo potest trahere ad se omnem appetitum, et sic quod omnia ferantur ad idem, scilicet ad delectationem, denuntiat quod delectatio non solum est bonum, sed etiam quiddam optimum; manifestum est enim quod unumquodque quaerit invenire id quod est sibi bonum, sicut cibus est bonum omnibus animalibus, a quibus communiter appetitur; sic igitur patet delectationem, quam omnia appetunt, esse aliquid bonum.

1172 b 15 Deinde cum dicit: *Credebantur autem sermones* etc., ostendit quare Eudoxo maxime credebatur. Et dicit quod sermones Eudoxi magis credebantur propter moralem virtutem dicentis quam etiam propter eorum efficaciam. Ipse enim erat temperatus circa delectationes differenter, quasi excellentius aliis, et ideo, cum laudabat delectationem, non videbatur hoc dicere quasi amicus delectationis, sed quia sic se habet secundum rei veritatem.

1172 b 18 Deinde cum dicit: *Non minus autem* etc., ponit rationem Eudoxi quae sumebatur ex parte contrarii. Et dicit quod Eudoxus existimabat esse manifestum delectationem esse de genere bonorum non minus ex contrario, scilicet ex parte tristitiae, quam ex parte ipsius delectationis. Manifeste enim apparet quod tristitia secundum se est omnibus fugienda, unde contrarium, scilicet delectatio, videtur esse omnibus eligendum.

1172 b 20 Deinde cum dicit: *Maxime autem* etc., inducit duas rationes Eudoxi ad ostendendum quod delectatio sit maximum bonum. Quarum prima est: illud autem videtur esse maxime eligibile, et per consequens maxime bonum, quod non eligitur propter alterum quod ei accidat neque gratia alicuius sicut finis. Hoc autem manifeste confitentur omnes circa delectationem: nullus enim quaerit ab alio cuius gratia velit delectari, quasi delectatio sit secundum se ipsam eligibilis. Ergo delectatio est maxime bonum.

1172 b 24 Secundam rationem ponit ibi: *Apftositamque* etc. Et circa hoc duo facit. Primo ponit ipsam rationem. Hoc enim apparet circa delectationem quod apposita cuicumque bono facit ipsum eligibilius, sicut, si apponatur ei quod est iuste agere vel temperatum esse, auget horum bonitatem; melior enim est qui delectatur in operatione iustitiae seu temperantiae. Et ex hoc volebat concludere quod delectatio esset optimum, quasi omnibus bonitatem augens.

1172 b 26 Secundo ibi: *Videtur autem* etc., ostendit defectum huius rationis. Et dicit quod praedicta ratio videtur concludere quod delectatio sit de genere

12 eam *coni, cum* Fl V6* eas Θ (eos P6 *pr.m.* PWi *hom.om.* Ao Za) 47 existimabat] estimabat Φ *Sed cf. Arist.* 1172 b 28 57 autem] enim Ψ *Sed cf. Arist.* 1172 b 20 68 bono *coni, cum* V6 *sec.m.* Bx PdV10 As SWi *(nec non corr. pr.m.* Kr)] bona Φ(-(P) bonum Ol T(-V6 bonorum Ed2)

5 Cap. 5, *1174* a 13. 8 I in. 1172 b 28. 13 Lin. 1172 b 20. 17 Lin. 1172 b 18. 20 Lin. 1172 b 15. 72-73 Cf. adn. ad Arist. 1172 b 26 - Michael Ephesinus, p. 535, 10-18 ; O8,*f. 2i5rb (Roberti Grosseteste notulas uncis inclusimus) «Oportet autem in : 'Augeri utique bonum ipsum ipsi' [Alia littera. Pro eo quod nos in latino dicimus diversis vocibus 'ipsum ipsi', in graeco habetur bis hoc pronomen 'auto', indifferens secundum sonum, differens autem scriptura et accentu]. Primum quidem enim pronomen, scilicet 'auto' [pro quo nos dicimus 'ipsum'] per o breve oportet scribere et suppunctare in ipso, deinde inducere secundum pronomen 'auto' [pro quo nos dicimus 'ipsi', dativum casum neutri generis] et per o longam scribere. Esset autem

bonorum, non autem quod sit magis bonum aliquo alio; de quocumque enim bono hoc etiam velificatur quod alteri bono coniunctum est melius quam si sit solitarium per se ipsum.

1172 b 28 Deinde cum dicit: *Tali utique ratione* etc., prosequitur opinionem ponentium delectationem non esse bonum. Et primo ostendit quomodo obviant praemissis rationibus; secundo ponit rationes eorum quas in contrarium adducunt, ibi: *Non tamen si non qualitatum* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo ratione superius inducta ad ostendendum delectationem esse optimum utebantur ad contrarium; secundo ostendit quomodo obviabant aliis rationibus, ibi: *Instantes autem* etc. Circa primum duo facit: primo manifestat quomodo Plato praemissa ratione ad oppositum utebatur; secundo solvit processum Platonis, ibi: *Manifestum autem* etc. Dicit ergo primo quod per rationem immediate praemissam Plato, qui erat contrariae opinionis, interimere conabatur quod dictum est, ostendendo quod delectatio non est per se bonum. Manifestum est enim quod delectatio est eligibilior si adiungatur prudentiae; quia igitur delectatio commixta alteri melior est, concludebat quod delectatio non sit per se bonum, illud enim quod est per se bonum non fit eligibilius per appositionem alterius. Circa quod sciendum est quod Plato per se bonum nominabat id quod est ipsa essentia bonitatis, sicut per se hominem ipsam essentiam hominis; ipsi autem essentiae bonitatis nihil potest apponi quod sit bonum alio modo quam participando essentiam bonitatis et ita quicquid bonitatis est in eo quod additur est derivatum ab ipsa essentia bonitatis; et sic per se bonum non fit melius aliquo addito.

1172 b 32 Deinde cum dicit: *Manifestum autem* etc., improbat Aristotiles processum Platonis. Manifestum est enim quod secundum hanc rationem nihil aliud in rebus humanis erit per se bonum, cum quodlibet humanum bonum fiat eligibilius additum alicui per se bono; non enim potest inveniri aliquid in communicationem humanae vitae veniens quod sit tale, ut scilicet non fiat melius per appositionem alterius. Tale autem aliquid quaerimus, quod scilicet in communicationem humanae vitae veniat; qui enim dieunt delectationem esse bonum, intendunt eam esse quoddam humanum bonum, non autem ipsum divinum bonum quod est ipsa essentia bonitatis.

Deinde cum dicit: *Instantes autem* etc., ostendit quomodo Platonici obviabant rationibus Eudoxi probantibus delectationem esse bonum. Et primo quomodo obviabant rationi quae sumebatur ex parte ipsius delectationis; secundo quomodo obviabant rationi quae sumebatur ex parte contrarii, ibi: *Non videtur autem* etc. Obviabant autem primae rationi interimendo istam: Bonum est quod omnia appetunt. Sed Aristotiles hoc improbat dicens quod illi qui instant rationi Eudoxi dicentes quod non est necessarium esse bonum id quod omnia appetunt nihil dicere videntur. Illud enim quod videtur omnibus dicimus ita se habere et hoc habetur quasi principium quia non est possibile quod naturale iudicium in omnibus fallat; cum autem appetitus non sit nisi eius quod videtur bonum, id quod ab omnibus appetitur omnibus videtur bonum et sic delectatio, quae ab omnibus appetitur, est bona. Ille autem qui hoc quod ab omnibus creditur interimit non dicit totaliter credibiliora. Posset enim sustineri illud quod dicitur, si sola ea quae sine intellectu agunt, sicut bruta animalia et homines pravi, appeterent delectationes, quia sensus non iudicat bonum nisi ut nunc et sic non oporteret delectationem esse bonum simpliciter, sed solum quod sit bonum ut nunc; sed, cum etiam habentes sapientiam appetant aliquam delectationem, omnino non videntur aliquid verum dicere. Et tamen, si omnia quae agunt sine intellectu appeterent delectationem, adhuc esset probabile quod delectatio esset quoddam bonum, quia etiam in pravis hominibus est quoddam naturale bonum quod inclinat in appetitum convenientis boni et hoc naturale bonum est melius quam

78 etiam *coni, cum* Ed2] est Θ (enim V3 *om.* P«P7 Er2 O2b[-BoP10] VeZa) 87 superius inducta] superinducta Φ *(perperam, cum verbum* superinducere *significet* addere aliquid secundarium; *cf. supra* I c. 17 *lin.* 4; IX c. 10 *lin.* 90; *III&* q.87 a.2 ad 3) 90 Instantes] Infantes PSWi *Cf. lin.* 124 *cum adn.* gz utebatur] *ante* praemissa Ψ (videbantur P) 93 Manıfestum *coni, ex Arist.* 1172 b 32 *(cf. lin.* in *cum adn.))* est *add.* Θ (Medium est Ed2) 98 si adiungatur *Inc.* 35a *peda* 108 additur *coni, cum* Za *sec.m.* To] agitur Ψ (-Za apponitur V6 augitur *sec.m.* S 108-109 et ita... bonitatis *hom.om.* Φ *add. ex* Ψ Hr Bg2Wo Wr *sec.m.* To) *Cf. infra c.* 12 *lin.* 64 *cum adn.* ni Manifestum] est *add.* TX-FŒd2) *Sed cf. Arist.* 1172 b 32; *supra lin.* 93 *cum adn.* 124 Instantes *coni, cum* F2Ed2 V6Za *sec.m.* Er1 Er2P6P7PdV3V10 C1] Infantes Θ *Cf. supra lin.* 90 *cum adn.* 150 videntur] videtur Ψ 151 verum dicere] *inv.* P6 Ψ 151 omnia] etiam omnia Ψ (etiam solum illa Ve)

manifestıus si esset scriptum pro 'auto' [dativi casus neutri generis] feminine 'ante' [id est 'ipsi' feminine], *id est delectationi.* Est autem quod dicit et : 'Augetur utique ipsum bonum, hoc est omne bonum, *ipsi, scilicet delectationi'.* Omne enim bonum, ut dictum est, cum delectatione factum vel operatum et augetur et in magnitudinem elevatur. Augetur igitur sibi ipsi bonum, id est omne bonum *ipsi delectationi.* Hoc enim, scilicet 'ipsum', pro 'omne' scriptum est». 85 Cap. 3, 1173 a 13. 90 Lin. 1172 b 35. 93 Lin. 1172 b 32. 102-105 Cf. supra I c. 4 lin. 75-82 cum adn. 125 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 129 Lin. 1173 a 5. 131-132 Cf. supra I 1, 1094 a 3. 135 Robertus Grosseteste *Notula* (ad Arist. 1172 b 36 laud.) ; Albertus *Comm.* p. 605 a : « penitus nihil dicunt ». - Aliter sed non recte Albertus *Lect.* f. i84va : « Non verum dicunt, id est non simpliciter, sed quodam modo verum dicunt. Commentator tamen dicit quod ponuntur duae negationes loco unius, ac si dicat : 'Sic instantes falsum dicunt' ; sed hoc non competıt alii translationi [Transi, alexandrına, ed. Marchesı, p. 1xxx] quae habet : 'insufficıenter dicunt', < nec> iterum sequentı litterae quae probat secundum aliquid verum eos dicere ».

pravi homines in quantum huiusmodi; sicut enim virtus est perfectio naturae et propter hoc virtus moralis est melior quam virtus naturalis, ut in VI dictum est, ita, cum malitia sit corruptio naturae, bonum naturale < est > melius sicut integrum corrupto; manifestum est autem quod secundum id quod ad malitiam pertinet pravi homines diversificantur, sunt enim malitiae sibi invicem contrariae, et ideo id secundum quod omnes pravi conveniunt, scilicet delectationem appetere, videtur magis ad naturam quam ad malitiam pertinere.

1173 a 6 Deinde cum dicit: *Non videtur autem* etc., ostendit quomodo obviabant rationi quae sumebatur ex parte tristitiae. Dicebant enim quod non sequitur, si tristitia est malum, quod propter hoc delectatio sit bonum, quia invenitur quod malum opponitur non solum bono, sed etiam malo, sicut audacia non solum fortitudini, sed etiam timiditati, et ambo, scilicet bonum et malum, opponuntur ei quod neque est bonum neque malum, sicut extrema opponuntur medio; est autem aliquid tale secundum suam speciem consideratum, sicut levare festucam de terra vel aliquid huiusmodi. Sed hunc processum Aristotiles improbans dicit quod non dicunt male quantum ad istam oppositionem mali ad malum, sed tamen non dicunt verum in proposito. Non enim tristitia opponitur delectationi sicut malum malo; si enim ambo essent mala, oporteret quod ambo essent fugienda, sicut enim bonum in quantum huiusmodi est appetibile, ita malum in quantum huiusmodi est fugiendum; si autem neutrum eorum esset malum, neutrum esset fugiendum vel similiter se haberet circa utrumque. Sed nunc omnes videntur fugere tristitiam tamquam malum et appetere delectationem tamquam bonum. Sic ergo opponuntur ad invicem sicut bonum et malum.

161 est *coni, cum* **FW** *sec.m.* Pd SWi] *om.* Θ *(add. post* melius V6Za) 178 levare *coni, cum* Er2P6 FJEd2 V6Za *sec.m.* P3 KrPdV10 PSWiJ leve Θ (Aeve AoBgl bene *pr.m.* Wi *om.* V2W) 181 oppositionem *coni, cum* Za *sec.m.* P' Pd S] opinionem Θ *(obsc.* V6)

159 Cap. ii, 1144 b 1-7. 174-176 Albertus *Lect.* f. i84vb : «et *ambo, scilicet bonum et malum,* ei quod est neutrum, id est indifferenti». - Aliter Michael Ephesinus, p. 539, 8-11 ; O8, f. 2i6va : «et ambo neutri, hoc est : et *ambo mala* bono ; neutrum enim bonum dixit, virtutes enim medietates existentes neutrum extremorum sunt» ; Albertus *Comm.* p. 605 b «et *ambo* haec *mala* contingit opponi ei quod neutrum est, scilicet nec bono nec malo, quod indifferens vocatur». 178-179 Ioannes de Rupella *Summa de vitiis* (ed. Lottin *Psychologie et morale...,* t. 2, p. 360, 52-53) : «Sunt iterum quaedam omnino indifferentia, *ut levare festucam de terra»;* Bonaventura *Super II Sent,* d.41 a.i q.3 s.c. 2 et conci, (ed. Quaracchi, t. 2, p. 942 b et 943 b). - Cf ipse Thomas *Super II Sent,* d.40 q.i a.5 arg.5 ; *Quodhb.* 8 q.6 a.13 ; *De malo* q.2 a.5 ; *P-Πμ* q.i8-a.8 ; q.19 a.5 ; *IIA-IP™* q 186 a 5 ad 4

3

1173 a 13 Non tamen si non qualitatum est delectatio, propter hoc neque bonorum; neque enim virtutis operationes qualitates sunt neque felicitas. § Dicunt autem bonum quidem determinatum esse, delectationem autem indeterminatam esse quoniam recipit magis et minus. § Si quidem igitur ex delectari hoc indicant, et circa iustitiam et alias virtutes secundum quas manifeste aiunt magis et minus quales existere et secundum virtutes erit idem; iusti enim sunt magis et fortes. Est autem iuste agere et temperate agere magis et minus. § Si autem in delectationibus, ne forte non dicunt causam quod sint hae quidem immixtae, hae autem mixtae. Quid enim prohibet, quemadmodum sanitas determinata existens recipit magis et minus, sic et delectationem? Non enim eadem commensuratio in omnibus est neque in eodem una quaedam semper, sed remissa permanet usque ad quid et differt in magis et minus. < .... >
§ Perfectumque per se bonum ponentes, motiones autem et generationes imperfectas, delectationem motionem et generationem enuntiare tentant. § Non bene autem videntur dicere neque esse motionem. Omni enim proprium esse videtur velocitas et tarditas, et si non secundum se ipsam, puta quod mundi, ad aliud. Delectationi autem horum neutrum existit; delectatum fuisse quidem enim est velociter, quemadmodum
1173 b 1 iratum fuisse, delectari autem non neque ad alterum, ire autem et augeri et omnia talia. Transponere quidem igitur in delectationem velociter et tarde est, operari autem secundum ipsam velociter non est, dico autem delectari. § Et generatio qualiter utique erit? Videtur enim non ex quocumque quodcumque fieri, sed ex quo fit, in hoc dissolvi. Et cuius generatio delectatio, huius tristitia corruptio. Et dicunt autem tristitiam quidem defectum esse eius quod secundum naturam, delectationem autem repletionem. Haec autem corporales sunt passiones. Si igitur est eius quod secundum naturam repletio delectatio, in quo repletio, hoc utique et delectabitur. Corpus ergo. Non videtur autem. Non est ergo repletio delectatio, sed facta quidem repletione delectabitur utique aliquis et incisus tristabitur. § Opinio autem haec videtur facta esse ex his quae circa cibum tristitiis et delectationibus; indigentes enim factos et praetristatos delectari repletione. Hoc autem non circa omnes accidit delectationes: sine tristitia enim

17 igitur ART *(lin.* 31) : *om.* L 22 magis et minus ART *(lin.* 70) : *om.* L 23 quod RT *(lin. 77)* : si AL 24 enim A(=γάρ MbOb) LT *(lin.* 91) : autem A(=δέ *[post* κωλύει] Lb) *Ant. transi.* (Ha) R 28 minus LRT *(lin.* 107) : Tale utique et quod circa delectationem contingit esse *add.* A *Ant. transl.(Ha)* 33 se ipsam LT *(lin.* 125-126) . se ipsa Rt se ipsum Rp 1173 b 8 autem* ARp : enim LRt 9 igitur R . utique L 11 Corpus ALRtT *(lin.* 169) : corruptio Rp 15 praetristatos ART *(lin.* 180) : tristatos L

sunt mathematicae et quae earum quae secundum sensus et per olfactum, sed et auditiones et visiones, multae autem et memoriae et spes. Cuius igitur hae generationes erunt? Nullius enim defectus facti sunt, cuius fiat utique repletio.

17 quae] LRt : *om.* Rp

1173 a 13 *Non tamen si non qualitatum* etc. Postquam Philosophus removit obviationes Platonicorum ad rationes Eudoxi, hic ponit rationes eorum contra ipsam positionem Eudoxi. Et circa hoc duo facit: primo proponit rationes ad ostendendum quod delectatio non sit de genere bonorum; secundo ponit rationes ad ostendendum quod delectatio non sit per se et universaliter bonum, ibi: *Manifestare autem videtur* etc. Et quia primae rationes falsum concludunt, ideo Aristotiles simul ponendo eas destruit eas. Ponit ergo circa primum quatuor rationes. Quarum prima talis est: bonum videtur ad genus qualitatis pertinere, quaerenti enim quale est hoc respondemus quoniam bonum; delectatio autem non est qualitas; ergo non est bonum. Sed hoc Aristotiles removet dicens quod non sequitur, si delectatio non sit de genere qualitatum, quod propter hoc non sit de genere bonorum, quia etiam operationes virtutis et ipsa felicitas, quae manifeste sunt de genere bonorum, < non sunt qualitates >. Bonum enim dicitur non solum in qualitate, sed etiam in omnibus generibus, sicut in I dictum est.

1173 a 15 Secundam rationem ponit ibi: *Dicunt autem* etc. Et primo ponit ipsam rationem Platonicorum. Dicebant enim quod esse bonum est determinatum, ut patet ex his quae supra in IX dicta sunt, delectatio autem, ut dicunt, est indeterminata, quod probabant per hoc quod recipit magis et minus, et sic concludebant quod delectatio non esset de genere bonorum,

1173 a 17 Secundo ibi: *Si quidem igitur* etc., destruit huiusmodi processum. Circa quod considerandum est quod dupliciter aliquid recipit magis et minus: uno modo in concreto, alio modo in abstracto; semper enim dicitur aliquid magis et minus per accessum ad aliquid unum vel per recessum ab eo; quando igitur id quod inest subiecto est unum et simplex, ipsum quidem in se non recipit magis et minus, unde non dicitur magis et minus in abstracto, sed potest dici magis et minus in concreto, ex eo quod subiectum magis et minus participat huiusmodi formam, sicut patet in luce, quae est una et simplex forma, unde non dicitur ipsa lux secundum magis et minus, sed corpus dicitur magis vel minus lucidum eo quod perfectius vel minus perfecte participat lucem; quando autem est aliqua forma quae in sui ratione importat quandam proportionem multorum ordinatorum ad unum, talis forma etiam secundum propriam rationem recipit magis et minus, sicut patet de sanitate et pulcritudine, quorum utrumque importat proportionem convenientem naturae eius quod dicitur pulcrum vel sanum, et quia huiusmodi proportio potest esse vel magis vel minus conveniens, inde est quod ipsa pulcritudo vel sanitas in se considerata dicitur secundum magis et minus. Et ex hoc patet quod unitas secundum quam aliquid est determinatum est causa quod aliquid non recipiat magis et minus; quia ergo delectatio recipit magis et minus, videbatur non esse aliquid determinatum et per consequens non esse de genere bonorum. Aristotiles igitur huic obviando dicit quod, si Platonici iudicant delectationem esse aliquid indeterminatum ex eo quod recipit magis et minus in concreto, videlicet per hoc quod contingit aliquem delectari magis et minus, erit idem dicere circa iustitiam et alias virtutes, secundum quas aliqui dicuntur esse aliquales magis et minus; sunt enim aliqui magis et minus iusti et fortes. Et idem etiam accidit circa actiones; contingit enim quod aliquis agat iuste et temperate magis et minus. Et secundum hoc vel virtutes non erunt de genere bonorum vel praedicta ratio non removet delectationem esse de genere bonorum.

1173 a 22 Si vero dicant delectationem recipere magis et minus ex parte ipsarum delectationum, considerandum est ne forte eorum ratio non referatur ad, omnes delectationes, sed assignent causam quod quaedam delectationes sunt simplices et immixtae, puta delectatio quae sequitur contemplationem veri, quaedam autem delectationes sunt mixtae, puta

8 et universaliter *coni, cum* F'Ed2 V6] et ul'p PWi et u[..] S et ultimum Za *om.* φ *Sed cf. infra c.* 4 *lin.* 46 20 non sunt qualitates *coni, ex Arist.* 1173 a 15 *cum* V6Za *sec.m.* P' PdV10] *om.* Θ *(add.* qualitates non sunt *sec.m.* Er2 non sunt in qualitate P>Eα2) 4» magis] secundum *praem.* ψ (-Za) 57 quod] quia Φ (-P? quare O BgxErV3*®2b *sec.m.* PdV10)

2 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 8 Cap. 4, 1173 b 31. 22 Cap. 6, 1096 a 23-27. 24 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 26 Cap. 11, 1170 a 20-21. 32-6i Cf. ipse Thomas Za-ZZae q.52 a.i ; q.66 a.i ; *De virt. in comm.* a.n ; *De viri. card.* a.3. 62 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn.

quae sequuntur contemperantiam aliquorum sensibilium, sicut quae sequuntur harmoniam sonorum aut commixtionem saporum seu colorum. Manifestum est enim quod delectatio simplex secundum se non recipiet magis et minus, sed sola mixta, in quantum scilicet contemperantia sensibilium quae delectationem causât potest esse magis vel mimis conveniens naturae eius qui delectatur. Sed tamen neque etiam delectationes quae secundum se recipiunt magis et minus ratione suae mixtionis, oportet non esse determinatas neque bonas; nihil enim prohibet quin delectatio recipiens magis et minus sit determinata, sicut et sanitas; huiusmodi enim determinata dici possunt in quantum aliqualiter attingunt id ad quod ordinantur, licet possent propinquius attingere, sicut commixtio humorum habet rationem sanitatis ex eo quod attingit convenientiam humanae naturae et ex hoc dicitur determinata quasi proprium terminum attingens, sed complexio quae nullo modo ad hoc attingit non est determinata, sed est procul a ratione sanitatis. Ideo autem sanitas secundum se recipit magis et minus, quia non est eadem commensuratio humorum in omnibus hominibus neque etiam in uno et eodem est semper eadem, sed, etiam si remittatur, permanet ratio sanitatis usque ad aliquem terminum et sic differt sanitas secundum magis et minus. Et eadem ratio est de delectatione mixta.

1173 a 29 Tertiam rationem ponit ibi: *Perfectumque* etc. Et circa hoc duo facit. Primo ponit ipsam rationem. Ponebant enim Platonici id quod est per se bonum esse quiddam perfectum; omnes autem motiones et generationes sunt imperfectae, est enim motus actus imperfecti, ut dicitur in III Physicorum; unde nullam motionem seu generationem ponunt esse de genere bonorum, nituntur autem affirmare quod delectatio sit motio vel generatio, unde concludunt quod delectatio non est per se bonum.

1173 a 31 Secundo ibi: *Non bene autem* etc., excludit hanc rationem dupliciter. Primo quidem quantum ad hoc quod dicunt delectationem esse motionem. Et dicit quod non bene videntur dicere dum dicunt delectationem esse motionem. Omnis enim motio videtur esse velox aut tarda, velocitas autem et tarditas non conveniunt motioni absolute secundum se ipsam, sed per respectum ad aliud, sicut motio mundi, id est motus diurnus quo revolvitur totum caelum, dicitur velox per respectum ad alios motus; et huius ratio est quia, sicut in IV Physicorum habetur, velox est quod in pauco tempore multum movetur, tardum autem quod in multo parum, multum autem et paucum dicuntur ad aliquid, ut habetur in Praedicamentis. Sed delectationi non competit neque velocitas neque tarditas; contingit quidem quod aliquis pervenit velociter ad delectationem, sicut aliquis velociter provocatur ad iram, sed quod aliquis delectetur velociter vel tarde non dicitur neque etiam per respectum ad alterum, sicut velociter dicitur aliquis aut tarde ire aut augeri et omnia huiusmodi. Sic igitur patet quod contingit < quod > velociter et tarde aliquis transponatur in delectationem, id est quod perveniat ad ipsam, et hoc ideo quia per aliquem motum potest perveniri ad delectationem, sed non contingit velociter operari secundum delectationem, ut scilicet aliquis velociter delectetur, quia ipsum delectari magis est in factum esse quam in fieri.

1173 b 4 Secundo ibi: *Et generatio* etc., excludit rationem Platonicorum quantum ad hoc quod ponebant delectationem esse generationem. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod delectatio non sit generatio; secundo ostendit originem huius opinionis, ibi: *Opinio autem* etc. Dicit ergo primo quod delectatio non videtur esse generatio. Non enim videtur quidlibet ex quolibet generari, sed unumquodque ex quo generatur, in hoc dissolvitur. Et oportet, si delectatio est generatio, quod eiusdem tristitia sit corruptio cuius delectatio est generatio. Et hoc quidem Platonici asserunt: dicunt enim quod tristitia est defectus eius quod est secundum naturam, videmus enim quod ex separatione eius quod naturaliter unitur sequitur dolor, et similiter dicunt quod delectatio sit repletio, quia, cum apponitur aliquid alicui quod ei convenit secundum naturam, sequitur delectatio. Sed hoc ipse improbat, quia separatio et repletio sunt corporales passiones. Si ergo delectatio est repletio eius quod est secundum naturam, sequetur illud delectari in quo est repletio. Sequetur ergo quod corpus delectetur. Sed hoc non videtur esse verum, quia delectatio est passio animae. Patet ergo quod delectatio non est ipsa repletio seu generatio, sed quiddam ad hoc consequens, facta enim

90 mixtionis] commixtionis ψ 129 IV *coni.*\ VII Φ (VI P8 VIII V2) VI ψ (VIII *sec.m.* S) i35 pervenit velociter *inv.* T 140 quod2 *coni, cum* P V6Za *sec.m.* Er2 P10 SWi] *om.* Θ *(add. post* 141 tarde F*Ed2 *sec.m.* PdV10 DbP1) 146 in factum esse] in facto esse P7 iustum esse T(in facto esse Za *sec.m.* Wi) *Cf. Ia-IIae* q.31 a.i *(e contrario* in facto esse *hab. IIIa* q.2 a.8; q.78 a.2) 150 Et *om.* φ (-P5 OJW)

85-88 Cf. supra I c. 13 lin. 34-35 cum adn. in Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 114 Cf. supra VII c. 14 lin. 291 cum adn. 129 Cap. 16, 218 b 15-17. 133 Ps.-Aristoteles *Cat.* 6, 5 b 15-25 a Boethio transi. (PL 64, 210 B-C ; ed. Minio-Paluello, p. 16) ; cf. ed. comp. et transi. Guillelmi de Moerbeke (ed. Minio-Paluello, p. 57 et 95) - Cf. Thomas supra IV c. 6 lin. 45-46 cum adn. 149 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 153 Lin. 1173 b 13. 159 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 164 Cf. supra I c. 13 lin. 34-35 cum adn.

repletione aliquis delectatur, sicut facta incisione aliquis dolet et tristatur.

1173 13 Deinde cum dicit: *Opinio autem* etc., ostendit originem huius opinionis. Et dicit quod haec opinio quae ponit delectationem esse repletionem et tristitiam subtractionem videtur provenisse ex tristitiis et delectationibus quae sunt circa cibum; illi enim qui prius fuerunt tristati propter indigentiam cibi postea delectantur in ipsa repletione. Sed hoc non accidit circa omnes delectationes; inveniuntur enim quaedam delectationes in quibus non est repletio alicuius defectus: delectationes enim quae sunt in considerationibus mathematicis non habent tristitiam oppositam quam ponunt in defectu consistere et ita huiusmodi delectationes non sunt ad repletionem defectus; et idem apparet in delectationibus quae sunt secundum sensus, puta per olfactum, auditum et visum praesentium sensibilium; sunt etiam multae spes et memoriae delectabiles. Nec tamen potest assignari cuius generationes sunt huiusmodi delectationes, quia non inveniuntur aliqui defectus praecedentes quorum fiat repletio per huiusmodi delectationes. Dictum est autem supra quod cuius generatio est delectatio, eius corruptio est tristitia; unde, si aliqua delectatio invenitur absque defectu tristitiae, sequitur quod non omnis delectatio sit repletio.

191 spes *coni. cum* F1] species Θ *(corr. sec.rn.* Kr) 199 repletio *coni, cum* V6 *sec.rn.* Er1] tristitia Θ (generatio Za *sec.rn.* P')

195 Lin. 1173 b 6-7.

4

1173 b 20 Ad proferentes autem probrosissimas delectationum, dicet quis utique quoniam non sunt haec delectabilia. Non enim, si male dispositis delectabilia haec sunt, existimandum ipsa et delectabilia esse simpliciter, nisi his, quemadmodum neque laborantibus sana vel dulcia vel amara, neque rursus alba quae videntur patientibus obtalmiam. § Vel sic utique dicetur quoniam delectationes quidem eligibiles sunt, non tamen ab his, quemadmodum et ditari, prodenti autem non, et sanum esse, non tamen quodcumque comedenti. § Vel specie differunt delectationes. Alterae enim quae a bonis ab his quae a turpibus. Et non est delectari ea quae iusti non entem iustum neque ea quae musici non entem musicum, similiter autem et in aliis. § Manifestare autem videtur et amicus alter ens ab adulatore non existentem bonum delectationem vel differentes specie. Hic quidem enim ad bonum colloqui videtur, hic autem ad delectationem, et hic quidem vituperatur, hic
1174 a 1 autem laudatur, ut ad altera colloquentem. § Nullusque utique eligeret vivere pueri mentem habens per vitam delectatus in quibus pueri ut existimant maxime, neque gaudere faciens quid turpissimorum, nequaquam debens tristari. § Et circa multa studium faceremus utique, etsi neque unam inferant delectationem, puta videre, recordari, scire, virtutes habere. Si autem ex necessitate sequuntur his delectationes, nihil differt; eligeremus enim utique haec, etsi non fieret utique ab his delectatio. § Quoniam quidem igitur neque per se bonum delectatio neque omnis eligibilis, manifestum videtur esse, et quoniam sunt quaedam eligibiles, secundum se ipsas differentes specie vel a quibus. Quae quidem igitur dicuntur de delectatione et tristitia sufficienter dicta sint.

23 nisi RT *(lin.* 13) : tamen L *Cf. supra* 1121 a 15 *cum adn.* 23 his ALT *(lin.* 14) : in his R 25 obtalmiam Ha RT *(lin.* 19) : optalmiam P13 opthalmiam N*Rn ophthalmiam L1 25 utique dicetur R : utique dicetur utique A(=δη λέγοιτ' ἂν Lb) L 28 comedenti ALRtRp3T *(lin.* 31) : comedens Rp1·2·4 28 enim ALRtT *(lin.* 38) : autem Rp 31 Manifestare ALRtT *(lin.* 45 ; *cf. supra c.* 3 *lin.* 8) : Manifestum Rp 34 hic2 RtRp3T *(lin.* 53) : hoc A(=το LbOb) LRp1·2·4 34 hic3 HaRp3T *(lin.* 54) : hoc A(=το Ob) RtRp1'2·4 hunc A(=τὸν KbLbMb) L 1174 a i laudatur HaRpT *(lin.* 54) : laudant ALRt 1 ut A Ha RtT *(lin.* 55) non *add.* LRp (ut *om.* Rp3) 1 colloquentem ALR : colloquentes *sec.m.* V13 *an etiam* T *(cf. lin.* 55) ? 2 pueri mentem habens per ALRtT *(lin.* 58-59) : pulmentariis factis ad Rp 3 quid AL : quidem R 10 sunt ALRtRp3 : sint Rp1·2·4

1173 b 20 *Ad proferentes autem* etc. Postquam Philosophus exclusit tres rationes Platonicorum concludentium delectationem non esse de genere bonorum, hic excludit quartam quae sumitur ex turpitudine quarundam delectationum; Platonici enim proferebant in medium quasdam opprobriosas delectationes, puta adulteriorum et ebrietatum, ut ex his ostenderent delectationes non esse de genere bonorum. Sed ad

2 exclusit *coni, cum* V6Za *sec.m.* Er2Kr] excludit Θ

2,5 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn.

hoc Aristotiles tripliciter obviat. Primo quidem ut aliquis dicat quod huiusmodi turpia non sunt simpliciter delectabilia. Non enim sequitur, si aliqua sunt delectabilia male dispositis, quod propter hoc sint delectabilia simpliciter, nisi quod sunt delectabilia his, id est male dispositis, sicut etiam neque sunt simpliciter sana illa quae sunt sana infirmis neque etiam sunt simpliciter dulcia vel amara quae videntur huiusmodi habentibus gustum infectum, neque etiam sunt simpliciter alba quae videntur talia his qui patiuntur obtalmiam. Et haec quidem solutio procedit secundum quod delectabile dicitur simpliciter homini id quod est ei delectabile secundum rationem, quod non contingit de huiusmodi turpibus, quamvis sint delectabilia secundum sensum.

1173 b 25 Secundam obviationem ponit ibi: *Vel sic utique* etc. Potest enim dici quod omnes delectationes sint eligibiles, non tamen omnibus, sicut etiam ditari bonum est, non tamen est bonum quod ditetur ille qui est proditor patriae, quia sic potest magis nocere; similiter etiam esse sanum bonum est, non tamen est bonum ei qui comedit aliquid nocivum, sicut serpens comestus quandoque curat leprosum, licet perimat sanum. Et similiter delectationes bestiales bestiis quidem sunt appetibiles, non autem hominibus.

1173 b 28 Tertiam obviationem ponit ibi: *Vel specie* etc. Et dicit quod delectationes specie differunt. Aliae enim sunt secundum speciem delectationes quae causantur a bonis operibus ab illis quae causantur a turpibus, differunt enim passiones secundum obiecta. Et ita ille qui non est iustus non potest delectari delectatione quae est propria iusti, sicut nec ille qui non est musicus potest delectari delectatione musici, et idem est de aliis delectationibus.

1173 b 31 Deinde cum dicit: *Manifestare autem* etc., probat quod delectatio non sit per se et universaliter bonum, et hoc tribus rationibus. Circa quarum primam dicit quod hoc quod delectatio non sit bonum vel quod sint diversae species delectationis quarum quaedam sint bonae et quaedam malae, manifestat differentia quae est inter amicum et adulatorem. Amicus enim colloquitur amico propter bonum, adulator autem propter delectationem; unde adulator vituperatur, amicus autem laudatur; et sic patet quod propter diversa colloquuntur. Est ergo aliud delectatio et aliud bonum.

Secundam rationem ponit ibi: *Nullusque utique* etc. 1174 a 1
Et dicit quod nullus eligeret per totam vitam suam habere mentem pueri, ita quod semper delectaretur in quibus pueri delectantur, qui tamen aestimantur maxime delectari; neque etiam aliquis eligeret gaudere faciendo turpissima per totam vitam suam, etiam si numquam deberet tristari. Quod dicit contra Epicuros, qui ponebant quod turpes delectationes non sunt vitandae nisi propter hoc quod inducunt in maiores tristitias. Et sic patet quod delectatio non est per se bonum, quia quolibet modo esset eligenda.

Tertiam rationem ponit ibi: *Et circa multa* etc. 1174 a 4
Manifestum est enim multa esse ad quae homo studeret, etiam si nulla delectatio ex his sequeretur, sicut videre, recordari, scire, virtutes habere. Nihil autem differt ad propositum si ex his sequuntur delectationes, quia etiam praedicta eligerentur, nulla delectatione ab his consequente. Id autem quod est per se bonum tale est sine quo nihil est eligibile, ut patet de felicitate. Sic ergo delectatio non est per se bonum.

Ultimo autem epilogando concludit quod mani- 1174 a 8
festum videtur esse ex praemissis quod delectatio non sit per se bonum et quod non omnis delectatio sit eligibilis et quod quaedam delectationes sunt eligibiles, quae vel secundum se ipsas differunt specie a malis delectationibus vel secundum ea a quibus causantur. Et sic sufficienter tractatum est de his quae ab aliis dicuntur de delectatione et tristitia.

12 delectabilia] hominibus *add.* Ψ 19 obtalmiam] obtamiam O1 obtabinam *pr.m.* -lituam *sec.m.* P obfuiam *exp.*\ talmiam F1 obthalymyam *in spatio vacuo relicto sec.m.* Ao optalmiam P1 V6 *Cf. Arist.* 1173 b 25 *cum adn.; De malo* q.i a.i ad 2 *(ubi* obtalmia *habent plerique mss.');* Du Cange, *s.v.* obtalmia 31 aliquid] aliquod O(-Er2V2V3)V6

16-17 Cf. supra I c. 13 lin. 112-113 cum adn. 19 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. marg, in O8, f. 2i9va) . « Optalmia est macula in oculo » ; Albertus *Lect.* f. i86va : « obtamiam, id est infidelitatem quandam oculorum » ; *Comm.* p. 610 a. - Cf. etiam ipse Thomas *De malo* q.i a.i ad 2, ubi «obtalmya» habent plerique mss. 28-29 Cf. Cicero *De off.* III xxv 95 (ed. Atzert, p. 148) ; Ambrosius *De off. min.* I L 253 (PL 16, 100 B). 32-33 Maximus *Qu. ad Thalas.* 1 (PG 90, 269 B-C) ; Avicenna *Canon Medicinae* II tr.2 c.615 (ed. 1555, f. 163), quem laudat Vincentius Belvacensis *Speculi maioris Pars I. Spec, naturale* Lib. XX c.16 (ed. 1591, f. 250Tb) : «Avicenna in 2 Can... Confert autem (serpentis caro) leprae magnifice... ; Albertus *Qu. de animal.* VII 31 (ed. Coi., t. 12, p. 185, 67-68) : « ut dicitur de cervo, qui comedit viperam, et ideo curatur a lepra... » ; ipse Thomas *Super III Sent.* d.3 q.i a.2 qla 1 ad 2. 63-66 Cf. supra I c. 5 lin. 47-53 cum adn.

5

Quid autem est vel quale quid, manifestius fiet utique a principio resumentibus. § Videtur enim visio quidem secundum quodcumque tempus perfecta esse; non enim est indigens nullo quod in posterius factum perficiat ipsius speciem. Tale autem videtur et delectatio; totum enim quoddam est et secundum nullum tempus accipiet quis utique delectationem cuius in plus tempus factae perficietur species. § Propter quod neque motus est. § In tempore enim omnis motus et finis alicuius. Puta aedificativa perfecta cum faciat quod appetit vel in omni tempore utique hoc; in partibus autem temporis omnes imperfectae et alterae specie a tota et ab invicem. Lapidum enim compositio altera a columnae virgatione et hae a templificatione. Et tempii quidem perfecta (nullo enim indigens ad propositum), fundamenti autem et trisculpti imperfecta; partis enim utraque. Specie igitur differunt et non est in quocumque tempore accipere motum perfectum specie, sed si quidem in omni. § Similiter autem et in ambulatione et reliquis. Si enim est latio motus unde quo, et huius differentiae secundum species volatus, ambulatio, saltatio et talia. Non solum autem sic, sed et in ipsa ambulatione; hoc enim unde quo non idem in stadio et parte et in altera et altera parte, neque pertransire lineam hanc et illam; non solum enim lineam pertransit, sed et in loco existentem, in altero autem haec ab illa. Per certitudinem quidem igitur de motu in aliis dictum est, videtur autem non in omni tempore perfectus esse, sed multi imperfecti et differentes specie, si quidem quod unde quo specificum. Delectationis autem in quocumque tempore perfecta species. Manifestum igitur quod et alterae erunt ab invicem, et totorum aliquid et perfectorum delectatio. § Videbitur autem utique hoc et ex non contingere moveri in non tempore, delectari autem (quod enim in ipso nunc, totum aliquid). § Ex his autem manifestum et quoniam non bene dicunt motum vel generationem esse delectationem. Non enim omnium haec dicuntur, sed partibilium et non totorum. Neque enim visionis est generatio neque puncti neque unitatis neque horum nihil motus. Neque utique delectationis, totum enim quoddam.

2i utique hoc A(=8 ἢ τούτω Ob) LRtT *(lin.* 58) : utique vel hoc Rp (*cf.* A ἢ τούτῳ Kb) 22 alterae ALRt : altera Rp ' 24 templificatione R : templi factione AL '26 et trisculpti ALRtT *(lin.* 79) : multi Rp1-2'4 et tristari Rp3 30 huius differentiae ALRt : hoc differre Rp 34 illam ALRtT *(lin.* no) : substantiam Rp 1174 b 1 enim ALRt : in Rp 2 altero ALRtT *(lin.* 118) : altera Rp 6 et ALRt : *om.* Rp 6 alterae RT : alteri L (scilicet motus et delectatio *Roberti Grosseteste notula in* Et P" V12 Sk2) 8 in non T *(lin.* 142) : non in AL(-P13) non P13 R

1174 a 13 *Quid autem est vel quale quid* etc. Postquam Philosophus determinavit de delectatione secundum aliorum opinionem, hic determinat de ea secundum veritatem. Et primo ostendit delectationem non esse in genere motus seu generationis, sicut a Platonicis ponebatur; secundo determinat naturam et proprietatem ipsius, ibi: *Sensus autem omnis* etc. Circa primum duo facit. Primo dicit de quo est intentio et modum agendi. Et dicit quod manifestius fiet per sequentia quid sit delectatio, secundum genus suum, vel quale quid sit, id est utrum sit bona vel mala, si a principio resumamus considerationem de ipsa.

1174 a 14 Secundo ibi: *Videtur enim* etc., exequitur propositum. Et circa hoc tria facit: primo praemittit quoddam principium necessarium ad propositum ostendendum; secundo ostendit propositum, ibi: *Propter quod neque motus* etc.; tertio concludit principale intentum, ibi: *Ex his autem manifestum* etc. Dicit ergo primo quod operatio sensus visus quae dicitur visio est perfecta secundum quodcumque tempus; non enim indiget aliquo posterius advenienti quod perficiat eius speciem et hoc ideo quia visio completur in primo instanti temporis; si autem requireretur tempus ad eius complementum, non quodcumque tempus ad hoc sufficeret, sed oporteret esse tempus determinatum, sicut accidit in ceteris quae fiunt in tempore, quorum generatio certam temporis mensuram requirit; sed visio statim in momento perficitur. Et idem est de delectatione: delectatio enim est quoddam totum, id est completum, in primo instanti quo incipit esse, ita quod non potest accipi aliquod tempus in quo sit delectatio quod requirat amplius tempus ad speciem delectationis perficiendam, sicut contingit in his quorum generatio est in tempore; potest enim accipi aliquod tempus generationis humanae quod requirat amplius tempus ad speciem humanam perficiendam.

1174 a 19 Deinde cum dicit: *Propter quod neque motus* etc., ostendit propositum duabus rationibus. Quarum prima talis est: omnis motus seu generatio perficitur in determinato tempore in cuius parte nondum est motus perfectus; hoc autem non accidit circa delectationem; ergo delectatio non est motus neque generatio. Circa hanc autem rationem primo ponit conclusionem, concludens ex praemisso principio, in quo virtualiter tota ratio continetur, quod delectatio non est motus.

1174 a 19 Secundo autem ibi: *In tempore enim* etc., ponit maiorem praemissae rationis, videlicet quod omnis motus est in tempore et omnis motus est alicuius finis, id est habens aliquem finem ad quem ordinatur ad quem determinato tempore pervenit. Et hoc manifestat primo quidem circa generationem. Ars enim aedificativa perficit suam operationem quando perficit id quod intendit, scilicet domum; quod quidem facit in toto aliquo determinato tempore, in cuius partibus omnes generationes sunt imperfectae et differunt specie a tota generatione completa et etiam ad invicem. Cuius ratio est quia generatio speciem recipit secundum formam, quae est finis generationis; manifestum est autem quod aliud est forma totius et aliud sunt formae singularium partium; unde et generationes differunt specie ab invicem. Si enim aliquod templum aedificetur in aliquo determinato tempore, in aliqua parte illius temporis componuntur lapides ad parietis constructionem, in alia vero parte temporis virgantur columnae, id est in modum virgarum sculpuntur, sed in toto tempore construitur ipsum templum; et haec tria differunt specie, scilicet lapidum compositio, columnarum virgatio et templi aedificatio. Est tamen circa hoc considerandum quod sicut forma totius templi est perfecta, formae autem partium sunt imperfectae, ita etiam ipsa constructio templi est generatio perfecta (nullo enim exteriori indiget ad propositum aedificatoris explendum), sed generatio fundamenti est imperfecta et similiter generatio trisculpti, id est columnarum sculptarum in tres ordines dispo-

25 requireretur] requirentur Bg3Er1 requiretur Φ2(-ratur Er2 -ritur P8 -rent V2) requireret T(requiret Ed2 requiretur V6 requireretur *sec.m.* S) 31 delectatio enim est] est enim delectatio Ψ 54 pervenit *coni, cum* FxEd2] pervenitur O(pro- P' *pr.m.* V10) perveniunt ^pervenitur V6Za *sec.m.* PSWi) 78 aedificatoris] edificationis Φ V6 *sec.m.* P

5-6 Cf. supra VII c. 13 lin. 46-47 cum adn. 7 Cap. 6, 1174 b 14. 10-12 Michael Ephesinus, p. 550, 17-19 ; O8, f. 220ra . «Vel igitur quod dicit tale est : primum oportet nos invenire quid est et quae natura, id est species et quod quid erat esse ipsius, deinde sic quale quid est, puta *bonum vel pravum*... » ; Albertus *Lect.* f. 186vb : « Et differunt haec duo secundum quosdam quod quid est cognoscitur res cum cognoscitur suum *genus,* quale autem quid dum cognoscitur per differentias specificantes ipsam... ». - Aliter Michael Ephesinus, p. 550, 20-25 ; O8, 220ra-rb : « Vel quod quid est pro hoc scilicet simplicium est dictum est et secundum se ipsa intellectorum, quale est visus et olfactus, vel magis quale est album et nigrum ; hoc autem scilicet quale quid dixit pro hoc scilicet vel eorum quae ex necessitate cum aliis intelliguntur, qualia sunt quae in determinatis subiectis entia, ut simitas, ut superfluum, ut sine latitudine Albertus *Lect.* f. 186vb-187ra : « Aliter potest exponi et melius quod quid est dicit simplicem quidditatem rei secundum quod pendet ex suis principiis essentialibus, sicut sunt formae mathematicae, sive sint substantiales sive accidentales, sicut albedo prout significatur in abstracto ; quale autem quid dicit formam secundum esse quod habet in subiecto quod denominatur ab ipsa, quia secundum omnem formam dicitur aliquid quale» ; *Comm.* p. 611 a. 18 Lin. 1174 a 19. 19 Lin. 1174 b 9. 69-70 Fontem non invenimus. - Aliter sed perperam Michael Ephesinus, p. 552, 3-4 ; O8, f. 220va : «Virgationem autem columnae dicit eam quae secundum longitudinem columnae fixionem, quae fit cum ad rectos angulos stat» ; Albertus *Lect.* f. 187vb : « virgatio columnae, id est erectio ad rectum angulum» ; *Comm.* p. 611 b. 79-81 Albertus *Lect.* f. 187vb : «ac factione trisculpti, id est trium ordinum columnarum sculptarum». - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 552, 6-7 ; O8, f. 220va : « Trisculpta autem sunt tripliciter in terminis insculpta ligna ; vocant autem ipsa multi < mutula> ».

sitarum supra fundamentum, quia utrumque horum est generatio partis, quae habet rationem imperfecti. Sic ergo patet quod praedictae generationes totius et partium differunt specie et quod non est accipere quod species motus perficiatur in quocumque tempore, sed perficitur in toto tempore.

1174 a 29 Secundo ibi: *Similiter autem* etc., manifestat idem in motu locali. Et dicit quod id quod dictum est de generatione, similiter videtur esse verum in ambulatione et in omnibus aliis motibus. Manifestum est enim quod latio, id est motus localis, est motus unde et quo, id est a termino et ad terminum, et sic oportet quod specie diversificetur secundum diversitatem terminorum; sunt autem diversae species motus localis in animalibus: volatus, qui convenit avibus, ambulatio, quae convenit gressibilibus, saltatio, quae convenit locustis, et alia huiusmodi quae differunt secundum diversas species principiorum moventium, non enim sunt eiusdem speciei animae diversorum animalium. Nec solum praedicto modo diversificantur species localium motuum, sed etiam in una dictarum specierum, puta ambulatione, diversae species inveniuntur; si enim accipiatur motus quo quis perambulat stadium et motus quo quis ambulat aliquam partem eius, non est utrobique idem unde et quo, id est terminus a quo et terminus ad quem, et simile est de motibus quibus aliquis perambulat hanc et illam partem stadii, quia non sunt idem termini, non enim est idem secundum speciem pertransire hanc lineam et illam; quamvis enim omnes lineae in quantum huiusmodi sint eiusdem speciei, tamen secundum quod in certo situ seu loco constituuntur accipiuntur ut specie differentes secundum diversitatem locorum, quae attenditur secundum diversum ordinem ad primum continens; ille autem qui pertransit lineam, non solum pertransit lineam, sed lineam in loco existentem, quia in alio loco est una linea ab alia. Et ita manifestum est quod secundum diversitatem terminorum differt specie totus motus localis a singulis partibus, ita tamen quod totus motus habet perfectam speciem, partes autem habent speciem imperfectam. Et quia ad manifestationem praedictorum requireretur plene cognoscere naturam motus, subiungit quod in aliis, id est in libro Physicorum, dictum est de motu per certitudinem, id est sufficienter et complete, sed hoc sufficit hic de motu dixisse quod motus non est perfectus in omni tempore, sed multi sunt motus imperfecti et differentes specie in diversis partibus temporis, ex eo quod unde et quo, id est termini motus, specificant motum. Sic igitur manifestata propositione maiori, subiungit minorem, scilicet quod species delectationis est perfecta in quocumque tempore, et hoc manifestum est ex supra dictis. Unde concludit manifestum esse quod delectatio et generatio sive mutatio sunt alterae ad invicem et quod delectatio est aliquid de numero totorum et perfectorum, quia scilicet in qualibet parte temporis delectatio habet complementum suae speciei.

1174 b 7 Secundam rationem ponit ibi: *Videbitur autem* etc. Quae talis est: non contingit moveri in non tempore, ut in VI Physicorum probatum est; delectari autem contingit in non tempore (sic enim dictum est quod delectari est aliquid totum, quia contingit etiam delectari in nunc; hoc enim dicitur hic esse totum quod statim in ipso nunc habet suum complementum); ergo delectatio non est motus. Et est considerandum quod differentia ex qua procedit haec ratio est causa differentiae ex qua prima ratio procedebat; ideo enim species delectationis est perfecta in quocumque tempore, non autem species motus, quia delectatio est in instanti, motus autem omnis in tempore. Et hoc designat ipse modus loquendi Philosophi cum dicit: « Videbitur autem utique hoc et ex non contingere etc. ».

1174 b 9 Deinde cum dicit: *Ex his autem manifestum* etc., concludit ex praemissis principale intentum. Et dicit manifestum esse ex praemissis quod non bene dicunt dicentes delectationem esse motum vel generationem. Ratio enim motus et generationis non potest cuicumque attribui, sed solum divisibilibus, quae non sunt tota, id est quae non statim habent suum complementum. Neque enim potest dici quod generatio sit visionis, ita scilicet quod visio succèssive compleatur, sicut etiam non potest dici de puncto et unitate; haec enim non generantur, sed consequuntur generationem quorundam; similiter non potest his attribui motus. Unde nec delectationi, quae etiam est quoddam totum, id est in indivisibili perfectionem habens.

81 quia] et T(quia *add. sec.m.* P) 105 ambulat] perambulat Ψ ni enim] *om.* T(-VeZa *add. sec.m.* PS) 132 propositione maiori] proponente maiori P3 *inv.* Ψ 139 scilicet *om.* Φ

91 Albertus *Lect.* f. i8yvb : «Aliud exemplum est de latione, quae dicitur motus localis› Cf. Aristoteles *Top.* IV 2, 122 b 26-27, 123 a 5 (PL 64, 945 A-B) , *Phys.* V 4, 226 a 32-33 ; *De gen.* I 10, 319 b 32 ; *Met.* XII 2, 1069 b 12-13. 95_97 Albertus *Lect.* f. iSyvb « quae dividitur, si accipiatur progressivus motus, in volatum, *avium*, ambulationem, *gressibilium*, et saltum, quorundam animalium quae habent longa crura retro, sicut sunt *locustae*, quae moventur saltando ›. 125 Lib. III c. 1-5 ; lib. V-VIII. 133 Lin. 1174 b 5. 135 Lin. 1174 a 14-19· *43 Cap. *5*, 233 b 33 - 234 a 31. 145 Lin. 1174 a 17. 155 Lin. 1174 b 7-8.

1174 b 14 Sensus autem omnis ad sensibile operantis, perfecte autem bene dispositi ad pulcerrimum sub sensu iacentium; tale enim maxime esse videtur perfecta operatio. § Ipsum autem dicere operari vel in quo est, nihil differat; secundum unumquodque optima est operatio optime dispositi ad potentissimum eorum quae sub ipsam. § Haec autem utique perfectissima erit et delectabilissima. Secundum omnem enim sensum est delectatio, similiter autem et intellectum et speculationem; delectabilissima autem perfectissima, perfectissima autem quae bene habentis ad studiosissimum eorum quae sub ipsam. § Perficit autem operationem delectatio, non secundum autem eundem modum et delectatio perficit, et sensibile et sensus studiosa entia; quemadmodum neque sanitas et medicus similiter causa est eius quod est sanari. § Secundum unumquemque autem sensum quoniam fit delectatio, manifestum: aimus enim visiones et auditiones esse delectabiles. § Manifestum autem et quoniam maxime cum et sensus sit potentissimus et ad tale operetur. Talibus autem entibus et sensibili et sensato, semper erit delectatio, existente quidem faciente et patiente. § Perficit autem operationem delectatio non sicut habitus qui inest, sed ut superveniens quidam finis, velut iuvenibus pulcritudo. § Usquequo autem sensibile vel intelligibile sit quale oportet et discernens

1175 a 1 vel speculans, erit in operatione delectatio. Similibus enim entibus et ad invicem secundum eundem modum habentibus et passivo et factivo, idem aptum natum est fieri. § Qualiter igitur continue nullus delectatur? Vel laborat. Omnia enim habentia corpora non possunt continue operari. Non fit igitur neque delectatio; sequitur enim operationem. § Quaedam autem delectant nova entia, posterius autem non similiter, propter haec. Primum quidem enim inclinata est mens et intense circa eadem operatur, quemadmodum secundum visum aspicientes; postea autem non fit talis operatio, sed neglecta, propter quod et delectatio obscuratur. § Appetere autem delectationem existimabit quis utique omnes, quoniam et vivere omnes appetunt, vita autem operatio quaedam est, et unusquisque circa haec et in his operatur quae et maxime diligit; puta musicus quidem auditu circa melodias, amator autem disciplinae mente circa theoremata, sic autem et reliquorum unusquisque. Delectatio autem perficit operationes, et vivere autem, quod appetunt. Rationabiliter igitur

15 bene ALRt SI T (*lin.* 28) : non RpM'^-Sl *del. sec.m.* Ba^u1) *om.* Rp® 20 et ALRtRp4 : *om.* Rp1-2'3 22 autem2 ALRtRp4 : *om.* Rp1-2'3 32 sicut ART (*lin.* 108) : *om.* L (non habitus, id est non ut habitus ; et subintelligitur istud «ut» ex altero «ut» quod sequitur *Roberti Grosseteste notula in* Et PUV12 Sk2) 32 qui ALRtRp3T (*lin.* 109) : quae Rp1-2-4 (*corr. sec.m.* BaU^VE5** 34 quale oportet A(=οιον δεῖ KbLb) RT (*lin.* 125-126) : puta utique A(=οἷον δή MbOb) L 1175 a 4 habentia corpora RpT (*lin.* 139) : humana corpora L humana (=τὰ ἀνθρώπεια) ARt 6 operationem RT (*lin.* 150-151) : operationi AL 7 enim ARt : enim per desideria Rp *om.* L 9 autem ALRtT (*lin.* 162) : *om.* Rp 10-11 delectationem ALRtT (*lin.* 171) : delectationes Rp 13 in his R : his AL *an etiam* T (*cf. lin.* 176) ?

et delectationem appetunt; perficit enim unicuique vivere, eligibile ens. § Utrum autem propter delectationem vivere eligimus vel propter vivere delectationem, dimittatur in praesenti; coniungi quidem enim
1175 a 20 haec videntur et separationem non recipere, sine operatione enim non fit delectatio <ζ _ _ _ '....................

2i delectatio LR . πασάν τε ενέργειαν τελειοΐ ή ήδονη *add.* A; *haec verba translata Thomas legisse videtur, an ex Ant. transi, (cf. lin.* 196-198) ?

1174 b 14 *Sensus autem omnis* etc. Postquam Philosophus ostendit quod delectatio non est in genere motus sicut quidam posuerunt, hic ostendit naturam et proprietates delectationis. Et primo ostendit quid sit delectatio; secundo agit de differentia delectationum ad invicem, ibi: *Unde videntur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quid sit delectatio; secundo ex hoc determinat quasdam delectationis proprietates, ibi: *Usquequo autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod delectatio est quaedam operationis perfectio; secundo manifestat quaedam quae dixerat, ibi: *Secundum unumquemque autem* etc. Circa primum tria facit: primo ostendit quae sit perfecta operatio; secundo ostendit quod perfectio operationis sit delectatio, ibi: *Haec autem utique* etc.; tertio ostendit qualiter delectatio operationem perficiat, ibi: *Perficit autem operationem* etc. Circa primum duo facit. Primo ostendit propositum. Et dicit quod cuiuslibet sensus operatio est alicuius operantis in respectu ad sensibile, quod est sensus obiectum; sic igitur in operatione sensus duo considerantur, scilicet ipse sensus, qui est operationis principium, et sensibile, quod est operationis obiectum; ad hoc igitur quod operatio sensus sit perfecta, requiritur optima dispositio ex parte utriusque, scilicet sensus et obiecti. Et ideo subdit quod tunc perfecte sensus operatur quando est operatio sensus bene dispositi ad aliquid pulcerrimum, id est convenientissimum, eorum quae sensui subiacent. Hoc enim maxime videtur esse perfecta operatio, quod scilicet a sensu progreditur in comparatione ad tale obiectum.

1174 b 17 Secundo ibi: *Ipsum autem* etc., facit mentionem de quadam dubitatione. Quia enim dixerat sensum esse operantem et in I De anima dictum est quod anima non operatur, sed homo per animam, ideo subiungit quod nihil differt ad propositum utrum ipse sensus operetur vel homo sive animal in quo est sensus, quia, quicquid horum dicatur, manifestum est quod circa unumquodque optima operatio est operantis optime dispositi per respectum ad id quod est potissimum inter ea quae subiacent virtuti talis operantis. Ex his enim duobus videtur maxime dependere operationis perfectio, scilicet ex principio activo et obiecto.

Deinde cum dicit: *Haec autem* etc., ostendit quod delectatio sit operationis perfectio. Videmus enim quod eadem operatio quam diximus esse perfectissimam est etiam delectabilissima. Ubicumque enim invenitur in aliquo cognoscente operatio perfecta, ibi etiam invenitur operatio delectabilis; est enim delectatio non solum secundum tactum et gustum, sed et secundum omnem sensum, nec solum secundum sensum, sed etiam secundum speculationem intellectus, in quantum scilicet speculatur aliquid verorum per certitudinem, et inter huiusmodi operationes sensus et intellectus, illa est delectabilissima quae est perfectissima, perfectissima autem operatio est quae est sensus vel intellectus bene dispositi in comparatione ad optimum eorum quae subiacent sensui vel intellectui. Si igitur operatio perfecta est delectabilis, perfectissima autem delectabilissima, consequens est quod operatio, in quantum est perfecta, sit delectabilis. Delectatio ergo est operationis perfectio. 1174 b 19

Deinde cum dicit: *Perficit autem* etc., ostendit qualiter delectatio perficiat operationem. Et dicit quod non eodem modo delectatio perficit operatio- 1174 b 23

53 et] etiam V4 E^FCPPTdV3 Φ2B Ψ 53-54 secundum] propter <b(hom.om. Bx *corr. sec.rn.* Er2V10) *sec.rn.* P

6 Cap. 7, 1175 a 21. 9 Lin. 1174 b 33. 12 Lin. 1174 b 26. 16 Lin. 1174 b 19. 17 Lin. 1174 b 23. 34 Lin. 1174 b 14. 35 Cap. 10, 408 b 11-15. 48 Lin. 1174 b 18-19. 66-81 Michael Ephesinus, p. 557, 31-39; O8, f. 222ra: «Ut igitur aliter quidem est medicus causa eius quod est sanum esse animal, aliter autem sanitas (hic quidem enim eius quod est advenire in animali sanitatem factus est causa, sanitas autem eius quod est secundum naturam et invituperabiliter [et sine vitio] operari, et hic quidem separatus est ab eo qui sanatur, haec autem cum ipso ut habitus quidam ipsius vel *species*·, sani enim secundum quod sanus est *species* sanitas, ut et albi secundum quod albus albedo; neque enim album sine albedine albus esse potest neque sanus sine sanitate), sic et sensibile [id est quod sentitur] et delectatio non similiter perficiunt sensum...»; Albertus *Comm.* p. 614 a. - Aliter Albertus *Lect.* f. i8qra : « Primo excludit modos quibus delectatio non perficit operationem. Et dicit quod non perficit ipsam sicut sensibile et sensus, id est actio sensus ; ista duo studiosa entia, id est quorum utrumque bonum est, in quantum sunt perfectiones sentientis perficiunt sentientem vel sensum in potentia, quia sensibile perficit ut agens, operatio autem ut actus quidam, *delectatio autem neutro modo, sed ut finis;* sicut etiam medicus et sanitas non sunt similiter causa eius quod est sanari, sed alterum sicut efficiens et alterum sicut forma, et ita non est inconveniens quod operatio diversis modis a diversis perficiatur, aliter a delectatione, aliter ab operante ».

nem, puta sensus, sicut perficit eam obiectum, quod est sensibile, et principium activum, quod est sensus, quae omnia sunt quaedam bona et bonitatem operationi tribuentia; sicut etiam eius quod est sanari non eodem modo est causa sanitas et medicus, sed sanitas quidem per modum formae, medicus autem per modum agentis. Similiter autem operationem perficit per modum quidem formae delectatio, quae est ipsa perfectio eius, per modum autem agentis perficit ipsam sensus bene dispositus sicut movens motum, sensibile autem conveniens sicut movens non motum. Et eadem ratio est circa intellectum.

1174 b 26 Deinde cum dicit: *Secundum unumquemque autem* etc., manifestat quaedam quae dixerat. Et primo dicit manifestum esse quod secundum unumquemque sensum est delectatio, ut supra dictum est, per hoc quod dicimus et experimur visiones esse delectabiles, puta pulcrarum formarum, et etiam auditiones, puta suavium melodiarum.

1174 b 28 Secundo ibi: *Manifestum autem* etc., manifestat aliud praemissorum, dicens manifestum esse per experimentum quod visio et auditio et quaelibet operatio sensus maxime est delectabilis quando et sensus est potentissimus, id est optime vigens in sua virtute, et quando operatur respectu talis obiecti, scilicet maxime convenientis. Et quandiu in tali dispositione manet et ipsum sensibile et animal habens sensum, tandiu manet delectatio, sicut et in aliis apparet quod quandiu permanet eadem dispositio facientis et patientis, necesse est quod permaneat idem effectus.

1174 b 31 Tertio ibi: *Perficit autem* etc., manifestat quod supra dictum est de modo quo delectatio perficit operationem. Dictum est enim quod delectatio perficit operationem non effective, sed formaliter; est autem duplex formalis perfectio: una quidem intrinseca, quae constituit essentiam rei; alia autem quae supervenit rei in sua specie constitutae. Dicit ergo quod delectatio perficit operationem non sicut habitus qui inest, id est non sicut forma intrans essentiam rei, sed < ut > quidam finis, id est quaedam perfectio, superveniens, sicut pulcritudo supervenit iuvenibus non quasi existens de essentia iuventutis, sed quasi consequens bonam dispositionem causarum iuventutis: et similiter delectatio consequitur bonam dispositionem causarum operationis.

1174 b 33 Deinde cum dicit: *Usquequo autem* etc., determinat rationes quarundam proprietatum delectationis ex his quae praedeterminata sunt de eius quiditate. Et primo agit de duratione delectationis; secundo de eius appetibilitate, ibi: *Appetere autem* etc. Circa primum tria facit. Primo ostendit quandiu debeat durare delectatio. Et dicit quod tandiu erit delectatio in operatione quandiu ex una parte obiectum, quod est sensibile vel intelligibile, est in debita dispositione, et ex alia parte ipsum operans, quod est discernens per sensum vel speculans per intellectum. Et huius ratio est quod, quandiu in activo et passivo manet eadem dispositio et eadem habitudo ad invicem, tandiu manet idem effectus; unde, si bona dispositio potentiae cognoscitivae et obiecti est causa delectationis, ea durante necesse est delectationem durare.

1175 a 3 Secundo ibi: *Qualiter igitur* etc., assignat rationem quare delectatio non possit esse continua. Et dicit quod ideo nullus continue delectatur, quia laborat in operatione, quam consequitur delectatio, et sic operatio efficitur non delectabilis. Hoc autem ideo est quia omnia quae habent corpora passibilia non possunt continue operari propter hoc quod eorum corpora immutantur a sua dispositione per motum qui coniungitur operationi; cuilibet autem operationi rei habentis corpus, ipsum corpus aliqualiter deservit vel immediate, sicut operationi sensitivae, quae per organum corporeum producitur, vel mediate, sicut operationi intellectivae, quae utitur

75-76 operationem perficit *inv.* Ψ 80 est] *om.* Φ(-Bχ ErKrP6 AsBo) 80 circa] de *praem.* Θ (-KrP6 Wi Ed2 Za *post* circa P *post* de *spatium vac. rel.* F1 speculatione *add.* V6 *forsitan legendum* de < delectatione >) 82 unumquemque *coni, ex Arist.* 1174 b 26 (*cf. supra lin.* 12-13; *infra lin.* 84-85 *cum adn.) cum* P5 C1 F1 V6Za] unumquodque Θ 83 quaedam quae] quod T(que FÎd2) 84-85 unumquemque] unumquodque P3 AoBg1FPdVV2V10W P10 unamquemque (!) Ed2 93 potentissimus] potentissime P3 potissimus Er ψ(-PχEα2 *corr. sec.m.* P) *Sed cf. Arist.* 1174 b 29 104 effective] *obsc. pr.m.* PSWi *(an efficiunt?)* efficienter FxEd2 V6Za *sec.m.* Wi (effective *sec.m.* PS) 110 ut *coni, ex Arist.* 1174 b 32 *cum sec.m.* V10] *om.* Θ (sicut *pro* quidam P6 sicut *add.* FxEd2 V6 *sec.m.* Er Wi) 113 consequens *coni, cum* FxEd2 V6Za Bg2Wo Wr *sec.m.* SWi To] conveniens Ψ (= P *pr.m.* SWi P2 Hr 113-114 sed... iuventutis *hom.om.* Φ *add. ex* Ψ Hr Bg2Wo Wr *sec.m.* To) 119 praedeterminata] determinata Ψ 132 ea S FxEd2 V6] eadem Φ *sec.m.* PSWi causa (=ca *pro* ea) Za *obsc. pr.m.* PWi 142 motum *coni, cum* Ve *sec.m.* P8 KrV10] modum Θ *(om.* Za)

85 Lin. 1174 b 20-21. 90 Lin. 1174 b 14-19. 102 Lin. 1174 b 23-26. 108-110 Michael Ephesinus, p. 558, 18-30 ; O8, f. 222rb : « .Dicit autem quoniam non similiter perficit sanitas sanum et geometria geometram et comprehensive habitus habitiva [seu habentia], et delectatio operationem; sed habitus quidem praeexistentium receptivorum advenientes ipsis, puta ut *species* et perfectiones potentia entium, et operatione faciunt ipsa, et operari secundum ipsas praeparant..., in delectatione autem non sic habet... ». 113-116 Cf. Seneca *De vita beata* XV 2 : «Ne gaudium quidem quod ex virtute oritur, quamvis bonum sit, absoluti tamen boni pars est, non magis quam laetitia et tranquillitas, quamvis ex pulcherrimis causis nascantur ; sunt enim ista bona, sed *consequentia* summum bonum, non consummantia»; Averroes, X c. 4 (ed. 1562, f. i47vb et i48vb) : «Delectatio etiam *est complementum et forma,* non motus... Verum tamen suum (suam *ed.)* perficere actionem *non* est ita'ut delectatio sit dispositio in actione et *complementum* ei, sed secundum quod est res *sequens* complementum, ut pulchritudo quae invenitur in iuventute, intendo quoniam pulchritudo est dispositio sequens iuventutem, non completiva eius». 121 Lin. 1175 a 10.

operationibus virtutum sensitivarum, quae fiunt per organa corporea. Sic igitur ex quo non potest esse continua operatio, neque etiam delectatio potest esse continua; delectatio enim sequitur operationem, ut dictum est.

1175 a 6 Tertio ibi: *Quaedam autem delectant* etc., assignat rationem quare nova magis delectant. Et dicit quod quaedam quando sunt nova delectant, postea autem non aequaliter delectant. Et huius ratio est quia a principio mens inclinatur studiose circa huiusmodi propter desiderium et admirationem et ita intense, id est vehementer, circa huiusmodi operatur et ex hoc sequitur delectatio vehemens; sicut patet de illis qui studiose aspiciunt aliquid quod prius non viderunt propter admirationem, postea autem, quando consueti sunt videre, non fit talis operatio, ut scilicet ita attente videant vel quidlibet aliud operentur sicut prius, sed negligenter operantur et ideo etiam delectatio obscuratur, id est minus sentitur.

1175 a 10 Deinde cum dicit: *Appetere autem* etc., assignat rationem quare delectatio ab omnibus appetatur. Et circa hoc duo facit. Primo manifestat propositum. Et dicit quod ideo potest aliquis rationabiliter existimare quod omnes appetant delectationem, quia omnes naturaliter appetunt vivere, vita autem secundum suam ultimam perfectionem in quadam operatione consistit, ut in IX ostensum est, et inde est quod unusquisque circa illa maxime operatur et his operationibus insistit quae maxime diligit; sicut musicus maxime insistit ad audiendum melodias et ille qui est amator sapientiae maxime insistit ad hoc quod mente theoremata, id est considerationes, speculetur. Unde, cum delectatio perficiat operationem, ut supra dictum est, consequens est quod perficiat ipsum vivere, quod omnes appetunt. Et ita rationabile est quod omnes appetant delectationem, ex eo quod perficit vivere, quod est omnibus eligibile.

Secundo ibi: *Utrum autem* etc., movet quandam dubitationem ex dictis. Dictum est enim quod omnes appetant delectationem, et similiter omnes appetunt vivere, quod in operatione perficitur; appetibilia autem habent ordinem ad invicem sicut et scibilia; potest ergo esse dubitatio utrum homines appetant vitam propter delectationem vel e converso delectationem propter vitam. Et dicit quod haec dubitatio dimittenda est ad praesens, quia ista duo ita coniunguntur ad invicem quod nullo modo separantur; non enim fit delectatio sine operatione neque rursus potest esse perfecta operatio sine delectatione, ut supra dictum est. Videtur tamen principalius esse operatio quam delectatio; nam delectatio est quies appetitus in re delectante qua quis per operationem potitur, non autem aliquis appetit quietem in aliquo nisi in quantum aestimat sibi conveniens, et ideo ipsa operatio, quae delectat sicut quiddam conveniens, videtur per prius appetibilis quam delectatio. 1175 a 18

158 intense] intente CD(vidente AsP1' intense *sec.m.* V10) *Sed cf. Arist.* 1175 a 8 163 quidlibet] quilibet V4 AoErV2V3 quodlibet Ψ 176 et] in O AoV et in PS F1 (*hom.om.* V·)

151 Lin. 1174 b 31-33. 174 Cap. 11, 1170 a 16-19. 179-180 Cf. supra IX c. 4 lin. *151-152* cum adn. 181 Lin. 1174 b 23-26, 31-33. 198 Lin. 1174 b 19-23. 199-200 Cf. supra II c. 5 lin. 85-86 cum adn. 203-204 Cf supra I c. 13 lin. 34-35 cum adn.

7

1175 a 21 Unde videntur et specie differre; altera enim specie ab alteris existimamus perfici. Sic enim videntur et naturalia et quae ab arte, puta animalia et arbores et picturae et imagines et domus et vas. Similiter autem et operationes differentes specie a differentibus specie perfici. Differunt autem quae mentis ab his quae secundum sensus et hae ipsae secundum speciem. Et perficientes itaque delectationes. § Apparebit autem utique hoc et ex eo appropriari delectationum unamquamque operationi quam perficit; coauget enim operationem propria delectatio. Magis enim singula indicant et certius exquirunt cum delectatione operantes; puta geometrici fiunt gaudentes eo quod est geometrizare et intelligunt singula magis; similiter autem et amantes musicam et amantes aedificativam et aliorum singuli augmentant ad proprium opus gaudentes ipso. Coaugent autem delectationes; coaugentia autem propria;
1175 b alteris autem specie et propria altera specie. § Adhuc autem magis hoc utique apparebit ex eo quod est ab alteris delectationes impeditivas operationibus esse. Amantes enim fistulas non possunt sermonibus attendere si audiant fistulantem, magis gaudentes fistulativa quam praesenti operatione; secundum fistulativam igitur delectatio eam quae circa sermonem operationem corrumpit. Similiter autem hoc et in aliis accidit cum simul circa duo operetur: delectabilior enim alteram expellit et, si multum differat secundum delectationem, magis, ut neque operatur secundum alteram. Propter quod gaudentes quocumque vehementer, non omnino operamur alterum, et alia facimus aliis quiete placentes; puta et in theatris legumina comedentes, cum pravi agonizantes sint, tunc maxime ipsum operantur. Quia autem propria quidem delectatio confirmat operationes et diuturniores et meliores facit, alienae autem officiunt, manifestum quod multum distant. § Fere enim alienae delectationes faciunt quod propriae tristitiae. Corrumpunt enim operationes propriae tristitiae; puta si huic scribere indelectabile et triste vel ratiocinari, hic quidem non scribit, hic autem non ratiocinatur, tristi existente operatione. Accidit itaque circa operationes contrarium a delectationibus et tristitiis propriis, propriae autem sunt quae in operatione secundum se ipsam fiunt. Alienae autem delectationes dictae sunt quoniam proximum quid tristitiae faciunt: corrumpunt enim, tamen non similiter.

28 itaque R : utique L 29 eo appropriari RpT (*lin.* 53-54) : coappropriari ALRt 32 geometrici ALRt Pl4 T (*lin.* 61) : geometria Rp(-Pl4 *corr. sec.m.* TuW^Rp3) 1175 b 9 ut neque operatur R (operetur Pl4) : quare neque operari L 10 omnino ALRt C4 : *om.* Rp(-C4) 10-11 operamur A(=δρῶμεν Lb) R(-C4) T (*lin.* no) : discernimus A(=διορῶμεν KbMbOb) L C4 13 autem AR *om.* L 13-14 propria quidem Rt : quidem propria LRp 15 officiunt ALRtT (*lin.* 125) : afficiunt Rp (*corr. sec.m.* Ba*Rp3) 20 itaque R . utique L 23 quid ALRtT (*lin.* 146) : quidem Rp

1175 a 21 *Unde videntur et specie differre* etc. Postquam Philosophus ostendit naturam delectationis et proprietates ipsius, hic determinat de differentia delectationum ad invicem. Et circa hoc duo facit: primo determinat de differentia delectationum quae sumitur ex parte operationum; secundo de differentia delectationum quae sumitur ex parte subiecti, ibi: *Videtur autem esse* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quomodo delectationes differant specie secundum differentiam operationum; secundo quomodo differant in bonitate et malitia, ibi: *Differentibus autem operationibus* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit per rationem quod delectationes differunt specie secundum differentiam operationum; secundo manifestat idem per signa, ibi: *Apparebit autem utique* etc. Dicit ergo primo quod, cum delectatio sit operationis perfectio, consequens est quod, sicut operationes differunt specie, ita etiam et delectationes differre videantur; ita enim existimamus communiter, quasi per se notum, quod ea quae sunt diversa secundum speciem perficiuntur perfectionibus specie differentibus, quod quidem manifestum est circa perfectiones essentiales quae constituunt speciem, idem autem necesse est esse et circa alias consequentes perfectiones, dummodo sint propriae, quia consequuntur ex essentialibus principiis speciei. Et hoc videmus accidere tam circa naturalia quam circa artificialia: circa naturalia quidem, quia alia est perfectio animalium, quae scilicet consistit in perspicacitate sensus, et alia arborum, quae consistit in earum fecunditate; circa artificialia vero, quia alia est perfectio picturarum, ut scilicet sint delectabilibus coloribus distinctae, et alia est perfectio imaginum, ut scilicet bene repraesentent ea quorum sunt imagines; similiter etiam alia est perfectio domus, ut scilicet sit firmum receptaculum, et alia vasis, ut scilicet sit bonae capacitatis. Unde oportet quod operationes specie differentes perficiantur a delectationibus specie differentibus. Manifestum est autem quod operationes mentis, id est intellectus, differunt specie ab operationibus sensus, et similiter operationes sensuum ab invicem, diversificantur enim et secundum obiecta et secundum potentias, quae sunt operationum principia. Unde relinquitur quod delectationes quae perficiunt operationes differant specie.

1175 a 29 Deinde cum dicit: *Apparebit autem* etc., manifestat idem per signa. Et primo per hoc quod operatio per propriam delectationem confortatur; secundo per hoc quod per extraneam delectationem impeditur, ibi: *Adhuc autem magis* etc. Dicit ergo primo quod hoc, scilicet differentia delectationum secundum operationes, apparet ex eo quod quaelibet delectatio quadam affinitate appropriatur operationi quam perficit, quia unaquaeque operatio per propriam delectationem augetur, sicut quidlibet natum est augeri per id quod est sibi simile et conforme. Videmus enim quod illi qui delectabiliter operantur quodcumque opus rationis magis possint singula diiudicare et per certitudinem exquirere ea circa quae delectabiliter negotiantur; sicut geometrae, qui delectantur in considerationibus geometriae, magis possunt intelligere singula huiusmodi considerationis, quia mens magis detinetur in eo in quo delectatur; et eadem ratio est de omnibus aliis, sicut de his qui amant musicalia et delectantur in eis et de his qui delectantur in arte aedificativa et de omnibus aliis, quod per hoc quod gaudent in tali opere, magnum augmentum faciunt ad proprium opus. Et sic patet quod delectationes augent operationes; manifestum est autem quod ea quae augent sunt propria his quae augentur; unde oportet quod diversa diversis augeantur. Si igitur operationes quae augentur per delectationes specie differunt, ut ostensum est, consequens est quod et ipsae delectationes augentes specie differant. 1175 b 1

Deinde cum dicit: *Adhuc autem magis* etc., inducit aliud signum quod sumitur ex impedimento quod affertur operationibus per extraneas delectationes. Et primo ex hoc ostendit differentiam delectationum; secundo comparat extraneas delectationes propriis tristitiis, ibi: *Fere enim alienae* etc. Dicit ergo primo quod id quod dictum est de differentia delectationum secundum operationes magis apparet ex eo quod operationes impediuntur per delectationes ab aliis operationibus factas. Ideo autem magis per hoc manifestatur propositum quia hoc quod delectationes augent operationes posset attribui communi rationi delectationis, non autem propriae huius delectationis, secundum quam differunt delectationes ad invicem; sed manifeste apparet quod delectationes specie differunt dum invenitur quod propria delectatio auget operationem et extranea impedit. Videmus enim quod illi qui sunt amatores sonitus fistularum non possunt attendere sermonibus qui eis dicuntur quando audiunt aliquem fistulantem, ex eo quod magis gaudent in opere fistulativae artis quam in praesenti opera-

18 differunt] dıfferant O(-P7W) 29-30 animalium, quae scilicet *Inc.* 36a *pecia* 33 delectabilibus] delectabilius O(corr. *sec.m.* Er2) *hom.om.* Wi 46 differant] differunt AoDb Bx Ψ 59 possint] possunt AsDb KrOV4 Ψ 79-80 delectationes *coni, ex Arist.* 1175 b 2 *(cf. supra lin.* 50; *infra lin.* 86) *cum* Za] operationes Θ *(hom.om.* Ve) 81-82 delectationes] operationes O(con. *sec.m.* Bx *om.* PB) 98 opere] operatione Er Tf-F1) 98-99 operatione] opere T^-FTEd2 V6 *corr. sec.m.* P)

8 Cap. 8, 1176 a 3. 11 Cap. 8, 1175 b 24. 16 Lin. 1175 a 29. 51 Lin. 1175 b 1. 82 Lin. 1175 b 16.

tione, scilicet in auditione sermonum sibi dictorum; et sic patet quod delectatio quae fit secundum operationem fistulativae artis corrumpit operationem secundum sermonem. Et ita videmus accidere in aliis, cum occurrit alicui quod simul circa aliqua duo operetur; manifestum est enim quod delectabilior operatio excludit aliam in tantum quod, si sit magna differentia in excessu delectationis, homo totaliter omittit operari secundum operationem minus sibi delectabilem. Et inde est quod, quando vehementer delectamur in aliquo quocumque, nihil aliud possumus operari, sed quando aliqua placent nobis quiete, id est remisse vel parum, possumus etiam quaedam alia facere; sicut patet de his qui in theatris, id est in spectaculis ludorum, quia parum ibi delectantur in his quae vident, possunt intendere comestioni leguminum, quae non est multum delectabilis, et hoc maxime faciunt homines quando inspiciunt aliquos non bene pugnantes in agone, ita quod inspectio talis pugnae non sit eis delectabilis. Quia ergo propria delectatio confirmat operationes ex quibus consequitur, ut scilicet homo vehementius eis intendat, et facit eas diuturniores, ut scilicet homo magis in eis perseveret, et facit eas meliores, id est perfectius finem attingentes, et cum hoc delectationes alienae, id est quae consequuntur quasdam alias operationes, officiunt, id est nocent, manifeste consequitur quod delectationes multum differunt ad invicem, quia quod una delectatio iuvat, alia impedit.

Deinde cum dicit: *Fere enim* etc., comparat 1175 b 16
alienas delectationes tristitiis propriis ut ex hoc magis appareat delectationum differentia. Et dicit quod fere eundem effectum habet circa aliquam operationem delectatio aliena, scilicet quae causatur ex aliqua alia operatione, et tristitia propria, secundum quam scilicet aliquis tristatur de ipsa operatione. Manifestum est enim quod tristitia quae est de aliqua operatione corrumpit ipsam; sicut si alicui scribere vel ratiocinari sit non delectabile vel magis triste, neque scribet neque ratiocinabitur propter tristitiam sibi provenientem ex tali operatione. Sic igitur circa operationes contrarium effectum habent delectationes propriae et tristitiae propriae, quae scilicet ex ipsis operationibus causantur, alienae autem sunt quae causantur ex aliis operationibus. Et dictum est quod extraneae delectationes faciunt aliquid propinquum tristitiae propriae: ex utraque enim parte corrumpitur operatio, non tamen similiter, sed magis per tristitiam propriam, quae directe et secundum se delectationi contrariatur, aliena vero delectatio contrariatur secundum aliud, scilicet secundum operationem.

114 vident] videntur Φ *sec.rn.* P 118 inspectio] inspectatio Ψ (quando spectio Bg1 in spectaculis *pno* inspectio talis P3) 138 ratiocinari] rationari φ2(-K1P1) P V6 139 ratiocinabitur] rationabitur P3 Bg3BxF S Ed2 *sec.rn.* P rationaliter *pr.m.* P ratiocinaliter Wi rationabiliter Pd V6 *hom.om.* Za

110-119 Michael Ephesinus, p. 566, 14-21 ; O8, f. 224rb-va : «Quoniam autem, cum quis circa aliquid gaudet vehementer, alterum quid operari non vult, manifestat quod accidit in ippodromis. Nullus enim spectatorum agonizantibus aurigis aliud quid operatur, sed illis omnino attenditur propter vehementer gaudere equorum cursibus et his quae tunc aurigarum operationibus ; cum autem septem perficiant diaulos et isti quidem quiescant, pravi autem quidam agonizent quales sunt luctatores et quidam tales, tunc hi quidem ad invicem disputant, hi autem legumina comedunt ; non enim gaudent luctantium agone» ; Albertus *Lect.* f. 190ra : « Et, si aliqua nobis placeant quiete, id est remisse [cf. supra adn. ad VII c. 7 lin. 114], tunc bene cum illis alia possumus facere, sicut qui vidit aliquos male pugnantes in agone potest simul comedere legumina, sed, si vehementer placeat sibi videre, etiam quaslibet dapes respuet» ; *Comm.* p. 617 a ; *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «Theatrum : spectaculum».

Differentibus autem operationibus epiikia et pravitate et his quidem eligibilibus existentibus, his autem fugiendis, his autem neutris, similiter habent et delectationes, secundum unamquamque enim operationem propria delectatio est, quae quidem igitur studiosae propria epiikes, quae autem pravae mala. § Et enim concupiscentiae bonorum quidem laudabiles, turpium autem vituperabiles. Magis propriae autem operationibus quae in ipsis delectationes concupiscentiis; hae quidem enim discretae sunt et temporibus et natura, hae autem propinquae operationibus et indiscretae, sic ut et habeat dubitationem si idem est operatio delectationi. Non tamen videtur quidem delectatio mens esse neque sensus; inconveniens autem si propter non separari videtur idem quibusdam. Quemadmodum igitur operationes alterae, et delectationes. § Differt autem visus a tactu puritate et auditus et olfactus a gustu. Similiter utique differunt et delectationes et ab his quae circa mentem et utraeque ab invicem. § Videtur autem esse unicuique et delectatio propria quemadmodum et opus, quae enim secundum operationem. Et in unoquoque autem speculanti hoc utique apparebit; altera enim equi delectatio et canis et hominis, quemadmodum Eraclitus ait asinum faenum utique eligere magis quam aurum; delectabilius enim nutrimentum auro asinis. Quae quidem igitur diversorum specie, differunt specie; eas autem quae eorundem indifferentes rationabile esse. § Differunt autem non parum in hominibus. Eadem enim hos quidem delectant, hos autem contristant, et his quidem tristia et odibilia sunt, his autem delectabilia et amicabilia. Et in dulcibus autem hoc accidit: non enim eadem videntur febricitanti et sano; neque calidum esse debili et bene habenti; similiter autem et in alteris hoc accidit. § Videtur autem in omnibus talibus esse quod videtur studioso. Si autem hoc bene dicitur, quemadmodum videtur, et est uniuscuiusque mensura virtus et bonus secundum quod talis, et delectationes erunt utique quae huic videntur et delectabilia quibus iste gaudet. Quae autem huic tristia si huic apparent delectabilia, nihil admirabile; multae enim corruptiones et nocumenta hominum fiunt; delectabilia autem non sunt, sed his et sic dispositis. Confessas quidem igitur turpes, manifestum quod non dicendum delectationes esse praeterquam

24 epiikia T *(lin.* 12) : epieikeia (epy- epyey- epyeykeya) LR 24 pravitate ALRtT *(lin.* 12-13) : pluralitate Rp *(corr. sec.m.* Vl3Rp3) 25 fugiendis ALRtT *(lin.* 15-16) : fugientibus Rp 26 similiter ALRtT *(lin.* 18 ita) : similes Rp 27 enim AL : *ante* unamquamque Ha Rt *om.* Rp 28 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy- epyey-) LR 35 autem T *(lin.* 54) . enim ALR 35 si NXT *(lin.* 54) : sed AL(-NX) R 1176 a 2 et2 ALxRp : *om.* L2Rt 3 unicuique RtRp1 Vd T *(lin.* 89-90 unicuique *rei)* : unicuique animali ALRp2'3 C4 6 Eraclitus T1 P12 RpT *(lin.* 97) : Heracleitus L^EtO8?11 Sk2) Heraclitus V12 Rn Rt Heradeitus Re Heradietus N1 *om. pr.m.* P13 8 enim AR . *om.* L 22 Confessas A(Mb) LR : confesse A(LbOb) *Antfftransl.tJAa)*

corruptis. § Earum autem quae epiikes esse videntur qualem vel quam dicendum hominis esse. Vel ex operationibus manifestum, his enim sequuntur delectationes. Sive igitur una est sive plures quae perfecti et beati viri, has perficientes delectationes principaliter dicentur utique hominis delectationes esse, reliquae autem secundo et submultipliciter, quemadmodum operationes.

24 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees L epyeikes (epi- epyey-) R 28 dicentur ALRt : dicuntur Rp 29 submultipliciter RT *(lin.* 166) multipliciter L

1175 b 24 *Differentibus, autem operationibus* etc. Postquam Philosophus ostendit quod delectationes secundum differentiam operationum differunt specie, hic ostendit quod secundum earum operationum differentiam differunt in bonitate et malitia. Et primo quantum ad bonitatem moralem; secundo quantum ad bonitatem naturalem quae attenditur secundum puritatem et impuritatem, ibi: *Differt autem visus* etc. Circa primum duo facit: primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *Et enim concupiscentiae* etc. Dicit ergo primo quod, cum operationes differant secundum epiikiam et pravitatem, id est secundum virtutem et malitiam, ita scilicet quod quaedam operationes sunt eligibiles sicut operationes virtuosae, quaedam autem fugiendae sicut operationes vitiosae, quaedam autem secundum suam speciem neutro modo se habent, sed possunt ad utrumque trahi, ita etiam se habet et circa delectationes, quia, cum unicuique operationi sit aliqua delectatio propria, ut supra dictum est, delectatio quae est propria virtuosae operationi est virtuosa et illa quae est propria pravae operationi est mala.

1175 b 28 Deinde cum dicit: *Et enim concupiscentiae* etc., probat propositum ratione sumpta ex parte concupiscentiarum. Videmus enim quod concupiscentiae quibus aliqua bona, id est honesta, concupiscuntur, sunt laudabiles, puta si aliquis concupiscat iuste aut fortiter agere, concupiscentiae autem rerum turpium sunt vituperabiles, puta si aliquis concupiscat furari aut moechari. Manifestum est autem quod magis sunt propinquae et propriae operationibus delectationes, quibus in ipsis operationibus delectamur, quam concupiscentiae, quibus eas concupiscimus; concupiscentiae enim distinguuntur ab operationibus tempore, ante enim concupiscimus aliquid operari quam illud operemur; distinguuntur etiam secundum naturam, quia operatio est actus perfecti, concupiscentia autem imperfecti et nondum habentis: sed delectationes sunt propinquae operationibus, quia utrumque est alicuius perfecti, sunt etiam et indiscretae secundum tempus, quia, si nondum aliquis operatur, in tali operatione < non > delectatur, eo quod delectatio est rei praesentis sicut concupiscentia rei futurae; et in tantum delectatio propinqua est operationi quod videtur esse dubitabile utrum operatio sit idem delectationi. Nec tamen dicendum est quod sit ita: non enim potest esse delectatio nisi in operatione sensus vel intellectus (ea enim quae cognitione carent delectari non possunt), nec tamen est idem quod operatio intellectus neque idem quod operatio sensus, nam delectatio magis ad appetitivam partem pertinet; est autem inconveniens si delectatio aliquibus videatur esse idem operationi propter hoc quod ab operatione tempore non separatur. Sic igitur patet quod, sicut operationes sunt alterae secundum virtutem et malitiam, ita etiam et delectationes. Ex quo patet inconvenienter enuntiasse quosdam universaliter de delectationibus quod sint bonae vel malae.

Deinde cum dicit: *Differt autem visus* etc., ostendit differentiam delectationum secundum puritatem et impuritatem. 1175 b 36 Manifestum est enim quod operationes sensuum secundum puritatem differunt: purior est enim operatio visus quam tactus et similiter operatio auditus et olfactus quam operatio gustus. Dicitur autem aliqua operatio purior quae est immaterialior et secundum hoc inter omnes sensitivas

2 Philosophus ostendit] *inv.* AoAsDbV3W Bg^g'BoEriPdVV2 FlEd2 4 earum] *om.* Y*(add. sec.m.* P) 11 concupiscentiae *coni, ex Arist.* 1175 b 28 *(cf. infra lin.* 24) *cum* V6Za] concupiscentia Φ concupiscentiam ψ (-V6Za) 19 et *om.* Φ 29 concupiscentiae *coni, cum* V3 P1 FlEd2 V6Za *sec.m.* KrV8 PWi] concupiscentia Θ 43 non *coni, cum* V6Za *sec.m.* BxEr SW1] *om.* Θ 59 universaliter *coni.*] aliter Θ *(om.* F1)

8 Lin. 1175 b 36. 10 Lin. 1175 b 28. 20 Cap. 7, 1175 a 21 - b 24. 44 Cf. ipse Thomas ZIa-Z7ae q.26 a.12 ; q.30 a.i ad 3. 67-78 Cf. Albertus *Lect.* f. igova-vb . «Secundo videtur quod sensus visus non sit aliis purior... Solutio. Dicendum quod puritas potentiarum apprehensivarum consideratur ex modo abstractionis a materia. Et ideo dicitur quod intellectus, qui abstrahit a materia et appendiciis eius, est purior quam sensus interiores, qui non abstrahunt ab appendiciis materiae, recipientes formas vel intentiones particulares ; et hi magis puri exterioribus, quorum operatio non est nisi praesente materia ; et quamvis omnes exteriores etiam in hoc generali conveniant, tamen etiam distinguuntur ab invicem in puritate secundum quod unus spiritualius recipit praesente materia quam alius ; eorum enim quidam non recipiunt speciem sensibilem nisi realiter eis coniungatur, sicut est in gustu et tactu ; in quibusdam vero recipitur species cum aliquo medii, quamvis non cum aliquo obiecti, sicut est

operationes purissima est operatio visus, quia est immaterialior veluti minus habens admixtum de dispositionibus materiae et ex parte obiecti quod fit sensibile in actu per lumen, quod derivatur a corpore caelesti, et ex parte medii quod sola spirituali transmutatione immutatur; et propter easdem causas operatio tactus est maxime materialis, quia eius obiecta sunt condiciones materiae passibilis < et > medium eius non est extrinsecum, sed coniunctum. Et eadem differentia puritatis attenditur inter delectationes sensuum ad invicem. Sunt etiam operationes et delectationes intellectus puriores operationibus et delectationibus sensitivis utpote magis immateriales.

1176 a 3 Deinde cum dicit: *Videtur autem esse unicuique* etc., ostendit quae sit differentia delectationum ex parte obiecti. Et primo quantum ad animalia diversarum specierum; secundo quantum ad homines, qui sunt unius speciei, ibi: *Differunt autem non parum* etc. Dicit ergo primo quod, cum delectatio consequatur operationem, videtur quod unicuique rei sit propria delectatio sicut et propria operatio; quod autem sit propria operatio uniuscuiusque rei, apparet ex hoc quod operationes sequuntur formas rerum secundum quas res specie differunt. Quod autem singulorum sit propria delectatio, apparet si quis velit in unoquoque considerare; manifestum est enim quod alia est delectatio equi et alia canis et alia hominis, sicut Eraclitus dicit quod asinus magis eligit faenum quam aurum, quia delectabilius est sibi nutrimentum, quod exhibetur ei per faenum, quam aurum. Sic igitur patet quod eorum quae differunt specie sunt delectationes specie differentes, sed eorum quae non differunt specie rationabile est quod sit indifferens delectatio consequens naturam speciei.

1176 a 10 Deinde cum dicit: *Differunt autem* etc., ostendit differentiam delectationum in hominibus. Et primo ostendit quod hominum sint diversae delectationes; secundo ostendit quod in virtuoso sit verior delectatio, ibi: *Videtur autem in omnibus* etc.; tertio ostendit quae sit potior delectatio inter delectationes virtuosi, ibi: *Earum autem* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis rationabile videatur quod indifferentium specie sit indifferens delectatio et ita sit in aliis animalibus, tamen in hominibus, qui omnes sunt eiusdem speciei, multum differunt delectationes sicut et operationes. Cuius ratio est quia operationes et delectationes aliorum animalium consequuntur naturalem inclinationem, quae est eadem in omnibus animalibus eiusdem speciei, sed operationes et delectationes hominum proveniunt a ratione, quae non determinatur ad unum. Et inde est quod eadem quosdam homines delectant et quosdam contristant et quibusdam sunt tristia et odibilia, quibusdam autem delectabilia et amicabilia, quae quidem se consequuntur, quia unusquisque delectatur in eo quod amat; et accidit hoc quia quidam sunt melius vel peius dispositi secundum rationem. Et idem accidit circa gustum dulcium, quia non videntur eadem dulcia febricitanti qui habet gustum infectum et sano qui habet gustum bene dispositum; < et idem accidit circa tactum, > quia non videtur idem esse calidum ei qui habet debilem tactum et ei qui bene se habet; et ita etiam est in aliis.

Deinde cum dicit: *Videtur autem in omnibus* etc., ostendit quod delectatio virtuosorum sit potior inter delectationes humanas. Et dicit quod in omnibus talibus quae pertinent ad passiones et operationes humanas, illud videtur esse verum quod apparet studioso, qui habet rectum iudicium circa talia sicut sanus circa dulcia. Et, si hoc bene dicitur, sicut videtur, ita quod virtus sit mensura secundum quam iudicetur de omnibus rebus humanis et bonus in quantum est virtuosus, sequitur quod illae sint vere delectationes quae videntur virtuoso «et illa vere sint delectabilia quibus virtuosus gaudet. Si autem aliqua de quibus tristatur virtuosus appareant aliis delectabilia, non est admirandum: hoc enim accidit propter multas corruptiones et multiplicia hominum nocumenta, ex quibus pervertitur ratio et appetitus; et sic illa.quae repudiat virtuosus non sunt simpliciter delectabilia, sed solum male dispositis. Sic ergo manifestum est quod illae delectationes quas omnes confitentur esse turpes non dicendae sunt delectationes nisi hominibus corruptis. 1176 a 15

Deinde cum dicit: *Earum autem* etc., ostendit quod aliqua est potior inter delectationes virtuosi. Et dicit quod considerandum est inter delectationes virtuosas qualis vel quae sit praecipua delectatio hominis; Et hoc dicit esse manifestum ex operatio- 1176 a 24

77 et *coni, cum* Za] *om.* Θ 92 formas *coni, cum sec.m.* Er2P& ErUCrP10 SWi] fortunam Φ(-Bχ) formam Bx Ψ *sec.m.* AoC'Er 131 et ıdem accidit circa tactum *coni, cum* Ve] *om.* Θ 146 vere sint] *inv.* Ψ (vera sint V6) 157 delectationes *coni, cum* Er2 S F1 Za] delectationem Θ (*hom.om.* V6)

in olfactu et auditu, sonus enim perducitur ad auditum cum impulsatione quadam medii sed in visu non recipitur aliquid ex medıo neque ex obiecto nisi sola intentio sensibilıs, et ideo ipse est spiritualius recipiens... › *Comm.* p. 618 b. Cf. ipse Thomas *Sent, libri De anima* II 14, in 418 a 24 - b 26 ; III 6, in 429 a 2-4 ; *Sent, libri De sensu* 2, in 436 b 10 - 437 a 17. 77"78 Aristoteles *De anima* II 21, 422 a 8-10 ; 22, 422 b 20-23, 423 a 15-17 ; 23, 423 a 22 - b 26 ; III 3, 426 b 15-17 ; 17» 434 b I3-I7 › *8» 435 a 11-18. Cf. Thomas supra III c. 19 lin. 120-121 cum adn. 87 Lin. 1176 a 10. 109 Lin. 1176 a 15. m Lin. 1176 a 24. 128-134 Cf. supra I c. 13 lin. 112-113 cum adn.

nibus ad quas consequuntur delectationes. Quia, sive sit una operatio sive plures quae sunt propriae hominis perfecti et beati, manifestum est quod delectationes consequentes has operationes sunt principaliter delectationes hominis, reliquae vero secundario et multipliciter sub principalibus delectationibus, sicut et circa operationes accidit.

167 operationes AsEr2P5P6 KrP1 S V6Za] operationibus *cett.* (=O? operationem Db operationes *Sec.m.* ErEr1 Wi circa *ante* operationibus *om. et -pro* accidit *hab.* sunt F'Ed2)

9

1176 a Dictis autem his quae circa virtutes et amicitias et delectationes, reliquum de felicitate tipo pertransire, quia finem ipsam ponimus humanorum. Resumentibus autem praedicta compendiosior utique erit sermo. § Diximus autem quoniam non est habitus. Et enim dormienti per vitam existeret utique, plantae viventi vitam. Et infortunato maxime. Si utique haec non placent, sed 1176 b magis in operationem quandam ponendum, quemadmodum in his quae prius dictum est. § Operationum autem hae quidem sunt necessariae et propter altera eligibiles, hae autem secundum se ipsas. § Manifestum quoniam felicitatem earum quae secundum se ipsas eligibilium aliquam ponendum et non earum quae propter aliud. Nullo enim indigens felicitas, sed per se sufficiens; secundum se ipsas autem sunt eligibiles a quibus nihil quaeritur praeter operationem. § Tales autem esse videntur quae secundum virtutem actiones, bona enim et studiosa agere eorum quae propter se ipsa eligibilium. Sed et ludorum delectabiles, non enim propter altera ipsos eligunt; laeduntur enim ab ipsis magis quam iuvantur, négligentes corpora et possessionem. § Refugiunt autem et ad tales conversationes felicitantium multi. Propter quod apud tyrannos approbantur in talibus conversationibus eutrapeli; quae enim appetunt, in his tribuunt se ipsos delectabiles, indigent autem talibus. Videntur quidem igitur felicitativa haec esse propter eos qui in potentatibus in his vacare. § Nullum autem forte signum tales sunt. Non enim in potentem esse virtus neque intellectus, a quibus studiosae operationes. Neque si ingustabiles isti existentes delectationis sincerae et liberalis ad corporales refugiunt, propter hoc has existimandum eligibiliores esse; et enim pueri quae apud ipsos pretiosa optima existimant esse. Rationale utique quemadmodum pueris et viris altera videntur pretiosa, sic et pravis et his qui epiikes. Quemadmodum igitur multotiens dictum est, et pretiosa et delectabilia sunt quae studioso talia entia. Unicuique autem quae secundum proprium habitum eligibilissima operatio, et studioso autem secundum virtutem. Non in ludo ergo felicitas. § Et enim inconveniens finem esse ludum et negotiari et malum pati secundum vitam omnem ludendi gratia; omnia enim ut dicere alterius gratia eligimus praeter felicitatem: finis enim haec; studere autem et laborare ludi gratia insipiens videtur et

30 autem (=δὲ) ART *(lin.* i ; *cf. supra c.* i *lin.* 13) : utique (=δὴ) L(ïn *textu)* 34 plantae A(Ald.) LR . plantarum A(LbMbOb) *Ant. transl.ÇRa)* 1176 b 7 a A(=ἀφ' LbMbOb) LRt : de A(=ἐφ' Ha) Rp 9 se ipsa ALT *(lin.* 89) : se ipsam R 12 et T *(lin.* 64) : *om.* ALR 17 in2 ALRt : *om.* Rp 19-20 existentes R . entes L 23-24 altera... Quemadmodum : *Inter haec verba inc. pecia* I7a *in* Rp1'2-4 24 epiikes *Ant. transi.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* . epıeikees (epy- epyey-) LR (-kes AslBalC4 SITu'V13) 27 studioso ALRtT *(lin.* 155) : studiosa Rp 27 autem (=δὲ) A(LbMb) LR : que *(cum* studioso *coniung.)* A(=τε Ob) *Ant. transi.(Ha)*

valde puerile. Ludere autem ut studeat, secundum Anaccarsem, recte habere videtur; requiei enim assimulatur ludus, impotentes autem continue laborare requie indigent; non utique finis 1177 a requies, fit enim gratia operationis. § Videtur autem felix vita secundum virtutem esse; haec autem cum gaudio, sed non in ludo; melioraque dicimus studiosa ridiculis et cum ludo. Et melioris semper particulae et hominis studiosiorem operationém, quae autem melioris melior et felicior iam. Potieturque utique corporalibus delectationibus quicumque et bestiale, non minus optimo; felicitatem autem nullus bestiali tribuit, si non et vitam. Non enim in talibus conversationibus felicitas, sed in his quae secundum virtutem operationibus, quemadmodum et prius dictum est.

33 Anaccarsem T *(lin.* 172) : Anacharsen (-sem) LRtRp1'2'3 Anathasem Rp4 1177 a 2 gaudio Rp1'2'3 T *(lin.* 185): studio AL(studioso V12Re) RtRp4 6 felicior ARtRp1'2'3 T *(lin.* 193) : feliciorem L1 L2(N1Rn) felicior est *sec.m.* PnVK L2(P13Ha) Rp4 8 tribuit LRtRp1'2·3 T *(lin.* 197) : contulit vel tribuit Rp4

1176 a 30 *Dictis autem his quae circa virtutes* etc. Postquam Philosophus determinavit de delectatione, hic determinat de felicitate. Et primo continuat se ad praecedentia; secundo exequitur propositum, ibi: *Diximus autem* etc. Circa primum tria facit. Primo narrat ea quae supra tractata sunt; dictum est enim supra de virtutibus, de II libro usque ad VIII, de amicitiis, in VIII et IX, de delectatione, in prima parte huius X. Secundo dicit de quo restat dicendum, quia de felicitate, de qua oportet pertransire, id est breviter dicere, tipo, id est figuraliter, sicut et de ceteris moralibus supra dictum est; ideo autem de felicitate dicendum est quia communiter omnes ponunt eam finem omnium humanorum, finem autem oportet esse non ignotum ad hoc quod absque errore operationes dirigantur ad finem. Tertio determinat modum tractandi de felicitate et dicit quod oportet resumere ea quae supra in I dicta sunt de ipsa, sic enim erit brevior sermo si non a principio de ipsa tractetur.

1176 a 33 Deinde cum dicit: *Diximus autem* etc., exequitur propositum. Et primo manifestat genus felicitatis, ostendens quod non est habitus sed operatio; secundo ostendit quod est operatio secundum virtutem, ibi: *Operationum autem* etc.; tertio investigat cuius virtutis sit operatio, ibi: *Si autem felicitas* etc.

Dicit ergo primo quod supra in I dictum est quod felicitas non est habitus. Sequerentur enim duo inconvenientia. Quorum unum est quod, cum habitus remaneant in dormiente, sequeretur, si felicitas esset habitus, quod inesset etiam dormienti per totam vitam suam vel per maximam partem eius; et hoc est inconveniens, quia dormiens non habet perfecte operationes vitae, nisi eas quae pertinent ad animam vegetabilem, quae invenitur in plantis, quibus felicitas attribui non potest; manifestum est enim quod sensus et motus exteriores cessant in dormiente, interiores autem fantasiae sunt inordinatae et imperfectae, et similiter, si qua sit operatio intellectus in dormiente, est imperfecta; solae autem operationes nutritivae partis perfectae sunt. Aliud autem inconveniens est quia < in > infortunatis manent habitus virtutum, operationes autem virtutum impediuntur in eis propter infortunia; si igitur felicitas sit habitus, sequeretur quod infortunati essent vere felices. Hoc autem Stoici pro inconvenienti non habent, ponentes exteriora bona nullo modo esse hominis bona et ideo per infortunia nihil posse homini de sua felicitate diminui; hoc tamen est contra opinionem communem, quae infortunium repugnare felicitati existimat. Secundum ergo illos quibus ista inconvenientia non placent,

7 enim] *om.* Of-ErOWW4) 8 de2] et *praem.* Ψ 10 pertransire *coni, ex Arist.* 1176 a 31 *cum* Ed2 V6 *(cf. Alberti locus in app. fontium lauti,.}]* pertranseunter O(-eunt Bg3Pd) F1 Za *sec.m.* PSWi *obsc. pr.m.* PSWi n id est1 *coni, cum sec.m.* S] et Θ 34 perfecte *om.* Φ 36 manifestum *coni, cum* V6 *sec.m.* AsEr2 Bg3 Wi] quantum Θ (certum F4Ed2 *sec.m.* P10 dictum Za) 42 in *coni, cum* Za *sec.m.* CxEr2 Er] *om.* Θ *(hom.om.* V6) 47 habent] habebant Ψ 49 posse *coni.]* potest Θ

3-4 Albertus *Lect.* f. ig2rb . «Primo continuat se ad praecedentia». 5 Lin. 1176 a 33. 10-11 Albertus *Lect.* f. 1921b : «pertransire, id est breviter determinare». 12 Lib. I 3, 1094 b 11-22. 21-22 Albertus *Lect.* f. iç2rb : «Secundo ibi *Diximus autem*, incipit determinare propositum». 25 Lin. 1176 b 2. 26 Cap. 10, 1177 a 12. 27 Cap. 5, 1095 b 31 - 1096 a 4 ; 12, 1098 b 31 - 1099 a 7. 33-41 Cf. supra I c. 20 lin. 36-47 cum adn. 46-49 Cf. supra I c. 16 lin. 137-147 cum adn.

dicendum est quod felicitas non sit habitus, sed magis sit inter operationes ponenda, sicut in I dictum est.

1176 b 2 Deinde cum dicit: *Operationum autem* etc., ostendit quod felicitas sit operatio secundum virtutem. Et circa hoc tria facit: primo ostendit felicitatem contineri sub operationibus quae sunt secundum se eligibiles; secundo dividit huiusmodi operationes in operationes virtutis et operationes ludi, ibi: *Tales autem esse videntur* etc.; tertio ostendit sub quibus harum felicitas contineatur, ibi: *Refugiunt autem et ad tales* etc. Circa primum duo facit. Primo ponit quandam operationum divisionem. Et dicit quod operationum quaedam sunt necessariae ad aliud et eligibiles propter quaedam alia, utpote non appetibiles nisi propter finem, quaedam vero sunt eligibiles secundum se ipsas, quia, etsi nihil aliud ab eis proveniret, tamen in se ipsis habent unde appetantur.

1176 b 3 Secundo ibi: *Manifestum* etc., ostendit quod felicitas contineatur sub illis operationibus quae sunt eligibiles secundum se ipsas, non autem sub illis quae sunt eligibiles propter aliud. De ratione enim felicitatis est quod sit per se sufficiens et non indigeat aliquo alio, ut patet ex his quae dicta sunt in I; illae autem operationes dicuntur secundum se eligibiles ex quibus nihil aliud quaeritur praeter ipsam operationem quasi nullo alio indigentes ad hoc quod sint eligibiles, illae vero quae sunt eligibiles propter aliud indigent alio ad hoc quod sint eligibiles. Et sic patet quod felicitas est operatio secundum se eligibilis.

1176 b 7 Deinde cum dicit: *Tales autem* etc., subdividit operationes secundum se eligibiles. Et dicit quod primo quidem tales esse videntur operationes quae sunt secundum virtutem, quia hoc est per se eligibile homini quod eligat ea quae sunt per se bona et honesta; unde et honestum a quibusdam dicitur « quod sua vi nos trahit et sua dignitate nos allicit ». Secundo videntur esse per se eligibiles etiam operationes delectabiles quae sunt in ludo; non enim videtur quod homines tales operationes propter aliquam utilitatem eligant, cum magis per tales operationes homines laedantur quam iuventur; videntur enim homines propter ludos negligere et corpora, quae laboribus et periculis exponunt, et possessiones, propter expensas quae in ludis fiunt.

1176 b 12 Deinde cum dicit: *Refugiunt autem* etc., ostendit sub quibus harum contineatur felicitas. Et primo ostendit quare videatur quibusdam felicitas esse in operatione ludi; secundo excludit rationem ad hoc inductam, ibi: *Nullum autem forte signum* etc.; tertio determinat veritatem, ibi: *Et enim inconveniens* etc. Dicit ergo primo quod multi eorum qui apud homines reputantur felices confugiunt ad tales conversationes, volentes scilicet in ludis conversari. Et inde est quod tyranni approbant in conversatione ludi eutrapelos, qui scilicet sciunt convenienter ludere (vocat autem huiusmodi potentes tyrannos quia non videntur communi utilitati intendere, sed propriae delectationi, qui in ludis conversantur); ideo autem tyranni approbant eutrapelos quia tales lusores exhibent se tyrannis delectabiles in his quae ipsi tyranni appetunt, scilicet in delectationibus ludi, ad quas indigent talibus hominibus. Sic igitur videtur quod felicitas in talibus consistat propter hoc quod huiusmodi vacant illi qui sunt in potentatibus constituti, quos homines reputant felices.

1176 b 17 Deinde cum dicit: *Nullum autem* etc., excludit praedictam rationem. Et dicit quod ex huiusmodi potentibus non potest accipi sufficiens signum quod felicitas in ludo consistat. In his enim non invenitur excellentia prae aliis hominibus nisi secundum potentiam mundanam ex qua non sequitur quod operationes eorum sint virtuosae, quia virtus moralis et intellectualis, quae sunt principia bonarum operationum, non consistit in hoc quod aliquis sit potens et ideo non oportet quod operationes hidi quibus potentes vacant sint optimae. Et similiter etiam quantum ad appetitum, qui per virtutem rectificatur, non oportet quod potentes bene se habeant et ideo, si potentes interiori gustu non percipiunt delectationem virtutis activae vel speculativae, quae est sincera, id est absque corruptione eius qui delectatur, et liberalis, quia est secundum rationem secundum quam homo est liber in operando, et propter hoc confugiunt ad corporales delectationes, inter quas comprehenduntur delectationes ludicrae, non propter hoc est existimandum quod huiusmodi delectationes sive operationes sint

74-75 sub illis *coni, cum sec.m.* Er2 S] secundum illas Θ (see. alias Cl) 88-89 eligibile **ODbP^ V3** S **F^ d2** V*Za] eligibiles *ceti. (coit. sec.m.* Er2 **ErKrP10** Wi) 92 esse] *post* per se **P *PWi** Za *post* eligibiles S Fl *(an om.* Ψ ?) 119-120 potentatibus **DbKr** *pr.m.* **Fl** *sec.m.* Wi *(cf. Arist.* 1176 b 17)] potestatibus **Er2PsW BxV2P10 Ed2 Za** *sec.m.* **Fl** *obsc. cett.* 133 potentes] potens Ψ 134 habeant] habeat Ψ 139 ad *om.* ψ(-vβZ3) 139-140 corporales delectationes *inv.* ψ

55 Cf. adn. ad lin. 27. 61 Lin. 1176 b 7. 63 Lin. 1176 b 12. 78 Cap. 9, 1097 b 6-16. 90-91 Galterus de Castellione vel, secundum quosdam, Guillelmus de Conchis *Moralium dogma philosophorum* q.i (ed. Holmberg, p. 7, 10-11 ; PL 171, 1009 C), qui ipse fere iisdem verbis sententiam profert Ciceronis *De inv.* II 1ii 157 (cf. ipse Thomas *Super I Sent,* d.i q.2 a.i arg.3 ; *IIA-IIM* q.145 a.i ad 1). 104 Lin. 1176 b 17. 105 Lin. 1176 b 28. no, 114 Cf. supra II c. 9 lin. 118-119 cum adn. 112 Cf. supra **VIII** c. 9 lin. 96 cum adn. 120 Cf. supra I c. 5 lin. 107-108 cum adn. 127-129 Cf. supra **VI** 2, 1139 a 22-35. 136-137 Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 575, 7-8 ; O8, f. 227va : « Dicit autem sinceras delectationes quibus non miscetur vel post breve sequitur tristitia neque paenitentia ›.

aliis eligibiliores, quia videmus quod etiam pueri, quia carent intellectu et virtute, reputant quaedam puerilia in quibus conversantur esse pretiosa et optima, quae tamen non sunt magni ponderis nec a viris perfectis aliquid reputantur. Rationabile est igitur quod, sicut pueris et viris perfectis alia et alia videntur pretiosa esse, ita etiam pravis et virtuosis. Ostensum est autem supra multotiens quod illa sunt vere pretiosa et delectabilia quae talia iudicantur a virtuoso, qui est regula humanorum actuum. Sicut autem unicuique videtur esse maxime eligibilis operatio quae convenit sibi secundum proprium habitum, ita etiam virtuoso est maxime eligibilis et pretiosa operatio quae est secundum virtutem. Et ideo in tali operatione est ponenda felicitas, non autem in operatione ludi.

1176 b 28 Deinde cum dicit: *Et enim inconveniens* etc., determinat veritatem probans quod in operatione ludi non sit felicitas, duabus rationibus. Quarum prima sumitur ex hoc quod felicitas est finis, quia scilicet, si felicitas consisteret in ludo, sequeretur hoc inconveniens quod finis totius humanae vitae esset ludus, ita scilicet quod homo negotiaretur et omnia alia laboriosa et mala pateretur solum ut luderet; et hoc ideo sequeretur quia fere omnia alia eligimus alterius gratia praeter felicitatem quae est ultimus finis; hoc autem quod homo studeat speculationi et laboret in actione propter ludum videtur esse stultum et valde puerile. Sed e converso recte se videtur habere secundum sententiam Anaccarsis quod aliquis ludat ad horam ad hoc quod postea diligentius studeat; quia in ludo est quaedam relaxatio et requies animae, homines autem, cum non possint continue laborare, indigent requie; unde patet quod requies sive ludus non est finis, quia requies quaeritur propter operationem, ut scilicet homo postea vehementius operetur. Et sic patet quod felicitas non consistit in ludo.

1177 a 1 Secundam rationem ponit ibi: *Videtur autem* etc. Ideo enim ponunt aliqui felicitatem in ludo propter delectationem quae in ludo est. Habet autem felicitas delectationem quandam, quia est operatio secundum virtutem, quae cum gaudio existit, non tamen cum gaudio ludi, quia, cum felicitas sit summum bonum hominis, oportet quod in optimis consistat, meliora autem dicimus virtuosa, quae serie aguntur, quam ridiculosa, quae fiunt ludo. Et hoc sic patet quia operatio quae est melioris particulae animae et quae est propria hominis est magis virtuosa; patet autem quod operatio quae est melioris partis est melior et per consequens felicior. Potest autem contingere quod corporalibus delectationibus potest potiri quicumque homo etiam bestialis non minus quam optimus quicumque vir; felicitatem autem nullus attribuit homini bestiali neque etiam parti animae brutali, sicut non attribuitur ei vita quae est propria hominis. Et sic patet quod in talibus conversationibus, scilicet in delectationibus corporalibus, inter quas computantur delectationes ludi, non consistit felicitas, sed solum in operationibus quae sunt secundum virtutem, sicut et prius dictum est.

144 quia] qui P5 O1?7 V6Za *sec.m.* S *(an recte!)* 175 possint] possunt Db ErKrO1?1 T(-V6) 177 requies sive ludus] ludus sive requies ψ 188 serie] sub serie P6 serio Wi F1 V6Za seno (!) Ed2 *nec non primo (corr.* serie *in marg. pr.m.)* As serie seno W serieise *pr.m.* seriose *sec.m.* Ao (serio *hab.* q.102 a.1 ; *IIa-IIae* q.75 a.1 s. c. ; a.2 arg.3; q.160 a.2) 203 sunt] fiunt Φ

150 Lib. I 13, 1099 a 11-15 ; III 10, 1113 a 22-23 ; IX 4, 1166 a 12-13 ; n, 117° a 14-16 ; X 8, 1176 a 15-22. 172 Albertus *Lect.* f. 192va : «sicut dixit Anacharsen, quidam poeta» ; *Comm.* p. 623 a. 204 Lib. I 10, 1098 a 7-17 ; cf. supra lin. 157-158.

10

1177 a 12 Si autem felicitas est secundum virtutem operatio, rationabile secundum optimam. Haec autem utique erit optimi. Sive igitur intellectus hoc sive aliud quid, quod utique secundum naturam videtur principari et dominari et intelligent!am habere de bonis et divinis, sive divinum ens et ipsum sive eorum quae in nobis divinissimum, huius operatio secundum propriam virtutem erit utique perfecta felicitas. § Quoniam autem est speculativa, dictum est. Confessum autem hoc utique videbitur esse et his quae prius et ipsi vero. § Optima et enim haec operatio. Et enim intellectus eorum quae in nobis et cognoscibilium circa quae intellectus. § Adhuc autem continuissima. Speculari et enim possumus continue magis quam operari quodcumque. § Existimamusque oportere delectationem admixtam esse felicitati. Delectabilissima autem earum quae secundum virtutem operationum quae secundum sapientiam confesse est. Videtur enim philosophia admirabiles delectationes habere puritate et firmitate. Rationabile autem scientibus quam quaerentibus delectabiliorem conversationem esse. § Et quae dicitur autarchia circa speculativam maxime utique erit. Ad vivere quidem enim necessariis et sapiens et iustus et reliqui indigent. Talibus autem sufficienter largitis, iustus quidem indiget ad quos iuste operetur et cum quibus, similiter autem et temperatus et fortis et aliorum unusquisque. Sapiens autem secundum se ipsum ens potest speculari, et quanto utique sapientior fuerit, magis. Melius autem forte cooperatores habere, sed tamen
1177 b 1 per se sufficientissimus. § Videbitur autem utique ipsa sola propter se ipsam diligi. Nihil enim ab ipsa fit praeter speculari, ab operabihbus autem vel plus vel minus acquirimus praeter actionem.

12 felicitas est Rp1-2'3 T *(lin.* i ; *cf. supra c. g lin.* 26) . est felicitas ALRtRp4   13 igitur RtRp1'2'3 utique LRp4   15 ens ARtRp1'2'3 : *om.* LRp4   16 -simum : *Inc.* 17» *peda in* Rp3   19 haec L2R · haec est AL1   21 Adhuc A(=ετι L^ *Cf.* Amplius *Ant. transi.* Ha) RtRp1-2'3 T *(lin.* 94) : Est A(=εστι Mb) LRp4   25 enim RtRp1'2'3 T *(lin.* 118) : igitur LRp4   27 autarchia T *(lin.* 149) : autarkia *Ant. transi.(Ha)* autarkeia L(-P13) RtRp1'2 (autarkeya P14 autharkeya Vd) eutarkea Rp3 autakeia P13 autakea Rp4 (autha- SI)   34 fuerit RtRp1'2'3 T *(lin.* 171) : erit LRp4

1177 a 12 *Si autem felicitas est* etc. Postquam Philosophus ostendit quod felicitas est operatio secundum virtutem, hic incipit ostendere cuius virtutis sit operatio. Et primo ostendit hoc in generali; secundo in speciali, ibi: *Quoniam autem est speculativa* etc. Dicit ergo primo quod, cum felicitas sit operatio secundum virtutem, sicut et hic et in I ostensum est, rationabiliter sequitur quod sit operatio secundum virtutem optimam; ostensum est enim in I quod felicitas est optimum inter omnia humana bona, cum sit omnium finis. Et quia melioris potentiae melior est operatio, ut supra dictum est,

i est] *om.* AsV3 Φ2 S F1 *(ante* felicitas Za)

3-4 Albertus *Lect.* f. ig2va :« Et primo ostendit cuius virtutis sit operatio ».   5 Lin. 1177 a 17.   7 Supra c. 9, 1176 b 28 - 1177 a ii, et lib. I 10, 1098 a 7-17.   9 Lib. I 9, 1097 a 15 - b 21.   12 Cap. 9, 1177 a 4-6.

consequens est quod operatio optima hominis sit operatio eius quod est in homine optimum. Et hoc quidem secundum rei veritatem est intellectus, sed quia circa hoc diversimode sunt aliqui opinati nec est nunc locus talia discutiendi, sub dubio ad praesens relinquit utrum optimum hominis sit intellectus vel aliquid aliud, ponit tamen signa quaedam ex quibus potest cognosci quod intellectus sit optimum eorum quae sunt in homine. Et primo quidem per comparationem ad ea quae infra intellectum sunt, quibus intellectus propter sui excellentiam principatur et dominatur, principatur quidem respectu irascibilis et concupiscibilis, quibus ratio sive intellectus praesidet quasi politico principatu, quia in aliquo resistere possunt rationi; dominatur autem corporeis membris, quae ad nutum oboediunt imperio rationis absque contradictione, et ideo ratio vel intellectus praesidet corpori quasi servo despotico principatu, ut dicitur in I Politicae. Secundo vero ponit signa excellentiae intellectus per comparationem ad superiora, scilicet ad res divinas, ad quas dupliciter comparatur: uno modo secundum habitudinem quasi ad obiecta, solus enim intellectus habet intelligentiam de rebus essentialiter bonis, quae sunt res divinae; alio modo comparatur intellectus humanus ad res divinas secundum connaturalitatem ad ipsas, diversimode quidem secundum diversorum sententias. Quidam enim posuerunt intellectum humanum esse aliquid sempiternum et separatum, et secundum hoc ipse intellectus esset quiddam divinum; dicimus enim res divinas esse quae sunt sempiternae et separatae. Alii vero intellectum partem animae posuerunt, sicut Aristotiles, et secundum hoc intellectus non est simpliciter quiddam divinum, sed est divinissimum inter omnia quae in nobis, propter maiorem convenientiam quam habet cum substantiis separatis, secundum quod eius operatio est sine organo corporeo. Quocumque autem modo se habeat, necesse est secundum praedicta quod perfecta felicitas sit operatio huius optimi secundum virtutem propriam sibi; non enim potest esse perfecta operatio, quod requiritur ad felicitatem, nisi potentiae perfectae per habitum qui est virtus ipsius secundum quam reddit operationem bonam.

Deinde cum dicit: *Quoniam autem est speculativa* etc., ostendit in speciali cuius virtutis operatio sit perfecta felicitas. Et circa hoc duo facit: primo ostendit quod in operatione speculativae virtutis consistit perfecta felicitas; secundo comparat felicitatem perfectam ad res exteriores, ibi: *Opus erit autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod perfecta felicitas consistit in operatione speculationis; secundo praefert hanc felicitatem felicitati quae consistit in actione, ibi: *Secundo autem qui secundum aliam virtutem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod felicitas consistit in operatione speculativa; secundo ostendit qualiter se habeat ad hominem, ibi: *Talis autem utique erit* etc. Circa primum duo facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod ex supra dictis in VI manifestum est quod speculativa operatio est intellectus secundum propriam virtutem eius, scilicet secundum sapientiam principaliter, quae comprehendit intellectum et scientiam. Et quod in tali operatione consistat felicitas, videtur esse consonum eis quae in I dicta sunt de felicitate et etiam ipsi veritati. 1177 a 17

Secundo ibi: *Optima et enim* etc., probat propositum sex rationibus. Prima ergo ratio talis est. Dictum est prius quod felicitas est optima operatio. Optima autem inter operationes humanas est speculatio veritatis, et hoc patet ex duobus ex quibus pensatur dignitas operationis: uno modo ex parte potentiae, quae est operationis principium, et sic patet hanc operationem esse optimam sicut et intellectus est optimum eorum quae in nobis sunt, ut prius ostensum est; alio modo ex parte obiecti, quod dat speciem operationi, et secundum hoc etiam haec operatio est optima, quia inter omnia cognoscibilia optima sunt intelligibilia et praecipue divina. Et sic in eorum speculatione consistit perfecta humana felicitas. 1177 a 19

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem con-* 1177 a 21

30-31 despotico *coni, cum* F1 Za *sec.rn.* V10 P7 P10 (?)] despecto O(-tos V) *sec.rn.* S despoito (—desposito *vel* desponito?) Wi *pr.m.* P deposito *pr.m.* S *sec.rn.* P P2 desponeo Ed2 47 quae] sunt *add.* Ψ *Sed cf.. Arist.* 1177 a 16 72 quod] *om.* Er2 F1Ed3 V6 73 est1 AsP6 Φ2 S Ed2 V6Za *sec.rn.* C1?3] esse O^-AsP6) PWi F1 (=O?) 73 est2] *om.* Φ

15-19 Michael Ephesinus, p. 579, 22-24 ; O8» f. 228va : « sive utique intellectum ipsum oportet vocare ut ego ipsum nomino, sive vitam rationalem ut Plato » ; Albertus *Comm.* p. 624 a. 31 Cap. 3, 1254 b 4-6. 40-50 Michael Ephesinus, p. 579, 29-31 ; O8, f. 228va : « sive utique intellectum oportet dicere quod in nobis optimum, sive divinum aliquid et divinam quandam particulam et affluentiam ut et hoc Plato dicit, sive eorum quae in nobis divinissimum... » ; Albertus *Lect.* f. 193va : «... sicut dicit Commentator, super hoc fuerunt diversae opiniones. Plato enim et quidam sequentes ipsum posuerunt intellectum nihil animae esse sed quod est divinum quoddam separatum, scilicet intelligentia decimi ordinis vel quaecumque alia substantia et lumine ipsius illustratur anima humana ad modum quo aer illuminatur a sole... Sed Aristotiles et omnes alii peripatetici, ut dicit Commentator, voluerunt quod intellectus esset pars animae... et haec opinio magis est rationalis et magis secundum fidem» ; f. iq4vb : « Et in hoc tangit duas opiniones de intellectu, quarum una ponebat intellectum separatum et non esse pars animae, alia coniunctum ipsi animae sicut pars» ; *Comm.* p. 624-625. 49-50 Aristoteles *De anima* III 7, 429 a 24-27 see. Thomam *Contra Gent.* III 120 ; Ia q.75 a.3 ; *De unit, intell.* 1 (ed. Perrier, p. 81). 53-56 Cf. supra I 10, 1098 a 7-17 ; II 6, 1106 a 23. 62 Cap. 13, 1178 b 33. 66 Cap. 12, 1178 a 9. 70 Cap. 11, 1177 b 26. 72 Cap. 5-6, 1141 a 9 - b 14 ; 10, 1144 a 3-6 ; 11, 1145 a 6-11. 78 Cap. io, 1098 a 5-7, see. Thomam, lin. m-121. 81 Lib. I 9, 1097 a 28-30 ; 10, 1098 a 15-17 ; 13» 1099 a 29-30 ; VII 13, 1153 b 9-12 ; X 8, 1176 a 26-27 ; IO« ri77 a 12-13. 88 Lin. 1177 a 13-16.

tinuissima etc. Ostensum enim est in I quod felicitas est maxime continua et permanens. Inter omnes autem operationes humanas continuissima est speculatio veritatis; manifestum est enim quod magis continue potest homo perseverare in speculatione veritatis quam in quacumque alia operatione. Cuius ratio est quia necesse est discontinuari operationem nostram propter laborem quem non possumus continue ferre; labor autem et fatigatio accidit in operationibus nostris propter passibilitatem corporis quod alteratur et removetur a naturali dispositione sua; unde, cum intellectus in sua operatione minimum utatur corpore, sequitur quod minimum eius operationi adveniat labor et fatigatio, quae nulla esset si intellectus in speculando non indigeret fantasmatibus existentibus in organis corporeis. Et sic patet quod maxime invenitur felicitas in speculatione veritatis propter eius continuitatem.

1177 a 22 Tertiam rationem ponit ibi: *Existimamusque* etc. Et dicit quod, sicut in I dictum est, communiter existimamus quod felicitati delectatio adiungatur. Inter omnes autem operationes virtutis delectabilissima est contemplatio sapientiae, sicut est manifestum et concessum ab omnibus. Habet enim philosophia in sapientiae contemplatione delectationes admirabiles et quantum ad puritatem et quantum ad firmitatem. Puritas quidem talium delectationum attenditur ex hoc quod sunt circa res immateriales, firmitas autem earum attenditur secundum hoc quod sunt circa res immutabiles; qui enim delectatur circa res materiales incurrit quandam impuritatem affectus ex hoc quod circa inferiora occupatur, qui autem circa res mutabiles delectatur non potest firmam delectationem habere quia, mutata re aut corrupta quae delectationem afferebat, delectatio cessat et quandoque in tristitiam vertitur. Dicit autem delectationes philosophiae esse admirabiles propter inconsuetudinem talium delectationum apud multitudinem hominum, qui in rebus materialibus delectantur. Speculatio veritatis est duplex: una quidem quae consistit in inquisitione veritatis; alia vero quae consistit in contemplatione veritatis iam inventae et cognitae, et hoc perfectius est, cum sit terminus et finis inquisitionis; unde et maior est delectatio in consideratione veritatis iam cognitae quam in inquisitione eius. Et ideo dicit quod delectabilius conversantur illi qui iam sciunt veritatem, habentes intellectum perfectum per intellectualem virtutem, quam illi qui adhuc inquirunt eam. Unde perfecta felicitas non consistit in quacumque speculatione intellectus, sed in ea quae est secundum propriam virtutem ipsius.

Quartam rationem ponit ibi: *Et quae dicitur* etc. 1177 a 27
Ostensum est enim in I quod per se sufficientia, quae graece dicitur autarchia, requiritur ad felicitatem. Huiusmodi autem per se sufficientia [maxime invenitur circa speculativam operationem, ad quam homo non indiget nisi his quae sunt necessaria omnibus ad communem vitam; indigent enim necessariis vitae tam sapiens, scilicet speculativus, quam etiam iustus et reliqui habentes virtutes morales quae perficiunt vitam activam. Si autem alicui dentur sufficienter necessaria vitae, adhuc pluribus indiget virtuosus secundum virtutem moralem; indiget enim iustus ad suam operationem aliis, et primo quidem illis ad quos debet iuste agere, quia iustitia ad alterum est, ut dictum est in V, secundo autem indiget aliquibus cum quibus operetur iustitiam, ad quod indiget homo frequenter multorum auxilio; et eadem ratio est de temperato et forti et de aliis virtuosis moraliter. Sed non est ita de sapiente speculativo, qui potest speculari veritatem etiam si solus secundum se ipsum existât, quia contemplatio veritatis est operatio penitus intrinseca ad exterius non procedens, et tanto aliquis magis poterit solus existens speculari veritatem quanto fuerit magis perfectus in sapientia, quia talis plura cognoscit et minus indiget ab aliis instrui vel iuvari. Nec hoc dicitur quia contemplantem non iuvet societas, quia, ut in VIII dictum est,

95 enim est] *inv.* AoP* BxErKrOW PS Ed2 enim *om.* Er2 Wi 112 continuitatem *coni, cum* V6Za *sec.rn.* S] felicitatem Θ 118 concessum] confessum V6 *(an recte? Cf. Arist.* 1177 a 25) 123 earum *coni, cum* Ed2] eorum Θ 134 Speculatio] autem *add.* Ao F'Ed2 V6Za *sec.rn.* Wi 153 indigent] indiget Pβ Ψ 168 penitus *om.* Φ

95 Cap. 16, 1100 b 7 - 1101 a 21, praecipue 1100 b 12-17. 114 Gap. 12, 1098 b 24-25 ; 13, 1099 a 7-22. 121-122 Michael Ephesinus, p. 582, 24-28 ; O8, f. 22gra « Hoc autem, scilicet 'puritate', adiacet propter ea quae ante paucum dicta sunt. Dictum est enim quoniam puriorum et *immaterialiorum* sensuum operationes puriores [X 8, 1175 b 36 - 1176 a 3]. Si autem hoc, quanto intellectus *immaterialior* et pretiosior sensibus, tanto et operatio ipsius operationibus sensus» ; Albertus *Comm.* p. 625 b : «Puritate autem praecellit : nihil enim accipit impuritati *materiae* admixtum». Cf. Thomas supra c. 8 lin. 51-82. - Aliter et rectius Albertus *Lect.* f. ig4ra-rb : « Delectationes sapientiae sunt maximae in quantum magis sunt remotae a mixtione *contrarii,* quia non habent aliquid contrarium, nec admiscetur eis aliqua paenitudo : nullus enim numquam paenituit contemplatum esse... » (cf. tamen ibid. «Ad 8 dicendum quod dicuntur purae delectationes philosophiae secundum quod consequuntur acceptiones puras quidditatum simplicium...»). 124-126 Cf. ipse Thomas 77a-ZZae q.7 a.2. 148 Cap. 9, 1097 b 6-16. 148-149 Robertus Grosseteste *Notula* (adn. ad Arist. 1177 a 27 «autarkeia» in Et O8 P11 V12 Sk2) : «id est per se sufficientia» ; Albertus *Lect.* f. I95ra : «Autarkeia, id est per se sufficientia, ab autos quod est per se» ; *Comm.* p. 625 b ; *Lexicon verborum graecorum...,* p. 262* : «Autarkeia : per se sufficientia». 156-157 Michael Ephesinus, p. 583, 35-36 ; O8, f. 229th : «Talibus autem, id est bonis, id est politicis felicibus, sufficienter largitis et praesentibus secundis omnibus... » ; Robertus Grosseteste *Notulae* (adn. ad Arist. 1177 a 29-30 in Et O8 Pn V12 Sk2) : « Talibus [id est politicis felicibus, *dat. casus]* autem sufficienter largitis [scilicet vitae necessariis] ». 161 Cap. 2, 1129 b 31 - 1130 a 8 ; 1130 a 12-13 ; cf. 3, 1130 b 20 ; 4, 1131 a i8bis. 174 Cap. 1, 1155 a 15-16.

duo simul convenientes et intelligere et agere magis possunt, et ideo subdit melius esse sapienti quod habeat cooperatores circa considerationem veritatis, quia interdum unus videt quod alteri, licet sapientiori, non occurrit. Et quamvis sapiens ab aliis iuvetur, tamen inter omnes ipse per se magis sibi sufficit ad propriam operationem. Et sic patet quod maxime in operatione sapientiae invenitur felicitas.

1177 b 1 Quintam rationem ponit ibi: *Videbitur autem utique* etc. Ostensum est enim in I quod felicitas est ita per se appetibilis quod nullo modo appetitur propter aliud. Hoc autem apparet in. sola speculatione sapientiae quod propter se ipsam diligatur et non propter aliud: nihil enim homini accrescit ex contemplatione veritatis praeter ipsam veritatis speculationem, sed ex exterioribus operabilibus semper homo acquirit aliquid praeter ipsam operationem aut plus aut minus, puta honorem et gratiam apud alios, quae non acquirit sapiens ex sua contemplatione nisi per accidens, in quantum scilicet veritatem contemplatam aliis enuntiat, quod iam pertinet ad exteriorem actionem. Sic ergo patet quod felicitas maxime consistit in operatione contemplationis.

190 ex] *om.* P3 φ3 ψ(-ν6 *add. sec.m.* P in F Ed2)

184 Cap. 9, 1097 a 31 - b 6. 195-196 Cf. ipse Thomas *Super III Seni,* d.35 q.i a.3 qla 1 ad 3 ; *De ver.* q.n a.4 ; *Contra retrahentes* c.7 ad 7 (ed. Mandonnet, t. 4, p. 284) ; *II&-II&Q* q.181 a.3.

11

1177 b 4 Videturque felicitas in vacatione esse; non vacamus enim ut vacemus et bellamus ut pacem ducamus. Practicarum quidem igitur virtutum in politicis vel bellicis operationes, quae autem circa haec actiones videntur non vacantes esse. Bellicae quidem et penitus: nullus enim eligit bellare eius quod est bellare gratia neque praeparare bellum; videtur enim utique omnino violentus occisor quis esse, si amicos oppugnatores faceret ut pugnae et occisiones fierent. Est autem et quae politici non vacans et praeter ipsum civiliter conversari acquirens potentatus et honores vel magis et felicitatem ipsi et civibus, alteram existentem a politica, quam et quaerimus manifestum ut alteram existentem. Si utique eas quidem quae secundum virtutes actiones politicae et bellicae pulcritudine et magnitudine praecellunt, hae autem non vacantes et finem aliquem appetunt et non propter se ipsas sunt eligibiles, intellectus autem operatio studio differre videtur speculativa existens et praeter ipsam nullum appetere finem habereque delectationem propriam, haec autem coauget operationem, et per se sufficiens utique et vacativum utique et illaboriosum ut humanum et quaecumque alia beato attribuuntur, secundum hanc operationem apparent entia, perfecta igitur felicitas haec utique erit hominis, accipiens longitudinem vitae perfectam; nihil enim imperfectum est eorum quae felicitatis. § Talis autem utique erit melior vita quam secundum hominem. Non enim secundum quod homo est sic vivet, sed secundum quod divinum aliquid in ipso existit. Quanto autem differt hoc a composito, tanto et operatio ab ea quae secundum aliam virtutem. Si itaque divinum intellectus ad hominem, et quae secundum hunc vita divina ad humanam vitam. § Oportet autem non secundum suadentes humana sapere hominem entem neque mortalia mortalem, sed, in quantum contingit, immortale facere et omnia facere ad vivere secundum optimum eorum quae in ipso. Si enim et mole
1178 a 1 parvum est, potentia et pretiositate multum magis omnibus superexcellit. Videbitur autem utique et unumquodque esse hoc, si quidem principale et melius; inconveniens igitur fiet utique si non sui ipsius vitam eligat, sed alicuius alterius. Quod et dictum prius, congruet et nunc: proprium enim unicuique, natura optimum et delectabilissimum est unicuique; et homini utique quae secundum intellectum vita, si quidem maxime hoc homo. Iste ergo et felicissimus.

1177 b 8 penitus *Ant. transl.fJAa)* RtRp1'2'3 T *(lin.* 30) : perfecte LRp4   10 videtur L2R : videretur AL1   14 et1 LaRtRp1'2'3 : *om.* L*Rp4   21 propriam A(Lb) *Ant. transl.(Ha)* RtRp1'2'3 T *(lin.* 65) : perfectam propriam A (K^M13) LRp4 *sec.m.* Rp3   22 utique2 RtRp1'2'3 : *om.* ALRp4   24 igitur RtRp1'2'3 : utique LRp4 *(om.* SI)   25 est ARp1'2'3 : *om.* LRtRp4   30 itaque RtRp1-2'3 : utique LRp4   31 vita divina ALRt : *inv.* Rp   31-32 suadentes ALRpT *(lin.* 83, no) : Symonida dicentes Rt *(ex Thomae comm. lin.* 112-113)   1178 a 7 et ALRp4 : *om.* RtRp1-2-3

1177 b 4 *Videturque felicitas* etc. Positis quinque rationibus ex quibus ostendebatur quod felicitas consistit in speculatione veritatis secundum convenientiam ad ea quae supra dicta sunt, hic addit sextam quae procedit ex quadam condicione felicitatis quam supra non posuerat. Felicitas enim consistit in quadam vacatione; vacare enim dicitur aliquis quando non restat ei aliquid agendum, quod contingit cum aliquis iam ad finem pervenerit, et ideo subdit quod non vacamus ut vacemus, id est laboramus operando, quod est non vacare, ut perveniamus ad quiescendum in fine, quod est vacare, et hoc ostendit per exemplum bellantium, qui ad hoc bella gerunt quod ad pacem adoptatam perveniant. Est tamen considerandum quod supra Philosophus dixit quod requies sit gratia operationis; sed ibi locutus fuit de requie qua intermittitur operatio ante consecutionem finis propter impossibilitatem continue operandi, quae quidem requies ordinatur ad operationem sicut ad finem; vacatio autem est requies in fine ad quem ordinatur operatio, et sic felicitati quae est ultimus finis maxime competit vacatio. Quae quidem non invenitur in operationibus virtutum praeficarum, quarum praecipuae sunt illae quae consistunt in rebus politicis, utpote ordinantes bonum commune quod est divinissimum, vel in rebus bellicis, quibus ipsum bonum commune defenditur contra hostes, et tamen his operibus non competit vacatio. Et primo quidem circa bellicas operationes hoc est penitus manifestum, quia nullus eligit bella gerere aut praeparare bella solum gratia bellandi, quod esset vacationem habere in rebus bellicis, quia si quis in bellis gerendis finem suum constitueret, sequeretur quod esset violentus et occisor, in tantum quod etiam de amicis faceret impugnatores ad hoc quod posset pugnare et occidere. Secundo etiam hoc manifestum est in actionibus politicis quod non est in eis vacatio, sed praeter ipsam conversationem civilem vult homo acquirere aliquid aliud, puta potentatus et honores; vel, quia in his non est ultimus finis ut in I ostensum est, magis est decens quod per civilem conversationem aliquis velit acquirere felicitatem sibi ipsi et civibus, ita quod huiusmodi felicitas quam intendit aliquis acquirere per politicam vitam sit altera ab ipsa politica vita; sic enim per vitam politicam quaerimus eam quasi alteram existentem ab ipsa, haec est enim felicitas speculativa ad quam tota vita politica videtur ordinata, dum per pacem, quae per ordinationem vitae politicae statuitur et conservatur, datur hominibus facultas contemplandi veritatem. Si igitur inter omnes actiones virtutum moralium excellunt politicae et bellicae tam pulcritudine, quia sunt maxime honorabiles, quam etiam magnitudine, quia sunt circa maximum bonum, quod est bonum commune, cum huiusmodi operationes non habeant in se ipsis vacationem, sed agantur propter appetitum alterius finis et non sint eligibiles propter se ipsas, non erit in operationibus virtutum moralium perfecta felicitas. Sed operatio intellectus quae est speculativa videtur a praemissis operationibus differre secundum rationem studii, quia scilicet homo vacat huiusmodi operationi propter se ipsam, ita quod nullum alium finem praeter ipsam appetit; habet etiam huiusmodi operatio propriam delectationem ex ipsa procedentem quae auget eam; sic igitur patet quod secundum huiusmodi operationem speculativam intellectus manifeste apparent omnia existere in homine quaecumque solent attribui beato, scilicet quod sit per se sufficiens et quod vacet et quod non laboret, et hoc dico quantum possibile est homini mortalem vitam agenti, in qua vita huiusmodi non possunt perfecte existere. Sic igitur in contemplatione intellectus consistit perfecta felicitas hominis, dummodo assit diuturnitas vitae, quae quidem requiritur ad bene esse felicitatis secundum quod oportet nihil eorum quae pertinent ad felicitatem esse imperfectum.

Deinde cum dicit: *Talis autem utique* etc., ostendit qualiter huiusmodi vita contemplativa se habeat ad hominem. Et primo ostendit propositum; secundo excludit errorem, ibi: *Oportet autem non secundum suadentes* etc. Dicit ergo primo quod talis vita quae vacat contemplationi veritatis est melior quam vita quae est secundum hominem. Cum enim homo sit compositus ex anima et corpore, habens sensitivam naturam et intellectivam, vita homini commensurata videtur consistere in hoc quod homo secundum rationem ordinet affectiones et operationes sensitivas et corporales, sed vacare soli opera- 1177 b 26

14 adoptatam] adoptantem V3 optatam BxV FJEd2 Ve *sec.m.* SWi optimam Za *Sed cf.* J.F. Niermeyer *Mediae Latinitatis Lexicon minus, s.v.* adoptare (3 et 4) *nec non Mittellateinisches Wdrterbuch, s.v.* Adopto IV 21 quem] quam CTW'W Ψ 21 ordinatur operatio] ordinatio operatur P5 ©2 *(corr. sec.m.* Bg3BxErP10) operatio ordinatur Ψ *sec.m.* KrP'V10 32 esset] est Φ 33 constitueret *coni, cum* Za *sec.m.* P7 Wi] constituerit ©(constituunt Cl constiterint P3 constiterit P5 constiterunt Pd constituit BoBxKrP1 *pr.m.* P'P10) constitutus *pr.m.* PSWi (constituit *sec.m.* S constituerit *sec.m.* P) constituerunt Fl constituerent Ed2 poneret Ve 37 etiam hoc] *om.* Ψ (hoc etiam *add.* Za) 40 his] eis ψ 45-46 politica vita *inv.* Ψ 55 maximum] maxime ©(-Er) 65-66 delectationem *coni, cum sec.m.* P5 BxKrP'V10 S] operationem Θ 68 apparent] apparet AOP6 ψ *om.* P5 *Sed cf. Arist.* 1177 b 23 70 beato *Inc.* 37» *peda* 80 contemplativa] speculativa ψ 89 affectiones] actiones Φ effectiones Ed2 89 et *om.* Φ (-Er2)

15 Cap. 9, 1177 a i. 25-26 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn. ; Aristoteles supra I 2, 1094 b 7-10. 41 Cap. 5, 1095 b 23-3°. 55-56 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn. 71-73 Cf. supra I c. 16 lin. 215-225 cum adn. 82 Lin. 1177 b 31.

tioni intellectus videtur esse proprium supernarum substantiarum in quibus invenitur sola natura intellectiva quam < homo > participat secundum intellectum. Et ideo manifestans quod dictum est subdit quod homo sic vivens, scilicet vacando contemplationi, non vivit secundum quod homo, qui est compositus ex diversis, sed secundum quod aliquid divinum in ipso existit, prout scilicet secundum intellectum divinam similitudinem participat. Et ideo quantum intellectus in sua puritate consideratus differt a composito ex anima et corpore, tantum distat operatio speculativa ab operatione quae fit secundum virtutem moralem, quae proprie est circa humana. Sicut ergo intellectus per comparationem ad hominem est quiddam divinum, ita et vita speculativa, quae est secundum intellectum, comparatur ad vitam moralem sicut divina ad humanam.

177 b 31 Deinde cum dicit: *Oportet autem* etc., excludit quorundam errorem qui suadebant quod homo debeat intendere ad sapiendum humana et mortalis ad sapiendum mortalia. Et fuit hoc dictum Symonidis poetae, ut patet in principio Metaphysicae. Quod quidem Philosophus dicit esse falsum, quia homo debet tendere ad immortalitatem quantum potest et secundum totum posse suum facere ad hoc quod vivat secundum intellectum, qui est optimum eorum quae sunt in homine, qui quidem est immortalis et divinus. Quamvis enim hoc optimum sit parvum mole, quia est incorporeum et simplicissimum et per consequens caret magnitudine molis, tamen quantitate virtutis et pretiositatis multum excedit omnia quae in homine sunt; virtute quidem sive potentia excedit in suis operationibus quibus superioribus coniungitur et inferioribus principatur et sic quodam modo omnia complectitur, pretiositate autem quantum ad dignitatem suae naturae, quia intellectus est immaterialis et simplex, incorruptibilis et impassibilis. Unumquodque autem, id est totus homo, videtur esse hoc, scilicet intellectus, si ita est, immo quia ita est, quod intellectus < est > principalius et melius quod sit in homine; dictum est enim supra in IX quod unumquodque potissime videtur esse id quod est principalius in eo, quia omnia alia sunt quasi instrumenta illius, et sic, dum homo vivit secundum operationem intellectus, vivit secundum vitam maxime sibi propriam; esset autem inconveniens si aliquis eligeret vivere non secundum vitam propriam sui ipsius, sed secundum vitam alicuius alterius, unde inconvenienter dicunt qui suadent quod homo non debeat vacare speculationi intellectus. Et cum hoc dictum sit prius in IX quod id quod est secundum intellectum est proprium homini, congruit etiam et nunc in proposito: illud enim quod est optimum secundum naturam in unoquoque est maxime proprium sibi; quod autem est optimum et proprium, consequens est quod sit delectabilissimum, quia unusquisque delectatur in bono sibi convenienti; sic igitur patet quod, si homo maxime est intellectus tamquam principalissimum in ipso, quod vita quae est secundum intellectum est delectabilissima homini et maxime sibi propria. Nec hoc est contra id quod supra dictum est quod non est secundum hominem, sed supra hominem; non est enim secundum hominem quantum ad naturam compositam, est autem propriissime secundum hominem quantum ad id quod est principalissimum in homine; quod quidem perfectissime invenitur in substantiis superioribus, in homine autem imperfecte et quasi participative et tamen istud parvum est maius omnibus aliis quae in homine sunt. Sic ergo patet quod iste qui vacat speculationi veritatis est maxime felix, quantum homo in hac vita felix esse potest.

93 homo *coni, cum* V6] *om.* Θ 93 participat] percipiat Ao participant Ψ (-Wi Ve) 110-111 debeat *coni, cum* AsEr2O P F'Ed2 V6] debebat Θ *(om.* O1) 114 quia *coni, cum* Za *sec.m.* V10 Wi] quod Φ *sec.m.* PS (114-115 falsum... immortalitatem *hom.om.* Ψ *add. ex* Φ Za *sec.m.* PSWi verum non esse quia debet homo [primum *cancell.] add.* V6) 131 quod] *om.* T(-V6Za) (131 si... intellectus *hom.om.* Db) 132 est *coni, cum* V6Za *sec.m.* Wi] *om.* Θ *(add. post* melius *sec.m.* O S)

112-113 Cf. ipse Thomas *Contra Gent.* I 5 : «Cum enim Simonides quidam... oportere inquiens 'humana sapere hominem' et 'mortalia mortalem' ...» ; quae verba cum sententiae Simonidis ab Aristotele *Met.* I 3, 982 b 30-31, adlatae adsimulavisset (cf. *Super II Sent,* d.22 q.i a.2 arg.4 ; 27a-77ae q.130 a.i arg.2), ipsi Simonidi perperam ascripsisse videtur Thomas, quod nondum fecerat *Super Boeth. De Trin.* q.2 a.i (ed. Decker, p. 82). - Aliter Michael Ephesinus, p. 591, 14 ; O8, f. 23irb-va : «Quidam quidem Theognidis aiunt esse sententiam hanc, hi autem Solonis» ; Albertus *Lect., ms.* Cambridge Gonv. and Caius 510/388, f. 15ira : « Et ille fuit Theognis quidam poeta, et non Solon sicut alii dicunt » ; *Comm.* p. 627-628. 125-126 Cf. supra VII c. i lin. 102-107 cum adn. 133 Cap. 9, 1168 b 31-33. 143 Cap. 4, 1166 a 16-17, 22-23 ; 9, 1168 b 28-35. 148-149 Cf. I c. 13 lin. 34-35 cum adn. 153 Lin. 1177 b 26-31. 162-163 Cf. adn. ad c. 12 lin. 7-10. 163-164 Cf. supra lin. 71-73 cum adn.

1178 a 9 Secundo autem qui secundum aliam virtutem. § Secundum ipsam enim operationes humanae. Iusta enim et fortia et alia quae secundum virtutes ad invicem agimus in commutationibus et necessitatibus et actionibus omnimodis et in passionibus quod decet unichique conservantes; haec autem esse videntur omnia humana. Quaedam autem et accidere a corpore videntur et multum coappropriari passionibus moris virtus. Coniugata est autem et prudentia moris virtuti et haec prudentiae, si quidem prudentiae quidem principia secundum morales sunt virtutes, rectum autem moralium secundum prudentiam. Concopulatae autem hae et passionibus, circa compositum utique erunt. Compositi autem virtutes humanae, et vita utique quae secundum has et felicitas. Quae autem intellectus separata. Tantum enim de ipsa dictum est, certius dicere enim maius proposito est. § Videbitur autem utique et exteriori largitione in parvum vel in minus indigere morali. Necessariis quidem enim ambobus opus ex aequali sit, etsi magis laborat circa corpus politicus et quaecumque talia; parvum utique quid differet. Ad operationes autem multum differt: liberali quidem enim opus erit pecuniis ad agere liberalia et iusto utique ad redditiones. Voluntates enim immanifestae; simulant enim et non iusti iuste agere velle. Forti autem potentia, si quidem perficit aliquid eorum quae secundum virtutem. Et temperato potestate; qualiter enim manifestus erit vel iste vel aliorum aliquis? Quaeritur autem quid utrum principalius virtutis, electio vel actiones, ut in ambabus exi-
1178 b istentis. Perfectum utique manifestum quod in ambabus utique erit. Ad actiones autem multis opus est, et quanto utique maiores sunt et meliores, pluribus. Speculanti autem nullo talium ad operationem necessitas, sed ut dicere et impedimenta sunt ad speculationem. Secundum quod autem homo est et pluribus convivit eligitque secundum virtutem agere, opus habebit igitur talibus ad humaniter conversari. § Perfecta autem felicitas quoniam speculativa quaedam est operatio, et hinc utique apparebit. Deos enim maxime suspicati sumus beatos et felices esse, actiones autem quales attribuere debitum ipsis? Utrum iustas? Vel ridiculi apparebunt commutantes et depositiones dantes et quaecumque alia talia. Sed fortes, sustinentes terribilia et periclitantes quoniam bonum? Vel liberales?

16 autem ALRtRp4T (*lin.* 39) : enim Rp1·2·3 20 erunt AL(-P13) Rp1·2·3 T (*lin.* 53) : erit P13 RtRp4 27 differet AL*(- *pr.m.* Sk2) R(-P14) : differt *pr.m.* Sk2 L2 P14 *an etiam* T (*cf. lin.* 79) ? 28 differt L2RpT (*lin.* 81-82) : differunt Rt differet AL1 34 quid ALT (*lin.* 99) : quidem R 1178 b 2 sunt Rp1·2·3 T (? *lin.* 107 ; *cf.* IIa-IIae q.188 a.7) : sint ALRtRp4 6 eligitque Rp1·2·3 T (*lin.* 117-118) : eligit quae ALRtRp4 (*corr.* eligitque *sec.m.* V13)

Cui autem dabunt? Inconveniens autem et si erit ipsis num-
1178 b misma vel aliquid tale. Si autem temperati quidem utique, erit vel onerosa laus, quoniam non habent pravas concupiscentias. Pertranseuntibus autem omnia, apparebunt utique quae circa actiones parva et indigna diis. Sed tamen et vivere omnes suspicati sunt ipsos, et operari ergo: non enim oportet dormire, quemadmodum Endimiona. Viventi utique ab agere ablato, adhuc autem magis a facere, quid relinquitur praeter speculationem? Quare Dei operatio, beatitudine differens, speculativa utique. Et humanarum utique quae huic cognatissima felicissima.

§ Signum autem et non participare reliqua animalia felicitate, tali operatione privata perfecte. Diis quidem enim omnis vita beata, hominibus autem in quantum similitudo quaedam talis operationis existit, aliorum autem animalium nullum felix est, quia nequaquam communicat speculatione.. In quantum utique pertendit speculatio, et felicitas, et quibus magis existit speculari, et felices esse, non secundum accidens, sed secundum speculationem; haec enim secundum se ipsam honorabilis. Quare erit utique felicitas speculatio quaedam.

14 dabunt AL^EtO8?1' Sk'T1) L2(P13Ha) RtRp4 T *(lin.* 137) . dabuntur I?(V12 P12 Re) L2(N»Rn) Rp1-2'3 *sec.m.* V13   15 quidem Rp1'2'3 : quid ALRtRp4*an* quis T *(lin.* 140) ?   15 erit RtRp4 T *(lin.* 141) : erunt ALRp1'2'3   15 *Ante* erit *interp.* T*(lin.* 141) : *non ante* erit,*sed post interp.* A   18 et2 A(= τε) LRt : *om.* Rp   20 Endimiona P11 Re L2 (? endiomana Rn endimona N1 *pr.m.* Ha en[...] P13) R . Endymiona L*(- P11 Re)   22 utique RtRp1-2-3 : utique erit ALRp4   26 beata A(KbLb) LR tali existente operatione *add.* A(MbOb) *Ant. transl.(Ha.)*

1178 a 9 *Secundo autem qui secundum aliam virtutem* etc. Postquam Philosophus ostendit quod perfecta felicitas est et principalis secundum speculationem intellectus, hic inducit quandam aliam secundariam felicitatem, quae consistit in operatione moralium virtutum. Et primo proponit quod intendit, dicens quod, cum ille qui vacat speculationi veritatis sit felicissimus, secundario est felix ille qui vivit secundum aliam virtutem, scilicet secundum prudentiam, quae dirigit omnes morales virtutes. Sicut enim felicitas speculativa attribuitur sapientiae, quae comprehendit in se alios habitus speculativos tamquam principalior existens, ita etiam felicitas activa, quae est secundum operationes moralium virtutum, attribuitur prudentiae, quae est perfectiva omnium moralium virtutum, ut in VI ostensum est.

1178 a 10 Secundo ibi: *Secundum ipsam enim* etc., ostendit propositum quatuor rationibus. Quarum prima est quia operationes quae sunt secundum alias virtutes activas sunt operationes humanae. Sunt enim circa res humanas. Primo quidem circa res exteriores, quae in usum hominis veniunt; opera enim iustitiae et fortitudinis et aliarum virtutum quae ad invicem agimus existunt in commutationibus, prout secundum iustitiam homines invicem sua bona commutant, existunt etiam in necessitatibus, prout scilicet unus homo alteri subvenit in sua necessitate, existunt etiam in quibuscumque actionibus et passionibus humanis, circa quas secundum virtutes morales conservatur id quod convenit unicuique; omnia autem praedicta videntur esse quaedam humana. Secundo autem quaedam ad virtutes pertinentia videntur pertinere ad corpus et ad animae passiones, quibus virtus moralis secundum quandam affinitatem appropriatur; multae enim moralium virtutum sunt circa passiones, sicut ex praedictis patet. Sic igitur virtus moralis est circa humana bona in quantum est circa bona exteriora et circa bona corporis et circa animae passiones. Morali autem virtuti coniungitur prudentia, intellectualis virtus existens, secundum quandam affinitatem et e converso, quia principia prudentiae accipiuntur secundum virtutes

i qui *coni, ex Arist. (cf. supra c.* 10 *lin.* 66; *infra lin.* 8) *cum* P10 Ve] que Θ (qui... virtutem *om.* Ed* Za)   5-6 moralium virtutum *inv.* ψ   6 Et *om.* O(-As ErO1)   25-26 commutant] communicant Φ committant *pr.m.* communicant *sec.m.* P commutent Ve

7-10 Michael Ephesinus, p. 592, 26-29 - Θ'› f. 23ivb : «Si autem propriissima ipsi conversatio speculativa est, secundum ipsam ergo vivens felicissimus, qui autem secundum moralem et negotiativam secundus et post illum... » ; Albertus *Lect., ms.* Cambridge Gonv. and Caius 510/388, f. I5ira : «Secundo ostendit quod civilis est secundaria, ibi : ^.*Secundo autem*... Deinde cum dicit : *Secundo autem,* ostendit quod civilis felicitas quae vivit secundum alias virtutes, scilicet morales, est secundaria felici...» ; *Comm.* p. 628 b : «Secundario autem et ille felix est qui secundum aliam virtutem... habet perfectas operationes».   16 Cap. n, 1144 b 1-17.   36 Lib. II 3, 1104 b 13-14 ; 6,1106 b 16; 7,1107 a 3-6 ; 1107 a 8-9 ; III 1,1109 b 30 ; etc. - Cf. supra adn. ad II c. 3 lin. 71-75.

morales quarum fines sunt principia prudentiae, rectitudo autem moralium virtutum accipitur secundum prudentiam, quae facit rectam electionem eorum quae sunt ad finem, ut patet ex his quae in VI dicta sunt. Ea autem, scilicet virtus moralis et prudentia, simul copulantur cum passionibus, quia scilicet secundum utramque modificantur passiones; passiones autem sunt communes totius compositi ex anima et corpore, cum pertineant ad partem sensitivam; unde patet quod tam virtus moralis quam prudentia sunt circa compositum. Virtutes autem compositi proprie loquendo sunt humanae, in quantum homo est compositus ex anima et corpore, unde et vita quae secundum has, id est secundum prudentiam et virtutem moralem, est humana, quae dicitur vita activa, et per consequens felicitas quae in hac vita consistit est humana. Sed vita et felicitas speculativa quae est propria intellectus est separata et divina. Et tantum dicere ad praesens de ipsa sufficiat, quod autem magis per certitudinem explicetur est aliquid maius quam pertineat ad propositum ; agitur enim de hoc in III De anima, ubi ostenditur quod intellectus est separatus. Sic igitur patet quod felicitas speculativa est potior quam activa, quanto aliquid separatum et divinum est potius quam id quod est compositum et humanum.

1178 a 23 Secundam rationem ponit ibi: *Videbitur autem utique* etc. Et dicit quod speculativa vita et felicitas videtur parum vel saltem minus quam moralis indigere quod homini largiantur exteriora bona. Verum est enim quod ambobus, id est tam speculativo quam morali, opus est habere necessaria vitae, puta cibum et potum et alia huiusmodi, quamvis circa corpus magis laboret activus quam speculativus, quia exteriores actiones per corpus aguntur; tamen quantum ad hoc non est magna differentia quin aequaliter necessariis uterque indigeat. Sed quantum ad operationes utriusque, magna est quantum ad hoc differentia, quia virtuosus multis indiget ad suas operationes, sicut patet quod liberali opus est pecuniis ad agendum liberaliter et similiter iustus indiget pecuniis ad hoc quod reddat illa quae debet. Et si quis dicat quod actus liberalitatis est etiam velle dare et actus iustitiae velle reddere, quod potest etiam esse sine pecuniis, considerandum est quod voluntates hominum non sunt manifestae sine operationibus exterioribus; multi enim qui non sunt iusti simulant sic velle iuste agere. Sed ad hoc quod sit manifestum de aliquo an sit fortis indiget aliquo exteriori, si debet aliquod opus exterius fortitudinis perficere. Et similiter temperatus indiget potestate utendi delectabilibus ad hoc quod manifestetur temperantia; aliter enim, nisi assit facultas operandi, non poterit esse manifestus neque iste virtuosus, scilicet temperatus vel fortis, neque aliquis alius. Et ideo potest quaeri quid sit principalius in virtute morali, utrum electio interior vel actiones exteriores, cum utrumque ad virtutem exigatur. Et quamvis electio sit principalior in virtute morali, ut supra dictum est, tamen manifestum est quod ad omnimodam perfectionem virtutis moralis requiritur non solum electio, sed etiam operatio exterior. Ad actiones autem exteriores opus est homini quod habeat multa, et tanto plura quanto actiones debent esse maiores et meliores. Sed ille qui vacat speculationi nullo talium indiget ad suam operationem, quin immo potest dici quod exteriora bona impediunt hominem a speculatione propter sollicitudinem quae ex eis ingeritur homini, distrahens animum hominis ne totaliter possit speculationi vacare. Sed si homo speculativus indigeat exterioribus rebus, hoc erit in quantum est homo indigens necessariis et in quantum convivit pluribus hominibus, quos interdum oportet iuvare, et in quantum homo contemplativus eligit vivere secundum virtutem moralem; et sic indigebit talibus ad hoc quod humaniter conversetur. Sic igitur patet quod felicitas speculativa est potior quam activa, quae est secundum virtutem moralem.

Tertiam rationem ponit ibi: *Perfecta autem felicitas* etc. Et dicit quod hoc quod felicitas perfecta consistat in quadam speculativa operatione ex hoc apparet quod diis, id est substantiis separatis, maxime videtur competere quod sint felices et beati, nec tamen possumus eis attribuere actiones moralium virtutum. Si quis enim attribueret eis iustitiae operationes, apparerent deridendi, utpote commutationes facientes vel etiam sua bona apud alios deponentes vel quaecumque alia opera iustitiae facientes. Et similiter non potest eis attribui fortitudo, ut scilicet sustineant terribilia et pericula propter bonum. Similiter etiam non competit eis liberalitas, prout est virtus humana; non enim erit assignare 1178 b 7

49 utramque] utrumque T(-Za) 64 agitur *coni, cum sec.m.* SWi V6] additur Θ *Cf. supra c.* 2 *lin.* 108 *cum adn.* 88 etiam esse] *inv.* ψ (etiam *om. NN** esse *om.* O1) 91 sic] se ψ *sec.m.* Er2O DbKr (sic [se *exp.]* P5) 92 sit2 *coni, cum* Bg'DbP1?1^ F1Ed2 VeZa *sec.m.* Er2OP7 AoErEi^Kr SWi] sicut Θ 93 si *coni, ex Arist.* 1178 a 32 *cum* DbPW4 Za *sec.m.* Er2OP7 AoEr Wi] sic Θ (sicut As P sed Bg1?10 et sic F*Ed2 V6) 93 delectabilibus] delectationibus Er7P5 Ψ 96 assit *coni, cum* F'Ed2 V6 *sec.m.* P7V10 ErEr1?10 SWi] ars sit Θ (ars sicut P ars sine Za) 128 eis *coni, cum* Er2 Kr Ed2 VeZa *sec.m.* CW10 Er SWi] ei Θ

47 Cap. 10-11, 1144 a 6 - 1145 a 6 ; cf. c. 2, 1139 a 21-35. 51-52 Cf. supra II c. 5 lin. 41-72 cum adn. 64 Cap. 7, 429 b 5 ; 10, 430 a 22. 102 Lib. III 5» mi b 5-6 ; VIII 13, 1163 a 22-23 ; IX 1, 1164 b 1-2. 126, 146 Cf. supra I c. 14 lin. 41-42 cum adn.

cui mortalium dent huiusmodi bona quae dant homines liberaliter, quia inconveniens est quod aliquis dicat eos uti ad dandum denarium vel aliquid huiusmodi. Si autem aliquis attribuat eis temperantiam, huiusmodi laus magis erit onerosa Deo quam grata; non enim est laudabile Deo quod non habeat pravas concupiscentias, quia non est natus eas habere. Sic igitur pertranseundo omnes actiones moralium virtutum, apparet quod sunt parva et indigna diis, id est substantiis superioribus. Sed tamen omnes opinantur quod vivant et per consequens quod operentur; non enim convenit eis quod nihil operentur sicut dormientes, sicut dicitur de quodam philosopho qui diu vixit dormiens. Si igitur a vita divina auferamus agere moralium virtutum et prudentiae, et adhuc multo magis auferamus a divina vita facere, quod est proprium artis, nulla alia operatio relinquitur Deo praeter speculationem. Et sic patet quod operatio Dei, quae excellit in beatitudine, est speculativa et per speculationem sapientiae suae omnia fecit. Ex quo patet quod inter operationes humanas illa quae est simillima divinae speculationi est felicissima.

Quartam rationem ponit ibi: *Signum autem* etc. 1178 b 24
Et dicit quod signum huius quod perfecta felicitas consistat in contemplatione sapientiae est quod animalia irrationabilia, quae carent felicitate, omnino sunt privata tali operatione, quia non habent intellectum, quo nos speculamur veritatem, aliquo autem modo participant operatione virtutum moralium, sicut leo actu fortitudinis et liberalitatis et ciconia actu pietatis ad parentes. Et hoc rationabiliter: diis enim, id est substantiis separatis, quia habent solam intellectualem vitam, tota eorum vita est beata, homines autem in tantum sunt beati in quantum existit in eis quaedam similitudo talis operationis, scilicet speculativae, sed nullum aliorum animalium est felix, quia in nullo communicant speculatione. Et sic patet quod quantum se extendit speculatio, tantum se extendit felicitas, et quibus magis competit speculari, magis competit esse felices, non secundum accidens, sed secundum speculationem, quae est secundum se honorabilis. Unde sequitur quod felicitas principaliter sit quaedam speculatio.

137 mortalium *coni, cum* F1 *sec.m.* V10] moralium Θ *(obsc.* Za) 137 bona] dona Ψ 139 denarium 'BoP6 Φ2 S] denar' Φ*(-BoP® V2) PWi denar* denarium F1 denario V2 denarios Ed2 denariis Ve Ed3 *sec.m.* Er *obsc.* Za 139-140 aliquid] aliquod F1 alia Ed® aliis Ed3 *Sed cf. Arist.* 1178 b 15 163 irrationabilia] irrationalia DbP5 (-bilia *vel* -lia *obsc.* P® V10 O1) rationalia Ψ (irrationalia V® *sec.m.* SWi F1 irrationabilia Za) 166 operatione *coni. (cf.* actu *lin.* 167 *et* 168)] operationes Θ (-nem F1) 168 ciconia *coni, cum* V® (Za?) *sec.m.* ErP5P10 PSWi *(cf. loci in app. fontium laud.)}* siconia Φ1 FKrŒP1?8 si coma Φ2(-PKtO1P1P5 sic coma W si conia Bx conia Ao) sigonia *pr.m.* PWi synagoga *pr.m.* S cyconia F1Ed2 171 beata *coni, ex Arist.* 1178 b 26 *cum* BxDbPd *sec.m.* C'ErW Er] substantia (= sb'a *pro* b'a) ® (-BxDbPd) bona Ψ 178 non] et *praem.* Ψ *Sed cf. Arist.* 1178 b 30

149-150 Aliter sed perperam Albertus *Comm.* p. 631 a. - Aliter et recte Cicero *Tusc.* I xxxviii 92 (cf. *Defin.* V xx 55) ; Propertius *Eleg. liber* II xv 15 ; Ovidius *Ars am.* III 83 ; Martialis *Epigr.* X iv 4. 156-157 Ps. cm24 sec. Thomam *Contra Gent.* I 87 ; II 2, 24 ; Ia q.65 a.3 arg. 1. 167 Cf. supra VI c. 11 lin. 49 cum adn. 168 Basilius *Hom. in Hexaem.* VIII 5 (PG 29, 176 C) ab Eustathio transl. (PG 30, 952 D - 953 A) sec. Thomam *Super III Sent,* d.29 a.7 (in cod. autographo Vat. lat. 9851, f. 78ra 30, recte scribitur «ciconiis»), - Cf. etiam Aristoteles *De hist, animal.* IX 13, 615 b 23-24 ; Cicero *De fin.* III xix 63 ; Plinius *Hist, nat.* X § 63 ; Ambrosius *Hom. in Hexaem.* V xvi 55 (PL 14, 229-230), quem laudat Vincentius Belvacensis *Speculi maioris Pars I Spec, naturale* Lib. XVI c.48 (ed. 1591, f. 20iva). 169 Cf. supra I c. 14 lin. 41-42 cum adn.

1178 b 33 Opus erit autem et exteriori prosperitate homini enti. Non enim per se sufficiens natura ad speculari, sed oportet et corpus sanum esse et cibum et reliquum famulatum existere.

1179 a 1 § Non tamen existimandum multis et magnis indigere futurum felicem, si non contingit sine exterioribus bonis beatum esse. Non enim in superabundantia per se sufficiens neque indicium neque actio. Possibile autem et non principes terrae et maris agere bona; et enim a moderatis poterit utique aliquis agere secundum virtutem. Hoc autem est videre manifeste: idiotae enim potentibus non minus videntur studiosa agere, sed et magis. Sufficiens autem tanta existere; erit enim vita felix secundum virtutem operantis. § Et Solon autem felices forte enuntiavit bene, dicens moderate his quae extra ditatos; agentes autem optima existimabat et viventes temperate, contingit enim moderata possidentes agere quae oportet. § Videtur autem et Anaxagoras non divitem neque potentem existimare felicem, dicens quoniam non utique admirabitur, si inconveniens appareat multis; isti enim indicant his quae extra, haec sentientes solum. § Consonare itaque rationibus videntur sapientum opiniones, fidem quidem igitur et talia habent quandam, verum autem in operabilibus ex operibus et vita indicatur, in his enim dominans. Intendere autem praedicta oportet ad opera et vitam inferentes et consonantibus quidem operibus acceptandum, dissonantibus autem sermones suspicandum. § Secundum intellectum autem operans et hunc curans, et dispositus optime et Dei amantissimus videtur esse. Si enim quaedam cura humanorum a diis fit, quemadmodum videtur, et erit utique rationabile et gaudere ipsos optimo et cognatissimo, hoc autem utique erit intellectus; et diligentes maxime hoc et honorantes beneficiare, ut de amicis ipsis curantibus, et recte et bene operantes. Quoniam autem haec omnia sapienti maxime existunt, non immanifestum. Deo amantissimus ergo. Eundem autem verisimile et felicissimum. Quare, et si sic, erit sapiens maxime felix.

1179 a 4 principes A(LbOb) LRT *(lin.* 47-48) : principem A(KbMb) *Ant. transl.tfla.)* g Solon ALRtRp4 : Salon Rp1-2'3 (SaFon [= Salomon]?14) *obsc.* T *(cf. lin. g,* 64, 68 *cum adn.)* n-12 existimabat A(Kb) RtRp1'2.3 T (? *lin.* 71) : ut existimabat A(LbMbOb) LRp4 (ut *add. marg. pr.m.* C4 *exp. sec.m.* Vls) 15 si Rp4T *(lin.* 82 ; *vel* si quid T *cum sec.m.* Ba1) : si quis ALRt Rp1-2'3 17 itaque RtRp1'2'3 T *(lin. 67,* 87) : utique LRp4 17 fidem ALRtRp4T *(lin.* 91) : eidem Rp1'2'3 *(corr. sec.m.* Ba4Rp3) 18 igitur AL4Rt : opiniones *add.* L2Rp4 *sec.m.* Rp3 aliorum *add.* Rp1-2'3 22 suspicandum Rt *(add. pr.m. sup. lac.) sec.m.* Rn T *(lin.* 103) : suscipiendum L (seu existimandum *Roberti Grosseteste notula in* Et Sk2) Rp4 *sec.m.* Rp3 *om.* Rp1-2 *pr.m.* Rp3 *Cf. supra* 1145 b 2 *cum adn.* 25-26 rationabile Rn RtRp1'2'3 T *(lin.* 118) : bene rationabile L(-Rn) rationabile bene Rp4 *(cf.* bene rationabile 1097 a 8, *sed* rationabile, -biliter 1098 b 28; 1099 b 12, 21; 1136 a 19; 1143 a 25; 1153 a 24; 1156 b 18; 1162 b 6; 1175 a 16) 26 et1 A (=τε) LRtRp4 : *om.* Rp1'2'3 28 beneficiare L2RT *(lin.* 123) . rebeneficiare AL1 28 de amicis ipsis curantibus RtRp1-2'3 : amicis ipsis curatis LRp4 31 verisimile RtRp1'2 *pr.m.* Rp3 : conveniens LRp4 *sec.m.* Rp3 *Cf. supra* 1156 b 25 *cum adn.* 31 et si (= καν) RtRp1'2 *pr.m.* Rp3 : et utique LRp4 *sec.m.* Rp3 *Cf. supra* 1123 b 12 *cum adn.*

1178 b 33 *Opus erit autem et exteriori* etc. Postquam Philosophus ostendit quae sit perfecta felicitas, hic ostendit quomodo se habeat ad exteriora. Et primo ostendit quomodo se habeat felix ad bona inferiora; secundo quomodo se habeat ad Deum, ibi: *Secundum intellectum autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quantum indigeat felix exterioribus et terrenis bonis; secundo confirmat per auctoritatem sapientum, ibi: *Et Solon autem* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit quod felix indiget exterioribus bonis; secundo ostendit quod non indiget multis et magnis, ibi: *Non tamen existimandum* etc. Dicit ergo primo quod felix, cum sit homo, opus habet exteriori prosperitate. Humana enim natura non est per se sufficiens ad speculandum propter condicionem corporis quod ad sui sustentationem indiget exterioribus rebus, substantia autem intellectualis incorporea per se sufficiens est ad speculandum; homini autem ad hoc quod speculetur opus est primo habere corpus sanum, quia per infirmitatem corporis debilitantur vires sensitivae quibus homo utitur in speculando, distrahitur etiam intentio mentis ab attentione speculationis; indiget etiam homo cibo ad nutritionem corporis et reliquo famulatu, ut scilicet sibi ministrentur omnia alia quae sunt sibi necessaria ad vitam humanam.

1179 a 1 Deinde cum dicit: *Non tamen existimandum* etc., ostendit quod homo non indiget multis exterioribus rebus ad felicitatem. Et dicit quod, etsi non contingat aliquem esse beatum, beatitudine huius vitae, absque exterioribus rebus necessariis ad vitam humanam, non tamen est existimandum quod ad hoc quod aliquis fiat felix indigeat multis et magnis divitiis. Quod enim aliquis sit sibi per se sufficiens, quod requiritur ad felicitatem, non consistit in superabundantia divitiarum, paucis enim indiget natura; superabundantia autem facit minus per se sufficientes, indiget enim homo multorum auxilio seu ministerio ad custodiendas seu gubernandas superabundantes divitias; similiter etiam rectitudo iudicii tam rationis speculativae quam practicae et exterior actio virtuosa potest esse absque divitiarum superabundantia. Et quia hoc manifestum erat quantum ad iudicium rationis, manifestat hoc consequenter quantum ad actionem virtutis, quae pluribus indigere videtur, ut supra dictum est. Et dicit quod possibile est quod illi qui non sunt principes terrae et maris, quasi in divitiis non superabundantes, bene operari: si enim aliquis moderate habeat de bonis exterioribus, poterit operari secundum virtutem. Quod manifeste apparet experimento: homines enim ydiotae, id est popularem et privatam vitam agentes, videntur agere virtuosa non minus quam potentes, sed etiam magis, quia potentes impediuntur a multis virtuosis actibus tum propter nimias occupationes et sollicitudines tum etiam propter superbiam quam etiam superabundantia divitiarum gignit. Sufficit autem ad felicitatem quod homo tantrum habeat de exterioribus bonis quod possit virtuosa operari, quia si aliquis operetur secundum virtutem erit vita eius felix, cum felicitas in operatione virtutis consistat, sicut prius dictum est.

Deinde cum dicit: *Et Solon autem* etc., confirmat 1179 a 9
quod dictum est per dicta sapientum. Et primo proponit eorum dicta; secundo ostendit in proposito eis esse credendum, ibi: *Consonare itaque* etc. Circa primum duo facit. Primo introducit dictum Solonis qui illos enuntiavit esse felices qui moderate sunt ditati quantum ad exteriora bona; huiusmodi enim maxime inveniuntur agere virtuosa et vivere temperate, quia aliqui moderatas divitias possidentes possunt agere quae oportet, a quo impediuntur tam illi qui superabundant in divitiis, propter nimiam sollicitudinem vel propter elationem, quam etiam illi qui in talibus deficiunt, quos oportet nimis sollicitari circa victum quaerendum; deficit etiam eis in pluribus oportunitas bene operandi.

Secundo ibi: *Videtur autem* etc., inducit ad idem 1179 a 13
sententiam Anaxagorae, cui videbatur quod aliquis neque dives neque potens potuit esse felix nec mirabatur si hoc videatur inconveniens multis, quia

i erit autem *coni. ex Arist. (cf. c.* 10 *lin.* 62-63)] ® (autem exit P7 autem est PS autem esset Ed*) 9 Solon *coni, ex Arist.* 1179 a 9 *(cf. tamen adn.) cum* FxEd2 Za *(sec.m.* Ve) Sal'on (= Salomon *quod perscriptum hab.* Er*O) O(Sol'on AoV) Salon PSWi Solom *pr.m.* V* *Cf. infra lin.* 64, 68; *supra* I *c.* 15 *lin.* 32 *cum adn.* 19 speculetur] speculatur Φ(-PβP7) 39 seu2] et Ψ 49 operari] possint *add.* Ed3 *Sed veri similius est ipsum Thomam, Aristotele auctore* (1179 a 5), *modo infinito neglegentia usum esse, ac si lin.* 47 *pro* quod illi *scripsisset* illos; *cf. Praef., p. 200** 52 popularem] populares *sec.m.* Cl ψ 57 etiam2] *om.* V4 Ψ 62 consistat Wi FlEd2 VeZa] existât Φ consistit PS 64 Solon Ψ(Solom Wi *pr.m.* Ve)] Sal'on O(Salomon *perscriptum* W) *Cf. lin.* 9 *cum adn.* 68 introducit] inducit BOV3 O1?10 *(an recte? cf. lin.* 79) 68 Solonis S F*Ed2 Za] Sol'onis PWi Ve Sal'onis ®(Salomonis *perscriptum* W Xal'onis Salomonis P7) *Cf. supra lin.* 9 *cum adn.* 73 quae] quod Φ *Sed cf. Arist.* 1179 a 13 82 videatur] videbatur Φ Ve *Sed cf. Arist.* 1179 a 15 appareat

5 Lin. 1179 a 22. 9 Lin. 117939. 12 Lin. 1179 a 1. 36-37 Cf. supra IV c. 2 lin. 83 cum adn. 38-40 Cf. supra VIII1, 1155 a 9-11. 46 Cap. 10, 1177 a 27 - b 1 ; 12, 1178 a 24 - b 7. 63 Lib. 110, 1097 b 22 - 1098 a 20 ; 12,1098 b 9 - 1099 a 7 ; X 9-10,1176 a 33 - 1177 a 17. 67 Lin. 1179 a 16. 81-82 Michael Ephesinus, p. 602,14-20 ; O8, f. 234rb : «Dicit autem Anaxagoras nihil esse admirabile si multis inconveniens et infelix existimor. Infelicem enim Anaxagoram multi vocabant ut non multis abundantem, quamvis ditissimum entem secundum speculationem et veritate felicissimum. Sed multi fallaciter felicitatem in multitudine pecuniarum ponentes, Anaxagoram autem videntes moderata possidentem, infelicem et inconvenientem quendam diffamabant» ; Albertus *Lect.* f. 199va : «Et similiter Anaxagoras non existimans potentem vel divitem felicem, dixit : 'Non admirabitur', id est quod ipse pro nihilo habeat, 'si ipse appareat inconveniens', id est infelix, 'multis', id est multitudini, dum caret exterioribus abundantiis» ; *Comm.* p. 632 b.

multitudo hominum iudicat secundum exteriora bona quae sola cognoscit, ignorant autem bona rationis quae sunt vera hominis bona secundum quae aliquis est felix.

1179 a 16 Deinde cum dicit: *Consonare itaque* etc., ostendit quod dictis sapientum in hac materia est acquiescendum, concludens ex praedictis quod opiniones sapientum consonant rationibus, unde videntur habere quandam fidem, sed in operabilibus magis iudicatur verum circa dictum alicuius ex operibus et modo vivendi ipsius quam etiam ex ratione, quia dominans, id est id quod est principale circa operabilia, consistit in his, scilicet in operibus et modo vivendi; non enim circa talia principaliter quaeritur cognitio, sed opus, ut in II habitum est. Et ideo ea quae dicta sunt oportet considerare per comparationem ad opera et vitam sapientum et ea quibus opera sapientum consonant sunt acceptanda, puta quod non requirantur ad felicitatem superabundantes divitiae, quas sapientes non quaerunt; si vero dissonent opera, suspicandum est quod sint soli sermones veritatem non habentes, sicut patet de sententia Stoicorum qui dicebant exteriora nullum bonum hominis esse, cuius contrarium in operibus eorum apparet: appetunt enim ea et quaerunt tamquam bona.

1179 a 22 Deinde cum dicit: *Secundum intellectum autem* etc., ostendit quomodo felix se habeat ad superiora, scilicet ad Deum. Et dicit quod felix felicitate speculativa, quia operatur secundum intellectum contemplando veritatem et curam suam apponit ad bonum intellectus, videtur esse optime dispositus, in quantum excellit in eo quod est optimum hominis, et etiam amantissimus Deo. Supposito enim, sicut rei veritas habet, quod Deus habeat curam et providentiam de rebus humanis, rationabile est quod delectetur circa homines de eo quod est optimum in eis et quod est cognatissimum, id est simillimum, Deo, quod quidem est intellectus, ut ex praemissis patet; et per consequens rationabile est quod Deus maxime benefaciat his qui amant intellectum et honorant, ipsum bonum intellectus omnibus praeferentes, quasi ipsi dii curent de his qui sunt eis amici; rationabile etiam est quod beneficia conferant his qui recte et bene operantur. Manifestum est autem quod omnia praedicta conveniunt sapienti; sapiens enim diligit et honorat intellectum, qui maxime amatur a Deo inter res humanas, sapiens etiam et recte et bene operatur. Relinquitur ergo quod ipse sit Deo amantissimus. Ille autem est felicissimus qui maxime amatur a Deo, qui est fons omnium bonorum. Relinquitur igitur quod, etiam secundum hoc quod felicitas hominis dicitur esse per hoc quod amatur a Deo, sapiens est maxime felix. Ex quo patet quod ultimam felicitatem humanam ponit Aristotiles in operatione sapientiae de qua supra in VI determinavit, non autem in continuatione ad intelligentiam agentem, ut quidam fingunt. Attendendum etiam quod in hac vita non ponit perfectam felicitatem, sed talem qualis potest competere humanae et mortali vitae; unde et supra in I dixit: « Beatos autem ut homines ».

95 in2] *om.* V10 BxO1 Ψ(-Y6) et *pr.m.* in *sec.m.* Db 96 quaeritur FÎd2] qui PWi est S *om.* Φ Ve *(obsc.* Za) 100 acceptanda] accipienda O(-Db?) P *Sed cf. Arist.* 1179 a 21-22 114 bonum Pe DbErxP5 S *sec.m.* O ErP3 *(cf. lin.* 124)] bonam Φ(-P6 DbEr1?5 bona Er2 KrP1 *sec.m.* Bg3) bona T(-S) 124 omnibus] aliis *add.* Ψ 131 et1] *om.* O1 ψ *(ante* etiam V *om. primo sed add. pr.m.* O) 131 recte et bene] bene et recte P6 ψ *Sed cf. lin.* 127

97 Cap. 2, 1103 b 26-31 ; cf. I *3,* 1095 a 5-6. 104-108 Cf. supra I c. 16 lin. 137-147 cum adn. 121 Cap. 10, 1177 a 15-16 ; n, 1177 b 26 - 1178 a 8 ; 12, 1178 b 7-23. 133-134 Dionysius *De div. nom.* c.4 § 2 (PG 3, 696 B ; *Dionysiaca,* t. i, p. 152) cum Thomae comm. (ed. Mandonnet, t. 2, p. 338) ; Michael Ephesinus, p. 533, 30 ; 535, 25 ; 536, 39 ; O8, f. 2i4vb, 2i5va, 2i5vb : «fons bonitatis... idea et fons et centrum bonorum... supersubstantiali fonti bonorum» ; Albertus *Comm.* p. 603 b 4 ; cf. ipse Thomas *Super II Sent,* d.39 q.i a.i arg.2 (de fine) ; *Contra Gent.* I 93 ; II 2 ; /a./jae q,2 a>g ad x . q,3 a-3 a(j 2 ; q.4 a.7 ad 2 ; q.5 a.4. 139 Cap. 5-6, 1141 a 9 - b 14 ; 10, 1144 a 3-6 ; 11, 1145 a 6-11. 139-141 Cf. supra I c. 14 lin. 94 cum adn. 144 Cap. 16, 1101 a 20-21. Cf. supra I c. 16 lin. 215-225 cum adn.

1179 a 33 Utrum igitur, si et de his et virtutibus adhuc autem de amicitia et delectatione sufficienter dictum est in tipis, finem habere existimandum electionem? § Vel quemadmodum dicitur,
1179 b 1 non est in operabilibus finis speculari singula et cognoscere, sed magis operari ipsa. Nihil igitur de virtute sufficiens scire, sed habere et uti tentandum vel si aliqualiter aliter boni efficiamur. § Si quidem igitur essent sermones per se sufficientes ad facere studiosos, multas utique mercedes et magnas iuste ferrent secundum thegnin et oportebat utique has tribuere. Nunc autem videntur provocare quidem et movere iuvenum liberales posse sermones, et morem nobilem et ut vere amantem bonum facere utique cathacotinum ex virtute, multos autem non posse ad bonitatem provocare; non enim nati sunt verecundiae oboedire, sed timori, neque recedere a pravis propter turpe, sed propter poenas; passione enim viventes proprias delectationes persequuntur, per quas ipsae erunt, fugiunt autem oppositas tristitias, boni autem et ut vere delectabilis neque intellectum habent, non gustativi existentes. Tales autem quis utique sermo transformaret? Non enim possibile vel non facile quae ex antiquo consuetudinibus comprehensa sermone transmutare. § Amabile autem forte est si, omnibus existentibus per quae epiikes videmur fieri, accipiamus virtutem. Fieri autem bonos existimant hi quidem natura, hi autem consuetudine, hi autem doctrina. Quod quidem igitur naturae manifestum quod non in nobis existit, sed per aliquam divinam causam ut vere bene fortunatis existit. Sermo autem et doctrina ne quando non in omnibus potest, sed opus est praeparatam esse consuetudinibus auditoris animam ad bene gaudere et odire, quemadmodum terram nutrientem semen. Non enim utique audiet sermonem commonentem neque intelliget qui secundum passionem vivit; sic autem habentem qualiter possibile persuaderi? Totaliter autem non videtur sermoni cedere passio, sed violentiae. Oportet itaque morem praeexistere aliqualiter proprium virtutis diligentem bonum et aspernantem turpe. § Ex iuvene autem ductione recta sortiri ad virtutem difficile non a talibus nutritum legibus. Temperate enim vivere et perseveranter non delectabile multis aliterque iuvenibus. Propter quod legibus oportet ordinatam esse nutritionem et adinventiones; non erunt enim tristia consueta facta.

1179 b 2 igitur RtRp1·2'3 (enim *[exp.]* igitur Ba1) : utique L enim utique Rp4 3-4 efficiamur A(=γινοίμεθα Kb?) RtRp1'2'3 . fimus A(=γινόμεθα LbMbOb) LRp4 6 ferrent ALRt fierent Rp1·2·3 fecerit Rp4 6 thegnin T : Theognin ALRt Theagnin (-gum) Rp1·2'3 theologum Rp4 6 oportebat RtRp1'2'3 . oporteret AL oportet Re P^N1 Rp4 9 cathacotinum T *(lin.* 57) : katakochimum A (LbMbOb) L kathacothymum Rt fatakothymum Rp1'2·3 beata cochimum Rp4 18-19 si, omnibus ALRtRp4T *(lin.* 90) : Nominibus Rp1'2'3 *(corr. sec.m.* Ba*Rp3) 19 epiikes *Ant. transl.ÇHa.)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikees (epy- epyey-) LR (-kes As1Ba1Rp3Rp4) 29 cedere A(=ὑπείκειν KbLbMbOb) RtRp1·2'3T *(lin.* 134) : oboedire (=ὑπακούειν ?) LRp4 30 itaque RtRp1'2·3 : utique LRp4 34 iuvenibus R : et iuvenibus AL 35 consueta Rp1'2·3 · consuetudinarie LRt consuetudine Rp4

uso a i § Non sufficiens autem forte iuvenes existentes nutritione et cura sortiri recta, sed quia et virum factum oportet adinvenire ipsa et assuefieri. Et circa haec indigebimus legibus et totaliter utique circa omnem vitam; multi enim necessitati magis quam sermoni oboediunt et iacturae quam bono. § Propter quod existimant quidam legispositores oportere quidem advocare ad virtutem et provocare boni gratia, ut oboedientibus his qui epiikes consuetudinibus praecedentibus; inoboedientibus autem et degenerioribus existentibus et poenas et punitiones apponere, insanabiles autem totaliter exterminare. Epiikea quidem enim et ad bonum viventem sermoni oboedire, pravum autem delectationem appetentem tristitia puniri quemadmodum subiugale. Propter quod et aiunt oportere tales fieri tristitias quae maxime contrariantur amatis delectationibus. § Si igitur, quemadmodum dictum est, futurum bonum nutriri bene oportet et assuefieri, deinde sic in adinventionibus studiosis vivere et neque nolentem neque volentem agere prava, haec autem utique fient viventibus secundum quendam intellectum, et ordinem rectum habentem et fortitudinem. Paterna quidem igitur praeceptio non habet forte neque coactum neque utique totaliter quae unius viri non regis existentis vel alicuius talis. Lex autem coactivam habet potentiam, sermo ens ab aliqua prudentia et intellectu. § Et hominum quidem odiunt contrariari motibus, et si recte ipsum operentur, lex autem non est onerosa praecipiens epiikes.

1180 a 3 assuefieri ALRtRp4T *(lin.* 173-174) · assuetus Rp1'2'3   8 epiikes *Ant. transi.*(Ha) T *(cf. siipra* 1137 a 31 *cum adn.)* epieikees (epy- epyey-) LR (-kes As1Ba1Rp3Rp4)   10 exterminare AL(-V12) RtRp4T *(lin.* 194) : existimare V12 Rp1'2'3 *(corr. sec.rn.* Ba*Rp3)   10 Epiikea *Ant. transi.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikea (epy- epyey-) LR   Σ7 utique fient L2Rp1'2'3 fient utique AI?RtRp4   18 *Post*...intellectum...*virg*....*interp*....T *(lin.* 213) : *post* rectum *interp.* A   18 et2 *add.* T *(lin.* 214) . *om.* ALR   23 contrariari Rp1'2'3 T (? *lin.* 225) : contrariantes AL1 contrarietates L2RtRp4   24 epiikes *Ant. transi.*(Ha) T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy- epyey-)LR

1179 a 33 *Utrum igitur, si et de his* etc. Postquam Philosophus determinavit de fine virtutis considerato in ipso homine virtuoso, qui est delectatio vel felicitas, hic determinat alium finem qui accipitur per comparationem ad bonum commune, ostendens quod praeter praedictam doctrinam moralium necesse est esse aliam, legispositivam, quae intendit ad bonum commune. Et circa hoc tria facit: primo ostendit necessariam esse legispositionem; secundo necessarium esse quod aliquis fiat legispositivus, ibi: *In sola autem Lacedaemoniorum* etc.; tertio ostendit quomodo possit fieri legispositivus, ibi: *Igitur post hoc intendendum* etc. Circa primum duo facit. Primo movet quaestionem, utrum scilicet, si sufficienter dictum est in tipis, id est quantum tipice et figuraliter dici debuit, de his, scilicet quae pertinent ad felicitatem, et de virtutibus et de amicitia et delectatione, existimandum sit quod electio nostra habeat finem et complementum, qua scilicet eligimus tractare de bono humano, vel adhuc est aliquid superaddendum.

Secundo ibi: *Vel quemadmodum dicitur* etc., determinat veritatem, ostendens quod adhuc aliquid aliud requiritur. 1179 a 35 Et primo ostendit quod requiritur aliquem fieri bonum; secundo ostendit quod ad hoc quod aliquis fiat bonus requiritur consuetudo vitae bonae, ibi: *Si quidem igitur essent sermones* etc.: tertio ostendit quod ad hanc consuetudinem habendam requiritur legispositio, ibi: *Ex iuvene autem* etc. Dicit ergo primo quod finis scientiae quae est

i si et *coni, ex Arist. (cf. supra c. τ lin.* 9)] sciet Θ (et si V6 si Za Ed3)   11 Lacedaemoniorum *coni, ex Arist.* 1180 a 25 *(cf. infra c.* 15 *Un.* 1) *cum* C1 Wi F. Za] lacedeniorum (-demorum -domorum) Θ *(om.* S Ed2)   12 quomodo] qualiter Ψ   13 hoc Ed2] hec ErPxPd h' *cett. Cf. infra c.* 16 *lin.* 1 *cum adn.*   14 si *om.* Φ *(add. sec.rn.* Er2)   17-18 delectatione] de *praem.* Kr T(-V6) *Sed cf. Arist.* 1179 a 34

5, 7-8 Cf. supra I c. 2 lin. 155 cum adn.   10 Cap. 15, 1180 a 24.   12 Cap. 16, 1180 b 28.   27 Lin. 1179 b 4.   29 Lin. 1179 b 31.

circa operabilia non est cognoscere et speculari singula, sicut in scientiis speculativis, sed magis facere ipsa. Et quia secundum virtutem sumus boni et operatores bonorum, non sufficit ad scientiam quae intendit bonum humanum quod aliquis cognoscat virtutem, sed tentandum est quod aliquis habeat eam, scilicet secundum habitum, et utatur ea, scilicet secundum actum, vel, si aliquis aestimet quod per alium modum possit homo fieri bonus quam per virtutem, tentandum est illud habere.

1179 b 4 Deinde cum dicit: *Si quidem igitur* etc., ostendit quod ad hoc quod aliquis fiat bonus requiritur consuetudo. Et piimo ostendit quod ad hoc non sufficit solus sermo persuasivus; secundo ostendit quod necessaria est consuetudo, ibi: *Amabile autem* etc. Dicit ergo primo quod, si sermones persuasivi per se sufficerent ad faciendum homines studiosos, multae et magnae mercedes deberentur alicui secundum thegnin, id est secundum artem persuadendi ad bonum, et esset omnino necessarium quod magnae mercedes retribuerentur persuasoribus. Sed non ita est universaliter: videmus enim quod sermones persuasivi possunt provocare et movere ad bonum iuvenes liberales, qui scilicet non sunt subiecti vitiis et passionibus; et qui habent nobiles mores, in quantum sunt apti ad operationes virtutis, et qui vere amant bonum possunt fieri cathacotini, id est repleti virtute et honore: tales enim qui sunt bene dispositi ad virtutem, ex bonis persuasionibus provocantur ad perfectionem virtutis: sed multi hominum non possunt per sermones provocari ad bonitatem, quia non oboediunt verecundiae, quae timet turpitudinem, sed magis coercentur timore poenarum, non enim recedunt a pravis operibus propter eorum turpitudinem, sed propter poenas quas timent; quia enim vivunt secundum passiones et non secundum rationem, < proprias delectationes persequuntur, > per quas passiones propriae magis in eis crescunt, et fugiunt tristitias contrarias quaesitis delectationibus, quae per poenas eis inferuntur, non autem intelligunt id quod est vere bonum et delectabile neque etiam dulcedinem eius gustu percipere possunt. Tales autem homines nullo sermone transmutari possunt; ad hoc enim quod aliquis sermone transmutetur, requiritur quod proponatur homini aliquid quod accipiat, ille autem cui non sapit bonum honestum, sed inclinatur ad passiones, non acceptat quicquid proponatur sermone inducente ad virtutem. Unde non est possibile vel saltem non est facile quod aliquis per sermonem possit hominem transmutare ab his quae < per > antiquam consuetudinem comprehendit, sicut etiam in speculativis non posset reduci ad veritatem ille qui firmiter adhaereret contrariis principiorum, quibus in operabilibus proportionantur fines, ut supra dictum est.

1179 b 18 Deinde cum dicit: *Amabile autem* etc., ostendit quod requiritur consuetudo ad hoc quod aliquis fiat bonus. Et dicit quod non debemus esse contenti solis sermonibus ad acquirendum virtutem, sed multum debet esse carum nobis si etiam habitis omnibus per quae homines videntur fieri virtuosi, consequamur virtutem. Circa quae triplex est opinio: quidam enim dicunt quod homines fiunt boni per naturam, puta ex naturali complexione cum impressione caelestium corporum; quidam vero dicunt quod homines fiunt boni per exercitium; alii vero dicunt quod homines fiunt boni per doctrinam. Haec quidem tria aliqualiter vera sunt: nam et naturalis dispositio proficit ad virtutem, secundum quod in VI dictum est quod quidam mox a nativitate videntur fortes vel temperati secundum quandam naturalem inclinationem; sed huiusmodi naturalis virtus est imperfecta, ut ibidem dictum est, et ad eius perfectionem exigitur quod superveniat perfectio intellectus seu rationis et propter hoc exigitur doctrina, quae sufficeret si in solo intellectu seu ratione virtus

49 thegnin *coni, cum* CPP^?) *(cf. Arist.* 1179 b 6 *cum adn. nec non loci in app. fontium laud.)]* thegmin ErO Bg'BxErEUFP3?5 PdVW *sec.rn.* V10 thegnim AOV4 thegium P10 themin Bg3 theanin V2 tegni P7 tegmın *pr.m.* V10 theoriam Bo theognen Cl *spatium vac.* AsP6V3 thegnicum T*(-cam Wi theguıra Ed2 chegintam Za thegum V6) 57 cathacotini] chata- BoOP7 Φ2(-P5) chacha- Bg3 -tımı F1 -thıni Za -totum Ed2 cathotim Ve 67-68 proprıas delectationes persequuntur *coni, ex Arist.* 1179 b 13] *om.* Θ (proprias delectationes sequuntur *add.* P4 persequuntur proprias delectationes *add.* V6G *sec.rn* P5 prosequuntur delectationes *add.* C3Lo sequuntur delectationes *add. sec.rn.* P7) 73 nullo *coni, cum* FxEd2 V6GZa *sec.rn.* BoClEr2 BxKrP3 SWi] in illo Θ 76 accipiat] acceptat T*(acceptet F*Ed2 V6Za) 81 per *coni, cum* BgTW4 Za *sec.rn.* Kr Wi] *om.* Θ *(ante* consuetudinem *add.* P10 ex *add.* V6G) 81-82 antiquam consuetudinem Φ(antıqui c. Cl antiquitati c. P7 numquam per c. P10) Wi F4Ed2 Za] antiqua consuetudıne PS VeG 84 adhaereret *coni, cum* Er2 F1 *sec.rn.* Ve] adherent Φ (-Er2 adheret CW3 KrP5) Za adhaberet *pr.m.* adheret *sec.rn.* PSWi adhereretur *pr.m.* V6 84 principiorum] Deinde cum dicit *add.* Φ1 P5 Deinde *add.* PSWi *Veri simile est ipsum Thornam verba* Deinde cum dicit *primo scripsisse, postea verba* 84-85 quibus... est *addidisse, sed verba* Deinde cum dicit *delere oblıtum esse* 84-85 operabılibus] etc. *add.* Φ1 EγΨ5 84-85 quibus... est] *om.* ®2(-BglErlPlP5P10) 94-95 caelestium corporum *inv.* Ψ 97 Haec] Et *praem.* As ψ

45 Lin. 1179 b 18. 49 *Lexicon verborum graecorum...*, p. 262* : «Thegnim : ars». - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 605, 20-21 ; O8, f. 235vb : «Ut ait Theognis» ; Albertus *Lect.* f. 2Oirb . «per auctoritatem Thegnis, cuiusdam poetae» ; *Comm.* p. 635 a : «secundum quod dicıt Theognis poeta». 57-58 Albertus *Lect.* f. 2oira «cathacotinum, id est unıversaliter repletum virtute et honorabilitate, a catha, quod est unıversaliter, et thymos, quod est honor». - Rectius Michael Ephesınus, p. 605, 33 - 606, 2 ; O8, f. 236ra « Hoc autem, scılıcet katakochimus, significat et plenum, velut ' Tlle katakochimus est sapientia', id est plenus est sapıentıa ; et habitum et detentum, velut : Tlle katakochımus est virtutibus', id est habitus et detentus virtutibus ; manifestat et oboediens et facile suasibile, quod nunc sıgnificatum accepit katakochimi» ; Albertus *Comm.* p. 635 a. 85 Lib. VII 8, 1151 a 16-17. 94-95 Cf. supra III c. 12 lin. 16-18 cum adn. 99 Cap. 11, 1144 b 5-6. 103 Lib. VI 11, 1144 b 6-17.

consisteret secundum opinionem Socratis, qui ponebat virtutem esse scientiam, sed quia requiritur ad virtutem rectitudo appetitus, necessaria est [quod] tertio consuetudo per quam appetitus inclinetur ad bonum. Sed illud quod ad naturam pertinet manifestum est quod non existit in potestate nostra, sed provenit hominibus ex aliqua divina causa, puta ex impressione caelestium corporum quantum ad corporis humani dispositionem et ab ipso Deo, qui solus est supra intellectum, quantum ad hoc quod mens hominis moveatur ad bonum, et ex hoc homines vere sunt bene fortunati quod per divinam causam inclinantur ad bonum, ut patet in capitulo De bona fortuna. Dictum est autem supra quod sermo et doctrina non habet efficaciam in omnibus, sed oportet quod, ad hoc quod efficaciam habeat in aliquo, quod auditoris anima ex multis bonis consuetudinibus sit praeparata ad gaudendum de bonis et ad odiendum mala, sicut etiam oportet terram esse bene cultam ad hoc quod nutriat semen; sic enim se habet sermo auditus in anima sicut semen in terra. Ille enim qui vivit secundum passionem non libenter audiet sermonem monentis neque etiam intelliget, ita scilicet quod iudicet illud esse bonum ad quod inducitur; unde non potest ab aliquo persuaderi. Et ut universaliter loquamur, passio quae per consuetudinem firmata in homine dominatur non cedit soli sermoni, sed oportet adhibere violentiam, ut scilicet homo compellatur ad bonum. Et sic patet quod, ad hoc quod sermo monentis in aliquo efficaciam habeat, oportet praeexistere consuetudinem per quam homo acquirat morem proprium virtutis, ut scilicet diligat bonum honestum et abominetur turpe.

1179 b 31 Deinde cum dicit: *Ex iuvene autem* etc., ostendit quod ad bonam consuetudinem requiritur legispositio. Et primo ostendit quod per legem omnes fiunt boni; secundo ostendit quod hoc sine lege congrue fieri non potest, ibi: *Si igitur, quemadmodum dictum est* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum; secundo inducit ad hoc quoddam signum, ibi: *Propter quod existimant* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit propositum quantum ad iuvenes; secundo quantum ad alios, ibi: *Non sufficiens autem* etc. Dicit ergo primo quod difficile est quod aliquis ab ipsa iuventute manuducatur ad virtutem secundum bonas consuetudines, nisi nutriatur sub bonis legibus, per quas quaedam necessitas inducitur homini ab bonum. Quod enim aliquis vivat temperate, abstinendo scilicet a delectabilibus, et perseveranter, ut scilicet non recedat a bono propter labores et tristitias, non est delectabile multis hominibus et specialiter iuvenibus, qui sunt proni ad delectationes, ut in VII dictum est. Et ideo oportet quod nutritiones puerorum et adinventiones eorum, id est viae operandi quas homines adinveniunt, sint ordinatae per bonas leges ex quibus quodam modo iuvenes compellantur consuescere bona, quae quando iam in consuetudinem venerint, non erunt tristia, sed magis delectabilia.

Deinde cum dicit: *Non sufficiens autem* etc., ostendit quod etiam alii indigent legislatione. Et dicit quod non sufficit quod homines solum dum sunt iuvenes bene nutriantur secundum leges et bona cura de eis habeatur, sed etiam postquam aliquis factus est vir oportet quod adinveniat vias honestas ad operandum et quod in talibus consuescat. Et ad hoc indigemus legibus et non solum a principio, quando scilicet aliquis incipit fieri vir, sed etiam universaliter per totam vitam hominis; multi enim sunt qui magis oboediunt necessitati, id est coactioni, quam sermoni et magis oboediunt iacturae, id est damno quod incurrunt per poenas, quam bono honesto. 1180 a 1

Deinde cum dicit: *Propter quod existimant* etc., inducit quoddam signum ad propositum. Et dicit quod, quia ad bonam vitam hominis requiritur necessitas inducta per legem, inde est quod quidam legispositores existimant quod oportet homines advocare ad virtutem, ita scilicet ut virtuosi, qui propria sponte oboediunt rebus honestis per praecedentes consuetudines, provocentur per bonum, puta ostendendo eis honestatem eius quod proponitur; sed his qui sunt inoboedientes et mores degeneres habent apponunt poenas corporales, puta flagella, et diversas punitiones, vituperando eos et in propriis rebus damnificando; illos autem qui sunt totaliter insanabiles exterminant, sicut cum suspendunt latrones. Et hoc ideo quia virtuosus, qui suam vitam ordinat ad bonum, soli sermoni oboedit quo ei 1180 a 5

110 quod] *secl.* (*om.* P6 F1 Za) (109-110 necessaria... appetitus *hom.om.* ψ *add. ex* Φ F^d2 Za) 121 autem] enim Φ S *Sed cf. Arist.* 1179 b 23 122 quod] *om.* O1 T(-Ed2) *Sed cf. Praef., p.* 200* 127 nutriat] bene *add.* T(bonum Za *deest* P) 165-166 venerint] venerunt C1 AoBgxKrV4W Y(-V6Za venetur *pr.m. corr. sec.m. in marg. absciso* P venerint P2) veniunt P6 177 necessitati *coni, cum* FJEd2 V6Za *sec.m.* Er2P' P10 S] occiositati (ocio- otio- osio-) Θ (177-178 necessitati... oboediunt *hom.om.* Wi) 180 honesto *coni, cum* F'Ed2 V6G *sec.m.* Wi] et honesto Φ inhonesto Ψ (-F'Ed2 V6 et honesto *sec.m.* PS) 185 existimant] estimant Φ(-Pα) extimant F>Ed2 *Sed cf. Arist.* 1180 a 6 194-195 latrones] latronem ψ

107-108 Aristoteles supra VI 11, 1144 b 18-21, 28-30 ; cf. III 16, 1116 b 4-5. 120 Aristoteles *Eth. Eud.* VII 14, 1248 a i7~32‹ at* Anonymo transi, (ed. Deman *Le «Liber de bona fortuna»...*, p. 39-40). 121 Lin. 1179 b 7-18. 127-128 Cf. Luc. vin 12 (nec non Mare. ivu) ; Gregorius *Moralia* XXIII xv 28 (PL 76, 267 C) «Quid est enim sermo, nisi semen ?» ; *Hom. in Ez.* I iv 6 (PL 76, 808 B) «Verbum quippe praedicationis semen in corde audientis est» ; *Hom. in Ev.* I xv (PL 76, 1131-1134). 145 Lin. 1180 a 14. 148 Lin. 1180 a 5. 150 Lin. 1180 a 1. 160 Cap. 14, 1154 b 9-11.

bonum proponitur, sed homo pravus qui appetit delectationem debet puniri per tristitiam seu dolorem quemadmodum subiugale, id est sicut asinus ducitur flagellis. Et inde est quod, sicut dicunt, oportet tales tristitias adhibere quae maxime contrariantur amatis delectationibus, puta, si aliquis inebriavit se, quod detur ei aqua ad bibendum.

1180 a 14 Deinde cum dicit: *Si igitur, quemadmodum dictum est* etc., ostendit quod lex est necessaria ad hoc quod homo fiat bonus. Et hoc duabus rationibus. Quarum prima est quia oportet eum qui est futurus bonus bene nutriri et consuescere et quod postea vivat secundum adinventiones rectarum viarum, ita quod abstineat a pravis sive propria voluntate sive etiam contra suam voluntatem coactus, quod quidem non contingit nisi vita hominis dirigatur per aliquem intellectum qui habeat et rectum ordinem ad hoc quod ducat ad bonum et habeat fortitudinem, id est vim coactivam, ad hoc quod compellat nolentes. Quam quidem vim coactivam non habet praeceptum paternum neque cuiuscumque alterius hominis persuadentis qui non sit rex vel in aliquo alio principatu constitutus. Sed lex habet coactivam potentiam, in quantum est promulgata a rege vel principe, et est sermo procedens ab aliqua prudentia et intellectu dirigente ad bonum. Unde patet quod lex necessaria est ad faciendum homines bonos.

1180 a 22 Secundam rationem ponit ibi: *Et hominum quidem* etc. Et dicit quod homines qui volunt contrariari motibus alicuius habentur odio ab eo cui contrariantur, etiam si recte hoc faciant, aestimantur enim quod faciant hoc ex aliquo malo zelo; sed lex quae praecipit honesta non est onerosa, id est gravis vel odiosa, quia communiter proponitur. Unde relinquitur quod lex est necessaria ad faciendum homines bonos.

220 promulgata S F'Ed2 V6Za] provulgata Φ Wi *deest* P   221 ab] ex Φ *Sed cf. Arist.* 1180 a 22   226 motibus] moribus Φ VeGZa *Sed cf. Arist.* 1180 a 23

199-200 Michael Ephesinus, p. 608, 4-5; O8, f. 230rb: « Oportet igitur, ait, pravos flagellare ut asinos; hos enim dixit subiugales »; Albertus *Lect.* f. 2Oiva « quemadmodum subiugale, id est sicut asinum »; *Comm.* p. 637 a.   202-203 Michael Ephesinus, p. 608, 9-10; O8, f. 236rb: « ... similiter et ebrietatibus gaudentem eo quod est prohibere a vino ».

1180 a 24 In sola autem Lacedaemoniorum civitate cum paucis legispositor curam videtur fecisse et nutritionis et inventionum; in pluribus autem civitatum neglectum est de talibus et vivit unusquisque ut vult, ciclopice disponens de pueris et uxoribus. Optimum quidem igitur fieri communem curam et rectam et operari ipsum posse; communiter autem negligentibus unicuique videbitur utique convenire suis filiis et amicis ad virtutem conferre vel eligere quidem. Maxime autem utique hoc posse videbitur ex dictis legispositivus factus. § Communes quidem enim curae manifestum quoniam per leges fiunt, epiikes autem quae per studiosas. Scriptas autem
1180 b 1 vel non scriptas, nihil utique videbitur differre, neque per quas unus vel plures erudientur, quemadmodum neque in musica et exercitativa et aliis rudimentis. Quemadmodum enim in civitatibus potestatem habent legalia et mores, sic et in domibus paterni sermones et mores. Et adhuc magis propter cognationem et beneficia; praeexistunt enim diligentes et facile oboedientes naturae. § Adhuc autem et differunt secundum unumquodque disciplinae communium, quemadmodum in medicinali: universaliter quidem enim febricitanti confert abstinentia et quies, alicui autem forte non. Et pugil forte non omnibus eandem pugnam circumponit. Certius autem agere videbitur utique unumquodque propria cura facta; magis enim conveniente potitur unusquisque. Sed curabit quidem optime secundum unum et medicus et exercitativus et omnis alius universale sciens quid communiter omnibus vel talibus; communis enim scientiae et dicuntur et sunt. Non solum sed et unius alicuius nihil forte prohibet bene curare et non scientem entem, considerantem autem diligenter accidentia in unoquoque propter experientiam, quemadmodum et medici quidam videntur sui ipsorum optimi esse, alteri nihil utique potentes sufficere. Nihil autem minus forte volenti artifici et speculativo fieri, ad universale eundum esse videbitur utique et illud cognoscendum ut contingit; dictum est enim quoniam circa

26 inventionum RtRp1'2'3 . adinventionum LRp4 28 ciclopice L2T *(lin.* 15) : cyclopice L1R 28 disponens RtRp1'2'3 T *(lin.* 14) themisteuon L1 themiste non L2Rp4 28-29 de pueris et uxoribus RtRp1'3 T *(lin.* 14) : puerorum et uxoris LRp2'4 35 epiikes *Ant. transl.(Ha)* T *(cf. supra* 1137 a 31 *cum adn.)* : epieikes (epy- epyey-) LR 1180 b 6 enim ALRtRp4 : *om.* Rp1'2'3 6-7 facile AL1RtRp1'2'3 : autem *add.* L2Rp4 8 unumquodque Rp4T *(lin.* 70) : unumquemque LRtRp1'2'3 8 communium ALRtRp4T *(lin.* 69) : contrarium Rp1'2'3 11 autem agere L2(-N1) R (autem utique videbitur agere Rt) : agere autem AL1 N1 13 unum A(=εν KbLbMb) RtRp1·2'3 quod (= 8?) LRp4 14 quid A(=τί Kb) *Ant. transl.(Ha)* Rp1·2·3 T *(lin.* 87) quoniam A(=οτι LbMbOb) LRp4 quid quoniam Rt 14 communiter Rp1'2·3 T *(lin.* 87) : *om.* ALRtRp4 15 talibus A(=τοῖ τοιοῖ δε LbMbOb) RtRp1'2'3 T *(lin.* 88) : talibus autem congruit (==τοῖ τοιοῖ δέ δει? *cf.* τοῖ τοιοῖ δει Kb) LRp4 *sec.m.* Rp3 16 nihil ARp1'2'3 T (? *lin.* 94) Et nihil LRtRp4 19 quidam ALRtT *(lin.* 98) : quidem Rp 21 fieri L2R : *post* 20 artifici AL1 21 eundum ALRtT *(lin.* 103) : eundem Rp ambulandum *Ant. transl.(Ha)* 22 ut RtRp1'2'3 : qualiter LRp4 *sec.m.* Rp3

haec scientiae. Forte autem utique et volenti per curam meliores facere sive multos sive paucos legispositivum tentandum
uso b 25 fieri, si per leges boni fiamus utique. Quamcumque enim et oppositam disponere bene, non est cuiuscumque, sed si quidem alicuius scientis, quemadmodum in medicinali et reliquis quorum est cura aliqua et prudentia.

23 haec T *(lin.* 107) : hoc ALR 25 Quamcumque RtRp1'2 T *(lin.* 119-120) Quantumcumque Rp3 Quam L Quoniam Rp4 25 enim RtRp1'2'3 : enim igitur ALRp4 26 oppositam T *(lin.* 121) : propositam ALR (praepositam Rt) 26 disponere RtRp1'2'3 T *(lin.* 119) : disponi LRp4

1180 a 24 *In sola autem Lacedaemoniorum* etc. Postquam Philosophus ostendit quod legispositio necessaria est ad hoc quod homines fiant boni, hic ostendit quod necessarium sit hominem esse legispositivum. Et primo proponit quod intendit; secundo probat propositum, ibi: *Communes quidem enim* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis, sicut praedictum est, necessaria sit legumpositio ad nutritiones et operationes hominum, tamen in sola civitate Lacedaemoniorum cum paucis aliis legislator videtur habuisse curam ut legibus ordinaret nutritiones puerorum et vias inventas ad operandum; sed in pluribus civitatibus talia sunt neglecta, in quibus unusquisque vivit sicut vult, disponens de filiis et uxore secundum suam voluntatem ad modum Ciclopum, id est quarundam gentium barbararum quae legibus non utuntur. Optimum igitur est quod habeatur recta cura de nutritionibus puerorum et virtuosis actionibus civium secundum publicam auctoritatem et quod homo instruatur ut possit hoc idonee operari; sed cum homines negligant hoc in communi, quia scilicet non exhibent ad hoc publicam curam, videtur esse conveniens unicuique privatae personae ut conferat suis filiis et amicis aliquid ad hoc quod sint virtuosi, vel, si non potest conferre, quod saltem eligat ea per quae hoc possit fieri. Quod quidem maxime videtur posse fieri, secundum praedicta, si aliquis fiat legispositivus, id est si acquirat idoneitatem qua possit condere rectas leges; et sic esse legispositivum principaliter competit publicae personae, secundario tamen competit etiam privatae.

1180 a 34 Deinde cum dicit: *Communes quidem enim* etc., probat propositum per duas rationes. Dicit ergo primo manifestum esse quod communes curae, scilicet quae fiunt per publicas personas quarum est leges condere, fiunt per leges (sic enim videntur de aliquibus curare in quantum super his leges statuunt); bonae autem curae sunt quae fiunt per bonas leges. Nec differt ad propositum utrum hoc fiat per leges scriptas vel non scriptas, vel per leges quibus unus instruatur aut plures, sicut etiam patet in musica et exercitativa et in aliis eruditionibus. Quod non differt quantum ad praesens tempus utrum documentum proferatur cum scripto vel sine scripto: nam scriptura adhibetur ad conservationem memoriae in futurum; similiter etiam non differt utrum in talibus documentum proponatur uni tantum aut pluribus; et ita videtur eiusdem rationis esse quod aliquis paterfamilias instruat filium suum vel paucos domesticos sermone admonitorio sine scriptura et quod aliquis princeps ferat legem scriptam ad ordinandam totam multitudinem civitatis. Sicut enim se habent leges publicae et mores per eas introducti in civitatibus, sic se habent in domibus paterni sermones et mores per eos introducti; haec autem sola differentia est, quod paternus sermo non habet plenarie vim coactivam sicut sermo regius, ut supra dictum est. Consequenter autem ostendit quod quantum ad aliquid hoc magis competit privatae personae quam publicae, ex cognatione et beneficiis scilicet propter quae filii diligunt parentes et de facili oboediunt naturali amicitiae quae est filiorum ad patrem; sic igitur, licet sermo regius magis possit per viam timoris, tamen sermo paternus magis potest per viam amoris, quae quidem via est efficacior in his qui non sunt totaliter male dispositi.

Secundam rationem ponit ibi: *Adhuc autem* etc. 1180 b 7
Et dicit quod disciplina quae est utilis in communi, habet aliquam differentiam circa aliquod parti-

8 legumpositio} legispositio O Ed2 V6 *sec.m.* PWi *obsc.* S F1 20 idonee] ydoneo φ(-P6) P 24 conferat] *post* aliquid Ψ 26 ea *om.* Φ 44 tempus] opus T(-Za *om.* Vt *corr. sec.m.* PSWi)

6 Lin. 1180 a 34. 7 Cap. 14, 1179 b 31 - 1180 a 24. 14-17 Michael Ephesinus, p. 610, 12-15 › f. 237va : «Et vivit unusquisque ut vult et proprium reducens puerum ut vult legum nullam rationem habentem, ut apud Homerum in Odisseia Ciclopes, themisteuon, id est regnans, puerorum et uxoris, id est super pueros et uxorem ; lex enim illis erat propria voluntas» ; Albertus *Lect. f.* 2O3ra . «Unde Homerus irridens quosdam cives dixit quod Cyclopicae, illi cives, themisteuon, id est regimen habuerunt, puerorum, id est filiorum, et uxoris, quia disponunt de eis ut volunt» ; *Comm.* p. 637 b ; *Lexicon verborum graecorum*..., p. 262* «Ciclopice : nomen gentis». - Cf. Aristoteles *Pol.* I 1, 1252 b 22-23. 45'46 Isidorus *Etym. liber* I ni 2 (PL 82, 75 A) : «Usus litterarum repertus propter memoriam rerum» ; cf. ipse Thomas *III* q.42 a.4 arg.i. 58 Cap. 14, 1180 a 18-21.

culare, sicut patet in arte medicinali: quia in universali febricitantibus utilis est abstinentia et quies, ut natura non gravetur per abundantiam cibi et calor non excitetur per motum, sed forte alicui homini febricitanti hoc non expedit, quia abstinentia nimis debilitaret virtutem et forte aliquis febricitans indiget motu ad hoc quod resolvantur grossi humores. Et idem etiam patet in agonistis, quia pugil non utitur eodem modo pugnandi contra unumquemque. Et secundum hoc certius videbitur procedi in operatione uniuscuiusque artis activae, si adhibeatur propria cura circa unumquodque; sic enim unusquisque magis potietur eo quod sibi convenit. Sed tamen optime adhibebitur cura ad aliquid faciendum, si medicus et exercitativus et quilibet alius artifex operativus cognoscat universale, puta quid communiter omnibus conferat, puta omnibus hominibus, vel quid conferat omnibus talibus, puta colericis; et hoc ideo quia scientiae et dicuntur esse et sunt de communibus. Optime ergo curare poterit qui ex scientia universali procedit ad curandum de aliquo particulari, non tamen solum hoc modo potest medicus curare, sed etiam quantum ad curationem alicuius particularis hominis nihil prohibet quod bene curet eum, etiam si nesciat communia, dum tamen propter experientiam consideret diligenter accidentia cuiuscumque particularis hominis, sicut et quidam videntur esse optimi medici sui ipsorum propter hoc quod sunt experti accidentia propria, non tamen sufficiunt ad adiuvandum alios. Quamvis autem aliquis sine scientia universali possit bene operari circa aliquod particulare, nihilominus tamen ille qui vult fieri artifex debet tendere ad cognitionem universalis, ut aliquo modo illud cognoscat, sicut hoc etiam necessarium est ei qui vult esse speculativus, puta geometra vel naturalis; dictum est enim quod scientiae sunt circa haec, scilicet circa universalia. Et ita etiam se habet in his qui curam adhibent < ut > faciant bonos: possibile enim est quod sine arte et scientia qua cognoscitur universale, aliquis possit hunc vel illum hominem facere bonum propter experientiam quam habet de ipso, tamen, si aliquis velit per suam curam aliquos facere meliores sive multos sive paucos, debet tentare ut perveniat ad scientiam universalem eorum per quae quis fit bonus, id est ut fiat legispositivus, id est ut sciat artem qua leges bene ponantur, cum per leges boni fiamus, ut supra habitum est. Quia quod aliquis possit bene disponere quamcumque bonam habitudinem hominis, inducendo ipsam, et oppositam, removendo ipsam, puta sanitatem et aegritudinem, virtutem et malitiam, non est cuiuscumque, sed solum alicuius scientis communia, sicut patet in arte medicinali et in omnibus aliis rebus quibus adhibetur cura et prudentia humana; in omnibus enim oportet quod aliquis non solum cognoscat singularia, sed etiam quod habeat scientiam communium, quia forte occurrent aliqua quae comprehenduntur sub scientia communi, non autem sub cognitione singularium accidentium.

77 indiget motu] *inv.* Ψ(ηοη indiget *pr.m.* motu indiget *sec.m.* S) 78 agonistis] agonisticis Bg3PeP7 O1 T^ F1 V6) 93 potest medicus *inv.* ψ 94 nihil prohibet *Inc.* 38a *pecia* 103 tamen *om.* Ψ 107 haec P10] hoc C'O'P'P3 Bg^rEr^KrPTdVW Ed2 h' *celt.* 108 qui *coni, cum* Bg'ErP' P^Ed2 VeZa *sec.m.* SWi] que Θ 109 ut *coni, cum* P1 P' F'Ed2 V6GZa *sec.m.* AoEr2 Er SWi] *om.* Θ 113 suam curam] *inv.* Er2 TpF'Ed2)

106-108 Lin. 1180 b 15 ; cf. VI 5, 1140 b 31. 118 Cap. 14, 1179 b 31 - 1180 a 24. 119-123 Michael Ephesinus, p. 615» *17-τ9* Θ8› f· 238rb . « Non enim est cuiuscumque disponere, id est iudicare, si bene vel non bene ista vel ista *lex* habet, sed scientis » ; Albertus *Lect.* f. 2O3rb : «... quae *lex* sit *proposita* bene disposita non est cuiuscumque, sed alicuius scientis secundum aliquam disciplinam» ; *Comm.* p. 638 b : «Non enim cuiuscumque est discernere per quam *legem propositam* bene disponi contingit». - Cf. adn. ad Arist. 1180 b 25-26.

1180 b 28 Igitur post hoc intendendum unde vel qualiter legispositivus fiet utique quis. § Vel quemadmodum in aliis a politicis? Particula enim videbatur politicae esse. § Vel non simile videtur in politica et reliquis et scientiis et potentiis? In aliis quidem enim idem videntur et potentias tradentes et operantes ab ipsis·, puta medici, scriptores. Politica autem repromittunt quidem docere Sophistae, agit autem

1181 a 1 ipsorum nullus, sed civiliter conversantes. § Qui videbuntur utique potentia quadam hoc agere et experientia magis quam mente. § Neque enim scribentes neque dicentes de talibus videntur, quamvis melius erat forte quam sermones indicativos et contionativos. Neque rursus politicos facientes suos filios vel aliquos alios amicorum; rationabile autem erat, si quidem poterant: neque enim civitatibus melius nihil relinquerent utique neque sibi ipsis existere eligerent utique magis tali potentia neque utique amicissimis. § Non tamen parvum videtur experientia conferre (non enim utique fierent per politicam consuetudinem magis politici), propter quod desiderantibus de politica scire opus esse videtur experientia. § Sophistarum autem repromittentes valde videntur longe esse a docere. Totaliter enim neque quale quid est neque circa qualia sciunt. § Non enim utique eandem rhetoricae neque deteriorem ponerent. Neque utique existimarent facile esse leges ponere congreganti approbatas legum, eligere enim esse optimas. Quemadmodum neque electionem existentem intellectus et iudicare recte maximum, quemadmodum et in his quae secundum musicam. Experti enim circa singula indicant recte opera, et per quae vel qualiter perficiuntur intelligunt, et qualia qualibus concordant. Inexpertis autem amabile latere vel bene vel male fiat opus, quemadmodum in scriptura. Leges autem politicis operibus assimulantur.

1181 b 1 Qualiter igitur ex his legispositivus fiet utique aliquis vel optimas iudicare? Non enim videntur neque medicativi ex conscriptionibus fieri, quamvis tentent dicere non solum curationes, sed et ut sanentur utique et ut oportet curare singulos dividentes habitus. Haec autem expertis quidem utilia esse videntur, nescientibus autem inutilia. § Forte

33 idem videntur (-detur Rp4) ALRtRp4T *(lin. 37)* : *inv.* Rp1·2'3   1181 a 4 indicativos P1' Rp2'1 *sec.m.* Rn Ba1 T *(lin. 65)* : vindicatives LRtRp1 vindicaturos *pr.m.* iudicaturos *sec.m.* Rp3 *Cf. supra* 1164 b 13 *cum adn.*   14 enim1 ALT *(lin. 95)* . autem RtRp1'2'3 quidem Rp4   15 eandem ALRtRp4 . eadem Rp1'2'3   15 ponerent LRtRp4T *(lin. 100)* . ponent Rp1'2·3   19 et in Rp1'2'3 T *(lin. 128 etiam in)* : in ALRt *om.* Rp4   20-21 intelligunt A(KbI.bMbOb) RtRp1'3 T *(lin. 130)* quae oportet *add.* AfO'O'B1) LRp2·4 *sec.m.* Rp3   22 latere T *(lin. 133)* : non latere ALR   23 scriptura L2RT *(lin. 136)* : scriptiva AL1 (-tura *pr.m.* Sk2 *sec.m.* Et)   1181 b 2 ex ALRtRp4 : *om.* Rpi.2.3   2-3 conscriptionibus L(-Et P13) Rt *(post hoc verbum expl. ex abrupto* Rt) Rp1·2'3 scriptionibus Et P13 scriptoribus Rp4   4 et1 ALT *(lin. 147)* : *om.* Rp   4 ut1 *(etiam sup.* ut2 Sk2) : id est qualiter *Roberti Grosseteste notula in* EtVl2 Sk2

igitur et legum et politiarum congregationes potentibus quidem speculari et indicare quae bene vel contrarium vel qualia qualibus congruunt utiba utique erunt. His autem qui sine habitu talia pertranseunt, indicare quidem bene non utique existit, si non quoniam secundum casum, intelligibiliores autem ad haec forte utique fient. § Relinquentibus igitur prioribus imperscrutabile quod de legispositione, ipsos intendere magis melius forte et totaliter utique de politica, ut ad potentiam quae circa humana philosophia perficiatur. § Primum quidem igitur, si quid secundum partem dictum est bene a progenitoribus, tentemus pertransire. Deinde ex congregatis politiis speculari qualia salvant et corrumpunt civitates et qualia singulas politiarum et propter quas causas hae quidem bene, hae autem contrarium civiliter agunt; consideratis enim his forte utique magis conspiciemus et qualis politia optima et qualiter unaquaeque ordinata et quibus legibus et consuetudinibus utens. Dicamus igitur incipientes.

7 politiarum *Ant. transl.(Ha)* T *(lin.* 158) : politeiarum LRp1·2·3 politicarum Rp4 *Cf. Roberli Grosseteste notula supra in app. font, ad Thomae comm.* VIII c. 10 *lin.* 30 *laud.* 9 congruunt ALRp4T *(lin.* 161) : cognoscunt Rp1·2·3 *(corr. sec.m.* Rp3) 9 qui ALT *(lin.* 162) : quae Rp 10 quidem ALRp2·4 : quam Rp1·3 11 quoniam LRp4 : igitur (=ἄρα) A *Ant. transl.*(Ha) *om.* Rp1·2·3 12 prioribus LRp4T *(lin.* 171) : priorum Rp1·2·3 (priori As1 piorum Ba1) 14 politica. Rp4 *sec.m.* Rp3 T *(lin.* 175) : politeia LRp1·2·3 17 Deinde LRp4T *(lin.* 185) : Demum Rp1·2·3 20 enim ARp1·2·3 : igitur LRp4

1180 b 28 *Igitur post hoc intendendum* etc. Postquam Philosophus ostendit quod necessarium est homini quod fiat legispositivus, hic inquirit qualiter aliquis legispositivus fieri possit. Et primo dicit de quo est intentio, concludens ex praemissis quod, cum ostensum sit expedire homini quod fiat legispositivus, oportet post praedicta intendere unde aliquis fiat legispositivus, utrum scilicet ex consuetudine vel ex doctrina, et qualiter per hunc vel per istum modum.

1180 b 29 Secundo ibi: *Vel quemadmodum* etc., exequitur propositum. Et primo ostendit quod ea quibus priores utebantur non sufficiebant ad hoc quod aliquis fieret legispositivus; secundo concludit hoc sibi tractandum esse, ibi: *Relinquentibus igitur* etc. Circa primum duo facit: primo ostendit qualiter oporteret aliquem fieri legispositivum; secundo ostendit hoc non observari, ibi: *Vel non simile videtur* etc. Dicit ergo primo quod videtur esse conveniens quod inde et taliter aliquis fiat legispositivus sicut accidit in aliis operativis scientiis quae sunt praeter politicam. Nec est inconveniens si, dum intendo de legispositiva, loquor de politica, quia, ut in VI dictum est, legispositiva est quaedam pars politicae prudentiae; est enim legispositiva quaedam architectonica politica.

1180 b 31 Deinde cum dicit: *Vel non simile* etc., ostendit hoc non observari quod videtur conveniens, propter diversitatem eorum qui se intromittunt de legispositiva. Et primo proponit eorum diversitatem; secundo ostendit eorum insufficientiam, ibi: *Qui videbuntur utique* etc. Dicit ergo primo quod, quamvis rationabile videretur quod similiter esset in hoc sicut in aliis, tamen non videtur simile observari circa politicam et circa alias artes operativas, quae dicuntur scientiae quantum ad id quod habent cognitionis, potentiae vero in quantum sunt operationis principia. In aliis enim artibus operativis idem videntur esse qui tradunt huiusmodi artes, scilicet

i hoc Ed2] hec OP1 ErW F3 *om.* V h' *cett. Cf. infra lin.* 7 praedicta; *sed cf. Arist.* 1180 b 28; *supra* c. 14 *lin.* 13 *cum adn.* 3 aliquis *om,* Φ 9 istum] hunc Er2 illum ψ(-3) i8-2i quod... inconveniens] *hom.om.* Φ *(add. ex* Ψ Hr Bg2Wo Wr *dei. sec.m.* PS) 18 inde F4Ed2 Hr] iudei PS Wr *obsc. pr.m.* uideatur *sec.m.* Wi uideamus V6G *om.* Za Bg2Wo 19 et PS F'Ed2 V8 Hr Wr] *om.* Za Bg2Wo *obsc. pr.m. om. sec.m.* Wi ig taliter PS F4Ed2 Hr Bg2Wo Wr] qualiter V6G *sec.m.* Wi totaliter Za 20 praeter *coni, cum* V6GZa Hr] propter PSWi F'Ed2 Bg2Wo Wr *Sed cf. Arist.* 1180 b 30 *nec non Alberti loci in app. fontium adlati* 37 In] Pro Φ

6 Cap. 15, 1180 a 34 - b 28. 14 Lin. 1181 b 12. 17 Lin. 1180 b 31. 17-20 Albertus *Lect.* f. 204vb : «Primo ponit quandam falsam solutionem quorundam sub interrogatione dicentium quod, sicut *in aliis scientiis a politicis* sufficit ad hoc quod aliquis habeat habitum ut addiscat conclusiones et principia illius artis, ita etiam est in legispositiva» ; *Comm.* p. 639 a «Quaeramus autem utrum hoc contingere possit quemadmodum *in aliis artibus a politica differentibus*». - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 615, 34 - 616, 2 ; O8, f. 2391b : «Et hoc induxit dicens quoniam quemadmodum in aliis, sic habebit et in legispositiva ut enim grammatici et medici et musici fimus a scientibus, sic et legispositivi erimus utique a politicis». 22 Cap. 7, 1141 b 24-25. 30 Lin. 1181 a 1.

docendo eas, et qui operantur secundum ipsas, sicut medici et medicinam docent et secundum medicinam operantur, et eadem ratio est de scriptoribus et quibuscumque aliis secundum artem operantibus. Sed circa politicam aliter esse videtur: quidam enim, scilicet Sophistae, profitentur se docere legispositivam, cum tamen nullus eorum secundum eam agat; sed quidam alii videntur ea uti, illi scilicet qui civiliter conversantur.

1181 a 1 Deinde cum dicit: *Qui videbuntur utique* etc., ostendit insufficientiam utrorumque. Et primo civiliter conversantium; secundo Sophistarum, ibi: *Sophistarum autem* etc. Circa primum tria facit. Primo proponit quod intendit de defectu civiliter conversantium, quia scilicet opera civilia quae exercent magis videntur facere ex quadam potentia, id est ex quodam habitu per consuetudinem acquisito, et ex quadam experientia, quam ex mente, id est intellectu vel scientia.

1181 a 3 Secundo ibi: *Neque enim scribentes* etc., probat propositum per duo signa. Quorum primum est quod illi qui agunt secundum scientiam possunt tradere scripto vel verbo rationes eorum quae agunt, illi autem qui civiliter conversantur non videntur neque scripto neque verbo aliquid tradere circa politicam, quamvis hoc esset multo melius scribere quam sermones iudicativos, secundum quos scilicet aliqui instruuntur per quasdam leges positas qualiter debeant iudicare, et contionativos, per quos scilicet aliqui instruuntur contionari secundum rhetoricam. Secundum signum est quia illi qui operantur secundum scientiam possunt facere alios operatores instruendo eos, huiusmodi autem homines qui politice conversantur non faciunt politicos neque filios suos neque aliquos amicorum suorum; et tamen rationabile est quod facerent, si possent: nihil enim melius possent praestare suis civitatibus quod relinqueretur post eos quam si facerent aliquos esse bonos politicos; similiter etiam nihil esset magis eligibile quantum ad ipsos quam habere potentiam faciendi alios esse politicos neque etiam amicissimis suis possent aliquid utilius conferre.

1181 a 9 Tertio ibi: *Non tamen parvum* etc., excludit errorem. Posset enim aliquis ex praemissis existimare quod experientia conversationis civilis esset inutilis. Sed ipse dicit quod, quamvis non sufficiat, non tamen parvum aliquid confert ad hoc quod homo fiat politicus (alioquin non fierent aliqui magis politici per consuetudinem politicae vitae), et his qui desiderant scire aliquid de politica videtur esse necessaria experientia vitae politicae.

Deinde cum dicit: *Sophistarum autem* etc., osten- 1181 a 12
dit defectum quem patiuntur Sophistae. Et circa hoc tria facit. Primo proponit quod intendit. Et dicit quod Sophistae qui promittunt se docere politicam videntur valde longe esse ab hoc quod doceant. Videntur enim totaliter ignorare et qualis scientia sit politica et circa qualia consistat.

Secundo ibi: *Non enim utique* etc., ostendit pro- 1181 a 14
positum per signa. Et primo quantum ad hoc quod dixerat eos nescire quale quid est. Si enim hoc scirent, non ponerent quod politica esset eadem cum rhetorica vel potius peior quam rhetorica: rhetorica enim potest persuadere tam circa laudes et vituperia alicuius personae quam in consiliis quam etiam in iudiciis, secundum triplex genus causae, demonstrativum, deliberativum et iudiciale; sed secundum istos politica persuasiva est solum in iudiciis, reputant enim illos esse bonos politicos qui sciunt inducere leges ad aliquod iudicium. Secundum signum ponit quantum ad hoc quod dixerat eos nescire circa qualia sit politica. Si enim hoc scirent non existimarent quod facile esset ponere leges secundum legispositivam, quae est principalis pars politicae, per hoc scilicet quod ad ponendum leges sufficit quod aliquis congreget diversas leges approbatas et eligat optimas earum et illas instituat. In quo quidem quantum ad duo peccant. Uno modo quantum ad hoc quod ponunt quod congregare leges et eligere optimas earum sit sufficiens ad hoc quod fiat legispositivus, cum per legispositivam aliquis non solum debeat iudicare de inventis legibus, sed etiam novas adinvenire, ad similitudinem aliarum artium operativarum; medicus enim non solum habet iudicium de remediis adinventis ad sanandum, sed etiam nova remedia adinvenire potest. Alio modo quem tangit primo praetermisso, quia hoc non est facile quod aliquis eligat optimas leges, sicut electione non pertinente ad solum intellectum et iudicio recto existente quodam maximo, sicut patet etiam in musica. Illi enim qui sunt experti circa singula habent rectum iudicium de operibus et intelligunt per quas vias et qualiter huiusmodi opera perfici possint et qualia opera qualibus personis vel negotiis concor-

43 aliter esse videtur] alii esse videntur Ψ 45 cum tamen *coni, cum* Wi V6Za *sec.m.* P10 S] tamen cum causa Φ(-P6P7) tamen cum PeP' T(-Wi VeZa) *sec.m.* BxEr2 (tamen cum tamen ©? *Veri simile est Thornam primo scripsisse* tamen *postea* cum tamen, *sed primum* tamen *delere oblitum esse)* 63 aliquid] quid Of-P1) *sec.m.* P 67 scilicet *coni, cum sec.m.* P3 S] si Φ (*om.* AoBx) (66-68 per... instruuntur *hom.om.* T *add. sec.m.* S) 90 Sophistarum *coni, cum* BxOP1 KrP'V3 Za *sec.m.* Bg1 S] Sophisticarum © (*obsc.* Ve *om. pr.m.* Bg1 *hom.om.* Ed2) 92 hoc] etiam *add.* Φ(-Bg1ErP6) 131 possint] possent Φ'i-AoABσOPΨ^2) possunt Ψ

51 Lin. 1181 a 12. 99 Lin. 1181 a 13-14. 104-105 Cf. supra I c. 18 lin. 138-142 cum adn. 109 Lin. 1181 a 13-14.

dent. Sed rationabile est quod inexpertos lateat utrum bene vel male fiat opus secundum quod inveniunt traditum in scriptura; latet enim eos applicatio eius quod in scriptura inveniunt ad opus. Leges autem instituendae assimulantur operibus politicis (instituuntur enim quasi regulae politicorum operum), unde illi qui nesciunt qualia sunt opera convenientia non possunt scire quales sunt leges convenientes. Sic igitur ex legibus congregatis non potest aliquis fieri legispositivus vel indicare quales leges sint optimae, nisi habeat experientiam. Sicut etiam non videtur homines posse fieri bene medicantes per sola scripta remedia, quamvis illi qui tradunt in scriptis illa remedia conentur ponere non solum curas, sed etiam modos sanandi et qualiter oporteat distribuere remedia ad singulas habitudines hominum. Sed tamen omnia haec videntur esse utilia solis expertis, illis autem qui nesciunt singularia propter inexperientiam videntur esse inutilia.

1181 b 6 Tertio ibi: *Forte igitur* etc., concludit ex praemissis exclusionem cuiusdam erroris quo aliquis posset opinari quod congregatio legum scriptarum esset omnino inutile. Et dicit quod, sicut dictum est se habere circa remedia medicinalia conscripta, ita etiam se habet in proposito, scilicet quod congregare leges et politias, id est ordinationes civitatum diversarum, utile est illis qui propter consuetudinem possunt considerare et iudicare quae opera vel leges bene vel male se habeant et qualia qualibus congruant. Sed illi qui non habent habitum per consuetudinem acquisitum et volunt tales conscriptiones pertransire non possunt de talibus bene iudicare nisi casualiter; fiunt tamen magis dispositi ad intelligendum talia per hoc quod transcurrunt leges et politias conscriptas.

1181 b 12 Deinde cum dicit: *Relinquentibus igitur* etc., promittit se docturum qualiter aliquis fiat legispositivus. Et primo ostendit hoc sibi imminere. Et dicit quod ex quo priores, id est sapientes qui ante ipsum fuerunt, reliquerunt non bene perscrutatum illud quod pertinet ad legispositionem, melius est quod nos ipsi intendamus ad tractandum de legispositione et universaliter de tota politica, cuius pars est legispositiva, ut sic perficiamus philosophicam doctrinam ad potentiam, id est scientiam operativam, quae est circa humana, quam secundum hoc ultimo tradidisse videtur.

1181 b 15 Secundo ibi: *Primum quidem igitur* etc., ostendit quo ordine hoc executurus sit. Et dicit quod primo tentabit pertranseunter tangere si quid in parte bene dictum est circa politicam a progenitoribus, id est a prioribus sapientibus, quod faciet in II Politicae. Deinde ex diversis politiis considerabit quales politiae salvant civitates, scilicet politiae rectae, quae sunt regnum, aristocratia et politia, et quales corrumpunt, scilicet perversae politiae, quae sunt tyrannis, oligarchia et democratia; et iterum considerandum est qualia conservent vel corrumpunt singulas politias et propter quas causas quaedam civitates bene agunt civiliter, quaedam autem male; et hoc determinabit a III libro Politicae usque ad VII, ubi post praedicta considerata incipit conspicere qualis sit optima politia et qualiter debeat esse ordinata et quibus legibus et consuetudinibus utatur. Sed ante omnia haec ponit quaedam principia politicae, in libro I, a quibus dicit se incepturum. Quod quidem est continuatio ad librum Politicae et terminatio sententiae totius libri Ethicorum.

133 inexpertos] inexpertes Θ(-Bg4P7 inexpartes V2) 143 leges *om.* Φ 146 scriptis] scripturis Θ(scriptura P7 *corr. sec.m.* Ao *hom.om.* Pd) *sec.m.* S (*hom.om.* V6) 153 aliquis] aliqui Ψ (-Ed2 Za *deest* Wi) 153-154 posset *coni, cum* Φ3 Bg2Wo C C3Lo M Mc Sa] possit Φ1 Φ2 Ed2 Za possunt T(-Ed2 Za *deest* Wi) 154 scriptarum *coni, cum* P7 Ed2 Za *sec.m.* V10 PS F1] scripturarum Θ (*om.* V *deest* Wi) 156 medicinalia] medicabilia T(-V6 *deest* Wi) 158 politias] politicas P10 Φ2 Ψ(*deest* Wi) 190 conservent] conservant MP4P9 V6Za 190 corrumpunt] corrumpant P7Pd Bg2Wo Tu V11 BbBdWa corrumpent V4 Lol Wr

133-136 Aliter et recte (cf. adn. ad Arist. 1181 a 22) Michael Ephesinus, p. 618, 9-10 ; O8, f. 239va « Inexpertis autem inartificiosis facere quidem vel agere opus impossibile ; amabile autem ipsis *cognoscere* si bene vel non bene operatum est » ; Albertus *Lect.* f. 205ra « Sed amabile, quasi conveniens, est ut etiam inexperti *sciant* eligere opus malum a bono, sicut in scriptura etiam qui nesciunt scribere sciunt dicere : 'Haec littera est pulcra et haec turpis' ... » ; *Comm.* p. 640 b : « Inexpertis autem... satis amabile est et sufficit *non latere* eos utrum bene vel male fiat opus». 155 Lin. 1181 b 2-6. 173-179 Albertus *Lect.* f. 205rb «Vel ut tota philosophia perficiatur ad potentiam quae est circa humana, id est ad doctrinam humanorum, quia haec est ultima pars philosophiae et completa ea completur tota philosophia ». - Aliter et recte Michael Ephesinus, p. 619, 22-23 O8, f. 239vb : «... ut, quantum in mea potentia, ait, perficiatur humana et practica philosophia» ; Albertus *Lect.* f. 205rb : «... melius forte est nobis ipsis magis quam aliis intendere ad legispositionem et de tota politica ut philosophia quae est circa humana perficiatur ad potentiam, id est secundum potentiam nostram».

INDICES

Omnia in his indicibus colliguntur quae in Praefatione, in editione textuum sive Aristotelis sive Thomae, et in adnotationibus scripta inveniuntur, exceptis tamen quae in Indice operum reposita sunt.

Numeri cum asterisco superposito paginas Praefationis indicant; numeri vero compositi ad libros, capitula, lineas capitulorum Thomae referunt (velut I 12, 188-192, legendum: lib. I, cap. 12, lin. 188-192), vel ad libros et capitula Thomae et ad lineas textus Aristotelis in capitulo Thomae expositi (velut III 15, 1115 b 20, legendum: lib. III, cap. 15, lin. 1115 b 20 textus Aristotelis in cap. 15 expositi; lineae autem textus Aristotelis sunt lineae editionis Bekkerianae, quae in marginibus huius editionis notantur, velut 1115 b 20, legendum: linea 20 columnae b paginae 1115 editionis Bekkerianae, prout in margine huius editionis notatur). Si ad eundem librum vel capitulum plus quam semel refertur, numerus libri vel capituli non iteratur (velut III 8, 113; 123; 127; etc., legendum: lib. III, cap. 8, lin. 113; lib. III, cap. 8, lin. 123; lib. III, cap. 8, lin. 127; etc.). Numeri recti semper textum, numeri vero inclinati adnotationes indicant.

Editorum nomina, cum in Bibliographia facile reperiri possint, in indicibus omittuntur. Excluduntur etiam variae lectiones Aristotelis cuiuscumque codicis, editionis vel translationis; non tamen illae variae lectiones quae in aliorum scriptorum operibus notantur.

CODICES ADLEGATI

Uncis quadratis [ ] inclusimus sigla codicum in editione usurpatorum.

Codices deperditi

LOCI SACRAE SCRIPTURAE

Vetus Testamentum

Novum Testamentum

INDEX NOMINUM, AUCTORUM ET OPERUM

SIGNA ET NOTAE

Una atque eadem nota pro omnibus verbi formis valet; velut adn. pro « adnotatio », nec non pro « adnotatione », « adnotationes », etc.; hab. pro « habet », « habent », etc.

< >	verba probabiliter supplenda includunt
[ ]	verba probabiliter delenda includunt
	partem lemmatis inter extrema verba non positam significat
j	In apparatu Thomae (qui est apparatus negativus), signum] indicat verba lemmatis omnes codices habere, praeter eos qui post signum adlegantur
:	In apparatu Aristotelis (qui est positivus), separat lectionem in textu insertam et testes eius, ab aliis lectionibus et earum testibus
	locum tenet partis (initii vel finis) lemmatis quae non iteratur
—	siglo vel siglorum seriei praepositum, significat codices notatos lectionis de qua agitur testes non esse
!	sic
?	fortasse
a.	articulus
add.	addit, addunt
adn.	adnotatio
adn. erit.	adnotatio in apparatu critico posita
al.	alias, aliter
al. man.	alia manus
Aid.	Operum Aristotelis editio princeps Aldina
Ant.transi.	Antiquior translatio
arg.	argumentum
c., Cap.	capitulum
ca.	casus (ca. no.: casus nominativus; ca. ge.: casus genitivus; ca. dat. casus dativus; ca. ab.: casus ablativus).
cancell.	cancellat, cancellavit
cett.	ceteri
cf.	conferatur
chart.	chartaceus
cod., codd.	codex, codices
coi.	columna
comm.	commentarium
coni.	coniecimus
corr.	correxit, correctum
d.	distinctio
dei.	delevit
ed.	editio, edidit
eras.	erasit, erasum
etc.	et cetera
Eth.	Ethica
ex.	exeunte
exp.	expungit
expl.	explicit
f.	folium
fasc.	fasciculus
G. L.	Grammatici latini
hab.	habet
hom.	homoeoteleuton
ibid.	ibidem
id.	idem
in.	ineunte
inc.	incipit
ins.	inseruit
interp.	interpungit
inv.	invertit
lac.	lacuna
lect.	lectio
leg., legend,	legendum
lib.	liber
lin.	linea
litt.	littera
loc. laud.	loco laudato
loc. parall.	loci paralleli
marg.	margine (marg. ext. margine exteriore; marg. inf.: margine inferiore; marg. int.: margine interiore; marg. sup.: margine superiore)
med.	medium
membr.	membranaceus
ms.	codex manu scriptus
mss.	codices manu scripti
n.	numerus
negl.	neglegentia
obsc.	obscurus
om.	omittit, omittunt
op. laud.	opere laudato
P.	pars
p.	pagina
P. G.	Patrologia graeca
P. L.	Patrologia latina
ponend.	ponendum
Praef.	praefatio
praem.	praemittit, praemittunt
pr.m.	prior vel prima manus
prol.	prologus
prop.	propositio
q.	quaestio
qla	quaestiuncula
ras.	rasura
rec. it.	recensio italiana
rec. m.	recentior manus
rec. par.	recensio parisiaca
rect.	rectius
rep.	repetit
resp.	responsio
rest.	restituit
saec.	saeculum
s.c.	sed contra
scii.	scilicet
scrips.	scripsimus
sec.	secundum
seel.	seclusimus
sec.m.	secunda manus
seq.	sequens
sol.	solutio
spat. vac.	spatium vacuum
sup.	super, supra
suppi.	supplevimus
s. v.	sub verbo
t.	tomus
tr.	tractatus
transi.	translatio
transp.	transponit
transt.	transtulit
ult.	ultimo
un.	unicus
v.	verbum
var. lect.	varia lectio
virg.	virgula
vol.	volumen

INDEX OPERUM

quae in Praefatione et adnotationibus summatim laudata sunt

Aero (Pseudo). Pseudacronis Scholia in Horatium vetustiora, recensuit Otto Keller. 2 vol., Leipzig 1902-1904.

Adam de Bocfeld, Sententia super De anima, *ms.* Oxford, Bodleian Library Canon. Mise. lat. 322.

— Sententia super De somno et vigilia. Inter opera s. Thomae de Aquino, editio Romana seu Piana, t. 3, In eos qui Parva naturalia Aristotelis dicuntur libros expositio, ff. 28v - 34η Romae 1570.

— Sententia super secundum Metaphysicae. Edidit A. Maurer, Adam of Buckfield, Sententia super secundum Metaphysicae, *in* Nine Medieval Thinkers [Pontifical Institute of Medieval Studies. Studies and Texts, 1], pp. 99-244. Toronto 1955.

Aegidius Romanus. Aegidii Columnae Romani...De regimine principum libri III, per Fr. Hieronymum Samaritanium...summa diligentia nuper recogniti. Romae 1607.

Aeschylus, Supplices, *in* Eschyle, T. 1, Les suppliantes, les Perses, les sept contre Thèbes, Prométhée enchaîné. Texte établi et traduit par Paul Mazon. [Collection des Universités de France]. Paris 1920.

Alanus de Insulis, Liber in distinctionibus dictionum theologicalium. PL 210, 685-1012.

— De virtutibus et de vitiis et de donis Spiritus Sancti, *in* O. Lottin, Psychologie et morale, t. VI, pp. 45-92. Gembloux i960.

Albertus Castellanus Venetus, Brevis et compendiosa cronica Ordinis Praedicatorum, *in* R. Creytens, Les écrivains dominicains dans la chronique d'Albert de Castello, pp. 260-296.

Albertus S., Lectura. - Plerumque ad solum codicem Vat. lat. 722 remittimus; textum autem semper cum codice Cambridge Gonv. and Caius 510 (388) contulimus atque, quantum fieri potuit, emendare temptavimus.

— Comm. == B. Alberti..., A. Borgnet, Ethicorum Libri X.

— B. Alberti Magni...Opera omnia ex editione Lugdunensi religiose castigata...cura ac labore Augusti Borgnet. 38 vol., Parisiis 1890-1899.
  Libri VIII Topicorum, vol. 2, pp. 233-524. Parisiis 1890.
  Libri II De sophisticis elenchis, vol. 2, pp. 525-713. Parisiis 1890.
  Libri IV De caelo et mundo, vol. 4, pp. 1-343. Parisiis 1890.
  Ethicorum libri X, vol. 7. Parisiis 1891.
  Politicorum libri VIII, vol. 8. Parisiis 1891.
  Super Dionysium De caelesti Hierarchia, vol. 14, pp. 1-451. Parisiis 1892.
  Commentaria in II Sententiarum, vol. 27. Parisiis 1894.
  Commentaria in III Sententiarum, vol. 28. Parisiis 1894.
  Commentaria in IV Sententiarum, vol. 29-30. Parisiis 1894.
  Summa de creaturis, vol. 34-35. Parisiis 1895-1896.

— Alberti Magni...Opera omnia ad fidem codicum manuscriptorum edenda, apparatu critico notis prolegomenis indicibus instruenda curavit institutum Alberti Magni Coloniense Bernardo Geyer praeside. Monasterii Westfalorum 1951 et sqq.
  Quaestiones super De animalibus, primum edidit Ephrem Filthaut, vol. 12, pp. 77-321. Monasterii Westfalorum 1955.
  Metaphysica, libros quinque priores, edidit Bernhardus Geyer, vol. 16, pars 1. Monasterii Westfalorum i960.
  Postilla super Isaiam, primum edidit Ferdinandus Siepmann, vol. 19. Monasterii Westfalorum 1952.
  De bono, primum ediderunt Henricus Kühle, Carolus Feckes, Bernhardus Geyer, Wilhelmus Kübel, vol. 28. Monasterii Westfalorum 1951.

— De animalibus libri XXVI, edidit Hermann Stadler [Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen, Bd. XV-XVI]. Münster 1916-1921.

Alce V., O.P. et D'Amato, A., O.P., La biblioteca di s. Domenico in Bologna. [Collana di monografie delle biblioteche d'Italia, V]. Firenze 1961.

Alexander de Hales, Quaestiones disputatae 'Antequam esset Frater'...cura et studio PP. Collegii S. Bonaventuiae, 3 Vol. [Bibliotheca Franciscana scholastica medii aevi, XIX-XXI]. Quaracchi, Florentiae i960.

— Glossa in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi... studio et cura PP. Collegii s. Bonaventurae, 4 vol. [Bibliotheca Franciscana scholastica medii aevi, XII-XV]. Quaracchi, Florentiae 1951-1957.

Alfredus de Sareshel, De motu cordis, *in* Baeumker Cl., Des Alfred von Sareshel (Alfredus Anglicus) Schrift De motu cordis. Zum ersten Male vollstândig herausgegeben und mit kritischen und erklarenden Anmerkungen versehen. [Beitrâge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen, Bd. XXIII, H. 1-2]. Münster 1923.

Ambrosius, Hexaemeron libri sex. PL 14, 131-288.

— De officiis ministrorum libri tres. PL 16, 25-194.

— De excessu fratris sui Satyri libri duo. PL 16, 1345-1414.

Andronicus (Pseudo), De laudabilibus bonis, *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 7695 A. Cuius verba graeca inveniuntur apud Schuchhardt K., Andronici Rhodii qui fertur libelli περὶ παθῶν pars altera, De virtutibus et vitiis. Darmstadiae 1883.

— De passionibus, *in* Tropia L., La versione latina medievale del περὶ παθῶν dello Pseudoandronico, *in* Aevum 26 [1952], pp. 97-112.

Anonymus commentator graecus Antiquior, In Ethicorum Nicomacheorum libros II-V quae supersunt commentaria a Roberto Grosseteste translata; et Recentior, In Ethicorum Nicomacheorum librum VII. Ad codicem O8 (Oxfoid All Souls College 84) remittimus; textum autem semper cum codicibus Ll (cf. Praef., pp. 2O4*-2Oc*) contulimus et emendare temptavimus. Pro verbis vero graecis, cf. Eustratii et Michaelis et anonyma in Ethica Nicomachea commentaria, edidit Gustavus Heylbut. [Commentaria in Aristotelem graeca, vol. XX]. Berolini 1892.

Antonius Senensis Lusitanus, Bibliotheca Ordinis fratrum Praedicatorum. Parisiis 1585.

Apuleus, Metamorphoseon, *in* Apulée, Les Métamorphoses. Texte établi par D.S. Robertson et traduit par Paul Valette, 3 vol. [Collection des Universités de France]. Paris, 1940-1945.

Aristoteles Graece. Ex recensione Immanuelis Bekkeri edidit Academia Borussica. Berolini 1831.

— Aristotelis Opera omnia graece cum aliis tractatibus. 5 vol. Venezia, Aldo Manuzio 1495-1498. (Operum Aristotelis editio princeps Aldina).

— Aristotelis...Opera quaecumque impressa hactenus extiterunt omnia, denuo iam collatione vetustissimorum exemplarium...Basileae 1550. (Operum editio Basiliensis tertia).

— Faber Stapulensis (Jacques Lefèvre d'Etaples), Decem librorum moralium Aristotelis tres conversiones, prima Argyropili Byzantii, secunda Leonardi Aretini, tertia antiqua per capita et numeros conciliate, communi familiarique commentario ad Argyropilum adiecto. Parisiis 1497.

— Oberti Giphanii (Hubert van Giffen)...Commentarij in decem libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum. Francofurti 1608.

— Aristotelis Stagiritae De Moribus ad Nicomachum Libri decem. In quibus Latina Graecis, Dionysio Lambino interprete, eregionè respondent... necnon Annotationibus Lambini, novisque Zuinggeri Scholijs illustrantur. Opera et studio Theodori Zuinggeri Basiliensis...Basileae 1566.

— Aristotelis Ethica Nicomachea edidit et commentario continuo instruxit G. Ramsauer Oldenburgensis. Adiecta est Francisci Susemihlii ad editorem epistola critica. Lipsiae 1878.

— Riley L.W., Aristotle. Texts and Commentaries to 1700 in the University of Pennsylvania Library. A Catalogue. Philadelphia 1961.

— Spengel L., Aristotelische Studien. I, Nicomachische Ethik. [Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-philolog. Klasse, X, pp. 169-220]. 1964.

— Aristotelis Ethica Nicomachea recognovit Franciscus Susemihl. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1880 et 1887.

— Aristotelis opera quae extant. Addita nonnusquam ob argumenti similitudinem quaedam Theophrasti, Alexandri, Cassii, Sotionis, Athenaei... Initio praemissa quaedam de Aristotelis vita et scriptis...Opera et studio Friderici Sylburgii. Francofurdi 1584-1587.

Lipsiae 1867; et *ms.* Toledo Biblioteca del Cabildo 47.10. Transi. Hermanni Alemanni, *ms.* Paris, Bibliothèque nationale lat. 16673.

Aspasius, In Ethicorum Nicomacheorum librum VIII commentaria a Roberto Grosseteste translata. - Ad codicem O8 (Oxford All Souls College 84) remittimus; textum autem semper cum codicibus Ll (cf. Praef., pp. 204*-205*) contulimus et emendare temptavimus. Pro verbis vero graecis, cf. Aspasii in Ethica Nicomachea quae supersunt commentaria, edidit Gustavus Heylbut. [Commentaria in Aristotelem graeca, XIX 1]. Berolini 1889.

Asper grammaticus, Ars, *in* Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii, Vol. V, Artium scriptores minores, ex recensione Henrici Keilii, pp. 547-554. Lipsiae 1868.

Aubert J.M., Le droit romain dans l'œuvre de saint Thomas. Préface de G. Le Bras. [Bibliothèque thomiste, XXX]. Paris 1955.

Augustinus. — Ob commoditatem legentium ad Patrologiam latinam retulimus, Augustini tamen verba ad Corporis Vindobonensis criticas editiones contulimus.

— Retractationum libri. PL 32, 583-656.

— Confessionum libri tredecim, PL 32, 659-868.

— Soliloquiorum libri duo. PL 32, 869-904.

— De libero arbitrio libri III, PL 32, 1221-1310.

— Epistolae. PL 33.

— De doctrina Christiana libri IV. PL 34, 15-122.

— De vera religione liber unus. PL 34, 121-172.

— De Genesi ad litteram libri XII. PL 34, 245-486.

— De consensu Evangelistarum libri IV. PL 34, 1041-1230.

— De sermone Domini in monte secundum Matthaeum libri II. PL 34, 1229-1308.

— In loannis Evangelium tractatus centum viginti et quatuor. PL 35, 1379-1976.

— In Epistolam loannis ad Parthos tractatus decem. PL 35, 1977-2062.

— Enarrationes in Psalmos. PL 36 et 37.

— Sermo 273. PL 38, 1247-1252.

— De diversis quaestionibus octoginta tribus liber unus. PL 40, 11-100.

— Enchiridion ad Laurentium. PL 40, 231-290.

— De agone christiano liber unus. PL 40, 289-310.

— De mendacio liber unus. PL 40, 487-518.

— De civitate Dei libri XXI. PL 41, 13-804.

— De natura boni contra Manichaeos liber unus. PL 42, 551-572.

— De Trinitate libri XV. PL 42, 819-1098.

— Contra secundam luliani responsionem imperfectum opus, sex libros complectens. PL 45, 1049-1608.

Averroes, Tertium volumen. Aristotelis Stagiritae libri Moralem totam Philosophiam complectentes, cum Averrois Cordubensis in Moralia Nicomachia expositione. Venetiis 1562; et *ms.* Saint-Omer Bibliothèque municipale 623.

— Octavum volumen. Aristotelis Metaphysicorum libri XIII, cum Averrois Cordubensis in eosdem commentariis et epitome. Venetiis 1562.

— Commentarium magnum in Aristotelis De anima libros, *in* Crawford F.S., Averrois Cordubensis commentarium magnum in Aristotelis De anima libros. [Corpus commentariorum Averrois in Aristotelem, Versiones latinae, VI 1]. Cambridge Mass. 1953.

Avicenna, De anima qui sextus naturalium dicitur, *in* Avicenne perhypatetici philosophi ac medicorum facile opera in lucem redacta ac nuper quantum ars niti potuit per canonicos emendata, ff. ira-28vb, Venetiis 1508.

— De animalibus, *ibid.* ff. 29ra-6qrb.

— Metaphysica, *ibid.* De philosophia prima, ff. yora-ioqvb.

— Avicennae liber Canonis de medicinis cordialibus et cantica. Iam olim quidem a Gerardo Cremonensi ex arabico sermone in latinum conversa... Venetiis 1555.

Bailey C., Epicurus. The Extant Remains. With Short Critical Apparatus, Translation and Notes. Oxford 1926.

Bale, J., Scriptorum illustrium Maioris Brytannie quam nunc Angliam et Scotiam vocant catalogus. Editio altera, 2 vol. Basileae 1557-1557.

Balic Ch., Les anciens manuscrits de la bibliothèque métropolitaine de Zagreb, *in* Studia Mediaevalia in honorem A.R.P. Raymundi Josephi Martin, pp. 437-474. Brugis Flandrorum 1948.

Baron Dr. H., Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe, herausgegeben und erlâutert von Dr. Hans Baron. [Verôffentlichungen der Forschungsinstitute an der Universitât Leipzig. Institut für Kultur und Universalgeschichte. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, herausgegeben von Walter Goetz, I. Band]. Leipzig 1928.

Bartholomaeus de Capua, Index operum s. Thomae, *in* Fontes vitae s. Thomae Aquinatis, notis historicis et criticis illustrati curis et labore D. Prümmer O.P. et M.H. Laurent O.P., pp. 387-389. Tolosae s.a.

Basilius, Eustathii in Hexaemeron s. Basilii latina metaphrasis. PL 30, 869-968.

Bataillon L., Adam of Bocfeld. Further Manuscripts, *in* Mediaevalia et Humanistica 13 [i960], pp. 35-39.

Baxter J.H. et Johnson C., Medieval Latin Word-list from British and Irish Sources, with the Assistance of Phyllis Abrahams. Oxford 1934.

Berardelli M.-D., Codicum omnium latinorum et italicorum qui manuscripti in Bibliotheca SS. Johannis et Pauli Venetiarum apud PP. Praedicatores asservantur catalogus, *in* Nuova raccolta d'opuscoli scientific! e filologici, t. XXXII, XXXIII, XXXV, XXXVII-XL. Venezia 1778-1784.

Bernardus, De consideratione libri quinque ad Eugenium tertium. PL 182, 727-808.

Bernardus Papiensis, Summa decretalium ad librorum manuscriptorum fidem cum aliis eiusdem scriptoris anecdotis, edidit Ern. Ad. Theod. Laspeyres. Ratisbonae i860.

Blaise A., Dictionnaire Latin-Français des auteurs chétiens. Strasbourg 1954. (2a ed., Turnhout 1962).

Bock F., Der Este-Prozess von 1321, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 7 [1937], pp. 41-m.

Boethius, De consolatione philosophiae libri V. PL 63, 547-862.

— De arithmetica libri duo. PL 63, 1079-1168.

— In Categorias Aristotelis libri quatuor. PL 64, 159-294.

— De syllogismo hypothetico libri duo. PL 64, 831-876.

— De differentiis topicis libri quatuor. PL 64, 1173-1216.

— De Trinitate Christianae religionis, *in* Sancti Thomae de Aquino Expositio super librum Boethii De Trinitate ad fidem codicis autographi nec non ceterorum codicum manuscriptorum recensuit Bruno Decker. Editio altera. [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters herausgegeben von D. Dr. Josef Koch, Band IV]. Leiden 1959.

Boethius (Pseudo), De disciplina scholarium. PL 64, 1223-1238.

Bohâcek M., Zur Geschichte der Stationarii von Bologna, *in* Symbolae Raphaeli Taubenschlag dedicatae, Eos 48 [1956], fasc. II pp. 242-295. Wroclaw 1957.

Bonaventura, Commentaria in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi, *in* Doctoris Seraphici s. Bonaventurae...Opera omnia...edita cura et studio PP. Collegii S. Bonaventurae. Quaracchi 1882-1902, vol. I-IV.

— Collationes in Hexaemeron, *ibid.* Vol. V, pp. 327-454.

Bonitz H., Index aristotelicus, *in* Aristotelis Opera. Edidit Academia Regia Borussica, vol. quintum, Berolini 1870. (Secunda editio, Graz 1955; editio altera [revera tertia], Berolini 1961).

Bourciez E., Précis historique de phonétique française. 7me édition. Paris 1930.

Breitmeyer J., Le suffixe latin -iuus. [Thèse de la Faculté des Lettres de Genève]. Genève 1933.

Brunetto Latini, Le livres dou trésor, *in* Li livres dou trésor de Brunetto Latini, édition critique par Francis J. Carmody. University of California 1948.

Burleus, Gualteri Burlei liber De vita et moribus philosophorum, mit einer altspanischen Uebersetzung der Eskurialbibliothek herausgegeben von Hermann Kunst. [Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, CLXXVII]. Tübingen 1886; et The «De vita et moribus philosophorum» of Walter Burleigh: An Edition with Introduction by John Oliver H. Stigall. University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1956.

Cabassut A., Discrétion, *in* Dictionnaire de Spiritualité, t. 3, col. 1311-1330.

Caesarius Arelatensis, Sermones, *in* Sancti Caesarii Arelatensis Sermones nunc primum in unum collecti... studio et diligentia D. Germani Morin, Pars prima, Editio altera. [Corpus Christianorum, Series latina, CHI]. Turnholti 1953.

Cagni G.M., I codici Vaticani Palatino-latini appartenuti alia biblioteca di Giannozzo Manetti (1396-1459), *in* La Bibliofilia, 62 [i960], disp. I, pp. 1-43.

Calcidius, Platonis Timaei versio et commentarius, *in* Plato, Timaeus a Calcidio translatus commentarioque instructus, In societatem operis coniuncto P.J. Jensen edidit J.H. Waszink. [Plato Latinus, edidit Raymundus Klibansky, vol. IV]. Londini et Leidae 1962.

Callus D.A., Robert Grosseteste as Scholar, *in* Robert Grosseteste Scholar and Bishop. Essays in Commemoration of the Seventh Centenary of his Death, edited by D.A. Callus, with an Introduction by Sir Maurice Powicke, pp. 1-69. Oxford 1955.

— The Date of Grosseteste's Translations and Commentaries on Pseudo-Dionysius and the Nicomachean Ethics, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 4 [1947], pp. 186-210.

Calo Petrus, Vita s. Thomae, *in* Fontes vitae s. Thomae Aquinatis, notis historicis et criticis illustrati curis et labore D. Prümmer O.P. et M.H. Laurent O.P., pp. 17-55. Tolosae s.a.

Cambius, loannes Baptista, Commentariolum supra libros Ethicorum Aristotelis, *ms.* Firenze Biblioteca Riccardiana 3048.

Carini I., Gli archivi e le biblioteche di Spagna in rapporto alia storia d'Italia in generale e di Sicilia in particolare. Prima parte. Palermo 1884.

Cassianus, De coenobiorum institutis libri duodecim. PL 49, 53-476.

Cassiodorus, De anima. PL 70, 1279-1308.

Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, t. 5: Dijon, par M. Molinier, Omont, Bougenot et Guignard. Paris 1889.

Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in British Museum. Part VII. London 1935.

Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae. 4 vol. Parisiis 1739-1744.

Catalogus Stamsensis, *in* Laurentii Pignon Catalogi et chronica, accedunt catalogi Stamsensis et Upsalensis scriptorum O.P., cura G. Meersseman O.P. [Monumenta Ordinis fratrum Praedicatorum historica, vol. XVIII], pp. 56-68. Romae 1936.

Catena G., Vita dei gloriosissimo Papa Pio Quinto con una raccolta di lettere di Pio V a diversi principi e le risposte... Romae 1587.

Chenu M.D., Introduction à l'étude de s. Thomas d'Aquin. [Université de Montréal, Publications de l'institut d'études médiévales, XI]. Montréal-Paris 1950.

Christ K., PETIA. Ein Kapittel mittelalterlicher Buchgeschichte, *in* Zentralblatt für Bibliothekswesen 55 [1938], pp. 1-44.

Ciampi A., Il Beato Agostino Kazotic O.P., vescovo di Zagabria e poi di Lucera (c. 1260-1323). Roma 1956.

Coggiola G., Due inventari trecenteschi della biblioteca dei convento di S. Domenico di Castello in Venezia, *in* Rivista delle biblioteche e degli archivi 23 [1912], pp. 85-122.

Collijn I., Katalog der Inkunabeln der KGL Universitâts-Bibliothek zu Uppsala. Uppsala 1907.

Commentaria in Aristotelem graeca, v. Anonymus commentator graecus, Aspasius, Eustratius, Michael Ephesinus.

Commentaria in Ethicam novam et veterem, v. *mss.* in Praef., pp. 236*.

Compendium philosophiae, *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 15879.

Congar Y., Utilitas, *in* L'Épiscopat et l'Église universelle, Ouvrage publié sous la direction de Y. Congar O.P. et B.D. Dupuy O.P. [Unam Sanctam, 39], pp. 106-123. Paris 1962.

Conradus Aesculanus, Summarium sententiae Libri Ethicorum, *ms.* Vaticano Biblioteca Apostolica Vat. Lat. 2996.

Couesnongle V. de, La causalité du maximum. Pourquoi saint Thomas a-t-il mal cité Aristote ?, *in* Revue des sciences philosophiques et théologiques 38 [1954], pp. 658-680.

Couvreur G., Les pauvres ont-ils des droits ? Recherches sur le vol en cas d'extrême nécessité depuis la Concordia de Gratien (1140) jusqu'à Guillaume d'Auxerre (J- 1231). [Analecta Gregoriana, ni]. Roma 1961.

Creytens R., Les écrivains dominicains dans la chronique d'Albert de Castello [1516], *in* Archivum fratrum Praedicatorum 30 [i960], pp. 227-313.

— Le manuel de conversation de Philippe de Ferrare O.P. (-j-1350?), *in* Archivum fratrum Praedicatorum 16 [1946], pp. 107-135.

Cristianopulo H., Index codicum operum Thomae in bibliotheca s. Dominici Maioris adservatorum, *ms.* in Archivo Commissionis Leoninae.

Crowe M.B., Peter of Ireland Teacher of St. Thomas Aquinas, *in* Studies 45 [1956], pp. 443-456.

Czartoryski P., Wczesna recepcja « Polityki » Aristotelesa na Uniwersytecie Krakowskim. [Monografie z dziejôw nauki i techniki, XXIII]. Wroclaw-Warszawa-Krakow 1963.

— Gloses et commentaires inconnus sur la politique d'Aristote d'après les manuscrits de la bibliothèque Jagellone de Cracovie, *in* Mediaevalia philosophica Polonorum 5 [i960], pp. 3-44.

— Quelques éléments nouveaux quant au Commentaire de Gilles de Rome sur la Politique, *in* Mediaevalia philosophica Polonorum 11 [1963], pp. 43-48.

D'Amato A., Atti del capitolo provinciale della Lombardia inferiore celebrato a Vicenza nel 1307, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 13 [1943], pp. 138-148.

De Causis, *in* Sancti Thomae de Aquino Super librum De causis Expositio par H.D. Saffrey O.P. [Textus Philosophici Friburgenses, 4/5]. Fribourg-Louvain 1954.

Decretales, *in* Corpus Iuris Canonici. Editio Lipsiensis secunda post Ae. L. Richteri curas...recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars secunda, Decretalium collectiones. Lipsiae 1922.

Delhaye Ph., Le dossier anti-matrimonial de l'Adversus Jovinianum et son influence sur quelques écrits latins du XIIe siècle, *in* Mediaeval Studies 13 [1951], pp. 65-86.

Delisle L., Le Cabinet des manuscrits de la bibliothèque impériale. Tome I. Paris 1868.

— Le Cabinet des manuscrits de la bibliothèque nationale. Tome II et III. Paris 1874-1881.

— Notes sur les anciennes impressions des classiques latins et d'autres auteurs conservées au XVe siècle dans la librairie royale de Naples, *in* Mélanges Graux, pp. 245-253. Paris 1884.

De Marinis T., La biblioteca napoletana dei re d'Aragona. 2 vol. Milano 1947-1952.

Denifle H., Die Statuten der Juristen-Universität Bologna vom J. 1317-1347, und deren Verhàltniss zu jenen Paduas, Perugias, Florenz, *in* Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Miltetlalters 3 [1887] pp. 196-397·

— Die Statuten der Juristen-Universität Padua vom Jahre 1331, *in* Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters 6 [1892], pp. 309-562.

Denifle H. et Chatelain Ae., Chartularium Universitatis Parisiensis. T. I, Ab anno MCC usque ad annum MCCLXXXVI. Paris 1889. T. II, Sectio prior, ab anno MCCLXXXVI usque ad annum MCCCL. Paris 1891.

Destrez J., Études critiques sur les oeuvres de s. Thomas d'Aquin d'après la tradition manuscrite. [Bibliothèque thomiste, XVIII]. Paris 1933.

— La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle. Paris 1935.

Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch. 8. Auflage herausgegeben von Walther Kranz. 3 vol. Berlin-Charlottenburg 1956.

Definitiones virtutum et vitiorum, *ms.* P20, Paris Bibliothèque nationale lat. 16153.

Diogenes Laertius, De vita et conversatione dogmateque philosophorum, *in* Gualteri Burlei liber De vita et moribus philosophorum, mit einer Altspanischen Uebersetzung der Eskurialbibliothek herausgegeben von Hermann Kunst. [Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, CLXXVII]. Tiibingen 1886. Cuius verba graeca inveniuntur in Diogenis Laertii Vitae Philosophorum recognovit brevique adnotatione critica instruxit H.S. Long. [Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis]. Oxonii 1964.

Dionysius (Pseudo), De divinis nominibus, PG 3, 607-996; et *in* Dionysiaca. Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage... T. I, pp. 1-561. Bruges 1937.

Dondaine A., Recognitio quorundam operum, *in* Bulletin thomiste VI [1940-1942], p. 92.

— Secrétaires de Saint Thomas. [Editores operum Sancti Thomae de Aquino, 1]. Romae 1956.

— Les « Opuscula fratris Thomae » chez Ptolémée de Lucques, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 31 [1961], pp. 142-203.

— Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita. Tomus XXVI, Expositio super lob ad litteram, Praefatio, pp. i*-i44*. Romae 1965.

Dondaine H.F., Date du commentaire de la Hiérarchie céleste de saint Albert le Grand, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 20 [1954], pp. 315-322.

Dondaine H.F. et Shooner H.V., Codices manuscript! operum Thomae de Aquino. Tomus I, Autographa et Bibliothecae A-F. [Editores operum Sancti Thomae de Aquino, 2]. Romae 1967.

Dositheus, Ars grammatica, *in* Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii. Vol. VII, Scriptores de ortographia, ex recensione Henrici Keilii, pp. 363-436. Lipsiae 1878.

Douais C., Les frères prêcheurs en Gascogne au XIIIe et au XIVe siècle. Paris-Auch 1885.

— Assignations des livres aux religieux du couvent des frères prêcheurs de Barcelone (XIIIe-XV® siècle), *in* Revue des bibliothèques 3 [1893], pp. 49-83.

Doucet V., Le Studium Franciscain de Norwich en 1337, *in* Archivum Franciscanum historicum 46 [1953], PP- 89-93.

Du Cange C.D., Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. Editio nova locupletior et auctior. 6 vol. Parisiis 1733-1736.

Duin J.J., La doctrine de la Providence dans les écrits de Siger de Brabant. [Philosophes médiévaux, III]. Louvain 1954.

Ehrle Fr., Historia bibliothecae Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis. Romae 1890.

Emden A.B., A Biographical Register of the University of Oxford to A.D. 1500. Oxford 1957-1959.

Epicurus, Epistola ad Menoeceum, *in* Bailey C., Epicurus. The Extant Remains. With Short Critical Apparatus, Translation and Notes. Oxford 1926.

Ernout A., Aspects du vocabulaire latin. [Etudes et commentaires, 18]. Paris 1954.

Ernout A. et Thomas Fr., Syntaxe latine. 2e édition. Paris 1959.

Eubel C., Hierarchia Catholica medii aevi...ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta. Editio altera. Monasterii 1913.

Euclides, Geometria, *ms.* Venezia Biblioteca Nazionale Marciana Zan. lat. 332 [1647].

Euripides, Iphigenia, *in* Euripide, T. IV, Les Troyennes, Iphigénie en Tauride, Electre. Texte établi et traduit par Léon Parmentier et Henri Grégoire. [Collection des Universités de France]. Paris 1925.

— Fragmenta, *in* Tragicorum Graecorum fragmenta, Recensuit Augustus Nauck. Editio secunda. Lipsiae 1889.

Eustratius, In Ethicorum Nicomacheorum libros I et VI commentaria a Roberto Grosseteste translata. Ad codicem O8 (Oxford All Souls College 84) remittimus; textum autem semper cum codicibus L1 (cf.

Praef., pp. 204*-2.05*) contulimus et emendare temptavimus. Pro verbis vero graecis, cf. Eustratii et Michaelis et anonyma in Ethica Nicomachea commentaria, edidit Gustavus Heylbut. [Commentaria in Aristotelem graeca, vol. XX]. Berolini 1892.

Faucon M., La librairie des Papes d'Avignon. Sa formation, sa composition, ses catalogues (1316-1420) d'après les registres de comptes et d'inventaires des Archives Vaticanes. 2 vol. [Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 43 et 50]. Paris 1886-1887.

Fink-Errera G., Une institution du monde médiéval: la « pecia », *in* Revue philosophique de Louvain 60 [1962], pp. 184-243-

Flos medicinae scholae Salerni, *in* Collectio Salernitana, ossia documenti inediti e trattati di medicina appartenenti alia scuola medica Salernitana, pubblicati a cura di Salvatore De Renzi, T. V, pp. 1-104. Neapoli 1859.

Forcellini A., Totius Latinitatis Lexicon. 6 vol. Prati 1879.

Fournier M., Les bibliothèques des collèges de l'Université de Toulouse. Étude sur les moyens de travail mis à la disposition des étudiants au moyen âge, *in* Bibliothèque de l'École des chartes 51 [1890], pp. 443-476.

— Les statuts *et* privilèges des Universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789. 2 vol. Paris 1890-1891.

Franceschini E., La revisione Moerbekana della «Translatio Lincolniensis» dell'Etica Nicomachea, *in* Rivista di Filosofia Neo-Scolastica 30 [1928], pp. 150-162·

— Roberto Grossatesta, vescovo di Lincoln, e le sue traduzioni latine, *in* Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 93, II [1933-1934], pp. 1-138.

— Le traduzioni latine aristoteliche e pseudoaristoteliche dei codice Antoniano XVII, 370, *in* Aevum 9 [i935]> PP- 3-26.

— S. Tommaso e l'Etica Nicomachea, *in* Rivista di Filosofia Neo-Scolastica 28 [1936], pp. 313-328.

Franklin A., Les anciennes bibliothèques de Paris. Tome I. Paris 1867.

Frati L., Gli stazionari bolognesi nel medio Evo, *in* Archivio storico Italiano, Ser. 5, t. 45 [1910], pp. 380-390.

Gaius, Institutiones, *in* Gaius. Institutes. Texte établi et traduit par Julien Reinach. [Collection des Universités de France]. Paris 1950.

Galterus de Castellione [?], Moralium dogma philosophorum. PL 171, 1007-1056; v. etiam Guillelmus de Conchis.

Gauthier R.-A., Recognitio operis O. Lottin: Psychologie et morale au XIIe et XIIIe siècles, T. II-III, Problèmes de morale, *in* Bulletin thomiste VIII [1947-1953], pp. 64-74.

— Trois commentaires « averroïstes » sur l'Éthique à Nicomaque, *in* Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age 16 [1947-1948], pp. 187-336.

— Magnanimité. L'Idéal de la grandeur dans la philosophie païenne et dans la théologie chrétienne. [Bibliothèque thomiste, XXVIII]. Paris 1951.

— La date du commentaire de saint Thomas sur l'Éthique à Nicomaque, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 18 [1951], pp. 66-105.

— Deux témoignages sur la date de la première traduction latine des Économiques, *in* Revue philosophique de Louvain 50 [1952], pp. 273-283.

— Les deux recensions du « Moralium dogma philosophorum », *in* Revue du Moyen Age latin 9 [1953], pp. 171-260.

— Saint Maxime le Confesseur et la psychologie de l'acte humain, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 21 [1954], pp. 51-100.

— Recognitio quorundam operum, *in* Bulletin thomiste IX [1954-1956], pp. 956-960.

— Saint Thomas d'Aquin, Contra Gentiles, Introduction, *in* S. Thomas d'Aquin, Contra Gentiles. Livre premier. Texte de l'édition léonine, introduction de A. Gauthier, traduction de R. Bernier et M. Corvez. Paris, 1961.

— Arnoul de Provence et la doctrine de la « Fronesis », vertu mystique suprême, *in* Revue du Moyen Age latin 19 [1963], pp. 129-170.

Gauthier R.-A. et Jolif J.Y., Aristote: Éthique à Nicomaque; introduction, traduction et commentaire. 3 vol. [Aristote. Traductions et études]. Louvain 1958-1959.

Gerardus de Cremona, Translatio Aristotelis De caelo et mundo, *mss.* Paris Bibliothèque nationale lat. 6325 et Vaticano Biblioteca Apostolica Urb. lat. 206.

Geyer B., Die Albert dem Grossen zugeschriebene Summa naturalium (Philosophia pauperum), *in* Beitrâge zur Geschichte der Philosophie und Théologie des Mittelalters, B. 35, H. 1. Münster 1938.

Gils P.-M., Édition et codicologie. II, L'édition Decker du In Boethium de Trinitate et les autographes de s. Thomas d'Aquin, *in* Scriptorium X [1956], pp. 111-120.

— Textes inédits de s. Thomas. Les premières rédactions du Scriptum super tertio Sententiarum, *in* Revue des sciences philosophiques et théologiques 45 [1961], pp. 201-228 et 46 [1962], pp. 609-628.

— Recognitio B. Decker, S. Thomae expositio super librum Boethii De Trinitate, *in* Bulletin thomiste XI [1962], pp. 41-44.

Glorieux P., Jean de Saint-Germain, maître de Paris et copiste de Worcester, *in* Mélanges Auguste Pelzer, pp. 513-529. Louvain 1947.

Glossa ordinaria. PL 113, 67 - 114, 752.

Glossarium Abstrusa, *in* Glossaria latina iussu Academiae Britannicae edita. Vol. III, Abstrusa, Abolita. Ediderunt W.L. Lindsay et H.J. Thomson. Paris 1926.

Glossarium Ansileubi, *ibid.* Vol. I, Glossarium Ansileubi sive librum glossarum, Ediderunt W.M. Lindsay, J.F. Muntford, J. Whatmough. Paris 1926.

Godefroy F., Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle. Nouvelle édition. 10 vol. Paris 1937-1938.

Gottlieb T., Mittelalterliche Bibliothekskataloge Oesterreichs, Herausgegeben von der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Band I, Niederôsterreich, bearbeitet von Dr. Theodor Gottlieb. Wien 1915. Band II, Niederôsterreich. Register zum I. Band, bearbeitet von Artur Goldmann. Wien 1929.

Grabmann M., Les commentaires de s. Thomas sur les ouvrages d'Aristote, *in* Annales de l'institut Supérieur de philosophie de l'Université de Louvain 3 [1914], pp. 231-281.

— Mittelalterliches Geistesleben. Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik. 3 vol. München 1926-1956.

— Studien über den Einfluss der aristotelischen Philosophie auf die mittelalterlichen Theorie über das Verhâltnis von Kirche und Staat. [Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Abt., 1934, 2, pp. 76-100; 144-157]. München 1934.

— Methoden und Hilfsmittel des Aristotelesstudiums im Mittelalter. [Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Abt. 1939, H. 5.]. München 1939.

— I Papi dei Duecento e l'Aristotelismo. IL Guglielmo di Moerbeke O.P. il traduttore delle opere di Aristotele. [Miscellanea Historiae Pontificiae, vol. XI, η. 20]. Romae 1946.

Gratianus, Decretum, *in* Corpus luris Canonici. Editio Lipsiensis secunda post Ae. L. Richteri curas...recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars Prima, Decretum Magistri Gratiani. Lipsiae 1922.

Gregorius, Moralium libri. PL 75, 509-1162 et 76, 9-782.

— Homiliarum in Ezechielem prophetam libri duo. PL 76, 785-1072.

— Homiliae XL in Evangelia. PL 76, 1075-1312.

Grimaldo C., Due inventari domenicani del secolo XIV tratti dall'Archivio di S. Nicolo di Treviso presso l'Archivio di Stato di Venezia, *in* Nuovo Archivio Veneto, nuova serie 19, t. 36 [1918], pp. 129-180.

Gualterus Map, De nugis curialium distinctiones quinque, *in* Gualteri Mapes De nugis curialium distinctiones quinque edited from the unique manuscript in the Bodleian Library at Oxford by Thomas Wright. London 1850.

Guido de Arimino, Sententia libri Ethicorum, *mss.* Vaticano Biblioteca Apostolica Vat. lat. 1172 et Venezia Biblioteca nazionale Marciana VI 94.

— Lectura, *ibid.*

Guillelmus Altissiodorensis, Summa aurea in quatuor libros Sententiarum. Parisiis 1500.

Guillelmus Alvernus, De virtutibus, *in* Guilielmi Alverni...Opera omnia quae hactenus reperiri potuerunt... Nunc primum in hac novissima editione ab innumeris errorum chiliadibus expurgata...tomis duobus contenta, T. I, ff. 102-191. Parisiis 1674.

Guillelmus de Conchis [?], Moralium dogma philosophorum. PL 171, 1007-1056, et *in* Das Moralium Dogma Philosophorum des Guillaume de Conches, Lateinisch, Altfranzôsisch und Mittelniederfrânkisch herausgegeben von John Holmberg. [Arbeten Utgivna med understôd av Vilhelm Ekmans Universitetsfonds, Uppsala, 37]. Uppsala 1929.

Guillelmus de Tocco, Hystoria beati Thomae de Aquino, *in* Fontes vitae s. Thomae Aquinatis, notis historicis et criticis illustrati curis et labore D. Prümmer O.P. et M.H. Laurent O.P., pp. 57-160. Tolosae s.a.

Gutiérrez D., De antiquis Ordinis Eremitarum sancti Augustini bibliothecis, *in* Analecta Augustiniana 23 [1953-1954]- PP· 164-372.

— La biblioteca di Santo Spirit© in Firenze nella metà del secolo XV, *in* Analecta Augustiniana 25 [1962], pp. 5-88.

Haebler C., Bibliografia Ibérica dei siglo XV. Enumeration de todos los libros impresos en Espana y Portugal hasta el ano de 1500 con notas criticas por Conrado Haebler. 2 vol. La Haya-Leipzig 1904-1917.

Hali ibn Habbas, Pantegni, *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 14393.

Halm C. et Meyer G., Catalogus codicum latinorum bibliothecae regiae, *in* Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae regiae monacensis. T. III-IV, Catalogus codicum latinorum bibliothecae regiae monacensis secundum Andreae Schmelleri indices, T. II, pars 1, num. 8101-10930, composuerunt Carolus Halm et Gulielnîus Meyer. Monaci 1874; pars 4, num. 21406-27268. Monaci i88i.

Haskins Ch. H., Studies in the History of Mediaeval Sciences. Second edition. [Harvard Historical Studies, 27]. Cambridge 1927.

Hauréau B., Les mélanges poétiques d'Hildebert de Lavardin. Paris 1882.

Henle, R.J., Saint Thomas and Platonism. A Study of the « Plato » and « Platonici » Texts in the Writings of Saint-Thomas. The Hague 1956.

Henricus de Alemannia, Commentaria in Ethicam, *mss.* Brugge Seminarie 29/50 et Toulouse Bibliothèque municipale 242.

Heraclitus, Fragmenta, *in* Diels H., Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch. 8. Auflage herausgegeben von Walther Kranz. Vol. I. Berlin-Charlottenburg 1956.

Hieronymus, Epistolae. PL 22, 325-1224.

— Adversus Jovinianum libri duo. PL 23, 221-352.

— Commentaria in Ezechielem prophetam libri quatuordecim. PL 25, 15-490.

Homerus, Odyssea, *in* L'Odyssée « Poésie Homérique ». Texte établi et traduit par Victor Bérard. 3 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1924.

Horatius, Saturarum liber, *in* Horace, Satires. Texte établi et traduit par François Villeneuve. [Collection des Universités de France]. Paris 1932.

— Epistularum libri, *in* Horace, Epitres. Texte établi et traduit par François Villeneuve. [Collection des Universités de France]. Paris 1934.

Hugo de Folieto, De medicina animae. PL 176, 1183-1202, et *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 2494.

Hugo de S. Victore, Eruditionis didascalicae libri septem. PL 176, 739-838, et *in* Hugonis de Sancto Victore Didascalion, De studio legendi. A critical text by C.H. Buttimer. [Studies in Medieval and Renaissance Latin, X]. Washington 1939.

Hunt R.W., Notable accessions, Western Manuscripts, Aristotelian commentaries, *in* The Bodleian Library Record V [i954'i955]· PP· 166-167.

Inguanez M., Catalogi codicum Casinensium antiqui (saec. VIII-XV). Montis Casini 1941.

Ioannes Damascenus, Expositio Fidei Orthodoxae. PG 94, 789-1228, et *in* Saint John Damascene De fide orthodoxa. Versions of Burgundio and Cerbanus, edited by Eligius M. Buytaert O.F.M. [Franciscan Institute Publications. Text Series n. 8]. S. Bonaventure 1955.

Ioannes de Ianua, Summa que vocatur catholicon edita a Johanne de ianua ordinis fratrum predicatorum. Venetiis 1483.

Ioannes de Rupella, Summa de vitiis, *in* O. Lottin, Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles, t. II, pp. 259-262, et t. III, i, pp. 43-44.

Ioannes Meyer, Chronica brevis ordinis Praedicatorum, herausgegeben von H. Chr. Scheeben. [Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens in Deutschland, 29]. Leipzig 1933.

Ioannes Saresberiensis, Polycraticus, sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum. PL 199, 379-822.

Isaac J., Le Peri Hermeneias en Occident de Boèce à Saint Thomas. [Bibliothèque thomiste, XXIX]. Paris 1953.

Isidorus, Etymologiarum libri XX. PL 82, 73-728, et *in* Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.M. Lindsay. 2 vol. [Scriptorum classicorum Bibliotheca Oxoniensis]. Oxonii 1911.

— Differentiarum, sive de proprietate sermonum, libri duo. PL 83, 9-98.

— Sententiarum libri III. PL 83, 537-738.

Isocrates, Ad Nikoclea, *in* Isocrate, Discours. Texte établi et traduit par Georges Mathieu et Emile Brémond, vol. 2, pp. 90-137. [Collection des Universités de France]. Paris 1928.

Isocrates (Pseudo), Ad Demonicum, *ibid.* vol. 1, pp. 108-135.

Iustinianus, Institutiones, *in* Corpus Iuris Civilis. Editio stereotypa sexta. Volumen primum, Institutiones, recognovit Paulus Krueger. Digesta, recognovit Theodorus Mommsen. Berolini 1893.

— Digestorum sive pandectarum libri, *ibid.*

Iuvenalis, Saturarum libri, *in* Juvénal, Satires. Texte établi et traduit par Pierre de Labriolle et François Villeneuve. [Collection des Universités de France]. Paris 1921.

James M.R., A Descriptive Catalogue of the Manuscripts of the Library of Peterhouse. Cambridge 1899.

Janssens E., Les premiers historiens de la vie de saint Thomas d'Aquin, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 26 [1924], pp. 201-214; 325-353; 452-476.

Jourdain C., Index chronologicus chartarum pertinentium ad historiam Universitatis Parisiensis. Parisiis 1862.

Kaeppeli T., Der Dantegegner Guido Vernani O.P. von Rimini, *in* Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut in Rom, 28 [1938], pp. 107-146.

— Acta capitulorum provinciae Lombardiae (1254-1293) et Lombardiae inferioris (1309-1312), *in* Archivum fratrum Praedicatorum, 11 [1941], pp. 138-172.

— La bibliothèque de saint Eustorge à Milan à la fin du XVe siècle, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 25 [1955], pp. 5-74.

— Inventari di libri di San Domenico di Perugia [1430-1480]. Roma 1962.

— Dalle pergamene di s. Domenico di Napoli. Relievo dei Domenicani ivi menzionati con due appendici sui priori conventuali e provinciali fino al 1500, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 32 [1962], pp. 285-326.

Katalôg Prvotlaci Univerzitnej Kniznice v Bratislave. Catalogus incunabulorum bibliothecae Universitatis Bratislavensis. Pars I. Bratislava 1955.

Keeler L., The Vulgate Text of St. Thomas's Commentary on the Ethics, *in* Gregorianum 17 [1936], pp. 413-436.

Klubertanz G.P., The Discursive Power, Sources and Doctrine of the Vis Cogitativa According to St. Thomas Aquinas. St. Louis (Missouri) 1952.

Kos M., Codices aetaiis mediae manu scripti qui in Slovenia reperiuntur. Srednjeveski rokopisi v Sloveniji. Ljubljana 1931.

Koudelka VI. J., Spigolature dal Memoriale di Niccolo Galgani O.P. (-}-1424), *in* Archivum fratrum Praedicatorum 29 [1959], pp. m-147.

Kristeller P.O., Iter italicum, a finding List of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries... 2 vol. London-Leiden 1963-1966.

Kuttner St., Sur les origines du terme « droit positif », *in* Revue historique du droit français et étranger, Série IV, 15 [1936], pp. 728-740.

— Repertorium der Kanonistik (1140-1234). Prodomus Corporis glossarum I. [Studi e testi, 71]. Città del Vaticano 1937.

Lacombe G., Aristoteles Latinus. Codices, descripsit Georgius Lacombe in societatem operis adsumptis A. Birkenmayer, M. Dulong, Ae. Franceschini. Pars prior. Roma 1939.

Lactantius, Divinarum institutionum libri septem. PL 6, 111-822.

— De opificio Dei vel formatione hominis liber. PL 7, 9-78.

Langlois Ch. V., Jacques de Padoue, sorboniste, *in* Histoire littéraire de la France, 36, pp. 424-432. Paris 1927.

— Guiral Ot [Geraldus Odonis], frère mineur, *in* Histoire littéraire de la France, 36, pp. 203-225. Paris 1927.

Langlois P.-L., Mémoire sur les bibliothèques des archevêques et du chapitre de Rouen, *in* Précis analytique des travaux de l'Académie de Rouen, 54 [1851-1852], pp. 476-552.

Laurent M.H., Le testament et la succession du Cardinal dominicain Guillaume de Pierre Godin, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 2 [1932], pp. 84-231.

— Fabio Vigili et les bibliothèques de Bologne au début du XVIe siècle d'après le manuscrit Barb. lat. 3185. [Studi e testi, 105]. Città dei Vaticano 1943.

Laurentius Pignon, Catalogus fratrum spectabilium Ordinis fratrum Praedicatorum, *in* Laurentii Pignon Catalogi et Chronica. Accedunt catalogus Stamsensis et Upsalensis scriptorum O.P., cura G. Meersseman O.P. [Monumenta Ordinis fratrum Praedicatorum historica, XVIII], pp. 1-55. Romae 1936.

Lavazzoli V.G., Elogi di S. Tommaso. Napoli 1791.

Lehmann P., Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. II, Bistum Mainz, Erfurt. Bearbeitet von P. Lehmann. München 1928.

Lehu L., La raison, règle de la moralité d'après saint Thomas. Paris 1930.

Leonardus de Utino, Sermones aurei de Sanctis. Venetiis 1473.

Lexicon Graeco-Latinum, *ms.* London College of Arms, Arundel 9.

Lexicon verborum graecorum quae in libro Ethicorum inveniuntur, *in* Praef., pp. 259*-262*.

Liber de vita et genere Aristotilis, *in* I. Düring, Aristotle in the Ancient Biographical Tradition. [Acta Universitatis Gothoburgensis, vol. LXIII], pp. 150-158. Gôteborg 1957.

Lippold G., Perilaos, *in* Pauly-Wissowa, Real-Encyclopadie der Classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. T. XIX, 796-797.

Lottin O., Le droit naturel chez saint Thomas d'Aquin et ses prédécesseurs. 2e édition. Bruges 1931.

— Un commentaire sur l'Ethica vetus des environs de 1230-1240, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 6 [1934], pp. 84-88.

— Saint Albert le Grand et l'Éthique à Nicomaque, *in* Aus der Geisteswelt des Mittelalters, Studien und Texte Martin Grabmann zur Vollendung des 60. Lebensjahres von Freunden und Schülern gewidmet, pp. 611-626. [Beitrâge zur Geschichte der Philosophie und Théologie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen. Supplementband III]. Münster 1935.

— A propos du commentaire sur l'Éthique attribué à Jean Peckham, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 10 [1938], pp. 79-83.

— Aristote et la connexion des vertus morales, *in* Autour d'Aristote. Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mgr A. Mansion, pp. 343-364. Louvain 1955.

— Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles. Tome II, Problèmes de morale, première partie. Gembloux 1948. Tome III, Problèmes de morale, seconde partie. Gembloux 1949. Tome VI, Problèmes d'histoire littéraire. De 1160 à 1300. Gembloux i960.

Lucretius, De rerum natura, *in* Lucrèce, De la nature. Texte établi et traduit par Alfred Ernout. 2e Edition. 2 vol. Paris 1924.

Macrobius, Commentaria in somnium Scipionis, *in* Ambrosii Theodori Macrobii Commentaria in Somnium Scipionis, edidit Jacobus Willis. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1963.

Madurell Marimon J.M. et Rubiô y Balaguer J., Documentos para la historia de la imprenta y libreria en Barcelona (1474-1553) recogidos y transcrites por José Ma Madurell Marimon, anotados por Jorge Rubiô y Balaguer. Barcelona 1955.

Mandonnet P., Siger de Brabant et l'Averroïsme latin au XIIIe siècle. Ire partie, Étude critique. Deuxième édition. [Les Philosophes Belges, VI]. Louvain 1911.

Mansion A., La version médiévale de l'Éthique à Nicomaque. La «Translatio Lincolniensis» et la controverse autour de la revision attribuée à Guillaume de Moerbeke, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 41 [1938], pp. 401-427.

— Autour de la date du Commentaire de saint Thomas sur l'Éthique à Nicomaque, *in* Revue philosophique de Louvain 50 [1952], pp. 460-471.

Marchesan A., L'Università di Treviso nei secoli XIII e XIV e cenni di storia civile e letteraria della città in quel tempo. Treviso 1892.

Marchesi C., L'Etica Nicomachea nella tradizione latina medievale. [Documenti ed appunti]. Messina 1904.

Martialis, Epigrammaton, *in* Martial, Epigrammes. Texte établi et traduit par H.J. Isaac. 2 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1940.

Martianus Capella, De nuptiis philologiae et mercurii. Recensuit Franciscus Eyssenhardt. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Leipzig 1866.

Martin C., The Vulgate Text of Aquinas's Commentary on Aristotle's Politics, *in* Dominican Studies 5 [1952], pp. 35-64.

Martin H., Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal. Tome 8, Histoire de la bibliothèque de l'Arsenal. Paris 1899.

Matteini N., Il più antico oppositore politico di Dante: Guido Vernani da Rimini. Padova 1958.

Matthaeus Vindocinensis, Ars versificatoria, *in* Faral E., Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge. Matthieu de Vendôme, Ars versificatoria, pp. 106-193. [Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, fasc. 238]. Paris 1923.

Maximus, Capitum quinquies centenorum centuriae. PG 90, 1172-1392.

— Mystagogia. PG 91, 657-718.

— Ad S.P. Thalassium de variis Scripturae Sacrae quaestionibus ac dubiis. PG 90, 213-786.

Meersseman G., Le droit naturel chez s. Thomas d'Aquin et ses prédécesseurs, *in* Angelicum 9 [1932], pp. 63-76.

— Les manuscrits du cours inédit d'Albert le Grand sur la Morale à Nicomaque, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 38 [1935], pp. 70-83.

— L'Original de l'abrégé napolitain du cours inédit d'Albert le Grand sur l'Éthique à Nicomaque, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 40 [1937], pp. 385-397.

— Études sur les anciennes confréries dominicaines. II, Les confréries de Saint-Pierre Martyr, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 21 [1951], pp. 51-196.

Mercati G., Due supposte spogliazioni della biblioteca di Montecassino, *in* Opere minori, Vol. III, 1907-1916, pp. 160-172. [Studi e testi, 78]. Città del Vaticano 1937.

Michael Ephesinus, In Ethicorum Nicomacheorum libros V et IX-X commentaria a Roberto Grosseteste translata. - Ad codicem O8 (Oxford All Souls College 84) remittimus; textum autem semper cum codicibus Ll (cf. Praef., pp. 204*-205*) contulimus et emendare temptavimus. Pro verbis vero graecis Librorum IX et X, cf. Eustratii et Michaelis et anonyma in Ethica Nicomachea commentaria, edidit Gustavus Heylbut. [Commentaria in Aristotelem graeca, vol. XX]. Berolini 1892; Libri V, cf. Michaelis Ephesini in librum quintum Ethicorum Nicomacheorum commentarium, edidit M. Hayduck. [Commentaria in Aristotelem graeca, vol. XXII, 3]. Berolini 1901.

Michaud-Quantin P., Le traité des passions chez saint Albert le Grand, *in* Recherches de théologie ancienne et médiévale 17 [1950], pp. 90-120.

Minio-Paluello, L., Henri Aristippe, Guillaume de Moerbeke et les traductions latines médiévales des « Météorologiques » et du « De generatione et corruptione » d'Aristote, *in* Revue philosophique de Louvain 45 [1947], pp. 206-235.

— Iacobus Veneticus grecus: Canonist and Translator of Aristotle, *in* Traditio 8 [1952], pp. 265-304.

— Aristoteles Latinus. Codices. Supplementis indicibusque instruxit L. Minio-Paluello. Pars posterior. Cantabrigiae 1954.

— Tre note alia « Monarchia », *in* Medioevo e Rinascimento. Studi in onore di Bruno Nardi, vol. II, pp. 503-511. Firenze 1955.

— Le texte du De anima d'Aristote: la tradition latine avant 1500, *in* Autour d'Aristote. Recueil offert à A. Mansion, pp. 218-243. Louvain 1955.

— L'« Aristoteles Latinus », *in* Studi medievali, Serie III, i [i960], pp. 304-327.

— Aristoteles Latinus. Codices. Supplementa altera, edidit Laurentius Minio-Paluello. Bruges-Paris 1961.

Mittellateinisches Wôrterbuch, herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. München 1959 sqq.

Môser-Mersky G., Mittelalterlische Bibliothekskataloge Oesterreichs, herausgegeben von der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften. Band III, Steiermark, bearbeitet von Gerlinde Môser-Mersky. Graz-Wien-Koln 1961.

Monfrin J., La bibliothèque de Matteo della Porta, Archevêque de Palerme (1366-1377) et la question de la « Sposizione del Vangelo della Passione secondo Matteo », *in* Italia medioevale e umanistica 4 [1961], pp. 223-251.

Moyses Pergamensis, Expositio, *in* Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata, edidit Joannes Baptista Cardinalis Pitra, t. 5, pp. 126-127.

Muckle J.T., Greek Works Translated directly into Latin before 1350, *in* Mediaeval Studies 4 [1942], pp. 33-42 et 5 [1943], pp. 102-113.

Nanni Remigius, Considerationi civili sopra l'historie di M. Francesco Guicciardini e'd'altri historici, trattate per modo di discorso da M. Remigio Fiorentino...con alcune lettere famigliari dell'istesso sopra varie materie scritte a diversi Gentil'huomini...Venetia 1582.

Nemesius, De natura hominis. PG 40, 503-818; a Burgundio translatus, in Gregorii Nysseni (Nemesii Emeseni) περὶ φύσεω ανθρώπου Liber a Burgundione in Latinum translatus, nunc primum ex libris manu scriptis edidit et apparatu critico instruxit Carolus Im. Burkhard, *in* 5 Jahresberichten des k.k. Staatsgymnasiums im XII. Bezirke von Wien [Untermeidling], Wien, 1891, 1892, 1896, 1901, 1902 (Nemesii liber in quinque partes divisus est et in quinque fasciculos distributus, quorum unusquisque paginarum computationem propriam habet, sed in imis paginis inter uncos quadratos Nemesii libri paginae computatione continua notantur; hi numeri adlegantur).

Neubauer A.D., Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford. Oxford 1886.

Nicolaus Parisiensis, Rationes sex principiorum; Rationes super libro Peryermenias; Rationes super Porphyrio, *ms.* Vaticano Biblioteca Apostolica Vat. Lat. 3011.

Niedermann M., Les gloses médicales du Liber glossarum, *in* Recueil Max Niedermann [Université de Neuchâtel. Recueil de Travaux publiés par la Faculté des lettres, fasc. 25], pp. 65-136. Neuchâtel 1954.

Niermeyer J.F., Mediae Latinitatis Lexicon minus. Lexique latin médiéval-français/anglais. A medieval Latin-French/English Dictionary. Leiden 1954 sqq:

Olmos y Canalda E., Catâlogo descriptivo. Côdices de la Catedral de Valencia. Segunda edition refundida y notablemente aumentada con un prôlogo del R.P. Leon Amorôs. O.F.M. Madrid 1943.

Omont H., Concordance des numéros anciens et des numéros actuels des manuscrits latins de la bibliothèque nationale. Paris 1903.

Oresme N., Le livre de Ethiques, *in* Maistre Nicole Oresme, Le livre de Ethiques d'Aristote, published from the Text of ms. 2902, Bibliothèque Royale de Belgique, with a Critical Introduction and Notes by A.D. Menut. New York 1940.

Orlandi St., « Necrologio » di S. Maria Novella (1235-1504). Testo e commenti biografici. Cardinali, Vescovi, Teologi, Letterati, Missionari, Artisti Fiorentini. 2 vol. Firenze 1955.

— La biblioteca di S. Maria Novella in Firenze dal sec. XIV al sec. XIX. Firenze 1952.

Oudin C., Commentarius de scriptoribus Ecclesiae antiquis illorumque scriptis tam impressis quam manuscriptis adhuc extantibus, cum multis dissertationibus, tribus voluminibus. Francofurti, Lipsiae 1722.

Ovidius, Ars Amatoria, *in* Ovide, L'art d'aimer. Texte établi et traduit par Henri Bornecque. [Collection des Universités de France]. Paris 1924.

— Metamorphoseon liber, *in* Ovide, Les métamorphoses. Texte établi et traduit par Georges Lafaye. 3 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1928.

— Tristia, *in* P. Ovidius Naso, ex iterata R. Merkelii recognitione. Vol. III, pp. 1-102. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1884.

— Ex Ponto epistulae, *ibid.* pp. 121-212.

Pagnani G., Alcuni codici della libreria di S. Giacomo della Marea, scoperti recentemente, *in* Archivum Franciscanum Historicum 45 [1952], pp. 171-192.

Paré G., Brunet A., Tremblay P., La renaissance du XIIe siècle. Les écoles et l'enseignement. [Publications de l'institut d'études médiévales d'Ottawa, III]. Paris-Ottawa 1933.

Paschini P., Domenico Grimani, Cardinale di S. Marco († 1523). Roma 1943.

Pasqui U., La biblioteca d'un notaro aretino del secolo XIV, *in* Archivio Storico Italiano, quinta serie, t. 4 [1889], pp. 250-255.

Peddie R.A., Conspectus Incunabulorum, Pars I. London 1910.

Pellechet M., Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France. 4 vol. Paris, 1897-1909.

Pellegrin E., La bibliothèque des Visconti et des Sforza, ducs de Milan au XVe siècle. Paris 1955.

Pelster F., Adam von Bocfeld (Bockingfold), ein Oxforder Erklârer des Aristoteles um die Mitte des 13. Jahrhunderts. Sein Leben und seine Schriften, *in* Scholastik 11 [1911], pp. 196-224.

— Recognitio operis J. Destrez, La Pecia dans les manuscrits universitaires, *in* Scholastik 13 [1938], pp. 105-108.

Pelzer A., Les versions latines des ouvrages de morale conservés sous le nom d'Aristote en usage au XIIIe siècle, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 23 [1921], pp. 316-341 et 378-412.

— Le cours inédit d'Albert le Grand sur la Morale à Nicomaque, recueilli et rédigé par saint Thomas d'Aquin, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 24 [1922], pp. 333-361 et 479-520.

Pétré H., Caritas. Étude sur le vocabulaire latin de la charité chrétienne. [Spicilegium Sacrum Lovaniense, Études et documents, 22]. Louvain 1948.

Petrili R.P., Il beato Agostino Kazotië e i tempi in cui visse, *in* Memorie Domenicane 78, N.S. XXXVII [1961], pp. 193-210.

Petrus Abaelardus, Theologia Christiana. PL 178, 1123-1330.

— Dialogus inter philosophum, judaeum et christianum. PL 178, 1611-1682.

Petrus Helias, Commentarium super maiorem Priscianum, *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 166250.

Petrus Lombardus, Libri quatuor Sententiarum, cura et studio PP. Collegii S. Bonaventurae in lucem editi. Editio secunda. Ad claras Aquas 1916.

Pittet A., Vocabulaire philosophique de Sénèque. Paris 1937.

Plato, Meno, interprete Henrico Aristippo. Edidit Victor Kordeuter, recognovit et praefatione instruxit Cariotta Labowsky. [Plato Latinus, edidit Raymundus Klibanski, I]. Londinii 1940.

— Phaedo, interprete Henrico Aristippo. Edidit et praefatione instruxit Laurentius Minio-Paluello, adiuvante H.J. Drossaart-Lulofs. [Plato Latinus, II]. Londinii 1950.

— Timaeus, a Calcidio translatus commentarioque instructus. In societatem operis coniuncto P.J. Jensen, edidit J.H. Waszink. [Plato Latinus, IV]. Londini et Leidae 1962.

— Respublica, *in* Platon, Oeuvres complètes, T. VI-VII, La République. Texte établi et traduit par Émile Chambry, avec introduction d'Auguste Diès. [Collection des Universités de France]. Paris 1932-1933.

— Leges, *in* Platon, Oeuvres complètes, T. XI-XII, Les lois. Texte établi et traduit par Edouard des Places. Introduction de Auguste Diès et Louis Gernet. [Collection des Universités de France]. Paris 1951-1956.

Plautus, Pseudulus, *in* Plaute, Comédies, T. VI, Pseudulus-Rudens-Stichus. Texte établi et traduit par Alfred Ernout. [Collection des Universités de France]. Paris 1938.

— Epidicus, *ibid.* T. III, Cistellaria-Curculio-Epidicus. Paris 1935.

Plinius, Naturalis historiae libri, *in* Pline l'Ancien, Histoire naturelle. Texte établi, traduit et commenté par Jean Beaujeu et autres. [Collection des Universités de France]. Paris 1950-1953.

Plotinus, Enneades, *in* Plotin, Ennéades. Texte établi et traduit par Emile Bréhier. 8 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1924-1938.

Podlaha A., Soupis rukopisû knihovny Metropolitni kapitoly prazské. 2 vol. Praha 1922.

Pohlenz M., Die Stoa. Gottingen 1948.

Potamius, Tractatus de Lazaro. Edidit A. Wilmart, Le « De Lazaro » de Potamius, *in* A Journal of Theological Studies 19 [1918], pp. 298-304.

Pouillon H., Le premier traité des propriétés transcendentales. La « Summa de Bono » du chancelier Philippe, *in* Revue Néoscolastique de philosophie 42 [1939]. pp. 40-77.

Powicke F.M., The Medieval Books of Merton College. Oxford 1931.

Priscianus, Institutiones grammaticae, *in* Grammatici latini ex recensione Henrici Keilii, vol. II, Prisciani institutionum grammaticarum libri I-XII ex recensione Martini Hertzii. Lipsiae 1855.

Proclus, Elementa theologica, edidit C. Vansteenkiste, Procli elementa theologica translata a Guilelmo de Moerbeke [Textus ineditus], *in* Tijdschrift voor Philosophie 13 [1951], pp. 263-302 et 491-531.

Propertius, Elegiae, *in* Properce, Élégies. Texte établi et traduit par D. Paganelli. [Collection des Universités de France]. Paris 1929.

Prudentius, Liber peristephanon. PL 60, 275-594.

Queneau G., Origine de la sentence « Intellectus speculativus extensione fit practicus » et date du commentaire du « De anima » de saint Albert le Grand, *in* Recherches de théologie ancienne *et* médiévale 21 [1954]. pp. 307-312.

Quétif J. et Échard J., Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti notisque historicis et criticis illustrati. 2 vol. Lutetiae Parisiorum 1719-1721.

Quintilianus, Institutionis oratoriae libri, *in* M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae libri XII. Edidit L. Radermacher...editio stereotypa correctior...[Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1959.

Raymond P., La bibliothèque de don Carlos, prince de Viane, *in* Bibliothèque de l'École des chartes 19, Tome 4, série 4 [1858], pp. 483-487.

Raynerius de Pisis, Pantheologia sive universa theologia ordine alphabetico per varios titulos distributa... Per Fr. Ioannem Nicolai...Lugduni 1655.

Reichert B.-M., Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum, Vol. II, ab anno 1304 usque ad annum 1378. [Monumenta Ordinis Praedicatorum historica, 4]. Romae-Stuttgardia 1899.

— Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum, Vol. III, ab anno 1380 usque ad annum 1498. [Monumenta Ordinis Praedicatorum historica, 8], Romae-Stuttgardia 1900.

Richardus de S. Victore, Excerptionum allegoricarum libri XXIV. PL 177, 191-284, et *in* Richardus de S. Victore, Liber excerptionum. Texte critique avec introduction, notes et tables publié par J. Châtillon. [Textes philosophiques du moyen âge, 5]. Paris 1958.

Robertus Grosseteste, Notulae, mss. praecipue Et (Eton College Library 122), O8 (Oxford All Souls College 84), P11 (Paris Bibliothèque de l'Arsenal 698) et Sk2 (Stockholm Kungliga Biblioteket V.a.3); cf. Praef., pp. 204*-205*.

Robertus Kilwardby, Notulae Priorum, *ms.* Paris Bibliothèque nationale lat. 16620.

Rodier G., Aristote, Traité de l'âme. Paris 1900.

Rogerus Bacon, Compendium studii philosophiae, *in* Fr. Rogeri Bacon, Opera quaedam hactenus inedita, edited by J.S. Brewer M.A., Vol. I, c. 3. [Rerum Britannicarum Medii Aevi scriptores, or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Age]. London 1859.

Rolandus Cremonensis, Summae liber tertius, *in* A. Cortesi, Summae Magistri Rolandi Cremonensis O.P. liber tercius. Editio princeps. [Monumenta Bergomensia, 7]. Bergamo 1962.

Rose V., Die Lücke im Diogenes Laertius und die alte Uebersetzer, *in* Hermes 1 [1886], pp. 367-397.

Rosenthal B.M., Fine Books from Bernard M. Rosenthal inc. Catalogue XIX, 1967-1968.

Sallustius, Bellum Catilinae, *in* Salluste, Catilina - Jugurtha - Fragments des histoires. Texte établi et traduit par Alfred Ernout. [Collection des Universités de France]. Paris 1947.

Sambin P., Ricerche per la storia della cultura nel secolo XV. La Biblioteca di Pietro Donato [1380-1447], *in* Bollettino del Museo Civico di Padova 48 [1959], pp. 53-98.

Scoti A., Memorie dei beato Benedetto XI Pontefice Massimo detto pria irate Nicolo da Trivigi dellOrdine de' predicatori. Trivigi 1757.

Seneca, De clementia, *in* Sénèque, De la Clémence. Texte établi et traduit par François Préchac. [Collection des Universités de France]. Paris 1921.

— Naturalium quaestionum libri VII, *in* Sénèque, Questions naturelles. Texte établi et traduit par"Paul Oltramare. 2 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1929.

— Ad Lucilium Epistularum moralium libri XX, *in* Sénèque, Lettres à Lucilius. Texte établi par François Préchac et traduit par N. Noblot. 5 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1945-1964.

— De beneficiis, *in* Sénèque, Des bienfaits. Texte établi et traduit par François Préchac. 2 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1926.

— De ira, *in* Sénèque, Dialogues. Tome I. Texte établi et traduit par A. Bourgery. [Collection des Universités de France]. Paris 1922.

— De vita beata, *in* Sénèque, Dialogues. T. IL Texte établi et traduit par A. Bourgery. [Collection des Universités de France]. Paris 1929.

— De constantia sapientis, *in* Sénèque, Dialogues. T. IV. Texte établi et traduit par René Waltz. [Collection des Universités de France]. Paris 1950.

Series Chronologica magistrorum sacri palatii apostolici ab anno 1217 ad annum 1916, *in* Analecta sacri Ordinis fratrum Praedicatorum, Vol. 12, anno 24 [1916], pp. 428-457.

Silvestre H., Enfin un manuscrit anglais du De vita et moribus philosophorum de Walter Burley, *in* Scriptorium 13 [1959]' PP· 255-259·

Solimanus de Martino, Tabulae exemplariorum, *in* Praef., pp. 86*-87*.

Solinus, *in* C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium iterum recensuit Th. Mommsen. Berolini 1895·

Souter A., A Glossary of later Latin to 600 A.D. Oxford 1949.

Spicq C., Adnotationes quaedam « Références aux sources », *in* Bulletin thomiste VIII [1947-1953], pp. 152-153·

Steinschneider M., Die Hebràischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Berlin 1893.

Stephanus Langton, Quaestiones, *in* O. Lottin, Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles, t. III, pp. 301-302. Gembloux 1949.

Stigall J.O., The Manuscript Tradition of the De Vita et moribus philosophorum of Walter Burley, *in* Mediaevalia et humanistica 11 [1957], pp. 44-57.

— The «De vita et moribus philosophorum » of Walter Burley: An Edition with Introduction, cf. Dissertation Abstracts, Abstracts of Dissertations and Monographs in microfilm. Michigan Vol. XIX [1958], η. I, pp. 122.

Stinissen W., De commentaar van Thomas op Boek VIII en IX van de Nicomachische Ethiek. Zijn verhouding tot de Griekse commentaren, *in* Tijdschrift voor Philosophie 20 [1958], pp. 724-748.

— Aristoteles over de vriendschap. Boeken VIII en IX van de Nicomachische Ethiek met de commentaren van Aspasius en Michael in de latijnse vertaling van Grosseteste. [Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie. Klasse der Letteren V, n. 45]. Brussel 1963.

Stornajolo C., Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Apostolicae Vaticanae descripti. Città del Vaticano 1895.

— Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Urbinates Latini descripti. Città del Vaticano 1902.

Suidas, Lexicon graece et latine, Ad fidem optimorum librorum exactum post Thomam Gaisfordum recensuit et annotatione critica instruxit Godofredus Bernhardy. 4 vol. Halis et Brunsvigae 1852-1853.

Summa Alexandrinorum, *in* C. Marchesi, L'Etica Nicomachea nella tradizione latina medievale. [Documenti ed appunti]. Messina 1904.

Summa Coloniensis, *in* O. Lottin, Le droit naturel chez saint Thomas d'Aquin et ses prédécesseurs. 2e édition. Bruges 1931.

Summa fratris Alexandri, Doctoris irrefragabilis Alexandri de Hales, Ordinis Minorum, Summa theologica. 4 vol. Quaracchi 1924-1948.

Summa « Reverentia Sacrorum Canonum », *ms.* Erfurt Wissenschaftliche Bibliothek der Stadt Amplon. quart. 117.

Synave P., Recognitio operis S. Thomae Aquinatis Summa contra Gentiles, Liber quartus, *in* Bulletin thomiste III [1930-1933], PP· [463]-[4θθ]·

— Recognitio operis J. Destrez, La Pecia dans les manuscrits universitaires, *in* Bulletin thomiste V [1937-1939]. PP· 5-iœ

Testard M„ Saint Augustin et Cicéron. 2 vol. Paris 1958.

Themistius, Paraphrasis eorum quae De anima Aristotelis, *in* Thémistius. Commentaire sur le traité de Pâme d'Aristote, traduction de Guillaume de Moerbeke. Édition critique et étude sur l'utilisation du commentaire dans l'œuvre de saint Thomas. [Corpus latinorum commentariorum in Aristotelem graecorum, I]. Louvain 1957.

Thesaurus linguae latinae. Lipsiae 1890 sqq.

Tholomaeus de Lucca, Historia ecclesiastica, *in* A. Dondaine, Les « Opuscula fratris Thomae » chez Ptolémée de Lucques, *in* Archivum fratrum Praedicatorum 31 [1961], pp. 142-203.

Thomas de Aquino, Summa theologiae, *in* Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita, Tomi IV-XII. Romae 1888-1906.

— Summa contra Gentiles, *in* Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita, Tomi XIII-XV. Romae 1918-1930.

— Quaestiones disputatae, *in* Divi Thomae Aquinatis...Opera omnia, editio Romana seu Piana, t. VIII. Romae 1570. De veritate, fol. 288vb-490rb; De potentia, fol. ira-ççrb; De malo, fol. çç-rbigorb; De spiritualibus creaturis, fol. içorb-aoSrb; De anima, fol. 2o8rb-239ra; De virtutibus in communi, fol. 244rb-26ora; De caritate, fol. 26ora-273rb; De virtutibus cardinalibus, fol. 2'79va-288vb.

— Quaestiones Quodlibetales, *ibid.*

— Scriptum super libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi, *ibid.,* t. VI-VII.

— Expositio super lob ad litteram, *in* Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita, tomus XXVI. Romae 1965·

— Super Evangelium S. loannis lectura, *in* Divi Thomae Aquinatis...Opera omnia, editio Romana seu Piana, t. XIV. Romae 1570.

— Super Epistolas S. Pauli lectura, *ibid.,* t. XVI.

— Commentaria in Aristotelis libros Peri Hermeneias, *in* Opera omnia iussu Leonis XIII P.M. edita, tomus I, pp. 7-128. Romae 1882.

— Commentaria in Aristotelis libros Posteriorum Analyticorum, *ibid.,* pp. 137-403.

— Commentaria in libros Physicorum Aristotelis, *ibid.,* tomus II. Romae 1884.

— Commentaria in libros Aristotelis De caelo et mundo, *ibid.,* tomus III, pp. 1-257. Romae 1886.

— Commentaria in libros Aristotelis De generatione et corruptione, *ibid.,* pp. 261-322.

— Commentaria in libros Aristotelis Meteorologicorum, *ibid.,* pp. 325-421.

— Commentarium in librum Aristotelis De sensu et sensato, *in* Divi Thomae Aquinatis...Opera omnia, editio Romana seu Piana, t. III, In eos qui Parva Naturalia Aristotelis dicuntur libros expositio, fol. ira-2irb.

— Commentarium in librum Aristotelis De memoria et reminiscentia, *ibid.,* fol. 22va-28rb.

— Commentarium in libros Aristotelis De anima, *ibid.,* t. III.

— Commentarium in libros Aristotelis Metaphysicorum, *ibid.,* t. IV; et *in* S.Thomae Aquinatis...In duodecim libros Metaphysicorum Aristotelis commentaria, cura et studio P. Cathala, editione 3a stereotypa attente recognita. Taurini-Romae 1935.

— Expositio super librum Boethii De Trinitate, recensuit Bruno Decker. Editio altera. [Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, IV]. Leiden 1959.

— Super Dionysium De divinis Nominibus, *in* Opuscula omnia, cura et studio R.P. Petri Mandonnet, tomus II, pp. 220-654. Parisiis 1927.

— Super librum De causis expositio, par H.D. Saffrey. [Textus philosophici Friburgenses, 4/5]. Fribourg-Louvain 1954.

— Compendium Theologiae, *in* Opuscula omnia, cura et studio R.P. Petri Mandonnet, tomus II, pp. 1-219. Parisiis 1927.

—! Collationes de decem praeceptis, *ibid.,* tomus IV, pp. 426-455.

— De substantiis separatis, *in* Opuscula omnia necnon opera minora, restituit ac edidit R.P. Joannes Perrier. Tomus I, Opuscula philosophica, pp. 122-201. Paris 1949.

— De unitate intellectus, *ibid.,* pp. 70-120.

— Contra pestiferam doctrinam retrahentium homines a religionis ingressu, *in* Opuscula omnia, cura et studio R.P. Petri Mandonnet, tomus IV, pp. 265-322. Parisiis 1927.

— De perfectione vitae spiritualis, *ibid.,* pp. 196-264.

— Contra impugnantes Dei cultum et religionem, *ibid.,* pp. 1-195.

— De Regno, *in* Opuscula omnia necnon opera minora, restituit ac edidit R.P. Joannes Perrier. Tomus I, Opuscula philosophica, pp. 220-426.

— De sortibus, *in* Opuscula omnia, cura et studio R.P. Petri Mandonnet, tomus III, pp. 144-162.

Thomson S.H., The « Notule » of Grosseteste on the Nicomachean Ethics, *in* The Proceedings of the British Academy 19 [1933], pp· 195-218.

Thorndike L., A History of Magic and Experimental Science. 5a ed. 8 vol. New York 1958.

Tomasinus I.Ph., Bibliothecae Patavinae manuscriptae publicae et privatae quibus diversi scriptores hactenus incogniti recensentur ac illustrantur. Utini 1639.

— Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae et privatae quibus diversi scriptores hactenus incogniti recensentur ac illustrantur. Utini 1650.

Tonini L., Rimini nella Signoria de' Malatesti. Parte prima che comprende il secolo XIV, ossia volume quarto della storia civile e sacra Riminese. Rimini 1880.

Tullius, Rethorici libri duo qui vocantur de inventione, recognovit E. Stroebel. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1925.

— De oratore, *in* Cicéron, De l'orateur. 3 vol. Texte établi et traduit par Edmond Courbaud. [Collection des Universités de France]. Paris 1922-1930.

— In Verrem actio, *in* Cicéron, Discours, t. II, pp. 77-205. Texte établi et traduit par H. de la Ville de Mirmont. [Collection des Universités de France]. Paris, 1922.

— Pro Ligario oratio, *ibid.,* t. XVIII, pp. 51-83. Texte établi et traduit par Marcel Lob. Paris 1952.

— De finibus bonorum et malorum libri quinque, *in* Cicéron, Des termes extrêmes des biens et des maux. 2 vol. Texte établi et traduit par Jules Martha. [Collection des Universités de France]. Paris 1928-1930.

— Tusculanarum disputationum ad Brutum libri quinque, *in* Cicéron, Tusculanes. 2 vol. Texte établi par Georges Fohlen et traduit par Jules Humbert. [Collection des Universités de France]. Paris 1931.

— De natura deorum ad M. Brutum, *in* M. Tullii Ciceronis scripta quae manserunt omnia, recognovit C.F.W. Mueller, p. IV, vol. 2, pp. 1-142. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1890.

— De legibus, *in* Cicéron, Traité des lois. Texte établi et traduit par Georges de Plinval. [Collection des Universités de France]. Paris 1959.

— De officiis, *in* M. Tulli Ciceronis scripta quae permanserunt omnia, fasc. 48, De officiis. Tertium recognovit C. Atzert. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1949.

— Laelius de amicitia liber, *in* Cicéron, De l'amitié. Texte établi et traduit par L. Laurand. [Collection des Universités de France]. Paris 1928.

Uccelli P.A., Esposizione inedita de' Salmi LH, LUI e LIV di San Tommaso d'Aquino. Neapoli 1875.

Vacant J.M.A., Les versions latines de la Morale à Nicomaque antérieures au XVe siècle, *in* Revue des Sciences ecclésiastiques LI [Sixième série, 1885], T. 1, pp. 381-406 et 461-495.

Valerius Maximus, Factorum ac dictorum memorabilium libri novem cum Iulii Paridis et lanuarii Nepotiani epitomis. Iterum recensuit C. Kempf. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Leipzig 1888.

Van den Eynde D., The Terms « Ius positivum » and « Signum positivum » in the Twelfth-Century Scholasticism, *in* Franciscan Studies 9 [1949], pp. 41-49.

Varro, De lingua latina, edidit R.G. Kent. Secunda editio, 1951.

Vegetius, Epitoma rei militaris, recensuit Carolus Lang. Editio altera. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1885.

Verbeke G., Een onvoltooide commentaar van Thomas van Aquino (Peri Hermeneias). Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XXII [i960], n. 8.

Villanueva Ed.J., Viage literario â las Iglesias de Espana. T. 16. Madrid 1851.

Vincentius Belvacensis, Bibliotheca Mundi Vincentii Burgundi ex Ordine Praedicatorum...Speculum quadruplex, Naturale, Doctrinale, Morale, Historiale...Opera et studio Theologorum Benedictinorum Collegii Vedastini in Alma Academia Duacensi. 4 vol. Duaci 1624.

Virgilius, Aeneidos libri XII, *in* Virgile, Enéide. Texte établi par Henri Goelzer et traduit par André Bellessort. Deuxième édition. 2 vol. [Collection des Universités de France]. Paris 1934-1936.

Vitruvius, De architectura libri decem, recensuit Io. Gottlob Schneider. 3 Vol. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]. Lipsiae 1807-1808.

Vossler K,, Einführing ins Vulgârlatein, herausgegeben und bearbeitet von H. Schmeck. München 1954.

Walz A., Saint Thomas d'Aquin. Adaptation française par Paul Novarina. [Philosophes Médiévaux, V]. Louvain-Paris 1962.

Weber Fr., Catalogus codicum manuscriptorum theologicorum latinorum necnon philosophicorum quos asservat bibliotheca urbica Lubicensis, annis MCMXXXIV-MCMXXXVI conscriptus a Dre Francisco Weber Bibliothecario. *Ms.* Lübeck, Stadtbibliothek.

Weisheipl J.A., Roger Swyneshed O.S.B., Logician, Natural Philosopher and Theologian, *in* Oxford Studies presented to Daniel Callus. Oxford Historical Society, N.S., vol. XVI, pp. 231-252. Oxford 1964.

Xenophon, Historia Graeca, *in* Xénophon, Helléniques. 2 vol. Texte établi et traduit par J. Hatzfeld. [Collection des Universités de France]. Paris 1936-1939.

Ysagoge in Theologiam, *in* A. Landgraf, Écrits théologiques de l'École d'Abélard, pp. 61-285. [Spicilegium Sacrum Lovaniense, 14]. Louvain 1934.

Zacharias A., Bibliotheca Pistoriensis. Augustae Taurinorum 1752.

Zedler B.H., Averroes' Destructio destructionum Philosophiae Algazelis in the Latin Version of Calo Calonymos. Edited with an Introduction by Beatrice H. Zedler. Wisconsin [Milwaukee] 1961.

TABULA

Anonima Tipografica Editrice Laziale - Roma, Via Francesco De Sanctis, 9
Printed in Italy